

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Περιεχόμενα

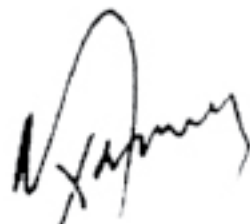
Προλογικό Σημείωμα του Νικολάου Χαϊτογλου	7
Πρόλογος του Προέδρου της ΕΜΣ Νικολάου Μέριτζου	9
Εισαγωγή των Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου και Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη	15
Νίκος Ζάικος , <i>Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοσύνη προοπτική</i>	21
Κωνσταντίνος Φωτιάδης , <i>Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία</i>	48
Ευστάθιος Πελαγίδης , <i>Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος (1913-1930)</i>	72
Ευστάθιος Πελαγίδης , <i>Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)</i>	81
Ευστάθιος Πελαγίδης , <i>Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922</i>	97
Ευστάθιος Πελαγίδης , <i>Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου</i>	105
Αννα Κωνσταντινίδου , <i>Το προσφυγικό ζήτημα στο ελληνικό κοινοβούλιο (1922-1930)</i>	129
Βλάσης Βλασίδης , <i>Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: Οι απόψεις του ελληνικού τύπου</i>	138
Σωτηρία Βασιλείου , <i>Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα Φως (1922-1930)</i>	156
Ελένη Γαβρά , <i>Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα</i>	207
Κωνσταντίνος Φωτιάδης & Σοφία Ηλιάδου – Τάχου , <i>Η αποκατάσταση και η εξέλιξη των προσφύγων στην περιοχή της Φλώρινας: Από τη δίνη του αυτοπροσδιορισμού στη δυναμική της ενεργητικής παρουσίας</i>	227
Γεωργία Μπακάλη , <i>Παραμεθόριες προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Νομό Δράμας Οι νέοι, απόκληροι ακρίτες</i>	268
Στρατός Δορδανάς , <i>Το Κιλκίς των προσφύγων: Εγκατάσταση και συλλογική οργάνωση</i>	280
Ελένη Ιωαννίδου , <i>Η προσφυγική Καλαμαριά</i>	295
Κυριάκος Χατζηκυριακίδης , <i>Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Παλαιό Χαρμάνκιοϊ (σημερινό Εύοσμο)</i>	314
Αγνή Κολιαδήμου , <i>Από την Αξό της Καππαδοκίας στο Νομό Πέλλας: Προσφυγικές διαδρομές</i>	324
Ευστάθιος Πελαγίδης , <i>Η Οινόη της Καστοριάς (1923-2008). Η διαδρομή ενός προσφυγικού οικισμού</i>	340

Προλογικό Σημείωμα

Η οικονομική αρωγή σε εκδοτικές προσπάθειες, όπως η ανά χειράς έκδοση της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, πηγάζει από την αίσθηση του χρέους απέναντι στην αλησμόνητη Μικρασία, τον πολιτισμό και τους ανθρώπους της.

Είναι ταυτόχρονα και ένα ευλαβικό μνημόσυνο στις ψυχές των προγόνων μου που έφτασαν πριν από οχτώ δεκαετίες σε τούτη την ιερή μακεδονική γη, προερχόμενοι από την ευλογημένη γη της Ιωνίας. Μαζί τους εκατοντάδες χιλιάδες άλλοι πρόσφυγες μετέφεραν στη νέα πατρίδα τον ενθουσιασμό και το μεράκι τους, τους καημούς και τα όνειρά τους. Εργάστηκαν σκληρά και μόχθησαν από κοινού με τους άλλους Έλληνες. Έτσι, σύντομα πέτυχαν το θαύμα της αναδημιουργίας και της προόδου. Η στάση τους μας ενθαρρύνει και μας καθοδηγεί, το παράδειγμά τους μας συγκινεί και μας εμπνέει.

Νικόλαος Χαϊτογλου

Πρόλογος

Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, πιστή στον μοναδικό καταστατικό της σκοπό από το έτος 1939, παραδίδει με τιμή και καμάρι στο Κοινόν των Ελλήνων την νέα επιστημονική συλλογική μελέτη της *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*.

Σε χρονολογική σειρά, η ανά χειράς μνημειώδης έκδοση είναι η δεκάτη επιστημονική συλλογική μελέτη στρατηγικής σημασίας που η Εταιρεία μας εξεπόνησε και κυκλοφόρησε κατά την λήγουσα τριετή θητεία του Διοικητικού Συμβουλίου της, μεταξύ Απριλίου 2006 - Μαρτίου 2009, με επίκεντρο τη Μακεδονία, στην οποία ταυτόχρονα αφιέρωσε τριαντατρείς επί πλέον εκδόσεις και επανεκδόσεις σπουδαίων έργων και μονογραφιών με σπουδαίους συγγραφείς, ενώ ορισμένες εκδόσεις της κυκλοφόρησαν διεθνώς και στην αγγλική. Όλες έχουν διαχυθεί στο Διαδίκτυο και προσφέρονται δωρεάν σε κάθε ενδιαφερόμενο.

Αν οι Μακεδόνες δεν συνέβαλαν αφιερωματικά, τόσο οι γενναιόδωροι χορηγοί όσο και οι προσηλωμένοι δεκάδες εξειδικευμένοι ερευνητές πανεπιστημιακοί κάθε βαθμίδας, δεν θα είχε συντελεσθεί αυτή η εργογραφία, εντυπωσιακή σε ποιότητα και σε χρησιμότητα. Τους αρμόζει ο δημόσιος έπαινος και η ευγνωμοσύνη μας.

Η ανά χειράς έκδοση καταθέτει στη Νεότερη Ιστορία ένα κεφάλαιο που αδικαιολόγητα παρέμενε άγνωστο έως σήμερα στις πραγματικές διαστάσεις του. Εξοφλεί χρέος τιμής, αποκαλύπτει την ιστορική αλήθεια, τεκμηριώνει τα αλληλοδιάδοχα γεγονότα στις μεγάλες καμπές της Οδού των Ελλήνων, οδηγεί στην εθνική αυτογνωσία και εμπνέει δικαιολογημένη αυτοπεποίθηση στον ελληνισμό. Διαλύει, τέλος, μύθους και επίβουλα έξωθεν «επιχειρήματα» ή «ενδιαφέροντα».

Η εκπόνηση κάθε σοβαρής συλλογικής επιστημονικής μελέτης απαιτεί χρόνο και χρήμα, εξειδικευμένη γνώση και επίπονη έρευνα, υψηλή εποπτεία και ακριβή συντονισμό. Το ανά χειράς έργο στήριξαν με έρευνα και τεκμήρια οχτώ μεταπτυχιακοί φοιτητές και εξεπόνησαν δώδεκα πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι και ειδικοί ερευνητές, ενώ άλλοι δύο καθηγητές επόπτευσαν και συντόνισαν, αναφέροντας κάθε σημαντικό βήμα στο Διοικητικό Συμβούλιο. Το τελικό αποτέλεσμα θα κρίνει ο αναγνώστης και η επιστημονική κοινότητα. Αφιερώνεται, όμως, με βαθύ σεβασμό στους Πρόσφυγες αδελφούς μας: στο δράμα τους και στην καρτερία τους, στην φιλοπατρία τους και στην πλούσια καρποφορία τους. Άλλαξαν ριζικά και δυνάμωσαν την Ελλάδα. Δίχως αυτούς δεν νοείται η Νέα Ελλάδα ούτε οι άθλοι του Έθνους, πολεμικοί και ειρηνικοί, τα τελευταία 86 χρόνια. Ούτε το βάθος και το εύρος των εθνικών τραγωδιών, φυσικά.

Η εγκατάσταση, η επιβίωση και στη συνέχεια η κομβικής σημασίας συμβολή των Προσφύγων στην πορεία και στη φυσιογνωμία του Νεότερου Ελληνισμού, η καθοριστική συμμετοχή τους σε κάθε ανεξαιρέτως πτυχή της ελληνικής ζωής συναρθρώνουν όλες μαζί και εγείρουν ένα λαμπρό Ειρηνικό Έπος. Άγνωστο Έπος, χαμένο σε μικρές λυπητερές ιστορίες και βουτηγμένο στον ασίγαστο νόστο, αλλά εκπληκτικό πραγματικά Έπος, το οποίο υπερβαίνει την τρέχουσα Λογική και την αμείλικτη Αριθμητική. Εξιστορείται σε επόμενες εκατοντάδες σελίδες. Αξίζει να το γνωρίσουν και να το θαυμάσουν όλοι οι Έλληνες, ώστε να εμπιστευθούν κυρίως τον εαυτόν τους και να διαγνώσουν τι αστείρευτες δυνάμεις διαθέτει το Γένος μας, που κατά καιρούς αναγεννάται κυριολεκτικά από την τέφρα του και χαλυβδώνεται μέσα από εποχές παρακμής σαν την τωρινή.

Για να συνειδητοποιήσει κανείς το Έπος προλογικά, πριν ακόμη προχωρήσει στα συναρπαστικά περιστατικά, αρκεί να θυμηθεί ή απλώς να πληροφορηθεί τα γεγονότα.

Οι ελληνικές υπηρεσίες υπολόγισαν ότι κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 κατέφυγαν στην Ελλάδα 700.000 πρόσφυγες, στους οποίους, μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών από το 1923, προσετέθησαν ακόμη 800.000. Σύνολο 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες, στους οποίους πρέπει να συναθροισθούν οι προηγούμενοι χιλιάδες πρόσφυγες της Άνω Μακεδονίας, της Ανατολικής Ρωμυλίας, της Αλβανίας και της Νοτίου Ρωσίας που είχαν βρει άσυλο μεταξύ των ετών 1913-1919.

Έτσι, η Ελλάδα, ηττημένη βαριά, διχασμένη ακόμη βαθιά, κατεστραμμένη πλήρως οικονομικά και ανα-

στατωμένη κοινωνικά από τουλάχιστον διακόσιες χιλιάδες ανέργους, ανειδικεύτους και φτωχούς εφέδρους της Στρατιάς Μικράς Ασίας, αντιμετώπιζε οξύτατο προσφυγικό πρόβλημα. Πρόβλημα υγιεινής τεραστίων λαϊκών μαζών, επίσης και πρόβλημα διατροφής με κατεστραμμένη όλη σχεδόν την –υποτυπώδη, άλλωστε– υποδομή της παραγωγής.

Επί πλέον, οι αντιδράσεις των περισσότερων γηγενών απέναντι στους επήλυδες πρόσφυγες («φερμένους», «ξένους», «ματζιρηνδες» κ.ά.) κυμαίνονταν από την επιφυλακτικότητα έως και την απροκάλυπτη εχθρότητα.

Όπου δεν υπήρχε μεγάλη ιδιοκτησία, υπήρχαν εκτεταμένα έλη και ρηχές λίμνες. Η ελαιοσμία ήταν η πιο θανατηφόρα ασθένεια με δεύτερη τη φυματίωση και αθροιστικά σκότωναν πολύ περισσότερους από όσους οι πόλεμοι. Οι πόλεις, με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, ήταν μικρές και η εγκατάσταση αστών προσφύγων προκαλούσε έκρηξη πληθυσμού, ανεργίας, προστριβών και επείγουσα ανάγκη στοιχειωδών τουλάχιστον υποδομών.

Το μείγμα αυτών των συνθέτων προβλημάτων –και δεν ήταν μόνον αυτά– αρκούσε για να ανατινάξει κάθε προηγμένη, παραγωγική και πλούσια χώρα. Για την Ελλάδα του 1923 ισοδυναμούσε με πυρηνική βόμβα. Και όμως! Εκείνη η Ελλάδα τα αντιμετώπισε και τα δάμασε όλα. Δεν έπεσε ούτε καν γονάτισε. Αντίθετα, δυνάμωσε και πρόκοψε.

Μέσα στα επόμενα δεκαοκτώ χρόνια, παρά τα ενδιάμεσα στρατιωτικά κινήματα και τις αδιάκοπες εναλλαγές πολιτειακών καθεστώτων, η χώρα και ο Λαός της άλλαξε ριζικά. Και άλλαξε προς το καλύτερο.

Οι ψυχροί αριθμοί δεν έχουν ψυχή, αλλά απεικονίζουν αυθεντικά το συγκριτικό μέγεθος της αλλαγής.

Το 1920 ο πληθυσμός της Ελλάδος αριθμούσε 5.536.000 άτομα, εκ των οποίων 4.470.000 ήταν Έλληνες. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και μέσα στα ίδια γεωγραφικά της όρια του 1920, η Ελλάδα το 1924 αριθμούσε 6.205.000 άτομα εκ των οποίων 5.822.000 ήταν Έλληνες. Η εθνική ομοιογένεια, από το 80,75% του 1920, ανήλθε μετά τέσσερα έτη στο 93,83%.

Την πρώτη, περιορισμένη αλλά σωτήρια, περίθαλψη των προσφύγων ανέλαβαν ιδιωτικές φιλανθρωπικές οργανώσεις, ελληνικές και ξένες, δραστήρια ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και αποφασιστικότερα το Κράτος. Αλλά τα διαθέσιμα οικονομικά του μέσα ήταν πολύ περιορισμένα. Προσέφυγε στη νεαρά Κοινωνία των Εθνών. Με τη διαμεσολάβησή της και την επί τόπου εποπτεία της συνήψε, υπό σκληρούς όρους, εξωτερικό δάνειο 12.300.000 αγγλικών λιρών και ίδρυσε την αυτόνομη διεθνή Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, που ανέλαβε δραστήρια το δύσκολο έργο. Πρόεδρος της ο Αμερικανο-Εβραίος Χένρυ Μοργκεντάου, που είχε διατελέσει πρεσβευτής των Ηνωμένων Πολιτειών στην Κωνσταντινούπολη και τώρα αφιερώθηκε με πάθος, αγάπη και αποτελεσματικότητα στην ανθρωπιστική αποστολή του.

Ούτε το εξωτερικό δάνειο ούτε η οικονομική βοήθεια της Κ.τ.Ε. ούτε οι φιλανθρωπικές οργανώσεις αρκούσαν, όμως. Μέσα στα επόμενα πέντε έτη η χώρα προσέφυγε έξι φορές σε εσωτερικό δανεισμό και, μέσω αυτού, ο πενόμενος ελληνικός Λαός κατέθεσε για τους αδελφούς του πρόσφυγες το συνολικό ποσό των 9,3 δισεκατομμυρίων δραχμών, ισότιμο προς περίπου 29 εκατομμύρια αγγλικές λίρες.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε 1.954 αγροτικούς οικισμούς, σε μεγάλη τους πλειοψηφία καινούργιους εντελώς, και βάφτισαν τα νέα τους χωριά με το όνομα των πατριδών τους. Στη Μακεδονία κτίστηκαν 1.047 αγροτικοί οικισμοί με 446.094 πρόσφυγες, στη Δυτική Θράκη 574 αγροτικοί οικισμοί με 72.000 πρόσφυγες και σ' ολόκληρη την υπόλοιπη Ελλάδα μόνον 373.

Στους αγροτικούς οικισμούς των προσφύγων προσετέθησαν και εκατοντάδες νέες προσφυγικές συνοικίες μέσα στις πόλεις. Στην Αθήνα και την τότε πολίχνη του Πειραιά, εγκαταστάθηκαν 343.721 πρόσφυγες. Γι' αυτό, σε έναν μόνο χρόνο, το 1924, κτίστηκαν 30.000 προσφυγικά οικήματα στην Αθήνα, η οποία το 1918 διέθετε σύνολο 25.000 μόνον οικημάτων και το 1924 διπλασίασε τον πληθυσμό της σε 550.000 κατοίκους, ενώ το 1918 είχε μόνον 240.000.

Οι ντόπιοι θεωρούσαν τότε –αρκετοί μέχρι και σήμερα πιστεύουν– ότι «οι φερμένοι, οι ματζιρηνδες, οι ξένοι μας παίρνουν τα χωράφια που μας ανήκουν». Τα επίσημα στοιχεία αποδεικνύουν ότι αυτή η αντίληψη των γηγενών είναι εντελώς ψευδής. Το 80% των αγροτικών γαιών -κυρίως της Μακεδονίας- όπου

εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, ήσαν ανταλλάξιμα κτήματα των Μουσουλμάνων και δημόσια κτήματα της άλλοτε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν τω μεταξύ οι περιουσίες, που είχαν εγκαταλείψει στην πατρίδα τους οι πρόσφυγες, αποτιμώνται σε 100 δισεκατομμύρια δραχμές, ισότιμες με 28 εκατομμύρια αγγλικές λίρες. Για πολιτικούς λόγους, όμως, ο Βενιζέλος τις εγκατέλειψε αναγνωρίζοντας μάλιστα ότι η Ελλάδα είχε ισοφαρίσει και δήθεν χρωστούσε πανωσάμαρα 125.000 αγγλικές λίρες στην Τουρκία!

Μέχρι το 1938, μετά 15 χρόνια από την ανταλλαγή των πληθυσμών, το Κράτος απαλλοτρίωσε 1.724 μεγάλα αγροκτήματα, συνολικής εκτάσεως 12 εκατομμυρίων στρεμμάτων καλής καλλιεργήσιμης γης, που παραχωρήθηκαν αποκλειστικά στους γηγενείς ακτήμονες, οι οποίοι αριθμούσαν συνολικά 130.000 οικογένειες.

Άλλα επί πλέον (μουσουλμανικά κατά 80%, μοναστηριακά, δημόσια κ.λ.π.) κτήματα, συνολικής εκτάσεως 8,3 εκατομμυρίων στρεμμάτων, παραχωρήθηκαν σε 143.591 οικογένειες προσφύγων. Δηλαδή οι πρόσφυγες, πολυαριθμότεροι κατά 10% από τους αποκατασταθέντες γηγενείς, έλαβαν μόνον το 70% της γης που δόθηκε στους γηγενείς. Αυτή είναι η αδιάψευστη πραγματικότητα.¹

Το Κράτος αυξάνει γεωμετρικά τις αναγκαίες γεωργικές πιστώσεις. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, πριν ακόμη ιδρυθεί η Αγροτική, χορηγεί το 1920 πιστώσεις 220 εκατομμυρίων δραχμών που το 1925 αυξάνονται σε 932 και το 1927 σε 1.144,4.

Παράλληλα αυξάνεται μεταξύ των ετών 1928-1938 και η γεωργική παραγωγή στο σύνολό της κατά 100% και ειδικότερα η παραγωγή σιτηρών κατά 142%. Πενταπλασιάζεται η παραγωγή γεωργικών πρώτων υλών, όπως το βαμβάκι, που αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της υποτυπώδους έως τότε βιομηχανίας καθώς επίσης και γεωργικών προϊόντων για τη διατροφή. Έτσι, πενταπλασιάζονται τα βαμβακοχώραφα, τετραπλασιάζονται οι λαχανόκηποι με τα οπωροκηπευτικά, διπλασιάζονται τα χωράφια με σάρι και αυξάνεται η κατά στρέμμα απόδοσή τους (700.000 τόνοι σίτου το 1928 αλλά 1.700.000 τόνοι στα διπλάσια μόνον χωράφια το 1938). Τέλος, πολλαπλασιάζεται επί 14 φορές η παραγωγή ζωοτροφών.

Περισσότεροι από μισό εκατομμύριο πρόσφυγες (570.477) είναι πια εγκατεστημένοι στα μεγάλα ελληνικά αστικά κέντρα. Ο συντριπτικός όγκος τους συγκεντρώνεται στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς και στη Θεσσαλονίκη, όπου λειτουργούν οι περισσότερες βιομηχανίες. Επίσης στην Καβάλα και στη Δράμα, όπου λειτουργούν οι μεγαλύτερες εταιρείες καπνού.

Το 1920 το εργατικό δυναμικό της Ελλάδος περιορίζεται σε 60.000 άτομα, υπετριπλασιάζεται μέσα σε δέκα χρόνια και το 1938 φτάνει στους 227.500 εργάτες.

Ανάλογα αυξάνεται και η βιομηχανία. Το 1923 η αξία της βιομηχανικής παραγωγής είναι 3,1 δισεκατομμύρια δραχμές, σε έξι χρόνια περνάει στα 7,1 δις και το 1938 ανέρχεται σε 13,5 δις. Εξίσου ραγδαία αυξάνεται και ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής: κατά 65% μεταξύ των ετών 1923-1929 και ξανά κατά 65% μεταξύ 1930-1938.

Αντίστοιχα, αυξάνονται και οι μονάδες παραγωγής. Το 1920 λειτουργούσαν 33.811 μικρές βιομηχανίες και βιοτεχνίες, που το 1929 γίνονται 61.485 αυξανόμενες κατά 82%. Δεν αυξάνεται μόνον ο αριθμός τους αλλά και το μέγεθός τους.

Η μεταβολή είναι κυριολεκτικά σεισμική και αποτυπώνεται στα εγκυρότερα και νωπότερα στατιστικά στοιχεία που δημοσίευσε το 2005 ο Καθηγητής Γ.Β. Δερτιλής² συγκριτικά στις ακόλουθες πόλεις μέσα σ' αυτά τα οκτώ μόλις χρόνια:

Αθήνα: 292.991 – 452.919

Πειραιάς: 133.481 – 251.328

Θεσσαλονίκη: 170.321 – 236.524

Καβάλα: 22.939 – 49.980

Δράμα: 15.263 – 29.339

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', όπου ανωτ., σ. 332.

2. Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β', εκδόσεις της Εστίας, τρίτη έκδοση, σ.σ. 972, 976, 980, 982, 984.

Σέρρες: 14.486 – 29.640

Καστοριά: 6.280 – 10.250

Κατερίνη: 6.540 – 10.250

Αλεξανδρούπολη: 6.963 – 12.009

Κομοτηνή: 21.994 – 30.136

Ξάνθη: 16.584 – 33.712

Επίσης στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου απέναντι από τη Μικρά Ασία:

Μυτιλήνη: 18.314 – 27.870

Χίος: 14.006 – 22.122.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις το 1923 ανέρχονταν σε 12,690 εκατομμύρια στρέμματα και μετά από 15 χρόνια, το 1938, διπλασιάστηκαν σε 24,096 εκατομμύρια στρέμματα.

Την ίδια χρονική περίοδο 1923-1938 η αξία της γεωργικής παραγωγής, υπολογισμένη σε αποπληθωρισμένα εκατομμύρια δραχμών έτους 1914, αυξήθηκε συγκριτικά ως εξής στα ακόλουθα σημαντικά προϊόντα:

Σιτάρι: 69 – 290. Όσπρια: 9 – 27. Οπωρολαχανικά: 15 – 78. Αμπέλια: 10 – 93.

Οι πρόσφυγες κομίζουν από την Ανατολή μεράκι, πειθαρχία, υπομονή, νέες τέχνες και καινούργια τεχνολογία. Το 1927 δέκα χιλιάδες ταπητουργοί πρόσφυγες υφαίνουν νύχτα-μέρα τα αριστουργήματά τους σε 4.000 μεγάλους αργαλειούς και το 80% των χαλιών τους εξάγεται απ' ευθείας στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Όσο αυξάνεται η ελληνική παραγωγή τόσο περισσότερο υποκαθιστά στην ελληνική αγορά τα εισαγόμενα ξένα προϊόντα. Το 1928 καλύπτει ήδη το 58% των ελληνικών αναγκών σε βιομηχανικά προϊόντα και, μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια, καλύπτει το 78,84% αυτών των αναγκών. Έμμεσα αλλά σαφέστατα, έτσι, οι αστοί πρόσφυγες μειώνουν δραστικά την εθνική εξάρτηση από το εξωτερικό. Οι αγρότες πρόσφυγες και μεταλλωρύχοι θα μειώσουν επίσης την εξάρτηση της ελληνικής βιομηχανίας από τις εισαγόμενες πρώτες ύλες. Αυτή η εξάρτηση από ξένες πρώτες ύλες ανερχόταν στο 43% των αναγκών το 1928 και έπεσε στο 25% το 1938.

Αυτή, όμως, η μοναδική δημιουργία επιτυγχάνεται μέσα στην εσχάτη πενία.

Ο Κων. Βεργόπουλος, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο VIII των Παρισίων, παραθέτει αποκαλυπτικά στοιχεία.³

Μεταξύ των ετών 1922-1935 οι τιμές αυξήθηκαν κατά 207% αλλά οι μισθοί μόνον κατά 83%. Μόνον για να αγοράσει το ψωμί της μια οικογένεια εργατών δαπανούσε το 25% του εισοδήματός της. Μετά το τρομερό κραχ του 1929 στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, η οικονομική κρίση εξαπλώθηκε σ' όλη την Ευρώπη και το 1932 ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος αναγκάστηκε, όπως και ο μακρινός προκάτοχός του Χαρ. Τρικούπης, να κηρύξει πτώχευση. Κατόπιν τούτων, 1.362.000 ελληνικές οικογένειες, σε σύνολο 1.642.000, συγκέντρωναν ετήσιο εισόδημα κατώτερο από τα όρια συντηρήσεως. Εν τω μεταξύ ο εξωτερικός δανεισμός της χώρας αυξανόταν και τελικά το 35% έως και 40% των δημοσίων εσόδων καταβρόχθιζε η εξυπηρέτηση του χρέους για τόκους και δόσεις των δανείων. Κάτω –και– από αυτές τις συνθήκες, το επίτευγμα της Ελλάδος είναι ένα θαύμα.

Ο John Campel εκπροσωπεί τη δανείστρια Τράπεζα της Αγγλίας στο τετραμελές συμβούλιο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως των Προσφύγων έως το 1923. Μετά επτά χρόνια, το 1930, ο Campel επιθεωρεί τα προσφυγικά χωριά της μακεδονικής υπαίθρου και σημειώνει:⁴

3. Κων. Βεργόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τὸμ. ΙΕ', ὅπου ανωτ., σσ. 327-342.

4. Ὅπου ανωτ., σ. 302, Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.

«Εκεί, όπου άλλοτε έβλεπες τεράστιες ακαλλιέργητες εκτάσεις, υπάρχουν σήμερα χωριά που ανθούν, γεμάτα ζωή (...).

Τα αποτελέσματα αυτά οφείλονται κυρίως στο θάρρος, την ενεργητικότητα, την εργατικότητα και την αποδοχή νέων ιδεών που χαρακτηρίζουν την πλειοψηφία των προσφύγων».

Πέντε χρόνια αργότερα, το 1935, ο Γερμανός Stephan Ronart δημοσιεύει ειδική μελέτη του στο Άμστερνταμ, όπου γράφει:⁵

«Όποιος, πετώντας με αεροπλάνο, κατεβαίνει σιγά-σιγά από τα 4.000 μέτρα επάνω από τη Μακεδονία προς τη Θεσσαλονίκη, βλέπει να παρουσιάζεται βαθμιαία εμπρός του σαν χαλί η πεδιάδα: μεγάλα, εύφορα, καλλιεργημένα εδάφη όπου πρώτα υπήρχαν ελώδεις εκτάσεις, καθαρά χαραγμένα χωράφια σπαρμένα με τις ασπρουδερές κωμπούλιες και τα χωριά, φωτεινές ταινίες δρόμων που τις κόβουν σκοτεινά αποξηραντικά κανάλια – ένα θαυμαστό έργο ανθρώπινης ενέργειας και προσπάθειας».

Εγγειοβελτιωτικά, αποξηραντικά και αρδευτικά έργα, τεράστια για τις τότε τεχνικές δυνατότητες της εποχής και τους πόρους της ελληνικής οικονομίας, ολοκληρώνει μεταξύ 1928-1932 η τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου. Χάρη στους πρόσφυγες και «εξ αιτίας» αυτών έχει συντελεσθεί ένα ειρηνικό Έπος. Κορυφαίοι ιστορικοί το αποτιμούν μεταγενεστέρως.⁶

«Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων επεράτωσε το έργο της μέσα σε επτά χρόνια, τέλη Νοεμβρίου 1923-τέλη Δεκεμβρίου 1930. Κανένα παρόμοιο παράδειγμα μιας τόσο εκτεταμένης αποκαταστάσεως προσφύγων δεν υπήρχε έως τότε στην Ιστορία (...). Το έργο αυτό ήταν πραγματικά ένα ειρηνικό έπος (...). Το Έθνος ξεχύνεται ορμητικά προς τα εμπρός. Ο δείκτης των γεννήσεων από 5,76 ανά χιλίους κατοίκους το 1922 φτάνει στα 13,18 το 1931».

Όποιος, στην τρίτη πλέον χιλιετία, έχει ακούσει τους παλαιότερους ή έχει κάπου κάτι διαβάσει για τα παλαιά, αρκεί να ρίξει, όπου θελήσει, μια σύντομη μονάχα ματιά, για να μετρήσει πόση κολοσσιαία απόσταση έχει διανύσει η χώρα με τους πρόσφυγες. Το 1923 η Πτολεμαΐδα, γνωστή ακόμη ως Καϊλάρια, ήταν ένα ασημαντό κεφαλοχώρι Μουσουλμάνων Κονιάρων, βυθισμένο στην παχιά λάσπη μέσα στο απέραντο έλος του Σαρή Γκιόλ. Σήμερα είναι δεύτερη πόλη της Δυτικής Μακεδονίας, με πλούσια αγορά υψηλής ποιότητας και μια σφριγηλή κοινωνία Ποντίων. Στο Σαρή Γκιόλ χτυπάει η ενεργειακή καρδιά όλης της Ελλάδος. Ανάλογη εξέλιξη έχουν, επί παραδείγματι, τα Γιαννιτσία και το Κιλκίς, που επίσης ορίζονταν αποφασιστικά από απέραντα έλη – τη θρυλική λίμνη των Γιαννιτσών και, το Κιλκίς, την αβαθή λίμνη Αρτζάν-Αματόβου. Με την εκπληκτική τους ανάπτυξη και το σφρίγος τους σφραγίζουν επίσης οι προσφυγικές συνοικίες την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, όπου απόγονοι των εξαθλιωμένων εκείνων προσφύγων συναθροίζουν τους περισσότερους, μεγαλύτερους και σφριγηλότερους Δήμους. Προσφυγικά και όλα σχεδόν τα ονομαστά θέρετρα της Χαλκιδικής κ.λ.π.

Πέραν από τη βιομηχανική και γεωργική παραγωγή, οι πρόσφυγες έθεσαν –και κρατούν– ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους στις τέχνες και τα γράμματα, στις επιστήμες και την εκπαίδευση, στην αγορά και τη μουσική, στην κοινωνία και την πολιτική.

«Οι πρόσφυγες εισήγαγαν “καινά δαιμόνια” στις κλειστές κοινωνίες των αστικών και αγροτικών κέντρων, μεταμόρφωσαν το πολιτικό φάσμα, έδωσαν ώθηση στην ελληνική κοινωνία προσφέροντας εργατικά χέρια με ειδικές δεξιότητες και επηρέασαν την πνευματική ζωή και τις τέχνες».⁷

Το ειρηνικό Έπος έχει συντελεσθεί αλλά ελάχιστοι μεταγενέστεροι Έλληνες έχουν συναισθανθεί τι συνέβη πραγματικά. Μετά τρεις ολόκληρες ελληνικές γενεές, το Έπος εκείνο αναμένει ακόμη τη συλλογική επιστημονική έρευνα και την αυστηρή τεκμηρίωση. Η προσφυγιά παραμένει ακόμη ανοιχτή λαβωματιά στην ψυχή μας.

5. Stephan Ronart, *Griechenland von Heute*, Amsterdam, 1935. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία*, κβ' έκδοση, εκδόσεις Βάνιας, σ. 384.

6. Απ. Βακαλόπουλος, όπου ανωτ., σ. 382 επ.

7. Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, όπου ανωτ., σ. 543.

Ωστόσο, ένας οξυδερκής Γερμανός παρατηρητής, πριν 72 κιόλας χρόνια, το αποτιμά επιγραμματικά και σοφά:⁸

«Ο ελληνισμός, σώζοντας τους πρόσφυγές του από την καταστροφή και την εξουθένωση, έσωσε ο ίδιος τον εαυτόν του και ανορθώθηκε πάλιν ηθικά, ενώ συγχρόνως συναρμολόγησε σφικτά ολόκληρον τον εθνικόν του κορμόν».

Πέντε μόλις χρόνια μετά την παραπάνω αποτίμησή του, ο Γερμανός –και μαζί του όλη η Οικουμένη– είδε το 1940-41 με θαυμασμό τον ελληνισμό να εφορμά ξανά και να νικά.

Την 4^η Αυγούστου 1922, παραμονή της Μικρασιατικής Καταστροφής, ο Βρετανός Πρωθυπουργός Λόυντ Τζωρτζ διακηρύσσει στη Βουλή των Κοινοτήτων:

«Δεν γνωρίζω άλλον στρατόν ο οποίος θα είχε προελάσει τόσον πολύ όσον οι Έλληνες. Εις πάσαν μάχην επέδειξαν στρατιωτικήν υπεροχήν (...). Υπέστησαν θυσίας σχεδόν απιστεύτους (...) και τούτο εγένετο αποδεκτόν αφογγύστως από ολόκληρον τον πληθυσμόν (...). Λαός ο οποίος έπραξε ταύτα είναι άξιος εκτιμήσεως εκ μέρους οιασδήποτε χώρας».

Ωστόσο, τον Πρωθυπουργό τους αποδοκιμάζουν οι περισσότεροι βουλευτές του, ακόμη και υπουργοί του. Ένας απ' αυτούς ήταν τότε κι ο Υπουργός Πολέμου και ονομαζόταν Ουϊνστον Τσώρτσιλ. Έτσι, καταδίκασαν αμετάκλητα τον ελληνισμό της καθ' ημάς Ανατολής και την Στρατιά της. Στη Βουλή των Κοινοτήτων ξανά, μετά 18 μόνον χρόνια, τον Νοέμβριο του 1940 μιλάει για τους πάλι μαχομένους Έλληνες ο Άγγλος Πρωθυπουργός. Ονομάζεται τώρα Ουϊνστον Τσώρτσιλ και διακηρύσσει:

«Μέχρι τούδε ελέγομεν ότι οι Έλληνες πολεμούν ως ήρωες. Εφ' εξής λέγομεν ότι οι ήρωες πολεμούν ως Έλληνες».

Όρθιοι όλοι οι βουλευτές και οι υπουργοί της Αγγλίας επευφημούν τους Έλληνες και τους ευγνωμονούν. Είναι μια άλλη εποχή και είναι μια τραγική ειρωνεία. Αλλά αυτή είναι η ελληνική Ιστορία. Με πρωταγωνιστές τους Πρόσφυγές του ο ελληνισμός μετέτρεψε σε εθνική ευλογία την εθνική του τραγωδία.

Στις επόμενες σελίδες εξετάζεται διεξοδικά το Έπος των Προσφύγων ειδικά στην ελληνική Μακεδονία όπου, φυσικά, είναι πια αυτόχθονες Μακεδόνες όσοι μετά το 1923 γεννήθηκαν σε προσφυγικές οικογένειες σε τρεις ήδη αλληπάλληλες γενεές.

Ο Νικόλαος Χαϊτογλου είναι μια από τις εμβληματικές μορφές της προσφυγιάς και του ειρηνικού της Έπους στη Μακεδονία, όπου η μάνα του τον έφερε στα φασκιά και ο ίδιος, βιώνοντας νέος τις επόμενες αλληπάλληλες πολεμικές καταστροφές, δημιούργησε και εξακολουθεί να οδηγεί, μαζί με τους άξιους γιούς του Αλέξανδρο και Κωνσταντίνο, μιαν από τις ισχυρότερες εξαγωγικές βιομηχανίες της Ελλάδος, με φημισμένο διεθνώς σήμα της τη Μακεδονία. Με ένα απλό λακωνικό τηλεφώνημα εκάλυψε αμέσως, χωρίς καμιά συζήτηση, ολόκληρη την υψηλή δαπάνη και αμοιβή της ανά χείρας συλλογικής επιστημονικής μελέτης. Βαθύς συμβολισμός ο ευγενής χορηγός και η κληρονομιά του. Τον ευγνωμονώ και τον ασπάζομαι αδελφικά. Στους χαλεπούς καιρούς μας τέτοιοι άνδρες, όπως και άλλοι πατριώτες, μαρτυρούν ότι ο ελληνισμός διαθέτει αστείρευτες δυνάμεις. Το άλας της γης δεν έχει μωρανθεί.

Την μελέτη αυτή συνέδραμαν με πολύτιμα στοιχεία τους τα Ιστορικά Αρχεία Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς, του Δήμου Ευόσμου και της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας καιθώς επίσης οι κυρίες Άννα Θεοφυλάκτου και Αγνή Κολιαδήμου και οι κύριοι Νίκος Ζάικος, Αθανάσιος Κάζης, Φώτης Μπέγγας, Ευστάθιος Πελαγίδης και Κωνσταντίνος Φωτιάδης.

Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών ευχαριστεί θερμότατα.

Νικόλαος Ι. Μέτζος

Πρόεδρος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών
Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2009

8. Stephan Ronert, όπου ανωτ.

Εισαγωγή

Η καταστροφή του ελληνικού στρατού στη Μικρασία και η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος αποτέλεσαν αναμφίβολα τη μεγαλύτερη πρόκληση για την Ελλάδα στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Τα ίδια ζητήματα απασχόλησαν επίσης δικαιολογημένα την επιστημονική κοινότητα το διάστημα που ακολούθησε. Ειδικές μονογραφίες, συλλογικά έργα, εκδόσεις εγγράφων, απομνημονευμάτων και αναμνήσεων επιχείρησαν να διαλευκάνουν άγνωστες πτυχές των παραπάνω ζητημάτων, να δώσουν διαφορετικές ερμηνείες, να αναδείξουν, να αναλύσουν και να φωτίσουν πρόσωπα και γεγονότα, προθέσεις και αποτελέσματα σε ζητήματα εξ ορισμού δύσκολα ερμηνεύσιμα και συγκινησιακά φορτισμένα.

Μια θέση ανάμεσα στην ογκώδη ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία φιλοδοξεί να καταλάβει και η ανά χείρας έκδοση της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Οι συγγραφείς της δεν φιλοδοξούν να καλύψουν εξ ολοκλήρου το ζήτημα, τούτο, εξάλλου, θα ήταν προκαταβολικά καταδικασμένο σε αποτυχία. Περιορίζονται, συνεπώς, στον γεωγραφικό χώρο της ελληνικής Μακεδονίας. Η πλειοψηφία των άρθρων συνιστά πρωτότυπες προσεγγίσεις, που αποτελούν προϊόντα της ερευνητικής δραστηριότητας των δύο τελευταίων δεκαετιών του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τομέα Νεότερης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας και της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Για τον λόγο αυτό αρκετοί εκ των συγγραφέων είναι νέοι επιστήμονες, που τώρα κάνουν τα πρώτα τους βήματα στον επιστημονικό χώρο. Δίπλα τους όμως στέκονται καταξιωμένοι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, οι οποίοι επί δεκαετίες ασχολούνται με τα παραπάνω ζητήματα και ηγούνται σχετικών ερευνητικών προγραμμάτων.

Ο **Νίκος Ζάικος** ασχολείται με το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου. Τρία είναι τα ζητήματα που τον απασχολούν. Το πρώτο αναφέρεται στο νομικό καθεστώς που περιέβαλε τα προσφυγικά ρεύματα. Το δεύτερο απαντά στο ερώτημα αν οι διώξεις των ελληνικών πληθυσμών στην Τουρκία μπορούν να θεωρηθούν αναδρομικά ως γενοκτονία, ενώ στο τρίτο διερευνώνται οι ρυθμίσεις της Σύμβασης ανταλλαγής των πληθυσμών καθώς και τα μέτρα της προσφυγικής αποκατάστασης. Βασική του παρατήρηση είναι πως την περίοδο των αρχών του αιώνα δεν είχαν υιοθετηθεί ακόμη γενικές διεθνείς συμβάσεις που να προστατεύουν τους πρόσφυγες ως νομικά καθορισμένη κατηγορία. Σ' ένα άλλο ερώτημα ο συγγραφέας υποστηρίζει πως ο όρος γενοκτονία εντάχθηκε στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών μόλις τη δεκαετία του 1940. Ο Ζάικος, αφού ασκεί κριτική στις διάφορες μεταμοντέρνες αποδομητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της γενοκτονίας, υποστηρίζει πως στην περίπτωση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας η διάπραξη γενοκτονίας από τους Τούρκους είναι δεδομένη. Ολοκληρώνοντας ο συγγραφέας χαρακτηρίζει πρωτοφανή από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου τη Σύμβαση της Λωζάνης, με την έννοια της απόλυτης έλλειψης ανθρωπιστικών εκτιμήσεων κατά τη θέσπισή της.

Ο **Κωνσταντίνος Φωτιάδης** στο άρθρο του οριοθετεί το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα και το συνδέει με την εθνικιστική πολιτική των Νεοτούρκων, οι οποίοι εργάσθηκαν για την εξόντωση των μειονοτήτων.

Στα τέσσερα επόμενα άρθρα ο **Ευστάθιος Πελαγίδης** σκιαγραφεί τις βασικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος. Στο πρώτο ασχολείται με την ανθρωπογεωγραφία του. Χρησιμοποιώντας κυρίως τις εκθέσεις της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων καθώς και το Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, ο συγγραφέας καταγράφει τα διαδοχικά προσφυγικά κύματα, δια-

1926, Νικηφόρος Δράμας. Προσφυγική οικογένεια από την Σαφράμπολη του Πόντου. Καθιστοί από δεξιά, η γιαγιά Κατίνα Παυλίδου, ο παππούς Ιορδάνης Παυλίδης και ο πατέρας της δωρήτριας Χρυσόστομος Παυλίδης. Πάνω, από αριστερά, η μητέρα της δωρήτριας Ευλαμπία Σουτσοπούλου-Παυλίδου, ο αδελφός του πατέρα της Κωνσταντίνος και η σύζυγός του Χαρίκλεια, η αδελφή της Τιτίκα και ο αδερφός του πατέρα της, γιατρός και καλόγερος στο Όρος, Παύλος Παυλίδης. Τα παιδιά Φώτης, Κλεάνθης, Αγαμέμνων και η δωρήτρια, μωρό στην αγκαλιά του πατέρα της. *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Κιριμιλίδου-Παυλίδου Κατίνας.*

χωρίζει και ταξινομεί τα αίτιά τους, ενώ παρακολουθεί την εγκατάσταση των προσφύγων, τόσο την αστική όσο και την αγροτική, ανά Εποικιστικό Γραφείο.

Στο επόμενο κεφάλαιο ο συγγραφέας περιγράφει τις οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος. Η παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων αποτελούσε, υποστηρίζει, ένα δυσβάσταχτο έργο που η ελληνική πολιτεία ήταν αδύνατο να αντιμετωπίσει μόνη της. Για τον λόγο αυτό προσέφυγε σε ξένες τράπεζες, συνάπτοντας δάνεια με επαχθείς όρους. Παρά την ξένη βοήθεια, όμως, η συμβολή της επίσημης Ελλάδας παρέμεινε προνομιακή και αναντικατάστατη με σημαντική διάθεση κονδυλίων από τον κρατικό προϋπολογισμό που έφτασαν στα 3.197.600.000 δρχ. αλλά και με διάθεση προκαταβολών έναντι των αναμενόμενων προσφυγικών δανείων.

Αμέσως μετά ο Πελαγίδης αναφέρεται σε μια σημαντική παράμετρο του προσφυγικού ζητήματος, τη συνεισφορά των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων στην διαχείρισή του. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, 870.000 από τους περίπου 1.150.000 πρόσφυγες είχαν ανάγκη της κρατικής προστασίας. Ο Πελαγίδης προσμετρά τουλάχιστον δεκαεπτά ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν στον ελλαδικό χώρο την περίοδο του Μεσοπολέμου, συμβάλλοντας σημαντικά στην ανακούφιση και την περίθαλψη των προσφύγων.

Η ιδιαίτερη συνεισφορά των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία στην οικονομική ζωή του τόπου είναι το θέμα που πραγματεύεται ο Πελαγίδης στο επόμενο άρθρο του. Η σταδιακή μετατροπή της οικονομίας από οικιακή σε επιχειρησιακή αποτελεί, σύμφωνα με τον συγγραφέα, τη σπουδαιότερη αλλαγή της περιόδου.

1923. Συσσίτια για τους πρόσφυγες στην Καλαμαριά. Στο κέντρο, με το μαντίλι στο κεφάλι η Κυριακή Σουμελίδου (γιαγιά του δωρητή) από την Κρώμνη του Πόντου, που δούλευε ως μαγείρισσα στα συσσίτια. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Λυπηρίδη Ελευθέριου.

Η **Αννα Κωνσταντινίδου** παρουσιάζει πτυχές της αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος από το ελληνικό κοινοβούλιο. Η ανακούφιση των προσφύγων, η επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν και η παραγωγική ενσωμάτωσή τους συζητήθηκαν διεξοδικά από τους βουλευτές άλλοτε σε κλίμα σύμπνοιας και άλλοτε υπό το πρίσμα διαφόρων μικροκομματικών σκοπιμοτήτων.

Τα δύο επόμενα άρθρα πραγματεύονται τον χειρισμό του προσφυγικού ζητήματος από τις εφημερίδες. Στο πρώτο από αυτά ο **Βλάσης Βλασίδης** επικεντρώνεται στις ελληνικές εφημερίδες, κυρίως εκείνες της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης, που ασχολήθηκαν συστηματικά με το προσφυγικό ζήτημα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ταξινομεί σε κατηγορίες την σχετική αρθρογραφία, ενώ κάνει αναφορές στην πολιτική εκμετάλλευσή του. Σε ένα άλλο επίπεδο ο συγγραφέας παρουσιάζει και τις πρώτες εκδοτικές προσπάθειες των ίδιων των προσφύγων, σκοπός των οποίων, όπως υποστηρίζει, δεν ήταν ο ανταγωνισμός με τις εγχώριες πολιτικές εφημερίδες, αλλά η προβολή της προσφυγικής άποψης χωρίς καμία διαμεσολάβηση.

Στη δική της εκτενέστατη συνεισφορά η **Σωτηρία Βασιλείου** επιλέγει να παρουσιάσει μία από τις εφημερίδες που συστηματικά πρόβαλλαν το προσφυγικό ζήτημα, το *Φως* της Θεσσαλονίκης. Η συγκεκριμένη εφημερίδα, παρά τις συχνές μεταβολές στις πολιτικές της προτιμήσεις, παρακολούθησε την εξέλιξη της προσφυγικής αποκατάστασης εκ του σύνεγγυς. Ταυτόχρονα όμως εκμεταλλεύθηκε το προσφυγικό στοιχείο, προκειμένου να αποκομίσει συγκεκριμένα πολιτικά οφέλη και να υπονομεύσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με την πολιτική του οποίου βρισκόταν σε συνεχή αντιπαλότητα.

Στο δικό της άρθρο η **Ελένη Γαβρά** παρακολουθεί την προσφυγική αποκατάσταση μέσα από το πρίσμα των προγραμμάτων οικιστικής αποκατάστασης, συνιστώσα εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αλλά ελάχιστα μελετημένη από την σχετική βιβλιογραφία. Η Γαβρά χαρακτηρίζει την ανταπόκριση της πολιτείας στο ζήτημα αυτό ως «κορυφαίο παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής», αφού ο σχεδιασμός των νέων οικισμών έγινε με «θετικό πνεύμα», λαμβανομένης βέβαια πάντοτε υπόψιν της τεχνολογικής υστέρησης και της οικονομικής καχεξίας της χώρας.

Ο Κωνσταντίνος Φωτιάδης και η Σοφία Ηλιάδου-Τάχου ασχολούνται με την εγκατάσταση των προσφύγων στο Νομό Φλώρινας. Χρησιμοποιώντας τα απογραφικά δεδομένα καθώς και μεγάλο αριθμό αρχειακών πηγών, οι συγγραφείς προχωρούν σε στατιστική ανάλυση της προσφυγικής παρουσίας σε σχέση με την παρουσία των γηγενών. Μελετώντας επίσης τη διανομή των γαιών, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως αυτή ολοκληρώθηκε νωρίτερα στους μικτούς οικισμούς. Αντίθετα, στα αμιγή προσφυγικά χωριά υπήρξαν σημαντικές καθυστερήσεις, με αποτέλεσμα η διανομή γαιών να υλοποιηθεί μόλις την περίοδο 1954-1964.

Η Γεωργία Μπακάλη ασχολείται με την προσφυγική εγκατάσταση στο νομό της Δράμας. Αξιοποιώντας

Είναι έγγραμματος ή δωράμματος
 ή άρχηγός της οικογενείας;

ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

**ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ
 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΝ ΒΙΒΛΙΑΡΙΟΝ
 ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ**

Τύποις ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ και ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΑ - Θεσ/νίκης

Τού άρχηγού της οικογενείας

Επώνυμον Τσαμουρίδης

Όνομα Χρήστος

Όνομα πατρός Θεόδωρος

Επάγγελμα μεγαρί

Προέλευσις (τόπος καταγωγής) Πόλις ή χωριον Αργυρούπολις
 Νομός Ποτ/ν
 Περιφέρεια Ποτ/ν

Χρονολογία			Αιτία Χρεώσεως	Χρημ. ποσόν		Υπογραφή
Μήν	Ημ	Έτος		Δραχμ	Λ.	
10/1	3	24	δάνειο τρά	170	-	[Signature]
11/1	1	+	δάνειο τρά	200	-	
7/6	20		δάνειο τρά	100	-	
8/6	4		δάνειο τρά	240	-	
			δάνειο τρά	100	-	
9/6	20		δάνειο τρά	350	-	
			δάνειο τρά	226	40	
			δάνειο τρά	800	-	
10/6	20		δάνειο τρά	226	40	

ανέκδοτο αρχειακό υλικό, τοπικές εφημερίδες και την πλούσια βιβλιογραφία, η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι παραμεθόριες προσφυγικές εγκαταστάσεις αποτέλεσαν τελικά την πιο δυσχερή όψη του προσφυγικού ζητήματος. Παρά τους αρχικούς σχεδιασμούς της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, πολλοί πρόσφυγες εγκατέλειψαν τους παραμεθόριους οικισμούς αναζητώντας αλλού μια καλύτερη τύχη.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή του Κιλκίς απασχολεί τον **Στράτο Δορδανά**. Επρόκειτο για μια περιοχή που για πολλούς λόγους σήκωσε μεγάλο βάρος της προσφυγικής εγκατάστασης. Ο συγγραφέας παρακολουθεί όχι μόνο τα προβλήματα της εγκατάστασης αλλά και τη συγκρότηση προσφυγικών κοινοτήτων καθώς και την ενσωμάτωση των προσφύγων στον τοπικό κοινωνικό ιστό. Γνώστης άριστος ο ίδιος των γεγονότων της δεκαετίας του 1940, ο Δορδανάς καταλήγει παρατηρώντας πως είκοσι μόλις χρόνια μετά τον ερχομό τους στη νέα πατρίδα οι πρόσφυγες της περιοχής βρέθηκαν και πάλι στο μάτι του κυκλώνα, βιώνοντας τα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου.

Η «προσφυγομάνα» Καλαμαριά εξετάζεται στο άρθρο της **Ελένης Ιωαννίδου**. Χρησιμοποιώντας πλήθος από δημόσια και ιδιωτικά κυρίως αρχεία, η συγγραφέας σκιαγραφεί με ενάργεια την προσφυγική εγκατάσταση στην περιοχή. Η ίδρυση σχολείων και εκκλησιών, η σύσταση προσφυγικών συλλόγων, η συνύπαρξη προσφυγικών ομάδων από διάφορες περιοχές διαμόρφωσαν εν τέλει στην Καλαμαριά, παρατηρεί η Ιωαννίδου, «μια νέα εθνοτοπική ταυτότητα με κυρίαρχα συνεκτικά στοιχεία την προσφυγική καταγωγή και την επιτόπια εγκατάσταση στην περιοχή».

Από την άλλη πλευρά της Θεσσαλονίκης, τη δυτική, σημαντικός αριθμός προσφύγων εγκαταστάθηκε στο Παλαιό Χαρμάνκιο (σημερινό Εύοσμο). Η εγκατάσταση αυτή αναλύεται από τον **Κυριάκο Χατζηκυριακίδη**. Ο συγγραφέας είχε στη διάθεσή του το Δημοτικό Αρχείο. Κατόρθωσε έτσι, αξιοποιώντας και πολλές άλλες πηγές, να δώσει μια άρτια εικόνα της προσφυγικής εγκατάστασης και αποκατάστασης από το 1922 έως σήμερα. Το τελικό του συμπέρασμα, παρότι μελαγχολικό, αντικατοπτρίζει την δυναμική του προσφυγικού ζητήματος, αφού η αστικοποίηση και ο εκσυγχρονισμός έσβησαν σε πολλές περιπτώσεις τα απομεινάρια της προσφυγικής παρουσίας.

Η **Αγνή Κολιαδήμου** καταγράφει την εγκατάσταση των προσφύγων στο χωριό Αξός του Νομού Πέλλας. Πρόκειται για μια τυπική εγκατάσταση προσφύγων από τον ίδιο τόπο αναχώρησης, την Αξό της Καππαδοκίας και ίδρυση ενός νέου οικισμού με το ίδιο όνομα. Το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, σε συνδυασμό με αρκετά άλλα δημόσια και ιδιωτικά αρχεία, παρείχαν τις απαραίτητες πληροφορίες. Η συγγραφέας καταγράφει επίσης τις μεταβολές στην εθνολογική σύσταση της περιοχής, αφού η εγκατάσταση των Προσφύγων στη μεσοπολεμική Ελλάδα συνοδεύθηκε από την ταυτόχρονη αναχώρηση όχι μόνο των ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων αλλά και όσων Σλαβοφώνων θεωρούσαν εαυτούς «Βουλγάρους».

Στο τελευταίο άρθρο ο **Ευστάθιος Πελαγίδης** καταγράφει την ιστορική διαδρομή του προσφυγικού χωριού Οινόη Καστοριάς. Οινοήτης και ο ίδιος, παρακολουθεί και αναδεικνύει την εξέλιξη του οικισμού τις τελευταίες οκτώ δεκαετίες, σκιαγραφώντας αυτό που και ειδικοί μελετητές χαρακτήρισαν ως το «θαύμα της σύγχρονης Ελλάδας». Η παραγωγική εγκατάσταση και η κοινωνική ανάδειξη των εξαθλιωμένων Ελλήνων προσφύγων του 1922 αποτέλεσε αναμφίβολα μια κορυφαία στιγμή της ελληνικής Ιστορίας.

Η περιγραφή των άρθρων της παρούσας μελέτης ανέδειξε, πιστεύουμε, τους βασικούς άξονές της. Προϊδέαζει επίσης για τη μελλοντική μετατόπιση του επιστημονικού ενδιαφέροντος γύρω από το προσφυγικό ζήτημα από τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις σε ζητήματα της προσφυγικής καθημερινότητας, της συγκρότησης και της λειτουργίας των διαφόρων προσφυγικών κοινοτήτων.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Νίκος Ζάικος⁹

Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοϊκή προοπτική

Προδιάθεση

Η εργασία αυτή επιχειρεί να παρουσιάσει ορισμένες από τις βασικές θεσμικές παραμέτρους του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο από το 1914 έως το 1930 από την προοπτική του διεθνούς δικαίου.

Τα θέματα, που εξετάζονται στη συνέχεια, είναι: (i.) το νομικό καθεστώς των πληθυσμιακών ροών, που έφτασαν στην Ελλάδα από την Τουρκία, (ii.) το ζήτημα αν οι διώξεις των ελληνικών πληθυσμών στην Τουρκία μπορούν να θεωρηθούν αναδρομικά ως γενοκτονία και (iii.) οι ρυθμίσεις της Σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας καθώς και τα μέτρα προσφυγικής αποκατάστασης.

I. Προέλευση και φύση των προσφυγικών ροών

1. Γενικά περί προσφύγων

Κατά την περίοδο που ανέκυψε το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα, δεν είχαν υιοθετηθεί ακόμη γενικές διεθνείς συμβάσεις, που να προστατεύουν τους πρόσφυγες ως νομικά καθορισμένη κατηγορία προσώπων στο διεθνές δίκαιο. Ελλείψει ενός «γενικού διεθνούς δικαίου των προσφύγων», τα προβλήματα που ανέκυψαν από τις μαζικές πληθυσμιακές μετακινήσεις σε διεθνές επίπεδο αντιμετωπίστηκαν με *ad hoc* ρυθμίσεις για τις αντίστοιχες περιπτώσεις.¹⁰ Στο πλαίσιο της περιπτώσιολογικής εκείνης προσέγγισης, καταρτίστηκαν ειδικές διεθνείς πράξεις για τους Ρώσους και τους Αρμένιους πρόσφυγες.¹¹

Εξαιτίας της έλλειψης γραπτών ρυθμίσεων με γενική εμβέλεια και αποδοχή αλλά και της ανυπαρξίας σχετικών εθιμικών κανόνων, εξηγείται και η απουσία ενός απόλυτα δεκτού ορισμού της έννοιας του «πρόσφυγα» στο διεθνές δίκαιο κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Σε γενικές γραμμές, ως φέρων την προσφυγική ιδιότητα θεωρήθηκε κάθε πρόσωπο που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το κράτος, την ιθαγένεια του οποίου έφερε, εξαιτίας κάποιου καταλυτικού γεγονότος –κατά κανόνα πολιτικού– και αναζητούσε πρόσκαιρο ή μόνιμο καταφύγιο σε έναν νέο τόπο.¹² Από την κατηγορία των προσφύγων αποκλείστηκαν τα πρόσωπα

9. Ο Νίκος Ζάικος είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

10. Για την προστασία των προσφύγων κατά τα χρόνια της Κοινωνίας των Εθνών, βλ. Σ.Ε. Περγάκης, *Η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Περιφερειακά θεσμικά συστήματα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα (Τετράδια Διεθνούς Δικαίου 11 – Διεύθ. Κ. Ιωάννου), 1984, σσ. 34-35.

11. Ανάμεσα στις κυριότερες διεθνείς πράξεις για τους πρόσφυγες πριν από το 1930, συγκαταλέγονται: Arrangement with regard to the Issue of Certificates of Identity to Russian Refugees (5.7.1922), *League of Nations Treaty Series* (13) σ. 237, Protocol of Lausanne (24.7.1923), *League of Nations Treaty Series* (36) σ. 151, Plan for the Issue of a Certificate of Identity to Armenian Refugees (31.5.1924), *League of Nations Doc C.L. 72 (a.)* (1924), Arrangement relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees (12.5.1926), *League of Nations Treaty Series* (89) σ. 47, Final Act of the Passport Conference, Geneva (18.5.1926), *League of Nations Official Journal* (1926) σ. 1088, Recommendation relating to Identity and Travelling Documents for Persons Without Nationality or of Doubtful Nationality (2.9.1927), *League of Nations Doc. C. 558 (b).-M 200 (b).* (1927) VIII: 57, 33, 62, Arrangement concerning the Extension to Other Categories of Refugees of Certain Measures taken in Favour of Russian and Armenian Refugees (30.6.1928), *League of Nations Treaty Series* (89) σ. 63, Arrangement concerning the Functions of the Representatives of the League of Nations' High Commissioner (30.6.1928), *League of Nations Treaty Series* (93) σ. 377, Arrangement relating to the Status of Russian and Armenian Refugees (30.6.1928), *League of Nations Treaty Series* (89) σ. 53, καθώς και τις υπόλοιπες διεθνείς συμβάσεις στον συνολικό πίνακα, που παραθέτει ο Α. Grahl-Madsen, "The emergent international law relating to refugees: Past – present – future", *The refugee problem on universal, regional and national level*, Thessaloniki: Institute of International Public Law and International Relations (Thesaurus Acroasium XIII), 1987, σ. 256επ.

12. Πρβλ. Ο. Kimminich, "The German refugee problem", στο *The refugee problem on universal, regional and national level*, σ. 683.

Πορτραίτο της Πηνελόπης Οκαλόγλου, οικισμός Σούγκουλου, Αγκυρα, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

που δραπέτευσαν από τη χώρα τους για να μη λογοδοτήσουν στη δικαιοσύνη επειδή είχαν διαπράξει ένα κοινό ποινικό αδίκημα καθώς και οι μετανάστες, δηλαδή τα πρόσωπα που εγκατέλειψαν εθελούσια την εστία τους, για να αναζητήσουν καλύτερη οικονομική τύχη.¹³ Το Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου, ένας ερευνητικός μη κυβερνητικός οργανισμός αφιερωμένος στην κωδικοποίηση του διεθνούς δικαίου,¹⁴ υιοθέτησε το 1936 ένα ψήφισμα σχετικά με το *Νομικό καθεστώς των απάτριδων και των προσφύγων*, σύμφωνα με το οποίο ο όρος «πρόσφυγας» θα έπρεπε να απονέμεται σε όλα τα πρόσωπα, τα οποία, συνεπεία πολιτικών γεγονότων στο έδαφος του κράτους της ιθαγένειάς τους, εγκατέλειψαν το έδαφος αυτό εκούσια ή ακούσια, δεν έχουν αποκτήσει νέα ιθαγένεια και δεν απολαμβάνουν διπλωματικής προστασίας από κανένα άλλο κράτος.¹⁵

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι στο κλασικό διεθνές δίκαιο η ιδιότητα του πρόσφυγα θεωρήθηκε συνδεδεμένη με συγκεκριμένα προσδιοριστικά στοιχεία, που μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: (i.) πρόκειται για πρόσωπο που βρίσκεται έξω από το κράτος, την ιθαγένεια του οποίου φέρει, (ii.) αποτελεί θύμα δίωξης και (iii.) είναι απροστάτευτο. Η σχέση του πρόσφυγα με το κράτος της καταγωγής του, αντί να βασίζεται στην εμπιστοσύνη και στην πίστη, διέπεται από φόβο και αποξένωση.¹⁶

Η ιστορική συγκυρία για να συμφωνηθεί ένας νομικός ορισμός της έννοιας του «πρόσφυγα», διαμορφώθηκε τελικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁷ Ωστόσο, οι γενικοί μεταπολεμικοί κανόνες για τους πρόσφυγες δεν είχαν αναδρομική εφαρμογή και, κατά συνέπεια, δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

2. Η περίπτωση της Ελλάδας

Από το 1914 και μετέπειτα, οι διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα να παρατηρηθούν αλληπάλληλες και διαδοχικές μαζικές ροές άμαχου πληθυσμού ελληνοχριστιανικής καταγωγής από την Τουρκία με κατάληξη την Ελλάδα. Οι αφιχθέντες πληθυσμοί αντιμετωπίστηκαν τόσο στο πλαίσιο του δημόσιου διαλόγου στην Ελλάδα, όσο και στη συλλογική συνείδηση –και ορθά από την άποψη

13. Για το προβληματικό διεθνές νομικό καθεστώς των οικονομικών μεταναστών, N. Zaikos, "Reflections on contemporary international law-making related to labour migration", A. K. Isaacs (Ed.), *Immigration and emigration in historical perspective*, Edizioni Plus: Pisa University Press (CLIOHRES.net – Network of Excellence supported by the European Commission), 2007, σσ. 7-26.

14. Ενδεικτικά, N. Ζάικος, *Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών – Συμβολή στη μελέτη της κωδικοποίησης και της προοδευτικής ανάπτυξης του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων/εκδόσεις Σάκκουλα (Σύγχρονες Μελέτες Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων 3, Διεύθυνση Σειράς: Καθηγήτρια Κ. Κούφα), 2002, σ. 59.

15. "Tout individu qui, en raison d'événements politiques survenus sur le territoire de l'Etat dont il était ressortissant, a quitté volontairement ou non ce territoire ou en demeure éloigné, qui n'a acquis aucune nationalité nouvelle et ne jouit de la protection diplomatique d'aucun autre Etat" (άρθρο 2, παρ. 2), *Résolution sur le Statut juridique des apatrides et des réfugiés* (24.4.1936, Session de Bruxelles), Institut de Droit International, *Résolutions de l'Institut de Droit International, 1873-1956*, Publié par Hans Wehberg, Bâle: Editions Juridiques et Sociales S.A., 1957, σ. 62επ.

16. Grahl-Madsen, σ. 192.

17. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης της Γενεύης για το καθεστώς των προσφύγων του 1951, με τον όρο «πρόσφυγας» νοείται κάθε πρόσωπο, που εξαιτίας δικαιολογημένου φόβου δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων, βρίσκεται εκτός της χώρας, της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν μπορεί, ή λόγω του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να απολαμβάνει της προστασίας της χώρας αυτής – ή αν δεν έχει κάποια υπηκοότητα και βρίσκεται εξαιτίας τέτοιων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους διαμονής του – δεν μπορεί ή λόγω του φόβου αυτού δεν επιθυμεί να επιστρέψει στη χώρα αυτή. Επίσης, σύμφωνα με τη Σύμβαση, ως «πρόσφυγες» θεωρήθηκαν και πρόσωπα, τα οποία ενέπιπταν σε μία σειρά ειδικών διεθνών πράξεων, που είχαν υιοθετηθεί από το 1926 και μετέπειτα. Κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Α.Ν. 3989/1959, ΦΕΚ Α' 201. Για διάφορες επίκαιρες παραμέτρους της προσφυγικής ιδιότητας, βλ. Π. Νάσκου-Περράκη, *Περί ασύλου και προσφύγων, Ανάλεκτα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.

του διεθνούς δικαίου— ως «πρόσφυγες».¹⁸ Πρόκειται σχηματικά για τις εξής κύριες περιπτώσεις:¹⁹

(i.) Τα προσφυγικά κύματα ξεκίνησαν πριν από το ξέσπασμα του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, στην Τουρκία είχε επικρατήσει το δόγμα του ολοκληρωτικού εκτουρκισμού του πληθυσμού του κράτους και οι χριστιανικές μειονότητες θεωρήθηκαν απειλή για την επιβίωση της τουρκικής εθνικής ταυτότητας. Η παραπάνω άποψη, σε συνδυασμό με την εδαφική συρρίκνωση της Τουρκίας μετά το 1911, προκάλεσε τον ομαδικό εκπατρισμό, ακόμη και την ομαδική εξόντωση των χριστιανικών μειονοτήτων του τουρκικού κράτους.²⁰ Ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες της Τουρκίας—που περιελάμβαναν εκτός από τους Τούρκους, Άραβες, Αρμένιους και Εβραίους— οι Έλληνες το 1914 καταλάμβαναν την πλέον περσιόπτη θέση, με έναν πληθυσμό που αντιστοιχούσε στο 10% του πληθυσμού της Τουρκίας, ενώ το 1912 ήλεγχαν το 43% του εσωτερικού εμπορίου, το 49% της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας και το 44% του επαγγελματικού τομέα.²¹ Οι διωγμοί που ξέσπασαν το 1914 στην Ανατολική Θράκη σε βάρος των ελληνικής καταγωγής πολιτών της Τουρκίας, «με τις παράνομες προφυλακίσεις, με τις απελάσεις δίχως βάσιμες κατηγορίες, με τον εμπορικό αποκλεισμό και το οικονομικό μποϊκοτάζ αλλά ακόμα και με τους εμπρησμούς, τις λεηλασίες, τους φόνους»,²² ανάγκασαν 60.926 άτομα να εγκαταλείψουν την Τουρκία. Οι διώξεις επεκτάθηκαν σύντομα στα παράλια της Μικράς Ασίας, προκαλώντας νέο κύμα χιλιάδων προσφύγων.²³ Από το 1918 και μετέπειτα, ακολούθησαν χιλιάδες Έλληνες από τον Πόντο. Οι σοβαρές μαζικές διώξεις σε βάρος του εναπομείναντος ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας συνεχίσθηκαν κατά τη διάρκεια και μέχρι το τέλος του Μικρασιατικού Πολέμου και αναδρομικά τίθεται το ερώτημα αν πρόκειται για μια περίπτωση γενοκτονίας.²⁴

(ii.) Άμαχος πληθυσμός που διέφυγε στην Ελλάδα μετά την είσοδο του ιππικού της Τουρκίας στη Σμύρνη (9 Σεπτεμβρίου 1922) και μέχρι την έναρξη της Συνδιάσκεψης της Λωζάνης (20 Νοεμβρίου 1922). Ο ακριβής αριθμός τους διαφέρει ανάλογα με τις πηγές κάθε συγγραφέα, όμως υπολογίζεται ότι μόνο κατά τη διάρκεια των παραπάνω δύο μηνών, διέφυγαν στην Ελλάδα περισσότεροι από 1.000.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την Ιωνία, τα παράλια της Προποντίδας και τη Θράκη. Ο πληθυσμός της Ελλάδας, που ήταν τότε ένα φτωχό κράτος με 4.500.000 κατοίκους, αυξήθηκε περίπου κατά 25%.²⁵

(iii.) Ένας πληθυσμός 189.916 ατόμων, που απορροφήθηκε από την Ελλάδα κατ' εφαρμογή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή Πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας.²⁶

18. Αναφορικά με τη χρήση του όρου «πρόσφυγας» στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας, ο Ι. Μιχαηλίδης, «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: Πρόσφυγες και γηγενείς», *Οψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Νεότερης & Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 1994, έχει επισημάνει χαρακτηριστικά (σ. 128) ότι «για μεγάλο χρονικό διάστημα ο όρος 'πρόσφυγας' σήμαινε τον ανήμπορο άνθρωπο που είχε ανάγκη τη βοήθεια των υπολοίπων και επιζητούσε ιδιαίτερη μεταχείριση από το κράτος».

19. Μεταξύ άλλων, Χ. Χατζηιώσηφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιώσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Β' τόμος*, μέρος 1°, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σ. 19, Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007, σσ. 250-251.

20. Γ.Γ. Μουρέλος, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επόμενη των Βαλκανικών πολέμων: Η πρώτη απόπειρα της ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα* (Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988, 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (τ. 230), 1990, σ. 176. Βλ. επίσης Κ.Δ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», εκδόσεις Ίκαρος, 2009, σ. 11επ.

21. Ch. Issawi, *The economic history of Turkey: 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press, 1980, σ. 14, όπως αναφέρεται από τον M.I. Midlarsky, *The Killing Invar, Genocide in the twentieth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σ. 337.

22. Μουρέλος, σ. 178.

23. Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, τέταρτη έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, σσ. 65-66.

24. Βλ. παρακάτω, (II.).

25. Ανάμεσα σε άλλους, Α. Aktar, «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922 – Σεπτέμβριος 1923», στο Κ. Τσιτσελίης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική (Σειρά Μελετών – Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων 9), 2006, σσ. 146-147.

26. Α.Μ. Συρίγος, «Μικρασιατική καταστροφή: 'γενοκτονία' ή 'μοιραία συνέπεια' ενός πολέμου;», στο Σ. Περράκης (επιμ.), *Η διεθνής κοινότητα σε κίνηση, Συμβολές στη μνήμη του Γεωργίου Τενεκίδη*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα,

Ο αριθμός των ατόμων που έχασαν τη ζωή τους κατά τις παραπάνω δραματικές μετακινήσεις παραμένει άγνωστος. Το 1928, οι πρόσφυγες στην Ελλάδα ανέρχονταν σε 1.221.849 πρόσωπα, χωρίς να έχουν ληφθεί υπόψη όσοι έχασαν τη ζωή τους τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους ή μετανάστευσαν.²⁷ Όπως έχει επισημανθεί, «σε αντίθεση με τους κατοίκους των ‘νέων χωρών’ [...] που εντάχθηκαν στην Ελλάδα μέσω της ενσωμάτωσης των περιοχών τους στο ελληνικό κράτος, οι πρόσφυγες δεν ήταν παρά ‘νέοι άνθρωποι’, το κινητό υπόλοιπο του ισολογισμού του ελληνικού αλυτρωτισμού».²⁸ Τόσο η μετακίνηση του 1922 όσο και τα άλλα προσφυγικά ρεύματα αποτέλεσαν για την εποχή τους «έναν μεγάλο νεωτερισμό, ένα φαινόμενο κοσμοϊστορικό, ένα γεγονός δίχως προηγούμενο στην ιστορία των μεταναστεύσεων των λαών».²⁹

II. Η πολιτική της Τουρκίας έναντι της ελληνορθόδοξης μειονότητας υπό το πρίσμα της Σύμβασης για την πρόληψη και τιμωρία της γενοκτονίας

1. Γενικά

Σύμφωνα με μια πληθώρα πηγών, από το 1914 και μετέπειτα η Τουρκία εφάρμοσε μια πολιτική συστηματικής και βίαιης αποπομπής του χριστιανικού στοιχείου από το έδαφός της.³⁰ Μετέπειτα, κατά την περίοδο 1919-1922, η απόπειρα της Ελλάδας να ανακτήσει τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη στο πλαίσιο ενός μεγαλοϊδεατικού προγράμματος με σκοπό τη διασφάλιση της επιβίωσης και την απελευθέρωση της ελληνορθόδοξης μειονότητας από την κυριαρχία της Τουρκίας, οδήγησε σε μία μείζονα στρατιωτική ήττα. Εν όσω μαίνονταν οι εχθροπραξίες μεταξύ των στρατευμάτων των δύο κρατών, τα διωκτικά μέτρα σε βάρος του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας συνεχίσθηκαν.

Όπως συμβαίνει σε παρόμοιες οριακές καταστάσεις, η ελληνοτουρκική πολεμική αναμέτρηση, η κατάληξή της και οι επακόλουθες διπλωματικές και εδαφικές διευθετήσεις τράβηξαν το ενδιαφέρον από την

2006, σ. 377, σημ. 24. Ανταλλάχθηκαν αντίστοιχα 355.635 Τούρκοι, ό.π., σ. 383. Για την ανταλλαγή πληθυσμών, βλ. παρακάτω, (III).

27. Φ. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, β' έκδοση, 2007, σ. 74επ.

28. Γ. Τζεδόπουλος, «Εισαγωγικό σημείωμα», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 15.

29. Α. Πάλλης, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. Α' (1977), σ. 75επ., σ. 77, όπως αναφέρεται από την Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Παρατηρητής, 1986, σ. 23.

30. Ανάμεσα στα πολυάριθμα δημοσιεύματα, που περιείχαν στοιχεία όσον αφορά κάθε είδους διώξεις και βιαιοπραγίες, σχετικά άρθρα του διεθνούς τύπου και έγγραφα, ενδεικτικά, *Οι διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία, Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα, Εκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου*. Εκδίδεται υπό των Επιτροπών των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Εν Αθήναις: Τύποις «Πανελληνίου Κράτους», 1915, ιδ. σ. 179επ., *Les persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne, D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires*, Paris: Librairie Bernard Grasset, 1918, *Greek Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, Constantinople, 1919, σ. 129επ., Archimandrite A. Papadopoulos, *Persecutions of the Greeks in Turkey before the European War*, Translated from the Greek by Carroll N. Brown, New York: Oxford University Press American Branch (Published for the Central Committee of the Unredeemed Greeks), 1919. Βλ. και *L'extermination des Chrétiens d'Orient. Faits, documents et témoignages anglais et américains*, Paris: P. Thévoz, 1922, σ. 47, όπου αναφορικά με τις εξοντωτικές και συνεχείς μαζικές εκτοπίσεις άμαχου πληθυσμού: "[c]eci est sans nul doute la continuation du plan qui consiste à exterminer les populations assujetties". Επίσης, M. H. Ward, *The deportations in Asia Minor, 1921-1922*, London: Vacher & Sons, Ltd. (Anglo-Hellenic League, British Armenia Committee), 1922. Ειδικά για τον Πόντο, βλ. ενδεικτικά, *Les atrocités turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S.E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Constantinople, le 16/29 Décembre 1918*, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, *Το μαρτύριον του Πόντου*, Εν Αθήναις: Τύποις Αλ. Βιτσικουνάκη, 1922 [Ανατύπωσις εκ του 3ου τεύχους του Δελτίου του Ελληνικού Συλλόγου Κοινωνίας Εθνών], Π. Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918) βάσει των ανέκδοτων εγγράφων των κρατικών αρχείων της Αυστροουγγαρίας*, Αθήνα, Σύλλογος Ποντίων «Αργοναύται – Κομνηνοί» (Έκδοσις Αρ. 6), 1962 και το πρόσφατο έργο Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2004.

τραγωδία των αμάχων.³¹ Το κεντρικό νομικό ερώτημα, που ανακύπτει αναδρομικά από τα τραγμένα εκείνα χρόνια, είναι αν οι ωμότητες, που διαπράχθηκαν σε βάρος των ελληνορθόδοξων πολιτών της Τουρκίας, μπορούν να χαρακτηρισθούν σήμερα ως γενοκτονία.

2. Η γενοκτονία ως έγκλημα, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο

Ο όρος «γενοκτονία» εντάχθηκε στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών από τον νομομαθή Raphael Lemkin με αφορμή τη μαζική δολοφονία των Εβραίων της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.³² Η ιδέα να τυποποιηθεί η γενοκτονία ως ιδιαίτερο έγκλημα στο θετικό διεθνές δίκαιο οδήγησε το 1948 στην υιοθέτηση της *Σύμβασης για την Πρόληψη και την Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* στο πλαίσιο του τότε νεοσύστατου Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών.³³ Κατά συνέπεια, η γενοκτονία αναγνωρίστηκε στο επίπεδο του δικαίου και τιμωρείται από το 1948 και μετέπειτα. Το άρθρο 2 της *Σύμβασης για την Πρόληψη και την Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* ορίζει τη γενοκτονία, ως εξής:

«Εις την παρούσαν Σύμβασιν ως γενοκτονία νοείται οιαδήποτε εκ των κατωτέρω πράξεων ενεργουμένων με την πρόθεσιν ολικής ή μερικής καταστροφής ομάδος εθνικής, εθνολογικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ως τοιαύτης:

(α) Φόνος των μελών της ομάδος.

(β) Σοβαρά βλάβη της σωματικής ή διανοητικής ακεραιότητας των μελών της ομάδος.

(γ) Εκ προθέσεως υποβολή της ομάδος εις συνθήκας διαβίωσης δυναμμένας να επιφέρωσι την πλήρη ή την μερικήν σωματικήν καταστροφήν αυτής.

(δ) Μέτρα αποβλέποντα εις την παρεμπόδισιν των γεννήσεων εις τους κόλπους ωρισμένης ομάδος.

(ε) Αναγκαστική μεταφορά παιδων μίας ομάδος εις ετέραν ομάδα». ³⁴

Ο ορισμός αυτός επαναλαμβάνεται αυτολεξεί στο Καταστατικό του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για την πρώτην Γιουγκοσλαβία (άρθρο 4), του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για τη Ρουάντα (άρθρο 2) και στο Καταστατικό του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (άρθρο 6).³⁵

Το έγκλημα της γενοκτονίας περιλαμβάνει την αντικειμενική υπόσταση (*actus reus*), δηλαδή την τέλεση μιας από τις περιοριστικά απαριθμούμενες πράξεις και την υποκειμενική υπόσταση (*mens rea*), δηλαδή την ειδική «πρόθεση καταστροφής» της στοχευμένης ομάδας. Θύματα της γενοκτονίας είναι τα μέλη μιας διακριτής εθνικής, εθνοτικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας όχι ως ιδιώτες, αλλά ως μέλη της

31. Πρβλ. Kimminich, "The German refugee problem", σ. 679.

32. Η λέξη γενοκτονία αποδίδει στην ελληνική γλώσσα το νεολογισμό του Raphael Lemkin στην αγγλική: "genocide" – από την ελληνική λέξη «γένος» και το ρήμα της λατινικής γλώσσας caedere (φονεύω). Βλ. R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. Είναι ενδιαφέρον ότι ο γερμανομαθής Lemkin δεν χρησιμοποίησε τους ήδη καθιερωμένους όρους της γερμανικής γλώσσας Massenmord (μαζικός φόνος) και Völkermord (εθνοκτονία). Για τη ζωή και το έργο του R. Lemkin, βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα στο *Journal of Genocide Research* Vol. 7 No. 4 (2005), σ. 443επ.

33. Για μια απόπειρα νομικής προσέγγισης της γενοκτονίας των Εβραίων, Ν. Ζάικος, «Το έγκλημα της γενοκτονίας και η συλλογική μνήμη της διεθνούς κοινωνίας», στο Κ. Κούφα – Φ. Παζαρτζή (Διεύθυνση έκδοσης), *Η διεθνής ποινική δικαιοσύνη ως μηχανισμός επιβολής του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα (Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης/ Ένωση Διεθνούς Δικαίου – Ελληνικός Κλάδος της International Law Association), 2007, σ. 27επ.

34. Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide, General Assembly Resolution 260 A (III) (December 9, 1948), *United Nations Treaty Series* vol. 78, σ. 277επ. Η Σύμβαση τέθηκε σε ισχύ στις 12 Ιανουαρίου 1951. Επικυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν.Δ. 3091 (6/12.10.1954) (ΦΕΚ Α (250)).

35. Βλ. μεταξύ άλλων, Α. Γιόκαρης – Φ. Παζαρτζή, *Εθνική και διεθνής ποινική καταστολή των διεθνών εγκλημάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2008 (Σειρά Διεθνούς Δικαίου και Εξωτερικής Πολιτικής 10/ Διεύθυνση: Ε. Ρούκουνας), σ. 212.

συγκεκριμένης ομάδας. Επίσης, η στοχευμένη ομάδα αποτελείται από άμαχο πληθυσμό ή πρόσωπα που δεν εμπλέκονται στις εχθροπραξίες. Αυτουργοί είναι συνήθως δημόσιοι λειτουργοί, κρατικά όργανα, αλλά ενδεχομένως και μη κρατικά όργανα. Η ιδιότητα του θύτη δεν αποτελεί, πάντως, συστατικό στοιχείο του εγκλήματος της γενοκτονίας.³⁶

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ορισμός που εισάγεται στη Σύμβαση του 1948 διαφοροποιείται από την ιστορική εμπειρία της εξόντωσης των Εβραίων κατά το ότι η Σύμβαση δεν απαιτεί την ολική καταστροφή μιας ομάδας σε επίπεδο πρόθεσης και τέλεσης αλλά ακόμη και τη μερική καταστροφή της, όπως συνέβη σε άλλα μαζικά εγκλήματα στον ρου της Ιστορίας. Παρότι όμως η Σύμβαση δεν έχει αναδρομική ισχύ,³⁷ εν τούτοις ο όρος Γενοκτονία χρησιμοποιείται στον σύγχρονο επιστημονικό στοχασμό για να στιγματίσει αναδρομικά μαζικά εγκλήματα του παρελθόντος σε βάρος εθνικών, θρησκευτικών ή άλλων ομάδων.³⁸

3. Η περίπτωση της ελληνορθόδοξης μειονότητας της Τουρκίας

Αν και στο διεθνές επίπεδο ισχύει ένας διεθνώς αποδεκτός νομικός ορισμός της γενοκτονίας από το 1948, εν τούτοις ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται ενίοτε σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, π.χ. ιστορία, κοινωνιολογία αλλά και στον δημοσιογραφικό λόγο, με ανομοιομορφο και μεταβαλλόμενο περιεχόμενο, ανάλογα με την οπτική κάθε συγγραφέα. Το ατυχές αποτέλεσμα της παραπάνω τάσης είναι να υφίσταται μεν ορολογική ομοιομορφία, αλλά κάθε συγγραφέας να επικαλείται τον ίδιο όρο με διαφορετικό περιεχόμενο και σημασία.

Σε σχέση με το επίμαχο ερώτημα, σύμφωνα με μια άποψη, η οποία απορρίπτει τον ισχύοντα διεθνή ορισμό της γενοκτονίας ως «προβληματικά ευρύ» και θεωρεί ως «βασικό επιστημονικό υπόδειγμα γενοκτονίας» πριν τη γενοκτονία των Εβραίων την «(αυθεντική) γενοκτονία» των Αρμενίων, τα εγκλήματα σε βάρος του άμαχου ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας δεν συνιστούν γενοκτονία.³⁹

Πρέπει καταρχήν να επισημανθεί ότι στη σύγχρονη θεωρία του διεθνούς δικαίου ο ορισμός της Σύμβασης θεωρείται σε γενικές γραμμές επιτυχής, πλήρης και σαφής, λόγω της λεπτομερούς περιγραφής της υπόστασης του εγκλήματος. Για τον λόγο αυτό, δεν έχει αναθεωρηθεί από το 1948. Οι επιστημονικές ενστάσεις εστιάζονται κυρίως στην παράλειψη ρητής αναφοράς στη λεγόμενη πολιτιστική γενοκτονία, στην εξόντωση ομάδων που συνδέονται με κοινή πολιτική ιδεολογία καθώς και στη δυσκολία να αποδειχθεί η υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος.⁴⁰

Αν όμως η απόρριψη του ισχύοντος νομικού ορισμού και η οριοθέτηση με υποκειμενικά κριτήρια ενός διεθνούς εγκλήματος μπορεί να συγχωρεθεί στον ιστορικό ή στον ανθρωπολόγο, σε επίπεδο νομικής ανάλυσης είναι ανεπίτρεπτη. Στη σύγχρονη θεωρία του δικαίου, στη νομολογία των διεθνών ποινικών δικαστηρίων αλλά και στον τρέχοντα διεθνή διπλωματικό διάλογο τα κριτήρια, βάσει των οποίων αποφασίζεται αν ένα μαζικό έγκλημα αποτελεί ή δεν αποτελεί γενοκτονία, καθορίζονται στη Σύμβαση του 1948. Κατά συνέπεια, για να δοθεί μια νομικά βάσιμη απάντηση στο εξεταζόμενο ζήτημα, η ενδεδειγμένη δίοδος δεν μπορεί να είναι άλλη από την προβολή των ρυθμίσεων της Σύμβασης στο παρελθόν. Δηλαδή, θα πρέπει να διαπιστωθεί αν οι αρχές της Τουρκίας διέπραξαν καταρχήν μία έστω από τις πράξεις, που

36. Πρβλ. Μ.-Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη για παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, Η κρατική και ατομική ευθύνη σε κίνηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006 (Σπουδές Διεθνούς Δικαίου 1/ Διεύθυνση Σειράς: Καθηγητής Στέλιος Περγράκης), σ. 195.

37. Επειδή η Σύμβαση για τη γενοκτονία δεν έχει αναδρομική ισχύ, όσοι από τους υπαίτιους της γενοκτονίας των Εβραίων οδηγήθηκαν ενώπιον της δικαιοσύνης, δε δικάστηκαν εν τέλει για την τέλεση «γενοκτονίας», αλλά για εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου. Βλ. Ζάικος, «Το έγκλημα της γενοκτονίας», σ. 280.

38. Πρβλ. Κ. Φωτιάδης, «Γενοκτονία», στο Κ. Φωτιάδης (Εισ.-Επιμ.), *Το μαρτυρολόγιο του Εύξεινου Πόντου και η διεθνής κοινή γνώμη*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 2008 (μετάφραση του έργου *The martyrdom of the Pontus and international public opinion*, Geneva, 1922), σ. 25.

39. Κωστόπουλος, σ. 223.

40. Βλ. Μαρούδα, σσ. 228-229 και την παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Για πλήρη ανάλυση, W.A. Schabas, *Genocide in international law, The crime of crimes*, second edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

απαριθμούνται περιοριστικά στο άρθρο 2 της Σύμβασης: αν δολοφόνησαν Έλληνες πολίτες της Τουρκίας, αν προκάλεσαν σοβαρή βλάβη της σωματικής ή διανοητικής ακεραιότητάς τους, αν τους υπέβαλαν σε συνθήκες διαβίωσης που θα μπορούσαν να επιφέρουν την πλήρη ή τη μερική καταστροφή τους, αν έλαβαν μέτρα για την παρεμπόδιση των γεννήσεων στους κόλπους της ομάδας τους ή αν μετέφεραν αναγκαστικά ελληνορθόδοξα παιδιά σε άλλη ομάδα.⁴¹ Επίσης, για να υπάρξει γενοκτονία, πρέπει να αποδειχθεί ότι τα παραπάνω εγκλήματα συνοδεύθηκαν από τη –δυσapόδεικτη– πρόθεση ολικής ή μερικής καταστροφής των ελληνορθόδοξων ως ομάδας.

Ως προς το αντικειμενικό σκέλος: οι εκθέσεις των ξένων διπλωματικών αποστολών στην Τουρκία προς τις κυβερνήσεις τους και οι αναφορές στον διεθνή τύπο της εποχής δείχνουν ότι οι εκτεταμένες βιαιοπραγίες σε βάρος άμαχων ελληνορθόδοξων πολιτών της Τουρκίας –μαζικές συλλήψεις, εκτοπισμοί χριστιανών ανδρών σε εξοντωτικά τάγματα εργασίας, μαζικές μετατοπίσεις άμαχου πληθυσμού κάτω από συνθήκες που προκάλεσαν μεγάλο αριθμό θυμάτων, λεηλασία περιουσίας, πυρπολήσεις χωριών, γενετήσια εγκλήματα ακόμη και μαζικές εκτελέσεις⁴²– καλύπτουν περισσότερες από μία πράξεις, από εκείνες που απαριθμούνται στο άρθρο 2 της Σύμβασης για τη γενοκτονία.⁴³ Το ζοφερό αυτό χρονικό είναι αδύνατο να παρατεθεί μέσα στα όρια αυτής της εργασίας, αλλά είναι χρήσιμο να αναφερθεί ένα ενδεικτικό συμβάν από την εμπειρία του Πόντου. Από τον Ιανουάριο του 1921 και μετέπειτα, μεθοδεύθηκε η εξόντωση της ηγεσίας των αστικών κέντρων του Δυτικού Πόντου, που κορυφώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1921, όταν το έκτακτο «Δικαστήριο της Ανεξαρτησίας» της Αμάσειας μέσα σε ένα δίμηνο διέταξε τον ομαδικό απαγχονισμό 177 ηγετικών στελεχών των ελληνικών κοινοτήτων.⁴⁴ Το ίδιο δικαστήριο καταδίκασε ερήμην σε θάνατο άλλα 44 σημαίνοντα πρόσωπα, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν τέσσερις μητροπολίτες.⁴⁵ Επίσης, καταγράφονται εκατοντάδες καταδίκες Ελλήνων σε θάνατο από τουρκικά δικαστήρια, άγριοι διωγμοί και εγκληματικές πράξεις, που διαπράχθηκαν από ένοπλες συμμορίες του Δημάρχου Κερασούντας και συνταγματάρχη του τουρκικού στρατού Τοπάλ Οσμάν και αργότερα από μονάδες του τουρκικού στρατού, εκτοπίσεις άμαχου πληθυσμού, τόσο ανδρικού όσο και γυναικείου, στη μικρασιατική ενδοχώρα με επίσημη διαταγή της τουρκικής κυβέρνησης. Ένα μεγάλο μέρος του εκτοπισμένου πληθυσμού σφαγιάστηκε καθ' οδόν.⁴⁶

Το προκαταρκτικό συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι πρόκειται για μαζικά εγκλήματα, που δεν είχαν

41. Κατά συνέπεια, «γενοκτονία», σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, δεν είναι αποκλειστικά η «εμπρόθετη και προσχεδιασμένη φυσική εξολόθρευση μιας ολόκληρης πληθυσμιακής ομάδας» ούτε και η καθολική καταστροφή της, όπως υποστηρίζεται στο Κωστόπουλος, σσ. 245, 249. Η ερμηνεία αυτή διόσταται ακόμη και από την προσέγγιση του ίδιου του Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, σ. 79: “Generally speaking, genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation. It is intended rather to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves. The objectives of such a plan would be the disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups, and the destruction of the personal security, liberty, health, dignity, and even the lives of the individuals belonging to such groups. Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity, but as members of the national group”.

42. Βλ. τις πηγές στην υποσημείωση (20.) και, πιο πρόσφατα, Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, σ. 165επ., Συρίγος, σ. 374επ.

43. Ο Henry Morgenthau, Πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών στην Τουρκία από το 1913 έως το 1916, ανέφερε ότι το κράτος της Τουρκίας εξαπέλυσε μια εκστρατεία βίας κατά των χριστιανικών μειονοτήτων: “outrageous terrorizing, cruel torturing, driving of women into harems, debauchery of innocent girls, the sale of many of them at 80 cents each, the murdering of hundreds of thousands and the deportation to and starvation in the desert of other hundreds of thousands, the destruction of hundreds of villages and many cities”. Ο ίδιος υποστήριξε ότι οι βιαιοπραγίες υπήρξαν μέρος της εσκεμμένης εκτέλεσης ενός σχεδίου για την εξόντωση των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, μεταξύ των οποίων των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Σύριων, “Morgenthau calls for check on Turks”, *New York Times* (5.9.1922), σ. 3. Τα εξοντωτικά μέτρα σε βάρος των Ελλήνων κατέγραψε αργότερα ο H. Morgenthau στο βιβλίο του *I was sent to Athens* (In collaboration with French Strother), Garden City, New York: Doubleday, Doran & Company, 1929.

44. Α. Γαβριηλίδης, *Σελίδες εκ της μαύρης εθνικής συμφοράς του Πόντου*, Αθήνα, 1992 (ά έκδ. 1924), σ. 80επ., όπως αναφέρεται από τον Κωστόπουλο, σ. 235, σημ. 57.

45. Κωστόπουλος, σ. 236επ.

46. Κωστόπουλος, σ. 239επ.

σχέση με στρατιωτικές επιχειρήσεις, είχαν ως θύματα τα άμαχα μέλη μιας εθνικής μειονότητας και διαπράχθηκαν από όργανα υπαγόμενα στον κρατικό μηχανισμό της Τουρκίας. Τα εγκλήματα πολέμου, τα οποία διέπραξαν μονάδες του ελληνικού στρατού κατά την περίοδο 1919-1922,⁴⁷ δεν μπορούν να προβληθούν ως δικαιολογία για την τέλεση μαζικών εγκλημάτων σε βάρος αμάχων ελληνορθόδοξων.

Παρότι ο ακριβής αριθμός των θυμάτων διαφέρει ανάλογα με τις πηγές κάθε συγγραφέα, είναι αναμφίβολο ότι μόνο στην περιοχή του Πόντου εξοντώθηκε το 1/3 των 350.000 Ελλήνων που ζούσαν εκεί. Πρόκειται για έναν αριθμό ασύλληπτα υψηλό, αν ληφθεί υπόψη το συνολικό μέγεθος της στοχευμένης ομάδας. Αντίστοιχα, ο πραγματικός συνολικός αριθμός των θυμάτων της περιόδου 1912-1922 μεταξύ του άμαχου πληθυσμού των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ανέρχεται σε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες.⁴⁸ Ο μεγάλος αριθμός των θυμάτων αποτελεί μία χαρακτηριστική ένδειξη στην προκειμένη περίπτωση. Ωστόσο, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η γενοκτονία μπορεί να αποδειχθεί ακόμα και όταν δεν οδηγεί στον θάνατο ολόκληρο τον πληθυσμό μιας ομάδας, καθώς μπορεί να αφορά ουσιαστικό τμήμα της ομάδας ή να περιορίζεται σε συγκεκριμένη περιοχή ή και να αφορά συγκεκριμένα μόνο πρόσωπα. Σημασία έχει, δηλαδή, η συνέπεια της εξόντωσης, ακόμη και ενός τμήματος της ομάδας, στην επιβίωση της ομάδας ως συνόλου.⁴⁹

Ως προς την υποκειμενική υπόσταση: Παρότι για την απόδειξη της πρόθεσης για τέλεση γενοκτονίας δεν προϋποτίθεται αναγκαστικά η ύπαρξη γραπτών τεκμηρίων σχετικά με το γενοκτονικό σχέδιο (π.χ. έγγραφη διαταγή της κρατικής εξουσίας για μαζικές εκτελέσεις), εν τούτοις στην περίπτωση που εξετάζεται έχει δημοσιευθεί η διαταγή αρ. 5 του Νουρεντίν Πασά, που χρονολογείται από την 3^η Σεπτεμβρίου 1922 και της οποίας το περιεχόμενο είναι αντίστοιχο με τις διαταγές του 1915-1916, που προκάλεσαν τη γενοκτονία των Αρμενίων.⁵⁰ Επίσης, ήδη από το 1916, οι αναφορές προξένων και διπλωματών της Αυστρίας για διαταγή του Rajet Bey σε ένοπλες δυνάμεις «να σκοτώνουν κάθε Έλινα εν όψει» ή ότι αυτό «που έγινε στους Αρμενίους επαναλαμβάνεται με τους Έλληνες» αφήνουν λιγιστά περιθώρια σχετικά με το στοιχείο της πρόθεσης.⁵¹ Εξάλλου, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία αποφάνθηκε στην υπόθεση *Prosecutor v. Radovan Karadzic and Radko Mladic*, ότι ακόμη και η πολιτική της εθνοκάθαρσης –στο βαθμό που είναι συστηματική και ενδέχεται να οδηγήσει στη φυσική καταστροφή της ομάδας– μπορεί να στοιχειοθετήσει δυνητικά γενοκτονική πρόθεση.⁵²

Σύμφωνα με τον Καθηγητή του διεθνούς δικαίου Γεώργιο Τενεκίδη, η κατάληξη του ελληνισμού της Τουρκίας από το 1914 και μετέπειτα «πρέπει να συγκαταλεχθεί μεταξύ των γενοκτονιών του αιώνα μας».⁵³ Ωστόσο, αναφερόμενος στη διεθνή φύση του εγκλήματος της γενοκτονίας, και ο ίδιος ο Lemkin δεν αγνόησε τα εγκλήματα σε βάρος των Ελλήνων της Τουρκίας.⁵⁴ Στο επίπεδο της εθνικής νομοθεσίας, έχουν

47. Βλ. σχετικά Συρίγος, σ. 384επ.

48. Άλλοι 80.000 Έλληνες του Πόντου διέφυγαν στην ΕΣΣΔ, περίπου 500 οικογένειες αναγκάστηκαν να εξισλαμισθούν και 15 οικογένειες έλαβαν τη σοβιετική υπηκοότητα προκειμένου να αποφύγουν την ανταλλαγή. Α. Alexandris, "Pontic Greek refugees in Constantinople 1922-1923: the human cost of the exchange of populations", Αρχείον Πόντου τόμ. 37 (1982), σσ. 280επ., 281, 291, όπως αναφέρεται από τον Κωστόπουλο, σ. 263.

49. Βλ. Γιόκαρης – Παζαρτζή, σσ. 219-220 και τις εκεί αναφερόμενες διεθνείς δικαστικές αποφάσεις.

50. Συρίγος, σ. 387.

51. Midlarsky, σσ. 342-343, ο οποίος δεν κατατάσσει τα μέτρα σε βάρος των Ελλήνων στις περιπτώσεις γενοκτονίας λόγω του υψηλού αριθμού των επιζώντων προσφύγων, χωρίς όμως να λαμβάνει υπόψη του τις εκατοντάδες χιλιάδες θυμάτων εξαιτίας των διώξεων του ελληνικού πληθυσμού.

52. Γιόκαρης – Παζαρτζή, σ. 217 και σημ. 266. Λεπτομερέστερα, Μαρούδα, σσ. 234-235.

53. Γ. Τενεκίδης, «Πληθυσμιακές παράμετροι του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Νέα στοιχεία από έρευνες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 63 (1988), τχ. 1, σσ. 57επ., σ. 72, 73, όπως αναφέρεται από τον Κωστόπουλο, σ. 264. Το επιχείρημα ότι διαπράχθηκε γενοκτονία υποστηρίζει επίσης Συρίγος, σ. 374επ. Διαφορετικά Κωστόπουλος, σ. 250, ο οποίος δέχεται ότι οι Έλληνες του Πόντου και της Μικρασίας υπήρξαν οφθαλμοφανώς θύματα «εθνοκάθαρσης».

54. Βλ. R. Lemkin, "Genocide", *American Scholar* Vol. 15/No. 2 (April 1946), σ. 228: "The conscience of mankind has been shocked by this type of mass barbarity. There have been many instances of states expressing their concern about another state's treatment of its citizens. The United States rebuked the government of Czarist Russia as well as that of Romania for the ghastly pogroms they instigated or tolerated. There was also diplomatic action in behalf of the Greeks and Armenians when they were being massacred by the Turks".

καθιερωθεί εθνικές ημέρες μνήμης για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, τους Έλληνες του Πόντου, τους Αρμένιους και τους Έλληνες Εβραίους.⁵⁵

III. Η Σύμβαση της Λωζάνης για την ανταλλαγή των πληθυσμών

1. Γενικές παρατηρήσεις

Μετά το 1923, η μετακίνηση πληθυσμών από την Τουρκία προς την Ελλάδα, αλλά και από την Ελλάδα προς την Τουρκία, δεν εκτυλίχθηκε στο πλαίσιο ενός θεσμικού κενού. Προβλέφθηκε ρητά σε μια πρωτοφανή διεθνή νομική πράξη, η οποία καταρτίστηκε κατά τις ειρηνευτικές διευθετήσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης Ειρήνης της Λωζάνης (20 Νοεμβρίου 1922 μέχρι 24 Ιουλίου 1923). Όπως κατά κανόνα παρατηρείται μετά από κάθε μείζονα στρατιωτική αντιπαράθεση, έτσι και στην προκειμένη περίπτωση οι διευθετήσεις της Λωζάνης αντικατόπτρισαν τον νέο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και έθεσαν νέους νομικούς όρους συνύπαρξης των δύο κρατών. Οι πράξεις που συμφωνήθηκαν στη Λωζάνη, εκτός από την τύχη εκατομμυρίων ανθρώπων ρύθμισαν συνοριακά, περιουσιακά και διοικητικά θέματα. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η διευθέτηση κάθε είδους εκκρεμοτήτων από την προηγηθείσα ένοπλη αντιπαράθεση. Ειδικότερα, η Συνδιάσκεψη της Λωζάνης παρήγαγε τις εξής διεθνείς πράξεις:

- I. Συνθήκη Ειρήνης, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- II. Σύμβασις περί του Καθεστώτος των Στενών, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- III. Σύμβασις περί της μεθορίου της Θράκης, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- IV. Σύμβασις περί εγκαταστάσεως και δικαστικής δικαιοδοσίας, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- V. Σύμβασις εμπορική, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- VI. Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 30^η Ιανουαρίου 1923.
- VII. Ελληνο-τουρκική Συμφωνία περί αποδόσεως των πολιτικών κρατουμένων και ανταλλαγής των αιχμαλώτων πολέμου, υπογραφείσα τη 30^η Ιανουαρίου 1923.
- VIII. Δήλωσις περί αμνηστείας και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- IX. Δήλωσις περί των εν Ελλάδι μουσουλμανικών κτημάτων, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- X. Δήλωσις περί των υγειονομικών ζητημάτων, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XI. Δήλωσις περί της δικαστικής διοικήσεως, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XII. Πρωτόκολλον περί παραχωρήσεων τινων εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία και Δήλωσις, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XIII. Πρωτόκολλον περί προσχωρήσεως του Βελγίου και της Πορτογαλλίας εις τινας διατάξεις των εν Λωζάννη υπογραφεισών Πράξεων και Δηλώσεις των δύο τούτων Δυνάμεων εν σχέσει προς την προσχωρησιν ταύτην, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XIV. Πρωτόκολλον περί εκκενώσεως των τουρκικών εδαφών των κατεχομένων υπό των βρετανικών, γαλλικών και ιταλικών δυνάμεων και Δήλωσις, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XV. Πρωτόκολλον περί του Καραγάτς ως και των νήσων Ίμβρου και Τενέδου, υπογραφέν υπό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ιαπωνίας, της Ελλάδος και της Τουρκίας τη 24^η Ιουλίου 1923.

55. Βλ. Ν. 2645/1998 (13.10.1998) Περί καθιερώσεως της 14^{ης} Σεπτεμβρίου κάθε έτους ως ημέρας εθνικής μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από το Τουρκικό Κράτος (ΦΕΚ Α' 234/1998) και Ν. 2193/1994 (8.3.1994) Περί καθιερώσεως της 19^{ης} Μαΐου ως ημέρα εορτασμού της μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου (ΦΕΚ Α' 32/1994). Το 1996 θεσπίστηκε ο Ν. 2397/1996 Περί καθιερώσεως της 24^{ης} Απριλίου ως ημέρας μνήμης της γενοκτονίας των Αρμενίων από την Τουρκία (ΦΕΚ Α' 80/1996). Επίσης, το 2004 θεσπίστηκε ο Ν. 3218/2004 (ΦΕΚ Α' 12/2004) Περί καθιερώσεως της 27^{ης} Ιανουαρίου ως ημέρας μνήμης των Ελλήνων Εβραίων μαρτύρων και ηρώων του Ολοκαυτώματος.

XVI. Πρωτόκολλον σχετικόν προς την εν Σέβραις συναφθείσαν Συνθήκην την 10^{ην} Αυγούστου 1920 μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων και προς την υπό την αυτήν χρονολογίαν συναφθείσαν Συνθήκην μεταξύ των αυτών Δυνάμεων εν σχέσει προς την Θράκην, υπογραφέν τη 24^η Ιουλίου 1923.⁵⁶

Η Συνθήκη Ειρήνης υιοθετήθηκε την 24^η Ιουλίου 1923. Ανάμεσα στις πράξεις που υιοθετήθηκαν, πρέπει να επισημανθεί η VIII. Δήλωσις περί αμνηστείας και Πρωτόκολλον, που οδήγησε στην ατιμωρησία των υπαίτιων για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων της Τουρκίας κατά τα χρόνια που προηγήθηκαν.⁵⁷

Η Σύμβαση για την Ανταλλαγή Πληθυσμών⁵⁸ υπογράφηκε περίπου μισό χρόνο πριν τη λήξη της Συνδιάσκεψης, την 30^η Ιανουαρίου 1923 και ενώ η Ελλάδα είχε δεχθεί αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων. Η Τουρκία επικύρωσε τη σύμβαση στις 23 Αυγούστου 1923 και η Ελλάδα στις 25 Αυγούστου 1923, ημερομηνία κατά την οποία η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ.⁵⁹ Σύμφωνα με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, «το σύμφωνο της Λωζάννης στην ουσία δεν αποτελεί σύμφωνο για την ανταλλαγή ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών και των περιουσιών τους αλλά μόνο ένα σύμφωνο για την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα μετά την εκδίωξη των Ελλήνων από την Τουρκία. Αυτή είναι η πραγματικότητα».⁶⁰

Η σύμβαση αποτελείται από 19 άρθρα και 1 Πρωτόκολλο. Η πολιτική εκτίμηση που ώθησε στην υιοθέτησή της ήταν να αποβληθούν τα ξένα στοιχεία από την Ελλάδα και την Τουρκία, έτσι ώστε τα εδάφη των δύο κρατών να κατοικούνται από ομοιογενή εθνικά και θρησκευτικά πληθυσμό.⁶¹

2. Η ανταλλαγή πληθυσμών ως απόρροια πολιτικής εκτίμησης

Τα κράτη διαθέτουν διάφορες εναλλακτικές επιλογές για να αποδυναμώσουν τις κεντρούφυγες τάσεις, που ενδέχεται να εκδηλωθούν στο έδαφός τους λόγω της παρουσίας μειονοτήτων, ανάμεσα στις οποίες μια από τις ριζοσπαστικότερες υπήρξε ιστορικά η ανταλλαγή πληθυσμών.⁶² Η ανταλλαγή πληθυσμών αποτέλεσε μια ρηξικέλευθη και αποτελεσματική μέθοδο για να απαλλαγούν τα κράτη από ανομοιογενή (και ανεπιθύμητο) πληθυσμό. Έχει ορισθεί ως η «εκρίζωση ή μεταφύτευση πληθυσμών από μια χώρα σε άλλη χώρα [...] που χρησιμοποιείται για τον φυσικό αφανισμό και την ασυνέχεια της συνύπαρξης μέσα

56. Υπουργείον των Εξωτερικών, Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιουλίου 1923, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1923.

57. Ο Συρίγος, σ. 373, αναφέρεται σε ορισμένες από τις δίκες σχετικά με τη γενοκτονία των Αρμενίων, οι οποίες όμως παρέμειναν ημιτελείς.

58. Για το κείμενο της Σύμβασης στη γαλλική και στην αγγλική γλώσσα, Convention concerning the exchange of Greek and Turkish population, signed at Lausanne, January 20, 1923, *League of Nations Treaty Series* (1925), σ. 17επ.

59. Σ. Σεφεριάδης, *Μαθήματα Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου*, τόμ. Α', Το εν ειρήνη Διεθνές Δημόσιον Δίκαιον, Αθήνα, Π. Γ. Μακρή & ΣΙΑ, 1925, 104, σημ. 1. Για σχολιασμό κατά την εποχή αμέσως μετά την υιοθέτηση της σύμβασης, βλ. ενδεικτικά Α. Α. Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, Αθήνα: τύποις Ι. Βάρτσου, 1933. Α. Μηλιαρέσης, *Αι ελληνοτουρκικά σχέσεις κατά την τελευταίαν δεκαετίαν και η εκκαθάρισις των εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών προκυψάσων διαφορών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1932. Π. Ν. Γουναράκης, *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικώτερον της συμβάσεως περί ανταλλαγής των πληθυσμών και των συναφών προς αυτάς διατάξεων της ελληνικής νομοθεσίας*, Αθήνα, τυπογραφείο Γ. Η. Καλλέργη, 1927.

60. S. Ladas, *The exchange of minorities between Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, 1932, σ. 465, όπως παρατίθεται από τον Συρίγο, σ. 383.

61. Πρβλ. Μ. Barutski, "Lausanne revisited: Population exchanges in international law and policy", στο R. Hirschon (Ed.), *Crossing the Aegean, An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, New York: Berghahn Books (Studies in Forced Migration 12), 2003, σ. 23επ.

62. Κ. Koufa and C. Svolopoulos, "The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey: the settlement of minority questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its impact on Greek-Turkish relations", στο P. Smith in collaboration with K. Koufa and A. Suppan (Ed.), *Ethnic groups in international relations*, New York: Dartmouth/ European Science Foundation (Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, Volume V), 1991, σ. 275. Για την έννοια της ανταλλαγής πληθυσμών (exchange of populations, échange de populations, Bevölkerungsaustausch) σε συνάρτηση με συναφείς έννοιες, T. Veiter, "Begriffe und Definitionen zum Flüchtlingsrecht", *The refugee problem on universal, regional and national level*, σ. 722επ.

σε ένα και το αυτό κράτος ανάμικτων πληθυσμών, που έχουν διαφορετική εθνική συνείδηση και, πιθανώς, εθνικούς δεσμούς». ⁶³ Η πρακτική της ανταλλαγής πληθυσμών στόχευσε στη μεταφορά μιας καθορισμένης πληθυσμιακής ομάδας με κοινό εθνικό ή/και θρησκευτικό υπόβαθρο σε μια νέα πατρίδα, όπου το κυρίαρχο πληθυσμιακό στοιχείο ήταν συγγενές με τον μεταφερθέντα πληθυσμό. Σε περιπτώσεις που η ανταλλαγή υπήρξε αναγκαστική, ο ανταλλαχθείς πληθυσμός αποκόπηκε από το προηγούμενο κοινωνικό περιβάλλον του, χωρίς να ληφθεί υπόψη η βούλησή του σχετικά με τη μεταφορά του. ⁶⁴

Η ιδέα της ανταλλαγής πληθυσμών δεν ήταν άγνωστη στις διεθνείς σχέσεις, όταν υιοθετήθηκε η Σύμβαση της Λωζάνης. Ήδη από το 1913 είχαν καταρτισθεί διεθνείς συμφωνίες στα Βαλκάνια, που προέβλεψαν ανταλλαγές πληθυσμών μικρότερης σχετικά κλίμακας από συνοριακές περιοχές και σε προαιρετική βάση. Δηλαδή, ο ανταλλάξιμος πληθυσμός είχε τη διακριτική ευχέρεια να αποχωρήσει ή να παραμείνει στην εστία του. ⁶⁵ Ανάμεσα στις διευθετήσεις του τύπου αυτού, επισημαίνονται οι ρήτρες του άρθρου 7 της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης (16-29.9.1913) μεταξύ της Βουλγαρίας και της Τουρκίας καθώς και του άρθρου 6 της Συνθήκης των Αθηνών (1-14.11.1913) μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, οι οποίες όμως ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκαν. ⁶⁶ Παρεμφερής ήταν η ρύθμιση του Συμφώνου μεταξύ της Βουλγαρίας και της Τουρκίας (2-15.11.1913) για τους *Πρόσφυγες της Θράκης*, η οποία έχει περιγραφεί ως μία «συμφωνία για τη μετακίνηση ετερογενούς πληθυσμού μιας χώρας έξω από το έδαφος όπου κατοικούσε και ο οποίος πληθυσμός διέθετε μέχρι τη μετακίνησή του την ιθαγένεια της χώρας που εγκατέλειψε, χωρίς να ερωτηθεί για τη γνώμη του επ' αυτού». ⁶⁷ Σύμφωνα με την παραπάνω σύμβαση, η μετακίνηση ήταν προαιρετική για τους μουσουλμάνους της Βουλγαρίας, αλλά αναγκαστική για τον βουλγαρικό πληθυσμό της Τουρκίας. ⁶⁸ Επίσης, στο πλαίσιο των διευθετήσεων της Ειρήνης του Νείγυ (27.11.1919), εντάχθηκε μία Σύμβαση περί αμοιβαίας μετανάστευσης μειονοτήτων μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. ⁶⁹

Όπως επισημαίνουν η Καλλιόπη Κούφα και ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, οι ρυθμίσεις της Λωζάνης συγκέντρωσαν όλα τα βασικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων ρυθμίσεων του είδους αυτού, δηλαδή: (i.) πολιτικές εκτιμήσεις που συνηγορούσαν υπέρ της αποπομπής της μειονότητας από το έδαφος του κράτους και της μετεγκατάστασής της σε άλλο κράτος και (ii.) η διαδικασία της αποπομπής πραγματοποιήθηκε με βάση ρητές διεθνείς νομικές ρυθμίσεις και τη συνεργασία διεθνών θεσμών. ⁷⁰ Ωστόσο, όπως προσθέτουν οι ίδιοι, η ρύθμιση της Λωζάνης δεν έπαυε να είναι πρωτοφανής στην ιστορία των διεθνών σχέσεων εξαιτίας του μεγέθους, της ευρύτητας και της έκτασης της απάνθρωπης συναλλαγής που θέσπισε αλλά και του πολιτικού ρεαλισμού που τη χαρακτήρισε, με την έννοια της απόλυτης έλλειψης ανθρωπιστικών εκτιμήσεων κατά τη θέσπισή της. ⁷¹ Εξάλλου, το ρηξικέλευθο στοιχείο της σύμβασης υπήρξε ότι, εν αντιθέσει προς τις προηγούμενες πράξεις, προέβλεψε ότι η ανταλλαγή θα ήταν αναγκαστική και όχι εθελούσια. ⁷² Κατά συνέπεια, η σύμβαση νομιμοποίησε τα δύο κράτη να αποβάλλουν τους υπηκόους τους, που συνδέονταν με το άλλο συμβαλλόμενο μέρος εξαιτίας της «φυλής» ή της θρησκείας τους, κατά παραβίαση του εσωτερικού δικαίου τους σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και του διεθνούς δικαίου. ⁷³

Ειδικότερα, η σύμβαση καθόρισε τον ανταλλάξιμο πληθυσμό, εισήγαγε ρυθμίσεις σχετικά με το προσωπικό και το περιουσιακό καθεστώς των ανταλλάξιμων πληθυσμών και προέβλεψε τη διαδικασία της ανταλλαγής.

63. Koufa and Svolopoulos, ό.π.

64. Koufa and Svolopoulos, σσ. 282-283.

65. Μία αναδρομή στις κυριότερες διεθνείς συμβάσεις της κατηγορίας αυτής παρουσιάζεται στο Koufa and Svolopoulos, σ. 283επ.

66. S. Sefériadès, "L'échange des populations", *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye 1928-IV (t. 24)*, σ. 352.

67. Sefériadès, σσ. 353-354.

68. Περισσότερα στο Sefériadès, ό.π.

69. Greco-Bulgarian Reciprocal Emigration Convention, *League of Nations Treaty Series 1*, σ. 67.

70. Koufa and Svolopoulos, σ. 286.

71. Koufa and Svolopoulos, σσ. 286-287.

72. Ο Barutciski, σσ. 25-26, υποστηρίζει ότι η πρακτική του διαχωρισμού πληθυσμών συνεχίστηκε στο διαφορετικό περιβάλλον της «νέας τάξης πραγμάτων» του ναζισμού.

73. Sefériadès, σ. 372.

3. Οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί

Οι «ελληνικοί» και «τουρκικοί» πληθυσμοί που αναφέρονται στον τίτλο της σύμβασης, δεν υποδηλώνουν την εθνική καταγωγή αλλά την ιθαγένεια των ανταλλάξιμων πληθυσμών.⁷⁴ Ειδικότερα, στο άρθρο 1 της σύμβασης καθορίστηκαν οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί, ως εξής:

«Από της 1^{ης} Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθόδοξου θρησκειύματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκειύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ της αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως».

Στο άρθρο 2 καθορίστηκαν οι πληθυσμοί που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή:

«Δεν θα περιληφθώσιν εις την εν των πρώτω άρθρω προβλεπόμενην ανταλλαγήν:

α') οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως·

β') οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης.

Θέλουσι θεωρηθή ως Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, πάντες οι Έλληνες οι εγκατεστημένοι ήδη προ της 30^{ης} Οκτωβρίου 1918, εν τη περιφερεία της Νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως, ως αυτή καθορίζεται διά του νόμου του 1912.

Θέλουσι θεωρηθή ως μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, πάντες οι Μουσουλμάνοι οι εγκατεστημένοι εν τη περιοχή ανατολικώς της μεθορίου γραμμής της καθορισθείσης τω 1913 διά της Συνθήκης του Βουκουρεστίου».

Η ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1918, στην οποία αναφέρεται η παραπάνω ρύθμιση, αποτέλεσε την ημέρα κατά την οποία υπογράφηκε η ανακωχή του Μούδρου μεταξύ των Συμμαχικών Δυνάμεων και της Τουρκίας στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.⁷⁵

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με την ερμηνεία της Τουρκίας ως προς την έννοια της «εγκατάστασης» κατά το άρθρο 2 της Σύμβασης, στην κατηγορία του ανταλλάξιμου πληθυσμού θα έπρεπε να συμπεριληφθούν οι Τούρκοι υπήκοοι ελληνικού ορθόδοξου θρησκειύματος, που δεν ήταν εγγεγραμμένοι στα ληξιαρχικά βιβλία της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τον τουρκικό νόμο της 14^{ης} Αυγούστου 1914, ο οποίος καθόριζε τις προϋποθέσεις αλλαγής του τόπου διαμονής. Η εκδοχή της Τουρκίας δεν έγινε δεκτή από την Ελλάδα και το ζήτημα παραπέμφθηκε στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης, το οποίο αποφάνθηκε ότι η ερμηνεία της Τουρκίας θα ευσταθούσε μόνο αν δεν είχε συνάψει προηγουμένως ειδική διεθνή σύμβαση, τη Σύμβαση της Λωζάνης, η οποία και περιόρισε την κυριαρχία της να ερμηνεύσει την έννοια της «εγκατάστασης». Το Δικαστήριο δέχθηκε την άποψη της Ελλάδας, σύμφωνα με την οποία ως «εγκατεστημένα», και άρα εξαιρούμενα από την ανταλλαγή, θα θεωρούνταν τα πρόσωπα που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη πριν από τις 18 Οκτωβρίου 1918 και είχαν την πρόθεση να παραμείνουν εκεί.⁷⁶

74. Με τον όρο ιθαγένεια (ή υπηκοότητα ή εθνικότητα) εννοείται ο μόνιμος νομικός... του ανθρώπου με ένα κράτος. Όπως επισημαίνει η Κ. Κούφα, «με την ιθαγένεια δημιουργείται ο σύνδεσμος αλληλεγγύης και το καθεστώς υπαγωγής των ανθρώπων σε συγκεκριμένο κράτος και θεμελιώνεται νομικά η παροχή από το κράτος προστασίας στους υπηκόους του που βρίσκονται στο εξωτερικό». Βλ. Κ. Κούφα, *Η δικαιοσύνη της διεθνούς κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1988, σ. 63 (Η έμφαση δίνεται από τη συγγραφέα). Για μια ενδελεχή προσέγγιση του δικαίου της ιθαγένειας, Ζ. Παπασιώπη-Πασιά, *Δίκαιο ιθαγένειας*, 6^η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 2003.

75. Koufa and Svolopoulos, σ. 289.

76. Exchange of Greek and Turkish populations (Lausanne Convention VI, January 30th, 1923, article 2), Permanent Court of Interna-

Κηδεία του Ελευθέριου Παπαϊωάννου του Πρόδρομου, Γιοζγάτ, 30 Ιανουαρίου 1918, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

Η ανταλλαγή πληθυσμών προβλέφθηκε ότι θα άρχιζε επίσημα την 1^η Μαΐου 1923. Ωστόσο, η διαδικασία ξεκίνησε πριν από την παραπάνω ημερομηνία με ανοργάνωτο και άτακτο τρόπο.⁷⁷

Η σύμβαση αντιμετώπισε το ακανθώδες ζήτημα του νομικού καθεστώτος των προσώπων που είχαν διαφύγει από την Τουρκία πριν από την υιοθέτηση της σύμβασης με μία σειρά ρυθμίσεων που είχαν αναδρομική ισχύ. Όπως προβλέφθηκε, οι Έλληνες και οι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει από την 18^η Οκτωβρίου 1912 τα εδάφη, των οποίων οι Έλληνες και οι Τούρκοι κάτοικοι θα ανταλλάσσονταν αμοιβαία, θεωρήθηκε ότι περιλαμβάνονταν στην ανταλλαγή, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στο άρθρο 1 (άρθρο 3, παρ. 1). Επίσης, τα φυσικά και τα νομικά πρόσωπα, που (i.) μετανάστευσαν μετά τη θέση της Σύμβασης σε ισχύ ή (ii.) είχαν μεταναστεύσει από την 18^η Οκτωβρίου 1912, χαρακτηρίστηκαν ως «μετανάστες» και όχι πρόσφυγες, σύμφωνα με τη σύμβαση (άρθρο 3, παρ. 2). Η ημερομηνία 18 Οκτωβρίου 1912 είναι η ημερομηνία κήρυξης πολέμου μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας κατά τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο του 1912.⁷⁸ Είναι φανερό ότι οι παραπάνω ρυθμίσεις είχαν ως συνέπεια να χαρακτηρισθούν αναδρομικά ως «μετανάστες» πρόσωπα, τα οποία διέφυγαν από την Τουρκία πριν από το 1923 (υπογραφή της σύμβασης) και τα οποία υπήρξαν καταρχήν πρόσφυγες. Η σύμβαση προέβλεπε ότι οι «μετανάστες» θα απέβαλαν την ιθαγένεια της χώρας που εγκατέλειψαν και θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας, στην οποία κατευθύνονταν, αμέσως μετά την άφιξή τους στο έδαφός της (άρθρο 7, παρ. 1). Όσοι είχαν εγκαταλείψει τη μία ή την άλλη χώρα πριν από την κατάρτιση της σύμβασης και δεν είχαν ακόμη αποκτήσει την υπηκοότητα της χώρας

tional Justice, Series B – No. 10 (February 21st, 1925). Βλ. και Σεφεριάδης, σσ. 200-201.

77. Barutciski, σ. 28.

78. Koufa and Svolopoulos, σ. 289.

στην οποία κατευθύνθηκαν, θα αποκτούσαν την υπηκοότητα αυτή κατά τη χρονολογία υπογραφής της σύμβασης (άρθρο 7, παρ. 2). Όπως προκύπτει, οι ελληνικής καταγωγής μειονοτικοί πολίτες της Τουρκίας που έφτασαν στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν από αυστηρή νομική άποψη ως «πρόσφυγες» από τη στιγμή που αποκτούσαν την ιθαγένεια της Ελλάδας (και αντιστρόφως).⁷⁹ Όμως, ανεξάρτητα από τις ρυθμίσεις της σύμβασης σχετικά με τον χαρακτηρισμό του ως «μετανάστη», ο πληθυσμός που διέφυγε από την Τουρκία στην Ελλάδα, είτε πριν είτε μετά τη σύμβαση, εν γένει συνταυτίσθηκε με την έννοια του πρόσφυγα επειδή υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την εστία του κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, δεν ρωτήθηκε σχετικά και του απαγορεύθηκε να επιστρέψει σ' αυτή.

4. Η διευθέτηση των περιουσιακών θεμάτων

Η ανταλλαγή πληθυσμών βασίσθηκε εν γένει στην υπόθεση ότι οι ανταλλάξιμοι θα καταλάμβαναν τις οικίες και τα κτήματα των ανταλλαξιμών της αντίθετης πλευράς. Οι ανταλλαχθέντες είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν μαζί τους κάθε είδους κινητή περιουσία, χωρίς να τους επιβληθούν εξαγωγικά ή εισαγωγικά τέλη ή φόροι (άρθρο 8, παρ. 1). Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και οι απαιτήσεις των Ελλήνων Ορθοδόξων της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων της Ελλάδας καταρχήν δεν θίγονταν εξαιτίας της ανταλλαγής, εφόσον δεν προβλέπονταν διαφορετικές ρυθμίσεις στα άρθρα 9 και 10 της σύμβασης (άρθρο 5).

Ειδικότερα, το άρθρο 9 εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα σε αγροτική περιουσία και σε αστική περιουσία των «μεταναστών». Τόσο οι αγροτικές όσο και οι αστικές περιουσίες καθώς και οι κάθε είδους κινητές περιουσίες προβλέφθηκε ότι θα εκκαθαριζόνταν από μικτές επιτροπές, που θα δημιουργούνταν σύμφωνα με το άρθρο 11 (άρθρο 9, παρ. 1).

Έναν μήνα μετά από την έναρξη της ισχύος της σύμβασης, προβλέφθηκε ότι θα ιδρυόταν μια Μικτή Επιτροπή με έδρα την Τουρκία ή την Ελλάδα, η οποία θα αποτελείτο από 4 μέλη από την Ελλάδα, 4 μέλη από την Τουρκία και από 3 μέλη, εκλεγμένα από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, που θα ήταν υπήκοοι κρατών που δε μετείχαν στον πόλεμο του 1914-1918. Η προεδρία της Επιτροπής θα ασκείτο διαδοχικά από τα 3 μέλη που προέρχονταν από τις ουδέτερες χώρες (άρθρο 11, παρ. 1). Η Επιτροπή μπορούσε να συστήνει τριμελείς Υποεπιτροπές (1 Έλληνας, 1 Τούρκος, 1 ουδέτερος Πρόεδρος), προκειμένου να την επικουρούν στο έργο της (άρθρο 11, παρ. 2). Η Μικτή Επιτροπή συστάθηκε την 17^η Σεπτεμβρίου 1923 και συνεδρίασε για πρώτη φορά στην Αθήνα στις 8 Οκτωβρίου 1923.⁸⁰

Η αρμοδιότητα της Μικτής Επιτροπής ήταν να επιτηρεί και να διευκολύνει τη μετανάστευση καθώς

Πορτραίτο της Μαρίας Παπαϊωάννου, συζύγου Αναστασίου Κατηρτζόγλου, Γιοζγάτη, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

79. Barutciski, σ. 26.

80. Koufa and Svolopoulos, σ. 298.

Φωτογραφία του Αναστασίου Κατηρτζόγλου, Γιοζγάτη, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

και να εκκαθαρίζει την κινητή και την ακίνητη περιουσία των μεταναστών (άρθρο 12, παρ. 1). Η Επιτροπή καθόριζε τον τρόπο της μετανάστευσης και της εκκαθάρισης (άρθρο 12, παρ. 2) και είχε γενικότερες αρμοδιότητες: «Θα δύναται να λαμβάνη πάντα τα κατάλληλα μέτρα προς εκτέλεσιν της παρούσης Συμβάσεως και θα λύη παν εκ της Συμβάσεως ταύτης αναφυόμενον ζήτημα» (άρθρο 12, παρ. 3). Η Μικτή Επιτροπή είχε το δικαίωμα να εκτιμά την κινητή και την ακίνητη περιουσία που επρόκειτο να εκκαθαρισθεί με βάση την αξία σε χρυσό, αφού εξέταζε τους ενδιαφερόμενους (άρθρο 13). Η σύμβαση θέσπισε λεπτομερείς ρυθμίσεις ως προς την αρμοδιότητα της Μικτής Επιτροπής και τη διαδικασία της εκκαθάρισης των περιουσιών (άρθρο 14επ.).

5. Η ανταλλαγή πληθυσμών υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου

Η ανταλλαγή πληθυσμών υπήρξε ένα ζήτημα άμεσα συνδεδεμένο με το πρόβλημα της πληθυσμιακής σύνθεσης των δύο κρατών. Από την άποψη αυτή, αποτέλεσε μια μέθοδο για να αποκλεισθούν οι εντάσεις που πιθανολογείτο ότι θα ανέκυπταν εξαιτίας της συνύπαρξης διαφορετικών θρησκευτικών, γλωσσικών και εθνικών ομάδων στα νέα σύνορα των δύο κρατών.⁸¹ Δηλαδή, η ανταλλαγή θεωρήθηκε ως μια ρεαλιστική και αποτελεσματική μέθοδος για να απαλλαχθούν τα δύο κράτη από μη

αφομοιώσιμες ομάδες, που θα μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο στην εθνική ομοιογένεια και συνοχή.⁸²

Η αντίθετη οπτική θεώρησε την ανταλλαγή ως αντιβαίνουσα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στο διεθνές δίκαιο και στη διεθνή ηθική και ως λύση που οδήγησε σε μια ανθρώπινη τραγωδία.⁸³ Αν επιχειρείτο σήμερα, η ανταλλαγή των πληθυσμών θα ήταν αντίθετη σε ένα εκτεταμένο φάσμα διεθνών νομικών κανόνων. Εν όψει όμως των υποτυπωδών διεθνών ρυθμίσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα της εποχής, κατά την οποία

81. Έχει υποστηριχθεί, με αφορμή την ανταλλαγή πληθυσμών, ότι «ορισμένες επιχειρήσεις διαχωρισμού πληθυσμών [...] πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των πολέμων (μάλιστα ορισμένες φορές τους χρησιμοποιούν ως προπέτασμα καπνού) χωρίς απαραίτητως να συνδέονται άμεσα με αυτούς. Αυτό ακριβώς συνέβη με το Ολοκαύτωμα στην υπό γερμανική κατοχή Ευρώπη τη δεκαετία του 1940», T. Triadafilopoulos & T. Vogel, «Κατά των πολιτικών διχοτόμησης: Μια κριτική του διαχωρισμού ως ειρηνευτικής διαδικασίας και μέσου αρωγής», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 182. Σημειώνεται εδώ μόνον ότι το Ολοκαύτωμα δεν αποτέλεσε «διαχωρισμό» πληθυσμών, αλλά μεθοδευμένη μαζική ανθρωποκτονία των Εβραίων της Ευρώπης. Εκτός από τα καινοφανή χαρακτηριστικά της, η γενοκτονία των Εβραίων δεν συνδέθηκε με καμία εδαφική διεκδίκηση ή διακρατική διένεξη, ενώ πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι Εβραίοι αποτελούσαν τη μοναδική θρησκευτική μειονότητα που δεν απολάμβανε την προστασία κάποιας κρατικής οντότητας. Βλ. P. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919, Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 120επ. Λαμβάνοντας υπόψη τη μοναδικότητα κάθε ιστορικού γεγονότος, υποστηρίζεται ότι η μοναδική κοινή συνισταμένη στα μαζικά εγκλήματα της Ιστορίας είναι εν τέλει η οδύνη των θυμάτων.

82. Για τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, βλ. τις αναφορές στο Koufa and Svolopoulos, σ. 276.

83. C. G. Ténékidès, «Le statut des minorités et l'échange obligatoire des populations gréco-turques», *Revue Générale de Droit International Public* (1924), σ. 15-16, Séfériadès, σ. 327επ., όπως παρατίθενται και από τους Koufa and Svolopoulos, ό.π., σ. 276.

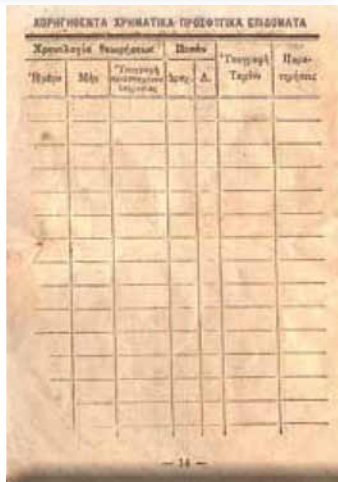
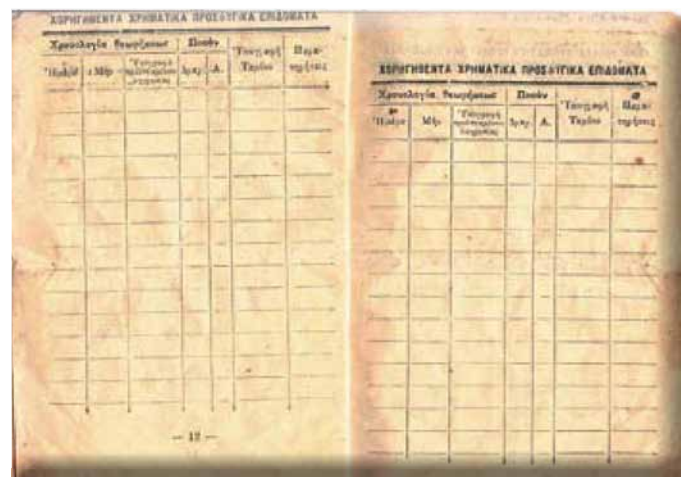
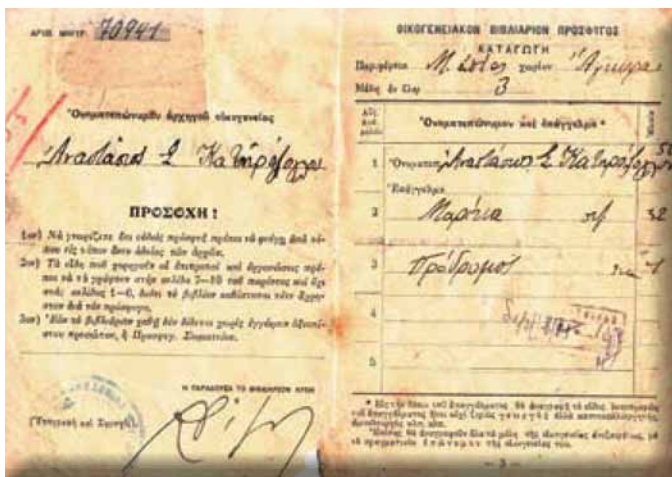
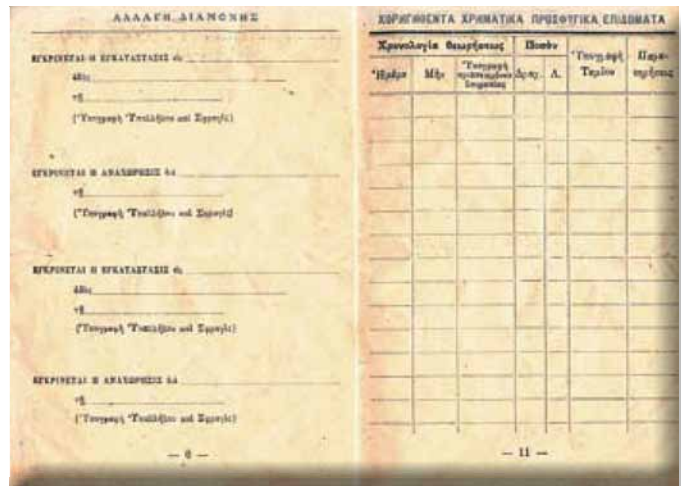
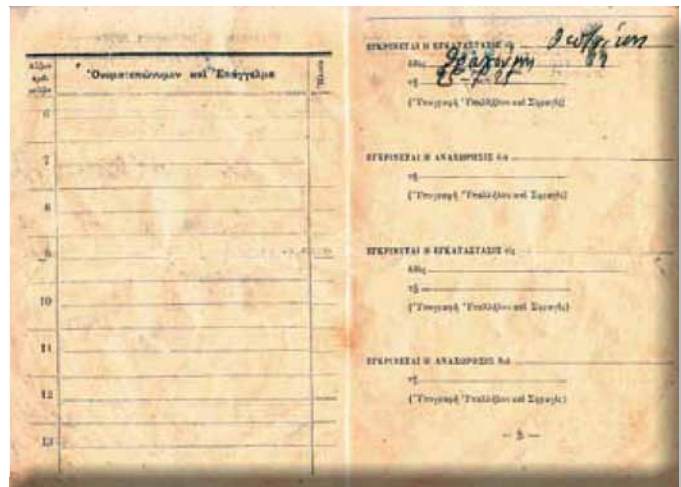
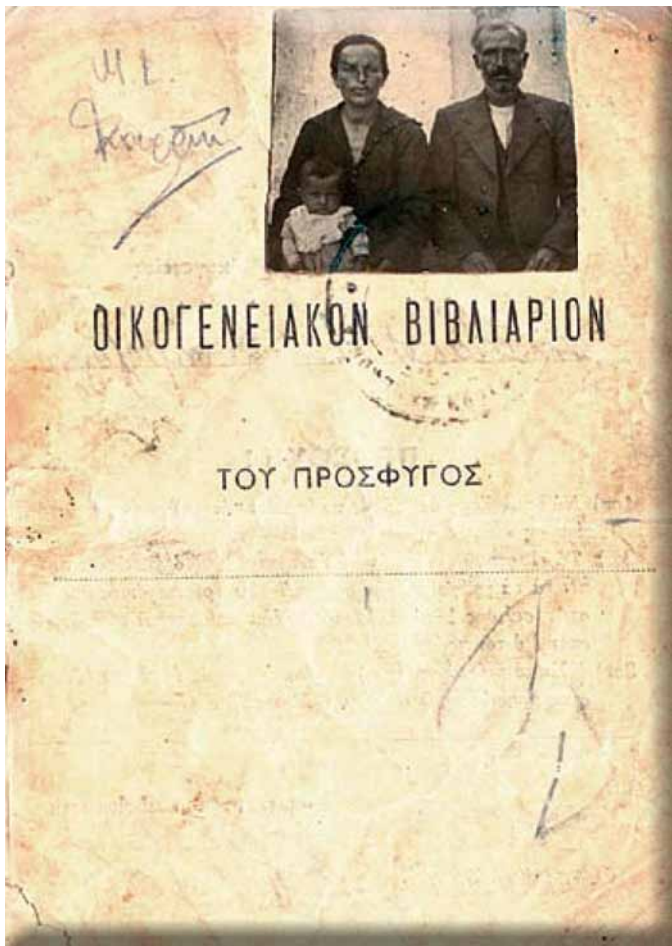
Οικογενειακή φωτογραφία οικογένειας Αναστασίου Κατηρτζόγλου, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

καταρτίσθηκε, οι επικριτές της ανταλλαγής αναγκάστηκαν να επιστρατεύσουν επιχειρήματα προερχόμενα από το πεδίο του φυσικού δικαίου και του ανθρωπισμού. Για παράδειγμα, ο Στυλιανός Σεφεριάδης έγραψε ότι «οι άνθρωποι δεν μπορούν να αγοράζονται σαν βόδια, δεν μπορούν να σκορπίζονται δεξιά αριστερά, δεν μπορούν να θυσιάζονται, ούτε μπορούν να ανταλλάσσονται».⁸⁴ Δεν έλειψαν όμως και οι απόπειρες να αποδειχθεί ότι η Σύμβαση της Λωζάνης υπήρξε και αντίθετη στο θετικό διεθνές δίκαιο. Ο Κυριάκος Τενεκίδης υποστήριξε ότι η ανταλλαγή αποτέλεσε «θλιβερή οπισθοδρόμηση του διεθνούς δικαίου», ενώ σύμφωνα και πάλι με τον Στυλιανό Σεφεριάδη, η ανταλλαγή ήταν αντίθετη στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στο διεθνές δίκαιο των μειονοτήτων, στο Καταστατικό της Κοινωνίας των Εθνών και, κατά συνέπεια, θα έπρεπε να θεωρηθεί άκυρη: «Η απεχθεστέρα των υπογραφεισών ποτέ παρά πεπολιτισμένων Πολιτειών συμβάσεων».⁸⁵

84. Séfériadès, σ. 311, 315: "L'organisation internationale d'aujourd'hui condamne franchement, nettement, toute action contre l'homme, attentatoire à sa liberté, à sa vie, à ses croyances. L'homme ne peut aujourd'hui être du bétail qu'on tue, qu'on vend, qu'on cède ou qu'on échange...". Παρατίθεται και από τον Aktar, «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών», σ. 151.

85. Σεφεριάδης, σ. 105.

Ж ОΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

IV. Η αποκατάσταση των προσφύγων

1. Η είσοδος του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα

Οι προσφυγικές μετακινήσεις από την Τουρκία προς την Ελλάδα έφεραν όλα τα χαρακτηριστικά των οριακών καταστάσεων, που αποδίδονται στην τρέχουσα πολιτική και διπλωματική ορολογία με τον όρο «ανθρωπιστική κρίση». Έχει παρατηρηθεί ότι οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών προκαλούν πολλαπλές υλικές και άυλες απώλειες στον μετακινούμενο πληθυσμό. Καταρχήν θέτουν σε διακινδύνευση την ίδια τη ζωή των μετακινούμενων προσώπων εξαιτίας των άθλιων συνθηκών υγιεινής κατά τη μετακίνηση, την έλλειψη σωστής διατροφής και την οικονομική ανέχεια. Άλλες αρνητικές συνέπειες συνδέονται με την οικονομική εξαθλίωση λόγω της απώλειας γης ή και εργασίας καθώς και τη διάσπαση των κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών δομών.⁸⁶

Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Ελλάδας, εκτός από τις παραπάνω δοκιμασίες, οι πρόσφυγες έφτασαν σε ένα κράτος με άθλια οικονομική κατάσταση από τις πολυετείς πολεμικές δοκιμασίες. Το βάρος της ανταλλαγής των πληθυσμών υπήρξε από κάθε άποψη ασύμμετρο για τα δύο κράτη, με την Ελλάδα να καλείται να επιλύσει τρομακτικά προβλήματα σε κάθε τομέα: δημογραφία, στέγαση, εγκατάσταση, οικιστική αποκατάσταση και συγκρότηση, πολιτιστική ζωή και κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων.⁸⁷ Επίσης, στην Ελλάδα δεν υπήρξε ουσιαστική προετοιμασία και σχεδιασμός για την υποδοχή και την εγκατάσταση των αλληπάλληλων προσφυγικών κυμάτων.⁸⁸

Η πρώτη υπηρεσία για την αντιμετώπιση των προσφυγικών προβλημάτων υπήρξε η Κεντρική Επιτροπή προς Περίθαλψιν και Εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών, που ιδρύθηκε το 1914 στη Θεσσαλονίκη για την περίθαλψη των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁸⁹ Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, πτυχές της προσφυγικής αποκατάστασης κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, το Υπουργείο Γεωργίας, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και η Εθνική Τράπεζα.⁹⁰ Επίσης, τον Νοέμβριο του 1922 ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, ένα Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, στο οποίο ανατέθηκε η κατασκευή αστικών καταλυμάτων.⁹¹

2. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των προσφύγων μετά την ανταλλαγή, η Κοινωνία των Εθνών κατάρτισε το πρώτο πρόγραμμα αρωγής προσφύγων στην ιστορία της.⁹² Επίσης, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 καταρτίστηκε στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών Πρωτόκολλον αφορών εις την αποκατάστασιν των εν Ελλάδι προσφύγων και εις την προς τούτον ίδρυσιν Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.⁹³ Το Πρωτόκολλο προέβλεπε ότι η κυβέρνηση της Ελλάδος αναλάμβανε την υποχρέωση να ιδρύσει την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (στο εξής: Ε.Α.Π.), της οποίας η οργάνωση και η λειτουργία θα διέπονταν από σχετικό Καταστατικό (άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου). Παράλληλα, εγκρίθηκε το

86. Βλ. *The human rights dimensions of population transfer, including the implantation of settlers*, Preliminary report prepared by Mr. A.S. Al-Khsawneh and Mr. R. Hatano, UN Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Doc.E/CN.4/Sub.2/1993/17 (6 July 1993), παρ. 83επ.

87. Μεταξύ άλλων, R. Hirschon, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 157επ.

88. Σ. Πελαγίδης, *Η προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνο και η δόξα*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1997, σ. 57επ.

89. Κατσάπης, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 19.

90. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 74επ.

91. Βλ. σχετικά Γεωργακοπούλου, σσ. 76-77.

92. Société des Nations, Journal Officiel, Novembre 1922, σσ. 1140επ. και 1195επ., όπως παρατίθεται από τον Kimminich, "The German refugee problem", σ. 680.

93. Ο κυρωτικός νόμος δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 289 (13.10.1923).

✓ ΜΙΚΤΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

49

Αριθ. Πρωτοκόλλου

46669

Ημερομηνία

24/3/32

Τόπος ζημίας

Άρσιν - Βεσπουρου

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ

Συνιστάται εις τόν αιτουῦντα νά μή κάμη δήλωσιν ἀνακριβή ἢ ὑπερβλικήν διότι τοῦτο θά εἶνε ἐπιβλαβές διά τὰ συμφέροντα.

ΔΗΛΩΣΙΣ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΕΩΣ

Ὁ ὑποφαινόμενος παρασκόλλω τήν μικτήν Ἐπιτροπήν νά προβῇ εις τήν ἐπ' ὠθελεία ἐκκαθάρισιν τῆς κάτωθι καθοριζομένης ἀκινήτου καί κινητῆς περιουσίας μου συμφώνως πρὸς τήν 30 Ἰανουαρίου 1923 Ἑλληνο-τουρκικήν σύμβασιν περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν.

1) ΤΑΥΤΟΤΗΣ ΤΟΥ ΑΙΤΟΥΝΤΟΣ

- 1 Ὄνοματεπώνυμον Αδωνί ελαφάρου Ἐλευθέρου
- 2 Τόπος καταγωγῆς (πόλις ἢ χωρίον) Άρσιν - Βεσπουρου
Καζᾶς Κοζάνη
Σαντζάκι Κερασοῦ
- 3 Σημερινή κατοικία (ὁδός, συνοικία, πόλις ἢ χωρίον, ὑποδοιχῆσις, νομός.)
Κιργιῆ Πάλης
- 4 Ἐπάγγελμα

Καταστατικό της Ε.Α.Π., το άρθρο 12 του οποίου οριοθέτησε την αποστολή της ως εξής:

«Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων έσται η διά των εις αυτήν εκχωρημένων γαιών, των εις την διάθεσιν αυτής τιθεμένων χρηματικών ποσών και των ιδίων αυτής εισοδημάτων αποκατάστασις προσφύγων εις έργα παραγωγικά είτε εις την ύπαιθρον χώραν είτε αλλαχού εν Ελλάδι».⁹⁴

Η Ε.Α.Π. ήταν ένα «αυτόνομο γραφείο», αποτελούμενο από έναν αξιωματούχο της Κοινωνίας των Εθνών και δύο μέλη της κυβέρνησης της Ελλάδας, που διορίζονταν με σύμφωνη γνώμη της Κοινωνίας των Εθνών. Πρώτος πρόεδρος της διετέλεσε ο Αμερικανός διπλωμάτης Henry Morgenthau.⁹⁵ Η Ε.Α.Π. υποκατέστησε ως προς τις αρμοδιότητες για τον εποικισμό και την αποκατάσταση τα Υπουργεία Γεωργίας και Πρόνοιας.⁹⁶ Η πρώτη επίσημη συνάντηση των μελών της πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1923 και τα μέλη της μετέβησαν στη Θεσσαλονίκη για να εκτιμήσουν το εποικιστικό έργο της κυβέρνησης. Οι οικονομικές εργασίες της άρχισαν την 1^η Ιανουαρίου 1924 και λειτούργησε μέχρι την 24^η Ιανουαρίου 1930, οπότε υπογράφηκε η Σύμβαση μεταξύ της Κυβέρνησης της Ελλάδας και της Ε.Α.Π. για την εκκαθάριση της περιουσίας της Ε.Α.Π. μέχρι την 30^η Δεκεμβρίου του 1930. Στη συνέχεια, καταρτίστηκε συμβολαιογραφική πράξη μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας της Ε.Α.Π. στην κυβέρνηση της Ελλάδας.⁹⁷

Για την αντιμετώπιση των τεράστιων οικονομικών, δημογραφικών και κοινωνικών προβλημάτων, τον Φεβρουάριο του 1923 η Ελλάδα απευθύνθηκε στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών. Το 1924 και το 1928 έλαβε δύο εξωτερικά δάνεια, το «προσφυγικό» και το «σταθεροποιητικό». Η ίδρυση της Ε.Α.Π. αποτέλεσε την εγγύηση που απαίτησε η Κοινωνία των Εθνών για να χορηγήσει αυτά τα δάνεια στην Ελλάδα.⁹⁸ Ο προϋπολογισμός της Ε.Α.Π. έφτασε τα 12,5 εκατομμύρια λίρες, ενώ η κυβέρνηση της Ελλάδας της εκχώρησε με τίτλους πλήρους κυριότητας 5.000.000 στρέμματα. Επισημαίνεται ότι οι αρμοδιότητες της Ε.Α.Π. δεν περιελάμβαναν τις κοινωνικές ανάγκες των προσφύγων όσον αφορά την τροφή, την ένδυση και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.⁹⁹ Για τον λόγο αυτό, ένας αριθμός φιλανθρωπικών διεθνών οργανισμών δραστηριοποιήθηκε προκειμένου να παράσχει αρωγή στους πρόσφυγες, ανάμεσα στους οποίους ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η American Near East Relief κ.ά.¹⁰⁰

3. Μέτρα αποκατάστασης

Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που συνδέονταν με την άφιξη και την αποκατάσταση των προσφύγων προκάλεσε έντονη πολυνομία. Ενώ ο μέσος όρος της νομοθετικής παραγωγής στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1913-1922 ανερχόταν σε 320 νομοθετήματα τον χρόνο, μόνο το 1926 θεσπίστηκαν 130 νόμοι και 525 νομοθετικά διατάγματα.¹⁰¹ Το γραφειοκρατικό σύστημα κλήθηκε να καταγράψει τους πρόσφυγες και να ανταποκριθεί στη νέα πληθυσμιακή και κοινωνική πραγματικότητα. Όπως έχει γραφεί,

94. Παρατίθεται στο Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο*, σ. 79 και για τις τροποποιήσεις στο Καταστατικό της Ε.Α.Π., σ. 129επ.

95. Γεωργακοπούλου, σ. 78, σημ. 16.

96. Για μία συνολική εικόνα της οργάνωσης και της δράσης της Ε.Α.Π., βλ. Πελαγίδης, σσ. 71επ., 82επ., όπου και παρατίθενται στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία από το 1925 μέχρι το 1929, η Ε.Α.Π. απασχολούσε περίπου 2.000 υπαλλήλους.

97. Πελαγίδης, ό.π., σ. 71, σημ. 4.

98. Γεωργακοπούλου, σ. 78.

99. Πελαγίδης, ό.π., σ. 91.

100. Hirschon, "Unmixing peoples' in the Aegean region", *Crossing the Aegean*, σσ. 5-6.

101. Γεωργακοπούλου, σ. 81, σημ. 31. Μόνο όσον αφορά την κοινωνική κατοικία, ανάμεσα στα θεμελιώδη νομοθετήματα συμπεριλαμβάνεται το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών» (12.5.1923), το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών» (17.7.1923), ο Νόμος «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων» (14.4.1927) κ.ά. Η ανάλυση αυτής της δαιδαλώδους νομοθεσίας προϋποθέτει μια ξεχωριστή μελέτη. Βλ. χρήσιμα στοιχεία και τις εύστοχες επισημάνσεις της Γεωργακοπούλου, σ. 80επ. και τη βιβλιογραφία που παραθέτει.

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
CENTRAL ASSOCIATION OF PONTIAC MACEDONIA

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
„Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΠΟΝΤΟΣ“

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

LETTER BY THE MEMBERS AND THE EXECUTIVE

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

Αἰσῶν Ἀριθ.

11021

Ὁ Κεντρικὸς Σύνδεσμος Ποντίων Μακεδονίας «Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΠΟΝΤΟΣ» πιστοποιεῖ ὅτι ὁ *Γεώργιος Πρωτοπαύλου* τοῦ *Νεοκλή* καὶ τῆς *Μαρίας* ἐπάγγελμα *γεωργία* ἐτῶν *δυσήμισις (50)* καὶ καταγόμενος ἐκ τοῦ Νομοῦ *Τραπεζα* τῆς Διοικήσεως *Κερατῆ* ἀφίχθη τὸ *10* ἐν Ἑλλάδι τὸ *9 Ἀπριλίῳ 1923* μετὰ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐκ *οὐραίου Ἀρδουίου 35 εἰς Ἀριτοῦ 10 εἰς Νεοκλή 1 ἔτος* ὑπεκρίθη *ὄχι* καὶ ἐγκατεστάθη προσωρινῶς ἐν *Γεωργίου* τῆς ὑποδιοικήσεως *Κερατῆ* ὑπηρετήσεν εἰς τὸν *Τραπεζα* στρατὸν ἐπὶ *Κερατῆ*

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῆς *10* 1923

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ

Ο ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

«οργανώθηκαν ειδικά βιβλία για την καταγραφή των προσφύγων, ξεχωριστά αποσπάσματα εκλογικών καταλόγων, κατάλογοι βοηθημάτων και συσσιτίων. Καταστρώθηκαν κατάλογοι προσφύγων που συγκροτούνταν με ανοιχτές διαδικασίες και συνήθως δημοσιοποιούνταν σε συγκεντρώσεις όλων των ενδιαφερομένων ή αναρτώνταν σε σημεία αναφοράς (στέκια) στα χωριά ή τους συνοικισμούς».¹⁰²

Η μέθοδος της αποκατάστασης βασίσθηκε στη διάκριση ανάμεσα σε «αστούς» και σε «αγρότες» ανταλλαχθέντες. Ως προς τους «αστούς», προβλέφθηκε η κατασκευή σπιτιών σε επιλεγμένες περιοχές στην περιφέρεια μεγάλων αστικών κέντρων (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Καβάλα), ενώ για τους «αγρότες» προβλέφθηκε η κατανομή απαλλοτριωμένων μουσουλμανικών ιδιοκτησιών ή η κατασκευή νέων οικιών.¹⁰³

Η αγροτική αποκατάσταση βασίσθηκε στο Νομοθετικό Διάταγμα της 6^{ης} Ιουλίου 1923, σύμφωνα με το οποίο για τη δημιουργία συνοικισμού απαιτείτο η ύπαρξη 10 τουλάχιστον προσφυγικών οικογενειών, οι αρχηγοί των οποίων θα έπρεπε να εκλέξουν μια επιτροπή, που θα τους αντιπροσώπευε στις σχέσεις τους με την Ε.Α.Π. και τις υπηρεσίες του κράτους.¹⁰⁴ Μέχρι το 1926, 600.000 «αγρότες» και 73.000 «αστοί» είχαν θεωρηθεί μόνιμα εγκατεστημένοι και οικονομικά αυτοσυντήρητοι, γεγονός που δείχνει την εντυπωσιακή ταχύτητα με την οποία υλοποιήθηκε το πρόγραμμα αποκατάστασης.¹⁰⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη από τον Μάιο του 1924, τα ξένα μέλη της Ε.Α.Π. είχαν εντυπωσιαστεί από το «αξιοθαύμαστο πνεύμα αυτοπεποίθησης και αυτοβοήθειας που έδειξε ο προσφυγικός κόσμος, τότε χτίζοντας και επιδιορθώνοντας σπίτια και πότε ανοίγοντας σχέσεις με ντόπιους επιχειρηματίες. Και η ενεργητικότητά τους αυτή δεν ανέβασε μόνο το δικό τους επίπεδο ζωής. Συνέβαλε και στην πρόοδο της αστικής και αγροτικής ζωής όλης της χώρας».¹⁰⁶

Η αστική αποκατάσταση προχώρησε με βραδύτερο ρυθμό, καθώς ακόμη και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο 50.000 «αστικές» προσφυγικές οικογένειες εξακολουθούσαν να παραμένουν άστεγες.¹⁰⁷

Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία της αποκατάστασης «ήταν γραφειοκρατικά οδυνηρή και περίπλοκη» και «είχε να κάνει με ένα μικρό μόνο μέρος της εκτιμημένης χαμένης περιουσίας των προσφύγων, το οποίο υπολογίστηκε στο 25% με 5% αντιστρόφως ανάλογο προς τη συνολική τους αξία».¹⁰⁸

V. Η ολοκλήρωση της ανταλλαγής των πληθυσμών

Μετά την ανταλλαγή, η Ελλάδα και η Τουρκία καθόρισαν τις κατευθυντήριες βάσεις, πάνω στις οποίες επιχειρήθηκε να κλείσουν τα κάθε είδους περίπλοκα προβλήματα που αναφύονταν κατά την εφαρμογή της Σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών, τόσο ως προς το καθεστώς των προσώπων όσο και ως προς την τύχη των περιουσιών τους.¹⁰⁹

Οι διπλωματικές εξελίξεις στο επίπεδο των διμερών σχέσεων οδήγησαν στο κλείσιμο των εκκρεμοτήτων του προσφυγικού ζητήματος. Την 10^η Ιουνίου 1930 υπογράφηκε στην Αγκυρα η Σύμβασις περί οριστικής εκκαθάρισεως των ζητημάτων των προκυπτόντων εκ της εφαρμογής της Συνθήκης Λωζάνης και της Συμφωνίας των Αθηνών εν σχέσει προς την ανταλλαγή των πληθυσμών.¹¹⁰ Η εκτενής αυτή σύμβαση εκκαθάρισε τις περιουσιακές εκκρεμότητες της ανταλλαγής και αποτελείτο από 34 άρθρα, κατανεμημένα ως εξής:

102. Μ. Βαράλας, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 151, σημ. 11.

103. Έ. Βουτυρά, «Η 'επιτυχής' αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 241επ.

104. Κατσάπης, σ. 28.

105. Βουτυρά, σσ. 240, 242.

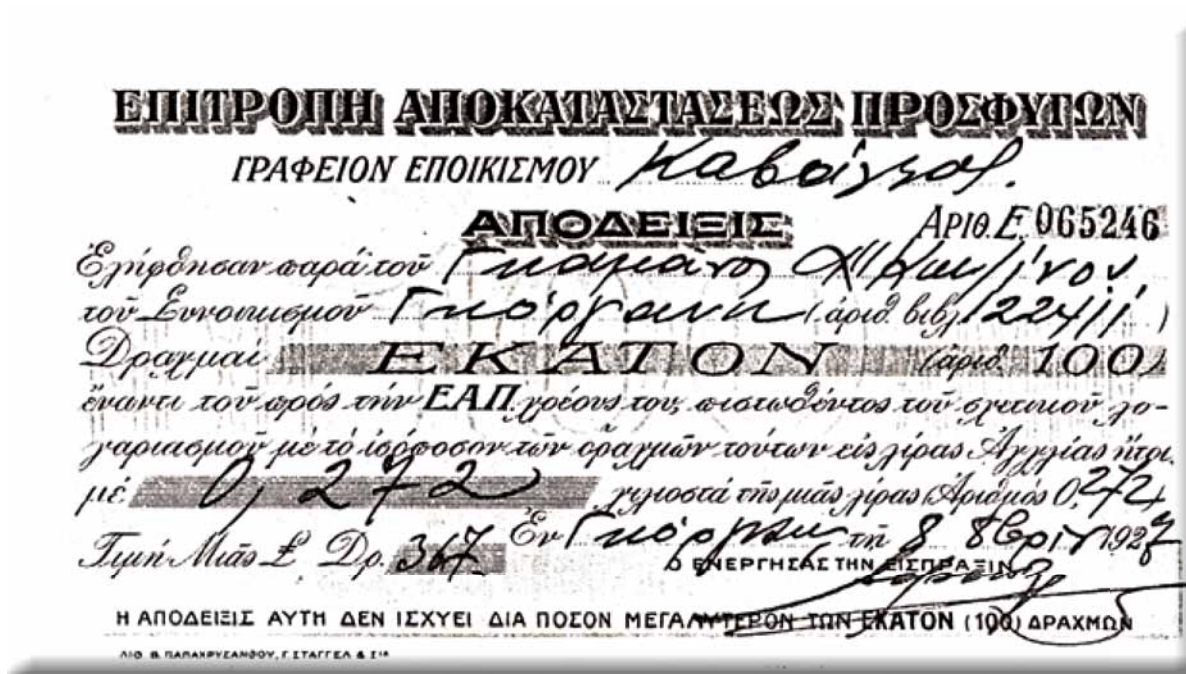
106. Πελαγίδης, σ. 133.

107. Βουτυρά, σ. 243.

108. Βουτυρά, σσ. 243-244.

109. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Ν. 3372 Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμφωνίας και των συναφών αυτή πράξεων περί τρόπου εφαρμογής διατάξεων τινών της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης και της προσηρητημένης τη Συνθήκη ταύτη υπ' αριθ. 9 δηλώσεως (Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τόμ. Α', Α.Φ. 55 (4.4.1927) και τον τροποποιητικό Ν. 3389 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τόμ. Α', Α.Φ. 113 (9.6.1927)).

110. Κυρώθηκε με τον Ν. 4793 (8 Ιουλίου 1930) (Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τόμ. Α', Α.Φ. 226 (3.7.1930)).

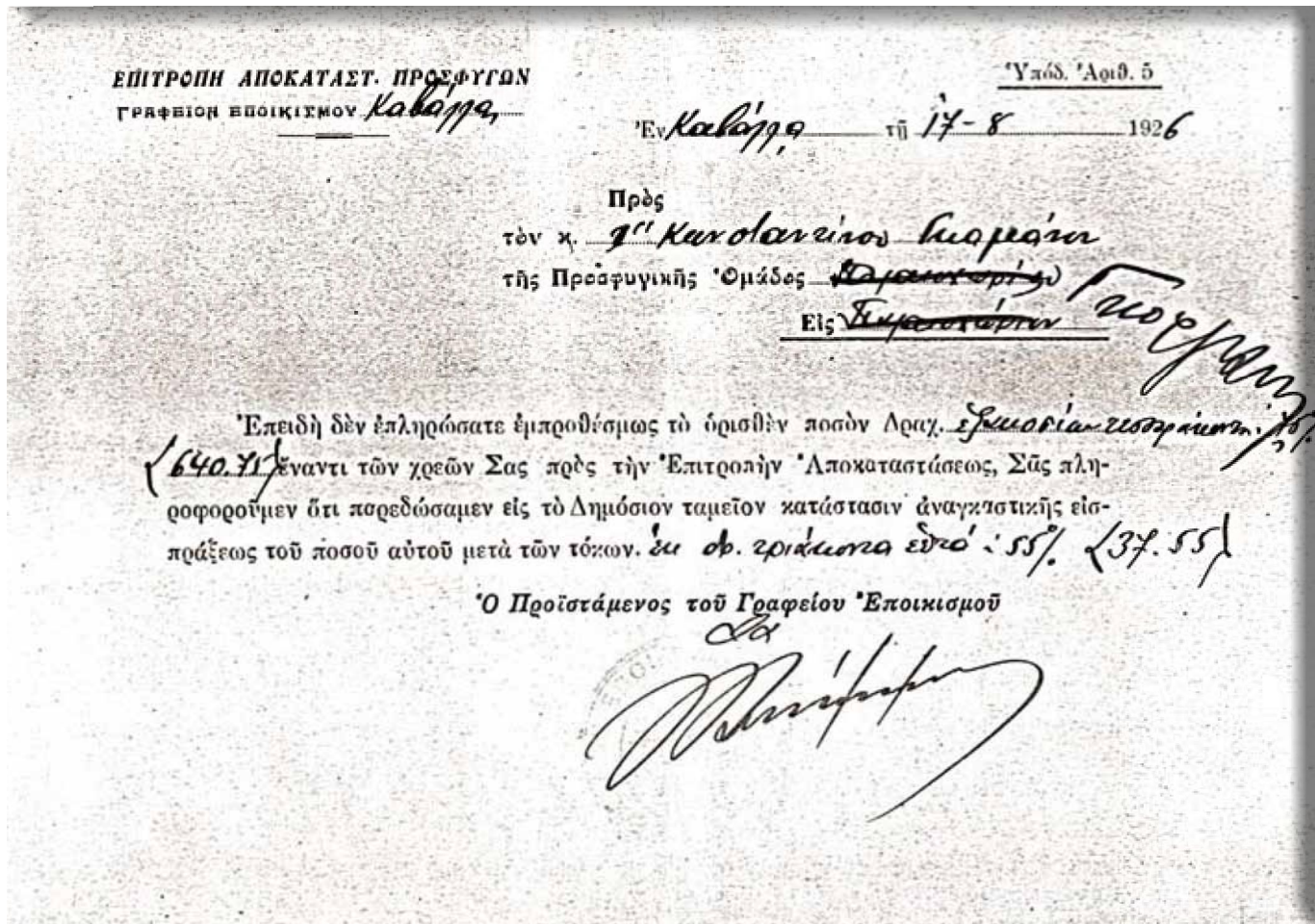
- Κεφάλαιον Ι – Περιουσίαι των ανταλλαξίμων (άρθρα 1-4).
- Κεφάλαιον ΙΙ – Περιουσίαι των δικαιούχων της ΙΧ δηλώσεως (άρθρα 5-6).
- Κεφάλαιον ΙΙΙ – Περιουσίαι των Τούρκων υπηκόων (άρθρο 7).
- Κεφάλαιον ΙV – Περιουσίαι των Ελλήνων υπηκόων (άρθρα 8-9).
- Κεφάλαιον V – Περιουσίαι των εγκατεστημένων της Κωνσταντινουπόλεως (άρθρα 10-13).
- Κεφάλαιον VI – Περιουσίαι των εγκατεστημένων Μουσουλμάνων της Δ. Θράκης (άρθρα 14-17).
- Κεφάλαιον VII – Εισοδήματα ή ισότιμα αυτών. Αποζημιώσεις (άρθρα 18-19).
- Κεφάλαιον VIII – Καταβολή χρηματικών ποσών και αποζημιώσεων (άρθρα 20-21).
- Κεφάλαιον IX – Ειδικαί Διατάξεις (άρθρα 22-26).
- Κεφάλαιον X – Γενικαί Διατάξεις (άρθρα 27-30).
- Κεφάλαιον XI – Διαιτητικοί όροι (άρθρα 31-32).
- Κεφάλαιον XII – Τελικαί διατάξεις (άρθρα 33-34).

Όπως προβλέφθηκε στο προοίμιο, η «Ελλάς, αφ' ενός, και η Τουρκία, αφ' ετέρου, εξ ίσου διαπνεόμεναι υπό της επιθυμίας όπως εκκαθαρίσωσιν οριστικώς τα ζητήματα τα γεννηθέντα εκ της εφαρμογής των Συμβάσεων, Δηλώσεων, Συμφωνιών και άλλων Πράξεων, ως και των παραρτημάτων αυτών, των αναφερομένων εις την ανταλλαγήν των Ελληνο-Τουρκικών πληθυσμών, την προβλεπομένην υπό της Συνθήκης της Λωζάνης...» (εδ. α'). Το βασικό χαρακτηριστικό της σύμβασης είναι ότι η εναπομείνασα κινητή και ακίνητη ιδιοκτησία περιέρχεται στην κυβέρνηση του κράτους, όπου βρίσκεται. Σύμφωνα με το άρθρο 1,

«Η κινητή και ακίνητος περιουσία, η εγκαταλειφθείσα εν Ελλάδι υπό των ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων, περιέρχεται κατά πλήρη κυριότητα εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν».

Αντιστοίχως, στην Τουρκική Κυβέρνηση περιήλθε η κινητή και η ακίνητη περιουσία που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία από τους ανταλλάξιμους Έλληνες (άρθρο 2). Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 3,

«Πάσαι αι υπό των δύο Κυβερνήσεων διατυπωθείσαι ενστάσεις επί των οιασδήποτε φύσεως καταθέσεων των σήμερον παρά Τραπεζαίς υπαρχουσών θέλουσιν αρθή εντός δεκαπενθημέρου από της υπογραφής της παρούσης Συμβάσεως, αι δε καταθέσεις αύται θέλουσιν αποδοθή εις τους δικαιούχους, της Μικτής Επιτροπής δυναμένης ενδεχομένως να προσφέρει επί τω σκοπώ τούτω τας φιλικάς αυτής υπηρεσίας εις τους ενδιαφερομένους».

Ἡ σύμβαση προέβλεψε ὅτι δεν θα θίξει το δικαίωμα κυριότητας των Ἑλλήνων υπηκόων σε ἀκίνητα της περιφέρειας της Κωνσταντινούπολης (ἄρθρο 9, παρ. 1) καθώς και ὅτι ἡ Τουρκία ἀναγνωρίζει τὴν ιδιότητα του «εγκατεστημένου» σε ὅλους τους Ἕλληνες Ὀρθοδόξους Τούρκους υπηκόους «οἰαδήποτε και ἀν ἡ ἡμερομηνία τῆς ἀφίξεως αὐτῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν και οἰοσδήποτε ὁ τόπος τῆς γεννήσεως αὐτῶν» (ἄρθρο 10, παρ. 1). Ἡ Ελλάδα ἀναγνώρισε τὴν ιδιότητα του «εγκατεστημένου» σε ὅλους τους μουσουλμάνους Ἕλληνες υπηκόους τῆς περιφέρειας τῆς Δυτικῆς Θράκης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἀφίξεώς τους στη Δυτικὴ Θράκη και τοῦ τόπου τῆς γέννησής τους (ἄρθρο 14, παρ. 1).

Επίμετρο

Σύμφωνα με τὴ διεθνή πρακτικὴ και τὴ δεσπόζουσα θεωρητικὴ ἀντίληψη, μέχρι και τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τὸ διεθνὲς δίκαιο αποτελοῦσε ἓνα νομικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ρύθμιζε σχέσεις ἀνάμεσα σε «κυρίαρχα» κράτη – κράτη, τὰ ὁποῖα ἦταν οἱ ἀμεσοὶ ἀποδέκτες τῶν νομικῶν ρυθμίσεων που τὰ ἴδια θέσπιζαν στις διεθνῆς σχέσεις. Ἡ διεθνῆς δικαιοσύνη πραγματικὴτητα δεν ἐπιφύλασσε ἀκόμη στο ἀτομο τὴ θέση τοῦ «υποκειμένου» τοῦ δικαίου, δηλαδή ἀμεσου ἀποδέκτη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Το ἀτομο ἐν γένει κατατασσόταν στα «αντικείμενα» ρύθμισης τοῦ διεθνούς δικαίου.¹¹¹ Ἡ σχέση τοῦ ἀτόμου με τὴν κρατικὴ ἐξουσία ἐνέπιπτε στην «εσωτερικὴ δικαιοδοσία» τοῦ κράτους, δηλαδή ἓναν τομέα κρατικῆς ἀρμοδιότητας

111. Th. Buergenthal, *International law and the Holocaust*, Joseph and Rebecca Meyerhoff Annual Lecture (28 October 2004), United States Holocaust Memorial Museum, 2004, σ. 3.

ανεπίδεκτο εξωτερικής επέμβασης από τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς και απροσπέλαστο για το διεθνές δίκαιο.¹¹² Κατά συνέπεια, το νομικό καθεστώς του πολίτη ήταν άμεσα και απόλυτα εξαρτημένο από το δίκαιο που ίσχυε σε δεδομένο κράτος, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα νόμιμης παρέμβασης, ούτε καν κριτικής, από την πλευρά τρίτων κρατών ή διεθνών οργανισμών.

Η διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τη σημερινή έννοια της ισχύος διεθνών συμβάσεων που εισάγουν προστατευτικούς κανόνες και διεθνείς μηχανισμούς προσφυγής για τα άτομα, ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη.¹¹³ Στα χρόνια της Κοινωνίας των Εθνών συμφωνήθηκαν ορισμένοι κανόνες για την προστασία των μειονοτήτων. Ωστόσο, οι κανόνες εκείνοι αφορούσαν συγκεκριμένες μόνο μειονότητες, δηλαδή δεν εισήγαγαν ένα γενικό νομικό καθεστώς. Εξίσου προβληματική υπήρξε και η διεθνής προστασία των προσφύγων. Η περιπτωσιολογική φύση και η περιορισμένη εμβέλεια των κανόνων, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία κατάργηση του διεθνούς νομικού συστήματος, δεν επέτρεψαν την αποτελεσματική προστασία των μειονοτήτων και των προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο.¹¹⁴

Ειδικότερα, η ανταλλαγή πληθυσμών έδειξε το οιονεί εμπράγματο καθεστώς του ατόμου-υπηκόου στη σχέση του με την κρατική εξουσία κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η βούληση των ανταλλάξιμων «αντικειμένων» υπήρξε εν τέλει αδιάφορη ως προς τη λύση που δόθηκε.¹¹⁵ Σε πολιτικό επίπεδο, η λύση της ανταλλαγής εξυπηρέτησε την ιδέα του «καθαρού εθνικού κράτους».¹¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Υπάτος Αρμοστής για τους Πρόσφυγες, Δρ. Fridtjof Nansen, δήλωσε την 1^η Δεκεμβρίου 1922 στη Λωζάνη ότι «η μη ανάμιξη πληθυσμών [...] θα διασφαλίσει την ειρήνευση στην Εγγύς Ανατολή».¹¹⁷

Στο επίπεδο των διμερών σχέσεων, μετά την ανταλλαγή η ελληνική εξωτερική πολιτική προσανατολίσθηκε στην προάσπιση των κανόνων που προέβλεψαν οι συνθήκες ειρήνης, ενώ απομακρύνθηκε οριστικά από αλτρωτικές παρορμήσεις: «Από τη στιγμή [...] που οι επίδικες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν εκκενωθεί από τους Ελληνορθόδοξους κατοίκους τους, δεν ήταν ήδη εφικτό, αλλ' ούτε και, σε κάθε περίπτωση, δικαιολογημένο, να αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης».¹¹⁸

Αν και η υποχρεωτική ανταλλαγή δε σηματοδοτούσε επαναπατρισμό για κανέναν από τους ανταλλαχθέντες πληθυσμούς, εν τούτοις για την ελληνική πλευρά σηματοδότησε το τέλος της ελληνικής παρουσίας στην Ανατολία, η οποία αναγόταν στην αρχαιότητα. Πριν από την ανταλλαγή, το ελληνικό στοιχείο δέσποζε στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και είχε σημαντική παρουσία στη Μαύρη Θάλασσα.¹¹⁹ Η ανταλλαγή είχε εν τέλει αρνητικό αντίκτυπο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά τα χρόνια που ακολούθησαν και λόγω της απώλειας της επαφής μεταξύ των δύο λαών: «Χάνεται η οικειότητα, που συνοδεύεται από τη δυνατότητα αλληλοκατανόησης και σεβασμού, στοιχεία που συχνά αντικαθίστανται από την καχυποψία, την εχθρότητα και την ανικανότητα συνεργασίας».¹²⁰

112. Κ. Κούφα, *Η λειτουργία του φαινομένου των πράξεων κυβερνήσεως στις διεθνείς σχέσεις*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλας, 1983, σ. 142 επ., η ίδια, *Η λειτουργία του φαινομένου των πράξεων κυβερνήσεως στις διεθνείς σχέσεις*, τόμ. ΙΙα, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλας, 1985, σ. 11 επ.

113. Περγάκης, σ. 29 επ.

114. Ειδικά για τις μειονότητες, F. Capotorti, *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*, New York: United Nations, 1991, σ. 26.

115. Πρβλ. Κ. Τσιτσελίκης, «Εισαγωγή του επιμελητή», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 16.

116. Τσιτσελίκης, ό.π.

117. Βλ. Aktar, σ. 138.

118. Κ. Σβολόπουλος, «Η έξοδος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ως σταθμός στην ιστορία του Ελληνισμού», *Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος*, σ. 183.

119. Μεταξύ άλλων, Hirschon, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής», ό.π.

120. Hirschon, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής», σ. 178.

Χαρακτηριστική προσφυγική κατοικία.

Αναμνηστική φωτογραφία της νέας ζωής στην προσφυγική Ελλάδα με απόντα τον αρχηγό της οικογένειας που δολοφονήθηκε στον Πόντο από τους Νεότουρκους.

Κωνσταντίνος Φωτιάδης¹²¹

Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία

Το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, ο καθορισμός των συνόρων και η υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου από τις ενδιαφερόμενες χώρες είχαν ως αποτέλεσμα την εθνολογική ανακατάταξη των βαλκανικών λαών και τη δημιουργία του προσφυγικού ζητήματος. Η απελευθέρωση της Μακεδονίας από τους Νεότουρκους και από τις επεκτατικές βλέψεις της Βουλγαρίας, προκάλεσε ισχυρό ρεύμα μετακίνησης ελληνικών πληθυσμών από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας στα νεοαποκτηθέντα ελληνικά εδάφη. 34.112 Έλληνες από τη Βουλγαρία και τη βουλγαροκρατούμενη ακόμη Δυτική Θράκη αναγκάστηκαν, σύμφωνα με την επίσημη στατιστική της υπηρεσίας των προσφύγων, να καταφύγουν στη Μακεδονία στα τέλη του 1913 και στις αρχές του 1914.¹²²

Την ίδια περίοδο, νέα κύματα προσφυγιάς, αυτή τη φορά από την οθωμανοκρατούμενη Ανατολική Θράκη και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, γέμισαν τους επαρχιακούς δρόμους και τα λιμάνια της Μακεδονίας ζητώντας από τις ελληνικές αρχές προστασία, εξαιτίας των άγριων διωγμών που εξαπέλυσαν εναντίον τους οι Νεότουρκοι. Πολλά ελληνικά χωριά της Ανατολικής Θράκης ερημώθηκαν. Έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρει συγκεκριμένα για το θέμα αυτό: «Άγρια στίφη εξ εντοπίων Τούρκων και μουατσίρηδων (μεταναστών) εκ Μακεδονίας υπό την διεύθυνσιν των επιτοπίων κομιτάτων, περιεκύκλωναν τα χωριά, ημποδίζον τους άνδρας να εξέρχονται προς καλλιέργειαν των αγρών και ούτω εξηνάγκαζον αυτούς να εκπατρισθούν. Πολλάκις αι αρχαί διέτασσον την εκκένωσιν ενός χωρίου εντός ολίγων ωρών...».¹²³

Οι Νεότουρκοι, θεωρώντας την Ελλάδα κυρίως υπεύθυνη για τη συρρίκνωση των οθωμανικών εδαφών και τη δημιουργία του μεταναστευτικού ρεύματος των μουσουλμάνων προς τη Μικρά Ασία, θέλησαν να την εκδικηθούν εγκαθιστώντας όλους τους πρόσφυγες στα ελληνικά χωριά του μικρασιατικού ελληνισμού. Η αλήθεια είναι ότι οι Νεότουρκοι, με αφορμή το προσφυγικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε με τους μουσουλμάνους των Βαλκανίων, προσπάθησαν να πραγματοποιήσουν το άριστα προσχεδιασμένο πρόγραμμα εξόντωσης των χριστιανικών εθνοτήτων της Μικράς Ασίας. Ήταν ένα πρόγραμμα ώριμο πια, το οποίο στα τέλη του περασμένου αιώνα είχε επινοήσει ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ και εν μέρει είχε εφαρμόσει εις βάρος των χριστιανών Αρμενίων.

Οι Νεότουρκοι γνώριζαν επίσης καλά, χάρις στις συμβουλές της συμμάχου Γερμανίας, ότι μετά την εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια, η επιβίωση του παντουρκισμού στη Μικρά Ασία ήταν εφικτή μόνο με την απομάκρυνση ή εξαφάνιση των χριστιανών κατοίκων της.¹²⁴

Γι' αυτό, αποδίδοντας το δράμα των μουσουλμάνων προσφύγων στην κακή συμπεριφορά των ελληνικών αρχών, εφάρμοσαν την πολιτική των αντιποίνων. Είναι γνωστές οι βιαιοπραγίες των Νεοτούρκων αυτής της περιόδου εις βάρος των Ελλήνων. Διωγμοί, εκτοπισμοί, οικονομικό μποϋκοτάζ, ψυχολογική τρομοκρατία, λεηλασίες, δολοφονίες και άλλα μέτρα, τα οποία όλα μαζί προετοίμαζαν το κλίμα της αναγκαστικής φυγής στην Ελλάδα.¹²⁵

Όμως όλα αυτά δεν ήσαν αρκετά, για να πετύχουν την ολοκληρωτική απομάκρυνση ή εξαφάνιση των

121. Ο Κωνσταντίνος Φωτιάδης είναι Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

122. Α.Υ.Ε., 1916/150 (4) Στ' Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, Αθήνα 1916, σ. 5.

123. Α.Υ.Ε., 1916/150 (4) Στ' ό.π.

124. Μ. Ροδάς, *Πώς η Γερμανία κατέστρεψε τον Ελληνισμό της Τουρκίας*, Αθήνα 1978, Β' έκδοση, σ. 7 κ.ε.

125. Εμμ. Εμμανουηλίδη, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1924, σ. 59 κ.ε.

Κ. Λαμέρα, *Το Μικρασιατικό Πρόβλημα*, Αθήνα 1918, σ. 63.

Μ. Παγτζιλόγγου, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1988.

Η. Morgenthau, *Τα Μυστικά του Βοσπόρου*, Αθήνα 1989, σ. 59. κ.ε.

Κ. Φωτιάδης, «Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου», στο: *Πόντιοι. Δικαίωμα στη Μνήμη*, Αθήνα 1987, σ. 52 κ.ε.

Ελλήνων. Γι' αυτό, τον Μάιο του 1914 οι Νεότουρκοι πρότειναν στην ελληνική κυβέρνηση την ανταλλαγή της ελληνικής μειονότητας του Βιλαετίου του Αϊδινίου με τη μουσουλμανική μειονότητα της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου αποδέχθηκε λίγες μέρες αργότερα, στις 22 Μαΐου 1914, την πρόταση των Νεότουρκων προβάλλοντας δύο όρους: πρώτον να είναι η ανταλλαγή προαιρετική και δεύτερον να συμπεριλαμβάνει γεωγραφικά και την ελληνική μειονότητα της Ανατολικής Θράκης.¹²⁶ Με την απόφασή του αυτή ο Έλληνας πρωθυπουργός πίστευε ότι θα έλυνε ευκολότερα το οξύ προσφυγικό πρόβλημα, που δημιουργήθηκε στη Μακεδονία, αφού η πλειοψηφία των ευκατάστατων μικρασιατών Ελλήνων θα παρέμεναν στον τόπο τους και ακόμη ότι μέσα από τις συμφωνίες θα εξασφάλιζε τη μελλοντική ειρηνική τους συμβίωση με τους Οθωμανούς.¹²⁷

Παρά τη συμφωνία των δύο πλευρών να καθήσουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και τη σύσταση της ειδικής Μικτής Επιτροπής για τα θέματα της συζήτησης, οι διωγμοί των Ελλήνων συνεχίζονταν με την ίδια σκληρότητα. Την κρίσιμη αυτή περίοδο οι Νεότουρκοι προσπαθούσαν να κερδίσουν χρόνο και ήσαν παράλογα απαιτητικοί στον τρόπο επίλυσης των ελληνο-οθωμανικών διαφορών. Οι εργασίες της Μικτής Επιτροπής κράτησαν ως τον Δεκέμβριο του 1914 και έληξαν με την καθολική διαφωνία των δύο πλευρών σε όλα τα βασικά θέματα.¹²⁸

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, γνωρίζοντας καλά τις προθέσεις των Νεοτούρκων, δεν έτρεφαν αυταπάτες για τα ουτοπικά τους σχέδια, γι' αυτό όλο το διάστημα των διαπραγματεύσεων συνέχιζαν να καταφεύγουν με κάθε μέσον προς την Ελλάδα. 80.176 Έλληνες από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία εγκατέλειψαν ως τον Σεπτέμβριο του 1914 τα σπίτια και τις περιουσίες τους και ήρθαν στη Μακεδονία.¹²⁹ Στον αριθμό αυτό προσφύγων δεν συμπεριλαμβάνονταν οι 30.000 περίπου εύποροι πρόσφυγες, των οποίων τα ονόματα δεν καταγράφηκαν στους καταλόγους της Επιτροπής Περιθάλψεως, γιατί δε χρειάστηκαν την οικονομική ή υλική της βοήθεια.¹³⁰

Εκτός από τις βίαιες εκτοπίσεις και τις αναγκαστικές μεταναστεύσεις, το ίδιο διάστημα παρατηρήθηκε και η πρώτη εθελοντική εγκατάσταση Ελλήνων του ευρύτερου μικρασιατικού χώρου στη Μακεδονία. Στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, πολλοί μικρασιάτες Έλληνες ήρθαν και πολέμησαν, ως εθελοντές, στο πλευρό των αλύτρωτων ακόμη Ελλήνων της Μακεδονίας και της Θράκης.¹³¹

Αρκετοί από αυτούς, μετά τη λήξη του πολέμου και την απελευθέρωση των ελληνικών εδαφών, παρέμειναν για πάντα στη Μακεδονία. Άλλοι πάλι γύρισαν πίσω στις πατρίδες τους και με την πρώτη ευκαιρία, αφού πρόβλεψαν το δυσοίωνα πολιτικό κλίμα, μετανάστευσαν στη Μακεδονία με τις οικογένειές τους και πολλές φορές με όλο το συγγενικό τους περιβάλλον. Την ίδια περίοδο, τέλος, πραγματοποιήθηκε και η πρώτη μετακίνηση Ελλήνων ποντιακής καταγωγής από τον Καύκασο στη Μακεδονία.

Χωρίς σχόλια...

126. Γ. Μουρέλος, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων», στο: *Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, του Institute For Balkan Studies, Θεσσαλονίκη (1990), σ. 178.

127. Μουρέλος, *ό.π.*, σ. 190.

128. Μουρέλος, *ό.π.*, σ. 187.

129. Π., «Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία»: *Πολιτική Επιθεώρησις*, Αθήνα (1916), σ. 839.

130. Α.Υ.Ε. 1916/150 (4) Στ' Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων.

131. Ξ. Ακογλου, *Λαογραφικά Κοιτώνων*, Αθήνα 1939, σ. 40, Ε. Ηλιάδης, *Νέος Καύκασος*, Θεσσαλονίκη 1989, τόμ. 1ος, σσ. 46-47, Γ. Γρηγοριάδης, *Οι Πόντιοι του Καυκάσου*, Θεσσαλονίκη 1957, σσ. 29-31, Ε. Παυλίδης, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας*, Αθήνα (1953), σ. 39, Γ. Τηλικίδης, «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», *Ποντιακά Φύλλα*, τεύχ. 33, Αθήνα (1938), σ. 442.

Ο εκ Ρωσίας νεοπροσφυγας του 1939 Γεώργιος Διαμαντίδης μαζί με το γιο του Κωνσταντίνο αξιοποιούν ξανά το ησιόδειο άροτρο για τις γεωργικές ανάγκες.

Η επιδείνωση των σχέσεων Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν από την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τα ευχάριστα νέα που έφτασαν από την ελεύθερη ελληνική Μακεδονία επηρέασαν αποφασιστικά τους Έλληνες του Καυκάσου να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν ειδικές μελέτες, βάσει στατιστικών στοιχείων, ώστε να γνωρίζουμε πόσοι Έλληνες και από ποια συγκεκριμένα χωριά του Καυκάσου εγκαταστάθηκαν το 1914 σε διάφορα χωριά και πόλεις της Μακεδονίας.

Το ειδικό αυτό σκοτεινό κεφάλαιο της Ιστορίας φωτίζεται ως ένα σημείο από ένα άρθρο του καθηγητή Απόστολου Βακαλόπουλου και εν μέρει από τα αρχεία της Επιτροπής Προσφύγων, για τα οποία έχω τη γνώμη ότι περιμένουν τον ειδικό ερευνητή τους για να τ' αξιοποιήσει. Σύμφωνα με στοιχεία που συγκέντρωσε ο καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος, οι κάτοικοι των χωριών Τσιπλαχλί και Κιουλεπέρτ του Καρς το 1914 εγκαταστάθηκαν στο Φίληρο της Θεσσαλονίκης.¹³²

Την ίδια χρονιά και ως τον Ιούνιο του 1915 από τα αρχεία της Επιτροπής Περιθάλψεως πληροφορούμαστε ότι ήρθαν στην Ελλάδα από τον Καύκασο 3.260 άτομα, τα οποία εγκαταστάθηκαν κυρίως σε χωριά των περιοχών της Βέροιας, Έδεσσας, Γιαννιτσών, Ελασσώνας, Πτολεμαΐδας, Κιλκίς, Λαγκαδά, Σερρών και

132. Α. Βακαλόπουλος, «Μετανάστευση Ελλήνων του Καυκάσου στη Μακεδονία». *Θεσσαλονίκη και άλλα Μακεδονικά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 272.

Θεσσαλονίκης.¹³³ Οι Έλληνες του Καυκάσου, μολονότι ήσαν μετανάστες, αναγνωρίστηκαν από τις ελληνικές αρχές ως πρόσφυγες και συμπεριελήφθησαν στα ειδικά προγράμματα βοήθειας της νεοσύστατης τότε Επιτροπής Προσφύγων.

Την περίοδο 1912-1914 υπολογίζεται ότι μετακινήθηκαν στα βαλκανικά κράτη και τη Μικρά Ασία περίπου 890.000 άτομα.¹³⁴ Από την Ελλάδα μετακινήθηκαν προς τη Μικρά Ασία 115.000 μουσουλμάνοι,¹³⁵ ενώ στη Μακεδονία ήρθαν περίπου 120.000 Έλληνες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Από τα 328 εγκατελειμμένα χωριά και τσιφλίκια της Μακεδονίας, όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, στα 202 κατοικούσαν μουσουλμάνοι, στα 92 Βούλγαροι και τα υπόλοιπα 34 ήταν μικτά χωριά.¹³⁶

Η βίαιη αναγκαστική μετανάστευση των περισσότερων Ελλήνων προσφύγων μετέβαλε τον εθνικό χαρακτήρα ολόκληρων επαρχιών, γιατί: «η συνεπεία (των διωγμών) επελθούσα καταστροφή του Ελληνισμού της Θράκης και μέρους της Μικράς Ασίας παρουσιάζει ως μόνον αντιστάθμισμα την συμβολή εις τον εξελληνισμόν επαρχιών τινών της Μακεδονίας, όπου το Ελληνικόν στοιχείον αντεπροσωπεύετο μέχρι τότε ανεπαρκώς, και όπου τα κενά τα οποία εδημιούργησαν οι βαλκανικοί πόλεμοι εις τον βουλγαρικόν πληθυσμόν της Μακεδονίας, επληρώθησαν από των εκ της Παλαιάς και Νέας Βουλγαρίας εκδιωχθέντων Ελλήνων, δυστυχώς μετά δυσαναλόγων θυσιών εις βάρος του ανθούτος Ελληνισμού της Θράκης».¹³⁷

Οι διαστάσεις που πήραν τα τεράστια προβλήματα των προσφύγων της Μακεδονίας ανάγκασαν την ελληνική κυβέρνηση να οργανώσει στη Θεσσαλονίκη ειδική υπηρεσία, ώστε να μεριμνήσει πρώτον για την προσωρινή στέγαση και περίθαλψη των προσφύγων και δεύτερον για τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε διάφορα επαρχιακά κέντρα.¹³⁸

Η υπηρεσία αυτή άρχισε να λειτουργεί από τον Ιούνιο του 1914 με την επωνυμία: «Κεντρική Επιτροπή προς Περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών». Η ίδια Επιτροπή αναγνωρίστηκε και νομοθετικά με το Νόμο 350 της 31ης Οκτωβρίου 1914 «Περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού».¹³⁹ Η πείρα που απέκτησε η Επιτροπή από τα πολύπλοκα και ποικιλόμορφα προβλήματα των προσφύγων του 1914 θα αξιοποιηθεί θετικά το 1922, όταν η Ελλάδα θα δεχθεί στους κόλπους της όλο τον μικρασιατικό ελληνισμό.

Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, για να αμβλύνει το οξύ προσφυγικό πρόβλημα, που καθημερινά γινόταν δυσκολότερο με τον ερχομό νέων προσφύγων, έδωσε προτεραιότητα στο να εντοπίσουν οι αρμόδιες υπηρεσίες τα δημόσια κτήματα της Μακεδονίας και να τα μοιράσουν στους πρόσφυγες. Από την έρευνα που έγινε βρέθηκαν μόνο 28 εκτάσεις με 167.000 στρέμματα, τα οποία όμως μπορούσαν να στεγάσουν μόνο 2.088 οικογένειες.¹⁴⁰ Γι' αυτό, το επόμενο θαρραλέο βήμα που έκανε η κυβέρνηση ήταν η απόφαση να καταλάβει προσωρινά τα κτήματα που εγκατέλειψαν οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας, ένα μέτρο που περιόρισε από τη μια την καταπάτηση αυτών των κτημάτων από τους ντόπιους και τους κερδοσκόπους και από την άλλη έλυσε προσωρινά το πρόβλημα της επιβίωσης των προσφύγων.

Με εγκύκλιο του Υπουργείου των Οικονομικών στις 29 Ιουλίου 1914 δόθηκε εντολή στους οικονομικούς Εφόρους της Μακεδονίας να καταλάβουν τα εγκαταλελειμμένα κτήματα, για τα οποία με το νόμο 262, που ψηφίστηκε στις 10 Μαΐου 1914, δόθηκε η δυνατότητα «εις τους εγκαταλείψαντας τα κτήματά των ιδιοκτήτας

133. Α.Υ.Ε., 1916/150(4), Στ' Υπουργείον Οικονομικών Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, Αθήνα 1916, σ. 20.

134. Μουρέλος, ό.π., σ. 175.

135. Ευστ. Ζαμπαθά, Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι Πρόσφυγες, Αθήνα 1969, σ. 19.

136. Α.Υ.Ε., 1916/150/4 Στ', Έκθεσις Περί των εν Μακεδονία Προσφύγων. Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. αρ. πρωτ. 3950/Θεσσαλονίκη (9.3.1916), σ. 7.

137. Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία, σ. 839.

138. Π. Α.Υ.Ε. 1916/150 (4) Στ' «Όταν ήρχισε κατά τας αρχάς του έτους 1914 ο χείμαρρος των εκ Τουρκίας και Βουλγαρίας προσφύγων να κατακλύζει κυριολεκτικώς την πόλιν της Θεσσαλονίκης και ν' απειλεί σοβαρώς την υγείαν των κατοίκων αυτής, η Κυβέρνησις ευρέθη εις την ανάγκην να προβεί εις την άμεσον εγκατάστασιν των προσφύγων εις την ύπαιθρον χώραν».

139. Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία, σ. 840.

140. Π., Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία, σ. 841.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

όπως προσαγάγωσι τους τίτλους των και διεκδικήσουν τα κτήματά των».¹⁴¹ Ο νόμος αυτός, που είχε ισχύ ενός έτους, παρατάθηκε από την κυβέρνηση του Ζαΐμη ως τις 30 Απριλίου του 1916. «Μετά την παρέλευσιν της ανωτέρω προθεσμίας τα κτήματα ταύτα θα περιήρχοντο πλέον οριστικώς εις την κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου. Διά της διοικητικής ταύτης καταλήψεως το Ελληνικόν Δημόσιον κατελάμβανεν ως διαχειριστής αλλοτριών τα κτήματα των αποδημησάντων, μέχρις ότου επιστρέψουν ούτοι να τα διεκδικήσουν νομίμως, εγκαθιστά δε εις αυτά πρόσφυγες προς περιφρούρησιν των δικαιωμάτων του Δημοσίου».¹⁴²

Με το μέτρο αυτό αξιοποιήθηκαν 46 τσιφλίκια και 133 κεφαλοχώρια. Θα μπορούσαν να είχαν αξιοποιηθεί πολύ περισσότερα κτήματα, αν το Υπουργείο των Οικονομικών επέμενε να συνεχισθεί μέχρι τέλους η κατάληψη των κτημάτων και οι αρμόδιες υπηρεσίες λειτουργούσαν πιο υπεύθυνα, γιατί «σε πολλές περιφέρειας, λόγω της αδιαφορίας των εφόρων ή της τελείας ανεπαρκείας του προσωπικού αυτών, δεν κατελήφθησαν πλείστα όσα εγκαταλελειμμένα τσιφλίκια και χωριά».¹⁴³

Συνολικά, με βάση τα στοιχεία της Επιτροπής Προσφύγων, το 1914 ήρθαν στη Μακεδονία 117.484 πρόσφυγες, τους οποίους η Επιτροπή εγκατέστησε στις παρακάτω 25 περιφέρειες:

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	Οικογένειες	Άτομα
1. Ανασελίτσας	230	942
2. Βεροίας	212	862
3. Εδέσσης	413	1.646
4. Γιαννιτσών	682	2.841
5. Γρεβενών	64	300
6. Σιδηροκάστρου	1.331	5.482
7. Δράμας	3.497	12.907
8. Ελασσώνος	43	178
9. Ζίχνης	1.282	5.180
10. Θάσου	216	848
11. Θεσσαλονίκης (περιφέρεια)	1.215	5.050
(πόλις)	8.282	31.528
12. Καβάλας	1.379	5.857
13. Πτολεμαΐδας	321	1.275
14. Καστοριάς	25	88
15. Κατερίνης	908	3.626
16. Κιλκισίου	3.304	13.788
17. Λαγκαδά	1.994	8.104
18. Νιγρίτης	905	3.639
19. Ελευθερούπολης	640	2.766
20. Περιοχή Νέστου	597	2.663
21. Σερβίων	165	684
22. Σερρών	611	2.265
23. Τσουμαγιάς	1.190	4.740
24. Φλωρίνης	34	126
25. Χαλκιδικής	17	97
Σύνολο	29.557	117.484

Ο Γενικός Γραμματέας της Επιτροπής Προσφύγων κ. Α.Α. Πάλλης σε συνοπτική έκθεσή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στις 9 Μαρτίου 1916 τόνιζε την κρισιμότητα αυτής της εγκατάστασης λέγο-

141. Π., *Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία*, σ. 841.

142. Π., *Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία*, σ. 841.

143. Π., *Το Προσφυγικόν Ζήτημα εν Μακεδονία*, σ. 841.

ντας ότι: «η εγκατάσταση των προσφύγων εν Μακεδονία είναι σπουδαία από διττής απόψεως, εθνικής και κοινωνικής. Πρώτον διά της εγκαταστάσεως σχεδόν 120 χιλιάδων ακραιφνούς Ελληνικού πληθυσμού μετεβλήθη ο εθνολογικός χαρακτήρ ωρισμένων Μακεδονικών επαρχιών όπου προηγουμένως επλεόναζε το αλλοεθνές στοιχείον. Ούτω η επαρχία Κιλκίς, το προπύργιον τούτο της Θεσσαλονίκης, όπερ άλλοτε υπήρξεν η ακρόπολις του Βουλγαρισμού, σήμερα διά της μεταναστεύσεως των πλείστων των πρώην σχισματικών κατοίκων αυτού και της εγκαταστάσεως 14 περίπου χιλιάδων προσφύγων μετεβλήθη εις ελληνικότατην επαρχίαν. Επίσης η επαρχία Λαγκαδά, που άλλοτε επλεόναζε το τουρκικόν στοιχείον, σήμερα ενισχύθει διά της εγκαταστάσεως 9 περίπου χιλιάδων προσφύγων. Αύτη είναι η εθνική άποψις του ζητήματος ήτις δεν διέφυγε το Γενικόν μας Επιτελείον, ζητήσαν επιμόνως την εις τα χωρία της μεθορίου εγκατάστασιν προσφύγων, ήτις όμως δεν δύναται να συντελεσθή επιτυχώς εφόσον το Υπουργείον των Οικονομικών δεν αποφασίζει να επιληφθή συστηματικής της καταλήψεως των αδέσποτων γαιών και να θέση επί την διάθεσιν των Εφόρων το αναγκαίον έκτακτον προσωπικόν. Κοινωνικήν μεταβολήν επέφερεν η εγκατάστασις προσφύγων εις τα εγκαταλελειμμένα τσιφλίκια, διότι ούτω πολλά τσιφλίκια μετετράπησαν εις κεφαλοχώρια, εκεί δε όπου πριν υπήρχον Βούλγαροι κολλίγοι σήμερα υπάρχουν Έλληνες χωρικοί. Η μεταβολή αύτη εις το καθεστώς της ιδιοκτησίας είναι φαινόμενον κοινωνικόν μεγάλης σημασίας».¹⁴⁴

Πριν προφτάσει όμως το ελληνικό κράτος να επουλώσει τις προσφυγικές πληγές του 1914, νέο κύμα προσφυγιάς άρχισε να καταφθάνει στην Ελλάδα αυτή τη φορά από τον Πόντο, τον Καύκασο και την εμφυλιοκρατούμενη Ρωσία.

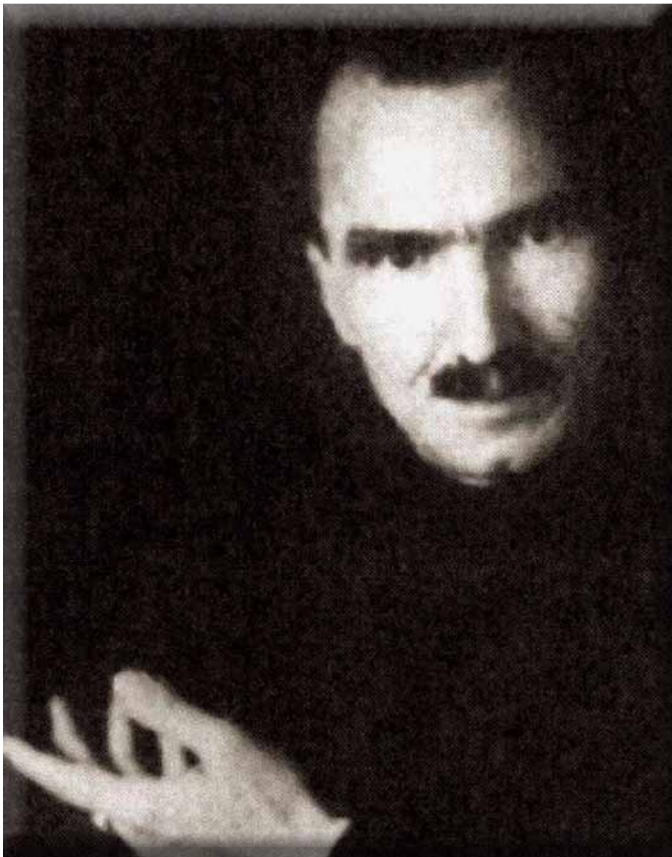
Δε χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια, για να φανεί ότι ο ερχομός των προσφύγων ήταν «θείο δώρο» για το ελλαδικό κράτος. Τα χρήματα που ξόδεψε η ελληνική κυβέρνηση για την αποκατάστασή τους, οι πρόσφυγες τα επέστρεψαν στο Δημόσιο μέσα σε μία πενταετία «υπό τύπον φόρου». Τα στοιχεία αυτά αντλούνται από την έκθεση του Διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας κ. Δ. Αβράσογλου, την οποία υπέβαλε στην κυβέρνηση το 1923. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή το ελληνικό κράτος «από του 1914 μέχρι του 1919 συμπεριλαμβανομένου, εδαπάνησεν διά την εγκατάστασιν των προσφύγων εν Μακεδονία συνολικώς 6.954.681 δρχ. Έναντι των ποσών τούτων εισεπράχθησαν υπό του Κράτους υπό των Εποίκων μόνον της Κεντρικής Μακεδονίας: Εκ δεκάτης 5.670.984,40. Προσέτι δε εκ δόσεων χρεών 302.493, εκ στρεμματικού φόρου του 1919 573,3845 δρχ., σύνολον 6.546.861,40».¹⁴⁵

Η κατάληψη της Τραπεζούντας και του Ανατολικού Πόντου, τον Απρίλιο του 1916, από τα ρωσικά στρατεύματα, γέμισε ελπίδες και όνειρα τον ελληνισμό της περιοχής. Για μια ακόμη φορά πίστεψαν στις παλιές προφητείες, που μιλούσαν για τη βοήθεια του ξανθού ομόθρησκου γένους. Τα τελευταία γενοκτονικά μέτρα εις βάρος των Ελλήνων από τους Νεότουρκους, τους ώθησαν να μην κρατούν πια τα εξωτερικά προσχήματα. Ο ερχομός των ρωσικών στρατευμάτων χαιρετίσθηκε από τους Έλληνες με πανηγυρικές εκδηλώσεις. Δυο χρόνια οι Έλληνες και οι Ρώσοι συγκυβέρνησαν ειρηνικά στον Ανατολικό Πόντο. Η Οκτωβριανή Επανάσταση, η αλλαγή της ρωσικής πολιτικής και η αιφνίδια οπισθοχώρηση του ρωσικού στρατού έγιναν αιτία να πάρουν οι Έλληνες των περιοχών αυτών το δρόμο της αναγκαστικής φυγής. Συγκεκριμένα, 80.000 Έλληνες του Ανατολικού Πόντου εγκατέλειψαν τα χωριά τους και ακολούθησαν τα ρωσικά στρατεύματα, επειδή φοβήθηκαν ότι οι Νεότουρκοι θα ξανάρχιζαν τις διώξεις μετά την ανακατάληψη της Τραπεζούντας. Στον αριθμό των προσφύγων αυτών προστέθηκαν και οι 75.000 Έλληνες του Κυβερνείου Καρς, οι οποίοι μετανάστευσαν εκεί από τον Πόντο το 1878, όταν η περιοχή παραχωρήθηκε στη Ρωσία.¹⁴⁶ Με τη συνθήκη όμως του Μπρεστ-Λιτόφσκ, το 1918, με την οποία επιστράφηκε η περιοχή στον Σουλτάνο, όλοι οι Έλληνες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στον Βόρειο Καύκασο και στις παραλίες της Μαύρης Θάλασσας, όπου

144. Α.Υ.Ε., 1916/150 (4) Στ' Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων, αρ. πρωτ. 3950, Θεσσαλονίκη (9.3.1916).

145. Α.Υ.Ε., 1923 Α/5/VI (13) Φάκελλος προσφύγων. Προτάσεις Αμερικής, Εκθέσεις Ειδικής Επιτροπής επί του προβλήματος της εγκαταστάσεως των Προσφύγων (12.1.1923).

146. Α.Υ.Ε., 1919, Α/5/ΧΠ, Πόντος. Ρύθμιση εθνικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο της Ειρήνης, αρ. πρωτ. 297, Αικατερινοδόρο (27.10.1919). Βλέπε ακόμη «Οι Έλληνες του Κάρς», εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, Βατούμ (29.4.1920). Γιάννης Ανατολίτης, «Οι Καρσιώτες. Ένας ξεχασμένος Ελληνισμός», στην Εφημ. *Εποχή*, Τραπεζούντα (23.5.1919). Μ. Αιλιανός, *Το έργον της Ελληνικής Περιθάλλεως*, Αθήνα 1921, σ. 88.

Ο Νίκος Καζαντζάκης.

ο εμφύλιος πόλεμος δεν είχε δείξει ακόμη στον πραγματικό του πρόσωπο.

Υπολογίζεται ότι περισσότεροι από 150.000 Ελληνοπόντιοι βρήκαν φιλοξενία στον Βόρειο Καύκασο και τη Νότια Ρωσία αρχικά από το ακμαίο ελληνικό στοιχείο που ζούσε οργανωμένο εκεί σε κοινότητες¹⁴⁷ και αργότερα από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία, όταν συνειδητοποίησε το μέγεθος της εθνικής συμφοράς, έστειλε ειδική αποστολή με διευθυντή τον λογοτέχνη Νίκο Καζαντζάκη, για να ενισχύσει υλικά και ηθικά τους πρόσφυγες και να συντονίσει τις ενέργειες για τη μεταφορά τους στην Ελλάδα.¹⁴⁸

Στο διάστημα που μεσολάβησε, όμως, μέχρι τη συνειδητοποίηση του προβλήματος δεκάδες χιλιάδες Έλληνες χάθηκαν την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας από τους τσαρικούς και τους μπολσεβίκους αλλά και από την πείνα και το κρύο, περιμένοντας τα ελληνικά καράβια να τους μεταφέρουν στην Ελλάδα.¹⁴⁹ Δυστυχώς η ελληνική κυβέρνηση «αγνόησε» την ύπαρξη 700.000 Ελλήνων στη Ρωσία¹⁵⁰ και με την ατυχή πολιτική της ενέργεια να στείλει ελληνικό στρατό στην Ουκρανία επιδείνωσε ακόμη περισσότερο τη θέση των ντόπιων Ελλήνων, οι

οποίοι θεωρήθηκαν αμφίβολης νομιμοφροσύνης από το σοβιετικό καθεστώς. «Η εις Ουκρανίαν ελληνική εκστρατεία αναντιρρητώς συνετέλεσε τα μέγιστα εις την καταστροφήν ταύτην, διότι προηγουμένως οι Έλληνες απελάμβαναν παρά της σοβιετικής κυβερνήσεως επιεικείας και σχεδόν προνομιακής διακρίσεως μεταξύ των λοιπών ξένων υπηκόων» έγραφε σε υπόμνημά του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στις 1.11.1921 ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας Οδησού κ. Ελ. Παυλίδης.¹⁵¹ Το σοβιετικό καθεστώς, για να πετύχει το σχέδιό του, δε δίστασε να τιμωρήσει χωριά ολόκληρα δολοφονώντας τους τάχα αντιδραστικούς και λεηλατώντας τις περιουσίες τους.

«Μετά την κατάληψιν της Μελιτουπόλεως υπό των Μπολσεβίκων έφτασαν εις Κέρτσιον πρόσφυγες, οίτινες εβεβαίουν ότι αι άτακτοι προφυλακαί του στρατού των Μπολσεβίκων προέβησαν γενικώς εις σφαγάς

147. Α.Υ.Ε., 1920 Α/5/ΧΙ, Πόντος. «Ελληνισμός της Ρωσίας και τόπος προελεύσεως αυτού. Προς την Σεβαστήν Ελληνικήν Κυβέρνησιν, Υπογραφή. Αρχιμανδρίτης Πανάρετος και Α.Χ. Ακριτάς. Το υπόμνημα αυτό, αναφερόμενο και στη βοήθεια που προσέφεραν οι Ενώσεις των Ποντίων προς τους πρόσφυγες, έγραφε: «Αι Κεντρικοί και λοιπαί Ενώσεις των Ποντίων Ελλήνων, συμφώνως προς το Καταστατικόν αυτών, ανέλαβον και την περίθαλψιν των προσφύγων, παρέχουσαι βοηθήματα εις τας υφισταμένας ήδη Επιτροπάς των Προσφύγων και συντελοούσαι εις την εξεύρεσιν των αναγκαιούντων πόρων, και αναπληρούσαι αυτάς όπου δεν υπήρχον».

148. Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στο Γκρέκο*, Αθήνα 1962. Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα*, σ. 41. Κ. Χειμαριού, «Ο Καζαντζάκης και οι Πόντιοι»: *Νέα Εστία*, τεύχ. 1247 Αθήνα (1979) σσ. 866-875 και Α.Υ.Ε., 1919 Α/5/VI(15) Πόντος αρ. πρωτ. 10386/ 18.10.1919.

149. Εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, «Βατούμ» (3.10.1920), (10.10.1920). Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920 Α/45, τηλεγράφ. 1728/3.08.1920. Αιλιανός, ό.π. σσ. 89-99.

150. Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας*, Αθήνα 1990, σ. 33. Ισ. Λαυρεντίδης, *Οι εκ της Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής Καταγωγής και τα εκ της Συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματά των*, Αθήνα 1986, σ. 18. Α.Υ.Ε., 1920, Α/5/ΧΙ Πόντος. «Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τόπος προελεύσεως αυτού».

151. Ε. Παυλίδης, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας*, Αθήνα 1953, σ. 82.

και λεηλασίας του ελληνικού πληθυσμού». ¹⁵² Αλλά και η συμπεριφορά των τσαρικών στρατευμάτων δεν ήταν καλύτερη απέναντι στο ελληνικό στοιχείο. Ο Έλληνας πρόξενος της περιφέρειας Νοβορωσίσκ στις 3.4.1919 τόνιζε σε αναφορά του προς το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών: «.. πάσαι αι οικίαι των Ελλήνων χωρικών ει τα μέρη εκείνα διηρπάγησαν και εληλατήθησαν υπό του εθελοντικού στρατού. Απέναντι της όλης συστηματικής καταδιώξεως, εις τα καταληφθέντα παρά του εθελοντικού στρατού μέρη κατά του ελληνικού στοιχείου, εις το εμπόριον και τον εν γένει ιδιωτικόν του βίον, αι κακώσεις και αι χρηματικά αφαιμάξεις αποβαίνουσι δευτερευούσης σημασίας. Εν γένει ακατονόμαστα όργια λαμβάνουσι καθ' εκάστην χώραν, όσα δεν διεπράχθησαν παρά των Μπολσεβίκων, οίτινες μεταξύ των άλλων, εσεβάσθησαν τας ελληνίδας κόρας και γυναίκας, ενώ ο εθελοντικός στρατός ητίμασεν αυτάς». ¹⁵³

Η αλήθεια είναι ότι, λόγω του εμφυλίου πολέμου, ξύπνησαν στο μωσαϊκό των εθνοτήτων της Μαύρης Θάλασσας αρρωστημένες εθνικοεδαφικές διεκδικήσεις και καταπιέσεις από το παρελθόν, με αποτέλεσμα να χειροτερεύσει ακόμη περισσότερο η θέση των μικρών εθνοτήτων. Στις 20.5.1920 ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητα Γουταούτας, εκθέτοντας στον Υ.Α.Κ. κ. Ε. Κανελλόπουλο την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή, του έγγραφε: «...Δυστυχώς από τινών μηνών οι περίοικοι Απχάζοι, με την πρόφασιν δήθεν ότι η Ελλάς υποστηρίζει τον απειλούντα την Δημοκρατίαν αυτών Ρώσσον στρατηγόν Δενίκιν, εξήσκησαν παν είδος ληστείας και βιαιοπραγίας κατά των εν υπαίθρω Ελλήνων, επειδή δε προέβησαν και εις δολοφονίας, ηναγκάσθημεν πανοικεί να κατέλθωμεν εις την πόλιν Γουταούταν όπως επιστρέψωμεν εις την πατρίδα μας (εννοεί την Αμάσεια του Πόντου)». ¹⁵⁴

Ο ελληνισμός του Καυκάσου και της Νότιας Ρωσίας, που βρισκόταν παρά τη θέλησή του στο επίκεντρο των πολεμικών συγκρούσεων, πλήρωσε πολύ ακριβά την καθυστέρηση των ελληνικών πλοίων. Μεγάλη ευθύνη φέρουν και οι ηγέτες των ποντιακών κοινοτήτων, που με τις ομηρικές αρχηγικές φιλονικίες και τις λανθασμένες πολιτικές κινήσεις τους λειτούργησαν αρνητικά σε θέματα συνεργασίας με τις αρμόδιες ελληνικές αρχές. ¹⁵⁵

Στις δύσκολες εκείνες ημέρες βρέθηκε ο κατάλληλος άνθρωπος ν' απαλύνει τον πόνο τους και να τους δώσει κουράγιο κι ελπίδα. Ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης, που με εντολή του Έλληνα πρωθυπουργού πήγε στον Καύκασο να συγκεντρώσει τον απελπισμένο και εξαθλιωμένο ελληνικό πληθυσμό και να τον μεταφέρει στη Μακεδονία. Ο Νίκος Καζαντζάκης στο βιβλίο του *Αναφορά στον Γκρέκο* περιγράφει με θαυμαστό τρόπο τον αγώνα του για τη διάσωση των Ελλήνων του Καυκάσου: «Βρισκόταν ακόμα στην Ιταλία, όταν έλαβα από την Αθήνα, από τον υπουργό της Κοινωνικής Πρόνοιας, τηλεγράφημα αν δέχουμαι ν' αναλάβω τη Γενική Διεύθυνση του υπουργείου με ειδική εντολή να πάω στον Καύκασο που κιντύνευαν πάνω από εκατό χιλιάδες Έλληνες και να προσπαθήσω να βρω τρόπο να μετακομιστούν στην Ελλάδα, να σωθούν. Πρώτη φορά παρουσιάζονταν στη ζωή μου η ευκαιρία να μπω στην πράξη και να μην έχω πια να παλεύω με θεωρίες και ιδέες και Χριστούς και Βούδες παρά με ζωντανούς, σάρκα και κόκκαλα ανθρώπους. Δέχτηκα και για έναν άλλο λόγο: πόνεσα την αιώνια σταυρωμένη ράτσα μου που κινδύνευε πάλι στο προμηθεϊκό βουνό του Καυκάσου. Δεν ήταν ο Προμηθέας, ήταν η Ελλάδα καρφωμένη πάλι από το Κράτος και τη Βία στον Καύκασο – αυτός είναι ο στρατός ο δικός της – και φωνάζει. Φωνάζει όχι τους θεούς, φωνάζει τους ανθρώπους, τα παιδιά της, να τη σώσουν. Έτσι, ταυτίζοντας τα σημερινά παθήματα με τα αιώνια πάθη της Ελλάδας, υψώνοντας την τραγική σύγχρονη περιπέτεια σε σύμβολο, δέχτηκα». ¹⁵⁶

Το θέμα της αποκατάστασης των Ελλήνων του Καυκάσου έγινε από την πρώτη μέρα που ανέλαβε ο Νίκος Καζαντζάκης σκοπός της ζωής του. Σε συνεργασία με τα ποντιακά σωματεία και τις ελληνικές κοινότητες φρόντιζε να ξεπεράσει, όσο γινόταν πιο ανώδυνα, τα δύσκολα καθημερινά προβλήματα που ανέκυπταν. ¹⁵⁷

152. Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας*, σσ. 51-52.

153. Κ. Φωτιάδης, *Οι Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης του 20αι.*, σ. 34, υποσημείωση 44.

154. Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1919/Α/4. αρ. πρωτ. 246/20.5.1919.

155. Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης στον 20ό αιώνα*, σσ. 50-52, Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920/4δ. αρ. πρωτ. 11492. Λονδίνο (21.3.1920). Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920 Α/4δ. αρ. πρωτ. 8273/666. Θεσσαλονίκη (23. 3.1920).

156. Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα 1962, σσ. 510-511.

157. Εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, «Βατούρ» (24.7.1919).

Ενοχλημένος από την υποτονική αντιμετώπιση της τραγικής κατάστασης των Ελλήνων του Καυκάσου εκ μέρους των ελληνικών αρχών, έξι μήνες μετά την αποστολή του, σε μία από τις αυστηρές εκθέσεις του στις 10.11.1919 προς τον Υπουργό Περιθάλψεως Σπ. Σίμο πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα επίλυσης του προσφυγικού ζητήματος:

«Εις την ελευθέραν Ελλάδα: προπαρασκευαστική εργασία εις τους τόπους της εγκαταστάσεως:

Είναι απόλυτος ανάγκη και ασύγγνωστος πάσα αργοπορία, εντός του χειμῶνος τούτου να ορισθούν αι γαίαι, τας οποίας θα καταλάβουν αι πρώται χιλιάδες των μελλόντων να μεταναστεύσουν και να εξευρεθούν ή να αναγερθούν τα κατάλληλα οικήματα.

Το ζήτημα του στεγασμού είναι το μέγιστον. Και νομίζω ότι το υπουργείον της περιθάλψεως μη επαναπαυόμενον αποκλειστικώς εις την προταθείσαν λύσιν περί ανεγέρσεως συνοικισμών δι' οικοδόμων Ελλήνων μεταπεμπομένων εκ της Ν. Ρωσίας, οφείλει να ζητήσει και εξεύρει ταχύτερον και γενικώτερον τρόπον στεγασμού: ως τοιούτον δε, μοναδικόν αληθώς και διά τα μεγάλα κοινωνικά του αποτελέσματα, τα οποία προώριστα να έχη εις την ημετέραν χώραν, θεωρώ την γενομένην υπό μεγάλου Αμερικανικού οίκου πρότασιν μεταφοράς ολοκλήρου εργοστασίου οικοδομής εν Ελλάδι. Το εργοστάσιον τούτο, κατά τας γενομένας εις το υφ' υμάς υπουργείον επισήμους προτάσεις, θα ιδρυθεί εν Ελλάδι, εάν παραγγελθῶσι 4.000 οικίσκοι (εκ 4 δωματίων), και αναλαμβάνει την υποχρέωσιν να κατασκευάζει τρεις τοιούτους οικίσκους καθ' εκάστην ὥραν.

Εάν αληθώς η ελληνική κυβέρνησις απεφάσισε να μεταφέρει τους Καυκασίους εις την Ελλάδα και να πυκνώσει πληθυσμόν με Έλληνας γεωργούς εξαιρέτου εργατικότητος, πρέπει και να αντικρύσει ακεραίαν την υποχρέωσιν, ην συνεπάγεται μια τοιαύτη απόφασις: Διά να εκριζωθούν και να μεταφυτευθούν εις την Ελλάδα τόσαι χιλιάδες ανθρώπων απαιτούνται δαπάναι και διά την μεταφοράν των και διά την προσωρινήν συντήρησιν των ἄμα ἔλθουν και διά την στέγασιν και γεωργικὴν των αποκατάστασιν. Αι δαπάναι αὐται βεβαίως εντός ολίγων ετών θα καλυφθούν πολλαπλασίως, αλλά είναι ανάγκη να διατεθῶσι τάχιστα, διότι μετά τινάς μήνας ὅλα δεικνύουν ότι πιθανώτατα να είναι πολύ ἀργά πλέον.

Εάν πάλιν η ελληνική κυβέρνησις ευρίσκεται επί του παρόντος προ της αδυναμίας να υποστή την δαπάνην την απαιτουμένην διά την σωτηρίαν εκατόν χιλιάδων Ελλήνων, νομίζω ότι θα ἦτο αξιοπρεπέστερον διά το γόητρον της Ελλάδος και φιλανθρωπότερον διά τους δυστυχείς εκεί πέραν Έλληνας τους βαυκαλιζομένους από επισήμως διδομένας ελπίδας, να δηλώσῃ ότι εγκαταλείπει εις την τύχην των τους Έλληνας τούτους, να αποσύρῃ εκ του Καυκάσου την ειδικῶς διά την περίθαλψιν και μετανάστευσιν εκπεμφθείσαν αποστολήν.

Ἢδη τα μέλη της αποστολῆς δηλοῦν ότι αδυνατοῦν πέραν του χειμῶνος τούτου να συγκρατήσουν τους απηλπισμένους και δεινοπαθούντας ελληνικούς πληθυσμούς, εν εκ των δύο θα συμβῆ: ἢ θα αφομοιωθῶν οι Έλληνες προς τους Γεωργιανούς και τους Ρώσους, χανόμενοι διά την Ελλάδα, και ἢ και τούτο είναι πιθανότατον – πολλοί θα σωρευθῶν εις τα πρώτα ατμόπλοια και θα ριφθῶν εις τα ελληνικά παράλια, δημιουργούντες νέον προσφυγικόν ζήτημα και υποβάλλοντες το ελληνικόν κράτος εις δαπάνας πολύ μεγαλυτέρας, ἀκάρπους τώρα, από τας δαπάνας αἰτινες θα απητούντο διά την οργανωμένην και κανονικὴν αὐτῶν μετανάστευσιν και εγκατάστασιν εις τας πλουσίας και ἀκαλλιεργήτους εθνικὰς γαίας της Μακεδονίας και της Μ. Ασίας».¹⁵⁸

Πόσο τραγική ἦταν η κατάσταση των Ελλήνων που συγκεντρώθηκαν στις παραλίες του Βατούμ, φαίνεται από τις εκθέσεις, τις οποίες ο προϊστάμενος της υπηρεσίας περιθάλψεως Κ. Κωνστανταράκης έστειλε στο αρμόδιο τμήμα του Υπουργείου Περιθάλψεως: «... ἔχομεν μέσον ὄρο θανάτων 50 άτομα ημερησίως,

Ο Πρόεδρος του Συμβουλίου των Ποντίων Ελλήνων της Ρωσίας κ. Β. Ιωαννίδης έγραφε στις 22.09.1919 στον Υπουργό Εξωτερικών κ. Πολίτη: «θα ἦτο μεγίστη παράλειψις καθήκοντος εκ μέρους του Συμβουλίου των Ποντίων, κύριε Υπουργέ, εάν τούτο δεν σας ηυχαιόσται θερμῶς διά την έκτακτον αποστολήν, ην υπό την αρχηγίαν του κ. Ν. Καζαντζάκη απεστείλατε εις Καυκάσον προς μελέτην του προσφυγικού και του Εθνικού του Πόντου ζητήματος εν γένει». Α.Υ.Ε., 1919 Α/5/VI(15) Πόντος αρ. πρωτ. 10386/18.10.1919.

158. Κ. Φωτιάδης, «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα», στο αφιέρωμα του Σωματείου Παναγία Σουμελά: «Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης». Θεσσαλονίκη 1991, σ. 42.

Ο Λ. Ιασωνίδης σε προσφυγικό συνοικισμό της Θεσσαλονίκης το 1923. Αρχείο Θεοφυλάκτου Άννας.

αν δεν ληφθώσι τα εν τω πρακτικώ υποδεικνυόμενα μέτρα, ο αριθμός των θανάτων αφεύκτως θέλει διπλασιασθεί, δεδομένου ότι ήρχισαν ήδη εν Βατούμ οι συνήθεις ραγδαίες και μεγάλης διαρκείας βροχαί, μεταβάλλουσαι τας προχείρους κατασκηνώσεις των προσφύγων εις τέλματα. Και θα καταντήσωμεν ούτω να ίδωμεν αποθνήσκοντας εντός τριμήνου όλους σχεδόν τους εν Βατούμ πρόσφυγας».¹⁵⁹

Τον άμεσο κίνδυνο που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες τόνιζε επανειλημμένα προς τις αρμόδιες ελληνικές αρχές και το Εθνικό Συμβούλιο του Πόντου, που είχε έδρα το Βατούμ. Συγκεκριμένα, τον Μάρτιο του 1920 ο εκπρόσωπος του Συμβουλίου Θ. Θεοφυλάκτου ζητούσε από την κυβέρνηση να πάρει τα παρακάτω μέτρα: «ίνα τεθή τέρμα εις τας πολλαπλάς δυστυχίας των προσφύγων.

- 1) Άμεσος μεταφορά των εν Βατούμ διαμενόντων τριών χιλιάδων προσφύγων Καρσιωτών.
- 2) Βαθμιαία μεταφορά των εν Κάρς συνηθροισμένων 30 χιλιάδων προσφύγων Καρσιωτών.
- 3) Μεταφορά των λοιπών Καρσιωτών προσφύγων των διαμενόντων εις την περιφέρεια Κουπάν και το Κυβερνείον Μ. Θαλάσσης.
- 4) Μεταφορά 45 χιλιάδων κατοίκων Τσάλκας εις τον Καύκασο...».¹⁶⁰

Από τους εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες μεταφέρθηκαν τελικά στη Θεσσαλονίκη με ελληνικά πλοία

159. Α.Υ.Ε., Υ.Α.Κ., 1920/Α/4δ αρ. πρωτ. 1031, «Βατούμ 23.8.1920».

160. Α.Υ.Ε., 1920 Β/59. Περίθαλψις Προσφύγων Πόντου, Αθήνα (10.3.1920). Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα*, σ. 45.

κατά το διάστημα 1919-1920, 17.000 γεωργικές και 6.000 αστικές οικογένειες, αφού πρώτα πέρασαν από τα φοβερά λοιμοκαθαρητήρια της Καλαμαριάς και της Μακρονήσου.¹⁶¹ Τραγική ήταν η κατάσταση των πρώτων προσφύγων που έφτασαν στην Καλαμαριά.

Οι ταλαιπωρίες, η ασφυκτική συμβίωση ανθρώπων και ζώων, πολλές φορές βδομάδες ολόκληρες μέσα σε ακατάλληλα από πλευράς υγιεινής πλοία, οδήγησαν στο θάνατο τους πιο αδύνατους σωματικά, πριν προφτάσουν να χαρούν την ποθητή τους πατρίδα.¹⁶²

Όσοι άντεξαν τις καραντίνες και τις άλλες δοκιμασίες, κατάντησαν ανθρώπινα κουρέλια, ανίκανα να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους που τους είχαν ανάγκη. Το λαϊκό δίστιχο ανώνυμου τραγουδιστή:

Τσόλ κ' έρημον Καράπουρουν, τριγύλ, τριγύλ ταφία
ανοίξτε και τερέστε τα, ούλε Καρσί παιδία

(Ακατοίκητο και έρημο Καραμπουρνάκι, γύρω γύρω μνήματα ανοίξτε και κοιτάξτε τα, όλα εκεί παιδιά του Κάρς),

αποδίδει ρεαλιστικά το μέγεθος της αληθινής συμφοράς.

Όμως εκτός από τα φυσικά αίτια του θανάτου, δεν μπορεί κανείς να μη συγκαταριθμήσει και τους πολλούς θανάτους από καθαρά ψυχολογικά και ηθικά αίτια από αλλεπάλληλες και συνεχείς θλίψεις, αλλά και καταθλίψεις που δοκίμαζαν καθ' όλη τη διάρκεια του ξεσηκωμού τους από τις γενέτειρές τους ως τον απροσδιόριστο ακόμη τόπο της νέας πατρίδας.¹⁶³

Η κοινή δυστυχία ανάγκαζε τους πρόσφυγες να συνεχίζουν να είναι συσπειρωμένοι γύρω από τα κοινοτικά μέλη της γενέτειράς τους. Υπακούοντας με σεβασμό στους αρχηγούς της αποστολής, επέλεγαν τα χωριά εκείνα και τις πόλεις της Μακεδονίας, που εκπληρούσαν τις αγροτικές ή αστικές δυνατότητες προσφοράς εργασίας.¹⁶⁴ Η ελευθερία εκλογής του τόπου διαμονής ανήκε στους πρόσφυγες. Οι περισσότεροι όμως δέχονταν τις προτάσεις των αρμόδιων κρατικών φορέων, που τους συμβούλευαν να προτιμούν, για να λύσουν έτσι το στεγαστικό τους πρόβλημα, τα εγκαταλειμμένα χωριά των μουσουλμάνων αλλά και των Βουλγάρων. Όπως είναι γνωστό, με την εθελοντική ανταλλαγή των πληθυσμών της Συνθήκης του Νεϊγύ που υπογράφηκε στις 27.11.1919, εγκατέλειψαν τη Μακεδονία και μετοίκησαν στη Βουλγαρία 53.000 σλαβόφωνοι. Ταυτόχρονα ήρθαν στην Ελλάδα 30.000 Έλληνες της Βουλγαρίας, οι οποίοι και ενίσχυσαν με καινούργιο αίμα τις φλέβες της ελληνικής Μακεδονίας.¹⁶⁵

Ο Γ. Γρηγοριάδης στο βιβλίο του *Ο Πόντος και το Κάρς* γράφει: «Ενώ σε τούτα τ' ακριτικά μέρη θέλει η κυβέρνηση να εγκαταστήσει γνησίους και ακραιφνείς Έλληνες, θέλει εδώ στην σπονδυλική στήλη της Ελλάδος, την βορειοελλαδίτικη συνοριακή ζώνη, συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς και γι' αυτό προς τα εδώ κατευθύνει το προσφυγικό στοιχείο».¹⁶⁶ Η ρεαλιστική πρόταση που είχε κάνει ο Νίκος Καζαντζάκης στις 25 Ιουνίου 1920 προς το Υπουργείο Περιθάλψεως για την επίλυση του Μακεδονικού Ζητήματος, τονίζοντας στην έκθεσή του με αποκαλυπτικά ντοκουμέντα ότι: «Μία μόνο σωτηρία υπάρχει: Να φέρωμεν περισσότερας χιλιάδας Έλληνας γεωργούς εκ του Καυκάσου εις την Ελλάδα»¹⁶⁷ ενίσχυσε την απόφαση της Κυβέρνησης να εποικίσει τη Μακεδονία με ελληνικό πληθυσμό από τη Ρωσία. Από την Κομοτηνή ως τη

161. Η απολύμανση με τα μέσα της εποχής εκείνης ήταν μια οδυνηρή περιπέτεια. Καταστρέφονταν ο ρουχισμός και οι περισσότερες αποσκευές που κουβαλούσαν από την υψηλή θερμοκρασία. Όλοι οι πρόσφυγες κουρεύονταν με ψιλή μηχανή, περνούσαν από τα απολυμαντήρια και οδηγούνταν στις ανθυγιεινές παράγκες των συμμαχικών στρατευμάτων που υπήρχαν στην Καλαμαριά και τα Ελευθέρια για τον απαιτούμενο χρόνο καραντίνας, ο οποίος μερικές φορές ξεπερνούσε τους έξι μήνες.

162. Η ταφή τους κατάντησε προβληματική από έλλειψη χεριών, αν και θάβονταν σε ομαδικούς τάφους. Δε μπορούσε κανείς να βρει ανθρώπους υγιείς με δύναμη, για ν' ανοίξουν τάφους. Όλοι ήσαν μαραζωμένοι και αδύναμοι, εξαντλημένοι από τις μακροχρόνιες ταλαιπωρίες της προσφυγιάς, αλλά κυρίως από την επιδημία της μαλαρίας και τις εντερικές παθήσεις που τους βρήκαν στην Ελλάδα και στάθηκαν η κύρια αφορμή μεγάλου αριθμού θανάτων.

163. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 275.

164. Αρχείο Κ. Φωτιάδη, Πρωτόκολλο Κοινότητος Σταυρουπόλεως, της περιφέρειας Κουμπάν (8.7.1919).

165. Ευστ. Ζαμπαθής, *ό.π.*, σ. 19

166. Γ. Γρηγοριάδης, *Ο Πόντος και το Κάρς*, Αθήνα 1973, σ. 159.

167. Κ. Φωτιάδη, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα*, σ. 53. Κ. Χειμαριός, *ό.π.*, σ. 872.

Φλώρινα τα ερειπωμένα χωριά ξαναζωντάνεψαν. Οι πρόσφυγες με όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, χάρη στο δικό τους κουράγιο και στις φιλότιμες προσπάθειες της νεοσύστατης υπηρεσίας του Εποικισμού, μπόρεσαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να ξεπεράσουν τα βασικά προβλήματα επιβίωσης και προσαρμογής. Αυτό όμως που αξίζει να μνημονευθεί ιδιαίτερα είναι το υψηλό εθνικό φρόνημα που τους διέκρινε, γιατί, παράλληλα με τα προβλήματα που τους βασάνιζαν και τις απαιτήσεις που είχαν από τις αρμόδιες κρατικές αρχές, δεν ξέχασαν και τις υποχρεώσεις που είχαν απέναντι στην πατρίδα. Δεν ήσαν λίγοι οι νέοι πρόσφυγες, που μετά την απολύμανση και τις ταλαιπωρίες, κατατάχθηκαν αμέσως εθελοντές στον ελληνικό στρατό και πήγαν και πολέμησαν στην πρώτη γραμμή της Μικράς Ασίας.¹⁶⁸ Ο συνταγματάρχης Καθενιώτης αναφέρει στον Ελ. Βενιζέλο ότι ως την 1η Οκτωβρίου 1919 υπηρετούσαν 640 εθελοντές Πόντιοι στρατιώτες και ότι: «μέχρι τέλους μηνός υπολογίζω ότι κατάταξις Ποντίων λοιπής Μακεδονίας (τάγμα) εθελοντών συμπληρώσει τρία τάγματα στρατηγείου παρέχοντας όλα τα μέσα».¹⁶⁹

Δεν πρόφτασε η Ελλάδα να λύσει το προσφυγικό πρόβλημα της περιόδου 1913-1920 και δυο χρόνια αργότερα δέχτηκε το τελειωτικό χτύπημα με την τραγική εξέλιξη που είχε η συμμετοχή της στη μικρασιατική περιπέτεια.

Η εθνική συμφορά του 1922 είχε ως συνέπεια το ξεριζώμα του ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Πάνω από 1.300.000 Έλληνες¹⁷⁰ αναγκάστηκαν να εκπατριστούν βίαια, εγκαταλείποντας μαζί με τις περιουσίες τους, τον πολιτισμό και τα ιερά τους και τερματίζοντας την τρισχιλιόχρονη δημιουργική παρουσία τους εκεί. Ο ελληνισμός της καθ' ημάς Ανατολής με τους ευρείς ορίζοντες, μέσα σε λίγες μέρες συρρικνώθηκε εδαφικά στον περιορισμένο ελλαδικό χώρο.

Στην παγκόσμια Ιστορία η Σύμβαση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών της Ελλάδας και Τουρκίας είναι το μοναδικό παράδειγμα. Οι πολύπλευρες αρνητικές προεκτάσεις και για τους δύο λαούς καθώς επίσης και οι τραυματικές εμπειρίες των νοσταλγών προσφύγων, επηρέασαν αλλά και επηρεάζουν θετικά ως τις μέρες μας τους ειδικούς εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η εξαντλημένη ηθικά, πολιτικοκοινωνικά, δημογραφικά και οικονομικά Ελλάδα από τον συνεχή δεκαετή πόλεμο, αναγκάστηκε να δεχθεί στους κόλπους της τους εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο υποδοχής.

Η μικρασιατική καταστροφή ξανάφερε στο προσκήνιο την ταραγμένη εσωτερική πολιτική κατάσταση. Η αδυναμία των βασιλικών κυβερνήσεων ανάγκασε τον στρατηγό Πλαστήρα να πάρει στα χέρια του την εξουσία και να εκθρονίσει τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Πρώτη του φροντίδα ήταν η κινητοποίηση όλων των κρατικών υπηρεσιών για την επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων. Στις δύσκολες εκείνες μέρες μεγάλη ήταν η προσφορά των υπηρεσιών περίθαλψης του Υπουργείου Προνοίας, που λειτούργησαν πρώτη φορά το 1914 για τους πρόσφυγες της περιόδου 1914-1919 και συνέχισαν τη λειτουργία τους και μετά το 1922. Οι υπάλληλοι των υπηρεσιών με την πείρα τους βοήθησαν ουσιαστικά τους άστεγους πρόσφυγες να ξεπεράσουν κυρίως τα προβλήματα προσαρμογής που αντιμετώπισαν στις εφιαλτικές καραντίνες και στους άλλους χώρους υποδοχής.

Ο δικαιολογημένος φόβος της πολιτείας για μεταδοτικές αρρώστιες, που μπορεί να κουβαλούσαν μαζί τους οι πρόσφυγες, την ανάγκασε να πάρει προληπτικά μέτρα. Έτσι τα λοιμοκαθαρητήρια της Καλαμαριάς, της Μακρονήσου και άλλων πόλεων ξαναλειτούργησαν, κάτω όμως από απάνθρωπες και αχαρακτήριστες ψυχολογικά συνθήκες, με αποτέλεσμα πολλοί πρόσφυγες να τα ταυτίσουν με την κόλαση του Δάντη. Μετά το ψυχικό σοκ των λοιμοκαθαρητηρίων οι τοπικές αρχές τους εγκατέστησαν προσωρινά σε σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες, ξύλινα παραπήγματα, στρατόπεδα, υπόγεια, μοναστήρια, εργοστάσια και όποιους άλλους χώρους έβρισκαν, για να μην πεθάνουν από το κρύο και τις κακουχίες. Το πρώτο διάστημα μοί-

168. Θεοχάρης Χάρης, *Ο Παπα-Χαρίτοφ και η κοινωνική προσφορά του στον Καύκασο και την Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη 1984, σ. 137.

169. *Μουσείο Μπενάκη, Φάκελος Βενιζέλου*. Φ. 23 Υπ. Εξ. Αρ. 12758, Θεσσαλονίκη (1.10.1919).

170. 862.000 είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους κατά τη διάρκεια του πολέμου και ως τον Αύγουστο του 1922. *A.Y.E., 1923/A/5/VI(12)*. Φάκελος ανταλλαγής πληθυσμών. αρ. πρωτ. 39608/19.12.1923. Βλέπε επίσης Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, Αθήνα 1985, σσ. 25-32.

Το βελόνιασμα του καπνού.

ρασαν τρόφιμα, ρούχα, κλινοσκεπάσματα, τέντες, φάρμακα σ' όλους τους άστεγους πρόσφυγες.

Η μικρασιατική τραγωδία δημιούργησε κλίμα πολιτικής αστάθειας. Η αγανακτισμένη κοινή γνώμη ζητούσε εξιλαστήρια θύματα για να ηρεμήσει. Έτσι, μέσα σε δύο μήνες εντοπίστηκαν οι έξι «πρωταίτιοι» της εθνικής συμφοράς, λες και μόνο αυτοί φταίγανε, οι οποίοι δικάστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες σε θάνατο και λίγες μέρες αργότερα εκτελέστηκαν.

Έτσι έκλεισε το κεφάλαιο που κάλυπτε το πολιτικό μέρος της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το κοινωνικό μέρος όμως άρχιζε από τη στιγμή εκείνη και μετά.¹⁷¹ Για τον σκοπό αυτό η κυβέρνηση ίδρυσε το «Ταμείον Περιθάψεως Προσφύγων»,¹⁷² που ήταν ο

πρώτος φορέας αποκατάστασης των προσφύγων, με πρόεδρο τον μεγαλοβιομήχανο Εμμανουήλ Χαρίλαο. Σημαντική ήταν και η συμπαράσταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των φιλανθρωπικών εταιρειών, ο μεγαλύτερος αριθμός των οποίων είχε ξένη προέλευση, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η American Near East Relief, η American Women's Hospitals, η αγγλική εταιρεία Save The Children's Funds, η All British, η Franscais Aux Victimes Du Proche-Orient και άλλες.¹⁷³

Ο μικρασιατικός ελληνισμός, υπερήφανος και στις τραγικές του στιγμές, δεν έμεινε με σταυρωμένα τα χέρια, δεν αρκέστηκε στα ψίχουλα της πολιτείας, δεν εκμεταλλεύθηκε την εσωτερική και εξωτερική φιλανθρωπία. Η σκληρή πραγματικότητα του πολιτικού κλίματος της μεταμικρασιατικής καταστροφής τον έριξε αμέσως στη δουλειά, στη δράση: «Έχοντας τις αρετές του Ελληνισμού στην καλύτερη μορφή τους, την αντοχή στα δεινά και τους κόπους, τη δύναμη της προσαρμογής σε κάθε κατάσταση, την αγάπη στην εργασία και την-πρόοδο, την τιμιότητα και την εξυπνάδα βάλθηκε από τον πρώτο καιρό κιόλας της προσφυγιάς του να κρατηθεί στα πόδια του, να σταθεί με το κεφάλι ψηλά, με αξιοπρέπεια και ευγένεια».¹⁷⁴

Η συντριπτική πλειονότητα του προσφυγικού πληθυσμού, δηλαδή 638.253 άτομα (ποσοστό 53%), εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, αρχικά κυρίως στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι.¹⁷⁵

Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το κράτος την πρώτη περίοδο ήταν η επισκευή των εγκαταλειφθέντων οικισμών από τους τουρκικούς και βουλγαρικούς πληθυσμούς, η ανέγερση νέων οικιών και οικισμών, η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, η διανομή γεωργικών κλήρων στους γεωργούς πρόσφυγες και ο εφοδιασμός τους με τα στοιχειώδη εργαλεία και τους γεωργικούς σπόρους για την καλλιέργεια των κτημάτων.

171. Το 1922, μέσα σε τέσσερις μήνες, άλλαξαν επτά υπουργοί Οικονομικών. Σ' αυτό το οικονομικό και πολιτικό χάος βρισκόταν η Ελλάδα, όταν οι ελληνικές ακτές γέμισαν από πρόσφυγες, που ζητούσαν την προστασία της.

172. Το Ταμείο λειτούργησε από τον Δεκέμβριο του 1922 ως τον Μάιο του 1925. Το διάστημα αυτό κατάφερε να στεγάσει χιλιάδες άστεγους πρόσφυγες. Περισσότερα βλέπε Βίκα Δ. Γκιζέλη, *ό.π.* 132-141.

173. Βίκα Δ. Γκιζέλη, *ό.π.*, σ. 127. Βλέπε επίσης Α.Υ.Ε., 1922 Κ.Τ.Ε. F/2 «Περί Προσφύγων Μ. Ασίας» Pan-Hellenic Relief Organization. Βοστώνη (26.9.1922) και (9.10.1922).

174. Χρ. Σαμουηλίδη, «Η Μικρασιατική Καταστροφή, Ο ξεριζωμός και οι συνέπειες τους» στο: *Νέα Σύνορα*, Αρ. τεύχους 70, Αθήνα (1983), σ. 113.

175. 446.094 γεωργοί και 192.159 αστοί πρόσφυγες.

Τα έξοδα αυτά της πρώτης περιόδου αντιμετωπίστηκαν με χρήματα του ελληνικού κράτους που εξοικονομήθηκαν κυρίως από την έκδοση εσωτερικών δανείων. Όμως η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε οικονομικά πια να συνεχίσει το έργο της αποκατάστασης των προσφυγικών αναγκών χωρίς οικονομικά κεφάλαια από το εξωτερικό: Για τον σκοπό αυτό η Ελλάδα ζήτησε τη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών προκειμένου να εξασφαλίσει χρήματα για την αποκατάσταση των προσφύγων. Η Κοινωνία των Εθνών, έκανε δεκτή την πρόταση της Ελλάδας, αφού πρώτα γνωμοδότησαν για την αναγκαιότητα του δανείου οι δύο επιτροπές που συγκρότησε για τον σκοπό αυτό. Θετικό ρόλο έπαιξε και η περίφημη έκθεση του Nansen για την ανάγκη αποκαταστάσεως των προσφύγων. Στα τέλη του 1924, μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις και αυστηρές δεσμεύσεις, υπογράφηκε το δάνειο με ονομαστικό κεφάλαιο 12.300.000 λίρες Αγγλίας ανάμεσα στην Ελληνική Κυβέρνηση και την Hambros Bank Ltd του Λονδίνου, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και των Spreyers And Co, της Νέας Υόρκης, με τόκο 7%.¹⁷⁶

Η διαχείριση του δανείου, ύστερα από πρόταση της Κοινωνίας των Εθνών που έγινε αποδεκτή από την ελληνική κυβέρνηση, ανατέθηκε στον αυτόνομο και ανεξάρτητο οργανισμό που συστήθηκε βάσει του πρωτοκόλλου της 28ης Σεπτεμβρίου 1923 της Γενεύης με τον τίτλο: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Την διοίκηση της Ε.Α.Π., αποτελούμενη από τέσσερα μέλη, ανέλαβαν δύο Έλληνες και δύο ξένοι, ο ένας υποχρεωτικά Αμερικανός, ως πρόεδρος και ο άλλος Άγγλος ως αντιπρόεδρος.¹⁷⁷ Πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π. διορίστηκε ο Αμερικανός διπλωμάτης Η. Morgen Than, ο οποίος πραγματικά αφιέρωσε ένα μέρος της ζωής του για την τύχη του ελληνισμού της Μικράς Ασίας.¹⁷⁸ Τα πρώτα μέλη της Ελληνικής Επιτροπής ήταν ο Σ. Δέλτα και ο Αργυρόπουλος.

Το ελληνικό δημόσιο παραχώρησε αρχικά στην Ε.Α.Π. έκταση 5.000.000¹⁷⁹ στρεμμάτων για την πραγματοποίηση του έργου της αποκαταστάσεως. Οι εκτάσεις αυτές προέρχονταν από τα δημόσια κτήματα, από την απαλλοτρίωση και την επίταξη ιδιωτικών κτημάτων βάσει της αγροτικής μεταρρύθμισης και από τις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων, οι οποίοι μετακινήθηκαν στη Μικρά Ασία.

Η Ε.Α.Π. με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση, μπόρεσε να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων. Στην επιτυχία του προγράμματος πάνω απ' όλα συνετέλεσαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, οι οποίοι με την εργατικότητα, την ικανότητα, την τιμιότητα και την εμπειρία που διέθεταν, έγιναν, μέσα σε λίγα χρόνια οι συντελεστές της αναγέννησης, της προόδου και της ευημερίας της Ελλάδας.

Τα 2/3 των εξόδων της Ε.Α.Π. δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα ν' αλλάξει ριζικά η περιοχή σε τέτοιο βαθμό, ώστε, σύμφωνα με τις δηλώσεις του αντιπροέδρου της Ε.Α.Π. Τζον Κάμπελ, το 1930 δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει τον έρημο τόπο του 1923.¹⁸⁰

Η Ε.Α.Π. εργάστηκε επτά ολόκληρα χρόνια, ως τις 31 Δεκεμβρίου 1930. Στο διάστημα αυτό, παρ' όλες τις αδυναμίες της, κατόρθωσε ν' αποκαταστήσει 650.000 περίπου πρόσφυγες, παρά τις συγκρούσεις που είχε πολλές φορές με κυβερνητικά και κομματικά στελέχη.¹⁸¹

Μόνο στη Μακεδονία αποκαταστάθηκαν ως αγρότες μέχρι την 1η Ιανουαρίου του 1929 330.810 από τους 446.094 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της.

Συγκεκριμένα αποκαταστάθηκαν:

176. Το 1928 η Ελλάδα πήρε συμπληρωματικό δάνειο 3.000.000 λιρών Αγγλίας με τόκο 5% και 4%. Θα πρέπει να τονισθεί εδώ ότι οι πρόσφυγες πλήρωσαν εξ ολοκλήρου τα στεγαστικά και αγροτικά δάνειά τους με τόκο 13%.

177. Ν. Καραρά, «Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων» στο: *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. φύλλου 992 (26.4.1973) σ. 37.

178. Τον Αύγουστο του 1924 τον διαδέχθηκε ο Αλφρέ Μπονζόν, ο οποίος όμως πέθανε μετά από έξι μήνες. Στις 7 Φεβρουαρίου ανέλαβε την προεδρία ο νομομαθής Charles Howland. Τελευταίος πρόεδρος της Ε.Α.Π. ήταν ο C. Eddy.

179. Ως το καλοκαίρι του 1920 παραχωρήθηκαν στην Ε.Α.Π. 8.620.000 στρέμματα από τα οποία 5.257.410 ήταν καλλιεργήσιμα εδάφη και 3.362.680 στρέμματα βοσκότοποι.

180. Αθανάσιος Βερέμης: «Η οικονομία από το 1923 έως το 1926» στο: *Ι.τ.Ε.Ε.* τόμ. ΙΕ, σσ. 301-303.

181. Βουλευτές καταγγέλλουν στη βουλή τις αυθαιρεσίες των υπαλλήλων της Ε.Α.Π., ότι δεν εφαρμόζουν τους νόμους της Πολιτείας και ζητούν επέμβαση της Κυβέρνησης. Βλέπε, Στ. Πελαγίδη, *Προσφυγικά*, σ. 83.

- 1) Στην Αξιούπολη, σε 36 συνοικισμούς 4.073 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 15.315
  - 2) Στη Βέροια, σε 71 συνοικισμούς 3.926 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 15.132
  - 3) Στα Γιαννιτσά, σε 44 συνοικισμούς 6.854 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 24.574
  - 4) Στην Έδεσσα, 72 συνοικισμούς 5.939 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 23.498
  - 5) Στην Εορδαία, 29 συνοικισμούς 5.270 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 21.543
  - 6) Στη Θεσσαλονίκη, 76 συνοικισμούς 9.721 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 36.855
  - 7) Στην Καστοριά, 36 συνοικισμούς 1.947 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 7.638
  - 8) Στην Κατερίνη, 25 συνοικισμούς 3.205 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 12.846
  - 9) Στο Κιλκίς, 142 συνοικισμούς 10.114 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 36.129
  - 10) Στην Κοζάνη, 133 συνοικισμούς 8.018 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 30.213
  - 11) Στο Λαγκαδά, 118 συνοικισμούς 6.843 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 26.209
  - 12) Στις Σέρρες, 82 συνοικισμούς 7.398 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 29.697
  - 13) Στο Σιδηρόκαστρο, 104 συνοικισμούς 7.286 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 27.187
  - 14) Στη Φλώρινα, 42 συνοικισμούς 3.144 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 12.353
  - 15) Στη Χαλκιδική, 37 συνοικισμούς 3.346 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 11.621
- Σύνολο 1.047 συνοικισμοί, 87.084 οικογένειες. Σύνολο ατόμων 330.810.¹⁸²

Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, οι αγροτικές προσφυγικές οικογένειες δικαιούνταν βιώσιμο γεωργικό κλήρο, αγροτική κατοικία και τα ανάλογα εφόδια για την κάλυψη των αγροτικών και κτηνοτροφικών τους αναγκών, δηλαδή τους απαιτούμενους σπόρους, μεγάλα ζώα για όργωμα, οπωροφόρα δέντρα για δενδροφύτευση, μωρεόδεντρα για σηροτροφία, λιπάσματα, γεωργικά και μελισσοκομικά εργαλεία και άλλα χρήσιμα αντικείμενα για να φέρουν εις πέρας το δύσκολο ξεκίνημα της νέας τους ζωής.

Όλες οι παραπάνω διευκολύνσεις παραχωρήθηκαν υπό τύπον δανείων στους πρόσφυγες, οι οποίοι και τις εξόφλησαν στο ακέραιο, με μικρές τοκοχρεωλυτικές δόσεις προς 13% (8% τόκος και 5% για έξοδα διαχείρισης). Κι όμως, παρά τα ελάχιστα τεχνικά μέσα που διέθεταν οι πρόσφυγες, χάρις στην εργατικότητα και την επιμονή τους κατόρθωσαν μέσα σε λίγα χρόνια να μεταμορφώσουν τις βραχώδεις και άνυδρες εκτάσεις σε γη της επαγγελίας. Παντού, όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, οι καλλιέργειες διαφοροποιήθηκαν. Η εκτατική καλλιέργεια αντικαταστάθηκε από την εντατική, η μονοκαλλιέργεια από την ποικίλη καλλιέργεια.¹⁸³

Το ησιόδειο άροτρο αντικαταστάθηκε με σύγχρονα γεωργικά εργαλεία, τρακτέρ που διέθεταν ένα υνί για βαθειά οργώματα και εκχερσώματα. Η αλλαγή μεθόδων και μέσων, για καλύτερη αξιοποίηση της γης, έδωσε τρομακτική ώθηση στην επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής¹⁸⁴. Το 1921 στη Μακεδονία υπήρχαν 2.683.840 στρέμματα καλλιεργούμενες εκτάσεις. Το 1931 υπερδιπλασιάστηκαν. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις έφτασαν τα 5.504.622 στρέμματα,¹⁸⁵ σύμφωνα με τις ετήσιες στατιστικές των Γεωργικών Παραγωγών του 1920 και 1931. Η Ελλάδα πέρασε από την πρωτόγο-

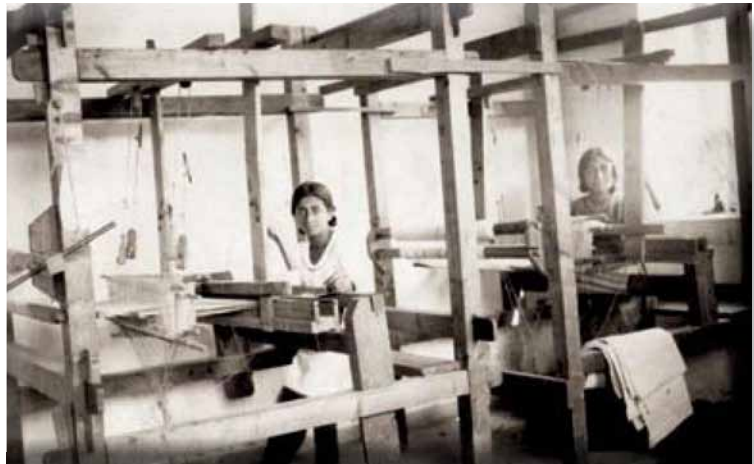
182. Καραρά, *ό.π.*, σ.40.

183. «Οι ομογενείς μετελαμπάδευσαν περισσότερον προηγμένους μεθόδους. Αλλά και υπό την πίεσιν των πραγμάτων οι πρόσφυγες, εν τη αγωνιώδει προσπάθειά των να επιβιώσουν, ηναγκάσθησαν να καλλιεργήσουν εντατικώς την μικράν έκτασιν γης η οποία παρεχωρήθη εις αυτούς περιορίζοντες τας αγροναπαύσεις και εφαρμόζοντες εντατικά συστήματα καλλιέργειας, όπως είναι το σύστημα της αμειψισποράς και το ελεύθερον σύστημα». Α. Δαμασκηνίδης, «Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδος» στο: *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος* (26.4.1973) σ. 20.

184. «Η ανάγκη εις ην ευρέθη το κράτος, να εφοδιάζη τους αποκατασταθέντας αγρότας με γεωργικά εργαλεία, είχε ως αποτέλεσμα να προωθήσει τον ανέκαθεν και εις όλα τα γεωργικά μήκη συντηρητικών καλλιεργητήν της γης, όπως υιοθετήσεται τα πρωκατακλυσμαία άροτρα και τα άλλα γεωργικά εργαλεία διά νεωτέρων, αγνώστων εις αυτόν μέχρι της εποχής εκείνης. Η επελευθέρωσις και από της απόψεως ταύτης μεταβολή υπήρξε κολοσσιαία, οι δε παρακολουθήσαντες ταύτην κρατικοί γεωπόννοι δεν αποκρύπτουν ότι, αν δεν παρενέπιπτεν η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων, θα εχρειάζοντο πολλά ακόμη έτη μέχρι οτου πεισθώσιν οι γηγενείς αγρόται των νέων ιδίως χωριών, να παραιτηθώσι των πεπαλαιωμένων και αλυσιτελών μεθόδων και εργαλείων. Θα ήρκει επί τούτοις να σημειωθεί ότι υπήρχον περιφέρεια όπου και αυτά τα σιδηρά άροτρα ήσαν άγνωστα και όπου ο αλωνισμός των σιτηρών διεξήγετο διά των μεθόδων της εξαπλώσεως των στάχτων υπό τους πόδας ίππου, περιστρεφομένου πέριξ ενός πασσάλου». Α. Αγιίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, σ. 99.

185. Λαμψίδη, *Οι Πρόσφυγες του 1922*, σ. 143.

νη γεωργία στη δυναμικά αναπτυσσόμενη. Ο ερχομός των προσφύγων ξανάφερε στο προσκήνιο τη βαμβακοκαλλιέργεια.¹⁸⁶ Πάνω από δέκα εκκοκιστήρια βάμβακος άνοιξαν μέσα σε λίγα χρόνια σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας. Το 1924 ξανάρχισε να ζωντανεύει και η αμπελοκαλλιέργεια, που ήκμαζε παλαιότερα στη Μακεδονία, αλλά καταστράφηκε εξ αιτίας της φυλλοξήρας. Δημιουργήθηκαν 57.000 στρέμματα αμπελώνες στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, της Νάουσας, της Φλώρινας, του Κιλκίς και της Χαλκιδικής. Σε πολλά διαμερίσματα της Μακεδονίας η καλλιέργεια του καπνού ήταν η μοναδική πηγή ζωής των προσφύγων.¹⁸⁷ Παράλληλα με τα πατροπα-

Οικιακή ταπητουργία.

ράδοτα αγροτικά προϊόντα που καλλιεργούσαν οι γηγενείς με απαρχαιωμένες μεθόδους, οι πρόσφυγες με τη δανειοδότηση της Ε.Α.Π. έφεραν νέα αγροτικά προϊόντα, άγνωστα πολλές φορές στους γηγενείς.

Εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, η σηροτροφία και η αλιεία έπαιξαν επίσης καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.¹⁸⁸ Στη Μακεδονία η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας μεγάλων ζώων (βόδια-αγελάδες) αυξήθηκε κατά 42%. Η αγροτική καλλιέργεια για ζωοτροφές (τριφύλλι-βίκος), άγνωστη ως τότε στη Μακεδονία, αυξήθηκε επίσης ραγδαία. Χάρη στους πρόσφυγες της Βιθυνίας μεταφυτεύθηκε η σηροτροφία στην Ελλάδα και διευκόλυνε την πρόοδο της ελληνικής μεταξουργίας. Μεγάλη, επίσης, ήταν η συμβολή των αλιέων προσφύγων στην αύξηση της αλιευτικής παραγωγής.

Από οικονομική άποψη το ελληνικό κράτος διέθεσε 11 δισεκατομμύρια περίπου για καταναλωτικά και παραγωγικά έργα τη δεκαετία 1922-1932. Όλες όμως οι δαπάνες επέστρεψαν στα ταμεία του ελληνικού δημοσίου από τους πρόσφυγες την πρώτη κιόλας δεκαετία της εγκατάστασης, σύμφωνα με τη μελέτη του καθηγητή Αντ. Δαμασκηνίδη.¹⁸⁹ Συγκεκριμένα, το ποσό των 11 δισεκατ. αποσβέστηκε από τις εισπράξεις των αγροτικών χρεών, την καταβολή των φόρων και των πάσης φύσεως δασμών που πλήρωσαν στο χρονικό αυτό διάστημα.

Ήδη στο τέλος της πρώτης δεκαετίας, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν κατά 55% και η γεωργική

186. «Η βαμβακοκαλλιέργεια σημειώνει μια νέα ώθηση στη Μακεδονία. Εδώ και έναν αιώνα το βαμβάκι ήταν η πιο αποδοτική καλλιέργεια στην κοιλάδα του Στρυμόνα. Υστερα από λίγο νικήθηκε από τον καπνό. Με την άφιξη των προσφύγων η κίνηση για την βαμβακοκαλλιέργεια ξανάρχισε». Απόσπασμα από την έκθεση της Ε.Α.Π. Περισσότερα βλέπε Γ. Λαμψίδης, «Η ανάπτυξη της αγροτικής Οικονομίας, στο: *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τεύχος 992 (26.04.1973), σ. 54.

187. Σύμφωνα με τη μελέτη της καθηγήτριας Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη: «παραγωγή του καπνού εις την Μακεδονίαν και Θράκην αυξάνει μεταξύ των ετών 1926-1929, 124%.. Το έδαφος, ιδίως εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν, είναι εξαιρετικά κατάλληλον διά την καλλιέργειαν του καπνού και υπάρχει επάρκεια εργατικών χειρών, χάρις εις την έλευσιν των προσφύγων. Ο καπνός κατακτά σύντομα την πρώτην θέσιν μεταξύ των εξαγωγίμων προϊόντων της Ελλάδος». «Οικονομική "απογείωση" της Βορείου Ελλάδος χάρι στους πρόσφυγες» στο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (1973), σ. 75.

188. Δαμασκηνίδη, *ό.π.*, σ. 20. Λιβιεράτος, σ. 30.

189. «αι γενόμενοι ειδικώς κατά την δεκαετίαν ταύτην εις βάρος του κρατικού προϋπολογισμού δαπάναι χάριν των προσφύγων εξ 11 δισεκ. δρχ. εκαλύφθησαν πλήρως υπό των εξ 11 επίσης δισεκ. δρχ. φόρων, των καταβληθέντων υπό των προσφύγων κατά την αυτήν δεκαετίαν. Πράγματι, αι δαπάναι εκ του κρατικού προϋπολογισμού διά την στέγασιν, περίθαλψιν και αποκατάστασιν εν γένει των ανταλλαγέντων ομοεθνών ανήλθον κατά την δεκαετίαν 1922-1932 εις 3,3 δισ. δρχ., τα δε υπό του κράτους καταβληθέντα τοκοχρεωλύσια εις 5,2 δισ. δρχ. Εάν εις τα ως άνω ποσά προστεθεί ποσόν εκ δρχ. 2,5 δισ. δρχ. αναφερόμενον εις τας δαπάνας διοικήσεως και εκπαιδεύσεως αι οποίαι αναλογούν εις τους εγκατασταθέντος εις Ελλάδα ομοεθνείς, θα προκύψει ποσό συνολικών δαπανών εξ 11 δισ. δρχ. Έναντι των δαπανών τούτων εισεπράχθη υπό του κράτους, ποσόν εξ 11 επίσης δισ. δρχ. εξ ων 10,5 δισ. κατεβλήθησαν ως υπολογίζεται υπό των ανταλλαγέντων ομοεθνών υπό μορφήν πάσης φύσεως φόρων και δασμών και 500 εκ. κατεβλήθησαν υπ' αυτών εις εξόφλησιν τμήματος του χρέους των προς το δημόσιον». Αντ. Δαμασκηνίδη, *ό.π.*, σ. 19.

παραγωγή, με βάση τις επίσημες στατιστικές του Υπουργείου Γεωργίας, τετραπλασιάστηκε.

Είχε πράγματι απόλυτο δίκαιο ο πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π. ο Αμερικανός Η. Morgenthau, όταν μετά την προσωρινή αποκατάσταση των προσφύγων τόνιζε συνέχεια πως: «οι πρόσφυγες αποδεικνύουν ότι είναι ευλογία διά την Ελλάδα».

Την ίδια γνώμη εξέφρασε λίγο αργότερα και ο Ελ. Βενιζέλος, όταν σε προεκλογική ομιλία του παραδέχθηκε ότι: «Η άφιξη των 120 μυριάδων προσφύγων υπήρξε ευλογία για το Ελληνικόν Κράτος».¹⁹⁰

Ωστόσο, το συγκεκριμένο ελληνικό θαύμα δε θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα, αν δε συνέπραττε ουσιαστικά και η επαναστατική κυβέρνηση του Πλαστήρα με τη δυναμική απόφαση που πήρε στις 14 Φεβρουαρίου του 1923 (αριθμ. πρωτ. 3473) να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες και γηγενείς ακτήμονες, απαλλοτριώνοντας τα μεγάλα τσιφλίκια: «Επί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ακινήτων προς γεωργικήν αποκατάστασιν ακτημόνων -καλλιεργητών, ή προς εγκατάστασιν προσφύγων, ομογενών και μη, επιτρέπεται η κατάληψις των ακινήτων τούτων και προ της καταβολής αποζημιώσεως».¹⁹¹ Ο λακωνικός νόμος, που ισοδυναμεί με κοινωνική επανάσταση, αναμόρφωσε τις απέραντες εκτάσεις της υπαίθρου, μετατρέποντάς τες σε πράσινη παραγωγική γη. Το επαναστατικό αγροτικό πρόγραμμα το είχε ξεκινήσει ο Ελευθέριος Βενιζέλος την περίοδο 1910-1920, αλλά δεν μπόρεσε να το εφαρμόσει.

Οι δυναμικές αντιδράσεις των μεγαλοκτηματιών και η σκόπιμη γραφειοκρατία του κρατικού μηχανισμού καθυστέρουσαν συνειδητά την εφαρμογή του νόμου, παρεμβάλλοντας διάφορες τροποποιήσεις.¹⁹² Αυτό όμως που δε μπόρεσε να πετύχει ο Ελ. Βενιζέλος, γιατί ίσως δεν ήταν ακόμη η κατάλληλη πολιτική στιγμή, το πέτυχε ο Πλαστήρας χάρη στους πρόσφυγες. Ο ερχομός τους έδωσε την ευκαιρία στο ελληνικό κράτος «να εκριζώσει τα υπολείμματα της ελληνικής φεουδαρχικής μορφής της αγροτικής γης και του κοτζαμπασιδισμού»,¹⁹³ που έμειναν κληρονομιά από την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η διανομή της αγροτικής γης δεν ωφέλησε μόνον τους πρόσφυγες αλλά και τους γηγενείς κατοίκους των περιοχών. 147.306 οικογένειες ακτημόνων γηγενών και 25.000 οικογένειες με μικρό κλήρο αποκαταστάθηκαν μαζί με τους πρόσφυγες στις εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν.¹⁹⁴ Κυρίως ωφελήθηκαν οι κολλίγοι της Θεσσαλίας, της Εύβοιας και της Ηπείρου. Ένα άλλο επαναστατικό μέτρο που πήρε η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου την περίοδο 1928-1932 ήταν η πραγματοποίηση των αποξηραντικών έργων στη Μακεδονία. Μέσα σε μια τριετία (1928-1931) άλλαξε ριζικά η εδαφική μορφολογία της Μακεδονίας. Οι ελώδεις εκτάσεις της λίμνης των Γιαννιτσών,¹⁹⁵ των Σερρών και της Δράμας, που ως τότε ήταν μόνο πηγή ελονοσίας εξαιτίας των αναρίθμητων κουνουπιών, μετατράπηκαν, χάρη στον ερχομό των προσφύγων, σε γη της επαγγελίας.¹⁹⁶ 2.204.975 στρέμματα¹⁹⁷ γόνιμης γης παραχωρήθηκαν στους αγρότες της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Βέροιας, των Γιαννιτσών, της Φλώρινας, της Δράμας και της Κοζάνης. Σήμερα ο κάμπος των Γιαννιτσών είναι από τις πλουσιότερες αγροτικές περιφέρειες της Ελλάδας. Στην περιοχή των Σερρών, που πλημμύριζε από τα νερά του Στρυμόνα, με τα αντιπλημμυρικά έργα που έγιναν, οι γεωργοί απέκτησαν νέα και πλούσια γη. Ολόκληρος ο παραγωγικός χάρτης της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Μακεδονίας, μεταμορφώθηκε χάρη στον ερχομό των προσφύγων.

Η κοινωνική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου βοήθησε οριστικά τη μόνιμη εγκατάσταση των αγροτικών

190. Ι. Μαρίνος, «Ενημέρωση που αιφνιδιάζει και δικαίωση που οφείλεται» στο: *Οικον. Ταχ.*, σ. 7.

191. Λαμψίδης, *Οι Πρόσφυγες του '22*, σ. 136.

192. Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1920-1922, καταπολεμώντας τη φιλαγροτική πολιτική του Βενιζέλου, ανέστειλαν την ισχύ των νόμων για τις απαλλοτριώσεις που ψήφισε τον Φεβρουάριο του 1920 η κυβέρνησή του και ψήφισαν στα μέσα του 1922 ένα νέο νομοσχέδιο, που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των αγροτών και των ακτημόνων.

193. Λαμψίδης, *Οι Πρόσφυγες του '22*, σ. 139.

194. Στεφανίδης, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα 1947, σ. 410.

195. «Σε πολλά σημεία η επικοινωνία μεταξύ των χωριών της πεδιάδος Γιαννιτσών γινόταν με βάρκες που διέσχιζαν τους πυκνούς καλαμιώνες, στους οποίους η Πηνελόπη Δέλτα τοποθετούσε τους Μακεδονομάχους ήρωές της». Λαμψίδης, *Οικ. Ταχ.*, σ. 52.

196. «Η Ελλάς ήρchiσε να αισθάνεται έντονον την ανάγκην αυτών των έργων κυρίως μετά την ανταλλαγήν των πληθυσμών». Μαρία Νεγρεπόντη-Δεληβάνη, *Η Οικονομική ανάπτυξις της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα*. Θεσσαλονίκη 1961, σ. 101.

197. Ε. Ζολώτας, *Αγροτική πολιτική*, Αθήνα 1934, σ. 194.

πληθυσμών, που ως τότε μετακινούνταν από περιοχή σε περιοχή εξαιτίας κυρίως των δυσμενών τοπικών και κλιματολογικών συνθηκών. Επίσης, διάφορα προνομιακά μέτρα που πάρθηκαν προσωρινά για τους πρόσφυγες των παραμεθορίων περιοχών λειτούργησαν αποφασιστικά, ώστε να ριζώσουν οι πληθυσμοί τα πρώτα χρόνια στα ακριτικά χωριά και να γίνουν για μία ακόμη φορά άγρυπνοι φρουροί των συνόρων.¹⁹⁸

Παράλληλα με τη μερική αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών, οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν, έστω και προσωρινά, τα πολύπλοκα προβλήματα των αστικών προσφυγικών πληθυσμών.

Τους πρώτους μήνες της μικρασιατικής τραγωδίας στις μεγάλες πόλεις, όταν εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες εκλιπαρούσαν απεγνωσμένα για στοιχειώδη βοήθεια, χρησιμοποιήθηκαν από την Πολιτεία όλοι οι διαθέσιμοι δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι ως καταφύγιο των προσφύγων. Το κράτος έριξε το βάρος στη λύση του στεγαστικού προβλήματος, γι' αυτό επίταξε όλα τα ακίνητα.¹⁹⁹ Παράλληλα έδωσε εντολή στο Ταμείο Περιθάψεως Προσφύγων και στο Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως να κατασκευάσουν πρόχειρα παραπήγματα. Συνολικά επιτάχθηκαν πάνω από οκτώ χιλιάδες άδεια ακίνητα.²⁰⁰

Στις ακραίες περιοχές της Αθήνας το κράτος κατασκεύασε 9.000 πρόχειρες κατοικίες. Χρειάζονταν όμως άλλες 15.000 για να βολευθούν οι άστεγοι πρόσφυγες της πόλης. Σ' αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονταν όσοι με δικά τους χρήματα μπόρεσαν να αυτοστεγασθούν. Στη Θεσσαλονίκη το στεγαστικό πρόβλημα ήταν οξύτερο, γιατί η πόλη είχε πληγεί το 1917 από την καταστροφική πυρκαγιά.

Το 1924, παράλληλα με το κράτος, άρχισε να εργάζεται για τη λύση του στεγαστικού προβλήματος και η Ε.Α.Π. η οποία ως τα τέλη του 1928 ίδρυσε 93 αστικούς συνοικισμούς σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Στη Μακεδονία είχαν ήδη χτισθεί 1.274 κατοικίες στη Βέροια, την Έδεσσα, τη Θεσσαλονίκη, το Κιλκίς, το Λαγκαδά, τη Νάουσα, τις Σέρρες και τη Φλώρινα και άλλες 1.212 ήσαν ετοιμοπαράδοτες μέσα στο 1929.

Συνολικά δαπανήθηκαν από την Ε.Α.Π. 2.422.961 λίρες Αγγλίας για τη στέγαση 165.000 περίπου αστών προσφύγων.²⁰¹ Το 50% του αστικού πληθυσμού συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Σημαντικά αυξήθηκαν και άλλα αστικά κέντρα της Μακεδονίας, όπως η Καβάλα κατά 118%, οι Σέρρες κατά 104,6%, η Ξάνθη κατά 103%, η Δράμα κατά 92%, η Βέροια, τα Γιαννιτσά, η Πτολεμαΐδα, η Αριδαία και άλλες πόλεις.²⁰²

Όμως, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της Πολιτείας και της Ε.Α.Π. χιλιάδες αστοί πρόσφυγες συνέχιζαν να ζουν κάτω από τρισάθλιες συνθήκες μέσα σε τσίγκινες αυτοσχέδιες παράγκες.

Το οξύ στεγαστικό πρόβλημα ανάγκασε την κυβέρνηση να επιτάξει και ευρύχωρα σπίτια, που κατοικούνταν από λίγα άτομα. «Έπρεπε όλοι να πειστούν να συμπεριφερθούν έτσι, ώστε όλος ο κόσμος να μπορέσει να επιβιώσει, έστω κι αν μερικοί θα πρέπει να ζήσουν λιγότερο καλά απ' ό,τι προηγουμένως».²⁰³ Η αποζημίωση που καθορίστηκε δεν ικανοποίησε τους ιδιοκτήτες και η δυσαρέσκεια των μέτρων έφερε αντιμέτωπους τους ιδιοκτήτες με τους πρόσφυγες συγκατοίκους.

198. Στις 26 Νοεμβρίου 1928 ο βουλευτής Λ. Ιασωνίδης αναλύοντας στη βουλή το προσφυγικό πρόβλημα τόνιζε μεταξύ άλλων ότι: «Οι παραμεθόριοι πρόσφυγες δε ζητούν υλικές ανέσεις, αλλά στοιχειώδη εφόδια, προκειμένου να αποκτήσουν συνολική συνείδηση». Επίσης, κατήγγειλε ότι πολλά απ' αυτά που έδωσε η Ε.Α.Π. δεν έφτασαν στον προορισμό τους, παρόλο που χρεώθηκαν στους πρόσφυγες: «Χρεώθηκαν ακόμη και δισκία κίνινης, ενώ η ιατρική περίθαλψις έπρεπε να παρέχεται δωρεάν, χρεώθηκαν τα ετοιμόρροπα σπίτια που άφησαν οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι, αλλά πού στη συνέχεια πήραν αξία από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Τα προσφυγικά βιβλιάρια είναι γεμάτα ατέλειες. Αναγράφονται ποσά και είδη που δεν δόθηκαν καθόλου, σημειώνονται είδη χωρίς την τιμή τους ή με υπερβολική χρέωση. Γίνεται συμψηφισμός χρεών και αποζημιώσεων ερήμην των προσφύγων», Πελαγίδη, *Προσφυγικά Προβλήματα*, σ. 70.

199. Ο νόμος ψηφίστηκε την 1η Νοεμβρίου 1922. Το άρθρο 1 όριζε: «Επιτρέπεται η επίταξις εν όλω ή εν μέρει.. παντός είδους ακινήτων καταλλήλων προς προσωρινήν στέγασιν προσφύγων.. ανηκόντων εις φυσικά πρόσωπα, εις εταιρείας, εις νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, ως και εις Μονάς, Ναούς ή άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα και μη κατοικημένων ή άλλως πως χρησιμοποιουμένων υπό του ιδιοκτήτου».

200. Βίκα Γκιζέλη, *ό.π.*, σ.30.

201. Καραρά, *Το έργο της Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων*, σ. 40.

202. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, σ. 239. Λιβιεράτος, στο: *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, σ.26 επιβεβαιώνει επίσης με διαφορετικές ποσοστιαίες μονάδες, τον υπερδιπλασιασμό των αστικών πόλεων της Μακεδονίας μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, Ikonomu, «Der Beitrag Der Griechischien Fluchtlinge Und Vertriebenen Aus Kleinasien Zum Aufbau Nengriechen-Lands» στο: *Awr Bulletin*, No 2-3, Wien (1988) σ. 108.

203. Γκιζέλη, *ό.π.*, σ.130.

Η προβληματική συμβίωση πήρε μορφή εχθρότητας. Η εικόνα του πρόσφυγα, γράφει η Βίκα Δ. Γκιζέλη, ήταν στη συνείδηση του ντόπιου εικόνα μισητή. Δεν άργησαν οι «απάτριδες» συμφεροντολόγοι να τραυματίζουν και τις ηθικές αξίες που περήφανα κουβάλησαν μαζί τους οι «πρόσφυγες». Στην κοινή συνείδηση οι προσφυγικές μάζες γίνονται επικίνδυνες, αν όχι ύποπτες: διευκολύνουν τη «διάβρωση των ηθών».²⁰⁴

Η κυβέρνηση, στις έντονες διαμαρτυρίες των προσφύγων για όσα ανεύθυνα τους κατηγορούσαν, αναγκάστηκε να στείλει την υπ' αριθμ. 84495 της 2.11.1922 εγκύκλιο του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως στους νομάρχες, με την οποία ζητούσε να προστατεύσουν τους πρόσφυγες από τους ντόπιους εκμεταλλευτές: «Ευαρεστηθήτε διατάξητε υφ' υμάς Αστυνομικός Αρχάς ότι οφείλουσι επιβλέπωσι επί της ηθικής των Προσφύγων μεριμνώσαι όπως προλαμβάνωσι πάσαν πράξιν τείνουσαν εις εκμετάλλευσιν αυτών επί βλάβη των ηθών των».²⁰⁵

Καθόλου κολακευτική δεν ήταν η συμπεριφορά πολλών γηγενών κατοίκων απέναντι στους πρόσφυγες:²⁰⁶ «Με ασυμπάθεια τους δέχτηκε ο μίσος ελληνισμός της χώρας» μας λέει ο Π. Παλαιολόγος και συνεχίζει στο ίδιο άρθρο: «... γιατί να μην πούμε με μίσος; Ο άλλος τους ανέχθηκε. Σα να επρόκειτο για ρυπαντικά που θα μίαιναν τον Ελλαδικό χώρο. Σα να 'φερναν στις αποσκευές τους την πανώλη και τη χολέρα. Υπήρξε αρθρογράφος που έγραψε ότι οι πρόσφυγες έπρεπε να υδρεύονται από τα ρείθρα των πεζοδρομίων και όχι από τις πηγές που πίνουν οι γηγενείς».²⁰⁷

Μια λογική ερμηνεία του αρνητικού κλίματος της εποχής εκείνης μας δίνει ο πρώην πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος:

«Το πολιτικό πάθος, οι κομματικοί φανατισμοί έκαναν μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού, που είχε από το 1915 διχασθεί, να μην αντικρύσει με συμπάθεια τους “πρόσφυγες”, όταν τα αδυσώπητα κύματα της Ιστορίας τους έριξαν επάνω στα βράχια της Ελλάδος. Το θυμάμαι και ανατριχιάζω. Αν και ήμουν τοποθετημένος οικογενειακά στη μερίδα εκείνη, δεν συμμερίσθηκα ούτε στιγμή και ξέρω πολύ καλά, ότι και πολλοί άλλοι της ίδιας “παρατάξεως” δεν συμμερίσθησαν - την αθέλητη αυτή διαστροφή, που έχει, ωστόσο, την ιστορική της εξήγηση».²⁰⁸

Σίγουρα μπορούμε να βρούμε ελαφρυντικά για τη συμπεριφορά μερίδας του ελληνικού λαού, γιατί δεν υπέφερε και αυτή λίγο, τα τελευταία δέκα χρόνια, κατά τα οποία πολεμούσε συνέχεια.

Εξαντλημένα οικονομικά, ψυχικά, σωματικά από τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, την εκστρατεία στην Ουκρανία και τη μικρασιατική τραγική περιπέτεια, αναζητούσε εξιλαστήρια θύματα για τη μεγάλη ελληνική τραγωδία, ευθύνες για τον ξεπεσμό. Και βρέθηκαν στις δύσκολες εκείνες στιγμές καλοθελητές που φόρτωσαν τα λάθη των ελληνικών κυβερνήσεων στον μικρασιατικό ελληνισμό. Κατηγόρησαν τους πρόσφυγες, για πολιτικούς λόγους, επειδή ήσαν βενιζελικοί, ως υπευθύνους για τη συνολική συμφορά. Τους έδειχναν με το δάκτυλό τους και έτσι το μίσος των γηγενών αποπροσανατολιζόταν και κατευθυνόταν –λαθεμένα– στους πρόσφυγες.

Αρνητική επίσης ήταν η συμπεριφορά της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού αλλά και του ίδιου του κράτους απέναντι στους πρόσφυγες και για τη στάση που κράτησαν στο θέμα της ανταλλάξιμης περιουσίας. Πολλά κτήματα και βοσκοτόπια, που ανήκαν στην ανταλλάξιμη περιουσία, τα οικειοποιήθηκαν διάφοροι επιτήδειοι μη πρόσφυγες. Ένα μικρό ποσοστό πήραν μονάχα οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας το σφετερίστηκε το ίδιο το κράτος.²⁰⁹

204. Γκιζέλη, ό.π. σ.131.

205. Γκιζέλη, ό.π., σ.131.

206. Ο εισαγγελέας Βαζούρας γράφει σε μια έκθεσή του: «Η βρισιά «τουρκόσπορος» εναντίον των προσφύγων, των δύο τρίτων σχεδόν του Μακεδονικού πληθυσμού, που έδιναν στην άλλη παράταξη την αποφασιστική υπεροχή ήταν, μαζί με σωρό άλλες ανάλογες βρισιές στην ημερήσια διάταξη, από ανώτερα και κατώτερα κυβερνητικά όργανα, χώρια από μερικά φύλλα του κυβερνητικού Τύπου». Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα*, σσ. 27-28.

207. Π. Παλαιολόγος, «Γεύμα μνήμης» στο: *Το Βήμα* (4.12.1975).

208. Η. Βενέζη, «Ελληνικόν δράμα, 1922». (Ένα γράμμα του προέδρου Παναγιώτη Κανελλοπούλου στον Ηλία Βενέζη). *Νέα Εστία*, «Μνήμη Μικράς Ασίας», Χριστούγεννα (1972), σσ. 23-29.

209. Στις 5 Νοεμβρίου 1979 ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ παραδέχθηκε στη Βουλή ότι: «Η μουσουλμανική περιουσία στα διάφορα στάδια της υπέστη άγρια εκμετάλλευση. Επτά τοις εκατό εκ της περιουσίας εκείνης, διατέθηκε για την

Ο Ελ. Βενιζέλος το 1928 στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης.

Πολύ παραστατικά περιγράφει τη συμπεριφορά των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες ο μεγάλος λογοτέχνης της Θεσσαλονίκης, Γιώργος Ιωάννου: «Οι εδώ πληθυσμοί, οι ντόπιοι, οι εντός των ορίων του ελεύθερου κράτους γεννημένοι και εγκαταστημένοι δε δέχτηκαν καθόλου μ' ευχαρίστηση τους πρόσφυγες. Τους είδαν σαν ορδές, που ήρθαν να τους πάρουν γη, σπίτια και δουλειές. Αυτά τα αισθήματα αναπτύχθηκαν κυρίως στη Βόρειο Ελλάδα, Θεσσαλονίκη ειδικότερα, όπου κατέφυγε το μεγαλύτερο μέρος της προσφυγιάς και όπου η πρόσφατη αποχώρηση των τουρκικών πληθυσμών είχε αφήσει αμύθητες ακίνητες περιουσίες. Τις περιουσίες αυτές, τις ροκάνιζαν ήδη και ετοιμάζονταν να τις αποχωνέψουν οι εντόπιοι, οι δυτικομακεδόνες, οι διάφοροι δήθεν μακεδονομάχοι και οι παλαιοελλαδίτες αξιωματικοί, χωροφύλακες, δημόσιοι υπάλληλοι – με ένα λόγο οι ελευθερωτές. Όλοι αυτοί λύσσαξαν με τους πρόσφυγες, τους φτωχούς και ελεεινούς κυρίως τους απομάκρυναν, τους έκλεισαν κατάμουτρα τις πόρτες, τους γκετοποίησαν, τους απομάκρυναν κοινωνικά και προπαντός προσπάθησαν να τους συντρίψουν ψυχικά».²¹⁰

Δυστυχώς αυτό ήταν περίπου το πολιτικό κλίμα της εποχής εκείνης, το οποίο, όπως ήταν φυσικό, άφησε τραυματικές εμπειρίες σε πολλούς ανίσχυρους πρόσφυγες, οι οποίοι ήσαν διαφορετικά μαθημένοι και είχαν επίσης μια διαφορετική εικόνα για την Ελλάδα.

Παρόλα αυτά, στις δύσκολες εκείνες στιγμές, μ' όλες τις πίκρες που κατάπιναν, οι πρόσφυγες δεν λιποψύχησαν. Επιστράτευσαν όλους τους μηχανισμούς επιβίωσης που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της συμβίωσής τους με τους Οθωμανούς. Η αγάπη τους για πρόοδο και το πνεύμα αλληλεγγύης τους όπλισε δυναμικά. «Ξύπνησε μέσα τους το δυναμισμό και την ενεργητικότητα» και οι πιο υπερήφανοι και τολμηροί ανέλαβαν μόνοι τους την ευθύνη της στέγασής τους, αξιοποιώντας την αντίληψη και την εφευρετικότητά τους.

Στην κατηγορία αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται οι δεκάδες χιλιάδες πλούσιοι μικρασιάτες πρόσφυγες που έλυσαν όλα τους τα προβλήματα μόνοι τους, χωρίς κρατική βοήθεια, χάρη στις επενδύσεις που είχαν κάνει νωρίτερα στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

αποκατάσταση των προσφύγων. Το υπόλοιπο, το 93%, διασπαθίστηκε, που σημαίνει ότι έγιναν καταχρήσεις».

210. Α. Παπαδόπουλος - Γ. Λαμψίδης, «Πρόσφυγες και μετά θάνατον», Εφημ. Νέα (2.6.1980).

Το στεγαστικό πρόβλημα των αστών προσφύγων, που είναι ένα μελανό κεφάλαιο της συμπεριφοράς όλων των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στα τραγικά θύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής, δυστυχώς δε λύθηκε ως σήμερα κι ας πέρασαν 70 ολόκληρα χρόνια. Οι παράγκες του 1922 σε διάφορους αστικούς συνοικισμούς θυμίζουν ακόμη τη μεγάλη αδικία της Πολιτείας απέναντι στους πρόσφυγες.

Το ελληνικό κράτος, χωρίς να έχει κάποιο δικαίωμα από τη Συνθήκη της Λωζάνης, μεταβλήθηκε από διαχειριστή²¹¹ σε κύριο και δέχτηκε να ανταλλάξει τα 100 ελληνικά δισεκατομμύρια με τα 12,5 δισεκατομμύρια της Τουρκίας. Το ελληνικό δημόσιο, που οικειοποιήθηκε την ανταλλάξιμη τουρκική περιουσία, μεταβίβασε ως τις μέρες μας μόνο ένα μέρος στους πρόσφυγες, που άφησαν οκταπλάσια περιουσία στη Μικρά Ασία. «Και ό,τι έδωσε και δίνει και τώρα», μας λέει ο Γ. Μαρίνος, «το εμφανίζει σαν γενναιόδωρη και αχρεώστητη προσφορά προς τους αναξιοπαθούντες υπηκόους του κι όχι σαν απλή και πολύ καθυστερημένη εξόφληση των χρεών του»,²¹² μια πολιτική που επιτρέπει σε πολλούς ακόμη και σήμερα να πιστεύουν ότι: «η προσφυγιά μας φορτώθηκε στην πλάτη και την πληρώσαμε ή και την πληρώνουμε ακόμη χωρίς καμμιάν αντιπαροχή».²¹³

Όμως η προσφυγική αντιπαροχή πρόσφερε μέσα σε λίγα χρόνια στο προδομένο ελληνικό κράτος την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας, της βιοτεχνίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας, των επιστημών, της τέχνης και των γραμμάτων, τη δημιουργία του νέου ελληνικού πνεύματος με το πάντρεμα του μικρασιατικού με το ελλαδικό.

Ολόκληρη η Μακεδονία το 1912 είχε 513.000 Έλληνες. Ο ελληνισμός αντιπροσώπευε το 42,6% του ολικού πληθυσμού. Το 1926, οπότε είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η ανταλλαγή των πληθυσμών, η Μακεδονία, που δέχθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της προσφυγιάς, είχε ελληνικό πληθυσμό 1.341.000, ο οποίος αντιστοιχούσε σε ποσοστό 88,8%. Ο ερχομός των προσφύγων βοήθησε την Ελλάδα να ξαναποκτήσει τη χαμένη εθνική της ομοιογένεια.²¹⁴

Η γενοκτονία των Εβραίων, η μετανάστευση των Αρμενίων, η φυγή των σλαβοφώνων κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και ο ερχομός νέων Ελλήνων από τη Σοβιετική Ένωση κατά τα έτη 1932, 1939, 1956, 1974 έλυσε μια για πάντα το εθνικό ζήτημα, αποτρέποντας ύποπτα σχέδια κατακερματισμού της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες ξανάγιναν ακρίτες, άγρυπνοι φρουροί των συνόρων, υπερασπιστές των εθνικών ιδεωδών. Είχε απόλυτο δίκαιο ο ιστορικός και πολιτικός Σπύρος Μαρκεζίνης, όταν έγραψε σ' ένα άρθρο του για τα πενήντάχρονα της Μικρασιατικής Καταστροφής ότι: «Το 1922 και όχι το 1832 εδημιουργήθη η Ελλάς».²¹⁵ Ο Ελ. Βενιζέλος, ο πρωτεργάτης της εθνικής ομοιογένειας, σε ομιλία του προς τους νέους στις 18 Φεβρουαρίου 1929 τόνισε επίσης ότι: «.. Εάν δεν πλανώμαι, δεν υπήρξεν ποτέ εθνικόν ελληνικόν κράτος εξ ίσου μεγάλον, όπως αυτό το οποίον έχομεν σήμεραν. Διεμορφώσαμεν αυτοκρατορίας και επί της Μακεδονικής εποχής και εις την βυζαντινήν εποχήν, αλλ' ήσαν αυτοκρατορίαί ελληνικαί, δεν ήσαν καθαρώς εθνικόν ελληνικόν κράτος. Το σημερινόν είναι καθαρώς εθνικόν κράτος και μάλιστα τόσον ομοιογενές, ίσως είναι το πλέον ομοιογενές εθνικόν κράτος της σημερινής Ευρώπης».²¹⁶ Σήμερα είναι δύσκολο να φαντασθούμε πώς θα ήταν η Ελλάδα, αν δεν είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες στις περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας.

211. Η απόφαση της Μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής, που επεξεργάστηκε τα περιουσιακά στοιχεία των ανταλλαξίμων, όριζε σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης ότι «Οι περιουσίες των ανταλλαξίμων, ετίθεντο υπό την διαχείρισιν και μόνον των δυο κρατών, Ελλάδος και Τουρκίας».

212. Μαρίνος, *ό.π.*, σ.8.

213. «Ο προσφυγικός κόσμος», γράφει ο Στ. Νικολαΐδης, «δεν επικάθησε ως αργόμισθος υπάλληλος επί του τραχήλου, του κρατικού προϋπολογισμού, ως φαντάζονται και διαλαλούν τινές, αλλά αποδίδων πλούτον και αποβαίνων ο σπουδαιότερος παράγων των κυριωτέρων κλάδων της καθόλου εθνικής παραγωγής και οικονομίας». Στ. Νικολαΐδης, «Τα βάρη του Κράτους και η εισφορά των Προσφύγων», στο: *Οικ. Ταχυδρόμος*, τεύχ. 992 (26.4.1973), σ. 45. Βλέπε επίσης, Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, σ. 27.

214. Α. Πρωτονοτάριου, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σ. 165. Α. Αιγίδης, *Η Ελλάδα χωρίς τους Πρόσφυγες*, Αθήνα 1934, σ. 168. Αποστ. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 236.

215. Ο Σ. Μαρκεζίνης, στο άρθρο του «Το 1922 και όχι το 1832 εδημιουργήθη η νέα Ελλάς και οι Πρόσφυγες υπήρξαν το νέο αίμα της», στον *Οικ. Ταχυδρόμος*, τεύχ. 992 (26.4.1973), σ. 9.

216. Λαμψίδης. *Οι Πρόσφυγες του '22*, σ. 105.

Ο αστικός προσφυγικός πληθυσμός με τα μικρά δάνεια που μπόρεσε να πάρει από την Τράπεζα των Προσφύγων για επαγγελματική αποκατάσταση, κατόρθωσε να ζωντανέψει τις μακεδονικές πόλεις και να συμβάλει στην εκβιομηχάνιση της Μακεδονίας, η οποία ως τότε ήταν κυρίως αγροτική περιοχή. Επί πλέον πολλοί πρόσφυγες που είχαν στις πατρίδες τους σημαντικές θέσεις στη βιομηχανία, το εμπόριο και τον χρηματιστηριακό τομέα, φέρανε μαζί τους τις επιχειρηματικές τους ικανότητες και τις οικονομίες τους,²¹⁷ τις οποίες επένδυσαν σε διάφορους αναπτυξιακούς τομείς. Στη δεκαετία 1922-1932 ο αριθμός των βιομηχανιών υπερδιπλασιάστηκε, η απασχόληση εργατικού δυναμικού αυξήθηκε κατά 175%.²¹⁸ Χάρη στους πρόσφυγες, που αποτέλεσαν φτηνό εργατικό δυναμικό, δημιουργήθηκαν νέες βιομηχανικές μονάδες, άγνωστες ως τότε στην Ελλάδα, όπως οι κλάδοι της ταπητουργίας, της μεταξουργίας, της βυρσοδεψίας, πλαστικών υλών, της επεξεργασίας του χαλκού, της αγγειοπλαστικής και των εμαγιέ.

Αλλά και στις βιομηχανικές μονάδες που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, οι πρόσφυγες πρόσθεσαν νέα είδη βιομηχανικών προϊόντων. «Γενικότερον η επιχειρηματική πρωτοβουλία των εκδιωχθέντων Ελλήνων εξεδηλώθη εις όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, συνέβαλε δε ουσιωδώς εις την υπ' αυτής κάλυψιν των αναγκών της ελληνικής οικονομίας και εις την σημαντικήν μείωσιν της εξαρτήσεως αυτής εκ της αλλοδαπής».²¹⁹ Με άλλα λόγια, τα διαθέσιμα φτηνά εργατικά χέρια και οι επιχειρηματικές ικανότητες των προσφύγων έδωσαν αποφασιστική ώθηση στην ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού.²²⁰

Τα έσοδα του κράτους από τη φορολογία των πολιτών μέσα σε μια τετραετία τετραπλασιάστηκαν. Από 319 εκατομμύρια το 1923 ανέβηκαν σε 1 δις 237 εκατομμύρια το 1927.²²¹ Την περίοδο αυτή πολλαπλασιάστηκαν και οι μετοχικές εταιρείες, τα τραστ και τα καρτέλ και διαφοροποιήθηκε το τραπεζικό κεφάλαιο. Η πανίσχυρη Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος παραχώρησε κάποιες αρμοδιότητες στην Τράπεζα της Ελλάδος και την Εθνική Κτηματική Τράπεζα, που ιδρύθηκαν το 1927, καθώς και στην Αγροτική Τράπεζα που ιδρύθηκε το 1931 και ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση των αγροτικών δανείων. Ο Αλ. Διομήδης γράφει για τη συναλλαγματική κίνηση: «Η συναλλαγματική κίνησης συνεχίζεται πυκνή και αυθόρμητος, αποδώσασα εις μόνην την Εθνικήν Τράπεζαν επί τη βάσει των δημοσιευομένων πινάκων πραγματικών συνάλλαγμα από του 1923 μέχρι του 1927 εξ 129.993.000 χρυσών λιρών, εις δε τας άλλας τραπεζας, ελευθέρως και αυτά ασκούσας την αγοράν και πώλησιν, πλέον των 100.000.000 χρυσών λιρών».²²² Οι εξελίξεις αυτές δείχνουν τη σταδιακή άνοδο του χρηματιστικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Για να λάβουμε μια ιδέα της προσφοράς των προσφύγων, φτάνει ν' αναφέρουμε ότι στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης το 1927 επί συνόλου 336 Ελλήνων εκθετών, οι 193 ήσαν πρόσφυγες εγκατεστημένοι στη Μακεδονία.²²³ Δεν υπήρξε τομέας της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, όπου το προσφυγικό δαιμόνιο να μη δημιουργήσει πηγές εφοδιασμού της εσωτερικής αγοράς.

Όμως και στην εμπορική αγορά ήταν ζωντανή η παρουσία του προσφυγικού στοιχείου. Έμπειροι και τολμηροί μικρασιάτες έμποροι, που ανταγωνίζονταν στις αλησμόνητες πατρίδες τους Μωαμεθανούς, τους Ισραηλίτες, τους Αρμένιους και τους Δυτικοευρωπαίους, κατόρθωσαν πολύ γρήγορα να ιδρύσουν

217. Δαμασκηνίδης, *ό.π.*, σ.20. «η αύξησις της βιομηχανικής και βιοτεχνικής παραγωγής ωφέιλετο επίσης εις την συμβολήν των προσφύγων επιχειρηματιών, οι οποίοι διέθετον κεφάλαια υπό μορφήν χρυσών λιρών ή καταθέσεων εις αλλοδαπές τραπεζας, κυρίως όμως διέθετον πείραν και επιχειρηματικήν πρωτοβουλία, έθεσαν δε ταύτα εις την διάθεσιν της Ελληνικής Οικονομίας και συνέβαλον εις την ταχεία ανάπτυξιν της βιομηχανίας και βιοτεχνίας».

218. Δαμασκηνίδης, *ό.π.*, σ.20.

219. Δαμασκηνίδης, *ό.π.*, σ.20.

220. «Πρόσφεραν», λέει ο Χρ. Σαμουηλίδης, «την εργατική τους δύναμη, φτηνά πληρωμένη, στα διάφορα μαγαζιά, στις φάμπρικες, στα εργαστήρια και στα εργοστάσια, βορά της εύκολης και στυγνής εκμετάλλευσης των επιτήδειων της εποχής, οι οποίοι άδραξαν τη μεγάλη ευκαιρία για να θησαυρίσουν. Έτσι, δίπλα στους προσφυγικούς συνοικισμούς στήθηκαν τα βάρθρα της βιομηχανίας, που μέρα με τη μέρα, μήνα με το μήνα, χρόνο με το χρόνο μεγάλωναν, αύξαναν την παραγωγή και τα κέρδη των επιχειρηματιών». Χρ. Σαμουηλίδης, *Η μικρασιατική καταστροφή, ο ξεριζωμός και οι συνέπειές τους*, σ. 113.

221. Πρωτονοτάριος, *ό.π.*, σ. 159.

222. Α. Διομήδη, Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* (29 Ιουλίου 1933).

223. Νεγρεπόντη-Δεληβάνη, *ό.π.*, σ.77.

εμπορικές επιχειρήσεις και να αυξήσουν τη συναλλαγματική κίνηση της Ελλάδας. Στη Θεσσαλονίκη, όπου το εμπόριο ήταν κυρίως στα χέρια των Ισραηλιτών, χάρη στο δαιμόνιο επιχειρηματικό πνεύμα τους πέρασε σταδιακά υπό τον έλεγχο των προσφύγων, κυρίως δε το εμπόριο υφασμάτων, ξυλείας και υαλικών ειδών. Στις επαρχιακές πόλεις, με την ίδρυση πολλών μικρών καταστημάτων βελτίωσαν τις αναμικτές συναλλαγματικές σχέσεις των ντόπιων εμπόρων με τους καταναλωτές τους. Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας ενίσχυσαν την εμπορική και οικονομική κίνηση όλων των επαρχιακών πόλεων και αποτέλεσαν τον υγιή πυρήνα δημιουργίας των πρώτων εργατικών και υπαλληλικών συνδικάτων.

Η υγιής μικρασιατική αστική τάξη, με τους τίμιους και δημοκρατικούς αγώνες της, βοήθησε αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η αγροτική κοινωνία της Ελλάδας δέχτηκε με σκεπτικισμό τα προοδευτικά μηνύματα των προσφύγων, τις νέες κοινωνικές ιδέες που μετέφεραν, τη δημιουργία νέων πολιτικών ρευμάτων που πρότειναν. Τα πολιτικά κόμματα αναγκάστηκαν να οργανωθούν πάνω σε νέες βάσεις πιο ρεαλιστικές, πιο ανθρώπινες και με συγκεκριμένα προγράμματα. Οι κοινωνικές αδικίες, οι αγώνες για δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, για αληθινή δημοκρατία, έγιναν -με πρωτεργάτες τους πρόσφυγες- αιτία δημιουργίας νέων πολιτικών σχηματισμών και κομμάτων.

Πάνω απ' όλα όμως ο μικρασιατικός ελληνισμός ξεχώρισε και ξεχωρίζει για τη βαθειά αγάπη του στις τέχνες και τα γράμματα. Το μικρασιατικό πνεύμα πρόσφερε δύναμη και ουσία στη νεοελληνική λογοτεχνία. Τα θαυμάσια έργα πολλών μικρασιατών ανθρώπων του πνεύματος ξεπέρασαν τα σύνορά μας και συνέβαλαν στην προβολή της ελληνικής παιδείας στην παγκόσμια σφαίρα του πνεύματος. Ο αθάνατος Γ. Σεφέρης είναι αιώνιο σύμβολο του ιωνικού πνεύματος. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γράφει: «Η μεγάλη μετοικεσία, ο ξεριζωμός και το ξαναφύτεμα στο αρχέγονο πάτριο έδαφος τέτοιου πλήθους Ελλήνων, δεν άλλαξαν μονάχα την εδώ κοινωνική σύνθεση, δεν έδωσαν μονάχα ένα πλούσιο, φανταχτερό και ζωντανό χρώμα στην καθημερινή ζωή, μα συντέλεσαν και μια ψυχική και πνευματική μετατροπή που βρήκε και στην τέχνη του λόγου την αρμόδια συχνά έκφρασή της. Από την άποψη κυριότατα της κοινωνικής σύνθεσης, η μετοικεσία των Ελλήνων της Ανατολής είναι το ιστορικότερο γεγονός του τόπου από την επανάσταση και δώθε».²²⁴

Σήμερα η Ελλάδα είναι υπερήφανη για το αδικημένο κομμάτι του ελληνισμού που δέχτηκε στους κόλπους της: «Κατέχομαι από θαυμασμό για τη δημιουργική δραστηριότητα των ξεριζωμένων σε όλους τους τομείς, για την προσφορά των προσφύγων στην οικοδόμηση μιας πιο μεγάλης και πιο φωτεινής Ελλάδος» γράφει ο πολιτικός Κ. Καλλίας. Πράγματι, η αναπτυγμένη πνευματική υποδομή των περισσότερων Μικρασιατών, που διακρίνονταν για τη γλωσσομάθεια και την πολυμαθειά τους, συνέβαλε αποφασιστικά και στη γρήγορη προσαρμογή τους στο ελλαδικό κλίμα αλλά και στην ουσιαστική προσφορά τους στην πολιτιστική πρόοδο ολόκληρης της Ελλάδας. Αντλώντας οι νεότεροι Μικρασιάτες ήθος και σοφία από τους πνευματικούς ανθρώπους της πρώτης γενιάς, ξεχώρισαν γρήγορα σ' όλους τους πνευματικούς τομείς. Στη λογοτεχνία η γενιά του '30 δεν θα υπήρχε, αν δεν έρχονταν οι πρόσφυγες, που έδωσαν θεματικά ερεθίσματα και στους Ελλαδίτες λογοτέχνες.²²⁵

Τα θαυμάσια ακριτικά και ιστορικά τραγούδια του Πόντου, τα θρησκευτικά τραγούδια της Καππαδοκίας, τα ρεμπέτικα της Ιωνίας πλούτισαν αλλά και ανανέωσαν με τον βυζαντινό τόνο και το χρώμα τους τη στάσιμη ελλαδίτικη μουσική. Οι πολεμικοί ποντιακοί χοροί ξανάδεσαν το προομηρικό χθες με το δημιουργικό σήμερα. Ολόκληρη η λαϊκή κληρονομιά γίνεται σήμερα αντικείμενο επιστημονικής έρευνας από τους ίδιους τους Μικρασιάτες αλλά και τους άλλους επιστήμονες, οι οποίοι ανακαλύπτουν ότι εκεί, στη Μικρά Ασία, διασώθηκε η ελληνική παράδοση, ανόθευτη από δυτικοευρωπαϊκές επιρροές και ανατολικές επιδράσεις. Δεν υπάρχει σήμερα προσφυγικό χωριό που να μην έχει πολιτιστικό σύλλογο, με απώτερο σκοπό τη διατήρηση και προβολή της Μικρασιατικής Ιδέας, του Ιωνικού, Καππαδοκικού και Ποντιακού Πνεύματος. Στα αστικά κέντρα τα προσφυγικά σωματεία εκδίδουν πολλά βιβλία, εφημερίδες και περιοδικά

224. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, σ. 23. Στρατή Ευστρατιάδη, *Λογοτέχνες του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Αθήνα 1982, σσ. 121-122.

225. Εθνική Μνημοσύνη: Πενήντα χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή, Αθήνα 1973, σ. 176.

με αντικείμενο αναφοράς τον μικρασιατικό ελληνισμό. Το διαλεκτικό θέατρο ζωντανεύει στιγμές της παλιάς καθημερινής τους ζωής. Οι πρόσφυγες της πρώτης γενιάς, που σχεδόν φύγανε, αλλά και οι νεότεροι παραμένουν πάντα αθεράπευτοι νοσταλγοί των αλησμόνητων πατρίδων.

Τη νοσταλγία τους αυτή προσπαθούν ν' απαλύνουν με διάφορες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που διοργανώνουν. Στα παιδιά τους μαθαίνουν τους χορούς και τα τραγούδια τους, τα ήθη και τα έθιμά τους, τη διάλεκτό τους, την ιστορία και τη λαογραφία τους μέσα από διαλέξεις, επιστημονικά συνέδρια, ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές και άλλες πολιτισμικές εκδηλώσεις.

Πάνω απ' όλα όμως οι πρόσφυγες δεν ξέχασαν τα θρησκευτικά τους σύμβολα. Ανιστόρησαν σε διάφορα βουνά της Μακεδονίας τα ιστορικά μοναστήρια Παναγία Σουμελά, Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτας, Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας, Θεόδωρος Γαβράς, Παναγία Γουμερά, Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά, τα οποία στα δύσκολα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στη διάσωση του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού.

Πέρασαν 87 χρόνια. Όλοι οι πρόσφυγες πάλαιψαν σκληρά χωρίς να λυγίσουν, έχοντας εφόδιά τους την πίστη και την αισιοδοξία. Αγωνίστηκαν με εγκαρτέρηση για ν' αλλάξουν την αρνητική τοποθέτηση και την υποτιμητική στάση των ντόπιων συντοπιτών τους.

Με την προκοπή και την τιμιότητά τους, το ήθος και την τρυφερότητά τους, την παλλικαριά και τη γενναιότητά τους, καταξιώθηκαν σιγά σιγά στη συνείδηση όλων των Ελλήνων. Η καθολική συμμετοχή τους στον πόλεμο της Αλβανίας και η φιλοξενία των Ελλήνων στρατιωτών από τα προσφυγικά χωριά λειτούργησαν ενωτικά, αμβλύνθηκαν οι τοπικιστικές αντιθέσεις. Η πικρία και η αγανάκτηση μπορεί να καθυστέρησαν την αφομοίωση, αλλά δεν την εμπόδισαν. Το πάντρεμα του νέου, που έφεραν οι Μικρασιάτες, με το παλιό, γέννησε το καινούργιο που είναι η σύγχρονη Ελλάδα, με καινούργια ανθρώπινα χαρακτηριστικά, καινούργιες εθνικές και φυλετικές ιδιότητες, γέννησε τον καινούργιο τύπο Έλληνα, στον σωματικό και ψυχικό κόσμο του οποίου συσσωρεύονται τα θετικά στοιχεία των ντόπιων και των προσφύγων. Έτσι, στην πλούσια γη της Μακεδονίας σήμερα δεν υπάρχουν πια πρόσφυγες και γηγενείς. Υπάρχουν μονάχα Έλληνες, που εργάζονται τίμια και ειρηνικά για τη δημιουργία μιας καλύτερης πατρίδας.

Στις 28 Ιουνίου 1934 ο Ελ. Βενιζέλος με ιδιόγραφη επιστολή του προς τον Α. Αιγίδη, με αφορμή την έκδοση του θαυμάσιου βιβλίου του *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, έγραψε για τους καρπούς της Μεγάλης Ιδέας μέσα από τα χαλάσματα: «Δεν νομίζω ότι υπάρχει κανείς σήμερα που μπορεί να αρνηθή ότι μετά την επελθούσαν Μικρασιατικήν καταστροφήν η άφιξις επί του Ελληνικού εδάφους των εκατόν είκοσι μυριάδων προσφύγων, υπήρξεν ευλογία διά το Ελληνικον Κράτος. Είναι τούτο τόσον αληθές, ώστε όταν τον Οκτώβριον του 1930 συνήψαμεν εις την Αγκυραν το σύμφωνον της Ελληνοτουρκικής φιλίας έλεγα μιαν ημέραν εις τον Ισμέτ Ινονού: Δεν βλέπω παρά μία ακόμη αφορμή η οποία δύναται να ανατρέψη την φιλία μας. "Ποία"; Εάν ποτέ επιχειρούσατε να παραπείσετε τους πρόσφυγας να επανέλθουν εις τας παλαιάς εστίας των».²²⁶

226. Αφ. Αιγίδης, «Ήταν δικαιολογημένη η ανταλλαγή πληθυσμών»; στο *Οικ. Ταχυδρόμος*, τεύχ. 992 (26.4.73), σ. 26.

Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος (1913-1930)

Εισαγωγή

Α'. Προσφυγικά ρεύματα στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

Στις πρώτες τρεις δεκαετίες του αιώνα η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη να δέχεται, κατά συχνά διαστήματα, μαζικά προσφυγικά ρεύματα. Κατά συνέπεια, ήταν υποχρεωμένη να μεθοδεύει και ανάλογα προγράμματα αποκατάστασης των προσφύγων: Το 1906, το 1913 και το 1919 για τους πρόσφυγες από τη Βουλγαρία, το 1914 για τους Έλληνες που διώχθηκαν από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, το 1920 για τους ομοεθνείς που εγκατέλειψαν τη Ρωσία μετά την επικράτηση του κομμουνισμού. Το σύνολο των προσφύγων όλων των παραπάνω περιπτώσεων υπολογίζεται²²⁸ γύρω στις 500.000 ψυχές.

Τα προσφυγικά, όμως, αυτά ρεύματα δεν μπορούν να συγκριθούν με την προσφυγιά του Μικρασιατικού Πολέμου και κυρίως της Μικρασιατικής Καταστροφής, ούτε στον όγκο των προσφυγικών πληθυσμών, ούτε και στην ποιότητα των προγραμμάτων αποκατάστασης. Τόσο μαζική μετατόπιση πληθυσμών (1.221.849 άτομα) σε τόσο σύντομο διάστημα (1921-1924) δεν έχει προηγούμενο στην ιστορία των λαών.²²⁹ Από την άλλη, για πρώτη φορά ο σχεδιασμός και ο προγραμματισμός της αποκατάστασης αναλαμβάνονται και υλοποιούνται από την Κ.τ.Ε., μέσω της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (στο εξής Ε.Α.Π.), η οποία λειτούργησε²³⁰ από τον Σεπτέμβριο του 1923 μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1930.

Οι δραστηριότητες όμως αυτές, υλοποιώντας το πνεύμα της Σύμβασης της Ανταλλαγής²³¹ της 30 Ιανουαρίου 1923, δεν καλύπτουν μόνο τους πρόσφυγες που ανταλλάχθηκαν με κανονική διαδικασία, αλλά και όσους εγκατέλειψαν την Τουρκία από τις 18 Οκτωβρίου 1912 κ.ε. Όλοι αυτοί αποτελούν την κατηγορία των ανταλλαξίμων προσφύγων, την αποζημίωση και αποκατάσταση των οποίων αναλαμβάνει η Ελλάδα σύμφωνα με τα άρθρα 5-18 της Σύμβασης της Ανταλλαγής αλλά και με το Ίδρυτικό Πρωτόκολλο της Γενεύης (29 Σεπτεμβρίου 1923). Ακόμη, με τα προγράμματα της Ε.Α.Π. αναλαμβάνεται²³² και η συνέχιση των εποικιστικών εργασιών που εκτελέστηκαν από το κράτος πριν από τη λειτουργία της (1923).

Εξάλλου, αν το 1923 έχουμε την επίσημη έναρξη της ανταλλαγής²³³ (Σύμβαση της 30 Ιανουαρίου) και

227. Ο Ευστάθιος Πελαγίδης είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

228. Μιχ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σσ. στ' -ζ.

229. Από τους 1.221.849 πρόσφυγες, οι 1.069.957 ήρθαν μετά την καταστροφή του 1922, ενώ οι υπόλοιποι 151.892 πριν από αυτή (1921-1922). *Απογραφή 1928*, σ. ρμδ'. Ακόμη: Α.Υ.Ε.Φ. 1923/Α/5/VI/12 και Α.Υ.Ε.Φ. 1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση για τους πρόσφυγες, η οποία διαβιβάζεται από το Υπουργείο Πρόνοιας στο Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 30 Αυγούστου 1923.

230. Για την ίδρυση και τον κανονισμό λειτουργίας της Ε.Α.Π., βλ. το Πρωτόκολλο της Γενεύης, της 23 Σεπτεμβρίου 1923, και το προσαρτημένο καταστατικό της Ε.Α.Π.: Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων Διαταγμάτων κλπ. αφορώντων την Ε.Α.Π.*, Αθήνα 1926, σσ. 4-14. Εξάλλου, για τη λήξη της λειτουργίας της, βλ. τη σχετική Σύμβαση Εκκαθάρισης μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της Ε.Α.Π. (Γενεύη, 23 Ιανουαρίου 1930): *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), Νομοθεσία περί αποκαταστάσεως των προσφύγων, εισπράξεως των προσφυγικών χρεών, συμψηφισμού των αποζημιώσεων, εκκαθάρισεως της Ε.Α.Π.* κλπ., Αθήνα 1935, σσ. 4-16. Η σύμβαση προέβλεπε σταδιακή διάλυση της Ε.Α.Π. μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1930. Βλ. και L.O.N.C.67.M.28.1931.Π. (Έκθεση της Κ.τ.Ε. για την εκκαθάριση της Ε.Α.Π.), Γενεύη, 14 Ιανουαρίου 1931 (σελίδες 14).

231. Υπουργείο Εξωτερικού, *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (υπογραφέισα εν Λωζάνη τη 30 Ιανουαρίου 1923)*, Αθήνα 1923 (άρθρο 3, σ. 4).

232. Εκθ. 1^η, σσ. 1-2, 4, 6: Η Ε.Α.Π. παρέλαβε από το κράτος (και τους ολοκλήρωσε) 4 αστικούς συνοικισμούς στην Αθήνα (Κοκκινιά, Ν. Ιωνία, Καισαριανή, Παγκράτι) και 3 στην επαρχία (Έδεσσα, Βόλος, Ελευσίνα). Συνολικά, μέχρι τον Φεβρουάριο του 1924, το ελληνικό κράτος δαπάνησε: περίπου 200.000.000 δρχ. για τη μεταφορά προσφύγων, 150.000.000 δρχ. για περιθαλψη, 100.000.000 δρχ. για ανέγερση νέων σπιτιών. Γενικό σύνολο: 550.000.000 δρχ., που ισοδυναμούν (σύμφωνα με την αντιστοιχία των νομισμάτων αυτή την περίοδο) με πάνω από 2.000.000 λίρες Αγγλίας.

233. Δε θα μας απασχολήσει το γιατί και πώς αποφασίστηκε η ανταλλαγή. Βλ. Κ. Σβολόπουλου, *Η απόφαση για την υποχρεωτική Ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (41), 1981. Βλ. και Ι. Α. Petropoulos, «The

της αποκατάστασης (Πρωτόκολλο Γενεύης της 29 Σεπτεμβρίου), το 1930 (31 Δεκεμβρίου) δεν έχουμε μόνο τη διάλυση της Ε.Α.Π. Έχουμε και το τέλος της πρώτης και κύριας περιόδου του προσφυγικού προβλήματος με την ταυτόχρονη ολοκλήρωση²³⁴ της προσφυγικής αποκατάστασης, περισσότερο στον αγροτικό και, λιγότερο, στον αστικό πληθυσμό. Η αποκατάσταση, βέβαια, συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο (1930-1940), αλλά όλος ο σχεδιασμός και προγραμματισμός αυτού του σταδίου αποτελούν υλοποίηση και προέκταση²³⁵ των προγραμμάτων και αποτελεσμάτων της Ε.Α.Π. (1923-1930).

Πάντως, η ολοκλήρωση της ανταλλαγής σημαδεύει και την αρχή της αποκατάστασης των προσφύγων. Αυτό σημαίνει ότι όσοι φτάνουν τελευταίοι, είναι πιο δύσκολο να εγκατασταθούν και να προωθηθούν σε παραγωγική απασχόληση απ' ό,τι εκείνοι που ήρθαν πρώτοι. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει, χονδρικά, την εικόνα των προσφυγικών ρευμάτων που κατέκλυσαν την Ελλάδα:

Περίοδος	Αριθμός προσφύγων	Τρόπος αναχώρησης
α) 1912-1920	435.000	Ξεριζωμός ²³⁶
β) Μέχρι τέλη 1922	900.000	Ξεριζωμός ²³⁷
γ) Μέχρι Μάρτιο 1923	1.150.000	Ξεριζωμός ²³⁸
δ) Μέχρι Σεπτέμβριο 1924	214.000	75.500 με Ξεριζωμό ²³⁹ 138.500 με Ανταλλαγή ²⁴⁰

Από αυτούς, οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και του Πόντου ακολούθησαν την παρακάτω πορεία, ώσπου να φτάσουν στην Ελλάδα:²⁴¹

compulsory Exchange of Populations:Greek – Turkish Peacemaking, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), σσ. 135-160 (136-148).

234. Ελευθ. Βενιζέλου, *Η ελληνοτουρκική Συμφωνία και αι προσφυγικά αποζημιώσεις*, Αθήνα 1930. Ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος παρατηρεί: «Ως μόνην υποχρέωσιν η Ελλάς ανέλαβε να χρησιμοποιήση την εν Ελλάδι ανταλλάξιμον περιουσίαν διά την αποζημίωσιν των ανταλλαξίμων προσφύγων και την υποχρέωσιν αυτήν την εξεπλήρωσεν με το παραπάνω» (ό. π., σ. 47). Εξάλλου, μια βδομάδα νωρίτερα, στις 17 Ιουνίου 1930, αγορεύοντας στη Βουλή επισημαίνει ότι το αίτημα του προσφυγικού κόσμου για ολοκλήρωση των αποζημιώσεων, αντικαταστάθηκε, ήδη, αναγκαστικά, από το αίτημα της «συμπληρώσεως και ολοκληρώσεως της προσφυγικής αποκαταστάσεως», πράγμα το οποίο έχει, ως τότε, συντελεστεί (ό. π., σ. 17). Για «τελική αποκατάσταση» των προσφύγων στα 1930 κάνει λόγο και ο Αλ. Πάλλης, προϊστάμενος, επί σειρά ετών, στις υπηρεσίες Ανταλλαγής και Εποικισμού. Βλ. Α. Πάλλη, «Αναδρομή στο προσφυγικό ζήτημα», *Μ.Χ.*, 11 (91964), σσ. 22-36 (22). Εξάλλου, το ότι η πρώτη και κύρια φάση της προσφυγικής αποκατάστασης λήγει το 1930, φαίνεται και από το γεγονός ότι την ίδια χρονιά διαλύεται η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αφού εξεπλήρωσε ουσιαστικά την κύρια αποστολή της. Οι απομένουσες εκκρεμότητες, ιδιαίτερα στην αστική αποκατάσταση, μεταβιβάζονται στην Αγροτική Τράπεζα. Βλ. Μιχ. Νοταρά, ό. π., σσ. 294-298. Έπειτα, προς αυτή τη λύση της αποτελεσματικής και πρακτικής αποκατάστασης προσανατολίζονται οι ελληνικές κυβερνήσεις από τις αρχές, ακόμη, του προσφυγικού προβλήματος. Έκθ. 1^η, σ. 5. Ακόμη, Έκθ. 26^η, σ. 7, και 27^η, σ. 16. Επίσης: J. Campbell – P. Sherrard, *Modern Greece*, London 1968, σ. 140. Βλ. και εφημερίδα *Ηχώ της Μακεδονίας Κοζάνης*, 1 Ιανουαρίου 1930 (στο εξής Η.Μ. Κοζάνης).

235. Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία*, σσ. 4-16.

236. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση.

237. Α.Υ.Ε., Φ.1923/ΚΤΕ/Γ/2/52, «Σημείωμα Υπουργ. Εξωτερικών», Αθήνα, 23.10.1922. Επίσης Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/12, «Σημείωμα Υπουργ. Εξωτερικών» (τους ανεβάζει σε 862.170 άτομα).

238. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση. Επίσης, Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/13, έκθεση για το Προσφυγικό που διαβιβάζεται από το Υπουργείο Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 23.7.1923 (τους ανεβάζει σε 1.100.000 άτομα).

239. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση.

240. Α.Υ.Ε., Φ.1926/Γ/68/1, αποφάσεις ΜΕΑΠ:

α) Αθήνα, 16.2.1924.

β) Αθήνα, 13.5.1924.

241. Κ.Μ.Σ., *Εξοδος Β*. Ο ελληνισμός της δυτικής Μικράς Ασίας, όσος απέμεινε, κατέφυγε, ξεριζωμένος, στα κοντινά νησιά του ανατολ. Αιγαίου. Εξάλλου, ο ελληνισμός του Πόντου ακολούθησε δύο τρόπους και δύο αντίστοιχες πορείες προς την Ελλάδα: Οι ξεριζωμένοι κατέφυγαν στην Ελλάδα μέσω των λιμανιών του Καυκάσου (Σοχούμ, Βατούμ). Όσοι ανταλλάχθηκαν, μεταφέρθηκαν πρώτα στους προσφυγικούς καταυλισμούς Σελιμιέ και Αγ. Στεφάνου Κων/πολης. Από εκεί, τμηματικά, έφτασαν στην Ελλάδα.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Περιοχή	Σταθμοί- λιμάνια αναχώρησης	Χρονικό διάστημα- τρόπος αναχώρησης
Καππαδοκία ²⁴²	Ερεγλί -Ουλούκισλα-Μερσίνα	1924, ΜΕΑΠ, Σύμβαση Ανταλλαγής
Λυκαονία ²⁴³	Άντρες: Χαλέπι-Αλεξανδρέττα-Βηρυτός Γυν/δα: Μερσίνα-Ελλάδα	1923, Ξεριζωμός 1924, Ανταλλαγή
Γαλατία ²⁴⁴	α) Άγκυρα-Κων/λη-Ελλάδα β) Άγκυρα-Κων/λη-Ελλάδα	1923, ιδίοις εξόδοις 1923-24, Ανταλλαγή
Φρυγία ²⁴⁵	α) Μουδανιά-Αν. Θράκη-Ελλάδα β) Κων/λη-Ελλάδα γ) Μερσίνα	1922, οπισθοχώρηση ελλ. στρατού 1923-24, Ανταλλαγή
Πισιδία ²⁴⁶	α)Καππαδοκία-Μερσίνα (γυναικόπαιδα) β)Σεβάστεια – Ερζερούμ (άντρες)	1923-24, Ανταλλαγή 1919-22, Εξορία
Λυκία ²⁴⁷	α)Μερσίνα-Αλεξανδρέττα-Ρόδος β)Άντρες: Εσωτ. Μ.Ασίας-Καύκασος	1923, Ανταλλαγή 1919-22, Εξορία
Παμφυλία ²⁴⁸	α)Μερσίνα-Ελλάδα (γυναικόπαιδα) β)(άντρες) Εσωτ. Μ.Ασίας-Καύκασος	1923-24, Ανταλλαγή 1919-22, Εξορία 1923, Ανταλλαγή (απομείναντες)
Κιλικία ²⁴⁹	α)πεδινή: Συρία-Κύπρος-Ελλάδα β)ορεινή: Εσωτ.Μ.Ασίας-Ελλάδα	1921, Ξεριζωμός 1921, Εξορία 1922, Ξεριζωμός
Δυτ. Μ.Ασία	Νησιά ανατολ. Αιγαίου	1922, Ξεριζωμός
Πόντος ²⁵⁰		

242. Κ.Μ.Σ., Έξοδος Β', σ. 4.

243. Κ.Μ.Σ., ό. π., σσ. 345-346.

244. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 372.

245. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 393.

246. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 427.

247. Κ.Μ.Σ., ό. π., σσ. 475-476.

248. Κ.Μ.Σ., ό. π., σσ. 505-506.

249. Κ.Μ.Σ., ό. π., σ. 516.

250. Α.Υ.Ε., Φ.1926/Γ/68/1, αποφάσεις ΜΕΑΠ: α) Αθήνα, 16.2.1924, β) Αθήνα, 13.5.1924. Βλ. και Πάλλη, Στατιστική μελέτη, σσ. 82-85.

Ενέργειες και μέτρα στις αρχές της προσφυγιάς. Προτάσεις για την ίδρυση της Ε.Α.Π.

Πρέπει πρώτα να πούμε ότι, έτσι όπως κατακλύσθηκε απροσδόκητα η Ελλάδα από απανωτά και πληθωρικά προσφυγικά ρεύματα,²⁵¹ ήταν αδύνατο να προγραμματίσει κάποια ορθολογική προετοιμασία. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, η αρχική κατανομή των προσφύγων στα διάφορα διαμερίσματα της χώρας έγινε χωρίς κανένα κριτήριο²⁵² και με μοναδικό σκεπτικό να εξευρεθούν, βιαστικά και πρόχειρα, τα μέσα και οι τρόποι για τη στέγασή τους. Η προηγούμενη κοινωνική τους σύνθεση και επαγγελματική τους ιδιότητα αγνοήθηκαν τελείως. Αρκεί μόνο να σημειώσουμε ότι φτάσαμε στις αρχές του 1924 και από τις 120.000 περίπου αγροτικές προσφυγικές οικογένειες, έχουν εγκατασταθεί, εντελώς προσωρινά, σε αγροτικές περιουσίες μόνο οι 73.000 (67.000 στη Μακεδονία και 6.000 σε άλλες περιοχές).²⁵³

Η προσωρινή αυτή εγκατάσταση είναι βέβαιο ότι θα αργήσει πολύ να γίνει μόνιμη και πλήρης, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις το ίδιο το σπίτι κατοικείται από δύο και περισσότερες οικογένειες προσφύγων, πέρα από τις μουσουλμανικές, των οποίων η αναχώρηση προγραμματίστηκε μέσα στο 1924.

Προκειμένου να μπει σε σωστή βάση το πρόγραμμα μιας βιώσιμης προσφυγικής αποκατάστασης, συγκροτήθηκαν ειδικές επιτροπές μελέτης του όλου θέματος. Τα πορίσματα²⁵⁴ όμως της έρευνάς τους υποβλήθηκαν στους αρμόδιους μετά την άφιξη της κύριας μάζας των προσφύγων. Κορυφαία πρόταση αυτών των πορισμάτων είναι η ίδρυση αυτόνομου οργανισμού, της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.),²⁵⁵ ο οποίος αναλαμβάνει όλη αυτή την ευθύνη και ασκεί επίσημα το έργο της αποκατάστασης (αγροτικής και αστικής),²⁵⁶ από τον Ιανουάριο²⁵⁷ του 1924 μέχρι και τον Δεκέμβριο²⁵⁸ του 1930. Διερευνητικά,²⁵⁹ βέβαια, το έργο της Ε.Α.Π. αρχίζει το Νοέμβριο του 1923, στη Θεσσαλονίκη. Ομολογουμένως, η Ε.Α.Π. υπήρξε ο κύριος δημιουργός του «Έπους της Αποκατάστασης». Ύστερα από μια τέλεια εποικιστική οργάνωση, πέτυχε να αποκαταστήσει, μέσα σε 7 χρόνια (1923-1930), 145.000 αγροτικές και 100.000 αστικές οικογένειες (βλ. σχηματική παράσταση της Ε.Α.Π.). Έπειτα, με δικές της ενέργειες στις περισσότερες περιπτώσεις, η εγκατάσταση των προσφύγων σε αμιγή ή μικτό οικισμό έγινε με κριτήριο την κοινή καταγωγή από στενότερη ή ευρύτερη περιφέρεια των πατρογονικών εστιών της Ανατολής. Το γεγονός αυτό συνέβαλε σημαντικά στη μονιμοποίηση της προσφυγικής εγκατάστασης.

251. Σε 1.400.000, στρογγυλοποιημένα, ανεβάζει τους πρόσφυγες της Ελλάδας η Κ.τ.Ε. Βλ. S.D.N. L'Établissement, σ. ν'. Αντίθετα ο Ζαμπαθάς τους κατεβάζει σε 786.431 άτομα, όσους δηλαδή έδωσε η, κάπως πρόωρη, απογραφή των προσφύγων (Απρίλιος 1923). Βλ. Ζαμπαθά, *Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες*, Αθήνα 1969, σ. 102.

252. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/13, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας/Διεύθυνσης εποικισμού προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 23 Ιουλίου 1923: «Οι πρόσφυγες... διευθύνονται εις το εσωτερικόν κατανεμόμενοι εις τα διάφορα κτήματα, όπου υπάρχουν οικήματα προς στέγασιν, ή στεγαζόμενοι προσωρινώς εις σκηνάς...».

253. Έκθ. 1^η, σσ. 3, 6.

254. Α.Υ.Ε., Φ.1923/Α/5/VI/13, έγγραφα του Υπουργείου Γεωργίας διαβιβάζουν στο Υπουργείο Εξωτερικών: α) έκθεση για το Προσφυγικό (αποκατάσταση αγροτών και αστών προσφύγων), Αθήνα, 8 Μαΐου 1923, β) προτάσεις για την προσφυγική αποκατάσταση, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1923. Βλ. και Α.Υ.Ε., Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/11/6, «Μελέτη επί του τρόπου της καταγραφής, εξακριβώσεως και εκτιμήσεως των εν Τουρκία περιουσιών των χριστιανών».

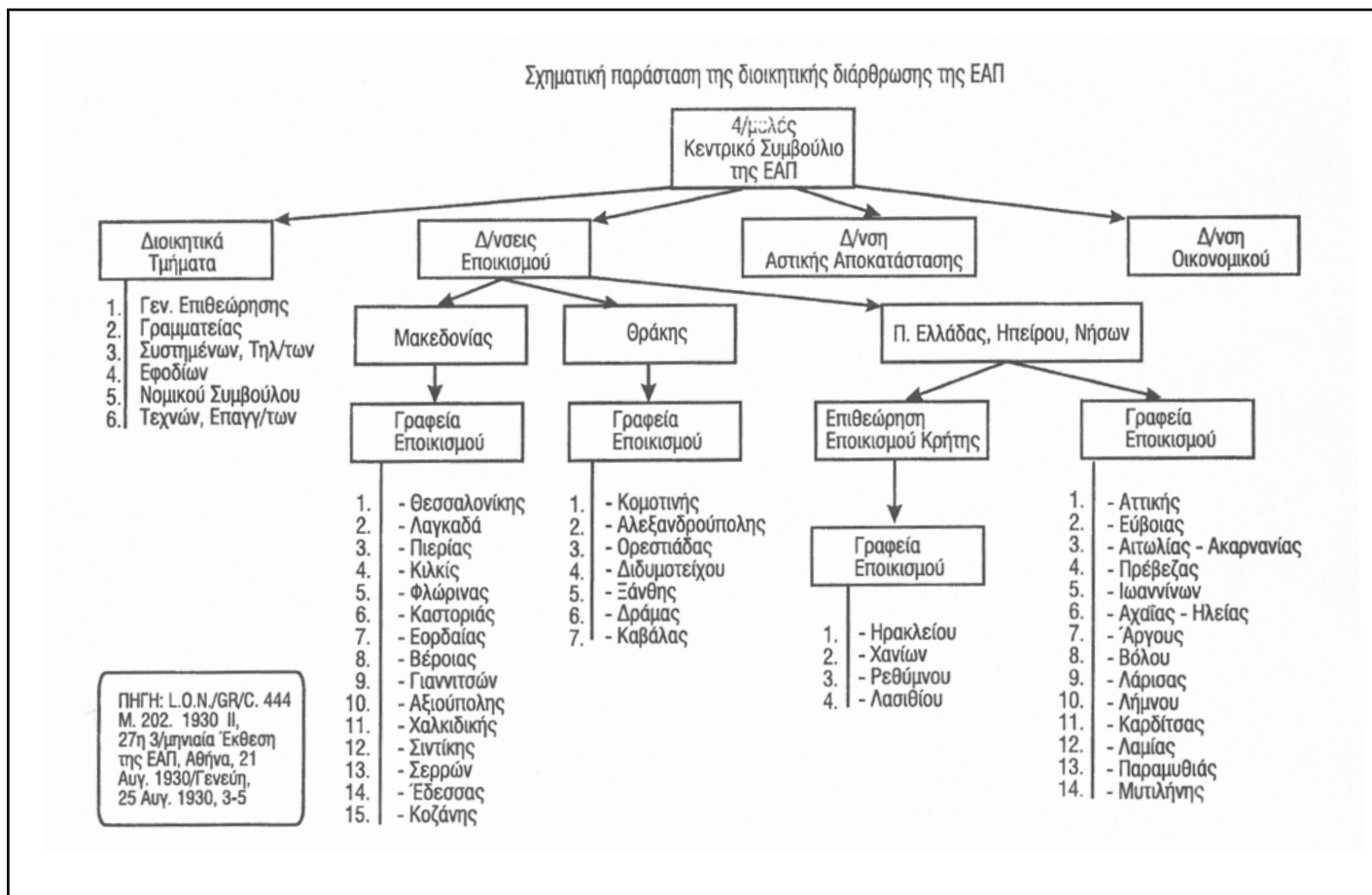
255. Για την ίδρυση και το καταστατικό της Ε.Α.Π., βλ. Ε.Α.Π., Συλλογή Νόμων, σσ. 4-31 (Πρωτόκολλο Γενεύης της 29 Σεπτεμβρίου 1923, Καταστατικό ταυτόχρονο και συνημμένη Πρόσθετος Πράξις της 19 Σεπτεμβρίου 1924).

256. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 51-55 (Ν.Δ. «Περί λειτουργίας της Ε.Α.Π.»). Άρθρο 1: οι δικαιοδοσίες της αποκατάστασης μεταβιβάζονται στην Ε.Α.Π. από τα Υπουργεία Γεωργίας (η αγροτική) και Προνοίας (η αστική).

257. Ε.Α.Π., ό. π., σ. 50 (Εγκύκλιος του Υπουργείου Γεωργίας προς τις περιφερειακές υπηρεσίες, Αθήνα, 11 Ιανουαρίου 1924). Γνωστοποιείται στους Γενικούς Διευθυντές, τη Γεν. Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, τους Νομάρχες Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας ότι, στο εξής, μόνη αρμόδια για τον εποικισμό των προσφύγων θα είναι η Ε. Α. Π. Ουσιαστικά, οι εργασίες της Ε.Α.Π. άρχισαν στις 11 Νοεμβρίου 1923 από τη Θεσσαλονίκη. Εκεί πήγαν, πρώτη φορά, τα μέλη της επιτροπής, για να εκτιμήσουν από κοντά το μέχρι τότε εποικιστικό έργο της κυβέρνησης στη Μακεδονία. Έκθ. 1^η, σ. 1.

258. Βλ. τη Σύμβαση που υπογράφηκε στη Γενεύη, στις 24 Ιανουαρίου 1930, μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και Ε.Α.Π., για την εκκαθάριση της περιουσίας της δεύτερης μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1930: Α.Τ.Ε. Νομοθεσία, σσ. 4-16. Βλ. και τη Συμβολαιογραφική πράξη μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας της Ε.Α.Π. στην ελληνική κυβέρνηση (Αθήνα 27 Δεκεμβρίου 1930): Α.Τ.Ε., ό. π., σ. 27. Βλ. ακόμη L.O.N.C. 67 M.28. 1931. Π. Γενεύη, 14 Ιανουαρίου 1931: έκθεση για τις διαδικασίες που ακολούθησαν προκειμένου να υλοποιηθεί η παραπάνω σύμβαση της 24 Ιανουαρίου 1930.

259. Έκθ. 1^η, σ. 1.

Τσάπισμα καπνού.

Β'. Έλληνες πρόσφυγες στη Μακεδονία

α) Έλληνες πρόσφυγες στη Μακεδονία κατά επαρχίες (1912-1915)

α/α	Επαρχίες εγκατάστασης	Αριθμός προσφύγων		Εγκατασταθέντες κατά επαγγέλματα		
		Οικογένειες	Άτομα	Γεωργοί	Άλλα επαγγέλματα	Χωρίς επάγγελμα
1.	Ανασελίτσα	230	942	-	13	929
2.	Βέροια	212	862	269	9	584
3.	Βοδενά (Έδεσσα)	413	1.648	681	82	885
4.	Γιαννιτσία	682	2.841	794	142	1.905
5.	Γρεβενά	64	300	-	-	300
6.	Δεμίρ Ισσάρ (Σιδηρόκαστρο)	1.331	5.482	1.204	80	4.198
7.	Δράμα	3.197	12.907	1.602	152	11.153
8.	Ελασσόνα	43	178	-	-	178
9.	Ζίχνη	1.281	5.180	1.009	25	4.146
10.	Θάσος	216	848	-	-	848
11.	Θεσσαλονίκη	9.197	36.578	3.980	1.330	31.268
12.	Καβάλα	1.379	5.857	427	140	5.290
13.	Καϊλάρια	321	1.275	419	5	851
14.	Καστοριά	25	88	-	-	88
15.	Κατερίνη	908	3.626	1.623	65	1.938
16.	Κιλκίς	3.301	13.788	6.080	16	7.692
17.	Λαγκαδάς	1.994	8.104	2.851	291	4.962
18.	Νιγρίτα	905	3.639	-	-	-
19.	Πράβιον (Ελευθερούπολη)	610	2.766	868	26	1.872
20.	Σαρή Σαμπάν	597	2.663	874	120	1.669
21.	Σέρβια	165	684	382	-	302
22.	Σέρρες	611	2.265	4.202*	23*	6.419*
23.	Τζουμαγιά	1.190	4.710	-	-	-
24.	Φλώρινα	31	126	-	-	126
25.	Χαλκιδική	17	97	-	-	97
	ΣΥΝΟΛΟ	29.557	117.484	27.265	2.519	87.700

*Μαζί με Νιγρίτα και Τζουμαγιά.

Συμπέρασμα: Από τους 117.484 πρόσφυγες της περιόδου 1912-1915, οι 87.700 (ποσοστό 75%) δεν έχουν τοποθετηθεί ακόμη (Οκτώβριος 1915) σε κάποιο επάγγελμα.

Για την περίθαλψη και εγκατάσταση των εν λόγω 117.484 προσφύγων, στο παραπάνω χρονικό διάστημα, δαπανήθηκε το ποσό των 15.817.639 δρχ.

(ΠΗΓΗ: Υπουργείο Οικονομικών, Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων, Αθήνα 1916).

**β) Έλληνες πρόσφυγες στη Μακεδονία κατά περιφέρειες
και εποικιστικά Γραφεία (1922-1924)**

(ΠΗΓΗ: Ε.Α.Π./Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας / Τμήμα Στατιστικής, Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας, Θεσσαλονίκη 1928)

β.1) ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

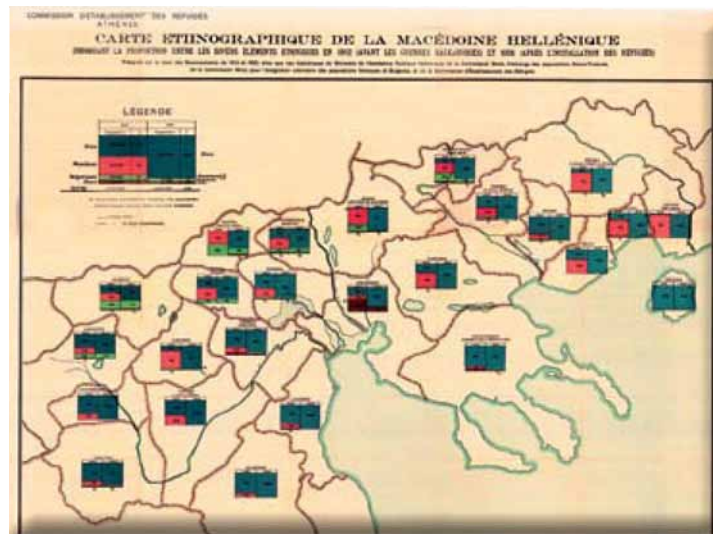
Οι 427.713 αγρότες πρόσφυγες της Μακεδονίας κατανέμονται, ανάλογα με το πληθυσμιακό τους μέγεθος, ως εξής:

α) Κατά περιφέρειες:

- 1) Στην Κεντρική Μακεδονία: 201.480 (47,10%)
(9 Εποικιστικά Γραφεία)
- 2) Στην Ανατολική Μακεδονία: 153.271 (35,83%)
(4 Εποικιστικά Γραφεία)
- 3) Στη Δυτική Μακεδονία: 72.962 (17,05%)
(4 Εποικιστικά Γραφεία)

β) Κατά Εποικιστικά Γραφεία (Ε.Γ.)

- 1) Ε.Γ. ΔΡΑΜΑΣ: 58.291 (13,62%)
- 2) Ε.Γ. ΚΑΒΑΛΑΣ: 37.752 (8,82%)
- 3) Ε.Γ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: 36.455 (8,52%)
- 4) Ε.Γ. ΚΙΛΚΙΣ: 36.265 (8,47%)
- 5) Ε.Γ. ΚΟΖΑΝΗΣ: 31.402 (7,34%)
- 6) Ε.Γ. ΣΕΡΡΩΝ: 29.590 (6,91%)
- 7) Ε.Γ. ΣΙΝΤΙΚΗΣ: 27.638 (6,46%)
- 8) Ε.Γ. ΛΑΓΚΑΔΑ: 25.476 (5,95%)
- 9) Ε.Γ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ: 24.574 (5,74%)
- 10) Ε.Γ. ΈΔΕΣΣΑΣ: 23.498 (5,49%)
- 11) Ε.Γ. ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΑΣ: 21.543 (5,03%)
- 12) Ε.Γ. ΑΞΙΟΥΠΟΛΗΣ: 15.315 (3,58%)
- 13) Ε.Γ. ΒΕΡΟΙΑΣ: 15.072 (3,52%)
- 14) Ε.Γ. ΠΙΕΡΙΑΣ: 12.846 (3,00%)
- 15) Ε.Γ. ΦΛΩΡΙΝΑΣ: 12.463 (2,91%)
- 16) Ε.Γ. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ: 11.979 (2,80%)
- 17) Ε.Γ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ: 7.554 (1,76%)

Εθνογραφικός χάρτης της Μακεδονίας, 1926.
Εκπονήθηκε από την Κ.τ.Ε.

Όπως βλέπουμε, τη μερίδα του λέοντος, γεωγραφικά, στην κατανομή των προσφύγων έχουν η Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία (συνολικά 83%).

Η Δυτική Μακεδονία, καθώς βρίσκεται αρκετά μακριά από τα λιμάνια του Αιγαίου, δέχθηκε, κάπως καθυστερημένα, τα προσφυγικά ρεύματα. Έτσι, σε καμία έκθεση, μέχρι και τον Οκτώβριο του 1922, δεν εντοπίζουμε προσφυγικό στοιχείο στον δυτικομακεδονικό χώρο.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Αλλά και οι πηγές ενίσχυσης των προσφύγων με κοινωνικά και βιοτικά αγαθά (παιδεία, υγεία, τροφή, ενδυμασία κ.ά.) ήταν περιορισμένες σ' αυτήν την περιφέρεια.

Γι' αυτό και ο μεγαλύτερος όγκος του προσφυγικού στοιχείου, από το 1913 κ.ε., εγκαταστάθηκε στις πλησιέστερες προς τα λιμάνια αλλά και γόνιμες και με πολλές ελπίδες για το μέλλον, κεντρικές και ανατολικές περιοχές της Μακεδονίας.

Επίλογος

Ένα είναι βέβαιο, αν και το ποσοστό των προσφύγων στη Μακεδονία ανέρχεται στο ύψος του 452% του όλου πληθυσμού της, ωστόσο, η πληθωρική εγκατάσταση στον βόρειο αυτό χώρο δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μελετημένης και προσχεδιασμένης πολιτικής εκ μέρους της Ελλάδας. Απλά, η περίθαλψη και εγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων διευκολύνθηκε σημαντικά από την ταυτόχρονη αναχώρηση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, στο πλαίσιο της ανταλλαγής.

Με την έννοια αυτή, η ανταλλαγή και αποκατάσταση των προσφύγων θα παρείχε, πρώτα - πρώτα, κρατική και διεθνή προστασία στους ξεριζωμένους της Ανατολής. Ήταν όμως και ενέργεια εθνική, με την έννοια ότι θα εξυπηρετούσε ομοεθνείς πληθυσμούς και όχι ότι θα ενισχύονταν εθνικά οι βόρειες περιοχές της χώρας, αφού ήδη ο μεγαλύτερος όγκος των προσφύγων (κάπου 1.150.000 άτομα) κατέκλυσε την Ελλάδα (κυρίως τη Μακεδονία), πριν προετοιμαστούν και πάρουν μέτρα οι ελληνικές κυβερνήσεις. Εντελώς ξαφνικά και αναπάντεχα.

Προσφυγική οικογένεια (1923), Αρχείο ΕΛΙΑ.

β.2) ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΣΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (1922-1924)

(Έκθ. 16^η της Ε.Α.Π., Απογραφή Αστών Προσφύγων, Ιούλ.-Αύγ. 1927)

α/α	Νομαρχίες	Πρόσφυγες που μένουν σε συνοικισμούς ή σε μουσουλμανικά σπίτια		Πρόσφυγες που μένουν σε νοικιασμένα σπίτια ή δωμάτια		ΣΥΝΟΛΟ	
		Οικογ.	Άτομα	Οικογ.	Άτομα	Οικογ.	Άτομα
1	Θεσσαλονίκη	24.335	91.832	1.939	8.105	26.274	99.937
2	Κοζάνη	85	322	139	439	224	761111
3	Πέλλα	1.808	7.080	125	476	1.933	7.556
4	Φλώρινα	302	1.228	21	79	323	1.307
5	Σέρρες	1.906	6.984	198	633	2.104	7.617
6	Δράμα	3.589	13.282	273	1.092	3.862	14.374
7	Καβάλα	5.889	22.105	87	341	5.976	22.446
	ΣΥΝΟΛΟ	37.914	142.833	2.782	11.165	40.696	153.998

Σημείωση: Οι επτά (7) νομοί της Μακεδονίας, στη δεκαετία του 1920, ήταν πολύ ευρύτεροι. Στη Νομαρχία Θεσσαλονίκης (π.χ.) υπάγονταν και οι σημερινοί Νομοί Πιερίας, Ημαθίας, Κιλκίς, Χαλκιδικής. Στη Νομαρχία Φλώρινας υπαγόταν ο σημερινός Νομός Καστοριάς, στη Νομαρχία Κοζάνης ο Νομός Γρεβενών. Εξάλλου, αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί ιδρύθηκαν όχι μόνο στις έδρες των νομών, αλλά και σε άλλα αστικά κέντρα του κάθε νομού. Έτσι, συνολικά στη Μακεδονία ιδρύθηκαν 41 αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί, με 3.953 σπίτια, σε σύνολο 27.343 αστικών σπιτιών όλης της χώρας (14,5%) (Έκθ. Ε.Α.Π. 27^η, σ. 15).

Από τον πίνακα γεωγραφικής κατανομής των αστών προσφύγων, κατά Νομαρχίες, φαίνεται ότι και στην περίπτωση αυτή τη μερίδα του λέοντος έχει η Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Πέλλα), με 107.493 άτομα (69,8%). Ακολουθεί η Ανατολική Μακεδονία (Σέρρες, Δράμα, Καβάλα), με 44.437 άτομα (28,85%) και έπεται η Δυτική Μακεδονία, με 2.068 άτομα (ποσοστό 1,34%).

Τελικά, θα λέγαμε ότι για τη διαμόρφωση του ανθρωπογεωγραφικού χάρτη του προσφυγικού ζητήματος λειτούργησαν τα ίδια κριτήρια, τόσο για τους αγρότες όσο και για τους αστούς πρόσφυγες.

Ευστάθιος Πελαγίδης

Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)

Το 1922 η Ελλάδα, οικονομικά εξαντλημένη από τον Μικρασιατικό Πόλεμο (1919-1922) και ηθικά καταπτοημένη από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανέλαβε το δυσβάστακτο βάρος να αποκαταστήσει γύρω στους 1.400.000 Έλληνες πρόσφυγες, που κατέκλυσαν τη χώρα μετά τον αναγκαστικό και βίαιο ξεριζωμό από τις πατρογονικές εστίες της Ανατολής.

Η αντιμετώπιση του τεράστιου αυτού προβλήματος, από μια χώρα των 5.000.000 κατοίκων, απαιτούσε ύψιστες υλικές και οικονομικές θυσίες, τις οποίες ήταν αδύνατο να υποστεί στη συγκεκριμένη, τουλάχιστον, ιστορική συγκυρία.

Πράγματι, το πρόβλημα της εξεύρεσης οικονομικών πόρων, πέρα από τη διάθεση κρατικών κονδυλίων, επέβαλε και την ανάγκη να αναζητηθεί, οπωσδήποτε, η λύση των δανείων, τόσο από πιστωτικά ιδρύματα του εξωτερικού όσο και από τράπεζες του εσωτερικού, προκειμένου να μπει σε συστηματική βάση η πολιτική της προσφυγικής αποκατάστασης.

Από την άλλη, είχε κατανεμηθεί ο θεσμικός ρόλος οικονομικής στήριξης αυτού του έργου στους δύο κορυφαίους φορείς: στην Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκαταστάσεως των Προσφύγων) και στην Ε.Τ.Ε. (Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος). Η πρώτη ανέλαβε την αγροτική αποκατάσταση και μέρος της αστικής σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων, ενώ η δεύτερη είχε την αποκλειστική ευθύνη για την αποκατάσταση αστών προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί σε μεγαλύτερες πόλεις.

Όμως και τα κρατικά κονδύλια, που διατέθηκαν για την κορυφαία αυτή εθνική υπόθεση, δεν ήταν λίγα.

Α) Το πρόβλημα της εξεύρεσης οικονομικών πόρων. Τα προσφυγικά δάνεια

Ύστερα από επίμονους αγώνες κατάφερε η Ελλάδα, παρά τη διπλωματική της απομόνωση, να συνάψει σε αγγλικές και αμερικανικές τράπεζες τα γνωστά προσφυγικά δάνεια²⁶⁰ του 1924, 1926 και 1929, συνολικού καθαρού ύψους 12.973.053 λιρών Αγγλίας.²⁶¹ Οι όροι, βέβαια, ήταν επαχθέστατοι. Γι' αυτό και αποφασίσθηκε²⁶² η ίδρυση του αυτόνομου οργανισμού της Ε.Α.Π. για τη διαχείριση των δανείων.

Στη διάθεση του οργανισμού αυτού τέθηκαν και οι παρακάτω εγγυήσεις:²⁶³ α) Ειδικές κρατικές πρόσοδοι που απέφεραν 150.000.000 δρχ. για την κάλυψη των τοκοχρεολυτικών δόσεων του δανείου, β) πλεονάσματα αδιαθέτων πόρων, γ) πρόσοδοι κτημάτων από χρήση ή εκποίηση, δ) 5.000.000 στρέμματα ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας.

Πέρα όμως από τα εξωτερικά δάνεια, ήταν ανάγκη να συναφθούν²⁶⁴ και εσωτερικά ομολογιακά.²⁶⁵ Τα δάνεια αυτά αρχίζουν το 1923 (Ομολογίες ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως) και συνεχίζουν να εκδίδονται μέχρι το 1928 (ως Ομολογίες Ανταλλαξίμων).²⁶⁶ Ειδικότερα, οι Ομολογίες των Ανταλλαξίμων

260. Αρ. Τούντα-Φεργαδή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986, σσ. 147-163 (το κείμενο της σύμβασης για το δάνειο του 1924). Βλ. και Petropoulos, *ό. π.*, σ. 152. Το δάνειο του 1926, με τόκο 8%, ήταν αγγλικό (Εκθ. 21^η, σ. 4) ενώ του 1929, με τόκο 4%, δόθηκε από τράπεζες της Αμερικής (Εκθ. 23^η, σ. 1).

261. Εκθ. 27^η, σ. 19. Αναλυτικά, το δάνειο του 1924 (τόκος 7%) ανέρχεται σε 9.970.016 Λ.Α., του 1926 σε 499.759 Λ.Α., του 1929 σε 2.503.278 Λ.Α.

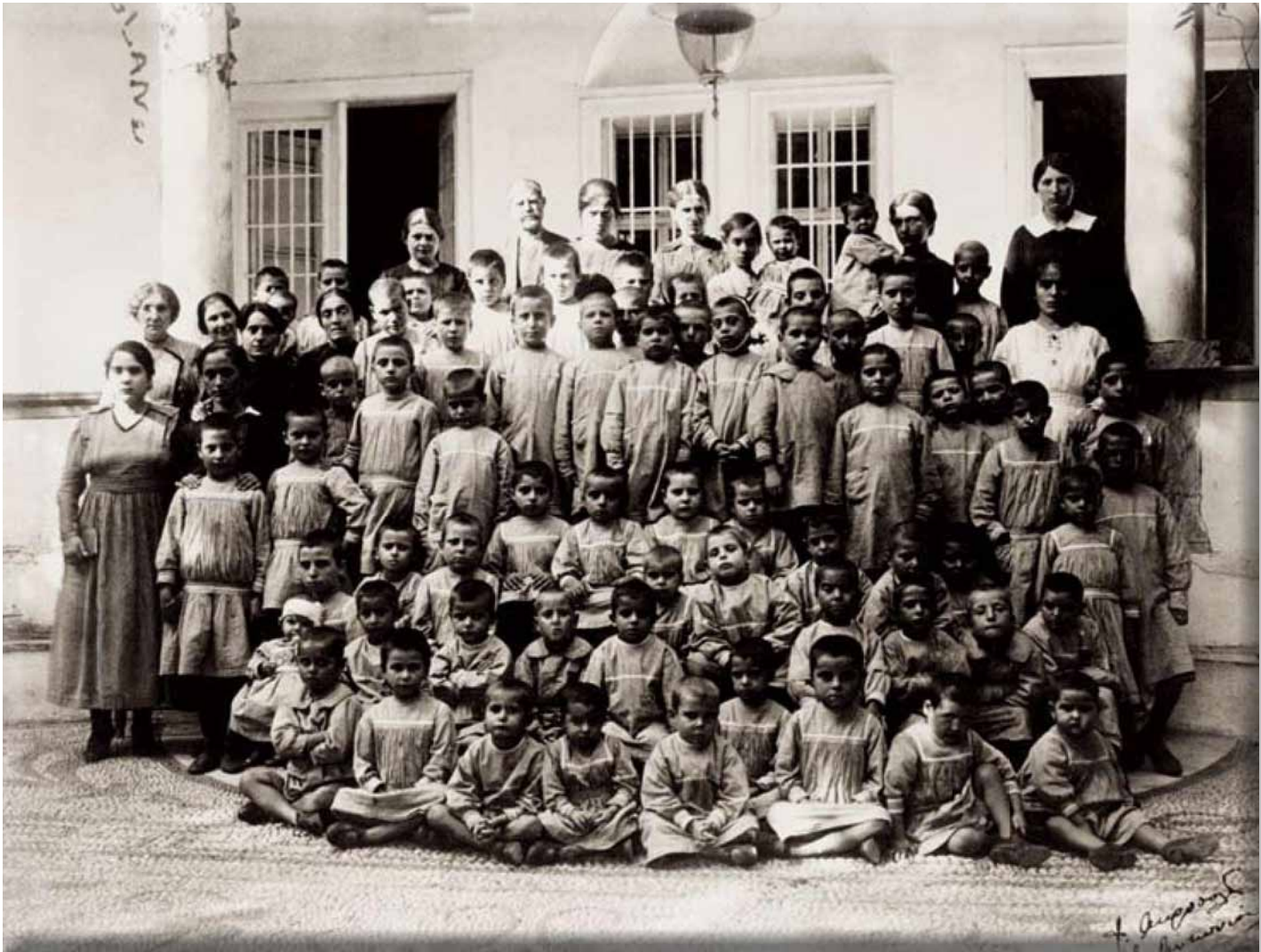
262. Α.Ε.Κ., τόμ. 7, σσ. 241-247.

263. Ε.Α.Π., *ό. π.*, σσ. 4-7 (το Πρωτοκ. της 29.9.1923).

264. Για τις διάφορες κατηγορίες των εξωτερικών και εσωτερικών δανείων, βλ. Α. Πάλλη, «Προσφυγικό Ζήτημα», Μ.Μ.Ε., τόμ. 10, σ. 671, και Πρωτονοτάριου, *ό. π.*, σ. 76.

265. Γ. Κοτίτσα, «Τα ομολογιακά δάνεια για τους πρόσφυγες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *ό. π.*, σσ. 49-50.

266. Ο πλήρης τίτλος της ομολογίας του 1926 ήταν: «Ε.Τ.Ε. Δανείων 8% 1926 εις Τραπεζικά γραμμάτια προς αποζημίωσιν των ανταλλαξίμων προσφύγων. Τίτλος μιας ομολογίας δρχ. 1.000 εις τον φέροντα». Ι. Α.Ε.Τ. 150 (589), Σειρά Χ. Δάνεια, Α' Δη-

Το ορφανοτροφείο της Αμερικανικής Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής (Κέρκυρα).

εκδόθηκαν πρώτη φορά από την κυβέρνηση Κονδύλη το 1926,²⁶⁷ με τόκο 8%.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1928, ξαναεκδόθηκαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου, με τόκο, αυτή τη φορά, 6%. Η μείωση του επιτοκίου προκάλεσε εντονότερες συζητήσεις στη Βουλή,²⁶⁸ ύστερα από δριμύτατη επερώτηση της αντιπολίτευσης (Λαϊκό Κόμμα) και σωρεία υπομνημάτων διαμαρτυρίας από προσφυγικούς φορείς διαφόρων περιοχών της χώρας.

Δάνεια, όμως, αγροτικά ή επαγγελματικά, χορηγούσαν και οι τράπεζες: αρχικά η Εθνική και μετά το 1929 και η Αγροτική.²⁶⁹ Αυτά ήταν ιδιωτικού χαρακτήρα (καλλιεργητικά, πλασματικά, επαγγελματικά). Αν και συχνά στο ελληνικό κοινοβούλιο έφταναν υπομνήματα διαμαρτυρίας²⁷⁰ κατά της Ε.Τ.Ε. για επίμονη απαίτηση των χορηγηθέντων δανείων ή για αύξηση του επιτοκίου, ωστόσο, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι η τραπεζική πίστη στον αγροτικό κόσμο αυξάνει με γεωμετρική πρόοδο²⁷¹ από χρόνο σε χρόνο. Η αύξηση,

μόσια δάνεια. Για τις διάφορες κατηγορίες Ομολογιών των Ανταλλαξίμων, βλ. το άρθρο 9 της Σύμβασης μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και Ε.Α.Π. (Γενεύη, 24 Ιανουαρίου 1930): Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία*, σ. 10.

267. Έκθ. 13^η, σσ. 3, 7.

268. Π. Β' .Π. 1928, σσ. 58, 79, 82, 85, 86, 91, 100, 110, 167, 180, 181, 183, 201, 208, 333.

269. Η Αγροτική Τράπεζα ιδρύθηκε με νόμο που ψηφίστηκε στη Βουλή τον Ιούλιο του 1929. Βλ. Συν. Έκτ. 1929, σσ. 191, 396-403.

270. Π. Β' .Π. 1928, σσ. 14, 33, 110, 111, 467, 486.

271. Για τα γεωργικά δάνεια της περιόδου 1919-1929 στη Μακεδονία, βλ. Μ.Ι. Μαυρογορδάτου- Α.Χ. Χαμουδοπούλου, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 108-109. Ειδικότερα για τα δάνεια της Ε.Τ.Ε., από το 1923

μάλιστα, είναι αλματώδης μετά το 1923, τη χρονιά που έγινε η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων. Έτσι, ενώ το 1923 χορηγήθηκαν από την Ε.Τ.Ε. 12.293 γεωργικά δάνεια στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και 88.860 στην Ανατολική, τον επόμενο χρόνο απογειώνονται στις 81.740 και 212.884, αντίστοιχα. Το 1929, ανεβαίνουν στις 252.590 και 513.678 (συνολικά 766.268), έναντι 1.613.334 δανείων που χορηγήθηκαν σ' όλη τη χώρα. Μέσα σε έξι, δηλαδή, χρόνια υπερεπταπλασιάστηκαν τα γεωργικά δάνεια που χορηγήθηκαν σε αγρότες της Μακεδονίας. Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση οφείλεται, σίγουρα, στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε από την πληθωρική προσφυγική αποκατάσταση.

Β) Η συμβολή της πολιτείας στην προσφυγική αποκατάσταση

Είναι γνωστό ότι την ευθύνη της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων της περιόδου 1913-1923 είχε, αποκλειστικά και μόνο, η ελληνική πολιτεία.

Όμως, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, την κύρια ευθύνη για την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος στη χώρα μας αναλαμβάνει η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ως αυτόνομος οργανισμός της Κοινωνίας των Εθνών. Αυτό σημαίνει ότι η Ε.Α.Π. διαχειρίζεται τα σχετικά κονδύλια χωρίς κανέναν κρατικό έλεγχο και αποδίδει λόγο γι' αυτά μόνο στην Κ.τ.Ε. (Γενεύη), καταστρώνει και υλοποιεί προγράμματα αγροτικής και αστικής αποκατάστασης με δική της πρωτοβουλία, οργανώνει τις εποικιστικές της υπηρεσίες ως ανεξάρτητος φορέας. Με τα δεδομένα αυτά, πέρα από το ότι εξασφαλίζεται η οικονομική κάλυψη της προσφυγικής αποκατάστασης με κονδύλια της Κ.τ.Ε., κατοχυρώνονται και ορισμένα αναγκαία, γι' αυτή την υπόθεση, πλεονεκτήματα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν: το αδιαμφισβήτητο διεθνές κύρος της Ε.Α.Π., η αποφυγή ενδεχόμενων κρατικών παρεμβατισμών και χρονοβόρων γραφειοκρατικών διαδικασιών, η πρόληψη και ο έλεγχος τυχόν οικονομικών ατασθαλιών, με λίγα λόγια το κύρος και το αδιάβλητο του όλου προγράμματος.

Πού λοιπόν εντοπίζεται κρατική παρουσία σ' όλη αυτή τη διαδικασία; Πού και πώς λειτουργεί ως παράγων αποκατάστασης, αφού τη σχετική ευθύνη έχει η Ε.Α.Π., ως αυτόνομος οργανισμός της Κ.τ.Ε.;

Και όμως δεν είναι μικρός ο ρόλος της Πολιτείας, όσο κι αν ακούστηκαν πολλά παράπονα και εκτοξεύθηκαν βάσιμες κατηγορίες εις βάρος της, ιδιαίτερα για παραλείψεις στις επιβαλλόμενες από τη Σύμβαση υποχρεώσεις της για καταβολή αποζημιώσεων και αξιοποίηση της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας. Η Ε.Α.Π. δε θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς τη νομοθετική και οικονομική της στήριξη.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η διπλή συμβολή (νομοθετική και οικονομική) του κρατικού παράγοντα στο τεράστιο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης αυτής της περιόδου (1923-1930).

I) Νομοθετική ρύθμιση του προσφυγικού ζητήματος

Η μαζική καταφυγή και συρροή των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, δημιούργησε το μέγα και πιεστικό πρόβλημα της αποκατάστασής τους.

Επειδή ένα τέτοιο έργο ήταν αδύνατο να το αναλάβει μόνη της η Ελλάδα, καθώς έβγαινε εξαντλημένη από τον Μικρασιατικό Πόλεμο, κρίθηκε αναγκαίο να ζητηθεί οικονομική βοήθεια και διεθνής εγγύηση από την Κ.τ.Ε. Προκειμένου, όμως, να εξασφαλισθεί αυτή η βοήθεια, προηγήθηκε μεταξύ Ελλάδας και Κ.τ.Ε. μία βασική καταστατική σύμβαση, η οποία είχε κλιμακωθεί σε δύο φάσεις:

Α' Φάση: Η φάση αυτή ξεκινάει από το Πρωτόκολλο²⁷² της Γενεύης, της 29 Σεπτεμβρίου 1923, το οποίο

μέχρι το 1925, βλ. Μαργαρίτας Δρίτσα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. β', τεύχ. 4, Αθήνα, Μέλισσα, Δεκέμβριος 1985, σσ. 313-326 (320).

272. Τίτλος του Πρωτοκόλλου: «Πρωτόκολλον αφορών εις την αποκατάστασιν των εν Ελλάδι προσφύγων και εις την προς τούτο ίδρυσιν επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων». Ε.Α.Π., Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κ.λ.π., αφορώντων την Ε.Α.Π., Αθήνα 1926, σσ. 4-7.

Επιτροπή Προσφύγων με το Συμβούλιο της Παμμικρασιατικής και Θρακικής Ενώσεως (Αρχείο ΕΛΙΑ).

είχε υπογράψει για την ελληνική κυβέρνηση, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Το Πρωτόκολλο δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αποδοχή του σχεδίου που είχε εκπονήσει η Κ.τ.Ε. για την ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), με κύριο στόχο την εγκατάσταση και την παραγωγική ένταξη των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο.

Με το Πρωτόκολλο της Γενεύης (14 άρθρα) η ελληνική κυβέρνηση αναλαμβάνει να προβεί στις παρακάτω ενέργειες:

α) Να ιδρύσει ειδική Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, σύμφωνα με το συνημμένο, ως Παράρτημα,²⁷³ Καταστατικό. Παράλληλα, να προβεί στη θέσπιση νομοθετικών μέτρων που θα κατοχυρώνουν την εξουσία και λειτουργία της Ε.Α.Π. Τα μέτρα αυτά θα ανακοινώνονται στην Κ.τ.Ε. και δε θα τροποποιούνται χωρίς τη δική της συναίνεση.

β) Να παραχωρήσει στην Ε.Α.Π., για την εγκατάσταση και παραγωγική απασχόληση προσφύγων, αγροτικές εκτάσεις 5.000.000 στρεμμάτων.

γ) Να συνάψει, με την εγγύηση της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, δάνειο όχι κατώτερο των 6.000.000 λιρών Αγγλίας, το οποίο θα τεθεί αμέσως στη διάθεση της Ε.Α.Π.

δ) Να δώσει προτεραιότητα στην πληρωμή αποζημιώσεων, παρά στην είσπραξη των χρεών.

ε) Να διευκολύνει το αρμόδιο Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., εφόσον θελήσει να ελέγξει και να ερευνήσει το έργο της Ε.Α.Π., και παράλληλα να προβεί στην υλοποίηση των αποφάσεων αυτού του Συμβουλίου.

273. Για το κείμενο του παραρτήματος (Καταστατικού της Ε.Α.Π.), βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 8-14. Το παράρτημα υπογράφεται από τον Ανδρ. Μιχαλακόπουλο και, για την Κ.τ.Ε., από τον Βάν Χαμέλ, διευθυντή του Δικαστικού Τμήματος.

στ) Να επικυρώσει αυτό το Πρωτόκολλο, το αργότερο μέχρι τις 15 Οκτωβρίου 1923, για να αρχίσει να μετρά η ισχύς τους.

Β' Φάση: Έναν χρόνο περίπου αργότερα, στις 19 Σεπτεμβρίου 1924, υπογράφεται στη Γενεύη από τον Υπουργό Οικονομικών Εμμανουήλ Τσουδερό, η λεγόμενη Πρόσθετη Πράξη²⁷⁴ στο παραπάνω Πρωτόκολλο. Η Πράξη αυτή θεσμοθετεί ορισμένες απαραίτητες ρυθμίσεις, που επιβάλλονταν από τα πιεστικά προβλήματα που ανέκυψαν στον πρώτο κιάλας χρόνο λειτουργίας της Ε.Α.Π.

Η Πρόσθετη, δηλαδή, Πράξη υπαγορεύθηκε από τα ίδια τα πράγματα.

Κύρια σημεία των νέων ρυθμίσεων:

α) Η εγκατάσταση των προσφύγων στα παραχωρημένα κτήματα δεν αποκλείει την εγκατάσταση ντόπιων επίμορτων καλλιεργητών, με την προϋπόθεση ότι το προϊόν αυτής της εκμετάλλευσης θα περιέλθει στην Ε.Α.Π. για τους πρώτους.

β) Να ληφθεί μέριμνα, ώστε να εγγραφεί στις ελληνικές τράπεζες ποσό ίσο προς 25% του προσφυγικού δανείου, το οποίο, πάση θυσία, πρέπει να κατοχυρωθεί.

γ) Οι πρόσφυγες μπορούν να εγκαθίστανται, πρώτα-πρώτα, σε κτήματα ανταλλαξίμων μουσουλμάνων, πριν ακόμη ολοκληρωθεί η τυπική διαδικασία νόμιμης κατοχής τους. Σημασία έχει η de facto και όχι η de jure κατοχή τους.

Μπορούν, ακόμη, να εγκαθίστανται σε κτήματα επιταγμένα ή απαλλοτριωμένα ή εκμισθωμένα από την ελληνική κυβέρνηση, ακόμη και σε κτήματα που δεν ανήκουν στην Ε.Α.Π., αλλά κρίνονται κατάλληλα για επείγουσα εγκατάσταση.

δ) Τα κεφάλαια της Ε.Α.Π. δεν μπορούν, κατ' αρχήν, να διατίθενται για φιλανθρωπικούς εξωπροσφυγικούς σκοπούς. Αυτό όμως δεν αποκλείει να γίνονται δαπάνες κοινωνικού χαρακτήρα, όσες φορές οργανώνονται εγκαταστάσεις μεγάλης κλίμακας (προάστεια, συνοικισμοί, χωριά), όπου τα κοινωφελή έργα απολαμβάνει όλος ο πληθυσμός της περιοχής (ντόπιοι και πρόσφυγες).

Τη διεθνή κατοχύρωση της προσφυγικής αποκατάστασης, που εξασφαλίστηκε με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, το συνημμένο Παράρτημα (Καταστατικό της Ε.Α.Π.) και την Πρόσθετη Πράξη, ακολούθησε σειρά ολόκληρη Νομοθετικών και Βασιλικών Διαταγμάτων,²⁷⁵ προκειμένου να κατοχυρωθεί η λειτουργία της Ε.Α.Π. και όλες οι παραπάνω διεθνείς θεσμοθετήσεις, όπως προβλέπει το Πρωτόκολλο της Γενεύης.

Η πορεία των νομοθετημάτων αυτών κρατάει μέχρι το 1930, για να καλυφθούν προβλεπόμενα και απρόβλεπτα προβλήματα, που κάνουν την εμφάνισή τους καθώς προχωρά το εποικιστικό έργο.

Η νομική αυτή στήριξη αποτελεί τεράστια συμβολή στην προσφυγική αποκατάσταση, γιατί από τη μια την περιβάλλει με κύρος και από την άλλη, εξασφαλίζει τη συμπάθεια και την εμπιστοσύνη των προσφύγων.

II) Η οικονομική συμβολή της πολιτείας

Πρέπει, πρώτα, να πούμε ότι η ευθύνη της προσφυγικής αποκατάστασης, μέχρις ότου περάσει στα χέρια της Ε.Α.Π. (Ιανουάριος 1924), ανήκε στο ελληνικό δημόσιο.

Στο πλαίσιο αυτής της ευθύνης, εκδίδονται²⁷⁶ Νομοθετικά Διατάγματα που αναδιοργανώνουν τις εποικιστικές υπηρεσίες και διευκολύνουν την προσφυγική αποκατάσταση με επιτάξεις, απαλλοτριώσεις, ενισχύσεις, απαλλαγές κ.ά. (1913-1924). Παράλληλα, αναλαμβάνεται και η απαιτούμενη δαπάνη πιεστικών αναγκών μεταφοράς, περίθαλψης και εγκατάστασης προσφύγων. Συγκεκριμένα, στο διάστημα 1922-1924, δαπανήθηκαν²⁷⁷ 550.000.000 δρχ. (200.000.000 για μεταφορά προσφύγων, 150.000.000 για περίθαλψη,

274. Για το κείμενο της Πρόσθετης Πράξης, βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 26-31. Η Πράξη αυτή γίνεται Νόμος του κράτους με Ψήφισμα της 24^{ης} Οκτωβρίου 1924.

275. Για τα κυριότερα από αυτά, βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 51-68, 71-111, 129-134, 180-218.

276. Για τα κυριότερα από αυτά, βλ. Ε.Α.Π., ό. π., σσ. 135-178.

277. Έκθ. 1^η (24.2.1924), σ. 6.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

100.000.000 για επιτάξεις σπιτιών, 100.000.000 για ανοικοδόμηση νέων σπιτιών).

Το ερώτημα που γεννιέται είναι, αν και σε ποιο βαθμό συνεχίζεται η κρατική χορηγία προς αυτή την κατεύθυνση, μια και από το Νοέμβριο του 1923 την όλη ευθύνη της προσφυγικής αποκατάστασης αναλαμβάνει η Ε.Α.Π. με κονδύλια της Κ.τ.Ε.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο κρατικός παράγων, ως οικονομικός φορέας στο διάστημα 1923/24-1930, λειτούργησε με τρεις παράλληλους τρόπους:

α) Με τη σύναψη²⁷⁸ των προσφυγικών δανείων 1924, 1928 και 1929, β) με διάθεση κονδυλίων από τον κρατικό προϋπολογισμό για προμήθεια εργαλείων-εφοδίων, για έργα κοινής ωφελείας σε προσφυγικούς οικισμούς και αντιμετώπιση ζημιών και καταστροφών από πλημμύρες, παγετώνες, ξηρασίες και ακρίδες, γ) με διάθεση προκαταβολών έναντι των αναμενόμενων προσφυγικών δανείων.

Πράγματι, επειδή το συμφωνημένο ποσό του πρώτου δανείου (1924) έφτασε στα χέρια της Ε.Α.Π. αρχές του 1925 και μάλιστα με δόσεις,²⁷⁹ οι προσφυγικές ανάγκες έπρεπε να καλυφθούν, κυρίως, με προκαταβολές έναντι του δανείου, είτε από την Τράπεζα της Αγγλίας, είτε από το ελληνικό δημόσιο μέσω της Ε.Τ.Ε. Έτσι, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1924, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να θέσει στη διάθεση της Ε.Α.Π., σταδιακά, το ποσό²⁸⁰ των 1.200.000 λιρών Αγγλίας. Από την προκαταβολή αυτή, με 650.000 λίρες Αγγλίας μπόρεσε²⁸¹ να εξασφαλίσει: 16.000 τόνους σιταριού για σπορά, 4.500 τόνους κριθαριού και σίκαλης για τροφή και 3.000 τόνους για σπορά, 13.500 τόνους τροφής για κτήνη.

Εξάλλου, με 250.000 λίρες Αγγλίας εξασφαλίστηκαν²⁸² τα παρακάτω εφόδια για 50.000 οικογένειες προσφύγων καλλιεργητών, των οποίων οι καλλιέργειες καταστράφηκαν από πλημμύρες: 12.059 τόνοι σιταριού για τροφή, 3.800 τόνοι κριθαριού και 7.500 τόνοι βοσκής για τα ζώα.

Έξι μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1925, η κυβέρνηση έθεσε στη διάθεση της Ε.Α.Π. άλλη μια προκαταβολή των 500.000 λιρών Αγγλίας. Εννοείται ότι, καθώς φτάνουν οι δόσεις του δανείου, οι κρατικές προκαταβολές αποδίδονται σταδιακά στην ελληνική κυβέρνηση μέσω της Ε.Τ.Ε. Η απόδοση, μάλιστα, αυτή συστοιχίζεται με την καταβολή των προσφυγικών χρεών, η είσπραξη των οποίων αρχίζει²⁸³ προς το τέλος του 1925. Από τα ποσά αυτά που πληρώνουν οι πρόσφυγες έναντι των χρεών τους, το 75% προορίζεται για τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (Γενεύη) προς απόσβεση του δανείου και το υπόλοιπο 25% παραμένει στη

278. Την εικόνα των προσφυγικών δανείων δίνει ο παρακάτω ο πίνακας:

Έτος	Ποσό	Τόκος %
1924	9.970.016 Λ.Α.	7
1928	499.759 Λ.Α.	6
1929	2.503.278 Λ.Α.	4
Σύνολο	12.973.053 Λ.Α.	

Έκθ. 27^η (21.8.1930), σ. 19. Η σύναψη του πρώτου δανείου (Σεπτέμβριος 1924) έγινε στη Γενεύη μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης (Υπουργός Οικονομικών Μ. Τσουδερός) και Ε.Α.Π. (Πρόεδρος Η. Morgenthau), από τη μια, και της Κ.τ.Ε., από την άλλη. Με βάση αυτή τη συμφωνία, η ελληνική κυβέρνηση έχει συνάψει δύο δάνεια: ένα με την Τράπεζα του Λονδίνου Hambo (ύψους 7.500.000 Λ.Α.) και άλλο ένα με την Τράπεζα Spreyer and Co's Bank της Νέας Υόρκης (ύψους 2.300.000 Λ.Α.), Έκθ. 5^η (25.2.1925), σ. 2.

279. 1^η δόση: 6 Ιανουαρίου 1925, 2^η: 17 Φεβρουαρίου 1925, 3^η: 18 Μαρτίου 1925. Έκθ. 6^η (25.5.1925), σ. 1.

280. Αποφασίστηκε να δοθεί ως προκαταβολή το συνολικό ποσό των 4.000.000 Λ.Α. Έκθ. 4^η (25.11.1924), σ. 2.

281. Έκθ. 4^η, σ. 2.

282. Έκθ. 4^η, ό. π.

283. Είσπραξη προσφυγικών χρεών σημειώνεται, σταθερά, σε όλες τις εκθέσεις της Ε.Α.Π., από την 8^η (25 Νοεμβρίου 1925) μέχρι και την 27^η (25 Αυγούστου 1930). Να σημειωθεί εδώ ότι κάθε πρόσφυγας χρεωνόταν με την αξία όλων των παροχών (σπίτι και οικόπεδο, ενισχύσεις σε χρήμα ή είδος, αγροτικός κλήρος κ.ά.) και με τους τόκους του συνολικού του χρέους. Έκθ. 25^η (22.2.1930), σ. 5. Βλ. και Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία περί αποκατάστασης των προσφύγων, εισπράξεως των προσφυγικών χρεών, συμψηφισμού των αποζημιώσεων της Ε.Α.Π.* κ.λ.π, Αθήνα 1935, σ. 9. Βλ. και Αν. Ι. Λεονάρδου, *Οικονομικά Ζητήματα. Η χρέωσις των αγροτών προσφύγων. Πρόσφυγες – Εποικισμός – Φορολογούμενοι*, Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 1926, σ. 8.

διάθεση της Ε.Α.Π. για τρέχοντα έξοδα.²⁸⁴ Επειδή, όμως, ήταν δύσκολο και ανέφικτο να καταβληθούν σε ρευστό χρήμα, γι' αυτό και αποφασίστηκε από την κυβέρνηση, με πρόταση της Ε.Α.Π., να εξοφληθούν με Ομολογίες²⁸⁵ αποζημίωσης των ανταλλαξίμων, σε ποσοστό 75%, και μόνο το υπόλοιπο 25% σε μετρητά. Ο τρόπος της ρύθμισης αυτής, που αρχίζει²⁸⁶ από τα τέλη Μαρτίου του 1927, στοχεύει τελικά σε έναν διακανονισμό συμψηφισμού²⁸⁷ χρεών και αποζημιώσεων έναντι των περιουσιών που άφησαν στην Τουρκία οι πρόσφυγες, σύμφωνα με το άρθρο 14 της Σύμβασης της Ανταλλαγής. Στο πλαίσιο αυτής της ρύθμισης και ύστερα από συμφωνία με την Ε.Α.Π. (7 Νοεμβρίου 1927), η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να παραχωρήσει²⁸⁸ στην Ε.Τ.Ε., ως εγγύηση για έκδοση Ομολογιών, γύρω στα 3.000.000 στρέμματα ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας. Παράλληλα, ανέλαβε και την ευθύνη να πληρώνει²⁸⁹ κάθε χρόνο στη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (Γενεύη) ποσό 40.000 λιρών Αγγλίας για απόσβεση του προσφυγικού δανείου του 1924, δεδομένου ότι η είσπραξη των προσφυγικών χρεών με Ομολογίες ήταν αδύνατο να εγγυηθεί κάτι τέτοιο.²⁹⁰

Η συμβολή, όμως, της πολιτείας προχωρεί και σε έναν άλλο τομέα: Οι σοβαρές ζημιές που έπαθαν οι καλλιέργειες από πλημμύρες το 1924, επέβαλαν την ανάγκη να εξευρεθούν έκτακτοι πόροι για την αγορά της απαιτούμενης ποσότητας σιτηρών. Έτσι, το κράτος ενισχύει²⁹¹ την Ε.Α.Π. προς αυτή την κατεύθυνση με ένα ποσό 216.619 λιρών Αγγλίας (1 λίρα = 500 δρχ.). Τέλος, επειδή το αμερικανικό δάνειο των 2.500.000 λιρών, που ήταν να εκδοθεί το 1928, καθυστερούσε,²⁹² η Ε.Α.Π. ζήτησε από την κυβέρνηση (Βενιζέλου) να της εγγυηθεί τα αναγκαία κονδύλια, για να συνεχίσει τις εργασίες της. Η εγγύηση δόθηκε από το Υπουργείο Οικονομικών,²⁹³ το οποίο με έγγραφό του (29 Δεκεμβρίου 1928) ανέλαβε να πληρώνει στην Ε.Α.Π., από την 1^η Μαΐου 1929, ένα ποσό 150.000 λιρών Αγγλίας το μήνα, μέχρι τη συμπλήρωση του ποσού των 2.000.000 λιρών που απαιτούνταν ακόμη για την προσφυγική αποκατάσταση.

Συνολική αποτίμηση

Τελικά, δεν ήταν μικρή και ασήμαντη η συμβολή της πολιτείας στην προσφυγική αποκατάσταση.

Πέρα από το καταστατικό πλαίσιο και τη νομοθετική στήριξη, που εξασφάλισε τη συνολική λειτουργία της Ε.Α.Π., και πέρα από την καθοριστική συμβολή της στην έκδοση, υλοποίηση και απόδοση των προσφυγικών δανείων, διέθεσε από τον κρατικό προϋπολογισμό και το ποσό των 3.197.600.000 δρχ., βαρύ τίμημα για την περίοδο αυτή των μεγάλων πειστικών προβλημάτων και των περιορισμένων δημοσίων εσόδων.²⁹⁴ Συγκεκριμένα, στο διάστημα 1922-1931 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω κρατικές δαπάνες:²⁹⁵

284. Έκθ. 12^η (22.11.1928), σ. 2, 14^η (25.5.1927), σ. 3, 20^η (16.11.1928), σ. 2.

285. Οι Ομολογίες ήταν τριών κατηγοριών: α) του 1923 με τόκο 6% (για τους Έλληνες από τη Βουλγαρία), β) του 1926 με τόκο 8% (για τους Έλληνες ανταλλάξιμους από την Τουρκία), γ) του 1927, με τόκο 8% (για τους Έλληνες από την Κων/πολη που είχαν τουρκική υπηκοότητα). Έκθ. 22^η (17.5.1929), σ. 2. Αργότερα εκδόθηκαν και οι Ομολογίες 1928, με τόκο 8%. Βλ. Μαργαρίτας Δρίτσα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. Β, τεύχ. 4, (Δεκέμβριος 1985), Αθήνα, Μέλισσα, σσ. 313-326 (323).

286. Έκθ. 14^η, σ. 2.

287. Έκθ. 16^η (15.11.1927), σ. 5. Βλ. και Κόσσυβα, *Νομοθεσία διοικήσεως μουσουλμανικών και ανταλλαξίμων ακινήτων*, Αθήνα 1928, σσ. 387-389.

288. Έκθ. 16^η, σ. 6.

289. Έκθ. 16^η, σ. 5.

290. Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι, μέχρι το Δεκέμβριο του 1930, έχουν αποδοθεί, από αστούς και αγρότες, μόνο 281.681.700 δρχ. έναντι συνολικού χρέους 5.654.409.750 δρχ. Εφημ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ ΑΘΗΝΩΝ, 2.12.1930.

291. Έκθ. 17^η (17.12.1928), σ. 1, και 18^η (15.5.1928), σ. 1.

292. Έκθ. 20^η, σ. 4.

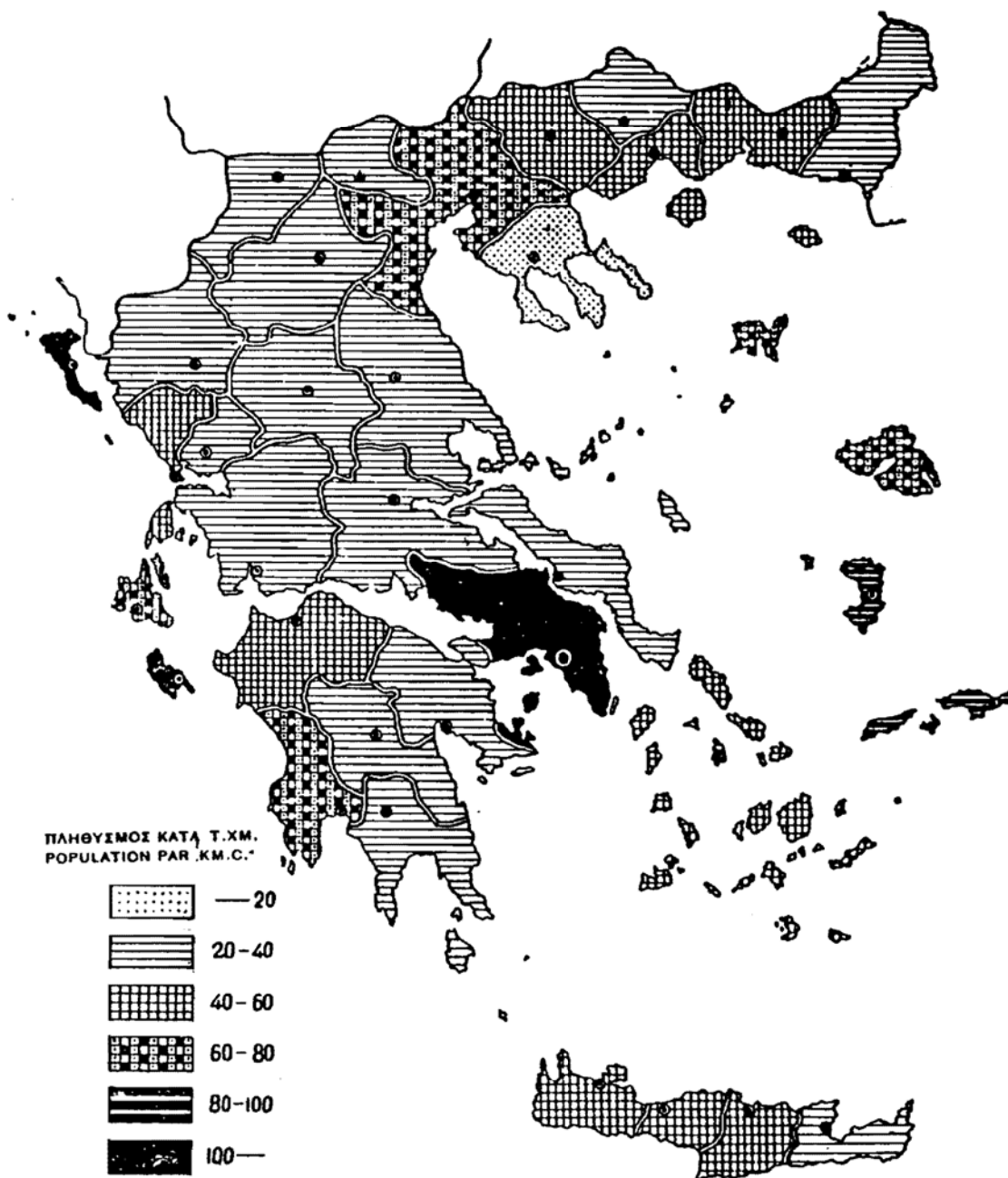
293. Έκθ. 21^η (15.2.1929), σ. 4.

294. Εθνικό εισόδημα: ενώ το 1923 ήταν του ύψους των 16.163.816.120 δρχ., το 1928 ανεβαίνει στα 26.750.000.000 δρχ. Αρ. Αιγίδη, *Η Ελλάς δίχως τους πρόσφυγες*, *Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1934, σσ. 137-138.

295. Α. Πάλλη, «Προσφυγικό Ζήτημα», Μ.Ε.Ε., τόμ. 10, σσ. 667-672.

ΠΥΚΝΟΤΗΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ. ΑΠΟΓΡ. 1928 · DENSITÉ DE LA POPULATION. RECENS. DE 1928

Κατά νομούς - Par départements

(Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος I, Αθήναι 1930)

ΓΕΝ. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
STATISTIQUE GÉNÉRALE DE LA GRÈCE

-Για περίθαλψη και στέγαση:	1.747.300.000 δρχ.
-Για ανάγκες εποικισμού:	702.800.000 δρχ.
-Για την ανταλλαγή των πληθυσμών:	263.200.000 δρχ.
-Για διάφορες ανάγκες:	484.300.000 δρχ.
Σύνολο:	3.197.600.000 δρχ.

Και αυτά μόνο για την αγροτική αποκατάσταση. Να σημειωθεί ακόμη, ότι από το Υπουργείο Γεωργίας είχαν αποκατασταθεί²⁹⁶ 2.167 οικογένειες (8.668 άτομα) αγροτών προσφύγων στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Αττικοβοιωτία, Ηλεία, Αχαΐα, Εύβοια, Λαμία, Σάμο, πέρα από εκείνες που αποκαταστάθηκαν από την Ε.Α.Π. Ακόμη, διατέθηκαν²⁹⁷ δέκα (10) συνεργεία καταμετρήσεων και χτίστηκαν 4.356 αγροτόσπιτα.²⁹⁸

Όσο για την αστική αποκατάσταση, μπορούμε άνετα να πούμε ότι ο κρατικός παράγων έχει τη μερίδα του λέοντος. Σε σύνολο 124.482 αστικών οικογενειών (απογραφή 1927),²⁹⁹ μόνο οι 25.000 είχαν αποκατασταθεί με ευθύνη της Ε.Α.Π.³⁰⁰ Όλες οι άλλες αποκαταστάθηκαν από την Πολιτεία (αρκετές βέβαια και με δικά τους μέσα),³⁰¹ δεδομένου ότι σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων την αστική αποκατάσταση είχε αναλάβει, από τον Μάιο του 1925, το ίδιο το κράτος μέσω της Ε.Τ.Ε.³⁰² Γι' αυτό η Ε.Α.Π. είχε παραχωρήσει στην Ε.Τ.Ε., για αστική αποκατάσταση, τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά ακίνητα αυτών των πόλεων.³⁰³

Βέβαια, σε όλα τα παραπάνω συνέβαλαν τα ειδικότερα μέτρα που πήραν οι κυβερνήσεις αυτής της περιόδου, στο πλαίσιο της προσφυγικής τους πολιτικής και μέσα στο πνεύμα της όλης νομοθετικής υποδομής. Συστηματικά και μελετημένα τα μέτρα αυτά λαμβάνονται από όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις³⁰⁴ στο λιγοστό διάστημα της εξουσίας τους, κυρίως όμως από την κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία μπόρεσε να καταστρώσει και να υλοποιήσει προσφυγικά προγράμματα μιας ολόκληρης τετραετίας (1928-1932). Αλλά και ως διάδοχος φορέας, μετά την Ε.Α.Π., κατόρθωσε να συνεχίσει και να ολοκληρώσει³⁰⁵ το έργο που πραγματοποίησε εκείνη, σε βαθμό που οι πρόσφυγες να νιώθουν την ασφάλεια και τη σιγουριά που είχαν ως τότε, αλλά και να μπαίνουν, σταδιακά, στο δρόμο της παραγωγικής διαδικασίας αυτού του τύπου.

Χωρίς να παραβλέπουμε τα παράπονα και τις απανωτές διαμαρτυρίες των προσφύγων,³⁰⁶ ιδιαίτερα

296. Α. Πάλλη, «Αγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπό την Ε.Α.Π. μέχρι 31-12-1928», Μ Σ.Δ., τεύχ. 6, Ιούνιος 1929, σ. 7.

297. Έκθ. 16^η, σ. 6.

298. Α.Α. Πάλλη, *Συλλογή κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγήν των πληθυσμών και την προσφυγικήν αποκατάστασιν*, Αθήνα 1929, σ. 26.

299. Έκθ. 16^η, σ. 10.

300. Έκθ. 27^η, σ. 16.

301. Έκθ. 16^η, σ. 10.

302. Με τη Σύμβαση της 5 Μαΐου 1925, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και πλήρους κυριότητας των αστικών ανταλλαξιμών μουσουλμανικών κτημάτων παραχωρούνται στην Ε.Τ.Ε., Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων κ.λ.π.*, σσ. 185-199.

303. Ε.Α.Π., *ό. π.*, σσ. 129-134.

304. Για την προσφυγική πολιτική των κυβερνήσεων αυτής της περιόδου, βλ. Α.Ε.Κ.:

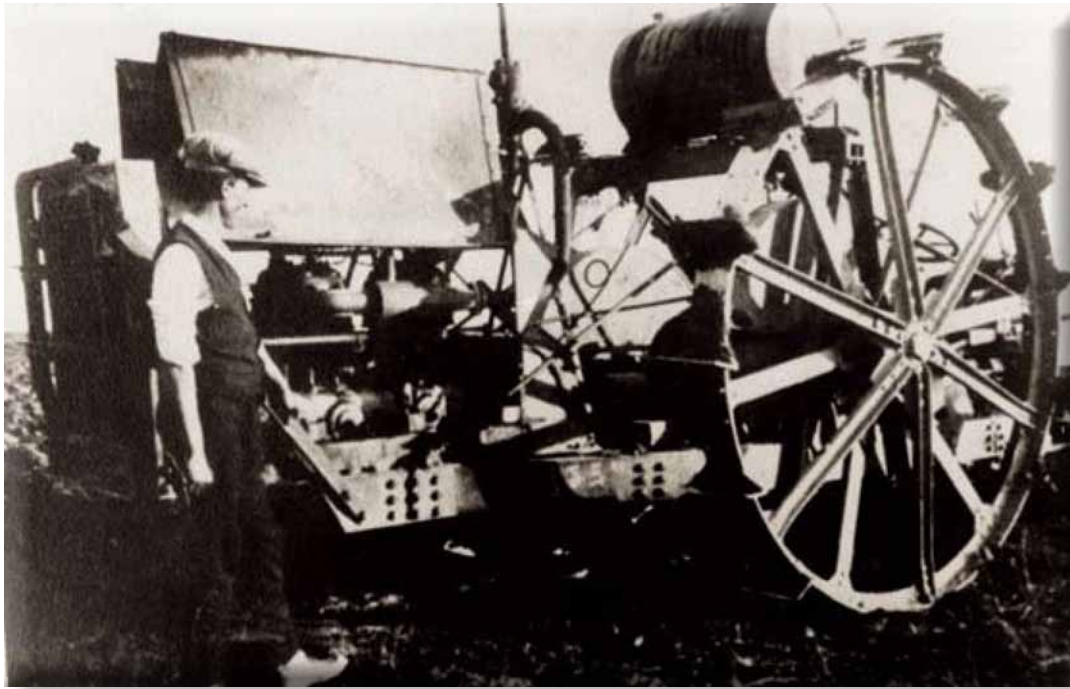
- τόμ. 7, σσ. 83, 95, 96, 97, 98 (κυβέρνηση Καφαντάρη).
- τόμ. 7, σσ. 123, 145, 172, 210, 233-252 (κυβέρνηση Παπαναστασίου).
- τόμ. 8, σσ. 230-231 (κυβέρνηση Ζαΐμη).
- τόμ. 9, σσ. 48-49, 82-91 (κυβέρνηση Ζαΐμη).

Εξάλλου, για τα προσφυγικά μέτρα της κυβέρνησης Μιχαλακοπούλου, βλ. Α. Μιχαλακοπούλου, *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί*, Επιμέλεια Ηλ. Γ. Κυριακοπούλου Α', Αθήνα 1962, σσ. 572, 597-598, 648-659, 660-723, 881-891.

Τέλος, για τη συμβολή της κυβέρνησης Βενιζέλου (1928-1932) στην προσφυγική αποκατάσταση, βλ. *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, Αθήνα, Αύγουστος 1932, σσ. 209-223.

305. Α.Τ.Ε., *Νομοθεσία περί αποκαταστάσεως κ.λ.π.*, σσ. 17-31. Βλ. και Ν. Μανούση, «Το έργο των Φιλελευθέρων υπέρ της αποκαταστάσεως των προσφύγων», *Εργασία*, 4 (1933), σσ. 1376, 1381-1382, 1412, 1417-1418, 1448, 1453-1454.

306. Ιφιγ. Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Αθήνα 1982, σσ. 26-31. Βλ. και Ε.Β., 24 Φεβρουαρίου 1930, 13 Ιουνίου 1930.

Μηχανική καλλιέργεια, Αρχείο ΕΛΙΑ.

για τις αποζημιώσεις που δεν πήραν, ενώ τις δικαιούνταν, αλλά και για τη διαχείριση της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας, από τα στοιχεία που παραθέσαμε φαίνεται ότι η προσφυγική αποκατάσταση αυτής της περιόδου (1923-1930) δεν είναι μόνον έργο της Ε.Α.Π. Οφείλεται και στη συμβολή της Πολιτείας, η οποία έδωσε ακόμη και το υστέρημά της για τη μεγάλη αυτή εθνική υπόθεση.

Αν, λοιπόν, οι πρόσφυγες αναδείχθηκαν, ήδη από τότε, «ευλογία» γι' αυτόν τον τόπο (κατά την ομολογία του Βενιζέλου),³⁰⁷ αυτός ο τόπος με τη σειρά του υψώθηκε στη συνείδησή τους ως η δική τους «ευλογία» και η δική τους πατρίδα. Πράγματι, οι πρόσφυγες έδωσαν πολλά αλλά και πήραν πολλά. Και ο έπαινος δεν είναι λίγος, αν λάβουμε υπόψη ότι όλα αυτά συμβαίνουν αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, την οικονομική εξάντληση και τη διπλωματική απομόνωση της χώρας.

Γ) Οικονομικές συνιστώσες του αστικού προσφυγικού ζητήματος

Σταδιακή πορεία της αστικής αποκατάστασης

Όταν άρχισε η λειτουργία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) (τέλη του 1923 – αρχές του 1924), υπήρχαν ήδη σε εξέλιξη ορισμένοι αστικοί³⁰⁸ συνοικισμοί. Από αυτούς, οι 4 ήταν στην Αθήνα (Κοκκινιά, Ν. Ιωνία, Καισαριανή, Παγκράτι) και οι 3 στην επαρχία (Έδεσσα, Βόλος, Ελευσίνα). Τη μέχρι τότε πολιτική για την αστική αποκατάσταση ασκούσε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων³⁰⁹ του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Επομένως, το κύριο καθήκον³¹⁰ της Ε.Α.Π. μόλις ανέλαβε, ήταν, κατά πρώτο, να συμπληρώσει τις εργασίες που άρχισε η κυβέρνηση από το 1922 στους παραπάνω συνοικισμούς και, στη συνέχεια, να προωθήσει για υλοποίηση νέα προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων. Κορυφαίο

307. Ελευθ. Βενιζέλου, *Η ελληνοτουρκική Συμφωνία και οι προσφυγικοί αποζημιώσεις*, Αθήνα 1930, σ. 55.

308. Έκθ. 1^η, σ. 4.

309. Για τον σκοπό και το έργο αυτού του ταμείου, βλ. «Ταμείον Περιθάλψεως Προσφύγων. Σκοπός της ιδρύσεως – Το έργον του», *Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα, 1925, σσ. 33-40. Βλ. και Μοργκεντάου, *ό. π.*, σσ. 122-133.

310. Έκθ. 5^η, σ. 8. Για το όλο πλάνο των εργασιών της αστικής αποκατάστασης, βλ. Έκθ. 5^η, σσ. 8-10.

πρόβλημα,³¹¹ στην περίπτωση αυτή, ήταν η εξασφάλιση στέγης και η εξεύρεση εργασίας.

Στην προώθηση του αστικού προγράμματος της Ε.Α.Π. συνέβαλε σημαντικά η επιτυχής έκδοση του προσφυγικού δανείου³¹² του 1924, από το οποίο είχαν διατεθεί³¹³ 1.500.000 λίρες Αγγλίας γι' αυτό τον σκοπό. Για πρώτη φορά μπαίνουν οι βάσεις, για να αντιμετωπισθούν³¹⁴ σωστά τα δύο στοιχεία αυτού του προβλήματος: οι ανάγκες των αστών προσφύγων (στέγη και εργασία), από τη μια, η διάθεση των κονδυλίων, από την άλλη.

Εξάλλου, με ιδιαίτερη συμφωνία Κυβέρνησης και Ε.Α.Π. (Φεβρουάριος 1925) προβλέπεται ότι η δεύτερη δεν θα αναλάμβανε, στο εξής, εργασίες εγκατάστασης προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Αν στο μέλλον παρίστατο ανάγκη εγκατάστασης νέων προσφύγων, το σχετικό έργο θα αναλάμβανε η Πολιτεία.³¹⁵ Μόνο οι προσφυγικοί συνοικισμοί Παγκρατίου, Ποδαράδων και Κοκκινιάς μεταβιβάστηκαν³¹⁶ στην κυριότητα της Ε.Α.Π. Μέχρι τον Φεβρουάριο του 1925, στην Αθήνα και στον Πειραιά έχουν εγκατασταθεί³¹⁷ 100.000 άτομα. Η ανάπτυξη αυτών των πόλεων φαίνεται, ήδη, ότι παίρνει εκρηκτικές³¹⁸ διαστάσεις, γεγονός που εγκυμονεί σοβαρότατους κοινωνικούς και οικονομικούς κινδύνους.

Παράλληλα, η Ε.Α.Π. φροντίζει να συγκατατάξει σε ίση μοίρα³¹⁹ τις εργασίες της αστικής και της αγροτικής αποκατάστασης. Κι αυτό, διότι την εγκατάσταση αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού στην ύπαιθρο συνακολουθεί, σχεδόν αναλογικά, η εγκατάσταση αστών στις μικρές ή μεγάλες πόλεις της ίδιας περιοχής. Έτσι, ο ρόλος του Αστικού Τμήματος της Ε.Α.Π. είναι να μεριμνήσει³²⁰ για την ενίσχυση και αποκατάσταση των προσφύγων στα διάφορα αστικά κέντρα, ώστε και αυτά να ενισχυθούν αλλά και η μαζική διαρροή προς την πρωτεύουσα (Αθήνα) να αποτραπεί.

Με βάση αυτά, το πρόγραμμα³²¹ που καταρτίζει τον Φεβρουάριο του 1925 καλύπτει τα παρακάτω σημεία:

- 1) Επιλογή των πόλεων, όπου θα ιδρυθούν νέοι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί, και αναλογική κατανομή των σπιτιών που θα χτιστούν.
- 2) Ολοκλήρωση των ήδη υπαρχόντων αστικών συνοικισμών με δημόσια έργα κοινής ωφελείας (δρόμοι,

Προσφυγική οικογένεια.

311. Έκθ. 14^η, σ. 13.

312. Για το δάνειο αυτό, βλ. Αρετής Τούντα – Φεργαδή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*.

313. Έκθ. 5^η, σ. 8.

314. Έκθ. 5^η, ό. π.

315. Έκθ. 5^η, ό. π.

316. Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κ.λ.π.*, Αθήνα 1926, σ. 70: Υπουργική Απόφαση της 21 Ιανουαρίου 1924.

317. Έκθ. 5^η, σ. 9.

318. Έκθ. 5^η, ό. π.

319. Έκθ. 5^η, ό. π.

320. Έκθ. 5^η, ό. π.

321. Έκθ. 5^η, ό. π.

πλατείες κ.λ.π.). Εν τω μεταξύ, η Ε.Α.Π. προχώρησε στην ολοκλήρωση ενός μέτρου,³²² το οποίο είναι βέβαιο ότι και τους πρόσφυγες θα βοηθούσε, αλλά και το όλο έργο της αποκατάστασης θα ενίσχυε. Εκτός από τα ενοίκια που αποφάσισε να εισπράξει από τα αστικά οικήματα που κατέχονταν προσωρινά, πήρε και την απόφαση να εξασφαλίσει στους αστούς πρόσφυγες ευκολίες πληρωμής, προκειμένου να γίνουν ιδιοκτήτες³²³ των σπιτιών και των καταστημάτων που κατείχαν. Η ικανοποίηση, με την οποία έγινε δεκτή αυτή η ενέργεια, πέρα από την ορθότητά της, δείχνει και την οικονομική πρόοδο³²⁴ των προσφύγων, δύο μόλις χρόνια μετά την καταστροφή και τον ξεριζωμό τους (1923-1925).

Αλλά και η κυβέρνηση αποφάσισε να λάβει ορισμένα μέτρα. Συγκεκριμένα, με Νομοθετικό Διάταγμα της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1924 ιδρύει ειδική Προσφυγική Τράπεζα,³²⁵ με στόχο να χορηγηθούν δάνεια ενίσχυσης και στήριξης στους αστούς πρόσφυγες. Για να συγκεντρωθούν τα κεφάλαια αυτής της τράπεζας, αποφασίσθηκε να παραχωρηθούν³²⁶ όλες οι αστικές περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων αλλά και από τις αγροτικές ανταλλάξιμες, όσες δεν θα παραχωρούνταν στην Ε.Α.Π. για εγκατάσταση προσφύγων (δάση, βοσκές, λιβάδια, αλιευτικές εγκαταστάσεις). Τελικά, όμως, η κυβέρνηση εγκατέλειψε την αρχική της πρόθεση ύστερα από σθεναρή αντίδραση της Ε.Α.Π., που απαιτούσε να κρατήσει στην κυριότητά της όλη την ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία. Η απαίτηση αυτή δεν βασιζόταν μόνο στο Πρωτόκολλο της Γενεύης, αλλά και στην υπουργική απόφαση³²⁷ της 21^{ης} Αυγούστου 1924, η οποία επισημοποιούσε τη μετάβαση όλης της ανταλλάξιμης αγροτικής περιουσίας, με την υπόσχεση ότι, μόλις συγκεντρωθούν τα στοιχεία, θα ακολουθήσει και η παραχώρηση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας.³²⁸ Έτσι, δεν ιδρύθηκε, βέβαια, η Προσφυγική Τράπεζα. Με τη σύμβαση, όμως, της 5^{ης} Μαΐου 1925 μεταξύ κράτους και Ε.Τ.Ε., εξουσιοδοτείται η δεύτερη να χορηγεί³²⁹ και δάνεια και αποζημιώσεις στους αστούς πρόσφυγες.

Δ) Απολογισμός

Θα δούμε, τώρα, τα συνολικά δεδομένα της προσφυγικής αποκατάστασης μέχρι τη διάλυση της Ε.Α.Π., που ολοκληρώθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1930:

α) Για τους αγρότες πρόσφυγες: 1) Σύνολο³³⁰ αποκαταστημένων οικογενειών: 145.000. Από αυτές, οι 111.811 (427.301 άτομα) έχουν εγκατασταθεί στη Μακεδονία,³³¹ σε σύνολο 560.136 αποκαταστημένων προσφύγων αγροτών³³² σ' όλη τη χώρα. Η αποκατάστασή τους ήταν ολοκληρωμένη³³³ από το 1926. 2) Σύνολο

322. Έκθ. 5^η, ό. π.

323. Έκθ. 5^η, ό. π.

324. Έκθ. 5^η, ό. π.

325. Έκθ. 5^η, ό. π.

326. Έκθ. 4^η, σ. 5 και Έκθ. 5^η, σ. 7.

327. Έκθ. 5^η, σσ. 7-8, και Έκθ. 6^η, σ. 5. Βλ. και Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων κ.λ.π.*, σ. 68: το κείμενο της απόφασης (έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς την Ε.Α.Π., Αθήνα, 21 Αυγούστου 1924).

328. Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των αγροτικών ανταλλάξιμων κτημάτων παραχωρούνται στην Ε.Α.Π με το Ν.Δ. της 15^{ης} Μαΐου.

329. Η άποψη της Νεγρεπόντη, ότι ιδρύθηκε και λειτούργησε Προσφυγική Τράπεζα, είναι εσφαλμένη. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η οικονομική ανάπτυξις της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 77.

330. Έκθ. 27^η, σ. 16 και Έκθ. 26^η, σ. 7. Βλ. και Παπαγαρούφαλλου, ό. π., σ. 121: κάπως διαφοροποιημένα τα αριθμητικά στοιχεία για τους πρόσφυγες και τα χωράφια που πήραν.

331. Ε.Α.Π./Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας/Τμήμα Στατιστικής, *Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών*.

332. J. Campbell - P. Sherrard, ό. π., σ. 139 (1930: 145.758 οικογένειες αγροτών προσφύγων έχουν αποκατασταθεί). Βλ. και Νοταρά, ό. π., σσ. 11-12. Σε 142.960 οικογένειες (551.468 άτομα) υπολογίζει τους αγρότες πρόσφυγες, τέλη του 1928, ο Πάλλης. Βλ. Α.Α. Πάλλη, «Αγροτικές εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπό της Ε.Α.Π. μέχρι 31-12-28», Μ.Σ.Δ., τεύχ. 6, Ιούνιος 1929, σ. 7. Αλλά και από το Υπουργείο Γεωργίας έχουν αποκατασταθεί άλλες 2.167 οικογένειες (8.668) αγροτών προσφύγων στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Αττικοβοιωτία, Ηλεία, Αχαΐα, Εύβοια, Λαμία, Σάμο. Βλ. Α.Α. Πάλλη, ό. π.

333. S.D.N. (HOWLAND), *L' ETABLISSEMENT*, σ. 85:

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΪΑ Ж

παραχωρηθέντων χωραφιών³³⁴ 8.610.104 στρέμματα, από τα οποία τα 5.257.417 καλλιεργήσιμα και τα 3.353.687 ακατάλληλα για καλλιέργεια. Από αυτά, τα 4.800.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης³³⁵ γης και τα 2.924.428 βοσκήσιμης³³⁶ και άγονης, διανεμήθηκαν σε πρόσφυγες της Μακεδονίας και Θράκης. 3) Σύνολο παραχωρηθέντων σπιτιών³³⁷ στη Μακεδονία και Θράκη (1922 – 1930): 116.905 (76.412 και 40.493, αντίστοιχα), ενώ τα σπίτια (παλιά και νέα) που παραχωρήθηκαν³³⁸ στους αγρότες πρόσφυγες όλης της χώρας ανέρχονται σε 122.402 (χτισμένα από την Ε.Α.Π. 55.264, τουρκοβουλγαρικά 62.770, ιδιωτικά 12, δημόσια 4.356). 4) Προσφυγικοί οικισμοί σε όλη την Ελλάδα:³³⁹ 2.085. Από αυτούς, οι 1.385 (942 αμιγείς και 443 μικτοί) στη Μακεδονία, μαζί με τις περιοχές Δράμας και Καβάλας.³⁴⁰ Αν ληφθούν υπόψη και οι άλλες ενισχύσεις, σε χρήμα ή είδος, που έλαβαν οι πρόσφυγες είτε από το κράτος (1922-1923) είτε από την Ε.Α.Π. (1924-1930), αντιλαμβανόμαστε τον όγκο του προσφυγικού προβλήματος που είχε να αντιμετωπίσει η χώρα μας, αλλά και το μέγεθος του έργου που συντελέστηκε για την αποκατάσταση των προσφύγων σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα (1922-1930).

5) Δαπάνες για την αγροτική αποκατάσταση: Πριν φτάσουμε στις δαπάνες, είναι ανάγκη να δούμε τα έσοδα που είχε η Ε.Α.Π. μέχρι τις 30 Νοεμβρίου 1930. Να σημειωθεί ότι από την 1^η Ιανουαρίου 1930 η Ε.Α.Π.

Αποκατάσταση προσφύγων έως τις 30 Ιουνίου 1926:

	Μακεδονία	Θράκη	Άλλες περιοχές	Σύνολο
Οικογένειες	116.403	16.596	14.250	147.249
Άτομα	430.295	68.358	53.283	551.936

334. Έκθ. 23^η, σ. 5. Βλ. και Ο.Ε.Ε., 1929, σ. 330.

335. Έκθ. 27^η, σ. 13.

336. Έκθ. 19^η, σσ. 5-6.

337. Έκθ. 27^η, σ. 10.

338. Α. Πάλλη, *Συλλογή κυριότερων στατιστικών*, σ. 26. Κατά την Ο.Ε.Ε., 1929 (Σ. 333), ανέρχονται σε 120.000.

339. Νοταρά, *ό. π.*, σσ. 11-12. Για τους προσφυγικούς οικισμούς κατά περιοχές, βλ. και Πάλλη, «Προσφυγικόν Ζήτημα», *ό. π.*, σ. 670. Μέχρι τις 30 Ιουνίου 1929 υπήρχαν οι παρακάτω αγροτικοί οικισμοί προσφύγων:

Συμπληρωμένοι οικισμοί

Μακεδονία	Θράκη	Άλλες περιοχές	Σύνολο
1.378	280	335	1.993

S. D. N. (HOWLAND) L' ETABLISSEMENT, σ. 85. Τον ίδιο αριθμό οικισμών δίνει και ο Πουρνάρας, αλλά για το έτος 1930, παρόλο που μέχρι τότε χτίστηκαν και άλλα χωριά. Συγκεκριμένα, δίνει την παρακάτω εποικιστική εικόνα:

Περιοχή	Προσφυγικά χωριά	Αγρότες πρόσφυγες
Θράκη	1.379	427.297 άτομα
Π. Ελλάδα	242	71.293 άτομα
Ηπειρος	117	34.247 άτομα
Νησιά	26	4.418 άτομα
Σύνολο	230	22.011 άτομα
Σύνολο	1.994	559.266 άτομα

Βλ. Δημ. Πουρνάρα, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος εν Ελλάδι (η αφύπνισις των σκλάβων της γης)*, Αθήνα, εκδόσεις Ακαδημαϊκόν, 1931, σ. 69.

340. Ε.Α.Π., *Κατάλογος κ.λ. π.*, σ. 63. Πολύ διαφοροποιημένα στοιχεία για τους οικισμούς και τα σπίτια των προσφύγων παραθέτει ο Ν. Καραράς. Βλ. Ν. Καραρά, «Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *ό. π.*, σσ. 37-40. Στα τέλη του 1928 οι αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί ανέρχονταν σε 1954. Βλ. Α.Α. Πάλλη, «Αριθμός αγροτικών συνοικισμών και οικημάτων κατά περιφέρειας», Μ.Σ.Δ., τεύχ. 6, Ιούνιος 1929, σ. 7 (σχετικός πίνακας).

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

ακολουθεί συντηρητική τακτική και κινείται με τα υπόλοιπα³⁴¹ των προηγούμενων πιστώσεων της για ολοκλήρωση κάποιων ημιτελών έργων.

Πίνακας³⁴² εσόδων (μέχρι τις 30 Νοεμβρίου 1930):

Έσοδα του δανείου 1924 με τόκο	7%	9.970.016 Λ.Α.
Έσοδα του δανείου 1926 με τόκο	8%	499.759 Λ.Α.
Έσοδα του δανείου 1929 με τόκο	4%	2.503.278 Λ.Α.
Εισπράξεις (τόκοι, δεκάτη κ.λ.π.)		879.865 Λ.Α.
Ομολογίες που πληρώθηκαν από πρόσφυγες έναντι των χρεών τους		408.856 Λ.Α.
Διάφορα έσοδα		549.639 Λ.Α.
Σύνολο		14.811.413 Λ.Α.

(Αντιστοιχία³⁴³ νομισμάτων, από την ίδρυση της Ε.Α.Π. μέχρι 30 Ιουνίου 1930, κατά μ.ό.: 1 Λ.Α.= 354,470 δρχ.)

Από τα έσοδα αυτά, έγινε η παρακάτω κατανομή³⁴⁴ πιστώσεων, κατά Διεύθυνση Εποικισμού και κατηγορία δαπάνης (από 1^η Ιανουαρίου 1924 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1929):

1) Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας

Κατηγορία δαπάνης	Διατεθέντα ποσά
α) Διανεμηθέντα ζώα	435.135.184
β) Σπίτια (ανέγερση – επισκευή)	627.975.203
γ) Γεωργικά εργαλεία, γεωργικές μηχανές, κάρα κ.λ.π.	86.148.413
δ) Δάνεια και ενισχύσεις σε καλλιεργητές	432.344.389
ε) Ενισχύσεις σε επαγγελματίες	99.293.161
στ) Καταμετρήσεις χωραφιών	42.947.185
ζ) Δημόσια υγεία	1.877.217.935
η) Μεταφορές	147.845.860
θ) Έξοδα διοίκησης	270.296.996

341. Έκθ. 27^η, σ. 6.

342. Λ.Ο.Ν./C. 67. Μ.28. 1931, σσ. 9-10. Έκθεση για την εκκαθάριση της Ε.Α.Π. Κατά περιέργο τρόπο ο Ζαμπαθάς περιορίζει τα έσοδα της Ε.Α.Π. σε 13.735.867 Λ.Α. Βλ. Ζαμπαθά, ό. π., σ. 137.

343. Έκθ. 27^η, σ. 19.

344. Έκθ. 27^η, σσ. 5-6.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

ι) Έργα κοινής ωφελείας :	
1) συγκοινωνίες	4.499.622
2) αδρεύσεις	11.141.902
3) αναχώματα	2.671.138
4) υδροδότηση	73.740.458
5) εργαστήρια ταπητουργίας	2.366.043
6) γεωργική ανάπτυξη (λιπάσματα, μηχαν. καλλιέργεια, γεωργική έρευνα κ.λ.π.)	58.244.733
7) σχολεία	710.500
8) συντήρηση κτηνών	5.712.995
9) διάφορα	67.287.472
Σύνολο	4.245.579.189 δρχ.

Όλες οι ανωτέρω πιστώσεις διατέθηκαν,³⁴⁵ όπως αρχικά ορίσθηκε. Την 1^η Ιανουαρίου 1930 παρέμενε, ως αδιάθετο υπόλοιπο, το ποσό³⁴⁶ των 53.217.566 δραχμών.

Για τις ανάγκες, όμως, των προσφύγων διατέθηκαν κονδύλια και από τον κρατικό προϋπολογισμό. Έτσι, στο διάστημα 1922-1931 έγιναν οι παρακάτω κρατικές δαπάνες:³⁴⁷

Για περίθαλψη και στέγαση	1.747.300.000 δρχ.
Για ανάγκες του εποικισμού	702.800.000 δρχ.
Για την ανταλλαγή των πληθυσμών	263.200.000 δρχ.
Για διάφορες ανάγκες	484.300.000 δρχ.
Σύνολο	3.197.600.000 δρχ.

Το σύνολο των δαπανών αυτών (Ε.Α.Π. και κράτους) κατανεμήθη³⁴⁸ ως εξής:

Περιοχή	Ποσοστό	Δαπάνη κατά οικογένεια
Μακεδονία	66,32%	60.263 δρχ.
Θράκη	21,83%	41.315 δρχ.
Π. Ελλάδα, Ήπειρος, Νησιά	11,85%	57.810 δρχ.

Σε σύγκριση³⁴⁹ με την αποκατάσταση των προσφύγων στην Παλαιστίνη και στη Βουλγαρία, η ελληνική περίπτωση κόστισε πολύ λιγότερα. Στην πρώτη έχουν εγκατασταθεί μόνο 1.438 οικογένειες Εβραίων (6.752 άτομα) και για κάθε αγροτική οικογένεια δαπανήθηκαν 650 λίρες Αγγλίας, ενώ στην Ελλάδα μόνο 79 λίρες Αγγλίας. Στη Βουλγαρία, πάλι, όπου εγκαταστάθηκαν 30.180 οικογένειες, με δάνειο της Κ.τ.Ε., η αντίστοιχη δαπάνη ανέρχεται σε 250 λίρες Αγγλίας, από τις οποίες οι 100 για το σπίτι.

345. Έκθ. 27^η, σ. 6.

346. Έκθ. 27^η, ό. π.

347. Α. Πάλλη, «Προσφυγικό Ζήτημα», ό. π., σ. 671. Ο Πρωτονοτάριος υπερβάλλει ανεβάζοντας τις κρατικές δαπάνες σε 285.740 Λ.Α., Βλ. Πρωτονοτάριου, ό. π., σ. 74.

348. Νοταρά, ό. π., σ. 43.

349. Νοταρά, ό. π., σσ. 44-45.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

β) Για τους αστούς πρόσφυγες: 1) Σύνολο αστικών οικογενειών:³⁵⁰ 124.482.

Από αυτές, οι 39.450 διαμένουν σε σπίτια Α' κατηγορίας, οι 26.288 σε σπίτια Β' κατηγορίας, οι 35.667 σε σπίτια Γ' κατηγορίας, οι 23.077 σε νοικιασμένα σπίτια.

Με ευθύνη της Ε.Α.Π. αποκαταστάθηκαν³⁵¹ 25.000 οικογένειες. Οι άλλες, με ευθύνη της Πολιτείας ή και από τους ίδιους τους πρόσφυγες.³⁵² 2) Συγκεντρωτικά, μέχρι τον Αύγουστο του 1930, σημειώθηκε η παρακάτω αστική οικοδομική δραστηριότητα (χωρίς τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά και βουλγαρικά σπίτια, καθώς και όσα χτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες):³⁵³

Περιοχή	Αριθμός συνοικισμών	Αριθμός σπιτιών
Ηπειρωτική Ελλάδα	26	14.857
Πελοπόννησος	12	1.232
Νησιά	14	1.086
Μακεδονία	41	3.953
Θράκη	32	6.215
Σύνολο	125	27.343

3) Σύνολο δαπανών³⁵⁴ για την αστική αποκατάσταση (μέχρι τον Αύγουστο του 1930): 2.011.458 λίρες Αγγλίας (1 Λ.Α. = 354,470 δραχ.).

350. Έκθ. 16^η, σ. 10: Αποτελέσματα απογραφής Ιουλίου-Αυγούστου 1927.

351. Έκθ. 27^η, σ. 16.

352. Έκθ. 16^η, σ. 10.

353. Έκθ. 16^η, ό. π.

354. Έκθ. 27^η, σ. 19.

Ευστάθιος Πελαγίδης

Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922

Είναι γνωστό ότι ο μεγαλύτερος όγκος των προσφύγων από τον μικρασιατικό (Μικρά Ασία - Πόντος) και θρακικό (Ανατολική Θράκη) ελληνισμό, καθώς και από την περιοχή του Καυκάσου, κατέκλυσε την Ελλάδα στη διάρκεια του Μικρασιατικού Πολέμου και της συνακόλουθης καταστροφής. Πριν, δηλαδή, από την επίσημη έναρξη της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Κατά το άρθρο 1 της υπογραφείσας Σύμβασης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, της 30^{ης} Ιανουαρίου 1923, η ανταλλαγή ορίσθηκε να αρχίσει την 1^η Μαΐου 1923. Κι όμως, μέχρι το Μάρτη του ίδιου χρόνου, είχαν καταφύγει στον ελλαδικό χώρο γύρω στους 1.150.000 πρόσφυγες: 1.040.000 Έλληνες, 100.000 Αρμένιοι, 1.000 Σύριοι, 9.000 Κιρκάσιοι.³⁵⁵

Αν προσθέσουμε σ' αυτούς και τους 435.000 πρόσφυγες της περιόδου 1912-1920 αλλά και άλλους 214.000, που αναμένονταν να φτάσουν από τα διάφορα λιμάνια και τα βάθη της Μικράς Ασίας,³⁵⁶ αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος του κοινωνικού προβλήματος που είχε ν' αντιμετωπίσει η χώρα μας (υγειονομική περίθαλψη, τροφή, στέγη). Για οριστική εγκατάσταση δεν μπορούσε να γίνει ακόμα λόγος, ούτε και υπήρχαν σχετικά καταστρωμένα προγράμματα.³⁵⁷ Στη φάση που εξετάζουμε (τέλη 1922 - αρχές 1923), σε όλες τις εκθέσεις επισημαίνεται μόνο η ανάγκη περίθαλψης τόσων χιλιάδων ατόμων, που κατέφθαναν μαζικά και συγκεντρώνονταν σ' όποια λιμάνια της χώρας τύχαινε να τους «αδειάζουν» τα καράβια. Το θέμα της κανονικής ένταξης των προσφύγων στην ελλαδική κοινωνία θίγεται μόνο ως μελλοντικός σχεδιασμός.³⁵⁸

Τουρκικό σπίτι στο χωριό Κοιλάδα Κοζάνης.

Η έλλειψη, όμως, μελετημένου προγράμματος προώθησης και εγκατάστασης των προσφύγων σε διάφορες περιοχές της χώρας προκαλούσε δυσκολίες στη διαδικασία της περίθαλψης, σε αυτή την πρώιμη φάση, γιατί δεν επέτρεπε τη σωστή εποπτεία του όλου προβλήματος, όπως παρατηρείται σε έκθεση της Κ.τ.Ε.³⁵⁹

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η περίθαλψη που δίνεται στους πρόσφυγες αυτή την περίοδο, ως πρώτο στηρίγμα, έχει εμπειρικό και περιστασιακό χαρακτήρα. Από την άλλη, το μέγεθος του προβλήματος είναι τεράστιο. Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι από τους 1.150.000 πρόσφυγες (μέχρι την 1^η Μαρτίου 1923), μόνο οι 280.000 μπορούσαν να στηριχθούν σε δικά τους οικονομικά μέσα: 50.000 από Κωνσταντινούπολη, 100.000

355. Φάκ. Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/VI/10 αγγλική έκθεση.

356. Αγγλική έκθεση, ό. π.

357. Η πρώτη εισηγητική έκθεση για την εγκατάσταση των προσφύγων υποβάλλεται από ειδική επιτροπή στο Υπουργείο Γεωργίας τον Ιούλιο του 1923. Βλ. Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/VI/13, έγγραφο Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1923.

358. Α.Υ.Ε. 1922-1923 Κ.τ.Ε./F/2/71, έγγραφο του Υπουργείου Περίθαλψης προς το Υπουργείο Εξωτερικών Τμήμα Κ.τ.Ε., Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1922. Πρόκειται για έκθεση που προωθείται προς τον Νάνσεν και επισημαίνει την «παντελή έλλειψιν εσωρούχων, υποδημάτων, κλινών, κλινοστρωμάτων, κλινοσκεπασμάτων, φαρμάκων, αλεύρου, τροφίμων». Ανάλογη έκθεση με αριθμητικά στοιχεία και πίνακα αναγκών για τους πρόσφυγες διαφόρων περιοχών, βλ. στον Φάκ. Α.Υ.Ε. 1923/Κ.τ.Ε./F/2/52. Βλ. και Φάκ. Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/VI/12, σημείωμα με αριθμητικά στοιχεία και κάποιες πρόχειρες προτάσεις για περίθαλψη και εγκατάσταση.

359. Α.Υ.Ε. 1923/Κ.τ.Ε./F/3/26 «Σημείωμα επί των εργασιών της Κοινωνίας των Εθνών, προς ανακούφισιν των προσφύγων», 22.10.1922 (σε μετάφραση).

Νέα Όλυνθος Χαλκιδικής. Πρόσφυγες από το Ανταβάλ της Καππαδοκίας (ΚΜΣ, Προσφυγική Ελλάδα).

από Μικρά Ασία, 130.000 από Ανατολική Θράκη. Κάπου 250.000 διέθεταν πολύ περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες: 100.000 από Μικρά Ασία, 100.000 από Μαύρη Θάλασσα, 50.000 από Ανατολική Θράκη. Στους υπόλοιπους 620.000 έλειπαν τα πάντα.³⁶⁰ Άρα, ουσιαστικά, κάπου 870.000 άτομα είχαν ανάγκη της κρατικής προστασίας.³⁶¹

Ποιοι, λοιπόν, φορείς και με ποια μέσα είχαν αναλάβει να καλύψουν τις πιεστικές ανάγκες επιβίωσης τόσων χιλιάδων ανθρώπων;

α) Το ελληνικό κράτος

Μέχρι και το 1923, στον κρατικό προϋπολογισμό των ελληνικών κυβερνήσεων αναγράφονταν πιστώσεις μόνο για την περίθαλψη, μετακίνηση και πρόχειρη στέγαση των προσφύγων, όχι για μελε-

τημένη μόνιμη εγκατάσταση.³⁶² Έτσι, έως τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1922, τα ποσά που διατέθηκαν για τις παραπάνω ανάγκες, σε διάφορες περιοχές της χώρας, ανέρχονται συνολικά σε 6.500.000 δολάρια.³⁶³

Όμως, η συμβολή της ελληνικής πολιτείας δεν περιορίζεται μόνο στη διάθεση χρηματικών κονδυλίων. Απλώνεται και σ' ένα ευρύ φάσμα άμεσων δραστηριοτήτων,³⁶⁴ αλλά και σε πληθώρα διευκολύνσεων για την ακώλυτη προσφορά βοήθειας από τις διάφορες φιλανθρωπικές οργανώσεις του εξωτερικού.³⁶⁵

1) Δραστηριότητες για τους πρόσφυγες

Το ελληνικό κράτος διέθεσε, έως την 1^η Μαΐου 1923, το ποσό των 530.000.000 δρχ. για διάφορες ανάγκες: 130.000.000 για ρούχα και τρόφιμα, 150.000.000 για μεταφορά προσφύγων στην Ελλάδα και από περιοχή σε περιοχή μέσα στη χώρα, 250.000.000 για ενοίκιο κτιρίων, όπου έμεναν πρόσφυγες. Το ποσό δε θεωρείται ευκαταφρόνητο, αν ληφθεί υπόψη ότι το συνολικό εθνικό εισόδημα του 1923 μόλις ανέρχεται στο ύψος των 16.163.816.120 δρχ.

2) Συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό (Α.Ε.Σ.)

I). Τα πλοία του Α.Ε.Σ. που μετέφεραν εφόδια στα ελληνικά λιμάνια, απαλλάσσονταν από δασμούς και υγειονομικό έλεγχο.

II). Το προσωπικό του Α.Ε.Σ. (αξιωματούχοι, υπάλληλοι, εργαζόμενοι) μπορούσε να ταξιδεύει και να

360. Αγγλική έκθεση, ό. π.

361. Βλ. και Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/VI/13, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1923. Εκεί σημειώνεται ότι σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, οι παντελώς άποροι πρόσφυγες ανέρχονται σε 860.000: 550.000 Μικρασιάτες, 200.000 Θράκες.

362. Α. Αιγίδη, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική και Κοινωνική μελέτη τον προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα 1934, σ. 34,

363. Α.Υ.Ε. 1923/Κ.τ.Ε/2/52, πίνακας των διατεθέντων κονδυλίων κατά περιοχές και στόχο διάθεσης, Αθήνα, 26.9.1922.

364. Για τα κοινωνικά, γενικά, μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης (στέγη, συντήρηση, ιατρική περίθαλψη, ρουχισμός), βλ. Α.Υ.Ε. 1922-1923/Κ.τ.Ε./2/71, έγγραφο του Υπουργείου Περίθαλψης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1922. Στον ίδιο φάκ. βρίσκει κανείς στοιχεία για την κοινωνική δραστηριότητα διαφόρων φιλανθρωπικών οργανισμών εσωτερικού και εξωτερικού.

365. Αγγλική έκθεση Α.Υ.Ε. 1923/Α/5/VI/10. Από εδώ αντλούνται όλα σχεδόν τα στοιχεία για τους φιλανθρωπικούς φορείς και τα κοινωνικά τους μέτρα.

Αίθουσα Προσφυγικού Νοσοκομείου, Αρχείο ΕΛΙΑ.

στέλνει την αλληλογραφία του δωρεάν. Πολλές φορές οι υπάλληλοι είχαν στη διάθεσή τους και κρατικά μεταφορικά μέσα.

III). Η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε: τα έξοδα μεταφοράς των τροφίμων από τα πλοία του Α.Ε.Σ. στις αποθήκες. Επίσης, τον φωτισμό και τη θέρμανση των προσφύγων ευθύνης του, τη δαπάνη αλευροποίησης και αροτοποίησης του μεταφερόμενου σιταριού, τον εξοπλισμό των γραφείων, των αποθηκών και των νοσοκομειακών κτιρίων του φιλανθρωπικού αυτού οργανισμού. Ακόμη, ανέλαβε τη μισθοδοσία ενός υπαλλήλου για κάθε τοπική επιτροπή περίθαλψης.

3) Συμβολή στο έργο της Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής

Η φιλανθρωπική οργάνωση «Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής» ανέλαβε, πλην των άλλων, και τη μεταφορά 15.000 ορφανών Ελληνόπουλων και Αρμενόπουλων από τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, όπου ξέμειναν και εγκαταλείφθηκαν. Στην περίπτωση αυτή, η ελληνική κυβέρνηση έδωσε κάθε διευκόλυνση και, επιπλέον, ανέλαβε τη δαπάνη μεταφοράς των ορφανών στην Ελλάδα και την προώθησή τους στις περιοχές προορισμού τους.

4) Συνεργασία με άλλους φορείς:

Κ.τ.Ε., Νοσοκομείο Αμερικανίδων γυναικών, Οργανισμό διάσωσης παιδιών - Βρετανικό Τμήμα, Βρετανικό Ερυθρό Σταυρό.³⁶⁶

366. Α.Υ.Ε. 1922-1923/Κ.τ.Ε./F/2/71, έγγραφο του Υπουργείου Περίθαλψης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα,

Ο Πρόεδρος της Ε.Α.Π., C. Eddy. Αρχείο ΕΛΙΑ.

β) Ξένοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί

1) Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (Α.Ε.Σ.)

Δαπάνες τροφοδοσίας

Ο οργανισμός αυτός ανέλαβε την τροφοδοσία 600.000 (κατά μ.ό.) προσφύγων για διάστημα 9 1/2 μηνών. Τα ποσά που δαπανήθηκαν γι' αυτόν τον σκοπό ανέρχονται σε 3.000.000 δολάρια, πράγμα που σημαίνει ότι διατέθηκαν γύρω στα 50 σεντς για κάθε άτομο.

Οργάνωση δραστηριοτήτων

Για καλύτερη εποπτεία, η Ελλάδα χωρίστηκε σε 12 ευρύτερες περιοχές. Από εκεί και πέρα, σε κάθε νησί, πόλη ή χωριό είχε συσταθεί τριμελής επιτροπή (από έναν εκπρόσωπο της τοπικής αρχής, έναν επιχειρηματία και έναν εκπρόσωπο των προσφύγων) για την ευθύνη και τη μέριμνα της τοπικής τροφοδοσίας. Μέσω των τοπικών αυτών επιτροπών, κάθε πρόσφυγας έπαιρνε από τον Α.Ε.Σ. γύρω στα 1.000 KALORIES την ημέρα, ενώ σε κάθε παιδί και σε κάθε μητέρα δίνονταν δύο δοχεία γάλα τη βδομάδα.

2) Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής

(Βλ. παραπάνω)

3) Σύνδεσμος νεαρών ανδρών χριστιανών

Στις αρχές της Μικρασιατικής Καταστροφής ο Σύνδεσμος αυτός ανήκε, οργανικά, στις επιτροπές αμερικανικής βοήθειας και είχε παραρτήματα στη Σμύρνη, στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Το ενδιαφέρον

---

26 Σεπτεμβρίου 1922.

του στράφηκε, ιδιαίτερα, στο να εξασφαλισθούν προϋποθέσεις συνέχισης των σπουδών στους διάφορους σπουδαστές από τη Μικρά Ασία.

4) Σύνδεσμος νεαρών χριστιανών γυναικών

Η οργάνωση αυτή άρχισε τις εργασίες της στην Ελλάδα τον Μάρτιο του 1923. Στη δική της ευθύνη υπάγονταν: ένα οικοτροφείο για 60 κοπέλες, ένα γραφείο απασχόλησης και ένα επιμορφωτικό κέντρο, όπου οι μαθήτρίες διδάσκονταν αγγλικά, ελληνική στενογραφία και γραφομηχανή.

5) Διεθνές γραφείο μετανάστευσης

Η υπηρεσία αυτή λειτουργούσε από το Γενάρη του 1923 και είχε ως κύριο έργο να βοηθήσει προσφυγούλες γυναίκες και κοπέλες να ταξιδεύουν από την Ελλάδα σε άλλες χώρες.

6) Αμερικανικό Ινστιτούτο της Σμύρνης. Επιτροπή Περίθαλψης

Το Ινστιτούτο αυτό άρχισε το έργο του αμέσως μετά τον εμπρησμό της Σμύρνης (τέλη Αυγούστου 1922).

I) Κοινωνική προσφορά: Τροφοδοσία 100 προσφύγων του Πειραιά, χορήγηση ρούχων και κλινοσκεπασμάτων, ίδρυση παιδικών σταθμών, σχολείων και λεσχών για αγόρια και κορίτσια στην Αθήνα και στον Πειραιά.

II) Οικονομική δραστηριότητα: Δανειοδότηση 150 προσφύγων με το ποσό των 200 έως 2.000 δραχ. για τη στέγαση και την οικονομική τους στήριξη, εξασφάλιση θέσεων εργασίας για κοπέλες και γυναίκες, ίδρυση εργαστηρίων και οικοτροφείου για άλλες 70 κοπέλες.

7) Νοσοκομείο Αμερικανίδων γυναικών

I) Με δική του μέριμνα ιδρύθηκε ένας σταθμός - καραντίνα στη Μακρόνησο, όπου γύρω στους 25.000 πρόσφυγες θεραπεύονταν από τις ψείρες επί 4 μήνες. Ο εξοπλισμός αυτού του σταθμού έγινε με έξοδα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, ενώ τα ξύλα, τα κάρβουνα και το νερό παρέχονταν από την ελληνική κυβέρνηση.

II) Ίδρυση Νοσοκομείων: Με δική του, επίσης, ευθύνη και δαπάνη αλλά και με την ενίσχυση της ελληνικής κυβέρνησης, ιδρύθηκαν Νοσοκομεία στον Πειραιά, στην Αθήνα, στην Κοκκινιά, στο Φάληρο, στη Σωτηρία, στη Λέσβο, στη Χίο, στην Κρήτη και σ' όλα τα ορφανοτροφεία της «Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής». Επίσης, δημιουργήθηκε Μαιευτήριο στη Θεσσαλονίκη και Σανατόριο στη Θάσο.

8) Διεθνής Ερυθρός Σταυρός

I) Ίδρυσε και είχε στην κυριότητά του πέντε (5) Νοσοκομεία για τους πρόσφυγες στην Αθήνα και στον Πειραιά, με μηνιαίες δαπάνες ύψους 110.000 δραχ.

II) Ήλεγχε τα τρόφιμα που παρείχαν: ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός και η Ολλανδική Επιτροπή για 1.500 και 1.400 πρόσφυγες, αντίστοιχα.

III) Ανέλαβε την προστασία και χρηματική ενίσχυση των Ελλήνων πολιτικών και στρατιωτικών κρατουμένων στην Τουρκία.

9) Κοινωνία των Εθνών

Σημαντικότερος ο κοινωνικός της ρόλος. Εκτός του ότι χρηματοδοτούσε και ενίσχυε δύο προσφυγικούς καταυλισμούς, είχε και την ευθύνη της εξυγίανσης, των εμβολιασμών και της πρόληψης επιδημιών, μέσω της ειδικής Επιτροπής Επιδημιών που κατέστρωσε και τα σχετικά προγράμματα, σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση.

Βέβαια, η Κ.τ.Ε. μεριμνούσε, αντίστοιχα, και για τους Τούρκους πρόσφυγες.³⁶⁷

367. Α.Υ.Ε. 1923/Κ.τ.Ε./F/3/26 «Σημείωμα επί των εργασιών της Κ.τ.Ε. κ.λ.π.», 22.10.1922.

Ειδικά όμως για τους Έλληνες πρόσφυγες, εκπρόσωπός της κάνει τις παρακάτω προτάσεις, με ειδικό υπόμνημα,³⁶⁸ τον Οκτώβριο του 1922:

I) Να χορηγηθεί διεθνές δάνειο στην ελληνική κυβέρνηση από την Κ.τ.Ε.

II) Η παροχή βοήθειας από τις διάφορες εξωτερικές οργανώσεις να οργανωθεί καλύτερα και να στραφεί προς ένα μελετημένο γενικό πρόγραμμα διατροφής, ενδυμασίας και στέγης.

III) Για τη μεταφορά των προσφύγων μέσω θαλάσσης από την Τουρκία στην Ελλάδα, εν όψει και της αναμενόμενης επίσημης ανταλλαγής, να καταστρωθεί ειδικό πρόγραμμα και να συσταθεί τριμελής Επιτροπή από έναν Έλληνα, έναν Αμερικανό και έναν Άγγλο.

IV) Η ελληνική κυβέρνηση: να συγκροτήσει ειδική υποεπιτροπή, με πρόεδρο έναν εκπρόσωπο της Κ.τ.Ε., να διορίσει 3 υπαλλήλους για την εκτέλεση του προγράμματος διατροφής, ενδυμασίας και στέγης, να βοηθήσει την Επιτροπή Επιδημιών της Κ.τ.Ε.

10) Οργανισμός διάσωσης παιδιών - Βρετανικό Τμήμα

Στη δική του προστασία και οικονομική ευθύνη υπάγονταν οι προσφυγικοί καταυλισμοί της Αθήνας, του Πειραιά, του Πόρου, της Αίγινας, της Ύδρας, του Βόλου, της Λάρισας, των Τρικάλων, της Κέρκυρας και της Πάτρας. Από τον Σεπτέμβριο του 1922 έως το Μάιο του 1923 παρασχέθηκε τροφή και περίθαλψη σε 20.000 έφηβους και 15.000 παιδιά και, στη συνέχεια, σε 15.000 έφηβους και 7.000 παιδιά, με μηνιαία έξοδα που υπολογίζονται γύρω στις 70.000 δρχ.

Πέρα από αυτά, ο οργανισμός είχε στην κυριότητά του πέντε (5) εργαστήρια για γυναίκες και παιδιά, πρόσφερε ρουχισμό και κουβέρτες σε μεγάλες ποσότητες και διέθεσε κάπου 3.000 κουτιά συμπυκνωμένο γάλα.

11) Επιτροπή Βρετανικής Βοήθειας

Η Επιτροπή αυτή ανέλαβε να εφοδιάσει τους προσφυγικούς καταυλισμούς Φαλήρου και Συγγρού με ρούχα, εσώρουχα, παπούτσια, συμπυκνωμένο γάλα και φάρμακα. Τα τελευταία, αξίας 150.000 στερλινών, στάλθηκαν στην Ελλάδα με ειδικό τραίνο 14 βαγονιών, που τελικά αγοράστηκε από την ελληνική κυβέρνηση. Τα μηνιαία της έξοδα υπολογίζονται γύρω στις 210.000 δρχ. Είχε και ξεχωριστές υποεπιτροπές στο Βόλο, στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα, στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο.

12) Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός (Β.Ε.Σ.)

Ο Β.Ε.Σ. άρχισε τις εργασίες του τον Μάρτιο του 1923 και κινήθηκε, κυρίως, προς την κατεύθυνση της ιατρικής περίθαλψης των προσφύγων: Εκτός του ότι ανέλαβε την ιατρική βοήθεια των προσφύγων ευθύνης της παραπάνω Επιτροπής (Επιτροπή Βρετανικής Βοήθειας), ίδρυσε κι ένα Προσφυγικό Νοσοκομείο στη Δράμα, δυναμικότητας 150 κλινών. Η συμβολή της ελληνικής κυβέρνησης σ' αυτή τη χειρονομία ήταν μόνο 40.000 δρχ. Επιπλέον, είχε στον Πειραιά μια τεράστια φαρμακαποθήκη που ήταν στη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης.

Υπολογίζεται ότι η ποσότητα των κινίνων που παρέλαβε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας για τους πρόσφυγες, ξεπερνά το ύψος του ενός τόνου.

13) Σουηδική Επιτροπή

Η Επιτροπή αυτή λειτούργησε από τον Οκτώβριο του 1922 μέχρι τις 15 Ιουνίου του 1923. Σ' αυτό το διάστημα πρόσφερε τη βοήθειά της σε 1.500 πρόσφυγες της Αθήνας και του Πειραιά, παρέχοντας τρόφιμα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και άλλα εφόδια.

14) Ελβετική Επιτροπή

Διακόσια (200) ορφανά προσφυγόπουλα, που βρήκαν στέγη στη Σχολή Ευελπίδων, ευεργετήθηκαν από

368. Α.Υ.Ε. 1923/Κ.τ.Ε./F/3/26 κ.λ.π.

Πρώτο αστικό λεωφορείο Αποθήκη-Καλαμαριά, 1925. (Αρχείο Θεοφυλάκτου).

την παραπάνω Επιτροπή με κουβέρτες, παπούτσια, ρουχισμό, φάρμακα και τρόφιμα.

15) Βελγική Επιτροπή

Η Βελγική Κυβέρνηση και η Κεντρική Επιτροπή των Βρυξελλών έστειλαν για τους πρόσφυγες στην εδώ υποεπιτροπή 2.000 σκηνές, χρηματική βοήθεια και μια μεγάλη ποσότητα από κουβέρτες.

16) Ολλανδική Επιτροπή

Πρόσφερε τη βοήθειά της από τον Οκτώβριο του 1922 μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1923, παρέχοντας κουβέρτες και συμπυκνωμένο γάλα. Επιπλέον, ανέλαβε την οικονομική στήριξη ενός ορφανοτροφείου στο Πολύγωνο Αθηνών.

17) Επιτροπή του Πάπα

Τροφοδοτούσε, από τον Σεπτέμβριο του 1922 κ.ε., έναν καταυλισμό 1.000 προσφύγων στην Καστέλλα.

18) Ασιατικό Ταμείο για τους πρόσφυγες (ελληνικός οργανισμός)

(Πρώην Πανελλήνια Επιτροπή Δωρεών)

Η Πανελλήνια Επιτροπή Δωρεών οργανώθηκε αμέσως μετά την καταστροφή της Σμύρνης και μετονομάστηκε, λίγο αργότερα, σε «Ασιατικό Ταμείο για τους πρόσφυγες». Οι δαπάνες αυτού του ταμείου ελέγχονταν από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, ενώ το κεφάλαιό του προερχόταν από δωρεές Ελλήνων,

κυρίως αυτών που ζούσαν στο εξωτερικό.³⁶⁹

Μέχρι την 1^η Μαΐου του 1923 συγκεντρώθηκε το ποσό των 10.630.963 δραχ., το οποίο, μαζί με την επιχορήγηση των 27.400.000 δραχ. της ελληνικής κυβέρνησης, ανέβαινε στο ύψος των 38.030.963 δραχ.

Τα χρήματα αυτά δαπανήθηκαν για φαγητό, ρουχισμό, ξεψείριασμα, ιατρική περίθαλψη και για άλλες προμήθειες των προσφύγων αλλά και για την κατασκευή ξύλινων μόνιμων σπιτιών στο Παγκράτι.

Επιλογικά

Υπήρχαν και πολλές άλλες ελληνικές οργανώσεις σε όλα τα μέρη της Ελλάδας. Τα ποσά που διέθεσαν δεν είναι εύκολο να υπολογιστούν με ακρίβεια. Είναι, όμως, βέβαιο ότι ανέρχονταν στο ύψος πολλών εκατομμυρίων δραχμών. Ιδιαίτερα ξεχωρίζει η δραστηριότητα του Πατριωτικού Συνδέσμου.

Η οικονομική ενίσχυση και η περίθαλψη των προσφύγων στην πρώιμη αυτή φάση, πριν ακόμα αρχίσει η ανταλλαγή επίσημα, αποτελεί τιτάνιο έργο για την ελληνική κυβέρνηση που, απροσδόκητα και βεβιασμένα, βρέθηκε μπροστά σ' ένα τόσο μεγάλο πρόβλημα.

Εξίσου σημαντική, όμως, υπήρξε και η συμβολή των διάφορων φιλανθρωπικών οργανισμών, που, είτε ανεξάρτητα είτε σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση, ανέλαβαν ένα μεγάλο μέρος αυτής της ευθύνης και παρείχαν σημαντική και ουσιαστική ανακούφιση στους πρόσφυγες.

Εδώ παρουσιάζεται η δραστηριότητα και προσφορά κοινωνικών φορέων του εξωτερικού. Δεν είναι εύκολο να καταλήξουμε σε ορισμένα συνολικά νούμερα χρηματικών και άλλων ποσών ή σε κάποια στατιστική εκτίμηση της όλης κοινωνικής δράσης. Μπορούμε, ωστόσο, να δεχτούμε, με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ότι η βοήθειά τους αρκούσε να καλύψει, αν όχι όλες, τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος των πιεστικών αναγκών, προκειμένου στη συνέχεια να οδηγηθούν ομαλά οι πρόσφυγες σε διαδικασίες κανονικής κρατικής περίθαλψης και κοινωνικής πολιτικής.

Συμμετοχή της Ε.Α.Π. στην 1^η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, 1926
(Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

369. Στον Φάκ. Α.Υ.Ε. 1923/Α/2/6 περιέχονται πλήρη στοιχεία για τους εράνους που διενεργήθηκαν ανάμεσα στους απόδημους Έλληνες και για τα χρηματικά ποσά που στάλθηκαν στην Ελλάδα μέσω των κατά τόπους Προξενείων.

Ευστάθιος Πελαγίδης

Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου

1) 1923-1930: Πρώτη φάση της προσφυγικής αποκατάστασης

Για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και, ειδικότερα, της Μακεδονίας η βιβλιογραφία³⁷⁰ είναι αρκετά εκτεταμένη. Κι αυτό γιατί τα οικονομικά αποτελέσματα της παρουσίας τους στον ελλαδικό χώρο από πολύ νωρίς έγιναν ορατά και αισθητά στην ευρύτερη κοινωνία, αντίθετα με τις πολιτιστικές διαφοροποιήσεις που εκδηλώθηκαν στις επόμενες δεκαετίες.

Πράγματι, η προσφορά των προσφύγων στην οικονομική πρόοδο της χώρας, αμέσως μετά την εγκατάστασή τους, έχει εντυπωσιάσει τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος στην ιστορική του αγόρευση, της 25^{ης} Ιουνίου 1930, δήλωσε: «Ο προσφυγικός πληθυσμός εις όλα σχεδόν τα στάδια της ανθρωπίνης δραστηριότητος διακρίνεται και είδομεν ήδη τα αποτελέσματα της παρουσίας του εδώ, κυρίως εις την γεωργίαν, την αλιείαν, το εμπόριον, διά να περιοριστώ μόνον εις αυτά».³⁷¹ Εξάλλου, το μέγεθος και την ποιότητα αυτής της συμβολής επισημαίνει και ο Κάμπελ, αντιπρόεδρος της Ε.Α.Π., με τη διαπίστωσή του ότι οι αγρότες πρόσφυγες προήγαγαν τη Μακεδονία και τη Θράκη από τον 17ο στον 20ό αιώνα.³⁷² Την ίδια περίοδο η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* των Αθηνών σημειώνει ότι η κρατική μέριμνα και η προσφυγική αντιπροσφορά εξισορροπήθηκαν. Οι πρόσφυγες, δηλαδή, πήραν αλλά και έδωσαν στο κράτος.³⁷³

Για να κατανοηθεί πληρέστερα το οικονομικό άλμα της χώρας μας, αρκεί να έχουμε υπόψη ορισμένες αισθητές αλλαγές: 1) Η γνωστή αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 υλοποιήθηκε³⁷⁴ με την άφιξη των προσφύγων του 1922. 2) Η τσιφλικική γεωργία αντικαταστάθηκε από την οικογενειακή.³⁷⁵ Πράγματι, στα 1930 το 80% των γεωργικών επιχειρήσεων διευθύνονταν από τους ιδιοκτήτες τους, δηλαδή από τους ίδιους τους γεωργούς, οι οποίοι διέθεταν μικροϊδιοκτησίες από 30 μέχρι 100 στρέμματα ο καθένας.³⁷⁶ 3) Η αστική ανάπτυξη της Ελλάδας είναι απόρροια της αγροτικής μεταρρύθμισης, εξαιτίας της οποίας οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, από το 1922 έως το 1938, αυξήθηκαν κατά 14.600.000 στρέμματα και ανήλθαν σε 27.000.000 στρέμ-

370. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η οικονομική ανάπτυξη της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1961. Βλ. και Ν. Δ. Μανούση, «Η συμβολή των προσφύγων εις την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας», Μ.Χ.11 (1964), σσ. 191-219. Ακόμη: Γ. Ν. Λαμπιδή, *Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου*, Αθήνα, εκδόσεις Ελληνική Φωνή, 1982. Βλ. και το ειδικό αφιέρωμα του Οικονομικού Ταχυδρόμου (ό. π.), όπως και της Νέας Εστίας, *Μνήμη Μικράς Ασίας*, Χριστούγεννα 1972. Ειδικότερα για την προσφορά του μικρασιατικού, ποντιακού και θρακικού ελληνισμού βλ. Επιτροπή Πεντηκονταετηρίδος από της Μικρασιατικής Καταστροφής, 1922-1972, Μικρά Ασία, Πόντος, Θράκη, Αθήνα 1972.

371. Βενιζέλου, *Η ελληνοτουρκική Συμφωνία*, σ. 55.

372. Έκθ. 24^η, σ. 4. Βλ. και Γρηγ. Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940. Β' Η άνοδος του Αντιβενιζελισμού*, Αθήνα, εκδόσεις Ίκαρος, 1955, σ. 95. Τη βαθύτερη ερμηνεία της οικονομικής αυτής ανάπτυξης επιχειρεί η Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, ό. π., σσ. 79-82.

373. Στ. Νικολαΐδη, «Τα οικονομικά βάρη του κράτους υπέρ αποκαταστάσεως των προσφύγων. Η εισφορά των προσφύγων εις το κράτος. Ένας ισολογισμός», εφημ. *Ε.Β.*, 5-6 Ιανουαρίου 1930: Δαπάνες του κράτους: 5.802.954.220 δρχ. Συμβολή προσφύγων: 8.663.952.333 δρχ. Βλ. και Α. Διομήδη, «Η Ελλάς δεν περιήλθεν εις την σημερινήν αδυναμίαν εξ ιδίων αυτής αμαρτημάτων», εφημ. *Ε.Β.*, 29 Ιουλίου 1933: Κάνει λόγο και για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Βλ. και Pentzopoulos, ό. π., σσ. 143-167.

374. Κώστα Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 164.

375. Για τα τσιφλίκια και τον πληθυσμό τους στη Μακεδονία, πριν από το 1917, βλ. Βεργόπουλου, ό. π., σσ. 135-136, 175-177. Για τις απαλλοτριώσεις, από το 1920 έως το 1938, Βεργόπουλου, ό. π., σ. 178. Για τις διανομές κλήρων σε ντόπιους και πρόσφυγες, Κώστα Βεργόπουλου, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», *Ι. Ε. Ε.*, τόμ. ΙΕ', σσ. 327-342 (331-332).

376. Βεργόπουλου, «Η ελληνική οικονομία», σ. 332.

ματα.³⁷⁷ 4) Ενώ το 1923 το εθνικό εισόδημα ήταν του ύψους των 16.163.816.120 δρχ., το 1928 ανεβαίνει³⁷⁸ στα 26.750.000.000. 5) Στην πριν από την ανταλλαγή περίοδο έχουμε τις γνωστές παραδοσιακές καλλιέργειες, με κορυφαία την καλλιέργεια των σιτηρών.³⁷⁹ Με την άφιξη των προσφύγων σημειώνεται πραγματική επανάσταση στα καλλιεργούμενα προϊόντα και στις καλλιεργητικές μεθόδους.³⁸⁰ 6) Η βιομηχανία της ταπητουργίας, σχεδόν άγνωστη στην Ελλάδα και πολύ γνωστή στην Ανατολή, γνωρίζει αλματώδη πρόοδο μετά την προσφυγική εγκατάσταση και ενισχύει με 500.000 λίρες Αγγλίας το ετήσιο εθνικό εισόδημα.³⁸¹

Α) Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

α) Το προσφυγικό πρόβλημα στη Μακεδονία. Πορεία και προοπτικές (1923-1930)

Πρέπει, πρώτα, να έχουμε υπόψη ότι τα προγράμματα προσφυγικής αποκατάστασης της περιόδου 1923-1930 καλύπτουν και τους πρόσφυγες της περιόδου 1912-1922, όχι μόνο τους ξεριζωμένους της Μικρασιατικής Καταστροφής και τους ανταλλαγέντες με τη Σύμβαση της Λωζάνης (1923).

Επειτα, η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν, βέβαια, έργο της Ε.Α.Π., για το διάστημα 1923-1930, και των κρατικών υπηρεσιών (πριν από το 1923). Δεν ήταν, όμως, λίγη και η ηθική και υλική συμβολή των ίδιων των προσφύγων σε μια διαδικασία που τους αφορούσε.

Έτσι από πολύ νωρίς, το Μάιο του 1924, κάνει εντύπωση³⁸² στα ξένα μέλη της Ε.Α.Π. το αξιοθαύμαστο πνεύμα αυτοπεποίθησης και αυτοβοήθειας που έδειξε ο προσφυγικός κόσμος, τότε χτίζοντας και επιδιορθώνοντας σπίτια και τότε ανοίγοντας σχέσεις με ντόπιους επιχειρηματίες. Και η ενεργητικότητά τους αυτή δε βελτίωσε μόνο το δικό τους επίπεδο ζωής. Συνέβαλε και στην πρόοδο της αστικής και αγροτικής ζωής όλης της χώρας.

Αυτό είναι ιδιαίτερα ορατό στη Μακεδονία, όπου έχει εγκατασταθεί το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων. Πράγματι, αρχές³⁸³ του 1925, ο επισκέπτης της Μακεδονίας μπορούσε να εκτιμήσει την έκταση των εργασιών που έγιναν και να κάνει σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση της περιοχής. Στη θέση των έρημων πεδιάδων και των εκτεταμένων ακαλλιεργητων χωραφιών, όπου έβλεπε κανείς μόνο κοπάδια ζώων, υψώθηκαν χωριά³⁸⁴ με σφίζουσα ζωή, με πλατείς δρόμους και απλά υγιεινά σπίτια, με καταστήματα, όπου οι αγρότες, οι τεχνίτες, οι κλειθροποιοί, οι σιδηρουργοί δημιούργησαν και προώθησαν τις εργασίες τους. Γύρω από τα μικρά αυτά κέντρα απλώνονται χωράφια σπαρμένα με σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι, καπνό και άλλες καλλιέργειες που πρόσφατα εγκαινιάστηκαν.³⁸⁵

Ακόμη και ορισμένοι κόλποι της Μακεδονίας, που προηγουμένως ήταν εγκαταλειμμένοι, άρχισαν να γεμίζουν με ψαράδες πρόσφυγες από την Προποντίδα, τη Μαύρη Θάλασσα και τα παράλια της Μικράς Ασίας και να μεταβάλλονται σε μικρά ή μεγάλα θαλασσινά κέντρα.³⁸⁶

Ιδιαίτερα ξεχωρίζει η δραστηριότητα και η ζωντάνια των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις ελώδεις εκτάσεις του Αξιού και του Στρυμόνα,³⁸⁷ όπου οι συνθήκες για την υγεία δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές. Πέρα

377. Βεργόπουλου, «Η ελληνική οικονομία», σ. 332. Γενικά, για τη συμβολή των αγροτών και αστών προσφύγων στην οικονομία, βλ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *ό. π.*, σσ. 69-79.

378. Αιγίδη, *ό. π.*, σσ. 137-138. Βλ. και πίνακα εσόδων του κράτους, από το 1922 έως το 1929, του ίδιου, *ό. π.*, σσ. 55-56.

379. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα*, σσ. 134-135.

380. Β. Κριμπά, «Προσφυγικόν ζήτημα», εγκυκλ. Ελευθερουδάκη, τόμ. 5^{ος}, σσ. 431-434 (433). Βλ. και Μανούση, *ό. π.*, σσ. 201-206.

381. Έκθ. 14^η, 23^η, 25^η.

382. Έκθ. 2^η, σ. 4.

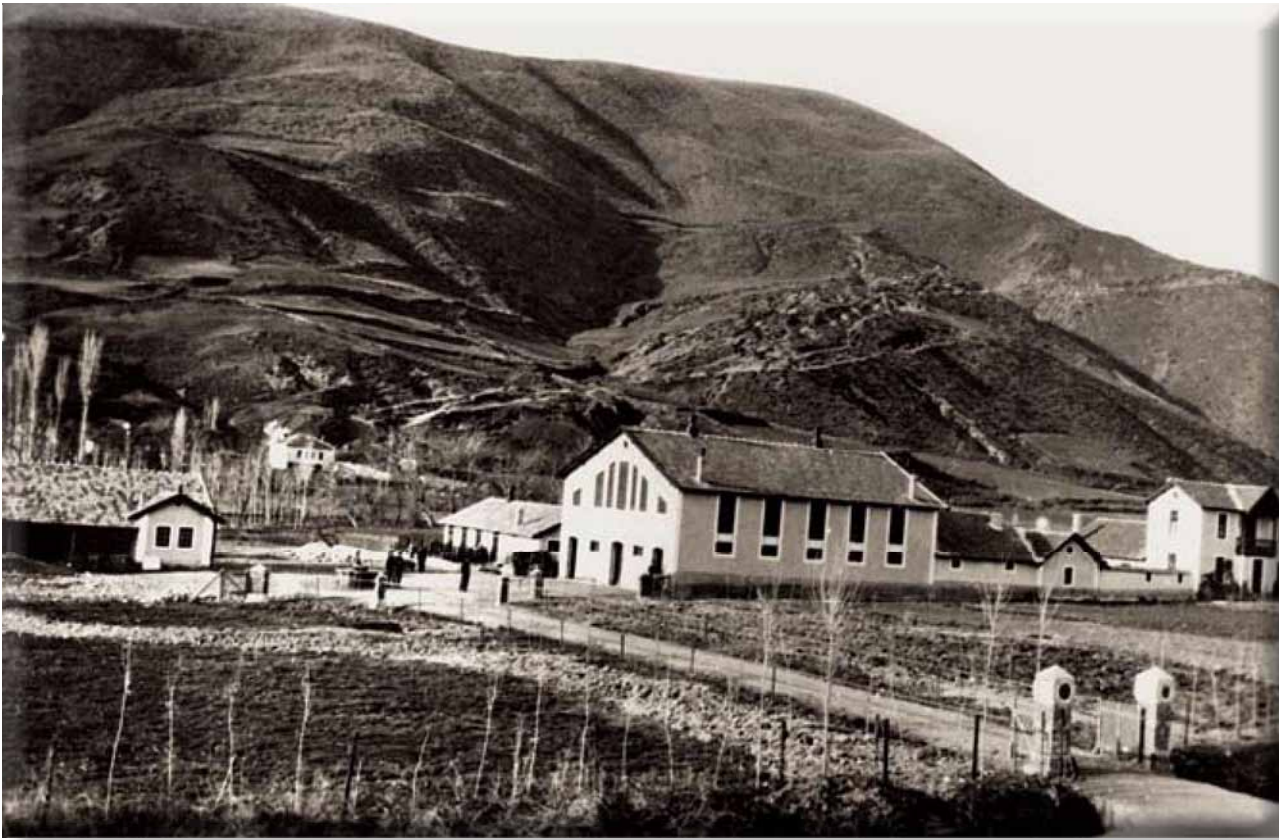
383. Έκθ. 5^η, σ. 3.

384. Έκθ. 5^η, σ. 3.

385. Έκθ. 5^η, σ. 3.

386. Έκθ. 5^η, σ. 3 και 19^η, σ. 18.

387. Έκθ. 5^η, σ. 3.

Υποδειγματικός Γεωργοκτηνοτροφικός Σταθμός Φλώρινας (Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

από το ότι θέλουν να εργαστούν, είναι πρόθυμοι να συμβάλλουν και στην παραγωγική διαδικασία για τη βελτίωση των συνθηκών του όλου χώρου.

Απ' όλες τις ενδείξεις του πρώτου κιάλας χρόνου λειτουργίας της Ε.Α.Π. (1924-1925) προκύπτει ότι οι πρόσφυγες είναι αποφασισμένοι να εργαστούν, με στόχο όχι μόνο την αυτοσυντήρησή τους αλλά και την άνοδο³⁸⁸ του επιπέδου ζωής τους στο πλαίσιο μιας ευρύτερης βελτίωσης της ζωής του τόπου.

Δεν μπορούμε, όμως, να αγνοήσουμε και το γεγονός ότι η αυτοπεποίθηση και η ενεργητικότητα αυτή των προσφύγων εκπορεύεται από το ανάλογο μέγεθος του έργου της Ε.Α.Π. στον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της (1924). Πράγματι, μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του 1924 οι διάφορες εργασίες αγροτικής αποκατάστασης προχώρησαν με έναν αξιόλογο ρυθμό και σημείωσαν καταπληκτική πρόοδο. Συγκεκριμένα:

α) Αποκαταστάθηκαν³⁸⁹ 135.164 αγροτικές οικογένειες: οι 62.583 από την Ε.Α.Π. και οι 72.581 από την Πολιτεία (στο διάστημα Σεπτεμβρίου 1922-Δεκεμβρίου 1923). Από το σύνολο των αποκαταστημένων αγροτικών οικογενειών, οι 110.864 εγκαταστάθηκαν³⁹⁰ στη Μακεδονία. Από τις οικογένειες αυτές: οι 32.214 είναι οικονομικά αυτάρκεις, οι 52.574 διαμένουν σε σπίτια τουρκικά (ή σε οικήματα που χτίστηκαν από την Ε.Α.Π. ή ανήκουν σε ντόπιους) και χρειάζονται εφόδια συντήρησης για έξι μήνες. Οι υπόλοιπες 26.076 οικογένειες διαμένουν σε προσωρινά παραπήγματα και χρειάζονται εφόδια συντήρησης για έναν χρόνο.³⁹¹

β) Χτίστηκαν³⁹² από την Ε.Α.Π. 11.359 αγροτόσπιτα, πέρα από τα 5.023 που έχτισε το κράτος και τα 50.000 μουσουλμανικά ανταλλάξιμα που διανεμήθηκαν.

388. Έκθ. 5^η, σ. 3.

389. Έκθ. 5^η, σ. 3.

390. Έκθ. 5^η, σ. 3.

391. Έκθ. 5^η, σ. 3.

392. Έκθ. 5^η, σ. 4.

Μαυρόλοφος Σερρών. Πρόσφυγες από την Πάρλα Πισιδίας (ΚΜΣ, Προσφυγική Ελλάδα).

γ) Διανεμήθηκαν³⁹³ 41.769 ζώα σε αγρότες πρόσφυγες, εκτός από τα 98.416 που δόθηκαν από κρατικούς φορείς.

δ) Διανεμήθηκαν επίσης:³⁹⁴

34.615 άροτρα

11.965.447 οκάδες σιταρόσπορου

11.239.138 οκάδες βοσκής

3.697 κάρα

15.890.765 οκάδες αραβόσιτου.

ε) Χορηγήθηκαν και 26.739.220 δρχ., ως χρηματική³⁹⁵ ενίσχυση σε αγρότες πρόσφυγες.

στ) Δόθηκε από τους αγρότες ιδιαίτερη ώθηση σε ορισμένους τομείς³⁹⁶ της γεωργίας, αγνοημένους ή υποτονισμένους την προηγούμενη περίοδο:

1) Στην αμπελουργία.

2) Στη μωρεοκαλλιέργεια (για μεταξοσκωληκοτροφία), ιδιαίτερα στις περιοχές Αξιούπολης, Βέροιας, Έδεσσας, Αριδαίας, Φλώρινας.

3) Στη ροδοκαλλιέργεια, για ροδέλαιο, στις περιοχές Βέροιας, Έδεσσας και Δράμας.

4) Στην καπνοκαλλιέργεια, κυρίως στην περιοχή Γιαννιτσών.

Συνολικά, από τον Αύγουστο του 1923 μέχρι τον Αύγουστο του 1924 εφαρμόστηκαν διάφορα είδη καλλιεργειών σε 1.059.669 στρέμματα³⁹⁷ γης, ενώ μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του 1924 τα χωράφια που παραχωρήθηκαν για εγκατάσταση αγροτών προσφύγων, εκτιμούνται³⁹⁸ σε 4.794.871 στρέμματα (κρατικά, ανταλλάξιμα, κατασχημένα, απαλλοτριωμένα, Αγίου Όρους). Από αυτά, τα 4.200.000 στη Μακεδονία. Τα στρέμματα αυτά, μέχρι τις 30 Ιουνίου 1926, ανήλθαν³⁹⁹ στα 7.356.735.

393. Έκθ. 5^η, σ. 4.

394. Έκθ. 5^η, σ. 4.

395. Έκθ. 5^η, σ. 5.

396. Έκθ. 5^η, σ. 5.

397. Έκθ. 5^η, σ. 5.

398. Έκθ. 5^η, σ. 6.

399. Τα στρέμματα αυτά, κατά περιοχές, κατανέμονται ως εξής:

Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοούμε ότι στην ίδια περίοδο (τέλη του 1924) άλλες 50.000 οικογένειες καλλιεργητών περιμένουν⁴⁰⁰ να εγκατασταθούν σε αγροτικές περιοχές και ότι από την έλλειψη χωραφιών είναι επόμενο να δημιουργούνται προστριβές και διαμάχες,⁴⁰¹ όχι μόνο μεταξύ των ντόπιων⁴⁰² και προσφύγων αλλά και ανάμεσα στους δεύτερους, οι οποίοι επιδιώκουν να καταλάβουν τις ίδιες εκτάσεις.⁴⁰³ Οπωσδήποτε όμως τα σχετικά περιστατικά, μπροστά στο μέγεθος των εργασιών που γίνονται, έχουν πολύ μικρή σημασία. Πράγματι, για το όλο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης, μέχρι τις 30 Ιουνίου 1926, δαπανήθηκαν⁴⁰⁴ 7.807.039 λίρες Αγγλίας.

Τόσο σημαντική ήταν η προσφυγική δραστηριότητα και τόσο σπουδαία τα αποτελέσματά της, ώστε στην πρώτη κιόλας Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Οκτώβριος του 1926) συμμετείχε⁴⁰⁵ και η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας με το Περίπτερο των Προσφύγων. Στο περίπτερο αυτό, που ήταν μια πραγματική αποκάλυψη, η Ε.Α.Π. παρουσίασε όλα τα προϊόντα των αστικών και αγροτικών βιοτεχνιών που είχαν εισαχθεί από τους πρόσφυγες:

α) Δείγματα γυναικείας εργασίας στα υφαντά, στις φάμπρικες, στους τάπητες, στον εξοπλισμό της αγροτικής αποκατάστασης.

β) Προϊόντα της γης, ανάλογα με την ποιότητά τους, από τις περιοχές Σερρών, Γιαννιτσών, Αριδαίας, Οσενίτσας.

γ) Καπνό από όλες τις περιοχές.

Έναν χρόνο αργότερα (Σεπτέμβριος 1927), οργανώνεται ανάλογο μόνιμο περίπτερο⁴⁰⁶ στη Γενεύη (έδρα της Κ.τ.Ε.). Σκοπός αυτού του περιπτέρου ήταν να δώσει μια πληρέστερη εικόνα, απ' ό,τι δίνουν οι εκθέσεις, για τα επιτεύγματα της πλειονότητας των προσφύγων και για την όλη τους δραστηριότητα.

Ως τα μέσα περίπου του 1928, το κύριο μέρος του έργου της Ε.Α.Π. έχει συμπληρωθεί.⁴⁰⁷ Οι περισσότεροι πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν⁴⁰⁸ και είχαν δική τους εργασία, ενώ για ορισμένους άλλους οι εργασίες βρίσκονται υπό εξέλιξη.

Μόνο στη Μακεδονία το εποικιστικό πρόγραμμα της Ε.Α.Π., μέχρι το 1928, είχε τα παρακάτω αποτελέσματα:⁴⁰⁹

α) Προσφυγικοί συνοικισμοί: 1.385 (αμιγείς 942, μικτοί 443).

β) Ανέγερση οικημάτων: αγροτικών 46.651, αστικών πάνω από 1.000.

Κατηγορία	Μακεδονία	Θράκη	Άλλες περιοχές	Σύνολο
Καλλιεργήσιμα	3.676.965	627.102	397.476	4.701.543
Μη καλλιεργήσιμα	1.952.254	533.027	169.911	2.655.192
Σύνολο	5.629.219	1.160.129	567.387	7.356.735

S.D.N., L' ETABLISSEMENT DES REFUGÉES EN GRÈCE, GENEVE 1926, σ. 86.

400. Έκθ. 5^η, σ. 7.

401. Έκθ. 5^η, σ. 7.

402. Σύμφωνα με τον αγροτικό νόμο που ψηφίστηκε στις 3 Οκτωβρίου 1924, τα απαλλοτριωμένα χωράφια διανέμονται πρώτα σε ντόπιους καλλιεργητές και μόνο όσα απομένουν, δίνονται σε πρόσφυγες. Έκθ. 5^η, σ. 6.

403. Έκθ. 5^η, σ. 7. Γι' αυτό, ακριβώς, εκδόθηκε το Ν.Δ. της 24^{ης} Νοεμβρίου 1925, ύστερα από τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις και επιτάξεις κτημάτων, Ε.Α.Π., Συλλογή Νόμων κ.λ.π., σσ. 130-132.

404. Για την αγροτική αποκατάσταση: 6.382.319 Λ.Α., για την αστική 854.516 Λ.Α., για γενικά έξοδα 70.201 Λ.Α., S.D.N., L' ETABLISSEMENT κ.λ.π., σ. 207.

405. Έκθ. 13, σ. 6. Εντυπωσιακή ήταν η συμμετοχή στην 4^η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (1929). Βλ. Έκθ. 24^η, σ. 5.

406. Έκθ. 15^η, σ. 5 και 16^η, σ. 7.

407. Έκθ. 19^η, σ. 4.

408. Μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1927 οι αποκαταστημένες αγροτικές οικογένειες σ' όλη τη χώρα ανέρχονται σε 143.012, από τις οποίες οι 112.111 στη Μακεδονία. Έκθ. 19^η, σ. 5.

409. Ε.Α.Π./Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας/Τμήμα Στατιστικής, Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας με τις νέες ονομασίες, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 63.

γ) Παραχώρηση σπιτιών: τουρκικών 50.532 (που επισκευάσθηκαν), βουλγαρικών 3.264.

δ) Ύδρευση – άρδευση: 355 υδραγωγεία μήκους 551.714μ. Αρτεσιανά φρεάτια 290, κοινά φρεάτια 416.

ε) Ενίσχυση παραγωγής: Διανεμήθηκαν 17.686.714 κλήματα, 2.233.100 μωρεόδεντρα, 240.968 οπωροφόρα δέντρα.

στ) Καταμετρήσεις - διανομές: Καταμετρήθηκαν εκτάσεις 7.186.554 στρεμμάτων και διανεμήθηκαν κλήροι 912.413 στρεμμάτων.

ζ) Εφόδια: άροτρα 68.592, κάρα 10.206, είδη σαγής 23.615, μικρά εργαλεία 91.970.

η) Ζώα: 82.118 μεγάλα (βόδια, αγελάδες), 13.886 αιγοπρόβατα.

Γενικά, η κατάσταση είναι πολύ ευχάριστη και το διαπιστώνει κανείς σ' ένα ταξίδι στις πεδιάδες της Μακεδονίας και Θράκης. Θα παρατηρήσει την πυκνότητα του πληθυσμού, την έκταση,⁴¹⁰ την υψηλή στάθμη των καλλιεργειών αλλά και το ανάλογο επίπεδο⁴¹¹ ζωής.

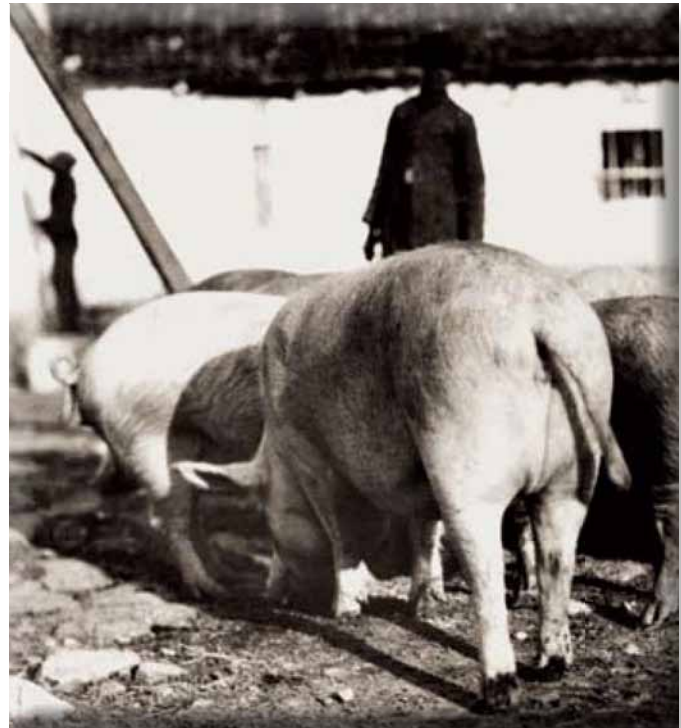
Βέβαια, όλα τα προσφυγικά χωριά δε βρίσκονται στον ίδιο βαθμό αποκατάστασης. Από την πλευρά αυτή θα μπορούσαν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

1) Πρώτα-πρώτα, είναι εκείνα που βρίσκονται σε ανθηρή⁴¹² οικονομική κατάσταση και σ' έναν προχωρημένο βαθμό αποκατάστασης. Τα χωριά αυτά αντιπροσωπεύουν, σχεδόν, το 1/3 του συνόλου.

2) Η δεύτερη κατηγορία (κάπου 40%) περιλαμβάνει χωριά που δεν έχουν ακόμη αποκατασταθεί σταθερά και χρειάζονται κάποια βοήθεια.⁴¹³ Είναι βέβαιο ότι σε λιγοστό διάστημα θα είναι σε θέση ν' αποδεσμευθούν από την κηδεμονία της Ε.Α.Π.

3) Στο υπόλοιπο 30% (1/3) υπάγονται χωριά με άθλιες⁴¹⁴ συνθήκες και χωρίς την παραμικρή άνεση. Πρόκειται κυρίως για ορεινούς οικισμούς, όπου τα χωράφια είναι άγονα, αλλά και για πεδινούς, όπου όμως οι πρόσφυγες συμπληρωματικά ασκούν τη γεωργία. Γι' αυτό και πολύ συχνά παρατηρείται το φαινόμενο της μαζικής διαρροής⁴¹⁵ αγροτικών πληθυσμών προς τα πλησιέστερα αστικά κέντρα. Έτσι, ενώ στα τέλη του 1926 οι αποκαταστημένες αγροτικές οικογένειες ανέρχονται σε 147.249, στα τέλη του 1927 κατεβαίνουν⁴¹⁶ στις 143.012, ενισχύοντας αναλογικά τον πληθυσμό των αστών προσφύγων.

Στα χωριά αυτά με τις μεγαλύτερες δυσκολίες ήταν επόμενο να ακουστούν τα περισσότερα παράπονα και να προβληθούν οι πιο πιεστικές απαι-

Βελτιωμένες ράτσες χοίρων, οι οποίες εισήχθησαν από την Ε.Α.Π.

410. Μέχρι τις 31.12.1927 τα χωράφια, που παραχωρήθηκαν σε αγρότες πρόσφυγες, ανέρχονται σε 8.125.925 στρέμματα. Έκθ. 19^η, σ. 5. Για τη συμβολή των προσφύγων στην αύξηση της παραγωγής, βλ. Κ.Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς Σλαβικαίς χώραις*, Μελέτη συγκριτική, Αθήνα 1931, σσ. 555-559.

411. Έκθ. 19^η, σ. 4.

412. Έκθ. 19^η, σ. 4.

413. Έκθ. 19^η, σ. 4.

414. Έκθ. 19^η, σ. 4.

415. Έκθ. 19^η, σ. 5.

416. Έκθ. 19^η, σ. 5. Στην απογραφή των αστών προσφύγων του 1927, απογράφηκαν ως αστικές 12.968 αγροτικές οικογένειες.

Αγροτικό σπίτι στο Πλατύ Ημαθίας, 1925 (ΚΜΣ, Προσφυγική Ελλάδα).

τήσεις⁴¹⁷ για δάνεια, σπόρο, βοσκή, ζώα, διάφορα εφόδια. Παρόλο που κορυφαία⁴¹⁸ αρχή της Ε.Α.Π. ήταν να αποκαταστήσει όσο γίνεται περισσότερους πρόσφυγες με τα λιγότερα κάθε φορά έξοδα, ωστόσο ήταν αδύνατο να ανταποκριθεί σ' όλες τις ανάγκες, από φόβο μήπως ξεπεράσει τα όρια των κονδυλίων⁴¹⁹ που είχε στη διάθεσή της (συνολικά 13.000.000 λίρες Αγγλίας έως τον Αύγουστο του 1928).

β) Συνεταιριστική και κοινωνική δραστηριότητα των προσφύγων

Αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις

Η επιτυχία της αγροτικής αποκατάστασης εξαρτάται και από την οικονομική και κοινωνική οργάνωση των προσφύγων. Γι' αυτό, ακριβώς, η Ε.Α.Π. έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών από τον πρώτο χρόνο⁴²⁰ της λειτουργίας της (1924).

Είχε ιδρύσει και ιδιαίτερη υπηρεσία⁴²¹ γι' αυτή την υπόθεση. Στη Θεσσαλονίκη, μάλιστα, ιδρύθηκε και λειτουργούσε ειδική σχολή,⁴²² όπου φοιτούσαν, τον Φεβρουάριο του 1926, 120 νέοι γεωργοί. Οι μαθητευόμενοι, μετά την αποφοίτησή τους, ήταν επιφορτισμένοι να αναλάβουν το έργο της συνεταιριστικής διαφώτισης, ως ειδικά εκπαιδευμένα στελέχη.

Η εκστρατεία αυτή οδήγησε σε εκπληκτικά αποτελέσματα. Στα τέλη του 1927, από τον συνολικό αριθ-

417. Έκθ. 19^η, σ. 4.

418. Έκθ. 19^η, σ. 4.

419. Έκθ. 19^η, σ. 4.

420. Έκθ. 19^η, σ. 14.

421. Έκθ. 9^η, σ. 5.

422. Έκθ. 19^η, σ. 14.

Προσφυγόπουλα έξω από σκηνή του καταυλισμού τους, 1925
(Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

μό⁴²³ των 4.481 γεωργικών συνεταιρισμών όλης της χώρας (ντόπιων και προσφύγων), οι 890 είναι καθαρά προσφυγικοί:⁴²⁴ 656 στη Μακεδονία και 234 στη Θράκη. Στην Παλαιά Ελλάδα η συνεταιριστική προσφυγική κίνηση βρίσκεται, ακόμη, σε εμβρυακή κατάσταση.

Ειδικότερα, οι προσφυγικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί της Μακεδονίας, με τα 44.815 μέλη, εμφανίζουν εντυπωσιακά αυξημένη χρηματική κίνηση,⁴²⁵ όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Έτος	Κεφάλαια, δραχ.	Αποθεματικό	Από την Ε.Τ.Ε.	
			Δάνεια	Προκαταβολές
1925	7.976.000	700.000	82.952.600	84.500.000
1926	20.635.000	1.500.000	107.633.000	112.600.000
1927	33.000.000	2.500.000	212.120.000	215.200.000

Με τα κονδύλια αυτά οι προσφυγικοί συνεταιρισμοί συνέβαλαν σημαντικά, από την πλευρά τους, στην προσφυγική αποκατάσταση, άλλοτε χορηγώντας δάνεια και προκαταβολές, άλλοτε χτίζοντας⁴²⁶ αποθήκες και στάβλους και άλλοτε αγοράζοντας.⁴²⁷

Την ίδια χρονική περίοδο (τέλη 1927) ανάλογη είναι και η δραστηριότητα των 243 προσφυγικών γεωργι-

423. Έκθ. 19^η, σ. 14. Για τους συνεταιρισμούς στην Ελλάδα, κατά γεωγραφικά διαμερίσματα και κατηγορίες προϊόντων, στο διάστημα 1923-1930, βλ. Παναγ. Παπαγαυφάλλου, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι (1821-1940). Διά μέσον των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων της ελληνικής γεωργίας*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1973, σσ. 170-175, 192.

424. Έκθ. 19^η, σσ. 14-15.

425. Έκθ. 19^η, σ. 14.

426. Η δαπάνη για ανέγερση στάβλων και αποθηκών, μέχρι τα τέλη του 1927, εκτιμάται σε 6.000.000 δραχ. Έκθ. 19^η, σ. 14.

427. Η σχετική δαπάνη, έως τα τέλη του 1927, υπολογίζεται γύρω στα 35.000.000 δραχ.

Αφιξη προσφύγων στη Μυτιλήνη, 1914 (Αρχειο ΕΛΙΑ).

κών συνεταιρισμών της Δυτικής Θράκης,⁴²⁸ με τα 16.803 μέλη και με συνολικό κεφάλαιο 8.910.000 δραχ. Εδώ έχουν δοθεί, επίσης, από την Ε.Τ.Ε. δάνεια ύψους 81.240.667 δραχ. για τους συνεταιρισμούς και 3.500.000 δραχ. για τα μέλη τους.

Συνολικά, η έκταση της προσφυγικής αγροτικής πίστης φαίνεται ιδιαίτερα από τα δάνεια που χορήγησε η Ε.Τ.Ε. στους πρόσφυγες όλης της χώρας, είτε ατομικά είτε συνεταιριστικά, από το 1923 έως το 1928:

Πίνακας δανείων⁴²⁹ που χορηγήθηκαν από την Ε.Τ.Ε. στους πρόσφυγες όλης της χώρας, 1923-1928

Έτος	Δάνεια ατομικά, δραχ.	Δάνεια συνεταιριστικά, δραχ.	Σύνολο, δραχ.
1923	4.430.746	—	4.430.746
1924	101.628.944	4.100.890	105.729.834
1925	118.397.654	100.487.100	218.884.754
1926	64.949.519	123.822.963	188.772.482
1927	83.937.442	185.856.754	269.803.196
1928	63.780.797	259.445.860	323.226.657
Σύνολο	437.125.102	673.722.567	1.110.847.669

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ορισμένοι από τους αγροτικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς ενισχύονταν και από την Ε.Α.Π. Έτσι, ο Συνεταιρισμός Μεταξοσκωληκοτρόφων Καρατζόβας επιδοτήθηκε⁴³⁰ με

428. Έκθ. 20^η, σσ. 6-7.

429. Έκθ. 19^η, σ. 15 (για την περίοδο 1923-1927) και έκθ. 22^η, σ. 9 (για το 1928).

430. Έκθ. 23^η, σ. 6.

700.000.000 δρχ., που έπρεπε να αποδοθούν μέσα σε 4 χρόνια από την τοπική ένωση παραγωγών.

Οι γεωργικοί λοιπόν συνεταιρισμοί, γενικά, και οι προσφυγικοί γεωργικοί συνεταιρισμοί διαφόρων κατηγοριών, ειδικότερα, ασκούσαν έργο πιστωτικού φορέα μέχρι την ίδρυση της Α.Τ.Ε., συμβάλλοντας σημαντικά όχι μόνο στην προσφυγική αποκατάσταση αλλά και στη γενικότερη ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.⁴³¹

Σημαντικός ήταν ο ρόλος τους και στην ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας.⁴³² Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι τα υπομνήματα που φτάνουν και συζητούνται στη Βουλή γι' αυτό το θέμα, προέρχονται στην πλειονότητά τους από γεωργικούς συνεταιρισμούς⁴³³ διαφόρων περιοχών της χώρας: Κιλκίς, Νιγρίτας, Σερρών, Ξάνθης, Λαγκαδά, Δράμας, Καβάλας κ.λ.π.

Πρόδος στη γεωργία και στην κτηνοτροφία

Αγροτική πίστη – Αγροτική Τράπεζα

Στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας σημαντική υπήρξε η συμβολή της αγροτικής πίστης και της Αγροτικής Τράπεζας.

Πριν από την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας την ευθύνη για τη χορήγηση δανείων, προκαταβολών και οιωνδήποτε χρηματικών ενισχύσεων είχε, επίσημα, η Ε.Τ.Ε.⁴³⁴ Αυτή κάλυπτε, κατά κύριο λόγο, τις ανάγκες της αγροτικής πίστης. Γι' αυτό και συχνά στρέφονταν εναντίον της τα παράπονα⁴³⁵ των προσφύγων για επίμονη απαίτηση απόδοσης των δανείων τους.

Κατά καιρούς και οι εποικιστικές υπηρεσίες προέβαιναν στη χορήγηση δανείων και προκαταβολών σε πρόσφυγες που είχαν ανάγκη. Έτσι, το 1928 η Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας μπόρεσε να εξασφαλίσει ένα ανεξάρτητο Κεφάλαιο Αγροτικής Πίστης,⁴³⁶ ύψους 25.000.000 δρχ., για βραχυπρόθεσμα δάνεια. Τα δάνεια δίνονταν σε πρόσφυγες με προσωρινές δυσκολίες αλλά και σε όσους έκαναν εισαγωγή προϊόντων νέας ποικιλίας (καπνός, μετάξι, κανάβι). Οι προκαταβολές χορηγούνταν ευρύτερα και στόχευαν στο να δοθεί η μεγαλύτερη δυνατή βοήθεια στους καλλιεργητές.

Το σύστημα της διπλής αυτής δανειοδότησης⁴³⁷ πρόσφερε σημαντική βοήθεια στα προσφυγικά χωριά και είχε άμεσα θετικά αποτελέσματα.

Τα δάνεια, όμως, δεν ήταν μόνο ατομικά. Χορηγούνταν και στους πάμπολλους αγροτικούς συνεταιρισμούς, οι οποίοι στη συνέχεια ενίσχυαν τους αγρότες πρόσφυγες.

Όσο προχωρούσε το έργο της αποκατάστασης, τόσο και το συνεταιριστικό πνεύμα κέρδιζε⁴³⁸ συνεχώς έδαφος. Ο πίνακας⁴³⁹ που ακολουθεί, δίνει την εικόνα της προόδου του συνεταιριστικού κινήματος ανάμεσα στους αγρότες πρόσφυγες, από 1.1.1928 μέχρι το τέλος του έτους:

431. Για τη συμβολή των γεωργικών συνεταιρισμών στην ελληνική οικονομία της περιόδου 1915-1940, βλ. Παπαγαρούφαλλου, *ό. π.*, σσ. 211-216.

432. Στ. Πελαγίδη, *Προσφυγικά προβλήματα κ.λ.π.*, σ. 87.

433. Πελαγίδη, *ό. π.*, σ. 87.

434. Για τον ρόλο της Εθνικής Τράπεζας στην προσφυγική αποκατάσταση βλ. Μαργαρίτας Δρίζα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχ. 4, Αθήνα, εκδόσεις Μέλισσα, Δεκέμβριος 1985, σσ. 313-326, και Αρετής Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 82-83. Βλ. ακόμη και Εμμανουήλ Τσουδερού, *Η αποζημίωσις των ανταλλαξιμων*, Αθήνα 1927.

435. Πελαγίδη, *ό. π.*, σ. 86.

436. Έκθ. 19^η, σ. 15.

437. Έκθ. 19^η, σ. 15.

438. Έκθ. 22^η, σ. 9.

439. Έκθ. 22^η, σ. 10.

Κατηγορία δανειστών	Αριθμός		Δάνεια σε δραχ.
	Ατόμων	Μελών	
Πρόσφυγες γεωργοί μεμονωμένοι	24.603	–	63.780.797
983 Αγροτικοί Συνεταιρισμοί προσφύγων		65.891	259.445.860
Σύνολο	24.603	65.891	323.226.657

Το αντίστοιχο ύψος⁴⁴⁰ των ατομικών και συνεταιριστικών δανείων του 1927 ήταν 269.803.196 δραχ.

Όμως, η ανάγκη ίδρυσης μιας ξεχωριστής τράπεζας για τους πρόσφυγες ήταν πια επιτακτική, έπειτα από την πληθωρική άφιξη των αγροτών προσφύγων. Τα τόσα πιεστικά προβλήματα, από τη μια, και η αδυναμία της Ε.Τ.Ε. να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες από την άλλη, σε συνδυασμό με τα απανωτά παράπονα και υπομνήματα⁴⁴¹ του αγροτικού κόσμου της χώρας μέσω των γεωργικών τους συνεταιρισμών, καλλιέργησαν το έδαφος και άνοιξαν το δρόμο για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας.

Συγκεκριμένα, ήδη από τις αρχές του 1929 άρχισε να ωριμάζει στις αρμόδιες υπηρεσίες η ιδέα του σχεδιασμού ενός γενικότερου προγράμματος για την πρόοδο της γεωργίας, με κύριο όργανο κάποιον ανεξάρτητο οργανισμό⁴⁴² που θα οργάνωνε και θα υλοποιούσε την αγροτική πίστη. Την ίδια αυτή περίοδο, Εθνική Τράπεζα και Κράτος συναποφασίζουν⁴⁴³ την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.) στο άμεσο μέλλον, με πρώτο κεφάλαιο 1.600.000.000 δραχ.

Πράγματι, λίγους μήνες αργότερα ιδρύεται⁴⁴⁴ η Α.Τ.Ε. με τη Σύμβαση της 27 Ιουνίου 1929. Πρώτος διοικητής ορίστηκε ο Σ. Δέλτα⁴⁴⁵ και πρόεδρος ο Μ. Κορυζής. Στόχος της Αγροτικής Τράπεζας είναι να ενθαρρύνει και να βοηθήσει⁴⁴⁶ τους αγροτικούς πληθυσμούς με δάνεια του παρακάτω χαρακτήρα:

1) Βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά, 2) μεσοπρόθεσμα για λιγότερο από 5 χρόνια, 3) μακροπρόθεσμα, για περίοδο μέχρι και 20 χρόνια.

Πέρα απ' αυτό, η Α.Τ.Ε. σκοπεύει να ενισχύσει και τους συνεταιρισμούς και, γενικά, να βελτιώσει τις συνθήκες εργασίας των αγροτικών πληθυσμών.⁴⁴⁷

Στην ιδρυτική σύμβαση προβλέπεται ακόμη ότι, όταν ποτέ διαλυθεί η Ε.Α.Π., η Α.Τ.Ε. θα είναι υπεύθυνη για το έργο της γενικής εκκαθάρισης,⁴⁴⁸ της σχετικής με την αποκατάσταση των προσφύγων (είσπραξη χρεών κ.λ.π.).

Είναι ανάγκη να τονίσουμε τη σπουδαιότητα της ίδρυσης της Α.Τ.Ε. για το αγροτικό μέλλον της χώρας. Σε μια περίοδο πραγματικής αγροτικής αναβίωσης, ιδιαίτερα αφότου εγκαινιάσθηκε το πρόγραμμα της προσφυγικής αποκατάστασης και η Ελλάδα έγινε μια χώρα με μικρές και μέτριες περιουσίες, ο ρόλος της Α.Τ.Ε. θα διευκολύνει αφάνταστα τις αγροτικές δραστηριότητες και θα συμβάλει σημαντικά στην κοινωνική προσέγγιση των ντόπιων και των προσφύγων αγροτών, με την καλλιέργεια της αίσθησης ότι έχουν πια την κοινή δική τους τράπεζα.

Εξάλλου, η Αγροτική Τράπεζα κέρδισε την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση του αγροτικού κόσμου σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Πράγματι, μέχρι το 1939 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 115 περιφερειακά

440. Έκθ. 22^η, σ. 10.

441. Πελαγίδη, *ό. π.*, σ. 87.

442. Έκθ. 22^η, σ. 8. Για την αγροτική πίστη και το ζήτημα της ίδρυσης Αγροτικής Τράπεζας βλ. Κ.Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931, σσ. 471-479.

443. Έκθ. 22^η, σ. 8.

444. Έκθ. 23^η, σ. 7. Για το ιδρυτικό καταστατικό της Α.Τ.Ε., βλ. Α.Τ.Ε., *Το έργο μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940, σσ. 11-16.

445. Έκθ. 23^η, σ. 7.

446. Έκθ. 23^η, σ. 7.

447. Έκθ. 23^η, σ. 7.

448. Έκθ. 23^η, σ. 7.

καταστήματά⁴⁴⁹ της: 8 στη Δυτική Θράκη, 28 στη Μακεδονία, 9 στη Θεσσαλία, 16 στη Στερεά Ελλάδα, 7 στην Ήπειρο, 26 στην Πελοπόννησο, 8 στην Κρήτη και 13 στα άλλα νησιά.

Αλλά και ο ρυθμός των καταθέσεων και αναλήψεων δείχνει τον βαθμό εμπιστοσύνης που τρέφει ο αγροτικός και αστικός κόσμος προς την Α.Τ.Ε.

Από το Μάρτη μέχρι τέλος Δεκεμβρίου του 1930 το ύψος των καταθέσεων ανέρχεται⁴⁵⁰ σε 380.428.945 δραχ., ενώ οι αναλήψεις φτάνουν το ποσό των 183.745.030 δραχ.

Θεσσαλονίκη. Προσφυγικός καταυλισμός έξω από τα τείχη, 1914-1917 (ΚΙΘ).

γ) Προσφυγικές κινητοποιήσεις με οικονομικά και κοινωνικά αιτήματα

Μέσα στο λαβύρινθο των προβλημάτων που είχαν άμεση σχέση με την ίδια τους την επιβίωση, είναι αξιοπρόσεκτο ότι μπόρεσαν οι πρόσφυγες να βρουν χρόνο να οπλιστούν με κέφι και αγωνιστική διάθεση για ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις. Κύριο στοιχείο του πρώτου αιτήματος είναι η προώθηση των θεμάτων τους, ενώ του δεύτερου, από τη μια, η εκπροσώπησή τους στη Βουλή και από την άλλη, η ομαλή γενικά ένταξή τους στον πολιτικό βίο της χώρας. Και αυτό για να μπορούν, ως σεισπειρωμένο σώμα, να εκφράζουν ελεύθερα και ανεπηρέαστα την πολιτική τους βούληση αλλά και να ρυθμίζουν ευνοϊκά την προσφυγική πολιτική των κυβερνήσεων. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η ερμηνεία των κινητοποιήσεών τους: Οι διεκδικήσεις δεν ήταν, παρά μία διέξοδος για κοινωνική και πολιτική καταξίωση.

Πράγματι, οι ανοιχτές πληγές από τη μπόρα του ξεριζωμού και τη μαύρη μοίρα της προσφυγιάς στάθηκαν το σημαντικότερο κίνητρο, για να οργανώνονται⁴⁵¹ σε σωματεία και να εκδίδουν εφημερίδες⁴⁵² αλλά και περιοδικά ποιότητας. Για παράδειγμα, το 1928 κυκλοφορεί ο 1^{ος} τόμος του *Αρχείου Πόντου*, του κορυφαίου αυτού επιστημονικού περιοδικού των Ποντίων, 12 δηλαδή χρόνια πριν από τα *Μακεδονικά* της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών (το 1938 κυκλοφορούν τα *Μικρασιατικά Χρονικά*).

Εκείνο, όμως, που πραγματικά προώθησε τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά αιτήματα⁴⁵³ των προ-

449. Α.Τ.Ε., *Το έργο μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940 (πίνακας χωρίς σελίδα).

450. Α.Τ.Ε., *ό. π.* (ένθετος πίνακας καταθέσεων και αναλήψεων).

451. Τα κορυφαία ιδρύονται αυτή την περίοδο: «Επιτροπή Ποντιακών Μελετών» (1927), «Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών» (1928), «Θρακικών Κέντρον» (1928), «Αργοναύται Κομνηνοί» (1928), «Εστία Ν. Σμύρνης» (1930), «Κεντρικός Σύνδεσμος Ποντίων Μακεδονίας και Θράκης» (1923), κ.λ.π. Βλ. Δ. Γουσίδη, Δ. Καϊση, Τ. Αδαμίδη, «Προσφυγικά Σωματεία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *ό. π.*, σσ. 98-99. Εξάλλου, η σωματειακή οργάνωση δεν ήταν άγνωστη στους πρόσφυγες πριν από την ανταλλαγή. Βλ. Κυριακής Μαμώνη «Σωματειακή οργάνωση του ελληνοισμού στη Μικρά Ασία», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Α', 26 (1983), σσ. 63-114, Β' (Σύλλογοι Ιωνίας), 28 (1985), σσ. 34-166, Γ' (Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου), *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, 6 (1986-1987), σσ. 155-225. Για τις κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις των προσφύγων, βλ. και Pentzopoulos, *ό. π.*, σσ. 199-219 και πολιτιστικές επιδράσεις των προσφύγων, βλ. και Pentzopoulos, *ό. π.*, σσ. 199-219.

452. Π.Β.Π. 1928, σ. 333. Γίνεται λόγος για την «Παμπροσφυγική» Αθηνών.

453. Κύριο στοιχείο αυτών των ενώσεων αποτελεί η διεκδίκηση προσφυγικών και οικονομικών δικαιωμάτων, όπως φαίνεται από τους τίτλους αλλά και από τα υπομνήματά τους. α) *Σύνδεσμος ανταλλακτέων Μικρασιατικών Πληθυσμών*: «Τα αιτήματα των προσφύγων. Υπόμνημα υποβληθέν εις την Κυβέρνησιν και την Δ' των Ελλήνων Συντακτικήν Συνέλευσιν υπό του Συνδέσμου των Ανταλλακτέων Μικρασιατικών Πληθυσμών», Αθήνα, Μάιος 1924 (σελίδες 16). β) *Προσφυγική Συνοσπονδία Μακεδονίας - Θράκης*: Γ' Παμπροσφυγικόν Συνέδριον εν Θεσσαλονίκη, «Εισηγητική μελέτη επί του ζητήματος της εκποιήσεως και διανομής εις τους αστούς πρόσφυγας της εγκαταλειφθείσης τουρκικής περιουσίας και του διαχειρισθησομένου τούτου ειδικού οργανισμού», Θεσσαλονίκη 1925 (σελίδες 16). γ) *Παμμικρασιατική Ένωσις* «Υπόμνημα της Παμμικρασιατικής Ενώσεως και των επιτροπών των κατά τόπους προσφύγων. Διαβιβασθέν διά της Νομαρχίας προς τον Πρόεδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως κον Α. Ζαΐμην», εν Μυτιλήνη χ.χ., (σελίδες 16). δ) *Κοινή Αλυτρώτων και Προσφύγων Επιτροπεία*: «Οργανισμός. Ψηφισθείς υπό της γενικής Συνελεύσεως της 22 Αυγούστου 1927 και εγκριθείς υπό του Πρωτοδικείου Αθη-

σφύγων, ήταν η συγκρότηση πανελλήνιων ενώσεων, πέρα από τους τοπικούς και νομαρχιακούς συλλόγους αλλά και η οργάνωση⁴⁵⁴ ανεξαρτήτου προσφυγικού κόμματος. Ακόμη, η πραγματοποίηση απαντών συνεδρίων. Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι, σε λιγότερο από 5 χρόνια μετά την προσφυγική εγκατάσταση, δηλαδή έως το 1928, έγιναν κιόλας τρία πανελλήνια συνέδρια,⁴⁵⁵ πέρα από τα πάμπολλα άλλα τοπικού χαρακτήρα. Και δεν άργησαν να φανούν οι καρποί των συλλογικών αυτών κινητοποιήσεων. Επιλεκτικά παραθέτουμε μερικούς από αυτούς: 1) Ατελής εγγραφή απόρων προσφύγων στα Πανεπιστήμια.⁴⁵⁶ 2) Ρύθμιση κληρονομικών δικαιωμάτων των ανταλλαξίμων.⁴⁵⁷ 3) Κατοχύρωση των ανταλλαξίμων μουσουλμανικών περιουσιών,⁴⁵⁸ που ήταν η κύρια πηγή των προσφυγικών αποζημιώσεων. 4) Εισαγωγή των Ομολογιών των Ανταλλαξίμων στο χρηματιστήριο του Λονδίνου.⁴⁵⁹ 5) Οργάνωση και λειτουργία Προσφυγικών Νοσοκομείων.⁴⁶⁰ 6) Κυριότητα των προσφυγικών οικοπέδων και οικημάτων του δημοσίου.⁴⁶¹ 7) Σύσταση και λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας. 8) Αναγνώριση των παραμεθωρίων προσφυγικών οικισμών με τα συναφή πλεονεκτήματα.⁴⁶² 9) Μείωση προσφυγικών χρεών.⁴⁶³ 10) Σύσταση οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων.⁴⁶⁴ 11) Δωρεάν παραχώρηση οικοπέδων για κοινωφελείς σκοπούς.⁴⁶⁵ 12) Νόμος⁴⁶⁶ για τον χωρισμό των προσφυγικών συνοικισμών, για την ανακήρυξή τους σε δήμους και κοινότητες. Ακόμη, για το πώς και πού θα ψηφίζουν οι πρόσφυγες. Να σημειωθεί εδώ η μέχρι τότε προχειρότητα και ακαταστασία στην πολιτογράφηση των προσφύγων, καθώς άλλοι ήταν διπλογραμμένοι και άλλοι εγγεγραμμένοι σε μητρώα και δημοτολόγια κοινοτήτων κάποιων μακρινών περιοχών.⁴⁶⁷

δ) Πρόοδος κατά ειδικές κατηγορίες αγροτικής οικονομίας

Πρώτα-πρώτα, το ζωικό κεφάλαιο της χώρας αυξάνει με ρυθμό που ξεπερνά το 100% στα περισσότερα από τα ζώα των αγροτών (βόδια, αγελάδες, βουβάλια, άλογα)⁴⁶⁸ και παρέχει στην αγροτική οικονομία ευρύτερες δυνατότητες ανάπτυξης.

Έπειτα, ακόμη και στις παραδοσιακές καλλιέργειες των δημητριακών η αύξηση της παραγωγής ήταν ραγδαία αμέσως μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Ο παρακάτω παρατιθέμενος πίνακας δείχνει την ανοδική αύξηση της παραγωγής, από χρόνο σε χρόνο, σε όλη τη χώρα:

ών διά της υπ' αριθ. 6317 αποφάσεως αυτού την 25 Σεπτεμβρίου 1927», Αθήνα 1928 (σελίδες 14).

454. *Εθνικόν Προσφυγικόν Κόμμα*: «Καταστατικόν. Ψηφισθέν την 5^{ην} Αυγούστου 1926 υπό των ιδρυτών του κόμματος», Αθήνα 1926 (σελίδες 6). Στις εκλογές, μάλιστα, του Νοεμβρίου 1926 κέρδισε 4 έδρες. Βλ. Α.Ε.Κ., τόμ. 8, σ. 158. Βλ. και το μονόφυλλο: «Πολιτική οργάνωσις προσφύγων. Εγκύκλιος προς άπαντα τον αστικόν και αγροτικόν κόσμον της Ελλάδος», Αθήνα, χ.χ.

455. *Π.Β'.Π. 1928*, σσ. 385-386.

456. *Π.Β'.Π. 1928*, σσ. 385-386.

457. *Συν. Έκτ. 1929*, σ. 56.

458. *Συν. Έκτ. 1929*, σσ. 63-65.

459. *Συν. Έκτ. 1929*, σσ. 82-84.

460. *Συν. Έκτ. 1929*, σσ. 129-130.

461. *Συν. Έκτ. 1929*, σ. 112.

462. *Νοταρά, ό. π.*, σσ. 19-20.

463. *Ι. Αγγελή, «Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα», Οικονομικός Ταχυδρόμος, ό. π.*, σ. 35.

464. *Αγγελή, ό. π.*, σ. 35.

465. *Αγγελή, ό. π.*, σ. 35.

466. *Εφημερίδα Ε.Β.*, 29 Ιουλίου 1933.

467. «Καστοριά», 23 Δεκεμβρίου 1923: Πρόσφυγες περιοχής Πτολεμαΐδας ήταν γραμμένοι στο Βογατσικό Καστοριάς. Η ακαταστασία αυτή των εκλογικών καταλόγων είχε ως αποτέλεσμα από τους 1.400 πρόσφυγες εκλογείς της επαρχίας Καστοριάς, να ψηφίσουν μόνο 600 στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923.

468. *Έκθ. 24^η*, σσ. 7-8. Βλ. και *Παπαγαρυφάλλου, ό. π.*, σ. 130 και *Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, ό. π.*, σσ. 72-73.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Έτος	Σίτος	Δημητριακά
1924	118.286 τόνοι	294.120 τόνοι
1925	171.824 τόνοι	434.460 τόνοι
1926	189.927 τόνοι	478.580 τόνοι
1927	246.637 τόνοι	-

Η εντυπωσιακή αυτή παραγωγή σίτου είχε ως συνέπεια την αντίστοιχη μείωση⁴⁶⁹ της εισαγωγής του συγκεκριμένου προϊόντος:

Έτος	Εισαγόμενοι τόνοι σίτου
1924	407.161
1925	364.367
1926	313.605

Η καπνοκαλλιέργεια

Η προσφυγική εγκατάσταση έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στην καπνοκαλλιέργεια, με την οποία ασχολούνταν πριν από την ανταλλαγή οι περισσότεροι πρόσφυγες από περιοχές του Δυτικού Πόντου, ιδιαίτερα από χωριά της Οινόης και της Σαμψούντας, αλλά και από περιοχές της Θράκης και της Μικράς Ασίας.

Ήταν, λοιπόν, γνωστός αυτός ο τομέας αγροτικής απασχόλησης, γι' αυτό και είναι εντυπωσιακή η επιτευχθείσα αύξηση στην εξαγωγή του καπνού μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Η διαφορά από την προηγούμενη περίοδο είναι κραυγαλέα, όπως δείχνει ο επόμενος πίνακας:

ΕΞΑΓΩΓΗ ΚΑΠΝΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ, 1901-1928		
Έτος	Τόνοι	Παρατηρήσεις
1901	4.230	
1912	10.981	
1913	8.667	
1914	20.398	
1915	22.280	
1920	26.436	Πρώτα προσφυγικά ρεύματα
1923	21.362	
1924	41.838	
1926	55.324	
1927	53.419	Αρχές προσφυγικής αποκατάστασης
1928	46.385	

(Πηγή: Σύνδεσμος Γραφείων Προστασίας Ελληνικού Καπνού Καβάλας-Θεσσαλονίκης-Βόλου. Έδρα εν Θεσσαλονίκη).

⁴⁶⁹ Έκθ. 17^η, σ. 6.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Είναι αυτονόητο ότι η εξαγωγή του καπνού συστοιχίζεται με την παραγωγή. Έτσι, στο διάστημα 1922-1927 παρατηρείται εκρηκτική αύξηση στην παραγωγή του καπνού, όπως αποκαλύπτει ο πίνακας που ακολουθεί:

Έτος	Παραγωγή σε κιλά	Εξαγωγή σε δοχ.
1922	25.306.650	-
1923-1924	50.096.125	1.684.845.529
1925	65.462.000	2.980.311.055
1926	54.724.849	3.416.266.500
1927	61.709.013	3.975.000.000

Υπολογίζεται ότι η μισή, περίπου, από την ανωτέρω παραγωγή του καπνού προέρχεται από πρόσφυγες.

(Πηγή: Έκθ. 19^η, σσ. 10-11).

Αμπελοκαλλιέργεια

Εξάλλου, από το 1923 μέχρι το 1928 παρατηρήθηκε η παρακάτω αύξηση της αμπελοκαλλιέργειας, κατά γεωγραφικά διαμερίσματα:

Διαμερίσματα	Αύξηση σε στρέμματα
Μακεδονία	54.642
Ήπειρος	16.306
Θεσσαλία	43.633
Κρήτη	50.742
Σύνολο	165.323

(Πηγή: Έκθ. 27^η, σ. 9).

Ανάπτυξη μεταξουργίας - ταπητουργίας				
	1922		1926	
Κουκούλια Μεταξιού	2.230.000 κιλά		2.646.000 κιλά	
Ταπητουργία	130 αργαλειοί	230 εργάτες	5.500 αργαλειοί	12.000 εργάτες
	16.000 κιλά χαλιών		219.900 κιλά χαλιών	

(Χένρυ Μοργκεντάου, *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 - Το έπος της εγκατάστασης*, μετάφραση: Σήφης Κασεριάν, Αθήνα, Τροχαλία, 1944, σ. 414).

Συμπεράσματα για την οικονομική ανάπτυξη

Μια ματιά στα δεδομένα της περιόδου 1923-1930 μας πείθει ότι η Ελλάδα γνωρίζει σ' αυτό το διάστημα πραγματική οικονομική απογείωση.⁴⁷⁰ Και αυτό δε φαίνεται, μόνο, από την ανιούσα πορεία της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και της αξίας της. Φαίνεται και από τις νέες καλλιέργειες, ιδιαίτερα των βιομηχανικών προϊόντων. Κυρίως από την καλλιέργεια του καπνού, που πρυτανεύει ανάμεσα σ' όλες τις άλλες και ανεβάζει αισθητά το οικονομικό επίπεδο της χώρας.⁴⁷¹

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η οικονομία από οικιακή, μετασχηματίζεται σταδιακά σε επιχειρησιακή. Όμως και τα σύγχρονα καλλιεργητικά μέσα έπαιξαν το ρόλο τους στην αύξηση της παραγωγής και στη βελτίωση της ποιότητάς της. Ανάμεσα σ' αυτά, την πρώτη θέση έχουν τα λιπάσματα.

Πράγματι, ενώ το 1920 καταναλώθηκαν μόνο 5.480 τόνοι λιπασμάτων, το 1929 η κατανάλωση ανέβηκε στους 49.100 τόνους. Αυτό σημαίνει ότι σε κάθε 1.000 κατοίκους της Μακεδονίας, αναλογούν⁴⁷² 0,8 τόνοι.

Αλλά και η συσπείρωση των προσφύγων στις ενώσεις γεωργικών συνεταιρισμών μαρτυρεί ωρίμανση συνεταιριστικής συνείδησης και αντίληψη παραγωγικότερης συλλογικής δράσης. Κορυφαίος, όμως, παράγων της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου των προσφύγων στάθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), για την ίδρυση της οποίας προηγήθηκαν απανωτά πιεστικά υπομνήματα από τον αγροτικό πληθυσμό όλης της χώρας, μέσω των γεωργικών συνεταιρισμών.⁴⁷³ Η Εθνική Τράπεζα, που είχε την ευθύνη της χρηματοδότησής τους, έκανε πολλά για τους πρόσφυγες, αλλά ήταν αδύνατο να αντέξει στην πληθώρα των νέων προβλημάτων που ζητούσαν άμεση λύση.⁴⁷⁴

Τελικά, οι συντονισμένοι αγώνες γηγενών και προσφύγων καρποφορούν τον Ιούλιο του 1929 και οδηγούν στην ίδρυση της Α.Τ.Ε.⁴⁷⁵

Β) Η συμβολή των αστών προσφύγων (1923-1930)

Γενικά

Με την αποκατάσταση επιδιώχθηκε να εξασφαλιστούν ορισμένοι από τους βασικούς όρους μόνιμης και οριστικής διαβίωσης στους οικισμούς της αρχικής και προσωρινής εγκατάστασης.

Κορυφαίος από τους όρους αυτούς ήταν η απόκτηση οικονομικών πόρων και μέσων διαβίωσης, σε βαθμό που να μπορούν οι πρόσφυγες, σε επόμενο στάδιο, να αντιμετωπίσουν μόνοι⁴⁷⁶ τους τις βιοτικές τους ανάγκες αλλά και να μπουν στην παραγωγική διαδικασία της εθνικής οικονομίας.⁴⁷⁷ Η κάλυψη αυτής της προϋπόθεσης, ενώ για τους αγρότες πρόσφυγες προέβλεπε χορήγηση στέγης και κλήρων, για τους αστούς περιοριζόταν στην πρώτη μόνο περίπτωση.⁴⁷⁸ Γι' αυτό και η αστική αποκατάσταση ήταν δυσκολότερη⁴⁷⁹ και παραμένει μέχρι σήμερα ανοιχτή.

470. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οικονομική απογείωση της Βορείου Ελλάδος χάρη στους πρόσφυγες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 75-78.

471. ANCEL, ό. π., σσ. 187-192.

472. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα*, σ. 191, όπου και ο πίνακας ετήσιας κατανάλωσης λιπασμάτων από το 1920 έως το 1929.

473. *Συν. Έκτ.* 1929, σσ. 396-403. Βλ. ακόμη: Π.Β.Π. 1928, σσ. 15, 21, 22, 23, 49, 407.

474. Για τη συμβολή της Εθνικής Τράπεζας στην προσφυγική αποκατάσταση, βλ. Μαργ. Δρίτσα, ό. π., Βλ. και Ε.Ι. Τσουδερού, ό. π.

475. *Συν. Έκτ.* 1929, σσ. 396-403, όπου η συζήτηση στη Βουλή για την ψήφιση του ιδρυτικού Νόμου.

476. Έκθ. 1^η, σ. 1.

477. Α.Υ.Ε., Φ. 1923/Α/5/6/13, έγγραφα του Υπουργείου Γεωργίας, Αθήνα, α) 8 Μαΐου 1923, β) 23 Ιουλίου 1923: Εκθέσεις ειδικής επιτροπής για το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων. Βλ. και Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων*, σ. 29 (το άρθρο 12 της «Προσθέτου Πράξεως εις το Πρωτόκολλον περί εγκαταστάσεως των Ελλήνων προσφύγων»). Βλ. και Κλεισθ. Φιλάρετου, «Η παραγωγική χρησιμοποίησις των προσφύγων», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. Α', τόμ. 3 (1923), σσ. 141-157.

478. Έκθ. 4^η, σ. 5. Βλ. και Morgenthau, *An International Drama*, σ. 123. Επίσης, Α.Υ.Ε., Φ. 1923/α/5/6/13 (ό.π.).

479. Για τα πιεστικά στεγαστικά προβλήματα των αστών προσφύγων, βλ. Π.Β'.Π. 1928, σσ. 21, 22, 32, 83, 155, 203, 208, 227, 231, 333, 407.

α) Ο ρόλος της ταπητουργίας

Στην αστική αποκατάσταση, τη φροντίδα για την εύρεση εργασίας και την προώθηση στην παραγωγή αναλάμβαναν οι ίδιοι οι αστοί πρόσφυγες με τη βοήθεια διαφόρων προσφυγικών σωματείων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει, ως κορυφαίο, το «Πολιτικόν Μικρασιατικόν Κέντρον»⁴⁸⁰ της Αθήνας. Ήταν, πράγματι, σημαντικότερη η συμβολή των ιδιωτικών φορέων στην αστική αποκατάσταση, παράλληλα με τη συμβολή της κρατικής μέριμνας.⁴⁸¹ Έτσι, στην πρώτη φάση, οι αστοί πρόσφυγες των άθλιων προσφυγικών συνοικισμών του Πειραιά, της Αθήνας⁴⁸² και της Θεσσαλονίκης έγιναν φτηνό εργατικό δυναμικό σε εργοστάσια και επιχειρήσεις, ωστόσο ορθοποδήσουν και εξελιχθούν σε οικονομικούς παράγοντες του τόπου. Η ανάπτυξη της ταπητουργίας, άγνωστη σχεδόν στην Ελλάδα και πασίγνωστη στην Ανατολή, αποτελεί κατεξοχήν αστική προσφυγική δραστηριότητα και μία από τις πρώτες οικονομικές και επαγγελματικές διεξόδους, ιδιαίτερα στις μεγαλουπόλεις αλλά και σε μικρότερα αστικά κέντρα, ακόμη και σε χωριά.⁴⁸³ Πρόκειται, μάλιστα, για πρωταρχική γυναικεία δραστηριότητα. Ήδη στα 1928, από τον μεγάλο αριθμό των προσφύγων γυναικών εργατριών στην Ελλάδα, οι 11.000 απασχολούνται στη βιοτεχνία των ταπήτων, η οποία διαθέτει 5.600 αργαλειούς και έχει ετήσια παραγωγή πάνω από 250.000 τ.μ. υφαντών. Τα περισσότερα από αυτά εξάγονται στο εξωτερικό.⁴⁸⁴

Το Συμβούλιο της Ε.Α.Π. αποφάσισε να διαθέσει ποσό 100.000 λιρών Αγγλίας για την ενίσχυση αυτής της βιομηχανίας, η οποία, κατά το άρθρο VI του Πρωτοκόλλου της Γενεύης, ανήκει στις «παραγωγικές απασχολήσεις».⁴⁸⁵ Πράγματι, η ταπητουργία, πέρα από το ότι απασχολεί χιλιάδες εργάτες και εργάτριες, έδωσε, ήδη από τότε, μεγάλη ώθηση στην οικονομική ζωή του τόπου, αφού το ετήσιο εθνικό εισόδημα της χώρας ενισχύεται κατά 500.000 λίρες Αγγλίας, αποκλειστικά από την πηγή αυτή. Γι' αυτό και με νόμο της 11^{ης} Μαΐου 1929 ιδρύεται Αυτόνομος Οργανισμός Ελληνικής Ταπητουργίας, με δικό του κανονισμό και δική του διοίκηση. Πόροι του οργανισμού αυτού είναι: α) οι 100.000 λίρες Αγγλίας που έδωσε η Ε.Α.Π., ως δάνειο για 15 χρόνια, χωρίς τόκο, β) κρατικές χορηγίες, γ) περιουσίες και εισοδήματα του ίδιου του οργανισμού.⁴⁸⁶

Από τις πρώτες μέριμνες του Οργανισμού Ταπητουργίας, που αρχίζει τη λειτουργία του αρχές του 1930, ήταν να ερευνήσει τη μέχρι τότε κατάσταση ταπητουργίας στην Ελλάδα (εργαστήρια, εργάτες-εργάτριες, παραγωγή, εξαγωγή κ.λ.π.). Η έρευνα έδειξε ότι στις 15 Οκτωβρίου 1929 υπήρχαν σ' όλη τη χώρα 154 εργαστήρια (βιοτεχνίες) ταπητουργίας, με αργαλειούς που κυμαίνονταν από 10 έως 200 (ανάλογα με τη βιοτεχνία). Εννοείται ότι οι εργάτριες κατάγονταν, σχεδόν όλες, από περιοχές της Μικράς Ασίας (Ικόνιο, Σπάρτη, Σεβάστεια, Καισάρεια). Όσο για την παραχθείσα ποσότητα υφαντών, από το 1925 έως το 1929, εκτιμήθηκε σε 635.000 τ.μ. Πρόκειται, μάλιστα, για εξαιρετική ποιότητα υφαντών με μεγάλη ζήτηση στην αμερικανική αγορά.⁴⁸⁷

480. Για την ίδρυση, τους στόχους και τη δράση του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου, βλ. Α.Π.Η., Αθήνα 1925, σσ. 83-85. Για τα προσφυγικά σωματεία της περιόδου, βλ. Δ. Γουσίδη, Δ. Καΐση, Τ. Αδαμίδη, «Προσφυγικά Σωματεία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 98-99.

481. Για τις διατάξεις της αστικής αποκατάστασης, βλ. Κων. Α. Καργιώτου, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων*, Αθήνα 1926: α) Περίθαλψη, σσ. 15-104, β) Στέγαση, σσ. 105-159, γ) Λαϊκή κατοικία, σσ. 161-222.

482. Π.Β.Π. 1928, σσ. 83, 155: οι άλλες συνθήκες ζωής στους αστικούς συνοικισμούς Κυψέλης, Κάτω Κοκκινιάς και Ταμπουριών. Οι προσφυγικές οικογένειες που έμεναν σε παράγκες υπολογίζονται γύρω στις 10.425 (4.087 στην Αθήνα, 4.049 στον Πειραιά, 2.289 στη Θεσσαλονίκη). Βλ. Ι. Αγγελή, «Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 29-35.

483. Την ανάπτυξη της ταπητουργίας επισημαίνει η Ε.Α.Π. στις αρχές, ακόμη, της προσφυγιάς (1924). Εκθ. 4^η, σ. 6. Για τη νέα αυτή οικονομική επιχειρησιακή δραστηριότητα, βλ. Α. Πετρίδη, «Η ταπητουργία εν Ελλάδι», Π.Η., Αθήνα 1925, σσ. 44-48.

484. Εκθ. 19^η, σ. 18.

485. Εκθ. 19^η, σ. 18.

486. Εκθ. 23^η, σσ. 11-12. Βλ. και Μ. Κυριακίδη, «Ενώ αρχίζει τας εργασίας του ο ελληνικός ταπητουργικός οργανισμός. Η σημερινή μας ταπητουργική παραγωγή», εφημ. *Ε.Β.*, 1 Σεπτεμβρίου 1929, σ. 5.

487. Εκθ. 25^η, σσ. 5-6. Για το διάστημα 1922-1929, η παραχθείσα ποσότητα ταπήτων εκτιμάται γύρω στα 1.000.000 τ.μ. Βλ. Φιλίππου Καχραμάνου, «Η Ελληνική Ταπητουργία», περιοδ. *ΕΡΓΑΣΙΑ*, τεύχ. 25, Ιούνιος 1930, σσ. 17-19 (όπου και άλλα στοιχεία για το παγκόσμιο εμπόριο ταπήτων).

Αντιπροσωπευτικός τύπος κατοικιών στην Καλαμαριά, 1922
(Αρχείο Θεοφυλάκτου).

Εξάλλου, ο ρόλος του οργανισμού αποδείχθηκε σωτήριος στη γνωστή οικονομική κρίση της περιόδου 1929-1930, με τα μέτρα που πήρε. Συγκεκριμένα, φρόντισε να μειωθεί το κόστος των πρώτων υλών αλλά και το κόστος της εργασίας και ανέλαβε μια εκστρατεία διαφήμισης της ελληνικής ταπητουργίας, είτε με συμμετοχή σε διεθνείς εκθέσεις, είτε με οργάνωση μόνιμης έκθεσης στην Αθήνα.⁴⁸⁸ Βέβαια, ανάλογες εκθέσεις γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων των προσφύγων είχε οργανώσει και η Ε.Α.Π., με τη συμμετοχή στις πρώτες Διεθνείς Εκθέσεις Θεσσαλονίκης⁴⁸⁹ αλλά και με οργάνωση ειδικού μόνιμου περιπτέρου στη Γενεύη.⁴⁹⁰

β) Αστοί πρόσφυγες στο εμπόριο και στα ελεύθερα επαγγέλματα (1923-1930)

Η εμπειρία λίγων ετών έδειξε ότι, ενώ οι αγρότες θεωρούνται αποκαταστημένοι από τη στιγμή που πήραν χωράφια, ένα σπίτι, εργαλεία και μία οικονομική ενίσχυση, οι αστοί είναι ανάγκη, πάνω απ' όλα, να εγκατασταθούν εκεί, όπου μπορούν να ασκήσουν το επάγγελμά τους ή κάποια τέχνη. Συμβαίνει όμως το σπίτι που τυχόν τους παραχωρείται, να τους κρατάει αναγκαστικά σε περιοχή, όπου δεν μπορούν να βρουν δουλειά. Εξάλλου, πάρα πολλοί πρόσφυγες των πόλεων ασκούν επαγγέλματα που είναι ήδη κορεσμένα ή διαφορετικά από αυτά που ήξεραν.

Επειτα και τα εφόδια για τα νέα κύματα προσφύγων, που συνέρρεαν στις πόλεις, ήταν πολύ περιορισμένα.⁴⁹¹ Για την άμβλυση αυτών των δυσκολιών είχε καταρτισθεί ένα γενικό πρόγραμμα ίδρυσης⁴⁹² νέων βιοτεχνιών, βιομηχανιών και εργοστασίων. Το πρόγραμμα άρχισε ήδη να υλοποιείται το Μάιο του 1927 και νέες βιομηχανίες,⁴⁹³ ιδιαίτερα της ταπητουργίας και της μεταξουργίας, αναπτύχθηκαν με γοργό ρυθμό με την καθοριστική συμβολή των προσφύγων, οι οποίοι συνέβαλαν στην επέκταση και των παραδοσιακών, ακόμη, επιχειρήσεων. Ιδιαίτερα για την ταπητουργία, αγοράστηκαν εκτάσεις και κτίρια στους αστικούς συνοικισμούς της Αθήνας και μέχρι τον Αύγουστο του 1924 είχαν διατεθεί 53.000 λίρες Αγγλίας για τον εξοπλισμό⁴⁹⁴ των εργαστηρίων. Οπωσδήποτε, η κύρια βοήθεια που προσφέρθηκε στους αστούς πρόσφυγες, και μάλιστα όχι σε όλους, ήταν μόνο η παραχώρηση στέγης,⁴⁹⁵ μια και οι πόροι της Ε.Α.Π. δεν δύναντο να τους προμηθεύσουν άλλα εφόδια ζωής. Όμως, για μια πιο βελτιωμένη και συστηματική φροντίδα για τους πρόσφυγες των πόλεων, εκτός από την απογραφή⁴⁹⁶ του 1927, η Ε.Α.Π. είχε πραγματοποιήσει το καλοκαίρι του 1928 και μια πετυχημένη έρευνα⁴⁹⁷ για την κοινωνικοοικονομική κατάστασή τους.

Με βάση την οικονομική τους πορεία, οι αστοί πρόσφυγες μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες:

488. Έκθ. 25^η, σσ. 5-6.

489. Έκθ. 13^η, σ. 6.

490. Έκθ. 16^η, σ. 7.

491. Έκθ. 14^η, σ. 13.

492. Έκθ. 14^η, σ. 14.

493. Έκθ. 14^η, σ. 14.

494. Έκθ. 3^η, σ. 5 και Έκθ. 5^η, σσ. 9-10: Βιομηχανίες ταπητουργίας στους συνοικισμούς: Βύρωνα, Καισαριανής, Κοκκινιάς και άλλων περιοχών της Αθήνας.

495. Έκθ. 19^η, σ. 20.

496. Έκθ. 15^η και 16^η.

497. Έκθ. 19^η, σσ. 20-21: Πορίσματα της έρευνας.

Α' Κατηγορία: Πρόσφυγες που, είτε από καλή τύχη είτε από ικανότητα, μπόρεσαν να βρουν μια καλή θέση στο εμπόριο ή στα ελεύθερα επαγγέλματα. Πολλοί από αυτούς ήρθαν στην Ελλάδα στη φοβερή Μικρασιατική Καταστροφή, χωρίς κανένα εφόδιο.

Β' Κατηγορία: Η πολυπληθέστερη. Πρόσφυγες που μπόρεσαν να στήσουν μια νέα ζωή στην Ελλάδα, με σκληρή εργασία, δραστηριότητα και ευφυΐα. Γενικά, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει πρόσφυγες διαφόρων βαθμών οικονομικής άνεσης: από τη μέση στάθμη μέχρι την υψηλότερη.

Γ' Κατηγορία: Περιλαμβάνει πρόσφυγες λιγότερους απ' ότι η Β' και περισσότερους απ' ότι η Α' κατηγορία.

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται οι παρακάτω δύο υποκατηγορίες προσφύγων:

α) Όσοι στις πατρογονικές τους εστίες είχαν μια καλή κοινωνική και οικονομική θέση αλλά στην Ελλάδα, εξαιτίας κάποιας κακοτυχίας ή αποτυχίας, δεν μπόρεσαν να αποκατασταθούν όπως τους ταίριαζε και βρίσκονται ακόμη (1928) σε οδυνηρή κατάσταση.

β) Μάζα προσφύγων όλων των ειδών: εργάτες, ιδιοκτήτες μικρών μαγαζιών, περιπλανώμενοι πωλητές, εργαζόμενοι ή άνεργοι, που αλλάζουν συνέχεια επαγγέλματα και ζουν με ένα κομμάτι ψωμί. Η κατάστασή τους είναι χειρότερη στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁴⁹⁸

Γενικά, θα λέγαμε ότι η κατάσταση των αστών προσφύγων παρουσιάζει στα μέσα του 1928 αισθητή βελτίωση,⁴⁹⁹ η οποία δε θα αργήσει να επεκταθεί και στην Γ' κατηγορία. Με την απογραφή του 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος) και με την έρευνα του 1928, έχουν εντοπισθεί οι αστικές ανάγκες και έχει αποδειχθεί ότι η καλύτερη πολιτική που έπρεπε να προωθηθεί, ήταν αυτή που εφάρμοζε η Ε.Α.Π. στο σχετικό της πρόγραμμα: Διάθεση του κύριου μέρους των κονδυλίων της για την ίδρυση συνοικισμών⁵⁰⁰ στα αστικά κέντρα των επαρχιών, ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου εγκαταστάθηκαν οι πιο πολλοί πρόσφυγες. Έτσι μόνο θα μπορούσε να αναχαιτισθεί η διαρροή⁵⁰¹ του πληθυσμού από τις επαρχίες προς την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη.

Τελικά, στα τέλη του 1929, οπότε η διαδικασία διάλυσης της Ε.Α.Π. έχει πάρει πια το δρόμο της, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αστοί πρόσφυγες όχι μόνο δε βαρύνονται με τις επείγουσες ανάγκες που είχαν στην αρχή, αλλά και σημειώνουν αλματώδη πρόοδο, είτε ως έμποροι είτε ως ελεύθεροι επαγγελματίες.

Οικονομική και κοινωνική πρόοδος των προσφύγων (1923-1930). Τελικές εκτιμήσεις και προοπτικές

Υστερα από περιοδεία που πραγματοποίησε στη Μακεδονία και τη Θράκη, το Μάιο του 1929, ο αντιπρόεδρος της Ε.Α.Π. John Campbell, εκθέτει συγκεντρωτικά τις παρατηρήσεις του για τους διάφορους τομείς εργασιών της Ε.Α.Π. αλλά και για τον υψηλό βαθμό προόδου των προσφύγων. Η έκθεσή του,⁵⁰² χωρίς να αναλύεται σε λεπτομερή κατά τομείς⁵⁰³ στοιχεία, αποτελεί κυρίως μια συνολική αξιολογική αποτίμηση της προσφοράς της Ε.Α.Π. και της συμβολής των προσφύγων, όχι μόνο στη δική τους αποκατάσταση και πρόοδο αλλά και στην ευρύτερη προκοπή της χώρας. «Δεν είναι υπερβολή να πούμε», σημειώνει,⁵⁰⁴ «ότι, όταν επισκέπτεται κανείς τους προσφυγικούς συνοικισμούς των πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης, έχει την εντύπωση ότι η Ελλάδα πήδησε, με ένα βήμα, από τον 17ο στον 20ό αιώνα». Ανάλογες είναι και

498. Για τις άθλιες συνθήκες των προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας και του Πειραιά, βλ. Στ. Πελαγίδη, «Προσφυγικά Προβλήματα του βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (1924-1928)», Ανάτυπο από τον ΚΣΤ' τόμο των Μακεδονικών, Θεσσαλονίκη 1988.

499. Έκθ. 19^η, σ. 20.

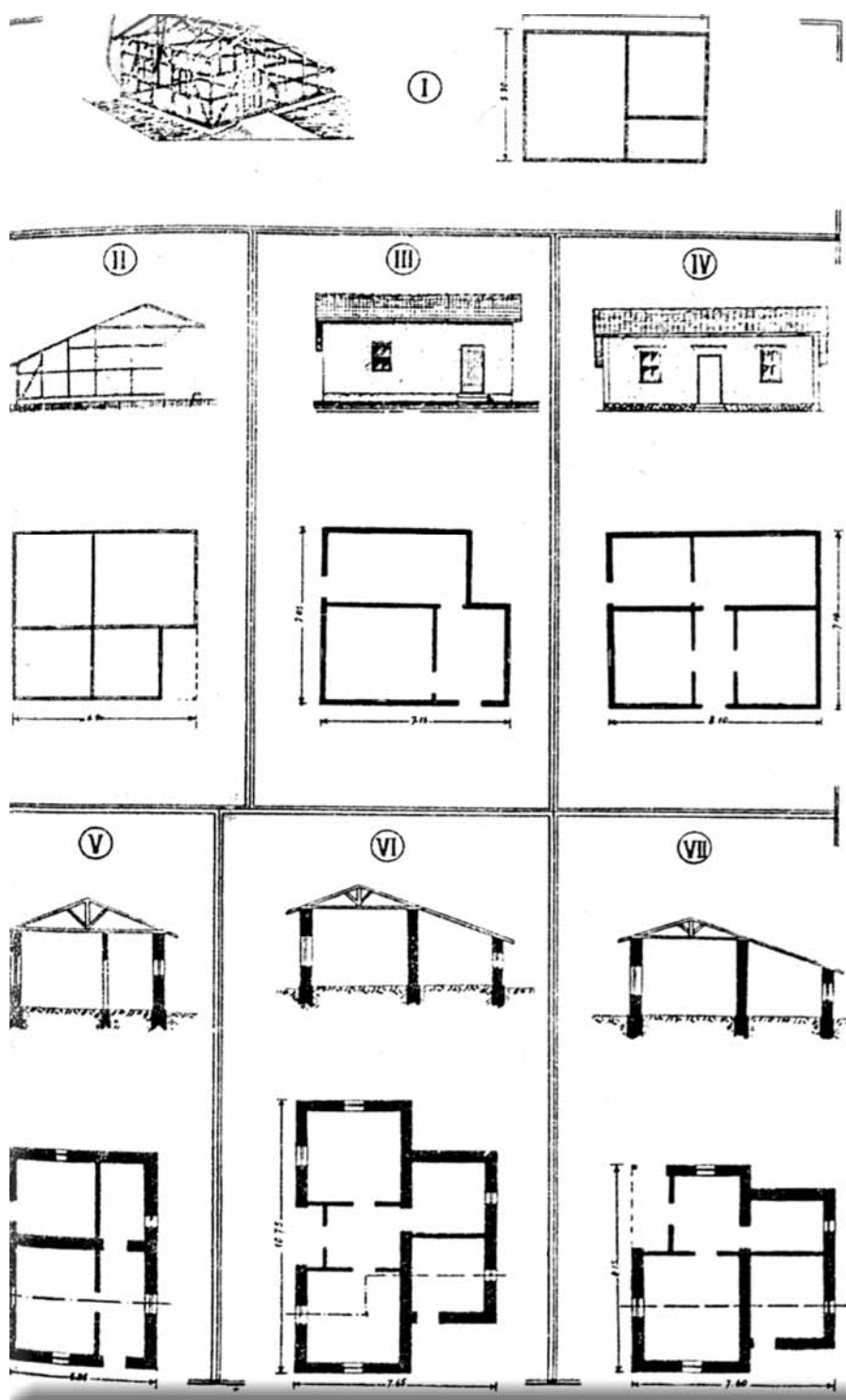
500. Έκθ. 24^η, σ. 11.

501. Έκθ. 24^η, σ. 12.

502. Έκθ. 24^η, σσ. 3-4.

503. Τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνονται, όπως είδαμε, στις άλλες εκθέσεις.

504. Έκθ. 24^η, σσ. 3-4.

Αγροτική στέγη στη Μακεδονία (27^η Έκθ. της Ε.Α.Π.).

οι παρατηρήσεις του για τις προόδους των αγροτών προσφύγων:⁵⁰⁵ «Η όψη της χώρας άλλαξε βαθειά. Παντού βλέπει κανείς τη χαρά στα πρόσωπα των προσφύγων... τα δείγματα προόδου είναι φανερά παντού: Νέες οικοδομές που χτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, αύξηση των κτηνών, καλλιέργεια σιτηρών ανώτερης ποιότητας, χρήση σύγχρονων μεθόδων καλλιέργειας. Εξαιρετικά σχολεία και εκκλησίες χτίστηκαν και χτίζονται... Είμαι βέβαιος ότι οι πρόσφυγες θα γίνουν παράγοντες προόδου στην Ελλάδα». Τα αποτελέσματα αυτά, όπως παρατηρεί, οφείλονται στο κουράγιο, στην ενεργητικότητα και στη διάθεση για νέες ιδέες που χαρακτηρίζει τη μεγάλη μάζα των προσφύγων.

Παρόμοιες είναι οι εντυπώσεις και άλλων επισκεπτών των προσφυγικών οικισμών της Μακεδονίας, όπως του πρωθυπουργού⁵⁰⁶ του Βελγίου Carton De Wiatt και του Jacques Ancel,⁵⁰⁷ καθηγητή της Ecole Des Hautes Etudes Internationales των Παρισίων.

Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όταν στα μέσα του 1929 άρχισε η διαδικασία εκκαθάρισης και διάλυσης της Ε.Α.Π., η αγροτική, τουλάχιστον, αποκατάσταση πήρε τον τελικό της δρόμο,⁵⁰⁸ παρόλο που υπήρχαν ακόμη ανάγκες⁵⁰⁹ για 9.500 αγροτικά σπίτια. Θυμίζουμε ότι σε πάρα πολλά από αυτά (μουσουλμανικά, βουλγαρικά, χτισμένα από την Ε.Α.Π.) διέμεναν μαζί 2 και 3 οικογένειες. Ωστόσο, σε χωριά, όπου ολοκληρώθηκαν οι καταμετρήσεις και οι διανομές των χωραφιών, η αγροτική παραγωγή έφτασε στο ύψιστο σημείο της απόδοσής της, γιατί εκεί οι πρόσφυγες αισθάνονται τον εαυτό τους ως τελικό ιδιοκτήτη.⁵¹⁰

Έπειτα, δεν παρατηρούνται πια προστριβές⁵¹¹ μεταξύ ντόπιων και προσφύγων ή μεταξύ προσφύγων. Αντίθετα, οι διάφορες υποθέσεις αναλαμβάνονται από κοινού. Παρατηρούνται μάλιστα και συχνοί γάμοι μεταξύ τους. Αλλά και η γεωργία της Ελλάδας, με την αποκατάσταση των προσφύγων, σημείωσε αξιόλογα βήματα⁵¹² προόδου. Στο διάστημα 1924-1929 έχουν τελειοποιηθεί τα γεωργικά εργαλεία, προχώρησε με γοργό ρυθμό η μηχανική καλλιέργεια, αυξήθηκε σημαντικά η κατανάλωση των λιπασμάτων και υιοθετήθηκαν νέες μέθοδοι καλλιέργειας και εκμετάλλευσης της γης.

Σε τέτοιο σημείο αποκατάστασης και σ' αυτόν τον βαθμό προόδου βρίσκονται οι αγρότες, όταν αρχίζει η διαδικασία διάλυσης της Ε.Α.Π. (μέσα του 1929) και οι υπηρεσίες της περνούν, σταδιακά, στην ευθύνη της Πολιτείας.

Επομένως, η πορεία της ανάπτυξης άρχισε από την Ε.Α.Π. και θα συνεχιστεί⁵¹³ από την Πολιτεία.⁵¹⁴

Η κυβέρνηση⁵¹⁵ Βενιζέλου είχε ψηφίσει μια σειρά νόμων⁵¹⁶ για την αγροτική ανάπτυξη της χώρας: τεχνική υποδομή, γεωργική εκπαίδευση, αγροτικοί πειραματικοί σταθμοί, επαγγελματικές εγκαταστάσεις κ.ά. Παράλληλα, τα προϋπολογισθέντα ποσά για την υλοποίηση αυτών των προγραμμάτων (1930-1931) είναι κατά πολύ αυξημένα.⁵¹⁷

505. Έκθ. 24^η, σσ. 3-4.

506. Έκθ. 24^η, σσ. 4-5.

507. Έκθ. 24^η, σ. 5. Στο δημοσίευμά του στην εφημερίδα *Κεντρική Ευρώπη* της Πράγας, της 5^{ης} Οκτωβρίου 1929, σημειώνει: «Αυτοί οι έξοχοι εργάτες -Θρακιώτες και χωρικοί από τη Μικρά Ασία- έπρεπε να καλλιεργήσουν σχεδόν παρθένο έδαφος, κατάλληλο για εισαγόμενα φυτά».

508. Έκθ. 24^η, σ. 5. Βλ. και Α.Α. Πάλλη, «Η διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», ό. π., σσ. 5-6.

509. Έκθ. 24^η, σ. 4.

510. Έκθ. 24^η, σ. 5.

511. Έκθ. 24^η, σ. 5.

512. Έκθ. 24^η, σ. 6.

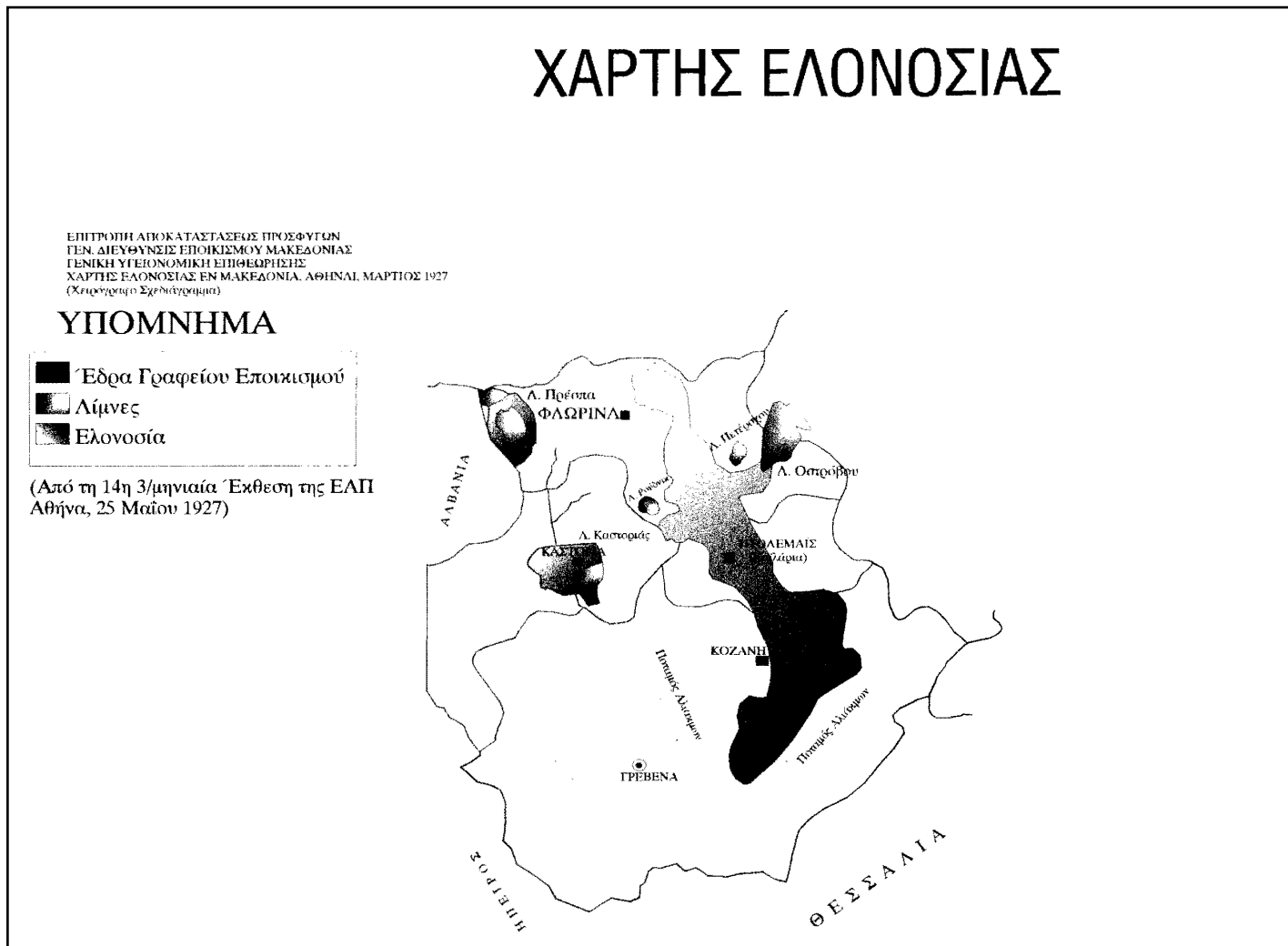
513. Με το τέλος της Ε.Α.Π. (1930), οι αναποκατάστατες αγροτικές οικογένειες ανέρχονται, περίπου, σε 8.000. Βλ. Νοταρά, ό. π., σ. 243. Εξάλλου, για τη συμπλήρωση, γενικά, της αποκατάστασης, απαιτούνται τα παρακάτω ποσά, σύμφωνα με εκτίμηση ειδικής επιτροπής (1930): 916.500.000 δρχ. για τους αγρότες και 800.000.000 δρχ. για τους αστούς πρόσφυγες. Νοταρά, ό. π., σ. 250.

514. Έκθ. 24^η, σ. 6.

515. Πρόκειται για την κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932). Για την προσφυγική πολιτική και τα προσφυγικά της μέτρα, βλ. *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου*, σσ. 209-223.

516. Έκθ. 24^η, σ. 6.

517. Έκθ. 24^η, σ. 6.

Η Ε.Α.Π., παραδίνοντας τη σκυτάλη στην Πολιτεία, προσβλέπει⁵¹⁸ με εμπιστοσύνη στο μέλλον αυτών των εργασιών που η ίδια άρχισε και προώθησε ως αυτό το σημείο. Το μέτρο της τωρινής επιτυχίας προοιωνίζεται το μέτρο της μελλοντικής. Όλα δείχνουν ότι η πρόοδος αυτή θα συνεχιστεί.

Αυτήν, ακριβώς, την αισιοδοξία για το μέλλον της Ελλάδας εκφράζει και ο Μοργκεντάου, πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., στα δύο τελευταία κεφάλαια του βιβλίου του *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*. Είναι ενδεικτικοί οι τίτλοι αυτών των κεφαλαίων: «Το μεγαλείο των Ελλήνων», «Προσβλέποντας στο μέλλον».

Η πορεία της χώρας μας στον 20ό αιώνα δρομολογήθηκε με το κοσμογονικό αντάμωμα του εκείθεν και του ένθεν Αιγαίου ελληνισμού. Ο πόνος της περιόδου 1914-1930 μετουσιώθηκε σε δόξα, που οδήγησε στο μεγαλείο της σύγχρονης Ελλάδας.

II) Μετά την προσφυγική αποκατάσταση (1930 κ.ε.)

Πράγματι, η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας συνεχίζεται και στις επόμενες δεκαετίες, μετά το 1930, οπότε κλείνει η πρώτη φάση του προσφυγικού προβλήματος.

Θα λέγαμε μάλιστα ότι στις επόμενες φάσεις, καθώς αμβλύνθηκαν τα οξυτάτα βιοποριστικά, κοινωνικά και άλλα προβλήματα της πρώτης δεκαετίας, ο προσφυγικός κόσμος είχε τη δυνατότητα να αξιοποιήσει παραγωγικότερα τις απελευθερωμένες ανακαινιστικές του δυνάμεις και να τις αναδείξει σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής του τόπου.

518. Έκθ. 24^η, σ. 6.

Πρώτα-πρώτα στη γεωργία παρατηρήθηκε πραγματική επανάσταση, με προεκτάσεις πολύ σημαντικές μέχρι και σήμερα.

Από τη μια η αγροτική μεταρρύθμιση, που καταργεί την τσιφλικική γεωργία και τη μετουσιώνει σε οικογενειακή-επιχειρησιακή- ανταγωνιστική, οδηγεί στην «μαγική» αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, ειδικά στη Μακεδονία και τη Θράκη, σε ποσοστό 100% αλλά και στη βελτίωση των λοιπών κλάδων αγροτικής οικονομίας (κτηνοτροφία, σηροτροφία, αλιεία).⁵¹⁹

Έπειτα, στη μετά το 1950 περίοδο, η Μακεδονία και η Θράκη έρχονται πρώτες στην καλλιέργεια του καπνού, ιδιαίτερα για ορισμένες ποικιλίες που ζητούνται στη διεθνή αγορά. Είναι πασίγνωστη η ποσοτική και ποιοτική παραγωγή του καπνού στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία (Σέρρες, Δράμα, Καβάλα, Κιλκίς, Λαγκαδάς, Χαλκιδική) αλλά και στη Θράκη (Ξάνθη).⁵²⁰

Στα παραπάνω να προσθέσουμε ότι σημαντικότερη ώθηση στην ανάπτυξη της γεωργίας έδωσαν τα μεγάλα παραγωγικά έργα αποξήρανσης, άρδευσης και προστασίας από πλημμύρες στις εκτεταμένες πεδιάδες των ποταμών Αξιού και Στρυμόνα. Με τα εν λόγω έργα, κατ' αρχήν ελώδεις εκτάσεις 3.000.000 περίπου στρεμμάτων μεταβλήθηκαν σε γη της Επαγγελίας για τους αγροτικούς πληθυσμούς της περιοχής. Έπειτα, διαμορφώθηκαν και ιδανικές συνθήκες οριστικής απαλλαγής από τη μάλιστα της ελονοσίας.⁵²¹

Ανάλογα, βέβαια, έργα άλλαξαν την εικόνα του τοπίου και σε άλλες ελώδεις και λιμναίες περιοχές της Μακεδονίας, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:⁵²²

ΠΟΛΕΙΣ	ΕΛΗ (στρέμματα)	ΛΙΜΝΕΣ (στρέμματα)
Πέλλα	83.300	365.000
Φλώρινα	15.510	284.000
Δράμα	168.870	16.000
Κοζάνη	45.160	6.500
Σέρρες	28.580	1.200.000
Θεσσαλονίκη	273.000	196.970
Σύνολο	614.420	2.067.970

Όμως, το θαύμα στην ανάπτυξη της οικονομίας δεν έγινε στη γεωργία, παρά τις παραπάνω εντυπωσιακές προόδους, αλλά στη βιομηχανία, στην οποία οι αστοί πρόσφυγες είχαν επιδοθεί με δική τους πρωτοβουλία και δραστηριότητα. Αν ο γεωργός ξεκινούσε με δεδομένα από το κράτος δύο βασικά εφόδια (κλήρος και στέγη), ο αστός πρόσφυγας έπρεπε να αναζητήσει και να επιλέξει μόνος του την επαγγελματική του απασχόληση.

Εδώ, ακριβώς, έγκειται το θαύμα: Η ελληνική βιοτεχνία και βιομηχανία, με τη δραστηριότητα και επινοητικότητα των αστών προσφύγων, ιδιαίτερα μετά το 1950, περνά στην ποσοτική και ποιοτική υπέρβαση.

Πέρα από το ότι οι βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις υπερδιπλασιάζονται, οι εργαζόμενοι αυξάνονται κατά 175% και η αξία της βιομηχανικής παραγωγής επταπλασιάστηκε, έχει ιδιαίτερη σημασία η αναδιάρθρωση και αναμόρφωση των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων: ταπητουργίας, μεταξουργίας, βιομηχανίας πλαστικών, κλωστοϋφαντουργίας και ειδών διατροφής, όπως επίσης και η επέκταση των

519. Αντ. Δαμασκηνίδη, «Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. φ. 992, Αθήνα, 26 Απριλίου 1973, σσ. 19-22.

520. Γ.Ν. Λαμψίδη, *Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου*, Αθήνα, εκδόσεις «Ελληνική Φωνή», 1982, σσ. 147-148.

521. Ν. Μανούση, «Η συμβολή των προσφύγων εις την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 11 (1964), σσ. 193-219. Βλ. και Γ. Λαμψίδη, *ό.π.*, σσ. 147-148.

522. Γ. Λαμψίδη, *ό. π.*, σ. 151.

μεσαίων επιχειρήσεων (χημικών προϊόντων, λιπασμάτων κ.ά.).⁵²³

Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει η βιομηχανική δραστηριότητα προσφύγων στην περιοχή Θεσσαλονίκης, με λαμπρές βιομηχανικές μονάδες: Μακεδονική Μεταξοϋφαντουργία, Εκκοκιστήρια Μακεδονίας, Ελαιουργία Θεσσαλονίκης, Βιομηχανία Βάμβακος, Μύλοι Αγ. Γεωργίου, Εριοβιομηχανία Μηναΐδη – Φωτιάδη,⁵²⁴ Μακεδονικός Χαλβάς Αδελφών Χαϊτογλου κ.ά.

Θα λέγαμε ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας, με τη συμβολή των προσφύγων, έχει διαμορφώσει και τους ανταγωνιστικούς όρους επικράτησης των ελληνικών προϊόντων στη διεθνή αγορά των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁵²⁵

Κάτι ανάλογο συνέβη και στην ανάπτυξη του εμπορίου, το οποίο αποτελεί προέκταση της βιομηχανίας. Όπως ξέρουμε, το εμπόριο των μεγάλων εμπορικών κέντρων της Τουρκίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Τραπεζούντα) βρισκόταν σε ελληνικά χέρια. Μετά την ανταλλαγή του 1922, λοιπόν, μεταφυτεύθηκε από τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Και παρά το γεγονός ότι, ξεριζωμένοι και οικονομικά εξαντλημένοι, άρχισαν από το μηδέν την εμπορική τους δραστηριότητα, ωστόσο πέρασαν στην υπέρβαση. Στη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα, κατάφεραν να υποσκελίσουν και να υπερκεράσουν τους Εβραίους εμπόρους κατακτώντας τις πρώτες θέσεις στο εμπόριο υφασμάτων, ξυλείας, υαλικών, ειδών μεταλλοτεχνίας⁵²⁶ κ.ά., όπως οι οικογένειες Τσάνταλη, Φωκά, Κατσουγιάννη, Ευθυμιάδη και Νικόγλου. Αλλά και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας οι πρόσφυγες διακρίθηκαν στον εμπορικό τομέα. Στη Δράμα ξεχωρίζουν: η οινοποιία και η εμπορία μαρμάρων Λαζαρίδη-Παυλίδη, η επιπλοποιεία Γεωργιάδη-Αμαραντίδη κ.ά.

Όσο για τη συμβολή των προσφύγων στην εμπορική ναυτιλία, κυρίως στην υπερπόντια, αρκεί να έχουμε υπόψη ότι οι γνωστοί μεγάλοι εφοπλιστές είχαν μικρασιατική καταγωγή: Ωνάσης, Ευγενίδης, Καβουνίδης, Γιαννουλάτος, Κονιαλίδης⁵²⁷ κ.ά.

Επιλεγόμενα

Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική άνοδο της Ελλάδας, πριν και μετά την αποκατάστασή τους, είναι αναμφισβήτητη. Ομολογουμένως, η σύγχρονη Ελλάδα ξεπήδησε μέσα από τα χαλάσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Όμως, είναι εξίσου σημαντικό να τονιστεί ότι στην αναμόρφωση αυτή συνέβαλαν και οι γηγενείς Έλληνες αλλά και η ελληνική πολιτεία, στην προσπάθειά τους να απαλύνουν τον πόνο των ομογενών προσφύγων της Ανατολής και να τους ενισχύσουν με τα βασικά εφόδια ώστε, από τη μία, να ορθοποδήσουν και από την άλλη, να μετεξελιχθούν σε οικονομικούς παράγοντες του τόπου. Πρόσφυγες και ντόπιοι Έλληνες δημιούργησαν από κοινού το Έπος της σύγχρονης Ελλάδας, όπως σημειώνει ο οραματιστής και φιλέλληνα Αμερικανός πρεσβευτής και πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., Χένρυ Μορκεντάου: «Η Ελλάς είναι πτωχή χώρα, αλλά οι Έλληνες είναι πλούσιος λαός. Ο πλούτος των Ελλήνων έγκειται εις το θάρρος των, την ενεργητικότητα των, την ζωηρότητα του πνεύματός των και την φυσικήν ανδροπρέπειαν. Η καταπληκτική πρόοδος η πραγματοποιηθείσα υπ' αυτών εις εξ (6) έτη (1924-1930), χαρακτηρίζει τους απορροφήσαντας γηγενείς και τους απορροφηθέντας πρόσφυγας τόσον επιτυχώς, όσον δεν θα ήτο δυνατόν να τους χαρακτηρίσουν τόμοι ολόκληροι».⁵²⁸

523. Δαμασκηνίδη, ό. π.

524. Δαμασκηνίδη, ό. π. Βλ. και Μανούση, ό. π.

525. Μανούση, ό. π.

526. Δαμασκηνίδη, ό. π. Βλ. και Μανούση, ό. π.

527. Δαμασκηνίδη, ό. π.

528. Δαμασκηνίδη, ό. π.

Αννα Κωνσταντινίδου⁵²⁹

Το προσφυγικό ζήτημα στο ελληνικό κοινοβούλιο (1922-1930)

Η ελληνική πολιτεία, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχε αναλάβει το βαρύ φορτίο της μεταφοράς και εγκατάστασης των Ελλήνων της Ανατολίας στην ελλαδική γη. Η ύπαρξη προσφύγων, προερχομένων από τη Βουλγαρία, την Ανατολική Θράκη και τον Καύκασο, ήδη από το 1913, επέβαλε τη δημιουργία ενός νομοθετικού και κοινωνικού πλαισίου, το οποίο θα βοηθούσε στον εγκλιματισμό και στη συμβίωση των πληθυσμών που κατοικούσαν στην Ελλάδα με αυτούς που οι πολιτικές συγκυρίες τους ανάγκασαν να μετοικήσουν σε μια νέα περιοχή. Τα οικονομικά αποθέματα που υπήρχαν στο κρατικό ταμείο, παρά τη σημαντική αρωγή που προσέφερε το πιστωτικό ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, δεν επαρκούσαν για την αποκατάσταση των χιλιάδων προσφύγων.⁵³⁰ Η διακρατική σύναψη μιας συμφωνίας οικονομικού χαρακτήρα μεταξύ της χώρας μας, των ισχυρών ευρωπαϊκών χωρών και των Ηνωμένων Πολιτειών συντελούσε σε μια αρχική αντιμετώπιση των ανακυπτόντων προβλημάτων.⁵³¹ Στο συγκεκριμένο άρθρο θα παρατεθούν συζητήσεις και αποφάσεις του ελληνικού κοινοβουλίου, κατά το χρονικό διάστημα 1922-1930, όσον αφορά τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος του 1922 για την αποκατάσταση των Ελλήνων ομογενών της Ανατολίας και του Εύξεινου Πόντου.

Ο συμμαχικός στόλος καθώς και τα καράβια που μετέβησαν από την Ελλάδα στα παράλια της Ιωνίας και του Εύξεινου Πόντου, για να βοηθήσουν στη διάσωση χιλιάδων ανθρώπων από τα κεμαλικά στρατεύματα στα επεισόδια που επακολούθησαν την καταστροφή της Σμύρνης, μετέφεραν στην απέναντι πλευρά του Αιγαίου όσους κατάφεραν να γλιτώσουν. Ο μεγαλύτερος όγκος των προσφύγων συγκεντρώθηκε στη Μακεδονία, μια περιοχή πρόσφατα απελευθερωμένη από την βουλγαροτουρκική κυριαρχία με πληθώρα εγκατεστημένων εποίκων από τη Βουλγαρία, την Ανατολική Θράκη και τη Νότια Ρωσία μετά τις συνομολογήσεις των Βαλκανικών Πολέμων, του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τους διωγμούς που έλαβαν χώρα στην κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση. Από τις συνεδριάσεις της Βουλής αντλούνται πληροφορίες για τις κοινωνικές ανακατατάξεις που επέφερε στο εσωτερικό σκηνικό, τη συγκεκριμένη περίοδο, η εισροή των χιλιάδων προσφύγων, όπως επίσης παρέχονται και στατιστικά στοιχεία όσον αφορά τον πληθυσμό τους, την εδαφική κατανομή τους και το κοινωνικό τους υπόβαθρο.⁵³² Ταυτόχρονα με τους Έλληνες πρόσφυγες, η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης

529. Η Άννα Κωνσταντινίδου είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος από το Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

530. Ας μη λησμονείται το γεγονός ότι η Ελλάδα μετά τη συνταγματική της συγκρότηση σε κρατική οντότητα με διεθνή υπόσταση και μέσα στα πλαίσια μιας προσπάθειας για τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους, προέβη σε έναν διαρκή αγώνα απελευθέρωσης και προσάρτησης αλύτρωτων περιοχών, με συνέπεια την οικονομική εξουθένωση των δημοσίων ταμείων.

531. Αποτέλεσμα της διεθνούς οικονομικής συμφωνίας, που υπεγράφη ανάμεσα στην Ελλάδα και στις ευρωπαϊκές δυνάμεις – Η.Π.Α., ήταν η χορήγηση δανείου ύψους 12.300.000 λιρών Αγγλίας και η διαχείρισή του από θεσπισμένο όργανο της Κ.τ.Ε., την Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων).

532. **Συνεδρίαση της Βουλής της 18^{ης} Οκτωβρίου 1922:** Βαρδάκας: «Η ανάγκη μιας Κυβέρνησης σταθεροποιημένης είναι πολύ περισσότερο επιβεβλημένη για την ικανοποίηση των αναγκών της Μακεδονίας που διανύει εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, δεδομένου ότι σε αυτήν έλαχε κυρίως ο κλήρος και η τιμή να φέρει το βάρος της αποκατάστασης των αδελφών μας, θυμάτων της μικρασιατικής συμφοράς». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Α', σ. 359. **Συνεδρίαση της Βουλής της 16^{ης} Οκτωβρίου 1924:** Γίνεται λόγος για την τροποποίηση άρθρου Νομοθετικού Διατάγματος που αναφερόταν στην άσκηση των ιατρικών επαγγελματιών από πρόσφυγες, παράλληλα με τη σύσταση προσφυγικών εμπορικών συλλόγων. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Β', σ. 278. **Συνεδρίαση της Βουλής της 25^{ης} Ιουνίου 1924:** Κωνσταντιλέρης: «Επειδή όμως υπάρχουν 20.000 ακέφαλες οικογένειες, θα παρακαλούσα να ληφθεί ιδιαίτερη μέριμνα για τα ορφανά και τις χήρες...». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Α' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Β', σ. 135. **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Α. Μάρκου: «Κύριοι, επιτρέψτε μου να αμφιβάλλω, αν ήταν δυνατόν να υπάρξει άλλο κράτος στον κόσμο, όπως το ελληνικό και να δεχθεί αυτήν τη λαίλαπα της εισροής ομοεθνών που να αντιστοιχεί στο 1/3 του πληθυσμού του...».

(1923) δημιούργησε μια σειρά υποχρεώσεων στο ελληνικό κράτος, που επιβαλλόταν να διευθετήσει σε διακρατικό επίπεδο με την τουρκική κυβέρνηση. Η εξαίρεση της ανταλλαγής των μουσουλμανικών πληθυσμών που κατοικούσαν στη Δυτική Θράκη δημιούργησε ένα επιπλέον πρόβλημα στην εξεύρεση μιας λύσης αποκατάστασης των ομοεθνών, καθώς η ελληνική πολιτεία δεσμευόταν από την ελβετική Συμφωνία να αντιμετωπίσει τους αλλόθρησκους κατοίκους ως ισότιμους με τους ομογενείς, ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα που απέρρεαν από τη συννομολόγησή της. Οι Μουσουλμάνοι, έχοντας νόμιμη απολαβή ιδιοκτησίας, έπρεπε να ληφθούν υπ' όψιν από το ελληνικό δημόσιο, για την όσο το δυνατόν ομαλότερη πολιτειακή τους αποκατάσταση. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος που εκφώνησε στη Συνεδρίαση της 23^{ης} Μαΐου του 1925 στο ελληνικό κοινοβούλιο ο βουλευτής Κουρτίδης, στον οποίο αντικατοπτρίζονται οι υποχρεώσεις της χώρας μας απέναντι στη μουσουλμανική κοινότητα.⁵³³

Ωστόσο, όμως, ο κύριος όγκος των προβλημάτων που είχε να αντιμετωπίσει η εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση εδραζόταν, ως επί το πλείστον, την κοινωνική αφομοίωση των ομογενών προσφύγων. Η εξεύρεση εργασίας, η στέγαση, η σίτιση και η υγειονομική περίθαλψη είχαν τεθεί πολλές φορές ως υποθέσεις μείζονος σημασίας στις προ ημερησίας διατάξεις της Βουλής. Η διανομή των προσφύγων στις διάφορες περιοχές της χώρας δεν είχε πραγματοποιηθεί με βάση τον τόπο καταγωγής τους και το κοινωνικό τους υπόβαθρο, αλλά σύμφωνα με τις συνθήκες που ανέκυπταν στο ελλαδικό κράτος. Έτσι, παρατηρείται πολυάριθμοι Μικρασιάτες και Πόντιοι, οι οποίοι ασκούσαν στις πατρογονικές τους εστίες επαγγέλματα εμπορικού ή επιστημονικού χαρακτήρα, κατοικώντας σε αγροτικές περιοχές να αναγκαστούν να προσαρμοσθούν στη νέα πραγματικότητα, ασχολούμενοι με γεωργικές εργασίες. Αντίστοιχα, προσφυγικοί πληθυσμοί με αγροτικό υπόβαθρο, κατοικώντας στα αστικά κέντρα, με δυσχέρεια βίωναν την αστική ζωή. Σε συνεδρίαση της Βουλής της 25^{ης} Μαΐου του 1925, ο βουλευτής Μανούσης εξέφρασε την άποψη για παροχή οικονομικής ενίσχυσης στους ομογενείς, με τη μορφή επαγγελματικού δανείου, με σκοπό τη δημιουργία κινήτρων για επιχειρηματική δραστηριοποίηση.⁵³⁴

Συνακόλουθα, το ζήτημα της αστικής αποκατάστασης περιελάμβανε και τους τομείς της υγείας και της ιατρικής περίθαλψης. Έτσι, ενώ αρχικά η προσφυγική υπόθεση είχε ανατεθεί στο Υπουργείο Γεωργίας, στη Συνεδρίαση της 15^{ης} Οκτωβρίου του 1924 ο αρμόδιος κρατικός φορέας ζήτησε τη μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων του, σχετικά με την οικιστική αποκατάσταση και τις παραμέτρους που απέρρεαν από αυτήν, στο Υπουργείο Πρόνοιας.⁵³⁵ Σε διάταγμα της 22^{ας} Οκτωβρίου 1922 αναφερόταν

Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σ. 189. **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Α. Δοξιάδης: «Έχουμε την ανάγκη, κύριοι, η σημερινή Κυβέρνηση να διαθέσει ένα δισεκατομμύριο πεντακόσια εκατομμύρια δραχμές, τα οποία θα ξοδεύσει εντός της διετίας για την εγκατάσταση τριακοσίων (300) χιλιάδων αγροτικών οικογενειών σε ένα εκατομμύριο στρεμμάτων γης, οι οποίες μισές σήμερα βρίσκονται στη Μακεδονία και στη Θράκη και οι άλλες μισές στα διάφορα νησιά Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο καθώς και στην Αθήνα, στον Πειραιά και αλλού...». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σ. 198.

533. **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Κουρτίδης: «.. (Ας μη λησμονείται) η ύπαρξη ενενήντα (90) χιλιάδων μουσουλμανικού πληθυσμού στη Δυτική Θράκη.. Διότι και στις πόλεις έγινε η σύμπτυξη (των κατοίκων στα σπίτια) όπως και στα χωριά, εξαιρουμένων των περιοχών που κατοικούσαν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί.. Επιπλέον, έχει δημιουργηθεί το ζήτημα της απόδοσης των μουσουλμανικών περιουσιών στη Δυτική Θράκη και είμαστε αναγκασμένοι να τις αποδώσουμε (στους δικαιούχους) αν θέλουμε να διάγουν βίο ήσυχο οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης που εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής...». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σσ. 193-195.

534. **Συνεδρίαση της Βουλής της 25^{ης} Μαΐου 1925:** Μανούσης: «.. Επειδή η αστική εγκατάσταση των προσφύγων δεν είναι δυνατόν να συντελεστεί παρά μόνο με την παροχή χρηματικής ενίσχυσης στους πρόσφυγες, η οποία μπορεί να γίνει είτε μέσω επαγγελματικών δανείων είτε μέσω προκαταβολών, γι' αυτό συνιστώ δύο τινά, αφενός μεν να μεριμνήσει η Κυβέρνηση ώστε να συνάψει νέα σύμβαση με την Εθνική Τράπεζα για τη χορήγηση επαγγελματικών δανείων στους πρόσφυγες, ορμώμενη από το γεγονός ότι τα μέχρι τώρα διατεθέντα επαγγελματικά δάνεια απέφεραν πολλαπλάσιους καρπούς, από την άλλη να θέσει τάχιστα σε εφαρμογή τα δύο νομοθετικά μέτρα για την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, δηλαδή από τη μια πλευρά το ψήφισμα για την εκτίμηση των εγκαταλελειμμένων από τους πρόσφυγες περιουσιών και από την άλλη τη σύμβαση που είχε συναφθεί με την Εθνική Τράπεζα για τη διαχείριση των μουσουλμανικών κτημάτων». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σ. 234.

535. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Β', σ. 161.

Καρτ ποστάλ που απεικονίζει Πόντιους πρόσφυγες σε χωριό του Νομού Θεσσαλονίκης.
 Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Μυλοπούλου-Γεωργιάδη Ολγας.

η σύσταση στην Αθήνα «Νοσοκομείου Προσφύγων», το οποίο θα υπαγόταν στην εποπτεία και στον άμεσο έλεγχο του Υπουργείου Υγείας, Πρόνοιας και Αντιλήψεως.⁵³⁶ Βέβαια, πληροφορούμαστε από τα πρακτικά του ελληνικού κοινοβουλίου ότι αρκετοί βουλευτές είχαν εκφράσει διαμαρτυρίες για πλημμελή λειτουργία του εν λόγω κοινωφελούς ιδρύματος, εξαιτίας της έλλειψης οικονομικής ενίσχυσης.⁵³⁷

Ανεξαρτήτως των φορέων και των τομέων που συμβάλλουν και ορίζουν την εδαφική εγκατάσταση σε μια περιοχή, με τον όρο αστική αποκατάσταση εννοείται, μάλλον περισσότερο, η οικιστική διαμονή. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης, η περιουσία που είχε εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς κρινόταν ανταλλάξιμη και είχε επιδικασθεί στους Έλληνες πρόσφυγες που θα μεταφέρονταν στην Ελλάδα. Με την έλευση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, το χωροταξικό πολεοδομικό σχέδιο πολλών πόλεων έπρεπε να αλλάξει συλλήβδην. Πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, αναγκάστηκαν να δημιουργήσουν καταυλισμούς σε εδαφικές εκτάσεις που εκτείνονταν σε μεγάλη απόσταση από την υπάρχουσα οικιστική κατανομή, ενώ επιτάχθηκαν, με σκοπό την εγκατάσταση των ομογενών, στρατιωτικά παραπήγματα που

536. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Α', σ. 223.

537. **Συνεδρίαση της Βουλής της 26^{ης} Μαΐου 1925:** Α. Κωνσταντιλιέρης: «Υπάρχει στην Αθήνα προσφυγικό νοσοκομείο, το οποίο ομολογουμένως παρέχει κάθε ιατρική περίθαλψη στους πρόσφυγες και το οποίο σήμερα βρίσκεται υπό διάλυση, διότι ο υπουργός των Οικονομικών δεν εννοεί να εγκρίνει τις πιστώσεις που είχαν ζητηθεί από τη διοίκηση». Ο υπουργός της Περίθαλψης Α. Μισίρογλου, λαμβάνοντας το λόγο, απάντησε: «Είναι αλήθεια ότι μέχρι σήμερα τουλάχιστον δεν υπογράφηκε ειδικό κονδύλιο για το προσφυγικό νοσοκομείο. Αλλά από τον γενικό προϋπολογισμό του υπουργείου μέχρι σήμερα δεν είχε καθυστερήσει η τακτική επιχορήγηση του προσφυγικού νοσοκομείου». Ο Α. Κωνσταντιλιέρης στη δευτερολογία του αναρωτήθηκε: «Κύριε υπουργέ της Πρόνοιας, γνωρίζετε ότι το νοσοκομείο στερείται λουτρού, κλινοσκεπασμάτων και ότι οι πρόσφυγες εισέρχονται με ψείρες και τις μεταδίδουν σε αυτούς που βρίσκονται στο νοσοκομείο; Η κατάσταση γενικά είναι άσχημη και πρέπει να ομολογήσουμε ότι ασφαλώς εγκυμονεί κινδύνους». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σ. 258.

Οικογενειακή φωτογραφία από δελτίο τροφίμων. Ανήκει στην οικογένεια Παναγιωτίδη, από τη Δαφνούντα της Τραπεζούντας. Στο κέντρο η χήρα μητέρα, αριστερά οι γιοι της Ηλίας και Παύλος, μπροστά η κόρη της Γεωργία και πίσω οι κόρες της Παρέσα και Δόμνα. Οι περισσότεροι φορούν ρούχα που τους έδωσαν φορείς αρωγής. *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Οικογένειας Παναγιωτίδη Παύλου.*

υπήρχαν στα περίχωρα των επαρχιών από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Συγχρόνως με τον ερχομό των ομογενών στην Ελλάδα και την εγκατάσταση των προσφύγων σε πρόχειρους οικιστικούς χώρους, η Πολιτεία σε συνεργασία με την Ε.Α.Π., το θεσπισμένο όργανο από την Κ.τ.Ε. για τη διαχείριση των διεθνών κονδυλίων, χορηγούσε χρηματικές επιδοτήσεις για την εξασφάλιση των απαιτούμενων αναγκών βιοπορισμού. Ενδεικτικά, μπορεί να γίνει αναφορά σε κρατικές διακηρύξεις του 1924, στις οποίες διατυπώνονταν κατευθυντήριες γραμμές προς τους Νομάρχες για τον τρόπο διαχείρισης των χρηματικών βοηθημάτων που θα παρέχονταν στους πρόσφυγες.⁵³⁸ Την αστική εγκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε ένας μηχανικός, υπό την εποπτεία του οποίου βρισκόταν η οργάνωση των συνοικισμών. Σε συνεδρία-

ση της Βουλής την 25^η Μαΐου 1925, ο βουλευτής Ν. Μανούσης παρέχει πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των κατοικιών που πρόκειται να ανεγερθούν για τους πρόσφυγες στη Μακεδονία, μια γεωγραφική περιοχή η οποία φιλοξένησε πληθυσμιακά το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων της Ανατολίας και του Πόντου. Συγκεκριμένα αναφέρει: «... Η έκθεση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής διαπιστώνει ότι για τη συμπλήρωση της στέγασης απαιτείται μόνο στη Μακεδονία η ανέγερση 40 χιλιάδων αγροτικών οικισμών και 10 χιλιάδων αστικών. Το γεγονός αυτό μαρτυρείται και από την έκθεση της Γενικής Διευθύνσεως Εποικισμού Μακεδονίας, η οποία προβλέπει την ανάγκη ανέγερσης 25 χιλιάδων νέων οικημάτων, την επιδιόρθωση 25 χιλιάδων τουρκικών οικιών και τη συμπλήρωση των υπό κατασκευή 28 χιλιάδων οικιών».⁵³⁹

Παρά τη χορήγηση δανείων προς τους άρτι αφιχθέντες για την κάλυψη των βιοποριστικών αναγκών τους, ήδη σε κοινοβουλευτικές συνεδρίες των ετών 1924 και 1925 εκφράστηκαν διαμαρτυρίες από τους πρόσφυγες βουλευτές για την αφερεγγυότητα της Ε.Α.Π. και των αρμοδίων οργάνων. Την κατηγορήσαν για ανώφελη διασπάθιση των χρημάτων συνάμα με την ανυπαρξία ορατών αποτελεσμάτων στο θέμα της

538. «Εγκύκλιος - Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας και Αντιλήψεως, αρ. πρωτοκόλλου 59401 ΠΡΟΣ: Τους κ.κ. Νομάρχες, Υποδιοικητές της Υπηρεσίας Πρόνοιας και Δημόσιας Αντιλήψεως Αθηνών - Πειραιώς, Θεσσαλονίκης, Κομοτηνής, Ιωαννίνων, Ηρακλείου και Λέσβου. Κατόπιν: 1) της υπ' αριθμόν 47913 ε.ε. απόφασής μας και διά μέσου της συγκεκριμένης εγκύκλιος διαταγής παρέχονται οδηγίες όσον αφορά τα απαιτούμενα στοιχεία που χρειάζονται για την περίθαλψη των προσφύγων, 2) της υπ' αριθμόν 13157 της 17^{ης} Φεβρουαρίου 1924 εγκυκλίου μας στην οποία παρέχονται οδηγίες στους διαχειριστές των χρηματικών ενταλμάτων προπληρωμής, 3) της υπ' αριθμόν 30115 της 31^{ης} Μαρτίου 1923 εγκυκλίου μας στην οποία καθορίζεται ο τρόπος παροχής των χρημάτων που αφορούν τα επιδόματα των προσφύγων, ανακοινώνουμε τα παρακάτω...», αρχείο Ι.Α.Π.Ε.

539. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σ. 236.

1931, Πρωτομαγιά στην Καλαμαριά, προσφυγική γιορτή σε εξοχή. Στην πάνω σειρά, πρώτος ο Ευθυμιάδης Συμεών και με το άσπρο φόρεμα η Γρηγοριάδου Γαλήνη, γονείς της δωρήτριας. *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Ευθυμιάδη-Μουτζούρογλου Ελένης.*

οικιστικής αποκατάστασης, δύο χρόνια μετά τον ξεριζωμό. Η ανικανότητα της Ε.Α.Π., όπως προβάλλεται στη Βουλή, για τη διευθέτηση της αστικής εγκατάστασης αντικατοπτρίζεται στους κοινοβουλευτικούς λόγους εθνικών αντιπροσώπων.⁵⁴⁰

540. **Συνεδρίαση της Βουλής της 21^{ης} Μαΐου 1925:** Π. Κουρτίδης: «.. Πήγα στο Βόλο, όπου βρήκα πέντε χιλιάδες πρόσφυγες αγρότες, από τους οποίους ούτε έναν δεν είδα να έχει αποκατασταθεί είτε αστικώς είτε γεωργικώς. Στην πόλη του Βόλου υπάρχει αστική περιουσία εγκαταλελειμμένη από τους Μουσουλμάνους που υπολογίζεται για την αξία της πάνω από 25 εκατομμύρια δραχμές. Υπάρχουν εκεί 164 καταστήματα και οικίες, 7 καπναποθήκες μεγάλες και 17 μικρές, ένας υδρόμυλος, ένα ελαιοτριβείο, ένας ατμόμυλος, ένα λατομείο έκτασης 17 χιλιάδων στρεμμάτων, οικόπεδα και λαχανόκηποι, περιουσία που κανένας πρόσφυγας δεν κατέχει». **Συνεδρίαση της Βουλής της 22^{ας} Μαΐου 1925:** Κατσιμπής: «Και τα μέλη της Επιτροπής με συνόδευσαν στους καταυλισμούς των προσφύγων (στην Πάτρα). Το τι είδα εκεί δε λέγεται· έφριξα. Τους ρώτησα αν μετέβη εκεί ο νομάρχης για να τους δει, διότι είναι στεγασμένοι σε τσίγκινες παράγκες ενώ οι αποχετεύσεις ρέουν ακάλυπτες διά μέσου του καταυλισμού, κι αυτοί μου απάντησαν ότι δεν πήγε...». Π. Κουρτίδης: «Κύριοι, συνεχίζοντας τις επισκέψεις μου στην Ελλάδα μετέβην και στον Πύργο. Εκεί βρήκα 500 οικογένειες, οι οποίες είχαν εγκατασταθεί εκεί εδώ και τρία χρόνια, εκ των οποίων οι 120 οικογένειες, αν και ήταν γεωργικές, δυστυχώς δεν είχαν καμία αγροτική αποκατάσταση. Αλλά και όσον αφορά τη στέγαση, η στέγαση γινόταν σε φυλακές και αποθήκες ενώ όσοι (από τους πρόσφυγες) διαμένουν σε σπίτια πληρώνουν μόνοι τους τα ενοίκια με μεγάλη δυσκολία...». **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Εμμανουηλίδης: «.. Και συγκεκριμένα επιθυμώ να ρωτήσω τον αξιότιμο υπουργό Πρόνοιας, γιατί περιορίστηκαν οι πιστώσεις σε μόνο εξακόσια οικήματα στη Λέσβο κι αυτά βρίσκονται μέσα στην πόλη της Μυτιλήνης ενώ είναι γνωστό ότι υπάρχουν στην περιφέρειά της γύρω στους 50 χιλιάδες πρόσφυγες ως επί το πλείστον γυναίκοι και εντελώς άποροι, ενώ είναι εξακριβωμένο ότι σε άλλες περιφέρειες με λιγότερους πρόσφυγες χορηγήθηκαν αφενός μεγαλύτερες πιστώσεις κι αφετέρου περισσότερα οικήματα». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σσ. 249-251, 231-234. **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Π. Κουρτίδης: «.. Τρίτο λάθος ήταν η ανεξέλεγκτη χορηγούμενη παντοδυναμία στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, η οποία Επιτροπή ενώ εξαγγέλλει διαρκώς επιτυχίες δεν κάνει τίποτα. Τα οικήματα που κατασκεύασε η Επαναστατική Κυβέρνηση, τα ιδιοποιήθηκε ως δικό της επίτευγμα και δεν σταματά να διατυμπανίζει την καλή κατάσταση των προσφύγων.. Είναι γεγονός ότι όλοι οι υπάλληλοι της Επιτροπής Αποκατάστασης και του Εποικισμού πληρώνονταν κατά τέτοιο τρόπο, του οποίου όμοιο δεν έχουμε ξανασυναντήσει στην Ελλάδα. Είναι γεγονός ότι ο Γερακάρης πληρώνεται μηνιαίως εξήντα λίρες Αγγλίας. Για να πληρώσει το ενοίκιο του γραφείου του Εποικισμού στη Θεσσαλονίκη εισπράττει αρκετές χιλιάδες και παρόλα αυτά ενοίκιο δεν καταβάλλει, ενώ η πολυτελής επίπλωση του γραφείου του έγινε χωρίς να ζητηθεί η σύμφωνη γνώμη του μηχανικού (του Εποικισμού). Κύριοι, επισκεπτόμενος τις περιοχές εκείνες είδα και τους περίφημους οικισμούς της γερμανικής εταιρείας Dehatege. Τα σπίτια αυτά είναι οικίσκοι και πολύ περισσότερο σκελετοί οικίσκων, δηλαδή συγκεκριμένος αριθμός ξύλων που είναι έτοιμα να καρφωθούν, ώστε ο κτίστης να μην κάνει τον κόπο να τα κόψει. Τίποτα περισσότερο. Απλούστατα είναι τρία κυβικά μέτρα ξύλων. Οι γερμανικοί αυτοί σκελετοί για 8.000 οικίσκους κόστισαν 199 χιλιάδες λίρες και κάτι, δηλαδή περίπου 200 χιλιάδες λίρες». Άλλος πληρεξούσιος: «Περισσότερο (κόστισαν), κύριε συνάδελφε, 480 χιλιά-

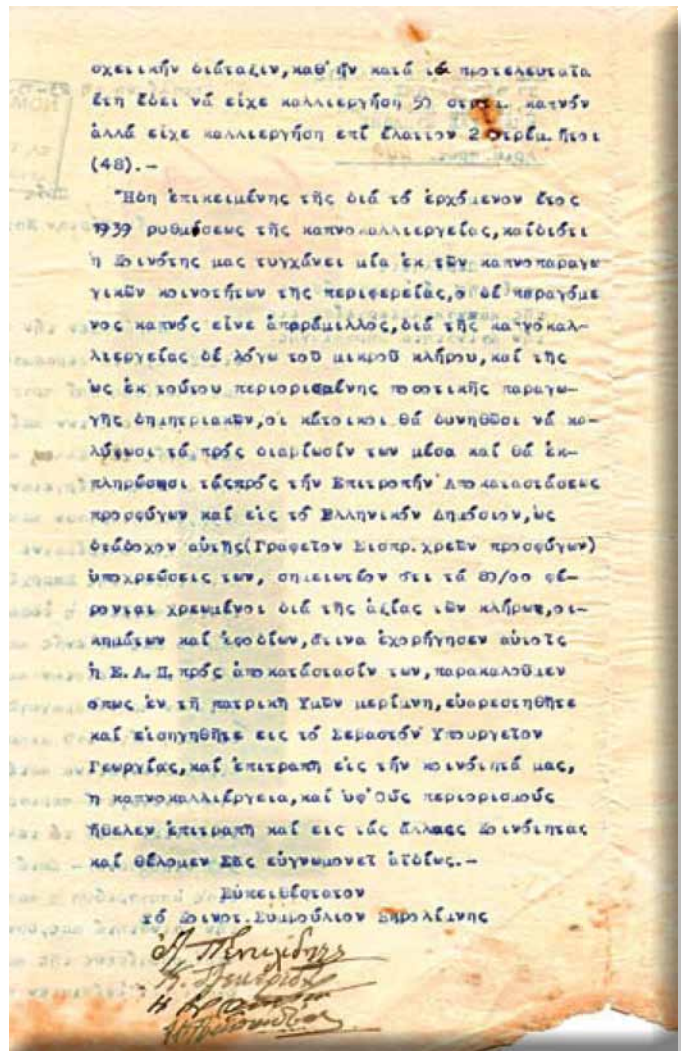
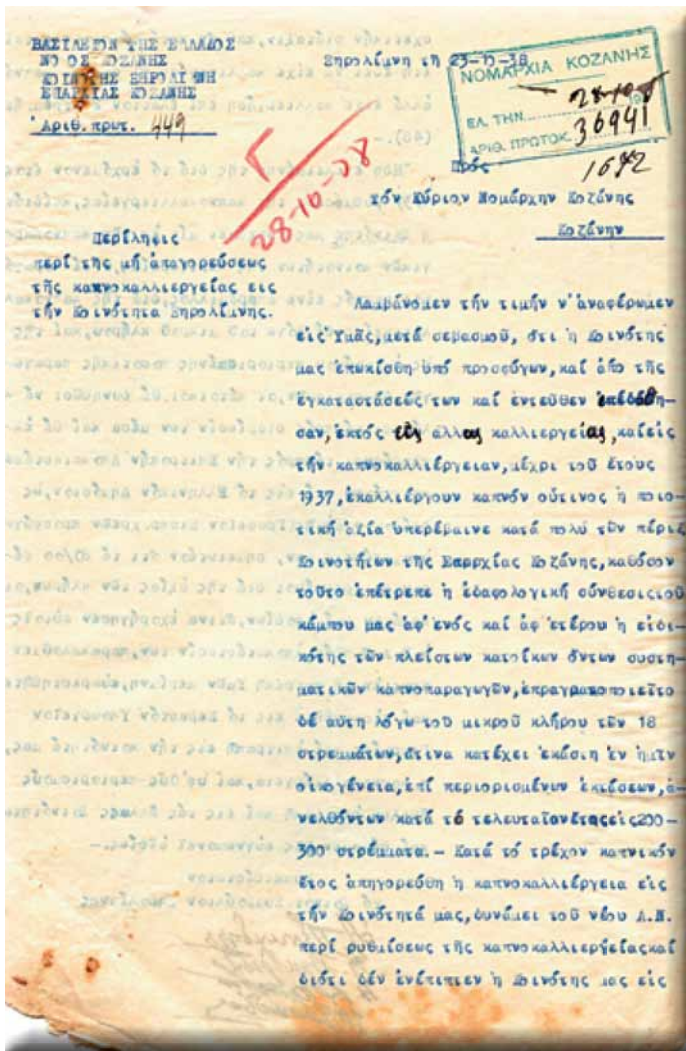
Μελετώντας τις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η διάθεση των κονδυλίων από το δάνειο του 1924 εμφάνιζε διαχειριστικά κενά καθιστώντας υπόλογο την εκάστοτε κυβέρνηση, ενώ στην πραγματικότητα οι άμεσοι και κύριοι υπεύθυνοι των χρηματοοικονομικών πιστώσεων ήταν τα διοικητικά όργανα της Ε.Α.Π. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, καθ' όλη τη δεκαετία 1922-1932, διαδραμάτιζαν ουσιαστικά ρόλο διαμεσολαβητή ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό και στις δυτικές Δυνάμεις, οι οποίες, χορηγώντας χρήματα στο ελλαδικό κράτος, προμηδοτούσαν την επικυριαρχία τους στον νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό άξονα. Βέβαια, από μέρους των κοινοβουλευτικών εκπροσώπων, όπως έχει ήδη σημειωθεί, είχαν εκφραστεί αντιδράσεις εναντίον της Ε.Α.Π., ωστόσο όμως η πολιτική σκηνή της χώρας μας είχε αντιληφθεί ότι η κοινωνικοπολιτική επιβίωσή της -ιδιαιτέρα τα κρίσιμα αυτά χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή- εξαρτιόταν άμεσα από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και τις Η.Π.Α.⁵⁴¹

Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική κοινωνία κυρίως με την εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στα αστικά κέντρα, η γεωργική αποκατάσταση προχωρούσε με ικανοποιητικότερους ρυθμούς, χωρίς ωστόσο να λείπουν οι δυσκολίες. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, σύμφωνα με πρωτόκολλα που ακολούθησαν τη Συνθήκη της Λωζάνης και επικυρώθηκαν με νομοθετικά διατάγματα του ελληνικού κράτους, τα αγροτικά κτήματα και τα οικιστικά κτίρια που είχε αφήσει πίσω του ο μουσουλμανικός ανταλλάξιμος πληθυσμός, επιδικάσθηκαν να διατεθούν στους ομογενείς που θα συνέρεαν στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, όμως, μέρος της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας είχε ήδη διανεμηθεί, πωληθεί ή εκχωρηθεί πριν τη συνομολόγηση της Διεθνούς Σύμβασης αλλά και μεταγενέστερα αυτής - επί ενοικίω στους γηγενείς πληθυσμούς. Χαρακτηριστικές είναι οι διαμαρτυρίες των προσφύγων βουλευτών, οι οποίοι διεκδικούσαν ακύρωση των αγοραπωλησιών και εκ νέου νομή των αγροτικών κτημάτων.⁵⁴²

δες λίρες Αγγλίας κόστισαν οι 8.000 Ξύλινοι σκελετοί». Π. Κουρτίδης: «Τέτοια παραδείγματα, κύριοι, υπάρχουν άπειρα και έχουν καταγγελθεί στον “Ελεύθερο Τύπο” πριν από ένα μήνα, ίσως και περισσότερο, από τον κύριο Παυλίδη, ανώτερο υπάλληλο του Εποικισμού. Υποτίθεται ότι από την αγορά αυτή των οικίσκων έχουν κλαπεί 120 χιλιάδες λίρες Αγγλίας μόνο από την Ξυλεία, χωριστά από την ανέγερση. Αλλά πόσο κόστισε η τοποθέτηση; Και για την τοποθέτηση είχαν γίνει κολοσσιαίες αρπαγές, επειδή έκαναν κάτι ελεεινά θεμέλια από τσιμέντο και πάνω από αυτά κάρφωσαν τα σανίδια. Παρόμοια οικοδομήματα υπάρχουν στους Αμπελόκηπους, τα οποία είχαν κατασκευαστεί για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων. Όσοι θέλουν να σχηματίσουν άποψη για το τι είδους οικοδομές είναι και πόσο έπρεπε να κοστίσουν τα σπίτια της Dehatege, μπορούν να επισκεφτούν τους Αμπελόκηπους και να τα κρίνουν. Η τοποθέτηση κάθε οικίσκου απαιτούσε δέκα ημερομίσθια. Παρόλα αυτά, τα ημερομίσθια για την ανέγερση κάθε οικίσκου της Dehatege κόστισαν από δεκαεφτά έως είκοσι πέντε χιλιάδες λίρες. Χιλιάδες λιρών έχουν κλαπεί και από τα κεραμίδια· διότι κεραμίδια για τα σπίτια της Dehatege που κόστιζαν πεντακόσιες με χίλιες δραχμές, τα πλήρωσαν 1.650 δραχμές. Με τέτοιον τρόπο, κύριοι, το δάνειο έχει κατασπαταληθεί. Το γεγονός όμως, που δεν ξέρω πώς να το χαρακτηρίσω, είναι το εξής: Η ίδια εταιρεία, η οποία με το όνομα Sommer Feld πούλησε αυτούς τους οικίσκους, την ίδια ακριβώς μέρα με άλλο όνομα, το όνομα Dehatege, υπέγραψε συμβόλαιο για την ανέγερση των οικίσκων. Είχε χρησιμοποιήσει δύο ονόματα, για να μη φαίνεται η ταυτότητα. Αυτά όμως, κύριοι, αποβαίνουν εις βάρος του προσφυγικού κόσμου.. Μεταξύ άλλων (παραπονούμενων) παρουσιάστηκε κι ένας πρόσφυγας ενώπιον της Επιτροπής και είπε: Κύριε πρόεδρε, εγώ έπρεπε να πάρω έξι κυβικά μέτρα Ξυλείας, για να κατασκευάσω έναν οικίσκο. Ο υπάλληλος όμως δεν μου την έδωσε σε μία δόση, αλλά σε τέσσερις δόσεις και αντί να μου δίνει κάθε φορά από ενάμισι κυβικό μέτρο, μου έδινε από 1,20 κυβικό μέτρο και επομένως συνολικά, αντί να λάβω έξι κυβικά μέτρα έλαβα μόνο 4,80 κυβικά μέτρα». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σσ. 148, 249, 246-262.

541. Οι πολιτικοί συσχετισμοί μεταξύ των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης βρίσκονταν σε κρίσιμη καμπή, εξαιτίας της επικυριαρχικής δύναμης που ασκούσε η Σοβιετική Ένωση στα ομοεθνή και ομόδοξα πολιτικά κράτη της Βαλκανικής, περιθωριοποιώντας την ανάδελφη και φιλελεύθερη πολιτικά Ελλάδα.

542. **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Α. Ορογόπουλος: «.. Επί τη βάσει των αποφάσεων, οι οποίες έχουν εκδοθεί από τις πρωτοδικειακές Επιτροπές. Τώρα, αν υπάρχουν κι άλλες άτακτες αγοραπωλησίες, οι οποίες δεν έχουν υπερβληθεί σε ακύρωση, δεν το γνωρίζω. Ίσως είναι 20, 30 και 50 ακόμη χιλιάδες στρεμμάτων, αλλά δεν φαντάζομαι ότι θα υπερβαίνουν τα 50 χιλιάδες στρέμματα γης, όσα δηλαδή αγοράστηκαν μέσω παράνομων αγοραπωλησιών». Ι. Πασσαλίδης: «.. Εξάλλου σε εκείνες τις περιφέρειες (σημ. Σερρών, Καβάλας) υπάρχουν μουσουλμανικά αγροκτήματα, τα οποία κατέχουν μεγαλοκτηματίες κι όχι μικροί ιδιοκτήτες γεωργοί γηγενείς.. Σε έναν μεγάλο ιδιοκτήτη, τον κύριο Αλεξανδρίδη, ο κύριος υπουργός Γεωργίας παραχώρησε πενήντα στρέμματα τουρκικής περιουσίας, ενώ αυτός κατείχε επιπλέον δύο χιλιάδες στρέμματα.. Αυτά δεν τα βλέπει ο κύριος υπουργός Γεωργίας και λυπάται έναν άνθρωπο, ο οποίος κατέχει τόσες χιλιάδες στρέμματα και εμπορεύεται μέρος αυτών. Πριν από λίγο πούλησε (ο μεγαλοϊδιοκτήτης) δώδεκα στρέμματα προς διακόσιες πενήντα χιλιάδες δραχμές». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Γ', σσ. 237-239.

Αίτημα της Κοινότητας Ξηρολίμνης, που κατοικείται από πρόσφυγες, προς το Νομάρχη Κοζάνης, για εξαίρεση από την απαγόρευση της καπνοκαλλιέργειας. Τονίζεται η ειδικότητα των προσφύγων κατοίκων στην καπνοκαλλιέργεια καθώς και τα χρέη τους προς την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. 23 Οκτωβρίου 1938, *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης.*

Η διαχείριση και η διανομή των γαιών υπήρξε ένα ακανθώδες πολιτικό πρόβλημα, με διαστάσεις που ταλάνιζαν την εσωτερική πολιτική σκηνή μέχρι τη δεκαετία του 1950,⁵⁴³ ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που είχαν βρεθεί στο επίκεντρο του κοινοβουλευτικού ενδιαφέροντος, καθώς εκφράζονταν συχνά κατηγορίες για τη διαχείρισή τους αφενός από τους ίδιους τους πολιτικούς και αφετέρου από τους ενδιαφερόμενους - ντόπιους και πρόσφυγες.

Η ικανοποίηση των αιτημάτων τόσο των προσφύγων βουλευτών όσο και των γηγενών κοινοβουλευτικών εκπροσώπων για την αναδιανομή των μουσουλμανικών γαιών και την παραχώρησή τους στις ομάδες των χαμηλών γεωργικών εισοδηματικών τάξεων υπήρξε δυσεπίλυτη υπόθεση, καθώς η ανταλλάξιμη περιουσία δεν επαρκούσε για την αποκατάσταση του πολυάριθμου αγροτικού πληθυσμού, με άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία προστριβών και έριδων ανάμεσα στους αυτόχθονες και στους ομογενείς Μικρασιάτες.

543. Οι γηγενείς κάτοικοι του ελλαδικού χώρου είχαν εκφράσει διαμαρτυρίες εναντίον των Ελλήνων προσφύγων για υφαρπαγή εκτάσεων αγροτικών που θεωρούσαν ότι δικαιωματικά τους ανήκαν λόγω της αυτοχθονίας τους. Οι αντιδικίες μεταξύ των δύο αυτών κοινωνικών ομάδων συνεχίστηκαν λαμβάνοντας, ωστόσο, μεγαλύτερες διαστάσεις κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Στο Κοινοβούλιο, αρκετές φορές είχε εκφραστεί η άποψη της αποξήρανσης λιμναίων εκτάσεων με σκοπό τη διαμόρφωση νέων τιμαριών, ώστε να διατεθούν στους ενδιαφερομένους, όπως επίσης γνωστοποιούνται μέσω των κοινοβουλευτικών εισηγήσεων τα ανακύπτοντα προβλήματα μεταξύ των αγροτικών πληθυσμών.⁵⁴⁴

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που έχει περιγραφεί παραπάνω και αφορούσε την αστική και αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, υπάγεται η επιστροφή των επικουρικών βοηθημάτων – δανείων, που είχαν δοθεί από την πολιτεία στους νεοεισερχόμενους πληθυσμούς με σκοπό την ομαλότερη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Έτσι, ενώ οι πρόσφυγες ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν στο ελληνικό δημόσιο τα χρήματα που δανείστηκαν για τον οικιστικό εγκλιματισμό τους στη νέα πατρίδα, ωστόσο οι αποζημιώσεις για τις περιουσίες που άφησαν στα μικρασιατικά εδάφη και επιδικάστηκαν, σύμφωνα με την ελβετική Σύμβαση, να δοθούν στους Έλληνες ομογενείς, αποτελούσε ένα μείζον πρόβλημα που η διευθέτησή του προσέκρουσε σε γραφειοκρατικά κωλύματα. Η νίκη του Βενιζέλου στις εκλογές του 1928 επανέφερε στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο τη δυσεπίλυτη υπόθεση των αποζημιώσεων.

Από τα πρακτικά του ελληνικού κοινοβουλίου παρέχονται πληροφορίες αναφορικά με τον διττό χαρακτήρα των προσφυγικών αποζημιώσεων, οι οποίες είχαν άλλοτε τη μορφή χρηματικών χορηγήσεων κι άλλοτε την ενίσχυση σε έμψυχο ή άψυχο είδος (αιγοπρόβατα, κτήματα κ.λ.π.). Στις συνεδριάσεις της Βουλής, που διεξήχθησαν στις 14 και 26 Νοεμβρίου 1928, εκφράσθηκε δυσαρέσκεια προς τους προέδρους των Παμπροσφυγικών Ενώσεων, που έδρευαν στις Σέρρες, σχετικά με τις καθυστερήσεις καταβολής της οικονομικής ενίσχυσης, ενώ παράλληλα οι εισηγήσεις των βουλευτών Ιασονίδη και Κουρτίδη απεικόνιζαν περιεκτικά τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες σχετικά με τις αποζημιώσεις. Οι δύο βουλευτές κατηγορούσαν την Ε.Α.Π. για τον πλημμελή έλεγχο των οργάνων της, φέρνοντας ως παράδειγμα διάφορα υλικά εφόδια που, ενώ απευθύνονταν στους ομογενείς, δεν έφτασαν ποτέ στον προορισμό τους, χρηματικά ποσά που χρεώθηκαν στα βιβλιάρια των Μικρασιατών προσφύγων χωρίς ποτέ να τους χορηγηθούν, συμψηφισμούς χρεών και αποζημιώσεων ερήμην των προσφύγων, κτίσματα στις παραμεθόριες περιοχές, τα οποία, ενώ υπόκειντο στις διατάξεις των

544. **Συνεδρίαση της Βουλής της 23^{ης} Μαΐου 1925:** Φ. Μανουηλίδης: «Ο λόγος που πρόκειται να εκφωνήσω αφορά το Υπουργείο Γεωργίας, αλλά ίσως κυρίως περισσότερο την Επιτροπή Αποκαταστάσεως και τον Εποικισμό της Δυτικής Θράκης.. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι (των Φερρών) προσέφυγαν σε συλλαλητήριο, πράγμα πολύ σπάνιο για όσους γνωρίζουν πόσο φιλήσυχοι είναι οι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, με σκοπό να εκφράσουν τη δυσφορία τους για τις αντιπροσφυγικές ενέργειες των αρμοδίων αρχών είναι αρκετά χαρακτηριστικό. Η περιοχή, η οποία απομένει για τους γεωργούς των Φερρών, είναι ελάχιστη, καθώς αντιστοιχούν δεκαπέντε στρέμματα για κάθε γεωργό, τα οποία είναι εντελώς ανεπαρκή για γεωργούς που σπέρνουν δημητριακά. Υπάρχουν όμως πέντε χιλιάδες στρέμματα βαλτώδη και υποτίθεται ότι τα στρέμματα αυτά θα δοθούν για καλλιέργεια μόνο όταν τα αποξηραντικά έργα, τα οποία αρχίζουν σύμφωνα με τις κυβερνητικές εξαγγελίες, φθάσουν μέχρι το πιο απόμακρο σημείο των θρακικών συνόρων. Εκτός αυτού (του γεωγραφικού σημείου) υπάρχουν στρεμματικές εκτάσεις, οι οποίες είναι της κοινότητας, υπάρχει από την άλλη κι όλη η περιοχή του δέλτα. Το δέλτα αυτό, το επονομαζόμενο ως Γιασύρ Αδά, για όσους γνωρίζουν εκείνη την περιοχή, έχει ιστορία πολύ παλιά.. Το μέρος αυτό είναι ευφορότατο, έχει χόρτο, για να τροφοδοτήσει κτηνοτροφικώς όχι μόνο εκείνη την περιφέρεια αλλά και όλες τις άλλες περιφέρειες. Η περιοχή, λοιπόν, αυτή, όταν μετέβην εκεί πριν από ένα χρόνο, έχει δοθεί προς εκμετάλλευση ούτε στους πρόσφυγες που έχουν ανεπάρκεια δεκαπέντε στρέμματα ούτε στους (γηγενείς) γεωργούς, αλλά σε εργολάβους του Στρατού». **Συνεδρίαση της Βουλής της 28^{ης} Μαΐου 1925:** Ν. Μανούσης: «Υπάρχουν μέρη όπου δεν υπάρχουν τσιφλίκια προς απαλλοτρίωση ούτε μεγάλες εκτάσεις, εκεί παρόλα αυτά όμως, βρίσκονται εγκατεστημένοι πρόσφυγες. Πώς είναι δυνατόν να ρυθμίσουμε τον προσφυγικό κλήρο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προλάβουμε τις συγκρούσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων; Το μόνο μέσο με το οποίο θα αποφύγουμε τις συγκρούσεις είναι η αποστολή και ο καταρτισμός των εποικιστικών συνεργείων. Δυστυχώς, η διανομή της γης έχει αφεθεί σήμερα στους επιστάτες του οικισμού, στους προέδρους των κοινοτήτων. Είναι γνωστό ποια σημασία μπορεί να έχει η διανομή (των γαιών) με αυτόν τον τρόπο. Δε γίνεται αποδεκτή ούτε από μέρους των γηγενών ούτε από μέρους των προσφύγων...». **Συνεδρίαση της Βουλής της 24^{ης} Οκτωβρίου 1924:** «Ο κύριος Δ. Μέλφος, εξιστορώντας πώς ακριβώς έγιναν τα γεγονότα στο Κιουπκιοί, λέει, ότι οι κάτοικοι του Παγγαίου πρόσφεραν πολλές υπηρεσίες αφενός στους πρόσφυγες κι αφετέρου στο έθνος κατά το παρελθόν. Επομένως, δεν ήταν, λοιπόν, στις προθέσεις τους να φερθούν, όπως φέρθηκαν στους πρόσφυγες. Αποδίδει όλες τις αιτίες της συμπλοκής στην Εποικιστική Υπηρεσία, η οποία παραδόξως μετεγκατέστησε τον συνοικισμό (των προσφύγων) από τη θέση Κούγκο σε άλλη τοποθεσία στην οποία υπάρχουν ιδιόκτητες γαίες των γηγενών του Κιουπκιοί, οι οποίοι επανειλημμένως μετέβησαν προς διαμαρτυρία στα γραφεία του Εποικισμού. Κι αν δεν υπήρχαν δύο βενζινάρια (των προσφύγων) στις εκεί χέρσες γαίες, κανένα έκτροπο δεν θα λάμβανε χώρα στο Νομό Σερρών». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Β', Γ', σσ. 239, 279-288.

ανταλλάξιμων, δεν επιδόθηκαν ποτέ στους Έλληνες του μικρασιατικού διωγμού.⁵⁴⁵ Παρόλα αυτά όμως, οι πρόσφυγες συνέχιζαν να καταβάλλουν στο ελληνικό δημόσιο χρηματικό ποσό που αναλογούσε της οικονομικής ενίσχυσης που τους αποδόθηκε κατά την προσέλευσή τους στην Ελλάδα, χωρίς να έχει διευθετηθεί, ως όφειλε, ο συμψηφισμός των χρεών και των περιουσιακών αποζημιώσεων, με σκοπό να αποδοθεί στο κράτος το μέρος της οικονομικής διαφοράς.⁵⁴⁶

Η νίκη της βενιζελικής παράταξης στις εκλογές του 1928 κρίθηκε από τον προσφυγικό κόσμο ως το επιστέγασμα του οριστικού διακανονισμού των αποζημιώσεων μεταξύ κράτους και ομογενών, καθώς το διακρατικό νομικό κείμενο που είχε υπογραφεί το 1930 (Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας) ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία, ανέφερε σε άρθρο του τον συμψηφισμό των ακινήτων, εκατέρωθεν των πλευρών, με συνέπεια την απαλλαγή της υποχρέωσης του ελληνικού κράτους για απόδοση των αποζημιώσεων στους πρόσφυγες.

---

545. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Ε', σ. 143.

546. Στις 12 και 14 Δεκεμβρίου 1928 υπομνήματα στη Βουλή, που προέρχονταν από σωματεία ομογενών, εξέφραζαν τις επίμονες θέσεις τους για παράταση της εξόφλησης των δανείων, καθώς δεν είχε γίνει ακόμη η είσπραξη της αποζημίωσης. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τόμ. Ε', σσ. 183, 189 αντίστοιχα.

Βλάσης Βλασίδης⁵⁴⁷

Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: Οι απόψεις του ελληνικού τύπου

A. Εισαγωγή

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα αποτελεί ένα από τα πιο αγαπημένα θέματα των ιστορικών, κυρίως λόγω της συναισθηματικής φόρτισης της κοινωνιών και της μνήμης των «αλησμόνητων πατρίδων», που παραμένουν ακόμη ζωντανές στους απογόνους των προσφύγων. Ταυτόχρονα, η διάθεση στους ερευνητές σχετικών αρχειακών μονάδων επιτρέπει την εκπόνηση ειδικών και συνθετικών μελετών για το ζήτημα.

Ο Τύπος της εποχής, ημερήσιος και περιοδικός, αποτελεί αναμφίβολα μία από τις πιο χρήσιμες πηγές για τη μελέτη του προσφυγικού ζητήματος. Παρόλα αυτά, κείμενα, που εξετάζουν την αντιμετώπιση των προσφύγων από τις εφημερίδες της εποχής, εξακολουθούν να σπανίζουν. Ακόμη πιο σπάνια, μάλιστα, είναι τα κείμενα που ασχολούνται με τον προσφυγικό τύπο, δηλαδή με τις εκδοτικές προσπάθειες των ίδιων των προσφύγων, οι οποίες δεν ήταν λίγες, ιδίως την περίοδο του Μεσοπολέμου. Δεν είναι φυσικά δυνατόν, στο πλαίσιο ενός άρθρου, να καλυφθεί εξαντλητικά το θέμα. Τα βιβλιογραφικά κενά είναι σημαντικά και απαιτούν επίπονη έρευνα σε βάθος. Με βάση τα παραπάνω, ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αποτελέσει την αφετηρία για μια συνολικότερη θεώρηση του θέματος στο άμεσο μέλλον.

B. Πρόσφυγες και προσφυγικά προβλήματα στον Τύπο

Η έλευση των προσφύγων

Τα πρώτα κείμενα για τους πρόσφυγες άρχισαν να εμφανίζονται στις ελληνικές εφημερίδες ήδη από τα τέλη Αυγούστου του 1922.⁵⁴⁸ Όμως, μέχρι να φτάσουν οι πρώτοι πρόσφυγες στη Μακεδονία, δεν είχαν γίνει αντιληπτά από τις εφημερίδες ούτε το μέγεθος ούτε και οι επιπτώσεις του προσφυγικού προβλήματος. Το κύριο θέμα του Τύπου ήταν, κατά βάση, η απόδοση ευθυνών για την ήττα και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία καθώς και η αποστράτευση και το κίνημα για την εκδίωξη της μοναρχικής κυβέρνησης.

Σταδιακά, το προσφυγικό θέμα πέρασε στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων και για πολλούς μήνες απορρόφησε μεγάλο μέρος της συνολικής αρθρογραφίας τους. Οι δημοσιογράφοι της εποχής, ωστόσο, δυσκολεύονταν να συνειδητοποιήσουν τις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Έτσι, οι εφημερίδες στη Μακεδονία, πρώτα στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια και στα άλλα αστικά κέντρα, προέβαλαν αποσπασματικές εικόνες από την έλευση των προσφύγων και, φυσικά, στέκονταν επικριτικά απέναντι στο κράτος.

Η πρώτη εικόνα που παρουσίαζαν οι πρόσφυγες και η οποία περνούσε στις στήλες των εφημερίδων, ήταν η αθλιότητα της διαβίωσής τους κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα.⁵⁴⁹ Η κατάσταση των προσφύγων, σύμφωνα με Έλληνες ανώτερους κρατικούς λειτουργούς και τις εφημερίδες, παρέμενε άθλια και το 1923.⁵⁵⁰

547. Ο Βλάσης Βλασίδης είναι Λέκτορας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

548. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Αυγούστου 1922.

549. Λ. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα, 1992, σ. 102.

550. «Ποία η θέσις των προσφύγων. Η σοβαρότης του ζητήματος και αι ανάγκαι τας οποίας δημιουργεί», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2 Ιουνίου 1923. «Πρόσφυγες αποβιβαζόμενοι στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης», *Φως*, 3 Οκτωβρίου 1922.

Η εφημερίδα *Αγροτικός Κήρυξ* του Αγροτικού Κόμματος που πρόβαλλε τους πρόσφυγες και τα αιτήματά τους.

Ακόμη πιο ζοφερή ήταν, μάλιστα, αφενός η κατάσταση των Ελλήνων του Πόντου που περίμεναν τα πλοία για να αναχωρήσουν από την Τουρκία και αφετέρου εκείνων που έφθαναν στην Ελλάδα και πέθαιναν από τις κακουχίες και τις αρρώστιες πριν προωθηθούν σε άλλα μέρη.⁵⁵¹

Ο συνεχώς ογκούμενος αριθμός εξαθλιωμένων προσφύγων αποκάλυψε τις αδυναμίες της κρατικής μηχανής. Τα περισσότερα κείμενα των εφημερίδων ασκούσαν κριτική για την έλλειψη οργάνωσης για την αντιμετώπιση του προσφυγικού κύματος και πρότειναν σπασμοδικά μέτρα (επιτάξεις οικιών κ.λ.π.).⁵⁵² Κάποιες φορές, η αδυναμία του κράτους να τους συνδράμει οδηγούσε ακόμη και σε βίαια επεισόδια: στην είσοδο των προσφύγων σε καφενεία, κινηματογράφους και στη διάρρηξη αποθηκών για να λάβουν ρούχα και σκεπάσματα για να αντιμετωπίσουν το κρύο.⁵⁵³ Έτσι, ήταν λογικό, στα τέλη του 1922, οι εφημερίδες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης να δημοσιεύουν εκκλήσεις για να βοηθήσουν οι ντόπιοι τους πρόσφυγες⁵⁵⁴ αλλά και τη βοήθεια που παρείχαν οι απλοί πολίτες, η εκκλησία και το κράτος κυρίως με τα δελτία άρτου που θα παραλάμβαναν οι πρόσφυγες.

Το ζήτημα της εγκατάστασης και της στέγασης ήταν εκρηκτικό. Ο Τύπος πρότεινε πολλές λύσεις, συχνά αλληλοσυγκρουόμενες. Άλλοτε διαπίστωνε ότι δεν υφίσταται

επιμελητεία για την περίθαλψή τους και ζητούσε από τους πρόσφυγες να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους,⁵⁵⁵ άλλοτε πρότεινε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα με τη σύσταση αρχής που θα ενεργούσε άμεσα και χωρίς τις καθυστερήσεις από τη συναρμοδιότητα υπουργείων και την άμεση εγκατάσταση των προσφύγων σε τουρκικά χωριά της Μακεδονίας.⁵⁵⁶ Μάλιστα, έφθανε στο σημείο να προτείνει τη στέγαση των προσφύγων στα κτίρια των μονών του Αγίου Όρους⁵⁵⁷ και στα κτήματα των μοναστηριών της μακεδονικής υπαίθρου.⁵⁵⁸ Το πρόβλημα της στέγασης, ειδικά στη Θεσσαλονίκη, θα παρέμενε οξύ και τα επόμενα

551. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16 Αυγούστου 1923.

552. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9, 19 Σεπτεμβρίου 1922.

553. «Τα χθεσινά επεισόδια. Βίαια εγκαταστάσεις πολλών προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Οκτωβρίου 1922.

554. «Η στέγασις», *Φως*, 3 Σεπτεμβρίου 1922.

555. «Ας παύσουν τα ημίμετρα. Πρόσφυγες οργανωθείτε», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Σεπτεμβρίου 1922. «Επιβάλλεται η οργάνωσις των προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Απριλίου 1923.

556. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Οκτωβρίου 1922.

557. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20 Οκτωβρίου 1922.

558. «Επιτάξτε τα μοναστηριακά», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 18 Αυγούστου 1923.

Εμπρός (Φλώρινα), 4 Οκτωβρίου 1922 με άρθρο για την έλευση των προσφύγων στη Φλώρινα.

Εμπρός (Εδεσσα), 1 Ιανουαρίου 1933 με άρθρο για τα στεγαστικά προβλήματα των προσφύγων.

χρόνια, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται πλήθος σχετικών άρθρων.⁵⁵⁹

Με την έλευση του 1923 η ανησυχία του Τύπου μεγάλασε, καθώς πρόβαλλε η πιθανότητα της μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων στα όρια του ελληνικού κράτους. Η πιθανότητα αυτή δεν ήταν αποδεκτή από τους πρόσφυγες που διοργάνωναν συλλαλητήρια κατά της ανταλλαγής, τα οποία κάλυπτε ο Τύπος σε γενικές γραμμές αντικειμενικά.⁵⁶⁰ Όμως, η ειδησεογραφία δεν ήταν η αναμενόμενη σε έκταση, καθώς το σημαντικότερο θέμα τους πρώτους μήνες του 1923 ήταν η ανταλλαγή των ομήρων και των αιχμαλώτων.⁵⁶¹

Όταν η Ελλάδα βρέθηκε κοντά στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και θεωρήθηκε πλέον δεδομένη η επίσημη ανταλλαγή των πληθυσμών, ο Τύπος δημοσίευσε άρθρα που επιχειρήσαν μια νηφάλια παρουσίαση της κατάστασης των προσφύγων και της ανάγκης οι άνθρωποι αυτοί να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σύνολο.⁵⁶²

Το ίδιο επεδίωκε, πάντως, και το ελληνικό κράτος. Όμως, βασική προϋπόθεση για την άσκηση της κρατικής πολιτικής (εγκατάσταση ανά περιοχή, απόδοση συντάξεων πολέμου, πλειοψηφισμοί οικοπέδων) ήταν η καταμέτρηση και η ταυτοποίηση των προσφύγων, κάτι που τελικά κατέστη εφικτό με την απογραφή των προσφύγων τον Απρίλιο του 1923.⁵⁶³

559. Βλ. πρόχειρα Εφημερίς των Βαλκανίων, 4 Απριλίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 5 Μαΐου 1923. Φως, 3 Ιουλίου 1923.

560. Εφημερίς των Βαλκανίων, 10 Ιανουαρίου 1923.

561. Βλ. ενδεικτικά Εφημερίς των Βαλκανίων, 16 Φεβρουαρίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 27 Μαρτίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 11 Απριλίου 1923.

562. Εφημερίς των Βαλκανίων, 3, 7 Ιουνίου 1923. Φως, 10 Σεπτεμβρίου 1923.

563. Εφημερίς των Βαλκανίων, 2, 3, 10 Φεβρουαρίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 19 Μαρτίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 8 Απριλίου 1923.

Οι πρόσφυγες στη νέα πατρίδα

Βασικά προβλήματα των προσφύγων ήταν η οργάνωση της αποκατάστασης στις πόλεις, με τα παρεπόμενά της, όπως την απαλλοτρίωση εκτάσεων και το χτίσιμο συνοικισμών καθώς και τη δημιουργία υποδομών. Αλλά και στις αγροτικές περιοχές η αποκατάσταση αντιμετώπιζε προβλήματα, όπως η απαλλοτρίωση εκτάσεων και η χορήγηση στέγης και κλήρου. Πολύ σοβαρά προβλήματα ήταν επίσης οι αποζημιώσεις των προσφύγων για την ακίνητη περιουσία που εγκατέλειψαν, η εξεύρεση κεφαλαίου για τους πρόσφυγες (προσφυγικά δάνεια) ακόμη και η πολιτική ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Υπήρχαν όμως κι άλλα φλέγοντα ζητήματα, όπως η αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών των προσφύγων (τροφή, ενδυμασία, νοσηλεία), τις οποίες προσπαθούσαν να καλύψουν ξένοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί και ιδρύματα.⁵⁶⁴ Και μόνο το έργο της στέγασης ήταν τεράστιο, καθώς επρόκειτο για 145.000 αγροτικές και 125.000 αστικές οικογένειες και, μάλιστα, από ένα κράτος κατεστραμμένο οικονομικά από τους συνεχείς πολέμους. Σε δεύτερη φάση, προβλήματα που ανέκυψαν και ταλαιπωρούσαν τους πρόσφυγες ήταν η προβληματική υδροδότηση των χωριών, οι επιδημίες των ζώων, τα άγονα εδάφη, οι ανύπαρκτες συγκοινωνίες, η έλλειψη υγιεινής. Αυτά είναι και τα προβλήματα που θα προβάλουν οι εφημερίδες τα επόμενα χρόνια.

Ελευθερος Λόγος, 16 Ιουλίου 1923.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία καθιέρωσε ένα ξεχωριστό είδος ειδησεογραφίας, αρθρογραφίας και ρεπορτάζ, τα «Προσφυγικά». Όλες οι εφημερίδες, άλλες λιγότερο και άλλες πιο συχνά, δημοσίευαν ειδήσεις σχετικά με

την κατάσταση των προσφύγων. Πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών, σημαντικών για τους πρόσφυγες, ήταν η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, τις ανακοινώσεις της οποίας δημοσίευαν όλες οι ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδες.

Η Εφημερίς των Βαλκανίων οργάνωσε μάλιστα και μεγάλη έρευνα για την κατάσταση των προσφύγων, την οποία δημοσίευε για πολλές μέρες στις στήλες της.⁵⁶⁵ Επίσης, συντάκτες της εφημερίδας πραγματοποίησαν περιοδεία στους προσφυγικούς συνοικισμούς και κατέγραψαν τα προβλήματά τους. Τα σημαντικότερα ήταν η έλλειψη νερού και κίνησης στον συνοικισμό Χαριλάου,⁵⁶⁶ σοβαρά προβλήματα υγιεινής ιδιαίτερα

564. Ευστ. Πελαγίδης, Η αποκατάσταση των προσφύγων στη δυτική Μακεδονία (1923-1930), Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 25-34.

565. Εφημερίς των Βαλκανίων, 11-30 Ιουνίου 1923.

566. Εφημερίς των Βαλκανίων, 6 Ιουλίου 1923.

Ζ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ζ

Εφημερίς των Βαλκανίων, 2 Ιουνίου 1923 με αναλυτικό άρθρο για τα προβλήματα των προσφύγων.

Εφημερίς των Βαλκανίων, 18 Αυγούστου 1923 με προτάσεις για την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος.

στις νεαρές ηλικίες⁵⁶⁷ και ελλείψεις εξοπλισμού στα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης.⁵⁶⁸

Η κατάσταση της δημόσιας διοίκησης δεν ήταν επίσης καλή, κυρίως εκτός Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, διατυπώνονταν και παράπονα για πλημμελή άσκηση των καθηκόντων κάποιων δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν τους πρόσφυγες, ενέργεια που στηλίτευε η εφημερίδα.⁵⁶⁹

Η εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης φιλοξενούσε συχνά ειδησεογραφία για τους πρόσφυγες και για τα προσφυγικά ζητήματα, ειδικά όταν αυτά δημιουργούσαν προβλήματα στις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας.⁵⁷⁰ Όπως και η *Εφημερίς των Βαλκανίων*, έτσι και η *Μακεδονία* απέστειλε δημοσιογράφο στο Νομό Σερρών, προκειμένου να σχηματίσει άποψη για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αστοί και οι αγρότες πρόσφυγες.⁵⁷¹ Πολύ σημαντικό ήταν επίσης το γεγονός ότι συχνά φιλοξενούσε δηλώσεις και συνεντεύξεις προσφύγων και πολιτικών, που προέρχονταν από τον προσφυγικό χώρο, για τα προβλήματά τους.⁵⁷²

Ο Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος διατηρούσε ειδική στήλη με ανακοινώσεις για προσφυγικά θέματα κάθε

567. Εφημερίς των Βαλκανίων, 7 Ιουλίου 1923.

568. Εφημερίς των Βαλκανίων, 9 Ιουλίου 1923.

569. Εφημερίς των Βαλκανίων, 2 Αυγούστου 1923.

570. Ειδικά το έτος 1926 φιλοξενούσε σειρά άρθρων για την πρόθεση των Τούρκων να δημεύσουν τις προσφυγικές περιουσίες (Μακεδονία, 25 Μαρτίου 1926).

571. Μακεδονία, 20, 22 Μαρτίου 1926.

572. Βλ. πρόχειρα, «Τα προσφυγικά εις τον νομόν Σερρών. Αι ανάγκαι των αστών προσφύγων», Μακεδονία, 20 Μαρτίου 1926 με συνέντευξη του προέδρου της Παμπροσφυγικής Ένωσης Σερρών.

είδους, από την εμφάνιση επιδημίας τύφου στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης, την πρόσκληση των «Εταμπλί» από την Τουρκία, τις εκδικάσεις των αποζημιώσεων των προσφύγων κ.λ.π.⁵⁷³

Στήλη με την επωνυμία «Προσφυγικά» διατηρούσαν και τα *Μακεδονικά Νέα* της Θεσσαλονίκης, στην οποία φιλοξενούνταν οι αναγγελίες για δράσεις των δημοσίων φορέων που αφορούσαν τους πρόσφυγες και για ζητήματα της καθημερινότητας των προσφύγων. Μεταξύ άλλων, ξεχώριζαν οι ειδήσεις σχετικά με τις αποζημιώσεις που δικαιούνταν οι πρόσφυγες.⁵⁷⁴ Αντίθετα, τα πιο σημαντικά γεγονότα προβάλλονταν ακόμη και στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας. Πολιτική της εφημερίδας αποτελούσε η προβολή των δραστηριοτήτων του κράτους για την ανακούφιση των προσφύγων, όπως τα εγκαίνια των νέων συνοικισμών.⁵⁷⁵

Παρόμοια ήταν και η πολιτική του *Ελεύθερου Λόγου*. Συχνά φιλοξενούσε άρθρα που περιέγραφαν με θετικό τρόπο την αστική εγκατάσταση των προσφύγων, κυρίως στη Θεσσαλονίκη, και την ένταξη των προσφύγων στην τοπική οικονομία,⁵⁷⁶ την εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο της Μακεδονίας και τις κινήσεις για τα εγχειρίσματα έργα, για τη βελτίωση των συγκοινωνιών κ.λ.π.⁵⁷⁷ Το αντιβενιζελικό *Φως* φιλοξενούσε πολύ συχνά ειδησεογραφία και κείμενα άποψης για τους πρόσφυγες. Πολιτική της εφημερίδας αποτέλεσε η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η αποκάλυψη κάθε ατασθαλίας εις βάρος τους. Συντάκτες του *Φωτός* πραγματοποίησαν πολλές περιοδείες στη μακεδονική ύπαιθρο, για να εξακριβώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων.⁵⁷⁸

Ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που απασχολούσαν τους πρόσφυγες, τους πολιτικούς και τα μέσα ενημέρωσης από το 1924 μέχρι τα τέλη του 1930, ειδικά το τελευταίο έτος, ήταν ο προσδιορισμός των περιουσιών που εγκατέλειψαν οι πρόσφυγες κατά την αποχώρησή τους από τις πατρίδες τους. Οι επιτροπές που είχαν ορισθεί από το ελληνικό κράτος, είχαν εντολές να περιορίσουν την αξία των ακίνητων περιουσιών και να εκμηδενίσουν την αξία των κινητών περιουσιών, προκειμένου το ελληνικό κράτος να αποφύγει να καταβάλει στους πρόσφυγες τεράστια ποσά ως αποζημιώσεις.

Οι πρόσφυγες, από την πλευρά τους, είχαν ζωηρό ενδιαφέρον για την εξέλιξη της υπόθεσης, καθώς από τον τελικό απολογισμό εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό και οι αποζημιώσεις που θα λάμβαναν σε χρήμα ή σε είδος. Μάλιστα, είχαν δημιουργήσει και ανεξάρτητες επιτροπές ενώ και οι πρόσφυγες βουλευτές διαφωνούσαν για τον τρόπο με τον οποίο εκτιμούσαν τις περιουσίες τους στη Μικρά Ασία και τη Θράκη και παρουσίαζαν συνεχώς διαφορετικά δεδομένα. Το θέμα αυτό παρέμεινε στη δημοσιότητα επί μακρόν και, μάλιστα, στα πρωτοσέλιδα πολλών εφημερίδων.⁵⁷⁹ Σημαντικό θέμα στη δεκαετία του 1930 ήταν η απόδοση τίτλων ιδιοκτησίας στους αστούς πρόσφυγες.⁵⁸⁰ Συγγενές με το παραπάνω, αλλά πιο σοβαρό, ήταν το πρόβλημα των ανώμαλων δικαιωμάτων, δηλαδή των πράξεων που είχαν συνάψει οι ντόπιοι με τους μουσουλμάνους που αποχωρούσαν ή άλλες μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων επί οθωμανοκρατίας, οι οποίες δεν είχαν καταγραφεί. Οι πρόσφυγες ζητούσαν την απόδοση σε αυτούς όλων των εκτάσεων, ακόμα και αυτών που ανήκαν παραδοσιακά στους ντόπιους, οι οποίοι όμως δεν διέθεταν τίτλους κυριότητας. Πολλές εφημερίδες έφεραν το πρόβλημα αυτό στη δημοσιότητα ζητώντας την επίλυσή του.⁵⁸¹ Μάλιστα, λόγω της αβεβαιότητας αυτής και της απόδοσης των λιβαδιών σε πρόσφυγες για καλλιέργεια, σημαντικός αριθμός κουτσοβλαχικών οικογενειών επέλεξε να μεταναστεύσει στη Ρουμανία.⁵⁸²

573. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 25-31 Μαρτίου 1923.

574. «Πώς θα αποζημιωθούν οι Κωνσταντινουπολίται δικαιούχοι», *Μακεδονικά Νέα*, 3, 4 Μαΐου 1932.

575. «Τα χθεσινά εγκαίνια του συνοικισμού Λεωνίδα Ιασωνίδου», *Μακεδονικά Νέα*, 3 Μαΐου 1932. «Αι τελεταί των εγκαίνιων εις Καλαμαριάν και τον συνοικισμόν Στυλ. Γονατά», *Μακεδονικά Νέα*, 9 Μαΐου 1932.

576. *Ελεύθερος Λόγος*, 16 Ιουλίου 1923.

577. *Ελεύθερος Λόγος*, 16 Ιουλίου 1923.

578. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της ειδησεογραφίας για τους πρόσφυγες, βλ. Ηρώ Βασιλείου, «Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα *Φως* (1922-1930)», στον παρόντα τόμο, σσ. 128 κ.ε.

579. Βλ. πρόχειρα, *Ελεύθερον Βήμα*, 28 Φεβρουαρίου 1930.

580. Βλ. πρόχειρα, *Μακεδονικά Νέα*, 28-29 Μαΐου 1932.

581. *Εμπρός* (Έδεσσας), 3 Σεπτεμβρίου 1933. *Μακεδονία*, 18 Μαΐου 1926.

582. V. Vlasis, "Consequences of the demographic and social re-arrangements on the vlachspeakig element in Greek Macedonia (1923-1926)", *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, 36, 1-4 (1998), 155-171.

Βέβαια, εκτός από τα κοινωνικά προβλήματα, υπήρχαν και τα ατομικά. Πολύ σημαντικό πρόβλημα αποτέλεσαν οι αναζητήσιμες προσώπων. Σε πολλές εφημερίδες υπήρχαν αφιερωμένες στήλες για την αναζήτηση των συγγενών και των αγαπημένων προσώπων που χάθηκαν κατά την Έξοδο:

«Ζητείται η οικογένεια Σερέτη Νικολάου εξ Αδραμυτίου. Διεύθυνσις Γ' Σώμα Στρατού».⁵⁸³

«Ο Ιωάννης Καλυβόπουλος εκ Λίγδας ζητεί τον πατέρα του Δημήτριον. Πληροφορία παραπήγματα Λεμπέτ, θάλαμος Α29».⁵⁸⁴

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η αναζήτηση συνεχίστηκε κυρίως από το ραδιόφωνο, από σχετική εκπομπή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970.⁵⁸⁵

Άλλα θέματα, που πρόβαλλαν οι εφημερίδες, ήταν η αίσθηση κοινωνικής αδικίας που βίωναν οι πρόσφυγες. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι, παρ' ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των προσφύγων ήταν υψηλότερο από εκείνο των εντοπίων, ωστόσο η κοινωνική τους θέση ήταν κατώτερη και οι ίδιοι ένιωθαν αγνοημένοι από την Ελλάδα. Αρκετοί ένιωθαν προδομένοι και θεωρούσαν την Ελλάδα υπεύθυνη για τον ξεριζωμό τους.⁵⁸⁶ Αλλά και στις εργασιακές σχέσεις ίσχυε το ίδιο. Κάποιες φορές η εκμετάλλευση των προσφύγων από τους εργοδότες ωθούσε τους πρόσφυγες σε απεργίες, όχι μόνο στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας αλλά και σε μικρότερα, όπως η Νάουσα. Κάποτε πετύχαιναν τη βελτίωση της θέσης τους, άλλοτε πάλι έχαναν και τη δουλειά τους.⁵⁸⁷

Ειδησεογραφία για τους πρόσφυγες φιλοξενούσαν και οι εφημερίδες της μακεδονικής επαρχίας. Τα κυριότερα προβλήματα ήταν εκείνα της ανέγερσης οικιών, της κλήρωσης για την μετεγκατάσταση προσφύγων σε νέα κτίρια,⁵⁸⁸ της δημιουργίας συνοικισμών,⁵⁸⁹ της εγκατάστασης στις αγροτικές περιοχές και ιδιαίτερα θέματα, όπως η αποξήρανση των ελών, η παροχή δανείων, η εκμετάλλευσή τους από τους πολιτικούς και από τους τοπικούς επιχειρηματίες, που τους δάνειζαν με υψηλά επιτόκια.

Τα πρώτα δημοσιεύματα στη Φλώρινα αφορούσαν την αδυναμία στέγασης των προσφύγων, εξαιτίας της πλήρους αδιαφορίας των κατοίκων να παραχωρήσουν μέρος των σπιτιών τους.⁵⁹⁰ Γρήγορα όμως παρενέβησαν τόσο η Εκκλησία όσο και οι αρχές, για να στεγάσουν τους πρόσφυγες και για να βελτιώσουν την παραμονή τους, σε όσους χώρους ήταν διαθέσιμοι.⁵⁹¹

Στην Καστοριά, η ομώνυμη εφημερίδα ασχολούνταν συχνά με τους πρόσφυγες. Παρουσίαζε το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων και της αναποτελεσματικότητας του κρατικού μηχανισμού, όμως λόγω φιλοβενιζελικών αισθημάτων απέφευγε να ασκήσει απ' ευθείας κριτική στην κυβέρνηση.⁵⁹² Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύονταν και άλλες ειδήσεις, μονόστηλες, που έδειχναν το φόβο και την επιφυλακτικότητα των Καστοριανών ότι μπορεί στο μέλλον να εγκατασταθούν στην περιοχή Καστοριάς πρόσφυγες ή ευνοούμενοι του Εποικισμού, σε γαίες που θα αφαιρούνταν από τους ντόπιους ή και των άκυρων αγοροπωλησιών που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια στην περιοχή Καστοριάς από τους Τούρκους που αναχώρησαν για τη Μικρά Ασία και οι οποίες δεν αναγνωρίζονται από το κράτος.⁵⁹³ Τα δημοσιεύματα σχετικά με την παραχώρηση γαιών στους πρόσφυγες συνεχίζονται σε όλο τον Μεσοπόλεμο.⁵⁹⁴ Κι όμως, η εφημερίδα δε στεκόταν αρνητικά προς τους πρόσφυγες. Το αντίθετο, μάλιστα. Δημοσίευε κείμενα γραμμένα από τους

583. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Οκτωβρίου 1922.

584. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Ιανουαρίου 1923.

585. Μιχελή, *Πρόσφυγων βίον*, σ. 102.

586. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 187.

587. *Νάουσα*, 4 Νοεμβρίου 1928.

588. *Η Ελληνική*, 26 Νοεμβρίου 1925.

589. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 24 Αυγούστου 1924.

590. *Εμπρός* (Φλώρινας), 4 Οκτωβρίου 1922.

591. *Φλώρινα*, 22 Οκτωβρίου 1922. *Φλώρινα*, 19 Νοεμβρίου 1922.

592. *Καστοριά*, 22 Φεβρουαρίου 1925.

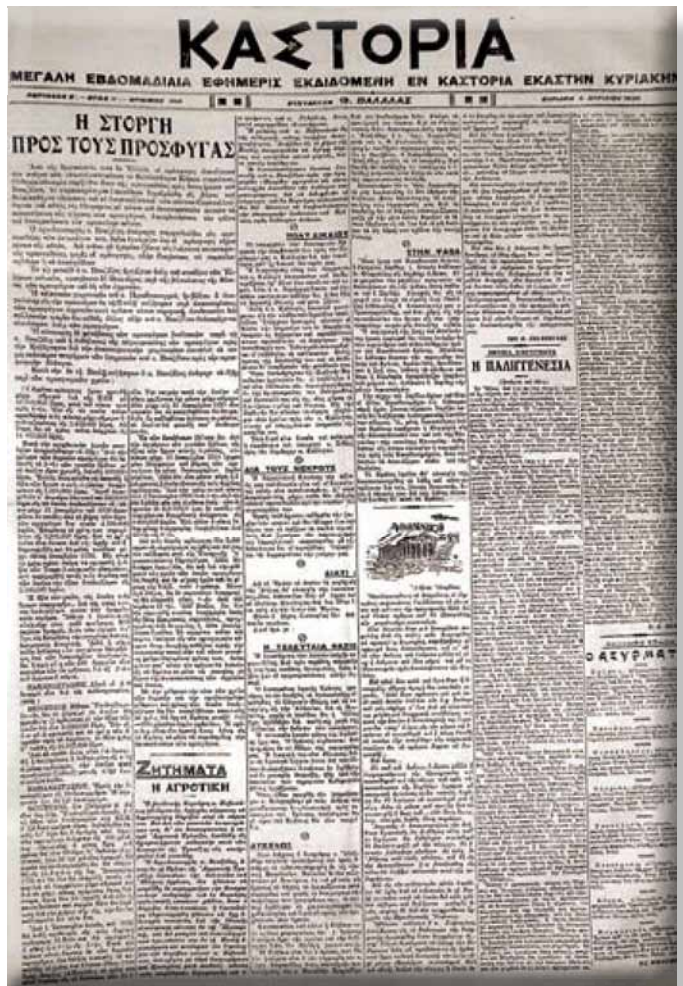
593. Βλ. πρόχειρα *Καστοριά*, 12 Ιουλίου 1925 και 16 Αυγούστου 1925. *Καστοριά*, 16, 30 Σεπτεμβρίου 1928.

594. Βλ. πρόχειρα *Καστοριά*, 26 Μαΐου 1934.

Καστοριά, 20 Ιανουαρίου 1924.

Καστοριά, 6 Απριλίου 1930. Περιέχεται άρθρο για την πολιτική του Βενιζέλου για τους πρόσφυγες.

ίδιους τους πρόσφυγες και, κυρίως, αναμνήσεις από τον ξεριζωμό.⁵⁹⁵

Στην Κοζάνη, εκτός από τα παραπάνω, οι εφημερίδες ασχολούνταν και με την προώθηση των αιτημάτων για την ίδρυση σχολείων και το κτίσιμο διδακτηρίων, τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και στις μικρές πόλεις, για σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και γυμνάσια και ημιγυμνάσια και για την ολοκλήρωση των διδακτηρίων. Επίσης, συχνά διατυπώνονταν παράπονα για κακή κατάσταση των εκπαιδευτηρίων⁵⁹⁶ και καταγγελίες κατά εκπροσώπων της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), για ανικανότητα και αυθαιρεσίες σε βάρος των προσφύγων.⁵⁹⁷

Στην Έδεσσα, το 1930, δημοσιεύονταν σύντομες ειδήσεις για την κατασκευή προσφυγικών οικιών,⁵⁹⁸ το ίδιο και το 1932 για τη δημιουργία νέου προσφυγικού συνοικισμού.⁵⁹⁹ Τα υπόλοιπα άρθρα ήταν πληροφοριακά και ενημερωτικά, χωρίς κανέναν σχολιασμό.⁶⁰⁰ Όμως, η κατάσταση στο χώρο της ανέγερσης οικιών και της δημιουργίας συνοικισμών για τους πρόσφυγες δεν ήταν καλή κι έτσι, την 1^η Ιανουαρίου 1933, το *Εμπρός* φιλοξένησε πρωτοσέλιδο άρθρο επικριτικό για τη συνεχιζόμενη κατάσταση επί του θέματος.⁶⁰¹

595. Βλ. πρόχειρα «Ο εκπατρισμός μας», *Καστοριά*, 6 Ιουλίου 1930.

596. *Χώ της Μακεδονίας*, 24 Αυγούστου 1924. *Χώ της Μακεδονίας*, 7 Σεπτεμβρίου 1924. *Δυτική Μακεδονία*, 2 Φεβρουαρίου 1930.

597. *Χώ της Μακεδονίας*, 8 Ιουλίου 1928.

598. *Εμπρός* (Έδεσσας), 17 Μαΐου 1931.

599. *Εμπρός* (Έδεσσας), 14 Φεβρουαρίου 1932.

600. *Εμπρός* (Έδεσσας), 18 Δεκεμβρίου 1932.

601. *Εμπρός* (Έδεσσας), 1 Ιανουαρίου 1933.

Μακεδονία, 20 Μαρτίου 1926.

Μακεδονικά Νέα, 3 Μαΐου 1932. Περιέχεται άρθρο για την κρατική αρωγή προς τους πρόσφυγες.

Επίσης, εμφανίζονταν και καθαρά χρηστικές ειδήσεις, όπως η αναστολή εκτέλεσης δικαστικών υποθέσεων προσωποκράτησης για πρόσφυγες από τοκογλύφους⁶⁰² και η επιστροφή καταβολής ποσού από τους πρόσφυγες αγρότες προς την Ε.Α.Π.⁶⁰³ Για το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων και της δημιουργίας υποδομών ειδικά γι' αυτούς έκαναν λόγο και άλλες εφημερίδες της Έδεσσας, όπως το Θάρρος,⁶⁰⁴ αλλά η ειδησεογραφία του γενικά για τους πρόσφυγες ήταν πολύ περιορισμένη.

Σχέσεις προσφύγων - γηγενών

Οι σχέσεις των προσφύγων με τους γηγενείς δεν ήταν πάντοτε καλές. Τα πρώτα χρόνια ιδιαίτερα, ένταση δημιούργησαν τα φαινόμενα κερδοσκοπίας, εκμετάλλευσης της δυστυχίας των προσφύγων από τους ντόπιους, φαινόμενα που θεωρούνται φυσιολογικά σε περιόδους ανωμαλίας, όπως η προσφυγιά και ο πόλεμος. Ο Τύπος αρκετές φορές καταδίκασε τα φαινόμενα αισχροκέρδειας και κερδοσκοπίας που εμφανίσθηκαν στις πόλεις τα πρώτα χρόνια⁶⁰⁵ καθώς και της απροθυμίας των πολιτών και των εκπροσώπων της Εκκλησίας να συνδράμουν τους πρόσφυγες.⁶⁰⁶

Μάλιστα, κάποιες φορές δεν αρκούσε το μονόστηλο αλλά χρησιμοποιούνταν και η γελοιογραφία. Πολύ

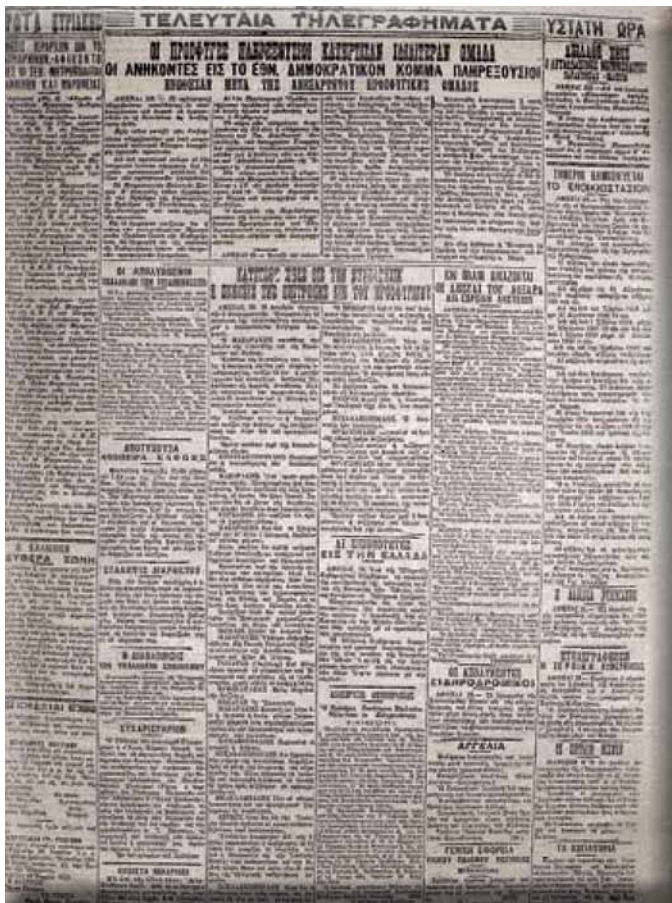
602. Εμπρός (Έδεσσα), 14 Ιανουαρίου 1934.

603. Εμπρός (Έδεσσα), 26 Αυγούστου 1934.

604. Θάρρος, 20 Ιουλίου 1929. Θάρρος, 20 Ιουλίου 1930.

605. «Η κερδοσκοπία και η κυβεία», Εφημερίς των Βαλκανίων, 18 Δεκεμβρίου 1922. «Τι μας καταγγέλλουν», Εφημερίς των Βαλκανίων, 21 Δεκεμβρίου 1922.

606. «Κάτι απίστευτον», Εφημερίς των Βαλκανίων, 21 Δεκεμβρίου 1922.

Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 29 Μαρτίου 1924. Πληροφορίες για τη δημιουργία αυτόνομης προσφυγικής ομάδας στη Βουλή.

χαρακτηριστική είναι η γελοιογραφία που δημοσίευσε η εφημερίδα *Καστοριά*, για την εκμετάλλευση των προσφύγων από τους Καστοριανούς:

«Η σύζυγος: Φαίνεται πως το μαγκάλι μας, γέρο, θα έχει την τύχη να ξαναπάει στο σπίτι μας στη Θράκη.

Ο σύζυγος: Το μαγκάλι μας δεν έχει τύχη, αλλά ημείς, για να γλυτώσουμε από τους καρβουνάρηδες της Καστοριάς που πωλούν 3 δραχμές τα κάρβουνα».⁶⁰⁷

Όμως, περισσότερα ήταν τα προβλήματα στην ύπαιθρο. Οι τοπικές κοινωνίες ήταν παραδοσιακές κλειστές κοινωνίες, με αποτέλεσμα η επαφή των δύο ομάδων, ντόπιων και προσφύγων, να είναι δύσκολη ειδικά στη μακεδονική ενδοχώρα. Η συμβίωση αποδείχθηκε δύσκολη, καθώς ντόπιοι και πρόσφυγες βίωναν ένα «πολιτιστικό σοκ».⁶⁰⁸ Όμως, προβλήματα στις σχέσεις δημιουργούσαν κυρίως οι διεκδικήσεις των ίδιων γαιών από ντόπιους και πρόσφυγες και οι διαφορετικές πολιτικές επιλογές.

Αρκεί να αναφέρουμε δύο περιπτώσεις στη Φλώρινα και στις Σέρρες. Το σημαντικότερο πρόβλημα, που αφορά τους πρόσφυγες και εμφανιζόταν συχνά στον Τύπο της Φλώρινας, ήταν οι ανώμαλες δικαιοπραξίες και οι ανταλλαγές περιουσιών.⁶⁰⁹

Όμως, οι ανώμαλες δικαιοπραξίες και τα διεκδικούμενα κτήματα από τους ντόπιους και τους πρόσφυγες δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στη συνοχή της τοπικής κοινωνίας, αφού τοποθετήθηκαν υπέρ της μιας ή της άλλης ομάδας οι τοπικοί βουλευτές⁶¹⁰

ενώ και οι εφημερίδες έπαιξαν αρνητικό ρόλο, αφού υποδαύλιζαν τα πάθη. Πολύ χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο «Πρόσφυγες και Βενιζέλος», που δημοσιεύθηκε στην αντιβενιζελική *Φωνή του Λαού*, με σκοπό να συσπειρώσει τους ψηφοφόρους κατά των προσφύγων και αυτό να εμφανιστεί και στην κάλπη.⁶¹¹ Τελικά, από τη διαμάχη των ντόπιων με τους πρόσφυγες οι πιο ωφελημένοι ήταν οι τοπικοί βουλευτές, αφού εδραίωσαν ένα πελατειακό σύστημα στις σχέσεις τους με τους ψηφοφόρους.⁶¹²

Στις Σέρρες ξεχωρίζουν τα επεισόδια στη Νέα Μπάφρα, όπου συγκρούστηκαν οι κάτοικοι του νέου προσφυγικού συνοικισμού με τους κατοίκους του γειτονικού χωριού, με αποτέλεσμα να υπάρξουν αρκετοί νεκροί και τραυματίες. Τα επεισόδια στη Νέα Μπάφρα, αντίθετα από ό,τι περίμενε κανείς, δεν προβλήθηκαν αρκετά από τον Τύπο της Θεσσαλονίκης. Η *Εφημερίς των Βαλκανίων*, μάλιστα, χαρακτήρισε το γεγονός

607. *Καστοριά*, 20 Ιανουαρίου 1924.

608. Manogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkley, 1983, σσ. 193-194. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 2003, β' έκδοση, σσ. 401-403.

609. *Ελεγχος*, 12 Νοεμβρίου 1926. *Ελεγχος*, 11 Νοεμβρίου 1927. *Φωνή του Λαού*, 21 Σεπτεμβρίου 1927.

610. Για τις ανώμαλες δικαιοπραξίες και τις αντιδικίες για τα χωράφια, βλ. Ευστ. Πελαγίδης, *Προσφυγική*, σσ. 245-247. Για τα προβλήματα των δικαιοπραξιών και τις εντάσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων στη Φλώρινα, βλ. Κ. Φωτιάδης, «Το προσφυγικό ζήτημα στο νομό της Φλώρινας μέσα από τις πηγές της τοπικής ιστορίας», *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*, Φλώρινα 2004, σσ. 238-258.

611. Το άρθρο στρέφεται κατά της «πλεονεξίας» των προσφύγων, αφού οι διεκδικήσεις τους είναι τόσες ώστε «πρέπει όλη η Ελλάδα να πωληθεί και πάλι δεν θα καταστή δυνατόν να ικανοποιηθούν οι πρόσφυγες» (*Φωνή του Λαού*, 25 Ιανουαρίου 1930).

612. Φωτιάδης, *Το προσφυγικό ζήτημα*, σ. 253.

τραγωδία για την οποία δεν είναι υπεύθυνοι οι πρόσφυγες.⁶¹³ Προειδοποιούσε όμως ότι, αν δεν μπορέσουν να συνδράμουν τους πρόσφυγες οι τοπικές κρατικές αρχές, πιθανόν να συμβεί ακόμη και ανατροπή της κυβέρνησης.⁶¹⁴

Φυσικά, υπήρχαν και διενέξεις τοπικού χαρακτήρα, που πολλές φορές προκαλούνταν από τις ενέργειες κρατικών φορέων. Τέτοια ήταν η προσπάθεια μετονομασίας της Βλάστης και της Εράτυρας σε Πολυνέρι και Κατοχώρι αντίστοιχα, η οποία ματαιώθηκε από την αντίδραση των κατοίκων και του Τύπου.⁶¹⁵

Όμως, τα παραπάνω περιστατικά ήταν οι εξαιρέσεις. Η επιφυλακτικότητα και όχι η έχθρα ήταν το κύριο συναίσθημα μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Επιφυλακτικότητα, που σε πολλές περιπτώσεις ξεπεράστηκε εύκολα, με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αφομοιωθούν ομαλά από τις τοπικές κοινωνίες. Άλλωστε, αν η κατάσταση εξελίσσονταν αλλιώς, θα υπήρχαν αρκετά κείμενα στον Τύπο της εποχής.

Πρόσφυγες και πολιτική

Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα σημαδεύτηκε από την ξεκάθαρη τοποθέτησή τους στην ελληνική πολιτική σκηνή, που είχε σημαδευτεί λίγα χρόνια νωρίτερα από τον Εθνικό Διχασμό. Τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, οι περισσότεροι πρόσφυγες βρέθηκαν στο πλευρό του Βενιζέλου, ενώ οι ντόπιοι ταυτίστηκαν με τους αντιβενιζελικούς.⁶¹⁶ Διαφορετική πολιτική τοποθέτηση είχαν, κυρίως, οι πρόσφυγες από τις περιοχές της Μακεδονίας, που έμεινε εκτός ελληνικών συνόρων και οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα το χρονικό διάστημα 1913-1922.⁶¹⁷

Οι περισσότερες εφημερίδες προσπαθούσαν να επηρεάσουν τους πρόσφυγες, ώστε να ψηφίσουν τους πολιτευτές του ενός ή του άλλου κόμματος. Πάντως, οι βενιζελικές εφημερίδες συνήθως ασκούσαν απροκάλυπτη πολιτική πίεση προς τους πρόσφυγες. Μάλιστα, ήδη από το φθινόπωρο του 1922, οι βενιζελικές εφημερίδες απευθύνονταν στους πρόσφυγες υποδεικνύοντας ως υπεύθυνους για τη Μικρασιατική Καταστροφή τους αντιβενιζελικούς και ζητούσαν να τους μαυρίσουν στις εκλογές.⁶¹⁸ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των εφημερίδων *Καστοριά* που προωθούσε τον τοπικό πολιτευτή Βαλαλά, συγγενή του εκδότη, και του *Αστέρα της Βέροιας*, που πρόδιδαν μια σχέση εντελώς πελατειακή με τους πρόσφυγες. Έτσι, στην *Καστοριά* εμφανίζονταν συχνά άρθρα για την αντίθεση των προσφύγων προς τον κομμουνισμό και παραινέσεις να ψηφίσουν τους βενιζελικούς,⁶¹⁹ ενώ διατυπώνονταν σοβαρές κατηγορίες κατά των Λαϊκών ότι αντιμετώπιζαν τους πρόσφυγες στην Ελλάδα, ειδικά αυτούς που προέρχονται από τη Βουλγαρία, ως «όψιμους Έλληνες».⁶²⁰ Επίσης, δημοσίευε κείμενα για τη «στοργή» του Βενιζέλου και του κόμματος των Φιλελευθέρων» προς τους πρόσφυγες και την αδυναμία των Λαϊκών να τους προσεγγίσουν πολιτικά.⁶²¹

Ο φιλοβενιζελικός *Αστήρ Βεροίας* προσπαθούσε να συσπειρώσει τους πρόσφυγες και να τους ωθήσει να ψηφίσουν μαζικά τον Βενιζέλο. Έγραφε χαρακτηριστικά το 1928:

«Αδελφοί πρόσφυγες. Ψηφίζοντας τον συνδυασμό ακέραιο όπως τον έχρισε με το ευλογημένο του χέρι ο αρχηγός μας, ψηφίζετε τον ίδιο τον κ. Βενιζέλον. Κάθε άλλος είναι εχθρός του μεγαλουργού μας αρχηγού».⁶²²

613. «Η προσφυγική τραγωδία», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 24 Οκτωβρίου 1924.

614. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 19 Νοεμβρίου 1924.

615. Βλ. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 13, 20 Νοεμβρίου 1927. Για τις μετονομασίες βλ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σσ. 235-237.

616. Μανρογορδάτος, *ό. π.*, σσ. 196-202. Βασ. Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, 313-335.

617. Για τους Βορειομακεδόνες πρόσφυγες βλ. Λουκ. Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική. Η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», Β. Γούναρης - Ιάκ. Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, 2004, σσ. 213-252.

618. «Η ψήφος των προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Οκτωβρίου 1922.

619. *Καστοριά*, 17 Οκτωβρίου 1926. *Καστοριά*, 7 Νοεμβρίου 1926. *Καστοριά*, 14 Νοεμβρίου 1926.

620. *Καστοριά*, 1 Μαΐου 1932.

621. *Καστοριά*, 6 Απριλίου 1930. *Καστοριά*, 20 Μαρτίου 1932. *Καστοριά*, 10 Απριλίου 1932.

622. *Αστήρ Βεροίας*, 14 Αυγούστου 1928.

Φυσικά οι εφημερίδες υποστήριζαν τον εκλεκτό τους, όσο αυτός βρισκόταν στην κυβέρνηση και μπορούσε να επιλύσει τα προβλήματα του νομού και της εφημερίδας. Έτσι, στην *Καστοριά* προβάλλονταν μονόστηλες ειδήσεις που αφορούσαν την επίλυση μικρών προβλημάτων των προσφύγων στο νομό από τον τοπικό πολιτευτή των Φιλελευθέρων, Ι. Βαλαλά.⁶²³ Στη Θεσσαλονίκη, η εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* έδινε ιδιαίτερα μεγάλη δημοσιότητα στις δραστηριότητες του Υπουργού Λεωνίδα Ιασωνίδη.⁶²⁴

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες προσπάθησαν να πάρουν με το μέρος τους πρόσφυγες όταν ο Βενιζέλος υπέγραψε το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας, το 1930. Τότε, αρκετές εφημερίδες φιλοξένησαν άρθρα, υπομνήματα και διαμαρτυρίες των προσφύγων που κατέκριναν την ενέργεια του Βενιζέλου.⁶²⁵

Φυσικά, ο Τύπος κάλυψε ειδησεογραφικά και την πολιτική αυτοοργάνωση των προσφύγων, οι οποίοι, για να προασπίσουν τα συμφέροντά τους, από πολύ νωρίς οργανώθηκαν σε σωματεία. Προχώρησαν στη σύγκληση πολλών συνεδρίων, με αποκλειστικό θέμα την επίλυση των προβλημάτων τους, ενώ το 1926 πρόσφυγες ίδρυσαν το Εθνικόν Προσφυγικόν Κόμμα. Μάλιστα, ο Τύπος είχε προβάσει ως πιθανή λύση στα προσφυγικά προβλήματα, ήδη από τα τέλη Νοεμβρίου του 1922, την αυτοοργάνωση. Έτσι, οι εφημερίδες καλούσαν τους πρόσφυγες να οργανωθούν σε συλλόγους,⁶²⁶ ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν καλύτερα τη νέα κατάσταση και να πετύχουν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, όπως η δημιουργία της «Κοινής των Αλυτρώτων Επιτροπείας».⁶²⁷ Το θέμα της οργάνωσης των προσφύγων σε σωματεία και ομοσπονδία παρέμεινε ανοιχτό και προβαλλόταν από τον Τύπο και τα επόμενα χρόνια.⁶²⁸

Τα συνέδρια των προσφύγων στην Αθήνα καλύπτονταν με δημοσιογράφους-ανταποκριτές και οι συζητήσεις και οι προτάσεις παρατίθενται αναλυτικά,⁶²⁹ το ίδιο και οι ειδήσεις για την πολιτική δραστηριότητα ή την κοινοβουλευτική δραστηριότητα των βουλευτών-προσφύγων ή για τις συνελεύσεις των προσφύγων που κατάγονταν από συγκεκριμένα μέρη, ώστε να αποκτήσουν εκ νέου την οργάνωση της κοινωνικής ομάδας. Ιδιαίτερη δημοσιότητα δόθηκε στις προσπάθειες που έκαναν πρόσφυγες βουλευτές για να δημιουργήσουν χωριστό προσφυγικό κόμμα και χαιρετίστηκε η ευώδοσή τους.⁶³⁰

Μετά την επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, η ειδησεογραφία σχετικά με τους πρόσφυγες μειώθηκε εντυπωσιακά και άλλαξε περιεχόμενο. Η ποσοτική αλλαγή ήταν τόσο εμφανής, ώστε μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι ήταν αποτέλεσμα του αυτοελέγχου των εφημερίδων και της επιβολής της λογοκρισίας. Μεγάλη αλλαγή υπάρχει και στο είδος των ειδήσεων. Τα παράπονα για την πολιτική του κράτους και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες σε πόλεις και χωριά εξαφανίστηκαν από τις στήλες των εφημερίδων και αντικαταστάθηκαν από ευχαριστίες των προσφύγων για την πολιτική της κυβέρνησης απέναντί τους και για τη –μαγική– επίλυση των προβλημάτων τους.⁶³¹

Η θεματογραφία των μεταπολεμικών προσφυγικών εντύπων διαφέρει από εκείνη του Μεσοπολέμου και της Κατοχής. Τη θέση της διεκδίκησης μιας θέσης στην ελληνική κοινωνία με ίσα δικαιώματα σε σχέση με τους ντόπιους Έλληνες και τα αιτήματα για επίλυση βασικών προβλημάτων, όπως η στέγαση, η απόδοση κλήρων και η θέση τους στην αγορά εργασίας καθώς και η αντιμετώπισή τους από το κράτος που πρόβαλαν οι πρώτες προσφυγικές εφημερίδες ή τη συστράτευση στον κοινό αγώνα κατά του κατακτητή, των παράνομων εντύπων της Κατοχής, πήραν πλέον κείμενα με σκοπό τη διατήρηση της μνήμης.

623. Βλ. την επίλυση επικάλυψης αρμοδιοτήτων για θέματα προσφύγων στην Καστοριά (*Καστοριά*, 15 Αυγούστου 1926).

624. Βλ. πρόχειρα, *Μακεδονικά Νέα*, 3, 9 Μαΐου 1932, 6 Αυγούστου 1932.

625. Βλ. πρόχειρα, *Ηχώ της Μακεδονίας*, 4 Οκτωβρίου 1931.

626. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Νοεμβρίου 1922.

627. *Ελεύθερος Λόγος*, 16 Ιουλίου 1923.

628. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22 Ιουνίου 1923, 1 Ιουλίου 1923. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 14 Σεπτεμβρίου 1923.

629. *Μακεδονία*, 24, 25, 26 Απριλίου 1926.

630. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 25-31 Μαρτίου 1923.

631. Βλ. πρόχειρα, «Οι αγορασταί ανταλλαξιμών ευχαριστούν την κυβέρνησιν», *Η Μακεδονική*, 5 Νοεμβρίου 1937.

Γ. Η εικόνα του πρόσφυγα στον Τύπο

Μια έρευνα στα σώματα των εφημερίδων της εποχής του Μεσοπολέμου δείχνει ότι η εικόνα των προσφύγων εκείνα τα χρόνια στον Τύπο είναι διαφορετική από αυτή που δημιουργήθηκε τα επόμενα χρόνια μέσα από τις αντιθέσεις ντόπιων και προσφύγων και από την εμφάνιση διακριτών πληθυσμιακών προσφυγικών ομάδων. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ο Τύπος αναφερόταν στους πρόσφυγες ως μία ενιαία ομάδα πληθυσμού και τους διαχώριζε μόνον όταν επρόκειτο για θέματα που αφορούσαν τον τόπο προέλευσής τους (π.χ. τα δικαιώματα στις περιουσίες που άφησαν στη Μικρά Ασία ή στη Θράκη). Ακόμη και οι Πόντιοι, που μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσαν μια διακριτή πληθυσμιακή ομάδα στην ελληνική κοινωνία λόγω της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας και των δεσμών αλληλοϋποστήριξης, δεν διαχωρίζονταν από τους υπόλοιπους πρόσφυγες ακόμη και από τις εφημερίδες της Ανατολικής Μακεδονίας ή της Θεσσαλονίκης για την εγκατάστασή τους στην Πιερία.⁶³²

Επίσης, όλες οι εφημερίδες αποδέχονταν ότι οι πρόσφυγες δεν ήταν υπεύθυνοι ούτε για τη Μικρασιατική Καταστροφή, ούτε για το εθνικό δράμα της Ελλάδας, ούτε για την έλευσή τους στην Ελλάδα. Όλοι αποδέχονταν ότι η κατάσταση των προσφύγων ήταν άσχημη ή δραματική και ότι το κράτος έπρεπε να λάβει μέτρα για τη βελτίωση της θέσης τους.

Οι διαπιστώσεις αυτές εξηγούν και τον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζονταν οι πρόσφυγες στον Τύπο. Για θέματα κοινωνικά ή του αστυνομικού δελτίου ο πρόσφυγας, όταν ήταν θύμα, παρουσιαζόταν ως θύμα και η εγκληματική ενέργεια ή η αρνητική εκδήλωση του κοινωνικού συνόλου απέναντί του αποκτούσε συναισθηματική φόρτιση, εντελώς αρνητική, γι' αυτόν που «τολμούσε» να κακομεταχειρίζεται ή να εκμεταλλεύεται τον πρόσφυγα και να αυθαιρετεί εις βάρος του. Αντίθετα, όταν αυτός που αδικούσε είναι ο πρόσφυγας, τότε η πράξη, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν ήταν εξίσου κατακριτέα, διότι του αναγνωριζόταν το ελαφρυντικό της άθλιας κατάστασης της καθημερινότητάς του και των δεινών του.

Όταν οι πρόσφυγες πρόβαλλαν διεκδικήσεις, συνήθως εδαφών που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι ή είχαν αποκτήσει οι γηγενείς με δικαιοπραξίες με τους Τούρκους πριν αναχωρήσουν από τη Μακεδονία, τότε συνήθως ο ψόγος αποδιδόταν στο κράτος που δεν ρύθμιζε αυτές τις εκκρεμότητες και όχι στους πρόσφυγες.

Στις περισσότερες εφημερίδες η παρουσία του πρόσφυγα ήταν έμμεση. Μιλούσαν οι άλλοι (πολιτικοί, αξιωματούχοι της Ε.Α.Π., κρατικοί αξιωματούχοι, τοπικοί παράγοντες) ή οι δημοσιογράφοι. Περιέγραφαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε, τα μέτρα που λαμβάνονταν για την ανακούφισή του ή που θα έπρεπε να ληφθούν, αλλά σπανίως δινόταν ο λόγος στους ίδιους τους πρόσφυγες, για να θέσουν οι ίδιοι τα προβλήματα τους προς την κοινωνία ή προς τα μέσα ενημέρωσης. Η κατάσταση αυτή πρέπει να ήταν διαφορετική στις εφημερίδες που εξέδιδαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, αλλά μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, διότι σήμερα σώζονται ελάχιστα φύλλα από μία εφημερίδα, ενώ για τις υπόλοιπες έχουμε απλώς πληροφορίες για την έκδοσή τους.

Το αποτέλεσμα της διαμεσολάβησης και της έμμεσης παρουσίας και έκφρασης των προσφύγων είναι ότι η τελική έκφραση του πρόσφυγα εξαρτόνταν από το μέσο ενημέρωσης και τη σχέση που διατηρούσε αυτό με την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Έτσι, οι εφημερίδες του βενιζελικού χώρου πρόβαλλαν τη σύμπλευση των προσφύγων με το κόμμα των Φιλελευθέρων και τη σταθερή σχέση που διατηρούν με τον Βενιζέλο, ενώ οι αντιβενιζελικές εφημερίδες χρησιμοποιούσαν τη δυσαρέσκεια των προσφύγων για την κατάσταση που βίωναν, την οποία απέδιδαν στους βενιζελικούς και ότι αγωνίζονταν για μια αυτόνομη έκφραση. Οι πολιτευτές που διατηρούσαν δικά τους μέσα ενημέρωσης ή φίλα προσκείμενα, χρησιμοποιούσαν τις εφημερίδες για να δηλώσουν (ακόμη κι αν δεν ίσχυε στην πράξη αυτό) την υποστήριξη των προσφύγων στο πρόσωπό τους και όχι προς τους αντιπάλους τους στη διάρκεια των εκλογικών αναμετρήσεων. Τον υπόλοιπο καιρό

632. Για τη χωριστή υπόσταση των Ποντίων, βλ. Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, 2001 και Ελ. Δέλτσου, «Ποντιακές Μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», Β. Γούναρης – Ιάκ. Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες*, σσ. 253-286.

οι πρόσφυγες δεν εκφράζονταν, δεν διηγούνταν την καθημερινότητά τους, αλλά εξιστορούσαν οι άλλοι, δηλαδή οι εκδότες-πολιτευτές, τη γενικότερη κατάσταση και τα προβλήματα των προσφύγων. Έτσι, άφηναν να εννοηθεί ότι στην περίπτωση του δικού τους νομού, η κατάσταση των προσφύγων ήταν καλύτερη σε σχέση με το μέσο όρο ή με τις προσφυγογειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά. Φυσικά αυτό δεν ίσχυε στην πράξη, καθώς επρόκειτο για μια εικονική και όχι για την απτή πραγματικότητα.

Τέλος, στη διάρκεια της διακυβέρνησης του Μεταξά, τα προβλήματα των προσφύγων εξαφανίστηκαν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον δικτάτορα για την επίλυσή τους και για τη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα διαμεσολάβησης, όπου η εικόνα του ενός δημιουργείται αποκλειστικά από τον άλλο με στερεοτυπικό τρόπο, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα δικά του συμφέροντα και επιδιώξεις.

Δ. Προσφυγικές εφημερίδες

Καθώς τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις των προσφύγων δεν ταυτίζονταν πάντα με εκείνα των άλλων κοινωνικών ομάδων αλλά συνήθως συνέβαινε το αντίθετο, επόμενο ήταν να αρχίσουν να εμφανίζονται αμιγώς προσφυγικές εφημερίδες, με τοπική ή περιφερειακή απήχηση. Ήταν μια προσπάθεια για να ακούγεται πιο δυνατά η φωνή των προσφύγων προς τους έχοντες την εξουσία, χωρίς την παρεμβολή πολιτικών παραγόντων, αλλά και για να ενημερώνονται οι πρόσφυγες για την κρατική βοήθεια, για να βρουν τους χαμένους συγγενείς τους και τους χωριανούς τους.⁶³³

Οι περισσότερες εφημερίδες εκδόθηκαν το χρονικό διάστημα 1924-1935 και κυκλοφορούσαν στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν κυρίως οι πρόσφυγες ή εκεί που τα προβλήματά τους ήταν πιο σοβαρά. Οι εφημερίδες που εκδόθηκαν με πραγματικό σκοπό να κάνουν γνωστά τα προβλήματα και τις επιδιώξεις των προσφύγων δεν μακροημέρευαν, διότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες δεν είχαν χρήματα για να στηρίζουν οικονομικά τις εφημερίδες αυτές, επομένως δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν την μακροημέρευσή τους.

Αντίθετα, οι εφημερίδες που ενδιαφέρονταν για την υποστήριξη κάποιου πολιτικού, ο οποίος ήθελε να εκπροσωπεί πολιτικά τους πρόσφυγες, ήταν περισσότερες και είχαν χρονική διάρκεια, διότι ο σκοπός έκδοσης δεν ήταν τα ίδια τα προβλήματα, αλλά η πολιτική επιβίωση του εκδότη. Συνήθως, η έκδοσή τους ταυτιζόταν με το ενδιαφέρον του κάθε υποψηφίου.

Δυστυχώς, η γνώση που έχουμε για τον προσφυγικό τύπο είναι ελλιπής, καθώς οι περισσότερες εφημερίδες δεν αποστέλλονταν στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα και Θεσσαλονίκη), επομένως δεν σώθηκαν τα σώματα των εφημερίδων σε ιδιωτικές συλλογές και σε δημοτικές βιβλιοθήκες. Αφαντες είναι και στις περιοχές έκδοσής τους, καθώς την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν υπήρχαν οργανωμένες δημόσιες βιβλιοθήκες στη μακεδονική ύπαιθρο, ούτε επιχειρηματίες εκδότες που να διατηρούν αρχείο.

Η πρώτη προσφυγική εφημερίδα που εκδόθηκε στην Αθήνα ήταν η *Προσφυγική Φωνή*. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε το 1925. Μέχρι τον Ιανουάριο του 1926 συμπεριελάμβανε και την εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, η οποία χρησιμοποιούσε την τουρκική γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες. Όμως, σημαντικότερη εφημερίδα ήταν ο *Προσφυγικός Κόσμος*, που εμφανίστηκε στην Αθήνα ως ανεξάρτητη προσφυγική εφημερίδα στις 19 Απριλίου του 1927 και η οποία συνέχισε να κυκλοφορεί μέχρι τα Χριστούγεννα του 1970.⁶³⁴ Έναν χρόνο μετά κυκλοφόρησε και το *Αρχαίον Πόντου*, η πρώτη προσπάθεια για την έκδοση ενός επιστημονικού προσφυγικού περιοδικού.

Στη Μακεδονία κυκλοφόρησαν αρκετές προσφυγικές εφημερίδες. Αξιοσημείωτη εκδοτική προσφυγική δραστηριότητα σημειώθηκε στην Ανατολική Μακεδονία. Σύμφωνα με διαφημιστική καταχώρηση στην εφημερίδα *Εθνικός Κήρυκας* της Δράμας, στα τέλη του 1927 κυκλοφορούσε η ΠΟΑΔΑ, «η μόνη εφημερίδα που αγωνίζεται για τα προσφυγικά συμφέροντα» και η οποία έπρεπε να τύχει της υποστήριξης του

633. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 24.

634. Π. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής (1769-1970)*, Αθήνα, 1993, σσ. 204, 365.

προσφυγικού κόσμου.⁶³⁵ Στην Καβάλα, όπου οι πρόσφυγες ήταν πολλοί και εγκαταστάθηκαν τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην ίδια την πόλη, εμφανίσθηκαν δύο προσφυγικές εφημερίδες. Το 1930 κυκλοφόρησε η *Παμπροσφυγική*, με εκδότη τον έμπορο Ιωάννη Λοπρίδη, με σκοπό να προβάλλει τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες.⁶³⁶ Δύο χρόνια αργότερα, το 1932, κυκλοφόρησε για μικρό χρονικό διάστημα η εβδομαδιαία ή δισεβδομαδιαία εφημερίδα *Προσφυγική*, που εξέδιδε ο Κυριάκος Βαφειάδης για να υποστηρίξει τα προσφυγικά συμφέροντα.⁶³⁷

Στον γειτονικό Νομό Σερρών, όπως και σε άλλους νομούς της Μακεδονίας, οι επιδιώξεις των προσφύγων ταυτίζονταν ή βρισκόνταν σε κοινή πορεία με τις αντίστοιχες των αγροτών, ειδικά εκείνων που πρόσκεινταν ιδεολογικά στον αγροτισμό. Έτσι, οι εφημερίδες του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (Α.Κ.Ε.)⁶³⁸ προωθούσαν πολύ δυναμικά τα συμφέροντα και τα αιτήματα των προσφύγων. Ο *Αγρότης* ήταν η πρώτη εφημερίδα του Αγροτικού Κόμματος στην περιοχή, η οποία υποστήριζε σθεναρά και τα δίκαια των προσφύγων, αλλά την ίδια εποχή εμφανίσθηκε και η *Συνεννόησις*, δημοσιογραφικό όργανο της Παμπροσφυγικής Ένωσης του Νομού Σερρών. Εκδόθηκε το Μάιο του 1925 από τον Σωκράτη Ανθρακόπουλο, δημοσιογράφο, στέλεχος και βουλευτή του Α.Κ.Ε. Είχε σημαντική απήχηση, αφού το 1927 έφθασε να πουλά 1.900 φύλλα και συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το 1930.⁶³⁹ Στη συνέχεια, τους πρόσφυγες και τα αιτήματά τους υποστήριζε η *Αγροτική Σάλπιγξ*, το *Αλέτρι* που εξέδιδε το Α.Κ.Ε. με υπεύθυνο τον Αναστάσιο Λαζαρίδη (1930), η *Σημαία* που εκδόθηκε το 1932 και υποστήριζε την τάση και τις ιδέες του Ιωάννη Σοφιανόπουλου και ο *Αγροτικός Κήρυξ* που εξέδιδε ο Ανθρακόπουλος (Απρίλιος-Αύγουστος 1933).⁶⁴⁰

Τα συμφέροντα των προσφύγων προωθήθηκαν από την εφημερίδα *Ελεύθερος Πολίτης*, που κυκλοφορούσε το 1924 στις Σέρρες και η οποία ήταν φίλα προσκείμενη στους βενιζελικούς,⁶⁴¹ το αντιβενιζελικό *Εμπρός των Σερρών* (1932-1936) του Πάνου Πιέρου⁶⁴² και, κυρίως, από τον επίσης αντιβενιζελικό *Κήρυξ* του Κώστα Βουγιούκα (1924-1930).⁶⁴³

Στην Κεντρική Μακεδονία εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες σε όλους τους νομούς αλλά δεν εμφανίσθηκαν παντού προσφυγικές εφημερίδες. Περιέργως, δεν μνημονεύεται η έκδοση προσφυγικής εφημερίδας στην Ημαθία, στην οποία εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, δεν υπάρχει καμία βιβλιογραφική αναφορά για προσφυγική εφημερίδα που κυκλοφορούσε στη Βέροια, ενώ και η έρευνα στην τοπική βιβλιοθήκη, στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής δεν απέδωσε καρπούς. Προσφυγική εφημερίδα δεν εκδόθηκε ούτε στη μεσοπολεμική Νάουσα. Ο λόγος ήταν ότι ο Τύπος στη συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε ένα μέσο άσκησης πολιτικής, ή καλύτερα υποστήριξης ενός υποψηφίου για τη δημαρχία και της συκοφάντησης των αντιπάλων. Αποτελεί μοναδικό χαρακτηριστικό στην ιστορία του Τύπου στη Μακεδονία ότι οι τοπικές εφημερίδες δεν φιλοξενούσαν καν τοπικές ειδήσεις.⁶⁴⁴

Πολύ σημαντική είναι η απουσία κάθε εντύπου προσφυγικού στη Χαλκιδική, η οποία θα πρέπει να αποδοθεί στη γενικότερη καθυστέρηση έκδοσης εφημερίδων, στην έλλειψη ενός ισχυρού αστικού κέντρου,

635. Ν. Ρουδομέταφ, «Ο Τύπος της Δράμας 1919-1946. Παρουσίαση των φύλλων των εφημερίδων της Δράμας των αποκειμένων στο Αρχείο Τύπου του Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας», *Η Δράμα και η Περιοχή της, Δ' Επιστημονική Συνάντηση 16-19 Μαΐου 2002*, Δράμα 2006, σ. 500.

636. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία και περιοδικά της Μακεδονίας και Θράκης*, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 108.

637. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 110.

638. Για το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος βλ. Δ. Πουρνάρας, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1931. Σ. Πατατζής, *Ιωάννης Σοφιανόπουλος. Ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, Αθήνα, 1961. Νίτσα Γαβριηλίδου, *Ο πατέρας μου Κώστας Γαβριηλίδης*, Αθήνα, 1988. Βλ. Βλασίδης, «Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος – Πολιτικές και ιδεολογικές αναζητήσεις στο Μεσοπόλεμο», *Πρακτικά ΙΑ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 183-198.

639. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 286. Γιώργος Καφτατζής, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της*, τομ. Γ', Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 446-447.

640. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 246-248, 249.

641. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 258-259

642. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 260.

643. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 264.

644. Π. Δεινόπουλος, «Εφημερίδες της Νάουσας», *Νάουσα 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Νάουσα, 1999, σσ. 271-274.

το οποίο θα έπρεπε να έχει σταθερή σύνδεση με όλο το νομό και την ανυπαρξία οδικού δικτύου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ούτε στο Νομό Πέλλας μαρτυρείται έκδοση προσφυγικής εφημερίδας, χωρίς να υπάρχει επαρκής αιτιολογία.

Ωστόσο, τα προσφυγικά συμφέροντα προωθούσε κατά καιρούς ο πολιτευτής του Αγροτικού Κόμματος και δήμαρχος της Έδεσσας, Γρηγόρης Ιατρόπουλος, μέσα από τις στήλες των εφημερίδων *Αγροτική Ιδέα* (1928) και *Θάρρος* (1929-1933).⁶⁴⁵

Όμως στη Θεσσαλονίκη, όπου έφθαναν τα περισσότερα καράβια με τους πρόσφυγες που επρόκειτο να εγκατασταθούν στη Βόρεια Ελλάδα, εμφανίσθηκε και η πρώτη προσφυγική εφημερίδα. Ήταν η *Εφημερίς των Προσφύγων*, με εκδότη τον Μιχάλη Κύρκο. Ξεκίνησε να κυκλοφορεί το Νοέμβριο του 1923 και διατηρήθηκε σε κυκλοφορία μέχρι την άνοιξη του 1924 ή, σύμφωνα με τον Μάγερ, μέχρι το 1925.⁶⁴⁶ Ασχολήθηκε κυρίως με τα θέματα περίθαλψης των προσφύγων, με τη διεκδίκηση χωραφιών και οικοπέδων από τους πρόσφυγες καθώς και με την κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση, αφού και ο ίδιος εξελέγη βουλευτής. Ίσως η εκλογή του στη Βουλή ήταν η αιτία της πρόωρης διακοπής της κυκλοφορίας της εφημερίδας.⁶⁴⁷

Τον Ιούνιο του 1925 εμφανίσθηκε η εφημερίδα *Προσφυγικός Αγών*, με εκδότη τον Ασημάκη Θεοδωρίδη. Η εφημερίδα κυκλοφορούσε κατά διαστήματα και δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία γι' αυτήν.⁶⁴⁸ Μια άλλη προσφυγική εφημερίδα, για την οποία ελάχιστα στοιχεία γνωρίζουμε, είναι η *Προσφυγική Φωνή* που κυκλοφορούσε το 1929.⁶⁴⁹

Εφημερίδα γραμμένη στην τουρκική γλώσσα, με ελληνικούς χαρακτήρες, κυκλοφόρησε και στη Θεσσαλονίκη. Ήταν η *Ανατολή* του Ιορδάνη Δημνίδη, η οποία εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1925 και συνέχισε να κυκλοφορεί για αρκετό χρονικό διάστημα με κοινό τους Έλληνες Καραμανλήδες.⁶⁵⁰

Το *Προσφυγικό Βήμα*, που κυκλοφόρησε το 1934, ξεχώριζε διότι ήταν φιλικά προσκείμενο στο Λαϊκό Κόμμα και όχι στους Βενιζελικούς. Φαίνεται όμως ότι δεν υπήρχε αρκετό αναγνωστικό κοινό που να επικροτεί την πολιτική προτίμηση του εκδότη Λεάνδρου Διαφωνίδη, διότι σύντομα διέκοψε την κυκλοφορία του.⁶⁵¹

Η πρώτη καθαρά προσφυγική εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Κιλκίς ήταν η *Αγροτική Ηχώ*, με εκδότη τον Χριστόφορο Μαυρίδη (1933-1935) και στη συνέχεια ακολούθησαν το 1935 η *Πρόοδος* του Αντώνη και του Βασίλη Νικολόπουλου και ο *Μαχητής του Κιλκίς*, του Παναγιώτη Καισίδη και του Σταύρου Ορφανίδη. Επρόκειτο για εφημερίδες που ασχολούνταν με τα προσφυγικά προβλήματα την εποχή της μόνιμης εγκατάστασης στη Μακεδονία.⁶⁵²

Στην Πιερία, τον Ιανουάριο του 1929, οι Ξενοφών Γιοσμάς (ανταποκριτής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης) και Κυριάκος Ζορμπάς, πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εξέδωσαν την εβδομαδιαία εφημερίδα *Ολύμπια Νέα*. Με την εφημερίδα συνεργάστηκε και ο δημοσιογράφος Σάββας Κανταρτζής. Επρόκειτο για πολιτική εφημερίδα που ασχολούνταν με τα πολιτικά, τα αγροτικά ζητήματα και την εγκατάσταση των προσφύγων στην Πιερία. Συνέχισε να κυκλοφορεί μέχρι το καλοκαίρι του ίδιου έτους.⁶⁵³

Φυσιολογική πρέπει να θεωρείται η έλλειψη εφημερίδων προσφυγικών συμφερόντων στη Δυτική Μακεδονία (Φλώρινα, Καστοριά, Γρεβενά), διότι εκεί οι εγκαταστάσεις των προσφύγων ήταν λιγότερες. Ουσιαστικά, μόνο στις περιοχές Κοζάνης-Πτολεμαΐδας εγκαταστάθηκαν μαζικά πρόσφυγες.⁶⁵⁴ Άλλος λόγος

645. Γεώργιος Μίντσης, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912-1992*, Έδεσσα 1992, σσ. 54-55.

646.

647. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου*, τόμ. Γ' (1923-1941), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 453.

648. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 455.

649. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 455-456.

650. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 454-455.

651. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 456, 458.

652. Π. Καισίδης, «Ο Τύπος στο Κιλκίς», *Κιλκισιακό Ημερολόγιο*, 1 (1984), σσ. 117-119. Πασχ. Βαλσαμίδης, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Κιλκίς και τα περίχωρά του», *Μακεδονικά*, 32 (1999-2000), σ. 245.

653. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 236.

654. Χαρακτηριστικά το 1928 είχαν εγκατασταθεί στη Δυτική Μακεδονία 72.962 άτομα, από τα οποία 31.402 στην περιοχή Κοζάνης, 21.543 στην Εορδαία, 7.554 στην Καστοριά και 12.463 στη Φλώρινα (Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 70).

ήταν ότι δεν υπήρχαν σημαντικά αστικά κέντρα και δεν εγκαταστάθηκαν αστικοί προσφυγικοί πληθυσμοί. Μόνο στην Κοζάνη μνημονεύεται η κυκλοφορία προσφυγικής εφημερίδας. Επρόκειτο για την εβδομαδιαία εφημερίδα *Αγροτική*, η οποία εμφανίστηκε το 1924.⁶⁵⁵

Ειδικά έντυπα για τους πρόσφυγες έκαναν την εμφάνισή τους εκ νέου στη διάρκεια της Κατοχής. Επρόκειτο για πολυγραφημένες μονόφυλλες και ολιγοσέλιδες εφημερίδες που εξέδιδε το Ε.Α.Μ., το Κ.Κ.Ε. και άλλες οργανώσεις, με σκοπό να προσελκύσουν πολιτικά τους πρόσφυγες και να τους ωθήσουν να στελεχώσουν τον κοινό αγώνα. Το πιο γνωστό ήταν ο *Προσφυγικός Αγών*, όργανο της Επιτροπής Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας,⁶⁵⁶ ενώ το 1943 με τον ίδιο τίτλο εκδιδόταν έντυπο από το τυπογραφείο του Ε.Α.Μ. στους Αμπελόκηπους Θεσσαλονίκης.⁶⁵⁷ Άγνωστο παραμένει αν πρόκειται για το ίδιο έντυπο ή για δύο διαφορετικά που κυκλοφόρησαν με τον ίδιο τίτλο, πρακτική που ακολουθήθηκε από το Ε.Α.Μ. και το Κ.Κ.Ε. και σε άλλες περιοχές της χώρας στη διάρκεια της Κατοχής.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισαν να εμφανίζονται αρκετά έντυπα για τους πρόσφυγες. Όμως πλέον δεν είναι ενημερωτικές εφημερίδες, αλλά περιοδικά ή έντυπα περιοδικής κυκλοφορίας που απευθύνονται κυρίως στη δεύτερη ή την τρίτη γενιά προσφύγων, σε αυτούς που δεν έχουν άμεσα βιώματα ούτε από τον τόπο προέλευσης ούτε από την προσφυγιά. Επομένως, ο κύριος στόχος της έκδοσης αυτών των εντύπων ήταν -και είναι- η μετάδοση της γνώσης και της πληροφόρησης για τον τόπο καταγωγής και προέλευσης, για τα ήθη και έθιμα, για την πολιτιστική κληρονομιά, για την τοπική ιστορία, στόχο που υπηρετούσαν και οι διάφοροι εθνοτοπικοί σύλλογοι που δημιουργήθηκαν την ίδια εποχή σε όλους τους νομούς της Ελλάδας.

Οι σύλλογοι απευθύνονται σε μια συμπαγή ομάδα ομογενούς πληθυσμού, που κατοικεί σε έναν ορισμένο γεωγραφικό χώρο με στενά όρια, ενώ αντίθετα οι εφημερίδες αυτές προσπαθούν να έχουν ευρύτερη απήχηση γεωγραφική, αλλά συνήθως το κοινό τους έχει την ίδια καταγωγή, απλώς κατοικεί εκτός των στενών γεωγραφικών ορίων. Οι πρόσφυγες δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως συμπαγής ομάδα, αλλά το κοινό ορίζεται ανάλογα με τον τόπο καταγωγής, δηλαδή Πόντιοι, Μικρασιάτες, Θρακιώτες ή Καππαδόκες, Σμυρنيοί κ.λ.π. και ανάλογα είναι τα έντυπα που απευθύνονται σε αυτούς.

Ο εντοπισμός όλων των προσφυγικών εντύπων της μεταπολεμικής Μακεδονίας ξεφεύγει από τα πλαίσια συγγραφής ενός άρθρου. Αξίζει όμως να μνημονεύσουμε την *Ποντιακή Εστία*, που εκδίδει από το 1951 η Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης και τα *Ποντιακά Χρονικά*, που εκδόθηκαν τον Δεκέμβριο του 1956 μέχρι τον Ιούλιο του 1960 από τον Σύλλογο Ποντίων του Νομού Σερρών, μηνιαία δισέλιδη εφημερίδα με διευθυντή τον δημοσιογράφο Σταύρο Κοταμανίδη.⁶⁵⁸

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οπότε και άρχισαν να δημιουργούνται περισσότεροι εθνοτοπικοί σύλλογοι σε όλη τη μακεδονική επικράτεια, αυξήθηκαν σημαντικά και τα έντυπα προσφυγικής προέλευσης τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά.

Τα πιο σημαντικά είναι στη Θεσσαλονίκη η *Ποντιακή Εστία*, που συνεχίζει να εκδίδει η Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης, οι *Ποντιακοί Παλμοί* με σύντομο εκδοτικό βίο (1979-1981), οι *Ποντιακοί Αντίλαλοι* που εκδίδονται από το 1997, η *Προποντίδα*, που εκδίδεται από το 1996 από τον Σύλλογο Κατιρωλιτών και τα *Ιμβριώτικα*, με εκδότη από το 1982 την Ιμβριακή Ένωση Μακεδονίας-Θράκης.

Μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα παρατηρείται στην Πιερία. Εκεί, εκδίδονται από το 1996 τα *Οφίτικα* νέα από τον Ποντιακό Σύλλογο «Υψηλάντης» της Νέας Τραπεζούντας, η *Ρωμανία*, δημοσιογραφικό όργανο της Ένωσης Ποντίων Πιερίας και η *Μικρασιατική Φωνή*, που εκδίδεται από τον Σύλλογο Μικρασιατών Πιερίας από το 1992. Στη Δυτική Μακεδονία η εκδοτική δραστηριότητα εντοπίζεται στο Νομό Κοζάνης. Εκεί κυκλοφορεί το *Ποντιακό Βήμα Κοζάνης*, που εκδίδει η Εύξεινος Λέσχη της πόλης από το 1984, η *Μικρά Ασία*, με εκδότη από το 2005 τον Σύλλογο Μικρασιατών Πτολεμαΐδας.

655. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 193.

656. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 110.

657. Κανδυλάκης, *Ο Μυστικός Τύπος της Εθνικής Αντίστασης στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 2006, σσ. 61, 83.

658. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία*, σ. 275.

Τέλος, στην Ανατολική Μακεδονία ξεχωρίζει η *Θρακική*, που εκδίδει από το 1997 στην Καβάλα η Θρακική Εστία.

Ε. Συμπεράσματα

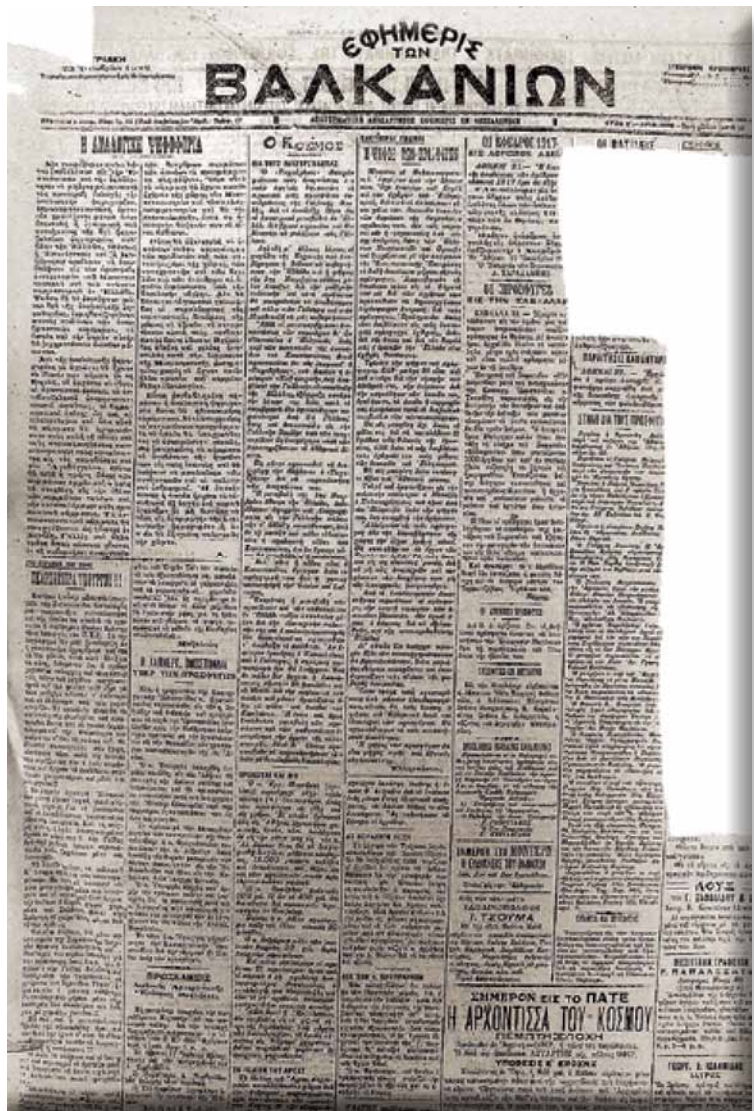
Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, πρόσφερε ένα σημαντικό θέμα στα ελληνικά μέσα ενημέρωσης. Η σοβαρότητα του θέματος ήταν τέτοια, ώστε κατά καιρούς ασχολούνταν όλες οι εφημερίδες των αστικών κέντρων της Μακεδονίας. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις και στα χωριά, τα προβλήματα επιβίωσης, η ανεργία, οι δικαιοπραξίες, οι σχέσεις με τους ντόπιους, η ένταξη των προσφύγων στο ελληνικό πελατειακό σύστημα και η οργάνωσή τους σε συλλόγους και σωματεία ήταν τα σημαντικότερα προβλήματα του μισού πλέον πληθυσμού της Μακεδονίας και ήταν φυσικό να εμφανίζονται στον Τύπο.

Μάλιστα, η σοβαρότητα των προβλημάτων ήταν αυταπόδεικτη, με αποτέλεσμα οι εφημερίδες να προβάλλουν τα πραγματικά σοβαρά προβλήματα και όχι τα σοβαροφανή ή τα επιφανειακά. Στο μόνο θέμα που παρατηρήθηκε απόκλιση ήταν οι σχέσεις των προσφύγων με τους πολιτευτές και τους τοπικούς κομματάρχες, όπου εμφανίσθηκαν οι συνηθισμένες υπερβολές και ακρότητες. Αντίθετα, η αυτόνομη πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων και οι δραστηριότητες των συλλόγων τους αντιμετωπίστηκαν με την πρέπουσα σοβαρότητα και αντικειμενικότητα.

Η ειδησεογραφία για τα προσφυγικά θέματα είναι αποτέλεσμα εξωτερικής διαμεσολάβησης, καθώς ελάχιστοι πρόσφυγες δημοσιογράφοι εργάζονταν στις τοπικές εφημερίδες. Όμως, ακόμη κι έτσι, η εικόνα του πρόσφυγα δεν είναι αρνητική. Αρνητικά στερεότυπα, αρνητική ειδησεογραφία ή προκατειλημμένα κείμενα δεν υπήρξαν πολλά, το αντίθετο.

Ωστόσο, οι πρόσφυγες προσπάθησαν να προβάλλουν τη δική τους άποψη, τα δικά τους θέλω και πιστεύω με την έκδοση προσφυγικών εφημερίδων. Οι περισσότερες από αυτές είχαν περιορισμένη κυκλοφορία και βραχύβιο βίο. Όμως, ο στόχος τους δεν ήταν να ανταγωνιστούν τις άλλες πολιτικές εφημερίδες, αλλά να προβάλουν τη δική τους άποψη χωρίς διαμεσολάβηση. Και στις περισσότερες περιπτώσεις πέτυχαν τον στόχο αυτό.

Εφημερίς των Βαλκανίων, 23 Οκτωβρίου 1923.

Σωτηρία Βασιλείου

Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα *Φως* (1922-1930)

Εισαγωγή

Το προσφυγικό ζήτημα, όπως προέκυψε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά κεφάλαια της ελληνικής Ιστορίας του 20ού αιώνα. Η έλευση ενάμιση εκατομμυρίου εξαθλιωμένων προσφύγων στην Ελλάδα και η διαδικασία ένταξής τους στην ελλαδική πραγματικότητα πυροδότησε μία αλυσίδα νευραλγικών εξελίξεων σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η εξέταση της στάσης που τήρησε απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα η εφημερίδα *Φως* της Θεσσαλονίκης από το 1922, όταν με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου έφτασε στην Ελλάδα το μεγαλύτερο κύμα των προσφύγων, έως το 1930, όταν το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας έθεσε το ζήτημα αυτό σε νέες βάσεις. Η σημασία ενός τέτοιου εγχειρήματος έγκειται στον καταλυτικό κοινωνικοπολιτικό ρόλο του ημερήσιου τύπου, ως αποκλειστικού σχεδόν μέσου ενημέρωσης και διαμόρφωσης απόψεων. Βεβαίως, η μελέτη μιας εφημερίδας δε στοχεύει στην παρουσίαση αυτούσιας της ιστορικής πραγματικότητας καθώς όπως και σήμερα, έτσι και τότε οι επιλογές του Τύπου υπαγορεύονταν από ένα πλέγμα ιδεολογιών και συμφερόντων. Οπωσδήποτε, όμως, η μελέτη αυτή μεταφέρει στον σημερινό αναγνώστη τον παλμό ενός κόσμου ρευστού, ενός κόσμου εν κινήσει, όπως η Ελλάδα της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Γνώμονας, άλλωστε, για την επιλογή του *Φωτός* υπήρξε η ανεπανάληπτη ίσως ένταση, με την οποία εκδηλώνεται στις επιλογές του αυτή η ρευστότητα.

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Φως* εκδόθηκε στις 5 Μαρτίου 1914 από τον Δημοσθένη Ρίζο, με σκοπό να «*συνεισφέρει μικρόν τι υπέρ της προόδου της Μακεδονίας και της ευημερίας των κατοίκων αυτής διά της επιμελούς και αγρύπνου όσον και αμερολήπτου παρακολούθησεως των τοπικών και των γενικωτέρων ζητημάτων*». Πράγματι, η παρουσία της εφημερίδας, που υπήρξε μία από τις πλέον σημαντικές της Θεσσαλονίκης, συνέβαλε αποφασιστικά τόσο στην εξέλιξη της δημοσιογραφίας όσο και στην ανάπτυξη της πόλης.⁶⁵⁹

Η πολιτική γραμμή της εφημερίδας δεν υπήρξε σταθερή και γνώρισε επανειλημμένες μεταλλάξεις, ώσπου το *Φως* να καταλήξει, στο λυκαυγές της δεκαετίας του 1930, στη σκευοφόρο του Λαϊκού Κόμματος. Οι αλλεπάλληλες μεταλλάξεις του *Φωτός* αποτελούν απόρροια και πιστοποίηση του γεγονότος ότι μια εφημερίδα είναι πρώτα και πάνω απ' όλα μία επιχείρηση με απώτερη επιδίωξη το κέρδος, το οποίο καθορίζεται από την κομματική της ταυτότητα. Στα 1921 ενώπιον της δικαιοσύνης ο μετέπειτα εκλεκτός του *Φωτός* Σωτήριος Γκοτζαμάνης περιέγραψε την πολιτική συμπεριφορά του Ρίζου ως εξής: «*Ο Ρίζος, ο γουναρικός, ο συνεργάτης των μουφτήδων και ραββίνων μεταβάλλεται το 1916 εις βενιζελικόν μουφτηδοφάγον. Υβρίζει, συνομωτεί, συντελεί εις τον διωγμόν, την φυλάκισιν και την εξορίαν μας, επί έτη ολόκληρα αγορεύει εις τον Σύλλογον των Φιλελευθέρων και καταστρέφει τον Ταχυδρόμον διά να εξυπνήσει εις τας 2 Νοεμβρίου, αντιβενιζελικός μεν, αλλά και πάλιν υβριστής και συκοφάντης...*». Υπερασπιζόμενος τον εαυτό του, ο Ρίζος εξήγησε με κυνισμό: «*Εγώ είμαι έμπορος των εφημερίδων μου. Και δίδω μεν εκάστοτε κατεύθυνσιν, αλλά εκείνην η οποία με συμφέρει. Και δεν με ενδιαφέρει τόσο η ακολουθούμενη υπό της εφημερίδος μου πολιτική ούτε η ύλη αυτής αλλά η κυκλοφορία...*».⁶⁶⁰ Ας κρατήσουμε αυτό το σημείο, διότι αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κλειδιά για την κατανόηση της στάσης της εφημερίδας απέναντι στους πρόσφυγες.

Το *Φως* ανέτειλε, λοιπόν, ως μία αστική εφημερίδα με συνδικαλιστικές και σοσιαλιστικές αποκλίσεις. Στην αρχή η εφημερίδα υποστήριζε τον Ελευθέριο Βενιζέλο αλλά τον εγκατέλειψε στις εκλογές του 1915

659. Η Σωτηρία Βασιλείου είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου*, τόμ. Β' 1919-1922, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 125-128.

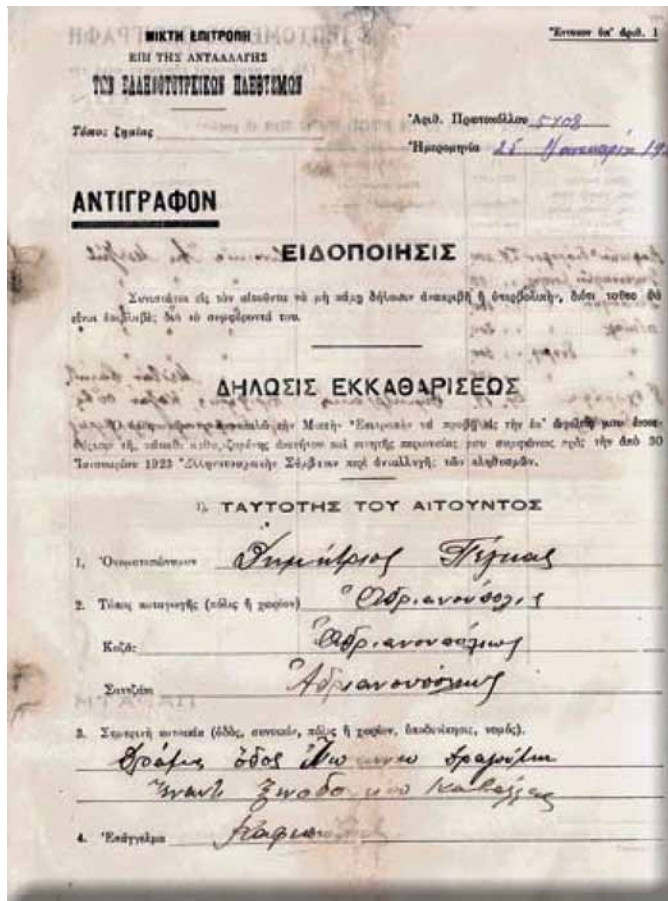
660. Κανδυλάκης, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 137. Βλ. επίσης τις φράσεις «*Εις τον ρουν Ρηγινέ (ο διευθυντής του Φωτός)*» και «*Εμένα με λένε Ρίζο και όπου θέλω το γυρίζω*».

επειδή διαφώνησε με την εξωτερική πολιτική του, οπότε έλαβε «τον Σταυρόν της αντιπολιτεύσεως» για να φωτίσει το λαό. Μετά το Κίνημα της Εθνικής Αμύνης και την εγκατάσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, το Φως στράφηκε και πάλι προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, για να τον εγκαταλείψει οριστικά την επαύριο των εκλογών του 1920.⁶⁶¹

Πάντως, έως και το 1930, ο οργίλος αντιβενιζελισμός του Φωτός δε συνεπαγόταν και την ευλαβική υποστήριξη του Λαϊκού Κόμματος. Στα 1922 η εφημερίδα υποστήριξε την κυβέρνηση Πλαστήρα ενώ στα 1923 στήριξε μία «τρίτη κατάσταση», την οποία εξέφραζε το Κόμμα των Εργαζομένων Παραγωγικών Τάξεων.⁶⁶² Τη διετία 1925-1926 υποστήριξε τον Θεόδωρο Πάγκαλο ενώ σε άρθρο, που δημοσιεύθηκε λίγο μετά το τέλος της δικτατορίας, άσκησε σφοδρή κριτική σε όλους τους πολιτικούς ηγέτες, τονίζοντας παράλληλα ότι ο λαός πρέπει «να στραφή προς νέους ορίζοντας και νέας κατευθύνσεις... Έχουμε ανάγκην υγιών στοιχείων και τιμίων παραγόντων. Τοιούτους θ' αναδείξη μόνον η λαϊκή ψυχή, ήτις εγκλείει πράγματι εις τους κόλπους της τους αδάμαντας της ελληνικής φυλής. Ο λαός είναι σήμερον οργανωμένος κατ' επαγγέλματα, έκαστος ο εξ ημών ανήκομεν εις μίαν τοιαύτην επαγγελματικήν οργάνωσιν διά να υποστηρίξωμεν τα οικονομικά ημών συμφέροντα. Σήμερον... η υποστήριξις των ζωτικοτάτων τούτων συμφερόντων, ως και η πρόοδος και ανάπτυξις της εθνικής οικονομίας είναι αλληλένδετα με την πολιτικήν υγείαν της Χώρας. Τι μας κωλεύει να συνεργασθώμεν πολιτικώς διά των επαγγελματικών ημών οργανώσεων;...».⁶⁶³

Στα 1927, όμως, όταν ο Παναγής Τσαλδάρης και άλλα στελέχη του Λαϊκού Κόμματος πραγματοποίησαν περιοδεία στη Μακεδονία, το Φως ανήγγειλε το γεγονός πανηγυρικά και φιλοξένησε δηλώσεις του. Σύμφωνα με τον Τσαλδάρη, στη Μακεδονία πραγματοποιήθηκε η ένωση όλων των δυνάμεων του αντιβενιζελικού κόσμου και σ' αυτό συνετέλεσε ο «υπέρμαχος τύπος της Μακεδονίας, διά της όντως διαφωτιστικής και εμπνευσμένης αυτού ενεργείας, τόσο σπουδαίως και τελεσφόρως βοηθώντας το έργον του πολιτικού...».⁶⁶⁴

Το έτος 1928 η εφημερίδα τόνιζε ότι «... Τα έργα και η ιστορία του Ελ. Βενιζέλου έχουν μόνον ερείπια, καπνούς, φυλακίσεις, διωγμούς, εξορίας και αίμα, το αίμα των πολιτικών του αντιπάλων...». Παράλληλα, το Φως γίνεται νοσταλγός της βασιλείας, που οδήγησε στην εποποιΐα του 1912-13. Στα 1928, όμως, δεν υπάρχει «ούτε πολίτευμα, ούτε σύνταγμα, ούτε ανώτερος ρυθμιστής. Υπάρχει η αυθαιρεσία και ο ετσιθελισμός».⁶⁶⁵ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι παραμονές των εκλογών της 20^{ης} Αυγούστου η οργή του Φωτός κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου είναι μεγαλύτερη από την προσήλωσή του στο Λαϊκό Κόμμα, η οποία εκ-

661. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. 3, Αθήνα 1960, σσ. 69-70. Γεώργιος Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 86-87. Κανδυλάκης, ό.π., τόμ. Β', σσ. 129-138.

662. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του τύπου*, τόμ. Γ' 1923-1941, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 99-101.

663. «Να στραφώμεν προς νέας κατευθύνσεις», 29 Αυγούστου 1926. – «Οι επαγγελματίαι και οι έμποροι», 21 Σεπτεμβρίου 1926.

664. «Ο κ. Τσαλδάρης ανεχώρησε εις Αθήνας. Απέρχεται ικανοποιημένος από τας εκδηλώσεις του λαού», 7 Νοεμβρίου 1927.

665. «Οι οιωνοί», 19 Ιουλίου 1928.

δηλώνεται με ύμνους προς τον Τσαλδάρη.⁶⁶⁶ Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, «Κίνδυνος σήμερον κοινός διά πάντας τους Έλληνας πολίτας, είτε δημοκρατικοί είναι ούτοι είτε Βασιλόφρονες, είναι ο Βενιζέλος ελθών με ακατάσχετον ορμήν όπως δικτατορεύση επί μίαν τουλάχιστον πενταετίαν... Σήμερον ο θέλων να παραμείνη πολίτης τίμιος και ελεύθερος έχει προς τούτο τον δρόμον. Έχει, εάν δεν θέλει ο νομιμόφρων λαός να ψηφίση τους Βασιλόφρονες, να δώση την ψήφον του εις άλλους εντίμους και πατριώτας, πολίτας οι οποίοι δεν είνε δολοφόνοι. Δύνανται άριστα οι δημοκρατικοί να εκλέξουν μεταξύ δημοκρατικών, διότι είνε βέβαιοι ότι κατ' αυτόν τον τρόπον ψηφίζουν Έλληνας ΚΑΘΑΡΟΑΙΜΟΥΣ, Έλληνας ελευθέρους, Έλληνας μη δουλεύοντες εις εν μετά του Σατανά συνεργείαν...».⁶⁶⁷

Ένα χρόνο αργότερα, παραμονές των γερουσιαστικών εκλογών, το Φως, απευθυνόμενο προς τους πρόσφυγες, τόνισε πάλι ότι το Λαϊκό Κόμμα δεν είναι η μόνη τους επιλογή, καθώς «υπάρχουν και κόμματα συγγενή προς την ιδεολογίαν των, και έχοντα το πλεονέκτημα ότι αγωνίζονται υπέρ λαοκρατικών ιδεωδών και εναντίον της τραπεζικής και χρηματιστηριακής φανλοκρατίας του περί τον Ελευθέριον Βενιζέλον κύκλου».⁶⁶⁸

Διαυγέστερο κάτοπτρο για την παρακολούθηση της πολιτικής περιπλάνησης της εφημερίδας έως τη διαμόρφωση μίας σαφούς ταυτότητας αποτελούν οι δημοτικές εκλογές. Στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1925 –τις πρώτες δημοτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη– το Φως υποστήριξε τον Λαϊκό υποψήφιο Νικόλαο Γερμανό, προβάλλοντας το σύνθημα «Έργα-Λαός-Γερμανός».⁶⁶⁹ Η εκλογή του αριστερού Μηνά Πατρίκιου στις εκλογές της 26^{ης} Οκτωβρίου πανηγυρίσθηκε ως κατάλυση των κομματαρχών και των προσφυγοπατέρων και θεωρήθηκε «οιωνός άριστος».⁶⁷⁰ Στον αγώνα που διεξήχθη εναντίον του για την ακύρωση της εκλογής του, ο Πατρίκιος βρήκε στο Φως έναν θερμό συμπαραστάτη. Τον Ιούλιο του 1929 η παύση του Πατρίκιου, με απόφαση του υπουργού των Εσωτερικών, καταγγέλθηκε ως η κατάληξη του πολέμου του βενιζελισμού εναντίον του. Στις 2 Αυγούστου 1929, σε συγκλονιστικό άρθρο του το Φως κατήγγειλε για άλλη μια φορά τα ψεύδη και τις αθλιότητες κατά του “Δημάρχου των Πτωχών”. Μάλιστα, ο ίδιος ο Ρίζος εξεφώνησε λόγο υπέρ της υποψηφιότητας του Πατρίκιου σε συγκέντρωση της Αριστεράς Παρατάξεως. Αφού επαίνεσε το έργο και το ήθος του υποψηφίου και περιέγραψε τον ανελέητο πόλεμο των αντιπάλων του, ο ομιλητής κατέληξε: «Ψηφίσατε την προσεχή Κυριακήν ΚΟΡΔΟΝΙ ΠΑΤΡΙΚΙΟΝ. Και εστί βέβαιοι ότι οι λόγοι ημών θα γείνουν έργα και ο εκλεκτός ημών θα αποδείξη ότι ούτος είνε ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΩΝ ΠΤΩΧΩΝ. Ζήτω ο Πατρίκιος».⁶⁷¹

Κι ενώ το 1929 συνέβαιναν αυτά, στα 1930 το σκηνικό θα αλλάξει άρδην. Ο Πατρίκιος θα γίνει «ο άνθρωπος του αστυνομικού δελτίου και ο εξωμότης όλων των ιδεολογιών»,⁶⁷² θα γίνει «καρκίνωμα», «ποντικός του ταμείου» και «τοκογλύφος»⁶⁷³ ενώ πρίγκηψ του Φωτός θα αναγορευθεί ο Λαϊκός πολιτικός Σωτήριος Γκοτζαμάνης. Ο τελευταίος προβλήθηκε ως ο Μεσσίας, που θα έσωζε την πόλη από την ηθική κατάπτωση και θα εγκαινίαζε μια νέα εποχή αναδημιουργίας για ολόκληρη τη Μακεδονία.⁶⁷⁴

Αυτό που πρέπει να τονίσουμε προκαταβολικά είναι η “συμφωνία” των φρονημάτων του Φωτός με τα φρονήματα των προσφύγων. Όσο για την ήττα των υποψηφίων της εφημερίδας στις εκλογές, επιρρίπτεται κάθε φορά στην πολιτική ανωριμότητα και τη χειραγώγηση του προσφυγικού κόσμου. Πάντοτε όμως η απογοήτευση για τη διάψευση συνοδεύεται από την ελπίδα ότι οι πρόσφυγες κάποτε θα ανανήψουν.

666. «Το έργο του λαού», 7 Αυγούστου 1928.

667. Έλλην, «Υπέρ της τάξεως και των νόμων. Ηνωμένοι εναντίον του κοινού εχθρού», 21 Ιουλίου 1928.

668. «Εις τους πρόσφυγας», 17 Φεβρουαρίου 1929.

669. «Άνευ σκοπού και προγράμματος», 14 Οκτωβρίου 1925.

670. «Κατέλυσε τους κομματάρχας & προσφυγοπατέρας», 27 Οκτωβρίου 1925. Βλ. επίσης: Ι. Πασαλίδης, «Γύρω από τας δημοτικές εκλογάς. Η σημασία της εκλογής του κ. Μηνά Πατρίκιου», 28 Οκτωβρίου 1925.

671. «Ο υποψήφιος της Αριστεράς κ. Πατρίκιος εσπατάλησεν και θα σπαταλά διά τας ανάγκας του λαού». 27 Ιουλίου 1929.

672. «Η έννοια της εκλογής», 6 Δεκεμβρίου 1930.

673. «Εις τας κάλπας», 14 Δεκεμβρίου 1930. Βλ. επίσης «Ενώ αι λαϊκαί φάλαγγες βαδίζουν προς τας κάλπας. Σήμερον ο λαός της Θεσσαλονίκης αναδεικνύει δήμαρχον τον κ. Σωτ. Γκοτζαμάνην», 14 Δεκεμβρίου 1930.

674. «Η έννοια της εκλογής», 6 Δεκεμβρίου 1930.

Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Φωτός είναι η απογοήτευσή του για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και η νοσταλγία της βασιλείας και του ελληνικού μεγαλείου. Σύμφωνα λοιπόν με την εφημερίδα, η σημερινή Ελλάδα, χωρίς πολιτισμό και χωρίς ιδανικά, «μαραίνεται μέσα εις το μiasματικόν τέλμα μιας παθολογικής φειρηνικότητας». ⁶⁷⁵ Άλλοτε πάλι το Φως διαπιστώνει με μελαγχολία ότι «χάρις εις τους πολέμους, ο απανταχού ελληνισμός συγκεντρούται βαθμιαίως εις την ελευθέραν πατρίδα, η οποία δεν ημπορεί να θρέψη τα τέκνα της. Και ενθυμούμεθα την εποχή κατά την οποίαν η Ελλάς ήτο μικρά, αλλ' ο ελληνισμός τεράστιος και ακατάβλητος. Τώρα ο ελληνισμός τι έγινε;». ⁶⁷⁶ Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η εκδήλωση θαυμασμού προς την «στερεά κυβερνωμένη Ιταλία», η οποία «χωρίς την ολεθρίαν επίδρασιν των κομμάτων, εντός ολίγων ετών κατέστη πραγματικά αγνώριστος». ⁶⁷⁷

Κύριοι αντίπαλοι του Φωτός είναι η φιλοβενιζελική Μακεδονία και ο φιλομεταξικός Ταχυδρόμος. Στο πλαίσιο του πολέμου με μήλον της έριδος την προσφυγική ψήφο, η Μακεδονία –«η πρωινή εφημερίς των κυδωνίων, των αχλαδίων και πάσης ανοησίας με την χαρακτηρίζουσιν αυτήν γλώσσαν των καπηλείων»– λοιδορείται καθώς υπονομεύει τα προσφυγικά συμφέροντα και καλλιεργεί το μίσος μεταξύ των προσφύγων και των εντοπίων. ⁶⁷⁸ Αντιπαράβαλλοντα, μάλιστα, την πολιτική του με την πολιτική της Μακεδονίας, το Φως θα τονίσει ότι αυτό «είναι εφημερίς δεν είνε λαχανόφυλλον όπως μερικά άλλα κύμβαλα αλαλάζοντα, που γεμίζουν με ένα υμνολόγιο και με μίαν φωτογραφίαν του Ελευθερίου Βενιζέλου. Και το Φως έχει υποχρέωσιν να παρακολουθή γύρω την κίνησιν και να κρατή ενήμερους τους αναγνώστας του». ⁶⁷⁹ Όσο για τις μομφές της Μακεδονίας εναντίον του, το Φως θα επισημάνει: «Ακριβή τα όσα η Μακεδονία λέγει. Έχομεν αποκτήσει την πένναν “της κακίας και του δηλητηρίου”, προκειμένου περί του αγώνος εναντίον της βενιζελικής αθλιότητας. Διατί μόνον με την πένναν αυτήν είνε δυνατόν να πολεμηθή η σκοτεινή ομαδική παράκρουσις, η αδικαιολόγητος, η τερατώδης βενιζελική πίστις, που σκοτώνει το πνεύμα και μεταβάλλει τους ανθρώπους εις ποιμνία. Μόνον με την πένναν αυτήν που εισδύει ως εγχειρίδιον, είνε δυνατός ο πόλεμος. Αύριον όμως, όταν θα έχουν διασκορπισθή τα σύννεφα της ανοησίας και του φανατισμού, δεν θα βλέπει μόνον πένναν δηλητηρίου και κακίας η συναδέλφος. Θα ζαλίζεται και από τας βόμβες». ⁶⁸⁰ Όσον αφορά στον Ταχυδρόμο, είναι το «άθλιον κουρελόφυλλον» του Δαρβέρη, το οποίο ελάχιστοι γηγενείς βασιλόφρονες εξακολουθούν να διαβάζουν. ⁶⁸¹ Παραμονές μάλιστα των εκλογών του 1929, το Φως εξαπέλυσε ανελέητη επίθεση κατά του Ταχυδρόμου, ο οποίος «εχαρακτήρισε ΤΟΥΣ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΩΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΚΑΙ ΩΣ ΕΧΘΡΟΥΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ. Αλλά το όργανον του κ. Μάνου, παρουσιάζεται πολύ σαφέστερον, ωμόν και χυδαίον μέχρι του σημείου ώστε να προκαλή την βδελυγμίαν και εις τους απαθείς και εις τους πλέον αμερολήπτους. Η νίκη – γράφει – είναι έργον ΔΥΟ ΑΔΕΛΦΩΝ, αγαπώντων εξαιρετικά την πόλιν ταύτην... Και ήδη είνε σαφεστάτη η θέσις. Επιδιώκει το πτωχόν όργανον του κ. Μάνου... να δημιουργήση πνεύμα γηγενισμού, φιλοεβραϊσμού και αντιπροσφυγισμού. Κατάπληκτοι και ημείς, οφείλομεν να ομολογήσωμεν ότι χρειάζεται πάρωσις και εκφυλισμός διά να φθάση κανείς εις τοιούτον ηθικόν και αντεθνικόν κατήφορον». ⁶⁸²

Όσον αφορά τώρα στους πρόσφυγες, η στάση του Φωτός απέναντί τους αποτελεί ένα κράμα συμπόνοιας για το δράμα τους και διάθεσης για εκμετάλλευση της πολιτικής δύναμης που εκπροσωπούν. Με την πάροδο του χρόνου η συμπόνοια υποχωρεί για να κυριαρχήσει η δεύτερη συνθήκη. Η χρυσή στιγμή για το

675. «Εν άρθρον», 20 Φεβρουαρίου 1929.

676. «Ο ελληνισμός», 6 Απριλίου 1929.

677. «Ο εκτοπισμός», 24 Ιανουαρίου 1929.

678. «Προστάτης και δεν συμμαζεύεται», 19 Σεπτεμβρίου 1923.

679. «Δημοσιογραφικά», 11 Ιανουαρίου 1929.

680. «Διά την πένναν», 6 Ιουνίου 1929.

681. «Η συννεργασία», 28 Νοεμβρίου 1930.

682. «Με τους Εβραίους εναντίον των προσφύγων», 13 Αυγούστου 1929. Βλ. επίσης: «Έχομεν υπόψη μας ανόητον ίνα μη είπωμεν άλλο τι δημοσίευμα νεαρού τινος ανταποκριτού πρωινής συναδέλφου, διά του οποίου εκχύνεται όλον το δηλητήριον εναντίον των προσφύγων Γιαννιτών, τους οποίους διά μιας μονοκονδυλιάς ο ευφάνταστος αυτός ανταποκριτής αποκαλεί χαμαιλέοντας, αρπακτικούς, κόρακας, αλλοδαπούς κτλ. Τι να ειπώμεν διά τους ανθρώπους αυτούς, οι οποίοι δηλητηριάζουν κατ' αυτόν τον τρόπον τας ψυχάς των απλοϊκών χωρικών και δημιουργούν χάσμα μεταξύ προσφύγων και γηγενών;». Β.Α. Βασιλικός, «Αι ανάγκαι των Γιαννιτών», 24 Απριλίου 1927.

Φως έρχεται στα 1930, όταν το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας θα καταβαραθρώσει στα μάτια των προσφύγων το είδωλο του Ελευθερίου Βενιζέλου και θα επιβεβαιώσει τις κασσανδρικές προβλέψεις της εφημερίδας.

Πάντως, μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές το Φως έδειξε να αγκαλιάζει με συμπάθεια τους πρόσφυγες, να ενδιαφέρεται για τα προβλήματά τους και να προωθεί τα ζητήματά τους. Υποστήριξε, σε αντίθεση με τις περισσότερες αντιβενιζελικές εφημερίδες, την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία και προέβαλε την ενότητα γηγενών και προσφύγων ως παράγοντα αναγέννησης της Ελλάδας. Κατήγγειλε σε μεγάλο αριθμό άρθρων τους προσφυγοπατέρες ως ανθρώπους που έχουν «κενήν την κεφαλήν και την γαστέρα πλήρη»,⁶⁸³ αποκάλυψε σκάνδαλα διαρπαγής της προσφυγικής περιουσίας,⁶⁸⁴ υποστήριξε την ιερότητα του προσφυγικού χρήματος, έλαβε συνεντεύξεις από πολιτευτές και κυβερνητικούς,⁶⁸⁵ δημοσίευσε άρθρα επωνύμων και ανωνύμων προσφύγων, μετέφερε στους αναγνώστες του τον παλμό των προσφυγικών συνεδρίων, υποστήριξε την πολιτική χειραφέτηση του προσφυγικού κόσμου και ανέλαβε την πολιτική διαπαιδαγώγηση των νέων πολιτών της Ελλάδας.

Τον Δεκέμβριο του 1924 το Φως με ανακοίνωσή του κάλεσε όσους πρόσφυγες υποχρεώθηκαν να δώσουν σε τρίτους χρήματα για την απόκτηση στέγης να καταγγείλουν το γεγονός στον Εισαγγελέα, ώστε να τιμωρηθούν οι εκμεταλλευτές της προσφυγικής αθλιότητας.⁶⁸⁶

Τον Δεκέμβριο του 1927, όταν το ελληνικό αίτημα για τριμερές δάνειο ναυάγησε, η εφημερίδα υπό τον τίτλο «Σώσατε τους πρόσφυγας» απηύθυνε δραματική έκκληση στην κυβέρνηση για μονομερή σύναψη του συμπληρωματικού προσφυγικού δανείου και παραχώρηση της θέσης της στο «διάδοχον αυτής κόμμα».⁶⁸⁷

Τον Ιούνιο του 1929 το Φως δημιούργησε μία νέα στήλη υπό τον τίτλο «Το Βήμα του Λαού», όπου δημοσιεύονταν σύντομες επιστολές πολιτών, οι οποίοι διατύπωναν γνώμες και παράπονα για οποιοδήποτε ζήτημα.⁶⁸⁸ Στη στήλη αυτή θα βρούμε και επιστολές προσφύγων, οι οποίοι ως επί το πλείστον διατυπώνουν μομφές κατά του Βενιζέλου και της πολιτικής του.⁶⁸⁹

Κατά το χρονικό διάστημα 1922-1930 το Φως διεξήγαγε πλήθος έρευνες με άξονα τη διαβίωση των προσφύγων και την πορεία του εποικισμού.⁶⁹⁰ Μεταξύ άλλων, διερευνήσε την ξένη προπαγάνδα στη Μακεδονία και το ρόλο των προσφύγων στην αναστολή της. Επίσης τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1928, με αφορμή το «επεισόδιο της Θράκης» το Φως, διά του απεσταλμένου του Α. Κονιτόπουλου, διεξήγαγε «μεγάλη έρευνα» (δημοσιεύθηκε σε 12 μέρη!) στη Δυτική Θράκη με θέμα το καθεστώς και τη θέση των μουσουλμάνων

683. «Τι είπε», 29 Δεκεμβρίου 1930.

684. Βλ. ενδεικτικά Έλλην, «Διά να γνωρίζουν οσι πρόσφυγες. Αι ενέργειαι διά τα κτήματα του Χαμητή», 7 Νοεμβρίου 1927. Αξιοπρόσεκτος στην εισαγωγή του άρθρου ο δραματικός-αποκαλυπτικός τόνος: «Η υπόθεσις των Χαμητικών κτημάτων εβεβαιώθημεν απολύτως ότι αποτελεί πραγματικόν κίνδυνον διά την προσφυγικήν περιουσίαν και συνεπώς διά το Ελληνικόν δημόσιον. Επιμένομεν ιδιαιτέρως εις το ζήτημα τούτο διότι θα ευρεθώμεν και ημείς αλλά και περισσότερον οι πρόσφυγες ίσως εντός ολίγου χρόνου προ εκπληκτικών γεγονότων τοιαύτης σημασίας και εντάσεως, ώστε να μη δυνάμεθα να πιστεύσωμεν καν ταύτα. Αι συμπληρωματικάί μας πληροφορίαί... σχετικά με την τερατώδη ταύτην υπόθεσιν είνε οι εξής:...».

685. Βλ. ενδεικτικά: «Ζωτικά ζητήματα. Η εγκατάστασις των προσφύγων», 3 Ιουλίου 1923. – «Ανακοινώσεις του υπουργού κ. Δοξιάδου. Η διευθέτησις του προσφυγ. ζητήματος», 10 Σεπτεμβρίου 1923. – «Ομιλεί ο Γενικός Διευθυντής Εποικισμού κ. Καραμάνος. Μετά επτάμηνον διακοπήν συνεχίζεται και πάλιν το έργον», 27 Ιανουαρίου 1926. – «Από την αναδημιουργίαν της Θράκης. Πώς λύεται το προσφυγικόν πρόβλημα. Ο Γεν. Διοικητής κ. Μπουμπούλης ομιλεί προς το Φως», 9 Απριλίου 1926. – «Ο κ. Σόλτερ ομιλεί διά το μέλλον της Μακεδονίας. Αθλία η κατάστασις των αστών προσφύγων», 16 Οκτωβρίου 1928.

686. Εφημερίς Φως, «Πρόσφυγες προσέλθετε όλοι», 6 Δεκεμβρίου 1924.

687. «Σώσατε τους πρόσφυγας», 5 Δεκεμβρίου 1927.

688. «Το Βήμα του Λαού», 24 Ιουλίου 1929.

689. Βλ. ενδεικτικά: Αν. Βιδάλης, «Και εκδικούνται τους συνοικισμούς», 24 Ιουλίου 1929. – «Παράπονα πρόσφυγος κατά του Εποικισμού Φλωρίνης», 31 Οκτωβρίου 1930.

690. Για το πνεύμα των ερευνών βλ. την εισαγωγή σε μία από αυτές: «Η παρούσα έρευνα, είνε μάλλον επιστημονική μελέτη του εποικιστικού και προσφυγικού ζητήματος στηριζομένη εις επισήμους πληροφορίας και στατιστικάς, αποτελεί δε τον καθρέπτην της εν γένει εποικιστικής καταστάσεως των περιφερειών της Μακεδονίας και της Θράκης. Θα εξεταθούν εν αυτή, ως θα ίδωμεν, το οικονομικόν μέρος, το γεωργικόν, το κτηνοτροφικόν και δενδροκομικόν, η κατάστασις και αι ελλείψεις των συνοικισμών, το κοινωνικόν, το συγκοινωνιακόν και παν εν γένει ζήτημα σχετιζόμενον με την διαβίωσιν και την οίκησιν των προσφύγων...». «Τα ζητήματα της Δράμας. Το εποικιστικόν έργον εις την περιφέρειαν του Νομού Δράμας», 24 Απριλίου 1929.

που παρέμειναν εκεί. Βασικά ζητήματα που εξετάζονται είναι ο μουσουλμανικός φανατισμός, η ανεκτικότητα των ελληνικών αρχών, οι συκοφαντίες του τουρκικού τύπου, η τουρκική προπαγάνδα, οι συνωμοτικές κινήσεις, η ευγνωμοσύνη και ο φιλελληνισμός των εντοπίων και η επιθετικότητα των κεμαλιστών.⁶⁹¹

Εξάλλου, απεσταλμένοι συντάκτες του *Φωτός* που περιόδευαν στις πόλεις και τα χωριά της Μακεδονίας ή εντόπιοι περιέγραψαν, κάτω από τη στήλη «Από τας επαρχίας», την κατά τόπους εξέλιξη του προσφυγικού ζητήματος.⁶⁹²

Η στήλη «Επιστολαί εξ Αθηνών» του απεσταλμένου συντάκτη του *Φωτός* Γ. Πανελλήνιου ενημέρωνε το αναγνωστικό κοινό της Θεσσαλονίκης για εξελίξεις του προσφυγικού ζητήματος που διαδραματίζονταν στην Αθήνα και αφορούσαν τη συμπρωτεύουσα. Οι εξελίξεις μεταφέρονταν πάντα εμπλουτισμένες με τα σχόλια του συντάκτη, τα οποία ήταν βέβαια εναρμονισμένα με τις θέσεις της εφημερίδας.⁶⁹³ Συναφείς προς τη στήλη του Γ. Πανελλήνιου είναι οι στήλες του «Αθηναίου» και του «Παλαιού».⁶⁹⁴

Μία διαφορετική όψη της ζωής των προσφύγων και παράλληλα της θέσης που λαμβάνει το *Φως* απέναντί τους είναι αυτή που διαγράφεται μέσα από τη στήλη «Τα παρασκήνια της ζωής», την οποία επιμελείται το «Λαγωνικό». Σε αυτή διαβάζουμε διάφορες ιστορίες με πρωταγωνιστές πρόσφυγες, ιστορίες που ξετυλίγονται σαν παραμύθια. Η αφήγηση είναι ζεστή και ποιητική, πλημμυρισμένη από μια σαγηνευτική ευαισθησία. Έτσι, «η ωραία Ρωσσίς πρόσφυξ, η οποία από την χώραν του βορρά μετέφερε έως εδώ την δυστυχισμένην της νεότητα διά να υποστή όλας τας ταπεινώσεις και τους εξευτελισμούς της μαρτυρικής ζωής του πρόσφυγος... έπεσε ως μία θερμή σταγών μέσα εις το εξηγημένον κύμα της ακτής...». Ωστόσο «και διά το δυστυχές πνιγόμενον πλάσμα υπήρχεν ο άγγελος φύλαξ, όστις ηγρύπνει επί του μαρτυρίου του».⁶⁹⁵ Πιο εύθυμο και οπωσδήποτε σπαρταριστό είναι το αφήγημα «Περιπέτειαι συζύγου».⁶⁹⁶ Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι στα 1930 η έλευση των προσφύγων στη Φλώρινα και το δράμα των αστέγων αποτελεί θέμα ρομαντικού διηγήματος.⁶⁹⁷

Τέλος, στο *Φως* εντοπίζουμε και αναδημοσιεύσεις άρθρων, που πραγματεύονται το προσφυγικό ζήτημα, από ευρωπαϊκές εφημερίδες. Τα άρθρα αυτά ξεχωρίζουν από τα άλλα, λόγω της νηφαλιότητας και

691. Βλ. ενδεικτικά: Α. Κονιτόπουλος, «Η μεγάλη έρευνα του *Φωτός*. Εις του μουσουλμανικού φανατισμού την εστίαν», 28 Νοεμβρίου 1928. – Του ιδίου, «Το *Φως* εις την Θράκην μετά το “επεισόδιον”. Αι εργασίαι της Μικτής Επιτροπής. Η έκθεσις επί της καταστάσεως των μουσουλμάνων», 29 Νοεμβρίου 1928. – Του ιδίου, «Πώς εδημιουργήθη το “επεισόδιον Θράκης”», 30 Νοεμβρίου 1928, 1 Δεκεμβρίου 1928. – Του ιδίου, «Ομιλούν οι αρχηγοί των μουσουλμάνων. Η τουρκική προπαγάνδα εις την Δυτικήν Θράκην», 2 Δεκεμβρίου 1928, 3 Δεκεμβρίου 1928. – «Η έρευνα του *Φωτός* εις την Δυτικήν Θράκην. Τι επιδιώκουν οι “κεμαλισταί”», 11 Δεκεμβρίου 1928.

692. Βλ. ενδεικτικά: «Η κατάστασις των προσφύγων εις Σέρρας», 11 Σεπτεμβρίου 1923. – «Η κατάστασις των προσφύγων Δράμας», 19 Σεπτεμβρίου 1923. – «Αι ανάγκαι των επαρχιών. Το Πράβι», 21 Σεπτεμβρίου 1923. – «Η εγκατάστασις των προσφύγων εν Ξάνθη», 29 Σεπτεμβρίου 1923. – «Από την Δ. Μακεδονίαν, Η αγροτική εγκατάστασις των προσφύγων», 20 Ιανουαρίου 1925. – Χαρ. Κ. Συκιάς, «Από την Κομοτηνήν. Οι προσφυγ. οικίσκοι», 19 Οκτωβρίου 1925. – «Οι πρόσφυγες εν Δράμα. Χρειάζονται σπήτια. Ανεκπλήρωτοι υποσχέσεις», 3 Φεβρουαρίου 1925. – «Αι ανάγκαι του Κιλκίς», 16 Μαρτίου 1927, 18 Μαρτίου 1927, 24 Μαρτίου 1927. – Εξαπλάτανος, «Από την Καρατζόβα. Μία ωραία γιορτή του Εποικισμού», 7 Απριλίου 1927. – Β. Α. Βασιλικός, «Αι ανάγκαι των Γιαννιτών», 22 Απριλίου 1927, 24 Απριλίου 1927, 27 Απριλίου 1927, 28 Απριλίου 1927. – Ξαν. Γιοσμάς, «Από την Κατερίνην. Η ανέγερσις αστικού συνοικισμού. Ποίαι αι ανάγκαι των προσφύγων», 22 Ιουλίου 1927. – «Από την Ξάνθη. Διώξεις των προσφύγων διά παλαιά χρέη», 13 Νοεμβρίου 1928. – «Τα προσφυγικά ζητήματα Βερροίας. Οι προσφυγοπατέρες & οι τοκογλύφοι οργιάζουν. Η αγροτική εγκατάστασις & το έργον του Εποικισμού», 30 Νοεμβρίου 1928. – «Διά να γνωρίσωμεν τας επαρχίας μας. Καβάλλα. Η πόλις που αξίζει μεγαλυτέρας προσοχής», 20 Ιανουαρίου 1929. – Σ. Ευαγγελόπουλος, «Καϋμένη επαρχία. Ποία τα μεγάλα προβλήματα τα απασχολούντα την περιφέρειαν Γρεβενών», 3 Απριλίου 1929. – «Από την εσχатиάν της ελλην. επαρχίας. Νέα Ορεστιάς», 19 Απριλίου 1929. – «Ανά την Θεσσαλίαν. Τρίκαλα», 25 Ιουνίου 1929. – «Από την Προσωπιάνην. Η διανομή των γαιών», 27 Σεπτεμβρίου 1929. – «Από την Αγαθούπολιν. Πώς εμπαιζονται οι πρόσφυγες», 4 Δεκεμβρίου 1930.

693. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Πανελλήνιος, «Η αραιώσις και η εγκατάστασις των προσφύγων», 23 Μαρτίου 1923. – Του ιδίου, «Νέοι πρόσφυγες εις Μακεδονίαν», 8 Απριλίου 1922. – Του ιδίου, «Το δάνειο των προσφύγων», 25 Απριλίου 1923. – Του ιδίου, «Οι πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης», 12 Μαΐου 1923.

694. Ο Αθηναίος, «Αι υπηρεσίαι του Εποικισμού», 6 Ιουνίου 1924. – Ο Παλαιός, «Η προσφυγική θύελλα», 12 Απριλίου 1925. – Του ιδίου, «Και πάλιν το προσφυγικόν», 4 Ιουνίου 1925.

695. Το Λαγωνικό, «Ένα δράμα στη θάλασσα», 15 Μαρτίου 1922.

696. Το Λαγωνικό, «Περιπέτειαι συζύγου», 18 Μαρτίου 1922.

697. Γ. Χρ. Μόδης, «Μακεδονικά ιστορία. Η προσφυγοπούλα», 29 Δεκεμβρίου 1930.

της αποστασιοποίησης του συγγραφέα τους. Μία από τις ιδέες που απαντάται επανειλημμένα στα άρθρα που επιλέγονται είναι η “αναστήλωση του Ελληνισμού”. Όσον αφορά στη θεματολογία, τη μερίδα του λέοντος καταλαμβάνουν τα εποικιστικά σκάνδαλα και η βραδύτητα με την οποία εξελίσσεται η αποκατάσταση.⁶⁹⁸

Το Φως αποτελεί σαφώς μία πλουσιότερη και -τηρουμένων των αναλογιών- αξιόπιστη πηγή υλικού για την εξέλιξη του προσφυγικού ζητήματος, μία πρωτογενή πηγή απ’ όπου ο ιστορικός ερευνητής μπορεί να αλιεύσει πλήθος πληροφορίες. Πληροφορίες κυρίως αντλούμε: α) μέσα από άρθρα, όπου δηλώνεται η άποψη της εφημερίδας γύρω από το γίνεσθαι ή το δέον γενέσθαι, β) μέσα από τα κείμενα τρίτων, που δημοσιεύονται αυτούσια με ευθύνη του συντάκτη τους, γ) μέσα από συνεντεύξεις του Φωτός από πολιτευτές και κυβερνητικούς και δ) μέσα από την ημερήσια ειδησεογραφία. Στο άρθρο αυτό θα εξετάσουμε κυρίως την πρώτη ομάδα γραπτών, καθώς σε αυτά αποτυπώνεται πιο ανάγλυφα το στίγμα της εφημερίδας. Βεβαίως, το στίγμα αυτό καλύπτει ολόκληρο το φάσμα της ειδησεογραφίας, εφόσον η παρουσία, η απουσία και ο τρόπος παρουσίασης οπωσδήποτε διαμορφώνονται με γνώμονα την προσέγγιση του Φωτός.

Οι ιδιαιτερότητες του Τύπου, ως πηγής, απαιτούν από τον αναγνώστη και πολύ περισσότερο από τον ιστορικό ερευνητή την κατανόηση του αξιώματος ότι οι εφημερίδες αποτελούν ένα κάτοπτρο που διαθλά με επιδεξιότητα το είδωλο. Ο αρθρογράφος –υπάλληλος σε μία επικερδή επιχείρηση– ανασυνθέτει την πραγματικότητα με κριτήριο το πολιτικώς ορθόν. Η πραγματικότητα που βγαίνει μέσα από τις εφημερίδες, αποτελεί προϊόν επιμελούς φιλτραρίσματος ή και αυστηρής αποστείρωσης. Επομένως, ο μελετητής οφείλει να διαβάσει πολλές φορές πίσω από τις λέξεις, ώστε, αφού διαρρήξει τους κώδικες, να συλλάβει την «αλληλουχία των κρυφών νοημάτων» και να αντιληφθεί πού σταματά η πληροφόρηση και πού αρχίζει η παραπληροφόρηση.

Α. ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ

1. Η άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα και οι πρώτες αντιδράσεις

Η αθλιότητα των προσφύγων αποτελεί ίσως το κεφάλαιο εκείνο του προσφυγικού ζητήματος που προβάλλεται περισσότερο έντονα στο Φως, κατά τα πρώτα έτη τουλάχιστον. Μάλιστα, τις περισσότερες φορές ο συντάκτης δε μένει στην απλή περιγραφή του προβλήματος αλλά προχωρεί στην επισήμανση των αιτιών του, στην καταγγελία των υπευθύνων και σε υποδείξεις για την επίλυση του προβλήματος. Μέσα από τις σελίδες του Φωτός η αναμφισβήτητα τραγική κατάσταση των προσφύγων διαγράφεται ακόμα τραγικότερη. Παράλληλα, βλέπουμε ένα δριμύ κατηγορώ να υψώνεται κατά των υπευθύνων για τη δημιουργία και τη διαίωση του προβλήματος: κατά πρώτο λόγο των Φιλελευθέρων και κυρίως του Βενιζέλου και κατά δεύτερο, της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), της Υπηρεσίας Εποικισμού και της Κυβέρνησης. Ως προασπιστές των συμφερόντων των προσφύγων προβάλλονται κατά πρώτο λόγο, βεβαίως, ο βασιλιάς και το Λαϊκό Κόμμα και κατά δεύτερο ο Ερυθρός Σταυρός. Κατ’ αυτό τον τρόπο, το Φως μετουσιώνεται σε φως της αποκάλυψης των συμφορών και προστάτη του προσφυγικού κόσμου.

Ενόσω ο πόλεμος μαίνεται στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, εκείνοι, που λίγους μήνες αργότερα θα αποτελέσουν το μεγάλο κύμα των προσφύγων, είναι οι αδελφοί, τους οποίους «διά ποταμών αίματος και της αναλώσεως δισεκατομμυρίων ηλευθερώσαμεν» και οι οποίοι τώρα σφάζονται και ατιμάζονται. Για τη σωτηρία των ομοεθνών αυτών πρέπει ο ελληνικός λαός να υποστεί αγόγγυστα το καταναγκαστικό δάνειο

698. Βλ. ενδεικτικά: «Το Ελληνικόν πρόβλημα. Η αποκατάσταση του προσφυγικού κόσμου», 7 Ιουλίου 1926. – «Η αποκατάσταση του προσφυγικού κόσμου. Τι εγένετο διά τους αστούς και τους αγρότας. Εκατοντάδες χιλιάδων εγκαταλείφ. εις την τύχην των. Το Β' άρθρον της Εφημερίδος της Φραγκφούρτης». – «Το Ελληνικόν πρόβλημα. Η επίδρασις των προσφύγων διά την ελληνικήν αναδημιουργίαν. Το Γ' άρθρον της Εφ. Φραγκφούρτης», 9 Ιουλίου 1926.

της κυβέρνησης Γούναρη, να υποστεί «την μικράν αυτήν θυσίαν» καθώς αποτελεί τη μόνη λύση.⁶⁹⁹

Οι κεμαλικές θηριωδίες κατά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας περιγράφονται ή και καταγγέλλονται σε πολλά από τα φύλλα της εφημερίδας κατά τους μήνες που προηγούνται της Καταστροφής.⁷⁰⁰ Ιδιαίτερη αίσθηση προκαλούν τρία άρθρα του Αμερικανού δημοσιογράφου Χέμπερτ Άδαμς Γκίμπωνς, που δημοσιεύονται τον Ιούλιο υπό τον τίτλο «Αι αποκαλύψεις διά τους κεμαλισμούς». Η περιγραφή, ρεαλιστική και γι' αυτό συγκλονιστική, καθιστά τον αναγνώστη κοινών της ανείπωτης θηριωδίας: «... Εντός αυτής της εκκλησίας... μεταφέρονται και στιβάζονται φύρδην μίγδην οι ασθενείς, οι πάσχοντες εξ ευλογιάς ή εξηθηματικών τύφον, περιπνευμονίαν, δυσεντερίαν, χολέρα, οι υποφέροντες εκ λιμού με παγωμένους πόδας και ανοικτάς πληγάς... Ολοι αποθνήσκουν... Τα πτώματα δεν μετακινούνται καν».⁷⁰¹ Τον Οκτώβριο δημοσιεύεται, σε δύο μέρη, περιγραφή Ιταλού δημοσιογράφου, υπό τον τίτλο «Η τραγωδία της Σμύρνης».

Όταν η Σμύρνη πέφτει στα χέρια των Τούρκων και η απώλεια της Μικράς Ασίας αποτελεί πλέον τετελεσμένο γεγονός, το Φως καλεί τον βασιλιά να σπεύσει στην Αδριανούπολη, όπου: «... θα σπεύσωμεν όλοι όσοι δεν επιθυμούν την Γην αυτήν, την οποίαν χθες ηλευθέρωσεν ο Στρατός της Ελλάδος, να την ποτίσωσιν αύριον και πάλιν τα δάκρυα των νέων δούλων και τα αίματα των νέων μαρτύρων. Εάν Συ τεθής επί κεφαλής Βασιλεύ, δεν θα δυνηθή το άγριον θηρίον να πατήση επί νέων ερειπίων, επί νέας τέφρας, ουδέ θα πλημμυρίσουν αι οδοί και άλλων Ελληνίδων πόλεων από νεοσφαγή αίματα παρθένων και νηπίων, τα στίφη του Κεμάλ δεν θα κρεουργήσουν άλλους Μητροπολίτας και δεν θα ασελήσουν επί νέων παρθένων και άλλων αγνών κορών...».⁷⁰²

Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, η πυρπόληση της Σμύρνης και η προσφυγοποίηση του μικρασιατικού ελληνισμού βρίσκει το Φως στην πρώτη γραμμή της ενημέρωσης.⁷⁰³ Οι περιγραφές των γεγονότων που διαδραματίζονται στη Μικρά Ασία – με έμφαση στην τουρκική θηριωδία και την αναληγσία των

699. «Οι αργυροί οδόντες», 21 Μαρτίου 1922.

700. «Η φρικιαστική έκθεσις», 19 Μαΐου 1922.

701. Χ. Άδ. Γκίμπωνς, «Αι αποκαλύψεις διά τους κεμαλισμούς», 11 και 12 Ιουλίου 1922. Βλ. επίσης Αρν. Φρακκαρόλι, «Η τραγωδία της Σμύρνης. Μεταξύ φλογών, σφαγών και θαλάσσης», 4 και 5 Οκτωβρίου 1922.

702. «Βασιλεύ», 3 Σεπτεμβρίου 1922.

703. Σημειωτέον ότι η εφημερίδα δεν περιμένει το μεγάλο κύμα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής για να ασχοληθεί με τα προσφυγικά ζητήματα. Για παράδειγμα, σε άρθρο που δημοσιεύεται τον Ιανουάριο του 1922 περιγράφονται τα «δεινοπαθήματα» των προσφύγων Κιλκίς, εξάιρεται η φιλευσπλαχνία της «φιλοστόργου» βασίλισσας και καταγγέλλεται η ολιγωρία του Εποικισμού. Άρθρο του Μαρτίου του ίδιου έτους περιγράφει την «αξιοθρήνητον» κατάσταση των Καυκασίων και των Ποντίων και την παράλυση της Γενικής Διοίκησης. Σε άρθρο επίσης που δημοσιεύεται το Μάιο, καταγγέλλεται η «τρομοκρατία» των Τούρκων της Μακεδονίας κατά των προσφύγων. Βλ. «Δεινοπαθήματα προσφύγων», 8 Ιανουαρίου 1922. – «Οι πρόσφυγες του Εσωτερικού», 25 Μαρτίου 1922. – «Γιασανίν Κελαμεντίν», 9 Μαΐου 1922.

ξένων—⁷⁰⁴ η άφιξη των προσφύγων και των στρατιωτών στην Ελλάδα, τα διπλωματικά παρασκήνια⁷⁰⁵ και οι εκκλήσεις προς το κοινό για φιλαλληλία αποτελούν, από τις 27 Αυγούστου έως και το τέλος Σεπτεμβρίου, τα κύρια θέματα της εφημερίδας.

Στις 5 Σεπτεμβρίου το Φως ανακοινώνει ότι «*διαθέτει δωρεάν τας στήλας αυτού διά κάθε πρόσφυγα, όστις θέλει να δημοσιεύση ολιγόστιχον ειδοποίησιν ζητών πληροφορίας περί οικείων του ή δίδων τοιαύτας*».⁷⁰⁶ Στο φύλλο της 6^{ης} Σεπτεμβρίου η εφημερίδα συμπληρώνει ότι: «*Οι πρόσφυγες δύνανται να δημοσιεύουν αγγελίας δι' ενοικιάσεις και αγοράς οικιών. Δι' εύρεσιν εργασίας κ.λ.π. Ειδικός συντάκτης του Φωτός τίθεται εις την διάθεσιν παντός πρόσφυγος δι' οιονδήποτε υπόθεσιν αυτού ενώπιον των Δημοσίων αρχών και άλλης τινός αρχής ή επιχειρήσεως*».⁷⁰⁷ Στο πλαίσιο αυτό, από τις 5 Σεπτεμβρίου απαντάμε στις σελίδες του Φωτός τις στήλες «Πρόσφυγες ζητούντες εργασίαν», «Πληροφορία διά τους αγνοουμένους» και «Πρόσφυγικά».

Μέσα από τις σελίδες του Φωτός η Θεσσαλονίκη πληροφορείται για τους νέους πρόσφυγες που καταφθάνουν καθημερινά, τον όλεθρο μέσα από τον οποίο ξέφυγαν και το μαρτύριο που βιώνουν.⁷⁰⁸ Οι περιγραφές συμπληρώνονται από φωτογραφίες που υποστηρίζουν τα γραφόμενα.⁷⁰⁹

Παράλληλα με τις πιο πάνω περιγραφές, το Φως απευθύνει στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης αγωνιώδεις εκκλήσεις για αρωγή υπέρ των προσφύγων.

Όπως υποστηρίζεται στις 3 Σεπτεμβρίου, λόγοι φιλανθρωπίας επιβάλλουν τη φιλοξενία, από κάθε εύπορη οικογένεια, ενός ή δύο προσφύγων.⁷¹⁰ Όσοι μπορούν αλλά παρόλα αυτά δεν προσφέρουν στέγη στα προσφυγόπουλα, «*δεν μπορεί παρά να αισθανθούν τύψιν συνειδήσεως οσάκις θ' ακούσουν ότι πέθανε ένα μικρό προσφυγόπαιδο, ... διότι η συνειδήσις τους θα τους λέγη ότι αυτό το παιδί μπορούσε να ήτο στα χέρια των και να εσώζετο*».⁷¹¹

Όπως παρατηρούμε, το Φως ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα γυναικόπαιδα. Τον Οκτώβριο του 1922 ο Σ. Τριανταφυλλίδης απευθύνει έκκληση βοήθειας προς την ευάλωτη αυτή ομάδα, εξηγώντας παράλληλα πως από αυτήν εξαρτάται η αναγέννηση της Ελλάδας: «*... Είνε ζήτημα τιμής αλλά και ζήτημα εθνικής υπάρξεως να μη αποθάνωσι τα 400 ή 450 χιλιάδες γυναικόπαιδα ταύτα επί της γης της Ελλάδος, εις την οποίαν διεσώθησαν χάριν του μέλλοντος της φυλής μας... Τα γυναικόπαιδα ταύτα θα είνε ο εθνικός στρατός του μέλλοντος, όστις θα λάβη αγρίαν εκδίκησιν διά την σφαγήν των γονέων και των αδελφών του, όστις θα πολεμήση διά ν' ανακτήση τους τάφους των πατέρων του...*».⁷¹²

704. Βλ. ενδεικτικά: «Η εθνική συμφορά. Αι τελευταίαι ημέραι τη Ελληνικής Ιωνίας. Αντίο Σμύρνη μας γλυκιά», 1 Σεπτεμβρίου 1922. – «Το εθνικόν πένθος. Αι τελευταίαι στιγμαί της σμυρναϊκής τραγωδίας. Φρικιαστικά μαρτύρια των Ελλήνων και Αρμενίων. Ο όλεθρος της τουρκικής θηριωδίας. Η Σμύρνη σωρός ερειπίων», 1 Σεπτεμβρίου 1922. – «Η σφαγή του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Πρωτάκουστος η τουρκική θηριωδία», 19 Απριλίου 1923.

Βλ. επίσης την περιγραφή της εκκένωσης της Αδριανούπολης (Οκτώβριος 1922), η οποία παρομοιάζεται με την έξοδο από την Ιερουσαλήμ: Αθ. Ζαρδαλίδης, «Η εκκένωσις της Αδριανουπόλεως. Θρήνοι & οδυρμοί των κατοίκων. Κατάρα και ανάθεμα στους υπαιτίους», 5 Οκτωβρίου 1922. – Του ιδίου, «Ο πένθιμος χείμαρρος που φεύγει προς το Καραγάτς. Τα πάντα εγκαταλείπονται εις τον βάρβαρον εχθρόν», 10 Οκτωβρίου 1922. – Κ. Ξ. Στυλιανός, «Εξ Αδριανουπόλεως. Καλές αντάμωσες», 11 Οκτωβρίου 1922. – Γ. Αποστολίδης, «Από την τραγωδίαν της Θράκης. Τι γίνεται εις το Διδυμότειχον. Μυριάδες προσφύγων εις το ύπαιθρον», 16 Οκτωβρίου 1922. – «Η τραγωδία του Θρακικού πληθυσμού. Μία ολόκληρος στρατιά δυστυχισμένων υπάρξεων. Η καταγίς που εσάρωσε μίαν ευτυχίαν. Από την παρισινή Ζουρνάλ», 18 Οκτωβρίου 1922..

705. «Το στίγμα της Ευρώπης», 3 Σεπτεμβρίου 1922. – «Συνυπεύθυνοι», 4 Σεπτεμβρίου 1922.

706. «Το Φως διά τους πρόσφυγας», 5 Σεπτεμβρίου 1922.

707. «Διά τους πρόσφυγας», 6 Σεπτεμβρίου 1922.

708. Βλ. ενδεικτικά: «Αφιξίς νέων προσφύγων εκ Σμύρνης. Το μαρτύριον των γυναικοπαίδων της παραλίας. Κατακρευοργούνται οι αιχμάλωτοι στρατιώται υπό των Τούρκων. Η στάσις των Ευρωπαίων απέναντι των προσφύγων. Ο επίλογος του Σμυρναϊκού δράματος», 8 Σεπτεμβρίου 1922. – «Νέοι πρόσφυγες», 27 Σεπτεμβρίου 1922.

709. Βλ. ενδεικτικά: «Από την μικρασιατικήν τραγωδίαν: εικ. 1: Πρόσφυγες φεύγοντες εκ Σμύρνης, εικ. 2: Πρόσφυγες φθάνοντας εις τα ελληνικά παράλια», 24 Σεπτεμβρίου 1922. – «Τα θύματα της τουρκικής αγριότητος. Ατυχείς πρόσφυγες εκ Μικράς Ασίας όπως θέλουν οι Χριστιανικάί Δυνάμεις να μεταβάλουν και τους Έλληνας της Θράκης», 28 Σεπτεμβρίου 1922. – «Τα θύματα της χριστιανικής Ευρώπης. Πρόσφυγες αποβιβαζόμενοι εις τον λιμένα της Θεσσαλονίκης», 3 Οκτωβρίου 1922.

710. «Η στέγασις», 3 Σεπτεμβρίου 1922.

711. «Σώσωμεν τα μικρά», 7 Οκτωβρίου 1922.

712. «... Είνε ζήτημα τιμής αλλά και ζήτημα εθνικής υπάρξεως να μη αποθάνωσι τα 400 ή 450 χιλιάδες γυναικόπαιδα ταύτα επί της γης της Ελλάδος, εις την οποίαν διεσώθησαν χάριν του μέλλοντος της φυλής μας... Τα περισσότερα των γυναικοπαίδων είναι

Η εκμετάλλευση και η τρομοκρατία των προσφύγων από επιτηδείς και κυρίως των γυναικών από μαστροπούς, είναι φαινόμενα που καταγγέλλονται δριμύτατα.⁷¹³

Στις σελίδες της εφημερίδας το προσφυγικό ζήτημα παρουσιάζεται ως πρόβλημα όλων των Ελλήνων και η αρωγή προς τους πρόσφυγες κοινό καθήκον, από την εκπλήρωση του οποίου εξαρτάται το μέλλον όλων: «Θέλετε να σωθώμεν; Έλθετε να δώσωμεν... όχι τους οβολούς μας αλλά μέρος της περιουσίας ημών, όχι εκ του περισσέματος αλλά τμήμα εκ των υπαρχόντων μας... Μόνο εις νόμος επιβάλλων την εισφορά του τρίτου της περιουσίας εκάστου θα ηδύνατο να σώση την κατάστασιν...».⁷¹⁴ Το καθήκον της προσφοράς υπέρ των προσφύγων βαραίνει περισσότερο τους ώμους των πλουσίων. «Οι 5.000 εκατομμυριούχοι ας σώσουν το 1.000.000 των προσφύγων», προτρέπει το Φως.⁷¹⁵ Με ιδιαίτερη θέρμη εξαιρείται η πράξη του Αδαμάντιου Πέτσιου, που παραχώρησε στέγη σε δέκα προσφυγόπαιδα: «... Η πράξις αύτη... διά την οποίαν συγχαίρομεν αυτόν θερμότατα, ας γίνη παράδειγμα μιμήσεως εις τους διαφόρους πολυταλάντους της πόλεώς μας...».⁷¹⁶

Κατηγορηματική είναι η στάση του Φωτός προς τους παραπονούμενους κατόχους των επιταχθέντων δημοσίων μεγάρων: «... Οι κύριοι αυτοί οι... έχοντες σπήτια στο Βουκουρέστι και χωράφια στη Βλαχιά, δεν εσκέφθησαν αφού επί τόσα έτη αδαπάνως σχεδόν εχρησιμοποίησαν τα δημόσια αυτά μέγαλα να δώσουν ό,τι ήτο δίκαιον να δοθή υπέρ των προσφύγων... Διατί δεν προσήλθον αυτοπροαιρέτως... να δώσουν υπέρ των προσφύγων... ό,τι κερδίζουν αυτού εξ ενοικίου και να δώσουν τούτον διά μίαν εξαμηνίαν;... Είναι καιρός νομίζομεν να γίνη τούτο».⁷¹⁷

Μάλιστα, το Φως προβάλλει στα φύλλα του και άλλα μέτρα, τα οποία πρέπει να ληφθούν, είτε πρόκειται για ιδέες δικές του είτε για προτάσεις που έχουν υποβληθεί από προσφιλείς του πολιτικούς.⁷¹⁸ Ένα από τα μέτρα αυτά είναι η εθνικοποίηση των μοναστηριακών κτημάτων, καθώς «... ευσέβεια δεν δύναται να ονομασθή και να είνε κάτι το οποίον προτιμά να βλέπη την αθλιότητα ρέουσιν εις τας οδούς και αστέγους και γυμνούς ανθρώπους θνήσκοντας εις τα πεζοδρόμια διά να μη στερηθούν της ευζωΐας των ολίγων εκατοντάδων αγίων πατέρων».⁷¹⁹

Η αρωγή προς τους πρόσφυγες, σε οποιαδήποτε μορφή, δεν περνά απαρατήρητη. Εξαιρώντας την εισφορά των Καυκασίων Καλαμαριάς προς τους νέους πρόσφυγες, η εφημερίδα γράφει: «Οι εις αθλίαν και ελεεινήν κατάστασιν ευρισκόμενοι πρόσφυγες εκ Καυκάσου, μας δίδουν το λαμπρόν παράδειγμα αδελφικής αλληλεγγύης και αυτοθυσίας... Αφήσαντες κατά μέρος την δυστυχίαν των, έστρεψαν τα βλέμματά των προς τους περισσότερον σήμερον δυστυχούντες...».⁷²⁰ Η βοήθεια προς τους πρόσφυγες από κυβερνήσεις, οργανισμούς, ομάδες ατόμων και μεμονωμένα άτομα αποτελεί πράξη αξιέπαινη και ως τέτοια γνωστοποιείται

άρρενα, από ηλικίας 2-12 ετών. Ευλογητός ο Θεός... Αι νεαράι ψυχαί των μέσα στα δάκρυα των στερήσεων ποτίζονται με τα αισθήματα, τα οποία οδηγούσιν τους αδικουμένους λαούς εις την ιεράν εκδίκησιν. Τα γυναικόπαιδα ταύτα θα είνε ο εθνικός στρατός του μέλλοντος, όστις θα λάβη αγρίαν εκδίκησιν διά την σφαγήν των γονέων και των αδελφών του, όστις θα πολεμήσιν διά ν' ανακτήσιν τους τάφους των πατέρων του. Αρκεί μόνον να δείξωμεν προς αυτά στοργήν και αγάπην... Τα γυναικόπαιδα είναι γυμνά, δεν έχουσι στέγην, είναι ανυπόδητα... Μετ' ολίγας ημέρας, αν δεν συνδράμωμεν προς αποτελεσματικήν συνδρομήν της, η γενεά αύτη του μέλλοντος θα υποκύψη εις τας ταλαιπωρίας και τας στερήσεις... Και τότε σβήνει διά παντός η ελπίς της αναγεννήσεως της Ελλάδος... Κάμνομεν έκκλησιν εις την αιμάσσουσαν Ελληνικήν ψυχήν, η οποία ούτε διεφθάρη ούτε απελπίσθη από την τελευταίαν ατυχίαν. Ζητούμεν εν κλινοσκεπάσμα διά τα ορφανά και τα γυναικόπαιδα της Μ. Ασίας. Ζητούμεν μικράν γωνίαν εις τον οίκον του Έλληνος οικογενειάρχου διά να κοιμάται, διά να παραχειμάση έν μικρόν, το οποίον πρέπει να ζήση διά να αποτελέση τον στρατόν της εθνικής εκδίκησεως... Και όταν η Ελληνική φιλοπατρία κάμη τοιαύτην γενναίαν χειρονομίαν, περιθάλλουσα εις τας οικογενειακάς της αγκάλας τα ανήλικα της εθνικής τραγωδίας, θα πεισθώσι τότε και οι αδικήσαντες ημάς ξένοι, ότι η Ελλάς δεν αποθνήσκει, αλλά θα ζήσει διά να αμείψη τους φίλους της, και διά να εκδικηθή τους εχθρούς της». Σοφ. Τριανταφυλλίδης, «Στέγην και κλινοσκεπάσματα διά τα γυναικόπαιδα», 2 Οκτωβρίου 1922.

713. «Η εκμετάλλευσις», 18 Σεπτεμβρίου 1922. – «Παράπονα χωρικών», 5 Οκτωβρίου 1922. – «Η εκμετάλλευσις», 9 Οκτωβρίου 1922. – Δημ. Αλεξανδρίδης, «Η εκμετάλλευσις», 30 Σεπτεμβρίου 1922.

714. «Να δώσωμεν το 1/3 διά να σώσωμεν τα 2/3», 7 Οκτωβρίου 1922.

715. «Οι 5.000 εκατομμυριούχοι ας σώσουν το 1.000.000 των προσφύγων», 8 Οκτωβρίου 1922.

716. «Ένα αξιομίμητον παράδειγμα», 19 Δεκεμβρίου 1922. Βλ. και φώτο. – «Μία ευγενής πράξις», 17 Ιουλίου 1923.

717. «Τα επιταχθέντα», 1 Οκτωβρίου 1922. – «Η στέγασις των προσφύγων», 5 Οκτωβρίου 1922.

718. Βλ. ενδεικτικά: «Η στέγασις των προσφύγων. Ανάγκη ιδρύσεως νοσοκομείων», 22 Σεπτεμβρίου 1922.

719. «Και περί καλογέρων τίποτε;», 9 Οκτωβρίου 1922. – «Και αι μοναί», 20 Οκτωβρίου 1922.

720. «Οι πρόσφυγες υπέρ των προσφύγων», 8 Σεπτεμβρίου 1922.

και εξαίρεται, ώστε να λειτουργήσει ως παράδειγμα.⁷²¹ Η μεταφορά και διατροφή 150 χιλιάδων προσφύγων από την κυβέρνηση των Η.Π.Α. «αποτελεί την ευγενεστέραν και ανθρωπιστικωτέραν εκδήλωσιν εξ όσων ηδύναντο κατά την στιγμήν ταύτην να εμφανισθούν...».⁷²²

Ο φορέας, του οποίου το έργο υπέρ των προσφύγων εξαίρεται περισσότερο, είναι ο Ερυθρός Σταυρός Θεσσαλονίκης, ο οποίος αποτελεί, σύμφωνα με το Φως, καύχημα της πόλεως. Η ακαταπόνητη δράση, η “προηγμένη και οργανωμένη” φιλαλληλία, η πατρική φιλοστοργία και η φιλογένεια της οργάνωσης προβάλλονται σε πλήθος περιπτώσεων.⁷²³

Οπωσδήποτε η εφημερίδα δεν περιορίζεται σε εκκλήσεις αρωγής σε άτομα και σε οργανισμούς αλλά στρέφεται, ολοένα και περισσότερο, προς την Κυβέρνηση και τη Γενική Διοίκηση. Τον Δεκέμβριο του 1922 οι επιπλήξεις-εκκλήσεις του Φωτός προς την τελευταία για συνεπέστερη μέριμνα για τη διατροφή και τη στέγαση των προσφύγων είναι σχεδόν καθημερινό φαινόμενο.⁷²⁴ Η εφημερίδα δεν κρύβει την ευαρέσκειά της για την αποτελεσματικότητα των παρατηρήσεών της· ακολούθως, όμως, υπογραμμίζει ότι τα όσα έγιναν δεν φτάνουν: «...Η ιδιωτική πρωτοβουλία... επετέλεσε θαύματα... ο ελληνικός ερυθρός σταυρός εθριάμβευσε. Ο κ. Λάμπρος εργάζεται με αυταπάρνησιν. Τι υπολείπεται όμως; Να σταλούν εντεύθεν άφθονα τρόφιμα και ενδύματα αμερικανικά... Ελπίζομεν ότι αι ειλικρινείς συστάσεις μας, αι αποβλέπουσαι εις την εξυπηρέτησιν του προσφυγικού κόσμου, δεν θα παρέλθουν απαρατήρηται».⁷²⁵

Με την πάροδο του χρόνου η κριτική της εφημερίδας κατά της προσφυγικής πολιτικής της Κυβέρνησης, όπως αυτή υλοποιείται μέσα από τις αρμόδιες υπηρεσίες, γίνεται ολοένα και οξύτερη.⁷²⁶ Η Κυβέρνηση βάλλεται για αδιαφορία, ολιγωρία και αναβλητικότητα.⁷²⁷ Το Νοέμβριο του 1923 εξαπολύεται δριμεία επίθεση κατά του κ. Δοξιάδη, καθώς «... η υπηρεσία της Περιθάλψεως και προπαντός της στεγάσεως δεν εστάθη εις το ύψος της».⁷²⁸ Φωτεινό σημείο στην όλη δράση της Κυβέρνησης κρίνεται η σύναψη, τον Ιούλιο του 1923, προσφυγικού δανείου. Το γεγονός πανηγυρίστηκε ως μία «πρώτης τάξεως Ελληνική επιτυχία, ίση και ακόμη ανωτέρα προς την επιτυχίαν της ειρήνης», καθώς τα χρήματα αυτά θα αποτελούσαν το μέσο για τη σωτηρία των προσφύγων και του έθνους.⁷²⁹

Τον Ιανουάριο του 1924 το Φως αποδίδει την ελεεινή κατάσταση, την οποία εξακολουθούν να βιώνουν οι πρόσφυγες, στην μη «επαναφορά του πολιτεύματος εις την κανονική του τροχιάν» και στην ασύστολη εκμετάλλευσή τους κατά τις προηγούμενες εκλογές: «Αλλά τότε οι πρόσφυγες δεν απετέλουν παρά μόνον αντικείμενον εκλογικής εκμεταλλεύσεως. Διεκινούνται και μετακινούνται από τόπον εις τόπον και από την

721. Βλ. ενδεικτικά: «Δωρεαί υπέρ των προσφύγων», 24 Σεπτεμβρίου 1922. – «Υπέρ των ορφανών», 28 Σεπτεμβρίου 1922. – «Μετ' ευγνωμοσύνης, 11 Οκτωβρίου 1922». – «Μουσική κίνησις. Συναυλία υπέρ των προσφύγων», 12 Οκτωβρίου 1922. – «Ο Αγγλικός Ερυθρός Σταυρός», 14 Μαΐου 1923. – «Η έρευνά μας. Η Αμερικανική Περίθαλψις της Εγγύς Ανατολής», 16 και 17 Δεκεμβρίου 1928.

722. «Ευγνωμοσύνη», 13 Σεπτεμβρίου 1922.

723. «Η δράσις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού από της συστάσεώς του μέχρι σήμερα εις όλα τα στάδια της ευποιίας και ιδίως εν τη πόλει μας κατά την τελευταίαν τριετίαν της αφίξεως των αδελφών μας προσφύγων, ήτο τόσον τελεσφόρος και τόσον αποτελεσματική ώστε να περιττεύη πάσα ιδιαίτερα σύστασις μας... ενίσχυσιν του τόσον φιλανθρώπως δρώντος εν τη πόλει μας λαμπρού τούτου σωματείου μας αγάπης και φιλαλληλίας...».

Βλ. ενδεικτικά: «Οι πρόσφυγες και ο ελληνικός Ερυθρός Σταυρός», 1 Μαΐου 1922. – «Τα ορφανά των προσφύγων», 28 Ιουνίου 1922. – «Ο Ερυθρός Σταυρός», 17 Ιουλίου 1922. – «Ο αυριανός έρανος του Ερυθρού Σταυρού», 26 Σεπτεμβρίου 1923, απ' όπου και το παραπάνω απόσπασμα.

Αξιοσημείωτη είναι, στα 1925, η διάκριση μεταξύ του Ερυθρού Σταυρού της Αθήνας και του Ερυθρού Σταυρού. Σύμφωνα με το Φως, ο Κεντρικός Ερυθρός Σταυρός στην Αθήνα διευθύνεται από πλουτοκράτες, εισπράττει εκατομμύρια και από τον λαό και από το κράτος και έχει μικρή κοινωνική προσφορά. Από την άλλη, ο Ερυθρός Σταυρός στη Θεσσαλονίκη επέδειξε, με την έλευση των προσφύγων, πραγματική φιλαλληλία και φιλογένεια. «Περί του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», 5 Μαΐου 1925.

724. Βλ. ενδεικτικά: «Οι πρόσφυγες της πόλεως», 10 Δεκεμβρίου 1922.

725. «Οι πρόσφυγες Θεσ/νίκης. Το ζήτημα των διανομών», 13 Δεκεμβρίου 1922.

726. «Η θέσις των προσφύγων», 21 Σεπτεμβρίου 1923.

727. «Η κινδυνώδης άποψις του προσφυγικού ζητήματος», 3 Μαρτίου 1922.

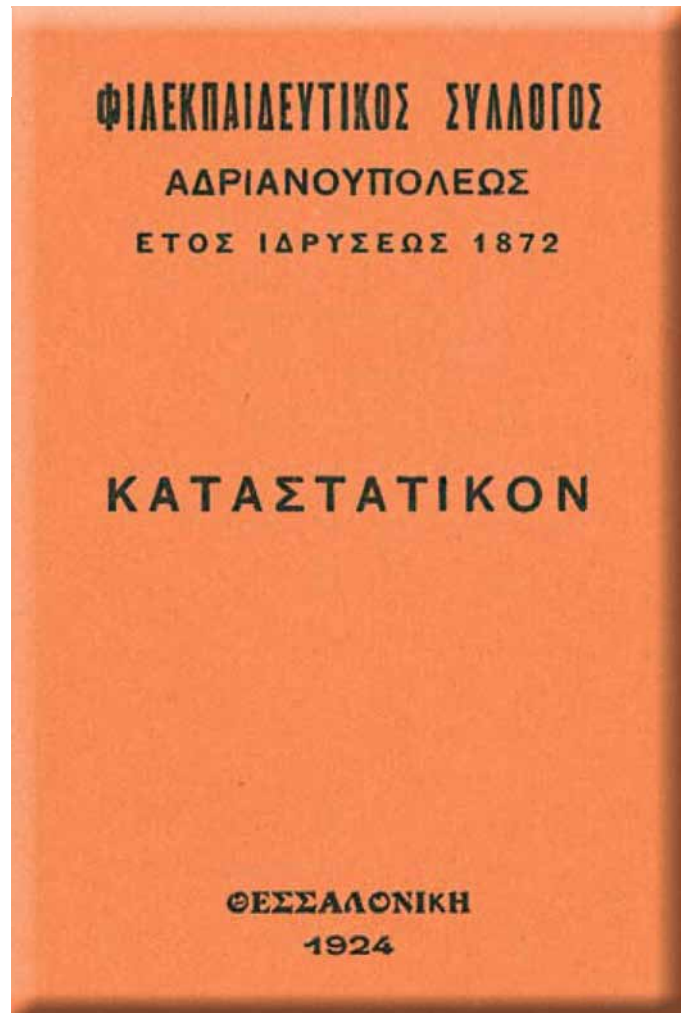
728. «Η στέγασις των προσφύγων», 1 Σεπτεμβρίου 1923.

729. «Το προσφυγικόν δάνειον», 10 Ιουλίου 1913.

μίαν πολιτικήν απόχρωσιν εις την άλλην, διά να κατασκευαθή η δημοκρατική σαλάτα...».⁷³⁰

Ένα θέμα που επισημαίνεται για πρώτη φορά το Νοέμβριο του 1922 και έκτοτε καταγγέλλεται επανειλημμένα, είναι η ανισότητα που παρατηρείται στο ζήτημα της περίθαλψης των προσφύγων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Φωτός, όλα τα βοηθήματα παραμένουν στην Αθήνα ενώ η συμπρωτεύουσα μάταια περιμένει αρωγή.⁷³¹

Είναι πολύ σημαντικό ότι από πολύ νωρίς το Φως δημοσιεύει άρθρα, όπου τονίζεται η σοβαρότητα του προσφυγικού ζητήματος και αναλύεται η πολύπλευρη επίδρασή του στην πολιτική, την κοινωνική και την οικονομική ζωή. Σε άρθρο που δημοσιεύεται την 1^η Οκτωβρίου του 1922, η εφημερίδα επισημαίνει ότι το προσφυγικό ζήτημα είναι περισσότερο σημαντικό από κάθε άλλο κοινωνικό ή οικονομικό ζήτημα. Όπως εξηγεί ο αρθρογράφος, «πεντακόσιαι χιλιάδες Μικρασιατών... θύματα της οικτράς και εγκληματικής πολιτικής του ελευθέρου κράτους, κατεστραμμένοι τελείως, εξερριζώθησαν από τον τόπον τους... και ερρίφθησαν εις την Ευρωπαϊκήν Ελλάδα. Πιθανώς εις αυτούς θα προστεθούν και έτεροι 300 χιλιάδες από την Θράκην καθώς και εκατοντάδες χιλιάδων Ελλήνων και Αρμενίων από την Κων/πολιν και τα πέριξ αυτής... Με άλλα λόγια, ολόκληρον ενάμισυ εκατομμύριον το οποίον θα αυξηθή με όσους επιζήσουν από τους εκτοπισθέντας εκ του άρρενος πληθυσμού των, καθώς και εκείνους που θα επιζήσουν από τους εκτοπισμούς του Πόντου. Το ενάμισυ αυτό εκατομμύριον, κατεστραμμένον τελείως, έρχεται να ζήση εις την υπολειφθήσαν Ελλάδα... Πώς θα ζήση... ο τεράστιος αυτός αριθμός εις τόπον, τον οποίον η συσσωρεύσασα τόσας καταστροφάς εγκληματική πολιτική εφρόντισε να τον καταστρέψη και οικονομικώς;... Και η αντιμετώπισις... είνε μία. Η αντί πάσης θυσίας έντασις της οικονομικής μας ζωής... Αφ' ενός μεν διά της αυξήσεως της παραγωγικότητος του τόπου... αφ' ετέρου δε διά του περιορισμού της εκμεταλλεύσεως του παρασιτισμού... Διά να γίνη όμως αυτό δεν αρκεί μόνον η ενέργεια του Κράτους, το οποίον αιχμάλωτον της εν τη πρωτευούση σαπίλας και εκμεταλλεύσεως πελαγοδρομεί διαρκώς και επιδεινώνει τα πράγματα... Ας το εννοήσωμεν καλά όλοι μας... η μέθοδος του ταχυπλουτισμού, η διανοητικότης του μπεζαντή οφείλουν πλέον να τερματισθούν... Και να τον αντικαταστήση η θετική εργασία, η παραγωγική ενασχόλησις, η παραγωγική ενέργεια και η οργανωμένη δράσις... Ας δώσωμεν όλοι τα χέρια, ας ενώσωμεν τας προσπάθειάς μας διά την ταχίστην μεταμόρφωσιν των προσφύγων που φιλοξενούμεν από θλιβερά ερείπια συμφοράς εις

Το εξώφυλλο του καταστατικού του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ανδριανουπόλεως που επανασυστήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1924. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ανδριανουπόλεως.

730. «Αι προσφυγικά διαμαρτυρία», 5 Ιανουαρίου 1924.

731. «Η περίθαλψις των προσφύγων», 7 Δεκεμβρίου 1922. – «Οι πρόσφυγες Θεσ/νίκης. Το ζήτημα των διανομών», 13 Δεκεμβρίου 1922. – «Τα Αμερικανικά βοηθήματα», 14 Δεκεμβρίου 1922. – «Οι πρόσφυγες Θεσ/νίκης & αι Αθήναι», 14 Δεκεμβρίου 1922. – Κουβέρται άχρηστοί», 14 Ιανουαρίου 1923.

18

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Αριθ. Πρωτ. **5 12.**

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

Ο υπογεγραμμένος Δήμαρχος Καστορίας **Βασίλειος Νικίδης**
βάσει των υπ' όψιν ήμων στοιχείων και υποβληθείσης ήμιν υπευθύνου δηλώσεως υπό
του **Κυρίλλου Πακακυρίλλου πατρός** του εν τή ως άνω φωτογραφία
εικονιζομένου αδηλώτου **Πακακυρίλλου 'Αβραάμ** του **Κυρίλλου**
και τής **Γεθσημανῆς** πιστοποιούμεν ότι: Ο αδήλωτος οὗτος.

1) Έγεννήθη εν **Συνασφ**, του **Νομού 'Ικονίου**
----- κατά τὸ ἔτος **χίλια ἑννε-**
ακόσια δέκα πέντε (1915).-

2) Κατόκησεν ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του και ἐφ' ἑξῆς ἀλληλοδιαδόχως ἐν **Συ-**
νασφ μέχρι του ἔτους **1923** και ἐκεῖθεν ἦλθεν εἰς Καστορίαν, ἔν-
θα και διαμένει.

3) Ἦδη κατοικεῖ ἐν **Καστορίᾳ** του Δήμου **Καστορίας**
τῆς Ἐπαρχίας **Καστορίας**.

4) Τυγγάνει ὡς πρὸς τὸ θρήσκευμα **Χριστιανός Ὁρθόδοξος.**

5) Τὸ ἐπάγγελμά του εἶναι **φοιτητής.**

6) Δὲν εὔρηται ἐγγεγραμμένος εἰς τὸ μητρώον ἀρρένων του καθ' ἡμᾶς Δήμου οὔ-
τε ἄλλου τινος Δήμου ἢ Κοινότητος του Ἑλληνικοῦ Κράτους.

7) Ο πατήρ αὐτοῦ **δαδὲ** εὔρηται ἐγγεγραμμένος ἐν τῷ μητρώῳ ἀρρένων του
καθ' ἡμᾶς Δήμου ὑπ' αὐξ. ἀριθ. **90** και ἔτος γεννήσεως **χίλια ὀκτακόσια**
ὀγδοήκοντα τέσσαρα (1884).-

Ἐφ' οἷς συνετάγη τὸ παρὸν και υπογράφεται ὡς ἔπεται.

Ἐν Καστορίᾳ τῇ **3** **Αὐγούστου** 193 **4**
Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ο ΔΗΜ. ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΟΣ

Πιστοποιητικό του Δήμου Καστορίας για πρόσφυγα από τη Συνασό Νομού Ικονίου. 3 Αυγούστου 1934.
 Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Αρχείο Δήμου Καστορίας.

παραγωγικούς παράγοντας του τόπου μας». ⁷³² Στα μέσα Οκτωβρίου το έντονο ενδιαφέρον για τις εκλογές εξοργίζει το Φως, που, αφού αναλύει για άλλη μία φορά τη σοβαρότητα του προσφυγικού ζητήματος, καταλήγει: «... Όλα αυτά τα ζητήματα, τα οποία έπρεπε να συζητούμεν και να ξανασυζητούμεν και εκ τρίτου να επαναλαμβάνομεν την συζήτησιν, παραμέρισαν προ των ΕΚΛΟΓΩΝ. Αβάντι λα μουζικα! Εμπρός εις τον βδελυρόν χορόν της κομματικής ορχήστρας χορεύσατε Έλληνες, αφού την Ελλάδα προ παντός αι εκλογαί την ενδιαφέρουν». ⁷³³

2. 1924-1930: Η εξέλιξη του προσφυγικού δράματος μέσα από τις έρευνες του Φωτός

Η ύπαρξη άστεγων προσφύγων και το πλήθος των θανάτων εκ ψύξεως τον χειμώνα του 1924 επιρρίπτονται στην εσφαλμένη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος από τους κυβερνώντες. Τα σχετικά άρθρα του Φωτός αποτελούν μνημεία συμπαράστασης προς τους πρόσφυγες και υπονόμησης των πολιτικών αντιπάλων και των προσφυγοπατέρων: «Η εγκληματική αδιαφορία, η εξωφρενική επιπολαιότητα της διαχείρισεως του ζητήματος, η χυδαία εκλογική εκμετάλλεσις απέτέλεσαν ληξιπρόθεσμα γραμμάρια, των οποίων δυστυχώς η λήξις φθάνει με τον τρομερόν χειμώνα που ενέσκηψεν απειλώντας τους ατυχείς πρόσφυγας να πληρώσουν όλα αυτά με την ζωήν των... Πού είναι αι προεκλογικαί υποσχέσεις με τας οποίας οι εκμεταλλευταί της προσφυγικής δυστυχίας εξηργύρωσαν το δικαίωμα της προσφυγικής ψήφου και εγένοντο βουλευταί;... Και... οι ίδιοι πού ευρίσκονται; Εκάθησαν περίφημα εις το υπουργικόν και τα βουλευτικά εδώλια και... ούτε καν συλλογίζονται αν υπάρχη κόσμος εις τας σκηνάς και τα υπόγεια που πεθαίνουν από το κρύον. Ας κρατούν όλα αυτά οι επιζήσοντες των προσφύγων υπό σημείωσιν». ⁷³⁴

Τον Μάρτιο του 1924 η εφημερίδα δημοσιεύει την πρώτη από μια σειρά ερευνών για τη ζωή στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Στο πλαίσιο της έρευνας, απεσταλμένοι της εφημερίδας περιοδεύουν ανά τους συνοικισμούς και καταγράφουν τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων. Γράφει, παρουσιάζοντας την έρευνά του, το Φως: «Θέλετε να μάθητε τι θα είπη δυστυχία; Θέλετε να νοιώσητε από σιμά την πραγματικότητα της λέξεως απόγνωσις; Θέλετε να ανατριχιάσετε μπρος την πραγματικότητα μιας αληθώς τραγικής και απελπιστικής καταστάσεως, εις την οποίαν δύναται να περιέλθη ανθρωπίνη ύπαρξις; Εάν θέλετε να τα αισθανθήτε όλα αυτά με όλη τους την τραγικότητα, δεν έχετε παρά να επισκεφθήτε για λίγες στιγμές τα διάφορα απομεμακρυσμένα παραπήγματα, τα οποία λέγονται προσφυγικοί συνοικισμοί». Βασικά σημεία που τίγονται κατά τις διηγήσεις είναι η αθλιότητα των προσφύγων και η ακηδεΐα του κράτους. Οι πρόσφυγες περιγράφονται ως «ωχροπράσινες μορφές με εξέχοντα τα μήλα των παριών των που μοιάζουν μάλλον σαν φαντάσματα δραπετεύσαντα εκ των νεκροταφείων παρά ανθρώπινα όντα...», «δυστυχή πλάσματα με πρόσωπα ωχρά και οστεώδη, τα οποία αυλακώνουν βαθείαι ρυτίδες...». Η ζωή τους περιγράφεται ως «μία κόλασις που αντιγράφεται πιστώσ στον σημερινόν αιώνα του πολιτισμού». Τα δείγματα της εργασίας των αρχών δεν αποσιωπώνται· περιγράφονται, όμως, με τρόπο που μάλλον υποβαθμίζει το όλο έργο. ⁷³⁵

Άθλια παραμένει στα 1925 η κατάσταση των Ποντίων του Θεοδωρόβου Κιλκίς. Οι 54 οικογένειες των προσφύγων μαστίζονται από την ελονοσία αλλά ο γιατρός της περιφέρειας, που είναι υπεύθυνος για πενήντα συνοικισμούς, δεν τους επισκέπτεται ούτε μία φορά το μήνα. Το σχολείο είναι «ένα μπουδρούμι σκοτεινό, ένα δωμάτιο χθαμαλό, εντελώς ακατάλληλο και διά την στέγασιν των ζώων ακόμη». Ακόμα κι αυτό, όμως, το περασμένο έτος δεν λειτούργησε «και έτσι η νέα γεννεά συν Θεώ θα μεταβληθή εις την άμορφον μάζαν ην ονειρεύονται όλοι οι εκμεταλλευταί προσφυγοσωτήρες άρχοντες διά να τους απομυζούν επί σειρά ετών». Ωστόσο, «η μεγαλυτέρα πληγή διά τον συνοικισμόν αυτόν είναι η παραμονή του αστυνομικού σταθμάρχου Θεοδωρόβου, όστις τους υβρίζει καπηλιτικώτατα, τους απειλεί διαιρών τον κόσμον αυτόν εις μικράς ομάδας». Όπως εξηγεί ο δημοσιογράφος, οι ίδιοι οι Πόντιοι του δήλωσαν ότι «υπό τοιούτον ανελεύθερον ζυγόν είνε

732. «Η σοβαρότης του προσφυγικού ζητήματος», 1 Οκτωβρίου 1922. Βλ. επίσης «Και πάλιν επί του προσφυγικού ζητήματος», 4 Οκτωβρίου 1922.

733. «Αι εκλογαί απέμεινον το μόνον ζήτημα», 15 Οκτωβρίου 1922.

734. «Πώς λύεται το προσφυγικόν», 3 Φεβρουαρίου 1924.

735. «Η προσφυγική ζωή. Αθλία η κατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών», 24 Μαρτίου 1924.

αδύνατον να ζήσουν». ⁷³⁶ Με όλα τα πιο πάνω δεν προκαλούν εντύπωση τα λόγια πρόσφυγα, που γράφει στο Φως: «Η λέξις αποκατάστασις διά τον ατυχή πρόσφυγα σημαίνει πλέον πλάνην, σημαίνει απάτην, σημαίνει ψεύδος, είνε εντύπωσις την οποίαν απεκρυστάλλωσεν ο πρόσφυξ κατόπιν τριετούς δεινού εμπαιγμού και η οποία ερρίζωσεν εις τον εγκέφαλον και την ψυχήν του κατά τρόπον αναπόβλητον και αδιάσειστον, διότι αυτός αγνοεί και δικαιούται να αγνοεί τα δαπανούμενα εκατομμύριά σας, κύριοι αρμόδιοι, εφ' όσον αυτός ευρίσκεται ερριμένος σήμερον χαμαί ως πτώμα άψυχον... υπό τας πλέον ανθυγιεινάς συνθήκας, ζωντανόν μαρτύριον ανηκούστου αναλγησίας των ιθυόντων». Η αναβολή και η ολιγωρία συνιστούν στάση εγκληματική, συνιστούν ένα κοινωνικό έγκλημα, για το οποίο οι υπεύθυνοι θα κληθούν μία μέρα να δώσουν λόγο «ενώπιον Θεού και ανθρώπων». ⁷³⁷

Τον Ιανουάριο του 1926 δημοσιεύεται “Έρευνα” υπό τον τίτλο «Ο Φοίνιξ που αναθάλλει. Ο προσφυγικός συνοικισμός Τούμπας». Η διαφορά με τις προηγούμενες έρευνες αυτού του είδους είναι η σαφής αισιοδοξία και η πίστη στο πεπρωμένο της φυλής. Δε λείπουν, όμως, ούτε από αυτή την περιγραφή οι μομφές προς το κράτος και η έμφαση στις ελλείψεις: «... Ένας χρόνος πέρασε από τότε που έγινε η πρώτη μας δημοσιογραφική επίσκεψις και πάνω στον φτωχόν συνοικισμόν η δε χθεσινή έρευνα μας έρριψε σε μίαν πόλιν. Το διάστημα αυτό μας έδειξεν ότι ο φοίνιξ αναθάλλει, αλλά πού οφείλεται το θάυμα; Ομολογώ ότι μου είναι δύσκολον να επαινέσω υπηρεσίας και άτομα. Σε ένα μόνο δύναμαι να το αποδώσω: Στην ζωτικότητα της Φυλής μας... Σπιτάκια μικρούλικα, καλοχτισμένα και γερά που στεγάζουν όχι τις δυστυχίες του παρελθόντος, πλέον, αλλά εντυχισμένες οικογένειες, απλώνονται σε μία έκτασι απέραντο... Αλλά ο σκοπός μας δεν είναι το να εκθέσωμεν. Μάλλον τας ελλείψεις είναι καιρός να βρούμε...». ⁷³⁸

Στην Καλαμαριά η κατάσταση είναι, τον Φεβρουάριο του 1926, «αληθώς ελεεινή... Οικογένειαι – πατείς με πατώσε – υπεχρεώθησαν να διαμένωσιν στους θαλάμους τούτους τρία σωστά χρόνια, με χαμένη κάθε ελπίδα για μελλοντικήν βελτίωσιν της στέγης των... Προσπαθούν οι δυστυχείς με παληοσάνιδα... ή σάκκουκς ακόμα να χωρίσουν ένα μικρό μέρος του θαλάμου... αλλά του κάκου. Αφ' ου ο χώρος μόλις τους επιτρέπει να κοιμώνται “σαν σαρδέλλες”, σαν φαντάροι διερχόμενοι σε λόχο απασχολήσεως...». ⁷³⁹

Κατά τους τρεις πρώτους μήνες του 1927 το Φως παρουσιάζει μία έρευνα υπό τον τίτλο «Η έρευνα του Φωτός εις τας συνοικίας». Η έρευνα περιλαμβάνει τους συνοικισμούς Αγίας Τριάδος, Τρανσβαάλ, Άνω και Κάτω Τούμπας, Χαριλάου, Καλαμαριάς, Αγίας Φωτεινής, Σταθμού, Κωνσταντινουπόλεως, Τενεκέ Μαχαλά, Βαρδαρίου, Καλλιθέας και Λεμπέτ. Το σκηνικό που ξεδιπλώνεται σε όλα αυτά τα μέρη είναι περίπου το ίδιο: συνωστισμός, πλήθος ελλείψεις, τρώγλες, αθλιότητα και κρατική αδιαφορία. ⁷⁴⁰ Ο υπότιτλος του άρθρου, που αναφέρεται στην Τούμπα, είναι αποκαλυπτικός του πλαισίου της έρευνας: «800 παιδιά εις 6 αίθουσας. Το νοσοκομείον και αι ανάγκαι του. Δύο ιατροί περιθάλψεως εις 25 χιλιάδας κατοίκους. Τενεκέ μαχαλάς παρά την συνοικίαν Καραγάτσια. Άνθρωποι ζώντες εις τρώγλας. Ουδεμία ιατρική περίθαλψις. Πρέπει να γίνη νέα ταξινόμησις των κατοίκων εις τας οικίας». ⁷⁴¹ Κατά την περιγραφή του συνοικισμού Χαριλάου το συντελεσθέν έργο δεν αποσιωπάται. Ωστόσο, η έμφαση στις ελλείψεις και τα σφάλματα σε συνδυασμό με τον τίτλο «Οι τάφοι των ζωντανών νεκρών» συρρικνώνουν τις πιθανότητες εξαγωγής θετικών συμπερασμάτων

736. Σ. Ανθρακόπουλος, «Από τα σύνορα. Πώς εκμεταλλεύονται τους Ποντίους», 9 Αυγούστου 1925.

737. Σωκρ. Αναγνωστίδης, «Άρθρα συνεργατών. Η αστική στέγασις», 22 Μαρτίου 1925.

738. Β. Βεκιάρης, «Ο Φοίνιξ που αναθάλλει. Ο προσφυγικός συνοικισμός Τούμπας. Ειδική έρευνα του Φωτός», 31 Ιανουαρίου 1926. Πρβλ. Συρανώ, «Η έρευνα του Φωτός. Τούμπα, πώς ζουν οι πρόσφυγες», 21 και 22 Αυγούστου 1924. – Παύλος Ζαννίδας, «Η προσφυγική αθλιότης. Ο συνοικισμός της Τούμπας», 20 Ιουλίου 1925.

739. «Περίπατοι στους συνοικισμούς. Η Καλαμαριά», 7 Φεβρουαρίου 1926.

740. «Η έρευνα του Φωτός εις τας συνοικίας. Ο συνοικισμός της Καλαμαριάς έχει ανάγκην από οικίας και συγκοινωνίαν. Τι έπρεπε να κάμη ο κ. Κύρκος», 10 Φεβρουαρίου 1927. – «Εις τας Δυτικές Συνοικίας της Θεσ/νίκης. Αι ανάγκαι Βαρδαρίου & Καλλιθέας. Χρειάζονται δρόμοι, φωτισμός & σχολεία. Πρέπει να εκλειψη το αίσχος των οίκων ανοχής», 24 Φεβρουαρίου 1927. – «Ανά τον συνοικισμόν του Λεμπέτ. Το ελληνικόν σχολείον μέσα εις την ξένην προπαγάνδα. Χρειάζεται φωτισμός και τροχιοδρ. συγκοινωνία. Ένα δημοτικόν νοσοκομείον δί' όλας τας ασθeneίας. Κι όμως εξυπηρετεί τους πρόσφυγας», 3 Μαρτίου 1927. – «Η έρευνα του Φωτός ανά την Θεσσαλονίκη. Εις τους συνοικισμούς Σταθμού Κων/πόλεως και Τενεκέ Μαχαλά. Μόνον βρώμα έχει, σκότος και ασθeneiai υπάρχουν εκεί», 17 Φεβρουαρίου 1927.

741. «Μία έρευνα εις Άνω και Κάτω Τούμπαν. Παλαιοί και νέοι θάλαμοι και οικίσκοι», 4 Φεβρουαρίου 1927.

από τον αναγνώστη.⁷⁴² Η εικόνα που προκύπτει από την περιγραφή των Γιαννιτών είναι φαιά από όλες τις απόψεις. Ο τόπος είναι εγκαταλειμμένος στην τύχη του και ουδεμία πρόνοια λαμβάνεται για την πρόοδό του. Πέρα από την «εγκληματική αδράνεια των τοπικών αρχών», ουσιαστικό ρόλο στη δημιουργία αυτής της θλιβερής κατάστασης διαδραμάτισε η ασυμφωνία εντοπίων και προσφύγων, γεγονός που μαρτυρεί οπισθοδρομικότητα και έλλειψη πρωτοβουλίας από μέρους αμφοτέρων των ομάδων.⁷⁴³ Κατά το Φως, «αι διακρίσεις μεταξύ των δύο αυτών στοιχείων δεν πρέπει να υπάρχουν. Εγκληματούν πραγματικά όλοι εκεί οι οποίοι καθ' οιονδήποτε τρόπον υποδαυλίζουν τα μίσση και τα πάθη μεταξύ των προσφύγων και των εντοπίων». Κι ενώ το Φως προάγει τη συμφιλίωση και την ομόνοια, νεαρός ανταποκριτής πρωινής εφημερίδας σε δημοσίευσμά του «εκχύνει όλον το δηλητήριο εναντίον των προσφύγων Γιαννιτών, τους οποίους διά μιας μονοκονδυλιάς ο ευφάνταστος αυτός ανταποκριτής αποκαλεί χαμαλαίοντας, αρπακτικούς κόρακας, αλλοδαπούς κτλ». Και αναρωτιέται ο ανταποκριτής: «Τί να είπωμεν διά τους ανθρώπους αυτούς, οι οποίοι δηλητηριάζουν κατ' αυτόν τον τρόπον τας ψυχάς των απλοϊκών χωρικών και δημιουργούν το χάσμα μεταξύ προσφύγων και γηγενών;». Κατά τον ίδιο, «είναι ανάγκη να παύσουν αι καταστρεπτικά διακρίσεις... είναι ανάγκη να συζήσουν αρμονικώς και εν αδελφική συμπνοία χάριν του γενικού καλού οι πρόσφυγες και οι γηγενείς, τέκνα μιας και της αυτής πατρίδας... ημείς οι γηγενείς πρέπει να θεωρώμεν τους πρόσφυγας, τους οποίους έφερεν εν ημών ένας τραγικός τυφών καταστροφής, ως έναν λαόν με πλήρη ζωτικότητα, προωρισμένον να καταστή πρώτης τάξεως παράγων προόδου και πολιτισμού στη χώρα».⁷⁴⁴

Το Νοέμβριο του 1928 το Φως γίνεται ο πομπός της απεγνωσμένης φωνής των προσφύγων της Ανατολικής Μακεδονίας: «Ηκούσθη φωνή απογνώσεως εις Ανατολικήν Μακεδονίαν, εκδηλούσα ταυτοχρόνως τον θρήνον του παραπόνου και την οργήν της διαμαρτυρίας. Χιλιάδες αστέγων υπάρχουν ακόμη και μαραινούνται μέσα εις περιβάλλον αθλιότητος και ρυπαρότητος, το οποίον κανείς δεν θα τολμήση να περιγράψη. Η φυματίωσις θερίζει τον ρακέन्दυτον αυτόν συρφετόν και δημιουργεί νέαν Ελληνικήν γενεάν, χλωμήν, κατεστραμμένην, ανίκανον διά κάθε εργασίαν και κάθε αντίστασιν...». Η φωνή απόγνωσης εξελίσσεται σε φωνή διαμαρτυρίας για την κυβερνητική αναβλητικότητα: «Εν τω μεταξύ ας ζητωκραυγάσωμεν ημείς διά την κολοσσιαίαν επιτυχίαν που είχαμεν να μας κυβερνούν όλοι αυτοί οι αξιόλογοι άνθρωποι, οι γεμάτοι από δράσιν και μεγαλοφυΐαν, οι οποίοι, ενώ μαραινόμεθα και φθίνομεν και πίπτομεν τώρα και κρούομεν του κινδύνου τον κώδωνα... έρχονται να μας διαβεβαιώσουν με πολλή αισιοδοξίαν, ότι εντός πενταετίας... θα

Προκήρυξη της Εθνικοριζοσπαστικής Δράσεως (Διοίκηση Μακεδονίας-Θράκης) προς τους πρόσφυγες για τις εκλογές του Μαρτίου 1935. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Εθνικοριζοσπαστικής Δράσεως.

742. «Ανά τον συνοικισμόν Χαριλάου. Οι τάφοι των ζωντανών-νεκρών», 6 Φεβρουαρίου 1926.

743. «Αι ανάγκαι των Γιαννιτών», 22 Απριλίου 1927.

744. Β.Α. Βασιλικός, «Η ζωή των επαρχιών. Αι ανάγκαι των Γιαννιτών», 24 Απριλίου 1927.

καταστήσουν την Ελλάδα αγνώριστον». ⁷⁴⁵ Τον ίδιο μήνα διεξάγεται «μεγάλη έρευνα» στις Σέρρες αυτή τη φορά. Ο πλήρης τίτλος του πρώτου άρθρου αντικατοπτρίζει ανάγλυφα το περιεχόμενό του: «Μεταξύ των θυμάτων της πολεμικής λαίλαπος. Εκεί όπου απλούται η δυστυχία και συμφορά. Η κόλασις των προσφυγικών συνοικισμών. Του Χάρωνος η χλωμή ευωχία. Δράματα αφαντάστου τραγικότητας. Το φυτώριον του θανάτου! – Η οσμή της σήψεως και της πτωμαϊνης. – “Πεινώ μαμά”, ενώ η μητέρα εκπνέει! – «Αι ωχραί ευωχίαι του Χάρωνος. Οι ξύλινοι τάφοι!. – Η πάλη των εντόμων επί των ατάφων πτωμάτων. – Σκηναί αφαντάστου φρίκης και απελπισίας». ⁷⁴⁶

Στα τέλη του 1928 η εφημερίδα υψώνει φωνή υπέρ του πλήθους των “ορφανών”, των “απροστάτευτων”, των “παρηγκωνισμένων”, των “λησμονημένων” προσφύγων που δεν έχουν ακόμα λάβει τις αποζημιώσεις τους ενώ άλλοι, οι επιδέξιοι προσφυγοπατέρες, καρπώθηκαν μυθικά ποσά. ⁷⁴⁷

Τον Ιανουάριο του 1929 το Φως επιστρέφει στον συνοικισμό Τούμπας για να περιγράψει, στο πλαίσιο άλλης μίας “μεγάλης έρευνας”, που δημοσιεύεται σε έξι μέρη, την πορεία του συνοικισμού από το 1920, όταν ήταν στρατόπεδο, έως το 1928: «Από την Τούμπα πέρασεν όλη η Ελληνική νεολαία. Ο,τι είχε να επιδείξη ένα Έθνος εις αλκήν και δύναμιν επέρασε κακοφορεμένο από τους ιδίους θαλάμους όπου σήμερα σαπίζουν στιβαγμένοι σαν τις σαρδέλλες οι πρόσφυγες... Όλοι μας λίγο πολύ έχουμε αφήσει ένα κομμάτι της ζωής μας εκεί επάνω. Μερικοί μάλιστα άφησαν και τα τομάρια τους. Έτσι το ήθελε η πολιτική των “δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών”. Η ίδια πολιτική ακριβώς που εδημιούργησε και την σημερινή κατάσταση στην Τούμπα. Ας θρηνησωμεν λοιπόν ημείς οι παλαιοί με τους νέους κατοίκους επί των ανθρωπίνων ερειπίων της Τούμπας, όχι μόνον της παληάς αλλά και της νέας». Αφού αναφέρεται στις «άθλιες και ελεεινές συνθήκες», στις οποίες έζησαν οι πρόσφυγες επί οκτώ χρόνια εξαιτίας της εγκληματικής ολιγωρίας του κράτους, ο αρθρογράφος περιγράφει με γλαφυρότητα τη σημερινή πλήρη εξαθλίωση, την οικονομική καχεξία, την ηθική κατάπτωση, την άνιση μεταχείριση και την αγραμματοσύνη «ενός κόσμου... άλλοτε ευτυχισμένου», ο οποίος «σήμερα είναι καταδικασμένος να σαπίση μέσα στην υγρασία ή να κοκκαλιάση από το κρύο κάτω από τας παράγγας και τους θαλάμους της Τούμπας...». ⁷⁴⁸

Τον επόμενο μήνα το Φως καταγγέλλει «την αδιαφορία και την ανικανότητα της κυβερνήσεως... τα σκάνδαλα και τις καταχρήσεις... το ανήκουστο γεγονός ότι υπάρχουν ακόμη άστεγοι, ότι μυριάδες προσφύγων ζουν υπό σκηνάς και εις άθλια παραπήγματα, ενώ έπρεπε να είχανε όλοι αποκατασταθή, αφού τόσα δισεκατομμύρια εσπαταλήθησαν...». ⁷⁴⁹

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους δημοσιεύεται σειρά άρθρων του απεσταλμένου του Εθνικού Κήρυκα της Νέας Υόρκης, Π.Ε. Ζαφειρόπουλου, με θέμα το δράμα που εκτυλίσσεται στους συνοικισμούς εξαιτίας της κρατικής κακοδιαχείρισης. Μπροστά στο απάισιο θέαμα του συνοικισμού της Νέας Καρβάλλης, όπου η ελνοσσία θερίζει, «η καρδιά του ανθρώπου σφίγγεται κόμπο, από τη φρίκη του πιάνεται η αναπνοή και του πιο σκληροτράχηλου, του πιο ασυγκίνητου... Η σκληρή πραγματικότητας, η απαισία αθλιότητας του χωριού με

745. «Φωνή απογνώσεως», 1 Νοεμβρίου 1928. Βλ. επίσης: Δ. Πανταζίδης, «Από τας ελληνικές αποικίας. Εδοκιμάσθησαν όλαι αι ιατρικαί επιστημότητες και όμως είναι ελεεινή η προσφυγική κατάστασις», 1 Νοεμβρίου 1928.

746. «Εκεί όπου απλούται η δυστυχία και συμφορά. Η κόλασις των προσφυγικών συνοικισμών. Του Χάρωνος η χλωμή ευωχία. Μεγάλη έρευνα του Φωτός. Α'», 15 Νοεμβρίου 1928. Βλ. επίσης τα επόμενα άρθρα στις 16, 17, 18 και 20 Νοεμβρίου.

747. «Αποζημιώσεις», 9 Δεκεμβρίου 1928.

748. «Έπειτα από οκτώ χρόνια. Εις τον συνοικισμό της Τούμπας. “Εκεί όπου εσάπιζε άλλοτε ο στρατός της Ελλάδος σαπίζουν σήμερα κατά χιλιάδας οι πρόσφυγες”. Μεγάλη έρευνα του Φωτός. Α'», 5 Ιανουαρίου 1929. – «Εικόνες απεριγράπτου αθλιότητος. Ο συνοικισμός της Τούμπας. Ανθρωποι ζώντες εις υπόστεγα ακατάλληλα και διά την στέγασιν κτηνών ακόμη. Πλήρης χαλάρωσις ηθών και κίνδυνοι του μέλλοντος. Το μέγαρον εμπορικού επιμ/ρίου και η ειδική φορολογία. Μεγάλη έρευνα του Φωτός, Β'», 6 Ιανουαρίου 1929. – «Από τον παράδεισον εις την κόλασιν. Ο συνοικισμός Τούμπας και οι κάτοικοί του. Οι ξύλινοι οικίσκοι και η χρέωσις των. Η οικονομική καχεξία των προσφύγων ενώ έγινε σπατάλη εκατομμυρίων. Γ'», 8 Ιανουαρίου 1929. – «Οι προσφυγικοί μας συνοικισμοί. Η Τούμπα και αι ανάγκαι της. Εγκληματική παραμέλησις & εκμετάλλευσις. Δύο μέτρα και δύο σταθμά. Αθλιεστάτη η κατάσταση της εκπαιδύσεως», 10 Ιανουαρίου 1929. – «Οι προσφυγικοί μας συνοικισμοί. Αι ανάγκαι της Τούμπας, Παντελής έλλειψις φωτισμού, υδρεύσεως και συγκοινωνίας. Το καθήκον του δήμου και κράτους. Στ'», 13 Ιανουαρίου 1929.

749. «Η συγκίνησις των», 6 Φεβρουαρίου 1929.

την πρώτη ματιά που θα ρίξη ο επισκέπτης... τον συγκινεί μέχρι δακρύων». ⁷⁵⁰ Η Χαλκιδική αποτελεί, για τον Π.Ε. Ζαφειρόπουλο, την «χώραν του ζόφου και του θανάτου». Στέλνοντας πρόσφυγες σε αυτό το μέρος, «ο Εποικισμός εν γνώσει του ελώδους του κλίματος ΕΔΟΛΟΦΟΝΗΣΕ διακοσίας ψυχάς και εξακολουθεί το έργον του διά της αυτόχρημα εγκληματικής τακτικής του». ⁷⁵¹

Τον Σεπτέμβριο του 1929 το Φως αποκαλύπτει στους αναγνώστες του το δράμα των ελονοσούντων προσφύγων του συνοικισμού “Αβέρωφ” στη Λάρισα. Αφού περιγράφει την όλη τραγωδία, ο αρθρογράφος απευθύνεται στον Βενιζέλο: «*Ηθελα, κύριε Κυβερνήτα, αντί να μεταβής εις τα λουτρά του Μπανιόλ να ήρχετο διά μίαν και μόνον στιγμήν εις τον συνοικισμόν του “Αβέρωφ” και να περιέφερες την σκιάν σου γύρωθεν των βρωμερών υλών, όπου θα εύρισκες την καλυτέραν θεραπείαν των παθήσεών σου...*». ⁷⁵²

Όπως είδαμε και πιο πάνω, στα 1929 πολλοί πρόσφυγες παραμένουν άστεγοι «ενώ δισεκατομμύρια ολόκληρα εσπαταλήθησαν και κατεπόθησαν. Άστεγοι, μολονότι επταετία παρήλθεν αφ’ ής ημέρας εισώρμησεν εις την Ελλάδα καταδιωκόμενοι, το τραγικόν πλήθος των προσφύγων. Και τώρα που εισερχόμεθα εις τον όγδοον χειμώνα, υπάρχουν χιλιάδες οικογενειών, που ζουν εις παραπήγματα διάτρητα, ή μέσα εις ερείπια ακάλυπτα, όπου εισέρχονται χωρίς όχλησιν και χωρίς εμπόδια ο άνεμος και η βροχή...». ⁷⁵³

Το ζήτημα των αστέγων «είνε ζήτημα μέγα, είνε τεράστιον και προδίδει ότι ακόμη κυλιόμεθα εις κατάστασιν ανθρωποφαγικήν και βάρβαρον... Αυτό, το οποίον παρουσιάζεται, ως το έσχατον όριον της ανθρωπίνης κατάντιας, ως η πλέον απίθανος, η πλέον τραγική κατάπτωσις του ανθρωπίνου όντος... αυτός ο κατατρεγμός, αυτή η σκυλοποίησης της ζωής... αποτελεί σήμερα κατάστασιν μόνιμον διά χιλιάδας προσφύγων... μολονότι ένας καταρράκτης ολόκληρος δισεκατομμυρίων εισέρρευσε, μολονότι επί πενήκοντα έτη και ημείς και τα παιδιά μας θα πληρώνωμεν φόρους καταθλιπτικούς και τερατώδεις διά τα δάνεια που έγιναν χάριν της εγκαταστάσεως των προσφύγων. Ας προσέξωμεν όλοι και προ παντός ας προσέξη η Κυβέρνησις. Η κατάστασις είνε σοβαρά. Μας έρχονται συνεχώς επιστολαί, που είνε κραυγή πόνου και απογνώσεως. Εις τας καλύβας και εις τας τρώγλας αυτάς ενεδρεύει ο χάρος... Και εάν παραταθή η κατάστασις αυτή, θα δημιουργηθή μία τάξις παουπερισμού, από τον οποίον τίποτε το καλόν δεν έχει να προσδοκά η ολότης». ⁷⁵⁴

Θέλοντας να στηρίξει με περισσότερα τεκμήρια τις θέσεις του, το Φως διεξάγει τον Δεκέμβριο μία νέα έρευνα σε συνοικισμούς, όπου εξακολουθούν να υπάρχουν άστεγοι. Στον συνοικισμό Χαριλάου τα «μνήματα ζωντανών ανθρώπων» και οι «εικόνες φρίκης» προκαλούν το αγωνιώδες επιφώνημα του δημοσιογράφου: «*Προς Θεού! Πώς ζουν αυτοί οι δυστυχείς, οκτώ ολόκληρα χρόνια μέσα εις αυτήν την κόλασιν; Πώς ζουν;*». ⁷⁵⁵ Στον συνοικισμό Τριών Ιεραρχών ο αρθρογράφος περιγράφει «*ερείπια σπητιών, μέσα εις τα οποία κατοικούν ερείπια ανθρώπων*». ⁷⁵⁶

Τον Δεκέμβριο του 1929 η εφημερίδα διεξάγει μεγάλη έρευνα στους προσφυγικούς καταυλισμούς Δράμας, όπου συναντά «*εικόνες απεριγράπτου αθλιότητος*». Γράφει ο συντάκτης της εφημερίδας: «... *Ό,τι είδα είναι αφάνταστον εις δυστυχίαν. Ραγίζει δυστυχώς η καρδιά και του πιο σκληρού ανθρώπου μπροστά στο θέαμα ομοίων του καταδικασμένων να ζουν κάτω από τις ελεεινές συνθήκες που αποτελούν αληθινό στίγμα για τον πολιτισμό του τόπου... Θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μία αμυδρά εικόνα της φρίκης, η οποία απλώνεται μέσα εκεί, με την ελπίδα ότι ίσως συγκινούνται οι αρμόδιοι... Τα βασίλεια του Άδου δεν είναι δυνατόν να διαφέρουν*

750. Π.Ε. Ζαφειρόπουλος, «Όταν αμελέτητα κτίζονται συνοικισμοί. Στην κόλαση της Ν. Καρβάλλης», 6 Ιουνίου 1929.

751. Π.Ε. Ζαφειρόπουλος, «Ανά τας εγκαταλελειμμένας επαρχίας. Εις την χώραν του ζόφου και του θανάτου», 21 και 22 Ιουνίου 1929.

752. «Ενώ κυβερνά το πηδάλιον. Ανάμεσα στους κολασμένους», 11 Σεπτεμβρίου 1929.

753. «Οι άστεγοι», 23 Νοεμβρίου 1929.

754. «Εκεί που δεν έχουν πού την κεφαλήν κλίνα», 24 Νοεμβρίου 1929.

755. «Και όγδοον χειμώνα εις το ύπαιθρον. Η τραγωδία των αστέγων. Άνθρωποι που ζουν μέσα σε τρώγλες κι ετοιμορρόπους θαλάμους. Ο συνοικισμός Χαριλάου. Μνήματα ζωντανών ανθρώπων», 2 Δεκεμβρίου 1929.

756. «Και όγδοον χειμώνα άνευ στέγης. Η τραγωδία των αστέγων. Άνθρωποι που ζουν μέσα σε τρώγλες κι ετοιμορρόπους θαλάμους. Ο συνοικισμός των Τριών Ιεραρχών», 6 Δεκεμβρίου 1929. Βλ. επίσης «Και όγδοον χειμώνα άνευ στέγης. Η τραγωδία των αστέγων. Άνθρωποι που ζουν μέσα σε τρώγλες κι ετοιμορρόπους θαλάμους. Ο συνοικισμός της Αγίας Φωτεινής», 7 Δεκεμβρίου 1929. – «Και όγδοον χειμώνα άνευ στέγης. Η τραγωδία των αστέγων. Άνθρωποι που ζουν μέσα σε τρώγλες κι ετοιμορρόπους θαλάμους. Ο συν/μός σιδ/κού σταθμού», 8 Δεκεμβρίου 1929.

Γραμμ. Δοχ. 10. **ΛΑΧΕΙΟΝ** ΗΜΕΡΑ ΚΛΗΡΩΣΕΩΣ
 ΤΟΥ ΣΥΣΣΙΤΙΟΥ « ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΦΟΙΝΙΚΑ » 5 Ιουλίου 1928
 Αριθ. 12465

	Μέγας	Λαχνός	Τάτης	Άξιας	Δρ.
1	»	»	Μηχανή	Σίγγερ πολυτελείας	20.000
1	»	»	Σαλονάκι	»	7550
1	»	»	Μαχαιροπείρουνα	»	5000
4	»	»	Σερβίτσια	Λικέρ ανά 750 Δρ. ἕκαστον	2000
6	»	»	Μαξιλαράκια	ανά 300 Δρ.	3000
71	»	»	Ἀντικείμενα διάφορα	ανά 150	1800
					10650
					50.000

ΗΜΕΡΑ ΚΛΗΡΩΣΕΩΣ
 23 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ
 1928

Λαχείο για την ενίσχυση των συσσιτίων του «Προσφυγικού Φοίνικα», σωματείου αρωγής για τους πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης. Δεκέμβριος 1928. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου Μαρίας, Καραϊωσηφίδου-Πολίτου Ισμήνης.

ΣΚΟΠΟΣ τοῦ « Προσφυγικοῦ Φοίνικος » εἶναι ἡ παροχὴ μεσημβρινῆς τροφῆς εἰς ὄρφανὰ μαθητευόμενα καὶ εἰς ἀπόρους οἰκογενεῖς γηγενεῖς καὶ προσφυγικάς, παρέχει δὲ ἤδη τροφὴν εἰς 400 ὄρφανὰ καὶ 280 ἀπόρους οἰκογενεῖας.

Πρὸς τὸν Μακεδονικὸν λαὸν ὁ δλοῖος ποικιλοτρόπως ἀπέδειξε τὸ ἐνδιαφέρον του ὑπὲρ τοῦ μοναδικοῦ τούτου τῆς πόλεώς μας Συσσιτίου ποιούμεθα πάλιν θερμὴν ἐκκλήσιν εἰς τὰ φιλόδηρα αὐτοῦ αἰσθήματα καὶ ἀναμένομεν ἰὴν ὑποστήριξιν του πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς λαχειοφόρου ἀγορᾶς μας πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν οἰκονομικῶν μας πόρων καὶ ἀνέγερσιν καταλλήλου ἰδρύματος πρὸς στέγασιν τοῦ ἰὸν Συσσιτίου καὶ Λαϊκοῦ τοιούτου μετ' ἐργασιῶν.

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον

ϠϠ

από την επίγειο αυτή κόλαση που λέγεται προσφυγική αστική στέγασις... Μια κραυγή απελπισίας που σου παγώνει το αίμα μέσα στις φλέβες και σε κάνει να ανατριχιάζεις, ακούεται παντού: "Σώσατέ μας ή αν δεν μπορείτε σκοτώστε μας". Κραυγή γεμάτη αγωνία και φρίκη! Ζωντανώτερη εικόνα της κολάσεως... δεν είναι δυνατόν να συλλάβη μυαλό ανθρώπινο». Και αφού περιγράφει τη φρικαλέα κατάσταση των στοιβαγμένων ενοίκων σε ένα παλιό και ετοιμόρροπο χάνι, ο αρθρογράφος καταλήγει: «Παντού η ίδια φρίκη! Γαϊδούρια, γουρούνια, βόδια, άνθρωπος ανακατωμένοι φέρδην μίγδην, συγκατοικούν, συντρώγουν, συναναπνέουν. Παντού βρώμα, δυσωδία και αναθυμιάσεις. Εννενήκοντα τρία άτομα καταδικασμένα σε βέβαιο και ασφαλή θάνατο. Πραγματικό αίσχος διά το Κράτος, την Κοινωνία και τον Πολιτισμό». ⁷⁵⁷

Απογοητευμένο από την κατάσταση που συναντά στους προσφυγικούς συνοικισμούς, το Φως θα τονίσει, εν όψει της έλευσης στην Ελλάδα της υγειονομικής αποστολής της Κ.τ.Ε., ότι αυτή «θα έλθη και θα παρέλθη και θ' αφήση την Ελλάδα εις τας ασθενείας της και την γενειάδα του κ. Δοξιάδου». ⁷⁵⁸

Οι εξαιρέσεις από τον κανόνα της αθλιότητας είναι λιγοστές. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί το Πράβι, όπου οι πρόσφυγες: «...ζουν τρόπον τινά εις άλλο περιβάλλον, υπό άλλας συνθήκας εμπορεί να ειπή κανείς. Δρόμοι κανονικοί και καλαισθητικοί, σπίτια περιποιημένα και καθαρά και οι κάτοικοι είνε ευχαριστημένοι οπωσδήποτε από την παρούσαν εγκατάστασιν των. Νερό έχουν άφθονον και εντός ολίγου θα συμπληρώση την όλη ευμορφία του Συνοικισμού και μία ωραία μαρμάρινη βρύσις...». ⁷⁵⁹

Πάντως, ενώ από τη μια το Φως κατηγορεί Κυβέρνηση και Εποικισμό για εσφαλμένη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος, έρευνα της ίδιας της εφημερίδας υπό τον τίτλο «Ανά και την Θράκην και την Μακεδονίαν» οδηγεί σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο: «... Ητο λοιπόν εξόχως ενδιαφέρουσα μία επιτόπιος επισκόπησις του εν Θράκη ελληνικού έργου, το οποίον τόσον εθαύμασαν οι κ.κ. Εξτραντ και Ντελάρα. Και θα έπρεπε την έρευναν ταύτην να κάμη πρόσωπον ευρεθέν εις Θράκην κατά την συμφοράν. Διότι μόνον τοιούτος παρατηρητής θα ήτο εις θέσιν να εκτιμήση αν όντως επιτελέσθη τι τόσον αξιόλογον και να εκτιμήση συνεπώς την Ελληνικήν προσπάθειαν». ⁷⁶⁰

Το Φως προβάλλεται και ως προστάτης των ασθενών προσφύγων, καθώς αναλαμβάνει, υπό τη μορφή ρεπορτάζ, να αποκαλύψει «Τι γίνεται εις νοσοκομείον προσφύγων»: «Μια βοή πέρασε μέσα από ένα ίδρυμα, βοή τρομακτική, φρικιαστική σαν πολλές φωνές μαρτύρων βασανιζομένων. Η βοή μεγάλωνε μα πνιγότανε καταλλήλως. Από ποιον; Από ποιους; Ποιοί ήσαν εκείνοι οι οποίοι ήθελαν να αποκρύψουν;... Αλλά η βοή αυτή έφθασε σε τέτοιο σημείο να πλήττη τα ότα μας ώστε να μας εξαναγκάση σήμερα να επιληφθώμεν της υποθέσεως και να βροντοφωνήσωμε. "Σώσατε τους ασθενείς πρόσφυγας που βρίσκονται μέσα στα κρεβάτια του Κεντρικού Νοσοκομείου Προσφύγων"». ⁷⁶¹

Δεν μπορούμε, τέλος, να μην υπογραμμίσουμε το ενδιαφέρον του Φωτός για το ζήτημα του συνοικισμού της Αγίας Φωτεινής. Ήδη από την άνοιξη του 1923, όταν λαμβάνεται η απόφαση για κατεδάφιση του συνοικισμού, το Φως σπεύδει να υποστηρίξει ότι κάτι τέτοιο αποτελεί μία βεβιασμένη ενέργεια και ότι το αρμόδιο υπουργείο πρέπει να αναλογισθεί τη δυστυχία που θα προκαλέσει. ⁷⁶² Στα 1927, ευθύνη για την απόφαση της κατεδάφισης του συνοικισμού Αγίας Φωτεινής και της ανέγερσης πάρκου στη θέση του επιρρίπτεται

757. Λ. Πανταζίδης, «Αι μεγάλοι έρευναι του Φωτός. Εις τους προσφυγικούς καταυλισμούς Δράμας. Η φυματίωσις, η ελονοσία και αι λοιπαί επιδημιαί μαστίζουν κυριολεκτικώς τους δυστυχείς πρόσφυγας. Εικόνες απεριγράπτου αθλιότητος», 1 Ιανουαρίου 1929. – Του ίδιου, «Αι μεγάλοι έρευναι του Φωτός. Εις τους προσφυγικούς καταυλισμούς Δράμας. Η τραγική ζωή χιλιάδων προσφύγων καταδικασμένων υπό του κράτους εις θάνατον. Συγκατοικούν με τα γουρούνια και τα βόδια», 3 Ιανουαρίου 1929. – Του ίδιου, «Αι μεγάλοι έρευναι του Φωτός. Εις τους προσφυγικούς καταυλισμούς Δράμας. Η τραγική ζωή χιλιάδων προσφύγων. Σαπίζουν μέσα εις την υγρασίαν και την λάσπην. Η φυματίωσις κάμνει θραύσιν», 4 Ιανουαρίου 1929. – Του ίδιου, «Αι μεγάλοι έρευναι του Φωτός. Εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς Δράμας. Η τραγική ζωή χιλιάδων προσφύγων. Πλήρης εγκατάλειψις και αδιαφορία του κράτους», 13 Ιανουαρίου 1929.

758. «Η αποστολή», 24 Ιανουαρίου 1929.

759. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, «Από το Πράβι. Η ζωή εις τον συνοικισμόν», 25 Οκτωβρίου 1927.

760. Α. Κονιτόπουλος, «Αι μεγάλοι έρευναι του Φωτός. Ανά την Θράκην και την Μακεδονίαν. Η Θράκη μετά την καταστροφήν», 8 Ιουνίου 1925.

761. «Η τραγωδία των προσφύγων. Τι γίνεται εις Νοσοκομείον προσφύγων», 17 Οκτωβρίου 1924.

762. «Ο συνοικισμός Αγίας Φωτεινής», 21 Μαΐου 1923.

κατά πρώτο λόγο στον Μεταξά και κατά δεύτερο λόγο στον Παπαναστασίου. Η απόφαση ανέγερσης του πάρκου διακωμωδείται με ένα ιδιαίτερα οξύ ύφος: «... Πρόκειται, ως βλέπετε, περί πάρκου το οποίον θα εζήλευε κάθε ευρωπαϊκή μεγαλούπολις και όχι μία... ημieurρωπαϊκή πόλις... Είμεθα απολύτως βέβαιοι ότι το υπό κνοφορίαν ευρισκόμενον πάρκον θα είναι, επάνω βέβαια εις το χαρτί, το τελειότερον από όλα τα μέχρι σήμερον υπάρχοντα εις όλας τας μεγαλουπόλεις όχι μόνον της γηραιάς και αρτηριοσκληρωτικής Ευρώπης αλλά και των λοιπών Ηπειρών... Ως εκ των διαστάσεων του τούτων, θα περιλαμβάνη και τον συνοικισμόν της Αγίας Φωτεινής... Η θυσία είναι αναπόφευκτος...». ⁷⁶³ Σε άλλο άρθρο επισημαίνεται ότι η κατεδάφιση του συνοικισμού «δεν πρόκειται απλώς να πλήξη μίαν τάξιν πτωχών βιοπαλαιστών, οίτινες με τον ιδρώτα και το υστέρημά των έκτισαν την καλύβην των, δεν πρόκειται απλώς να δημιουργήση πρόβλημα στέγης σοβαρώτατον... θα δημιουργήση και ζήτημα τάξεως, η οποία δεν γνωρίζομεν κατά πόσον θα συγκρατηθή». ⁷⁶⁴

3. Οι πρόσφυγες ως παράγων ανάπτυξης και δημογραφικής τόνωσης

Μετά από την περιγραφή του προσφυγικού δράματος μέσα από τα άρθρα του Φωτός, είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο η εφημερίδα προβάλλει την έλευση και επίδραση των προσφύγων, ως γεγονός τονωτικό για τη ζωή του τόπου, από πολλές απόψεις.

Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1922 το Φως εξηγεί ότι «... όλοι αυτοί ταχέως, εγκαίρως και επαρκώς αποκαθιστάμενοι, θα συντελέσουν εις την αύξησιν της παραγωγής και από βάρη θα μεταμορφωθούν εντός ολίγου εις παραγωγικάς δυνάμεις...». Ωστόσο, τονίζεται ότι εάν οι αρμόδιοι δε λάβουν τα δέοντα μέτρα για την αξιοποίηση του προσφυγικού δυναμικού, η Ελλάδα θα βιώσει «κρίσιν... περισσότερον σοβαράν και περισσότερον κινδυνώδη». ⁷⁶⁵

Ιδανική λύση για την επίλυση του προσφυγικού προβλήματος, που αντιμετωπίζει η χώρα ήδη με την έλευση στην Ελλάδα των Ποντίων και των Καυκασίων, είναι η εγκατάστασή τους στη Μακεδονία. Ως παράδειγμα, προβάλλεται ο εποικισμός τριών χιλιάδων εργατικωτάτων οικογενειών Ποντίων και Καυκασίων στη Θράκη, οι οποίες, «όχι μόνον δεν τρώγουν από τον προϋπολογισμόν του κράτους, αλλά και συνεισφέρουν πολύτιμον συνδρομήν εις την εθνικήν οικονομίαν». ⁷⁶⁶ Με τον τρόπο αυτό, «εκπληρούμεν κατά πρώτον στοιχειώδη υποχρέωσιν προς τα καταδιωκόμενα και διασκορπιζόμενα μέλη της μεγαλομάρτυρος φυλής μας». Παράλληλα συντελείται «η πύκνωσις του προσωθέντος ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας και Θράκης, ας επωφθαλμιούσιν ή επιβουλεύονται αδυσώπητα πολέμιοι του Ελληνικού Γένους» και η εθνική παραγωγή αυξάνεται, με αποτέλεσμα την ανακούφιση του κράτους από τα ξένα γεωργικά προϊόντα. ⁷⁶⁷

Στην Έδεσσα, η έλευση των προσφύγων έδωσε νέα ζωή. Η κύρια, όμως, επίδραση του γεγονότος δεν είναι η οικονομική αλλά η ηθική, καθώς –όπως εξηγεί ο αρθρογράφος– «διά της συγχωνεύσεως, ήτις θα επέλθη ιδίως εις τα χωρία εντοπίων και προσφύγων... θα μας εξασφάλιση απέναντι του φόβου της λαθραίας και σκορπισμένης βουλγαροφωνίας...». ⁷⁶⁸

Ζεϊδωρη υπήρξε η πνοή που έδωσαν οι πρόσφυγες στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν και οι εκ Βουλγαρίας πρόσφυγες. Σύμφωνα με το Φως, οι πρόσφυγες αυτοί αποτελούν «ανεκτίμητον κεφάλαιον δι' ολόκληρον την περιφέρειαν. Η εργατικότης, η φιλοπονία και τα τόσα άλλα προτερήματα των προσφύγων αυτών πρέπει να χρησιμεύσουν ως καλόν παράδειγμα διά τους λοιπούς παλαιούς πρόσφυγας μεμψιμοιρούντας διά

763. «Θα κατεδαφισθή οριστικώς ο συνοικισμός της Αγίας Φωτεινής. Η επιμονή των υπουργών Μεταξά και Παπαναστασίου», 12 Μαρτίου 1927. – «Τα έργα του μεταξισμού. Το ζήτημα της κατεδάφισεως του Συνοικισμού της Αγίας Φωτεινής», 20 Μαρτίου 1927.

764. «Η Αγία Φωτεινή», 30 Νοεμβρίου 1927.

765. «Η κινδυνώδης άποψις του προσφυγικού ζητήματος», 3 Μαρτίου 1922.

766. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, «Ο Εποικισμός και τα 12 εκατομμύρια», 11 Ιουνίου 1922.

767. «Ο Εποικισμός των προσφύγων και ο κ. Στάης», 1 Ιουλίου 1922. – «Το προσφυγικόν δάνειον», 10 Ιουλίου 1923. – «Οικονομολογικά ζητήματα. Η έγκρισις του προσφυγικού δανείου», 13 Ιουλίου 1923.

768. Π. Καρυωτάκης, «Από την Έδεσσα. Ο προσφυγικός συνοικισμός», 7 Φεβρουαρίου 1925.

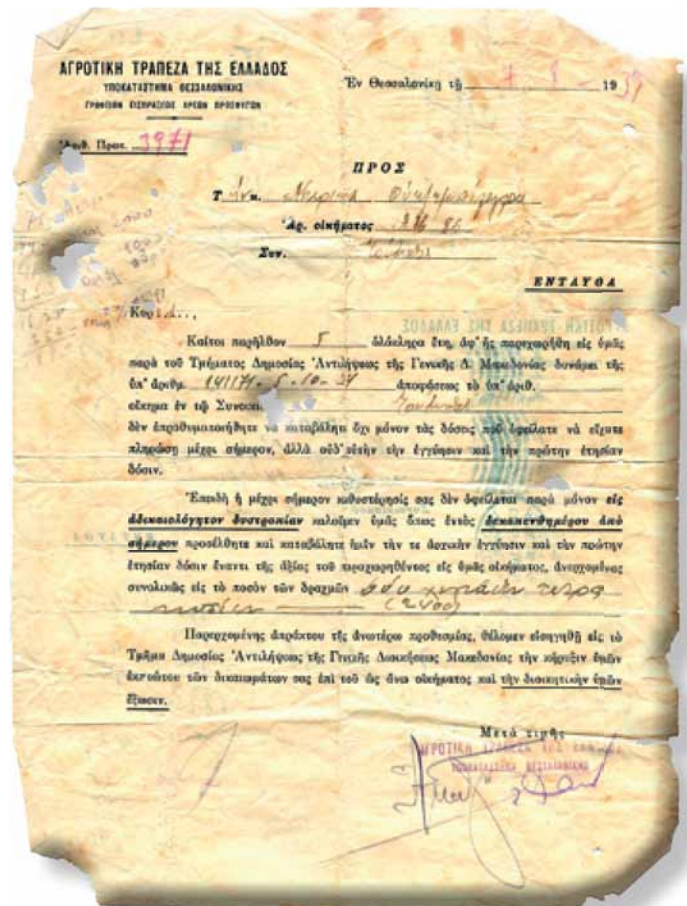

την τύχην των... Λοιπόν οι πρόσφυγες αυτοί... έκαμαν κυριολεκτικώς θαύματα...».769

Στα 1927 το Φως βλέπει μία εθνική αναδημιουργία να συντελείται στους κάμπους της Μακεδονίας και της Θράκης, αναδημιουργία η οποία οφείλεται στη φιλεργία των προσφύγων. Και αυτή η φιλεργία και η αναδημιουργία αντιπαραβάλλονται με τη φαιά κατάσταση που κυριαρχεί στην υπόλοιπη χώρα. Όσοι ταξιδέψουν στην περιοχή, «θα βρεθούν μέσα εις έν λουτρό υπερτάτης εθνικής αισιοδοξίας. Και η αισιοδοξία αύτη δεν θα είναι δημιούργημα αρλουμπολογίας πατριδοκαπήλων, σπιρουνίσματος σπαθοφόρων, ρητορικής δικολάβων και κάθε άλλης ενδείξεως της εκμεταλλεύσεως που λυμαίνεται τον τόπον μας. Η αισιοδοξία αύτη θα είναι γέννημα και θρέμμα μιας ωραίας πραγματικότητας... Το λαμπρόν όραμα της προσφυγικής αναδημιουργίας εξακολουθητικά ξετυλίγεται μπρος στα μάτια μας... Και η δύναμις του προσφυγικού θαύματος ολοέν κι' εντείνεται. Η προσπάθεια μεγαλώνει, τόσο που νομίζεις πως κι' αυτή ακόμα η φύσις αναγκάζεται να διακηρύξη την ελληνικότητά της...».770

Δύο χρόνια αργότερα, η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα και η επίδρασή τους στη ζωή του τόπου παρομοιάζεται με την περίπτωση των Ελλήνων που μετά την Άλωση κατέφυγαν στην Εσπερία: «Όπως δε οι σοφοί του Γένους μας καταφυγόντες εις Ιταλίαν μετέδωσαν την Ελληνικήν παιδείαν και τας ελληνικάς τέχνας και επιστήμας δυνάμει των οποίων οι λαοί της Εσπερίας φωτισθέντες αναγεννήθησαν επιστημονικώς, ούτω και σημερινον διά της εισροής εις την Ελλάδα των εν Μικρά Ασία προσφύγων, νέα ζωή εδόθη εις το Γένος μας...».771

Η εμμονή του Φωτός στις ευεργετικές επιδράσεις της άφιξης των προσφύγων αποτελεί αναμενόμενη στάση για μία εφημερίδα που στα 1928 εξεγείρεται κατά της «ανηκούστου θεωρίας» της ύπαρξης σεορβικής μειονότητας στη Μακεδονία772 και έναν χρόνο αργότερα αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε μειονότητας στην Ελλάδα.773 Είναι μία στάση απολύτως κατανοητή για ένα έντυπο που διεξάγει επανειλημμένα μελέτες για να προβάλει την ελληνικότητα μιας χώρας, όπου «οργιάζουν αι ξένοι προπαγάνδες» και θεωρεί καθήκον και υποχρέωσή του «την καταπολέμησιν του εθνικού τούτου κακού».774

7 Αυγούστου 1939. Έγγραφο της Αγροτικής Τράπεζας προς χήρα πρόσφυγα, στο οποίο απειλείται με έξωση αν δεν καταβάλει το χρέος για την παραχώρηση σπιτιού στην Τούμπα. «... Η μέχρι σήμερα καθυστέρησίς σας δεν οφείλεται παρά μόνον εις αδικαιολόγητον δυστροπίαν ...». Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Οικογένειας Μείμαργουλου.

769. «Αι ανάγκαι του Κιλκίς. Του περιοδεύοντος συντάκτου μας», 16 Μαρτίου 1927.

770. Τ. Οικ., «Η επιτελούμενη εθνική αναδημιουργία εις τους κάμπους Μακεδονίας και Θράκης. Η φιλεργία των προσφύγων θαυματουργός», 5 Οκτωβρίου 1927.

771. Ε. Πολιουδάκης, «Η ταπητουργία κινδυνεύει. Ανάγκη ιδρύσεως ταπητουργικού συνεταιρισμού», 27 Φεβρουαρίου 1927. – «Η προστασία της ταπητουργίας. Το ενδιαφέρον του Γεν. Διοικητού Θράκης κ. Ζαφειροπούλου. Τι εδήλωσεν προς το Φως», 5 Μαρτίου 1927.

772. «Η μειονότης», 2 Οκτωβρίου 1928.

773. «Αι μειονότητες», 29 Απριλίου 1929.

774. Δ. Αποστολίδης, «Ο ελληνισμός εν Μακεδονία. Να ενισχυθή η παιδεία», 3 Φεβρουαρίου 1926. – Δ. Ανασ., «Μακεδονία. Η

1924. Το Κεντρικό Νοσοκομείο Προσφύγων (σημερινή ονομασία «Γεώργιος Γεννηματάς»), *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού. Ιδιωτική Συλλογή Θεοφυλάκτου Άννας.*

4. Τα σκάνδαλα του Εποικισμού

Η καταγγελία και η διερεύνηση των σκανδάλων, που ενεφυλοχώρησαν στη διαδικασία της προσφυγικής αποκατάστασης ή συνδυάστηκαν με οποιονδήποτε τρόπο με τη διαχείριση της προσφυγικής παρουσίας, αποτέλεσαν έναν άλλο τομέα δράσης του Φωτός. Η πλειονότητα των σκανδάλων που εξετάζονται έχει να κάνει με την Ε.Α.Π. αλλά η εφημερίδα δεν περιορίζεται σε αυτά. Η σκανδαλοθηρία αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με βάση αφενός την αντιβενιζελική ταυτότητα του Φωτός και αφετέρου την διά παντός τρόπον προβαλλόμενη προσφυγοφιλία του.

Το πρώτο εποικιστικό σκάνδαλο, το οποίο παρουσιάζεται στο Φως, είναι, κατά το πρώτο τρίμηνο του 1922, το σκάνδαλο του Εποικισμού Βερροίας. Στο πλαίσιο αυτό, δημοσιεύονται επιστολές αμφοτέρων των ενδιαφερομένων πλευρών (προσφύγων και Εποικισμού). Η ίδια η εφημερίδα αποφεύγει να λάβει θέση επί του ζητήματος.⁷⁷⁵

Ενδεικτική του ζήλου, με τον οποίο το Φως αντιμετωπίζει από την αρχή τα σκάνδαλα του Εποικισμού, είναι, το Μάιο του 1924, η δημοσίευση σχετικών ειδήσεων πριν αυτές εμφανισθούν στα αθηναϊκά φύλλα. Η επιτυχία αυτή εξαιρείται σε ειδικό δημοσίευμα, χωρίς βεβαίως διάθεση «περιαντολογήσεως» αλλά «απλώς εξ επαγγελματικής υπερηφανείας».⁷⁷⁶ Η όλη δράση του Φωτός αφορμάται απλώς και μόνο από την πίστη του στην ιερότητα του προσφυγικού χρήματος.⁷⁷⁷

Χρυσή τομή για τη χρηστή διαχείριση του προσφυγικού χρήματος αποτελεί, κατά την εφημερίδα, η

χώρα εις την οποίαν οργιάζουν αι ξένα προπαγάνδα», 26 Οκτωβρίου 1929.

775. Γ. Ταξινόπουλος, «Ο Εποικισμός Βερροίας. Τι καταγγέλλουν οι πρόσφυγες», 15 Φεβρουαρίου 1922. – Α. Αναστασιάδης, «Ο Εποικισμός Βερροίας», 17 Φεβρουαρίου 1922.

776. Ο Αθηναίος, «Αι υπηρεσίαι του Εποικισμού», 6 Ιουνίου 1924.

777. «Το διεθνές ενδιαφέρον», 17 Σεπτεμβρίου 1925.

σύσταση Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, απαρτιζόμενης από πληρεξουσίους προσφύγων και εντοπίων, με σκοπό την άσκηση ευρύτατου ελέγχου επί των δαπανών των διαφόρων υπηρεσιών του Εποικισμού. Δύσπιστη, ωστόσο, προς την κυβέρνηση, η εφημερίδα προοικονομεί ότι οποιαδήποτε απόπειρα σύστασης μιας τέτοιας Επιτροπής, η οποία θα μπορούσε «διά του ελέγχου και της τιμωρίας των καταχραστών να φέρη την συναίσθησιν της ιερότητας του δημοσίου και του προσφυγικού χρήματος... θα σκοντάψη εις τους προθαλάμους του υπευθύνου υπουργείου», καθώς δεν «ωρίμασεν και παρ' ημίν η ανάγκη της φρουρήσεως των δημοσίων χρημάτων».⁷⁷⁸

Ένα άρθρο αλλιώτικο από τα άλλα αποτελεί ευθυμογράφημα, που δημοσιεύεται τον Σεπτέμβριο του 1924 και καυτηριάζει με σπαρταριστό τρόπο την πολιτική εκμετάλλευση πρώτα και την εγκατάλειψη ύστερα των προσφύγων: «*Διαταγαί. Επιτάσσεται το τσιφλίκιον των Μαντζαράδων και εγκαθίστανται εν αυτώ 150 προσφυγικά οικογένεια. Εκτέλεσις. Γίνεται η εγκατάστασις. Οι πρόσφυγες κάνουν τον σταυρόν των... Δόξα τω Θεώ... Θα ψηφίσωμεν εκείνον που θέλουν οι σωτήρες μας... Και το αποτέλεσμα... Ψηφίζουν, έρχονται οι σωτήρες Ιασωνίδηδες, Ποντικοί, Αλεκτοριάδηδες, Γονατάδες, διάφοροι ογλού μετατραπέντες εις άδης, ίδης και πούλος και εν τέλει το παν λησμονείται... Επιτροπαί... παραεπιτροπαί... ανεβοκατεβάσματα των κλιμάκων του Εποικισμού... Επιφωνήματα θαυμασμού και εκπλήξεις εκ μέρους των αρμοδίων... Η νεωτέρα διαταγή έρχεται. Το υπουργείον διατάσσει την έξωσιν των προσφύγων... Τα ζώα ψοφούν από δίψα. Το αυτό παθαίνουν και οι ψηφοφόροι του Ιασωνίδου και του Αλεκτοριάδου και των άλλων σωτήρων των προσφύγων. Το μάτι όλων μαυρίζει από απελπισία... Θαύμαζε Εποικισμέ... Θαυμάσατε πρόσφυγες πληρεξούσιοι... Πρόσφυγες ετοιμάσατε την ψήφον σας...*».⁷⁷⁹

Το Μάιο του 1925, η κατασπατάληση εντός ολίγων μηνών του προσφυγικού δανείου προσφέρει στο Φως το εφαλτήριο για άλλη μια επίθεση κατά του Εποικισμού: «*Αι Υπηρεσίαι του Εποικισμού είναι η μεγάλη καταβόθρα της οικονομικής ζωής της χώρας μας... Και τα μεν χρήματα εξοδεύθησαν ηρωικώς, ενώ μέγα μέρος των Προσφύγων μένει ακόμα άστεγον... ο δε αστικός προσφυγικός κόσμος, εγκαταλειφθείς, διευθύνεται ολοταχώς εις τας θερμάς αγκάλας του Κομμουνισμού*». Και οι πληρεξούσιοι των προσφύγων, αυτοί οι «*ανάξιοι φύλακες*» των προσφύγων που τώρα διαμαρτύρονται, δεν μίλησαν διότι «*έκαστος από αυτούς έλαβε από ένα κοκκαλάκι και το έγλυφε μετά λαιμαργίας*».⁷⁸⁰ Κατά την εφημερίδα, «*... Το φως της αληθείας πρέπει να εισδύση εις όλα τα σκοτεινά δώματα της Επιτροπής Αποκαταστάσεως και ο πέλεκυς της δικαιοσύνης πρέπει να καταπέση βαρύς επί των καταχραστών...*».⁷⁸¹

Σε άρθρο του Πληρεξουσίου Θεσσαλονίκης Ι. Πασαλίδη, που δημοσιεύεται τον Αύγουστο του 1925, όταν η κυβέρνηση οδηγεί στο Στρατοδικείο τον Διευθυντή του Εποικισμού και τους αρχιμηχανικούς με την κατηγορία της κατάχρησης, η Ε.Α.Π. στηλιτεύεται ως «*αμαρτωλόν συγκρότημα*», το οποίο θα προσπαθήσει –εν όψει των πιο πάνω εξελίξεων– να αμαυρώσει το κύρος του ελληνικού κράτους στο εξωτερικό. Επομένως «*ο ελληνικός λαός σύσσωμος χάριν αυτών των ζωτικωτάτων συμφερόντων, χάριν αυτής ταύτης της ζωής του, οφείλει... να χτυπήση αυτούς τους πλουτομανείς και αισχροκερδείς και αναλάβη αυτό το Κράτος το έργον της αποκαταστάσεως των προσφύγων*». Η κυβέρνηση, η «*ανορθωτική και εξυγιαντική κυβέρνησις του κ. Παγκάλου*», οφείλει να προβεί στη «*μεγάλη χειρονομία*» και να αναλάβει αυτή το έργο της Ε.Α.Π., γεγονός που θα «*είναι η σωτηρία του ταλαιπώρου προσφυγικού κόσμου*».⁷⁸² Σε άλλο άρθρο υποστηρίζεται ότι «*η Επιτροπή Α. Π. μετεβλήθη εις μίαν εκμεταλλευτικήν εταιρίαν, όπου τα περισσότερα πρόσωπα δεν δύνανται καν να φέρωσι ευθύνας διά τας πράξεις των, διότι εσυστηματοποιήθη πλέον η κακοήθεια εις τας εσωτερικάς σχέσεις εις δε τους υπαλλήλους απαγορεύεται η τιμιότης, ως ελάττωμα. Εις όλην δε αυτήν την αναρχίαν προσετέθη και η ανεξαρτησία της αναρχίας ταύτης...*».⁷⁸³

778. «Η ιερότης του προσφυγικού χρήματος», 29 Ιουνίου 1924.

779. Συρανών, «Από την ζωή. Μαλλιά κουβάρια», 2 Σεπτεμβρίου 1924.

780. «Οι πληρεξούσιοι των προσφύγων και αι ευθύνας», 28 Μαΐου 1925.

781. Ι. Πασαλίδης, «Ας πέση βαρύς ο πέλεκυς της δικαιοσύνης», 13 Ιουλίου 1925.

782. Ι. Πασαλίδης, «Το αμαρτωλόν συγκρότημα», 5 Αυγούστου 1925.

783. Γρ. Τηληκίδης, «Άρθρα συνεργατών. Η προσφ. εγκατάστασις», 27 Ιανουαρίου 1925.

Η έκβαση των σκανδάλων των εποικιστικών καταχρήσεων παρακολουθείται στενά από το Φως τόσο το 1925⁷⁸⁴ όσο και το 1928.⁷⁸⁵ Οι σχετικές δίκες περιγράφονται λεπτομερώς, εμπλουτισμένες με κατηγορηματικά σχόλια, στις σελίδες της εφημερίδας.

Τον Σεπτέμβριο του 1928 το Φως διεξάγει αγώνα για την αποκάλυψη των εποικιστικών σκανδάλων, ορμώμενο «από την τίμιαν πρόθεσιν να διαλευκάνη το μυστήριο της καταβροχθίσεως 15.000.000 λιρών χωρίς να έχη συντελεσθή η αποκατάστασις των προσφύγων. Και τον αγώνα αυτόν θα συνεχίση μέχρις ότου και οι πρόσφυγες πεισθούν ποίοι υπήρξαν οι εκμεταλλευταί της δυστυχίας των και πώς διεσπαθίσθησαν τα δι' αυτούς προοριζόμενα χρήματα».⁷⁸⁶

Ο αγώνας αυτός ευοδώνεται και η εφημερίδα θριαμβολογεί: «Πλήρης επιτυχία έστεψεν τον αγώνα ημών διά τα Εποικιστικά σκάνδαλα. Και δύο εκ των υποδείξεών μας επραγματοποιήθησαν ήδη. Ο καταχραστής ταμίας της Κοζάνης έλαβε την θέσιν η οποία του ανήκεν –εις τας φυλακάς– και οι πρόσφυγες βουλευταί απηυθύνθησαν προς την Κυβέρνησιν, ζητούντες όπως το Κράτος αναλάβη τον έλεγχον διά τας αποκαλυφθείσας καταχρήσεις. Υπολείπεται ο καταρτισμός της επιτροπής του ελέγχου, ο οποίος ασφαλώς δεν θα βραδύνη».⁷⁸⁷

Πρέπει πλέον να διενεργηθεί ευρύτατος έλεγχος στην Ε.Α.Π., καθώς το κράτος δεν είναι αυτή αλλά ο λαός και οι νόμοι. Ο λαός «ζητεί να διαφωτισθή. Ο λαός ζητεί να ιδη εις ποίους έχει εμπιστευθή το ιερόν έργον της αποκαταστάσεως των νέων κατοίκων της χώρας ταύτης. Οι Σύμβουλοι της Ε.Α.Π., χωρίς ποδογύρους, έχουν υποχρέωσιν να διαφωτίσουν τον λαόν...».⁷⁸⁸

Παράλληλα, σε κύριο άρθρο του το Φως υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα την κατάργηση των προνομίων της Ε.Α.Π. Τα τελευταία εδόθησαν «εις εποχήν αναστατωμένην και ανώμαλον, κατά την οποίαν η παντοδυναμία ενός δικτάτορος επέτρεπε παντός είδους ιδιοτροπίας... Σήμερον όμως έχομεν νόμιμον Κυβέρνησιν και Βουλήν, έχομεν Σύνταγμα και νόμους και ομαλήν κρατικήν λειτουργίαν...». Κανείς δεν υποτιμά το συντελεσθέν υπό της Ε.Α.Π. έργο. Ωστόσο, πρέπει πλέον η ίδια η Επιτροπή να παραιτηθεί των προνομίων της, καθώς είναι πολλά τα ανομήματα που συντελούνται στους κόλπους της. «Τεσσαράκοντα εκατομμύρια λιρών ερρίφθησαν κατά περιόδους εις την χαίνουσαν αυτήν καταβόθραν και ακόμη δεν έχει συντελεσθή η στέγασις των προσφύγων. Διά τον λόγον τούτον η υπηρεσία αυτή πρέπει να παύση φρουρουμένη από προνόμια μειωτικά της αξιοπρεπείας του Κράτους και να υπόκειται, όπως και αι άλλαι κρατικάι υπηρεσείαι, εις τον έλεγχον και την επιτήρησιν της δικαιοσύνης».⁷⁸⁹

Κι ενώ το Φως παρουσιάζεται ως προστάτης των προσφύγων, ο Βενιζέλος εμφανίζεται ως προστάτης της Ε.Α.Π.: «Το Υπουργείον της Προνοίας εστράφη εναντίον της Επιτροπής Αποκαταστάσεως και μάλιστα με δριμύτητα με την οποία δεν μας είχε συνηθίσει έως τώρα. Εν τέλει όμως θα δικαιωθή... η Επιτροπή Αποκαταστάσεως και θα επιπληχθή ο Υπουργός της Προνοίας. Αυτό είναι το ευκολώτερον και προχειρότερον που θα μπορούσε να κάμη ο κ. Βενιζέλος».⁷⁹⁰

Άλλα σκάνδαλα που καταγγέλλονται ή και διερευνώνται είναι η περίπτωση των κτημάτων του Καπα-

784. Βλ. ενδεικτικά: «Αι ανακρίσεις διά τον Εποικισμόν. Η ενοχή του κ. Καραμάνου», 7 Ιουλίου 1925. – «Η αναστολή του έργου της Ε. Αποκαταστάσεως. Απειλείται συνολική παραίτησις των υπαλλήλων. Απεκαλύφθησαν και νέαι καταχρήσεις εις Καϊλάρια», 29 Ιουλίου 1925. – «Η υπόθεσις διά τα εποικιστικά σκάνδαλα παρεπέμφθη εις το τρίτον διαρκές στρατοδικείον», 31 Ιουλίου 1925.

785. Βλ. ενδεικτικά: «Αι εποικιστικά καταχρήσεις Κιλκίς ανέρχονται εις δέκα εκατομμύρια. Διετάχθησαν αθρόαι συλλήψεις ανωτέρων εποικιστικών υπαλλήλων», 25 Αυγούστου 1928. – «Εκ των αποκαλυφθέντων εποικιστικών οργίων», 27 Αυγούστου 1928. – «Εις τον λαβύρινθο των εποικιστικών καταχρήσεων», 4 Σεπτεμβρίου 1928. – «Και αρχίζει η αποκάλυψις», 7 Σεπτεμβρίου 1928. – «Χορός εκατομμυρίων. Πώς σπαταλάται το προσφυγικόν χρήμα», 12 Σεπτεμβρίου 1928.

786. «Ο Εποικισμός», 8 Σεπτεμβρίου 1928.

787. «Τα Εποικιστικά», 24 Σεπτεμβρίου 1928.

788. «Ευρύτατον έλεγχο», 29 Αυγούστου 1928. – «Ερωτώμεν!», 2 Σεπτεμβρίου 1928.

789. «Το προνόμιον», 14 Οκτωβρίου 1928. Βλ. επίσης «Μία παρατήρησις», 21 Δεκεμβρίου 1929.

790. «Με την Ε.Α.Π.», 8 Δεκεμβρίου 1928.

ντζή (το οποίο η ίδια εφημερίδα αποκαλύπτει),⁷⁹¹ η απομύζηση των κατοίκων του Θεοδωρόβου Κιλκίς,⁷⁹² τα σκάνδαλα της Περιθάλψεως Εγγύς Ανατολής,⁷⁹³ τα σκάνδαλα της Αστικής Ενώσεως Προσφύγων Κατερίνης,⁷⁹⁴ οι “κομματικές ασέλγειες” στο ζήτημα της στέγασης των προσφύγων Θεσσαλονίκης (συνοικισμός του “Τέκτονος”, Καλαμαριά, Τούμπα, Χαριλάου)⁷⁹⁵ και ο εμπαιγμός της φτωχολογιάς στην Ξηροκρήνη.⁷⁹⁶

Ο άλογος τρόπος αντιμετώπισης των προσφύγων του σηροτροφικού συνοικισμού Νέων Κιουπλίων καταγγέλλεται και αυτός ως εποικιστικό σκάνδαλο: «Σήμερα... έρχομαι ίνα μαστιγώσω ένα εποικιστικόν έγκλημα εις βάρος ενός ολόκληρου συνοικισμού, εξόχως εργατικών και λίαν παραγωγικών ανθρώπων, οίτινες εις την πατρίδα των ήσαν οικοκυραίοι της πρώτης σειράς, φιλόπονοι και παραγωγικώτατοι, ενώ εδώ κατεδικάσθησαν να γίνουν αραμπατζήδες, χαμάληδες, ημερομίσθιοι και να πλουτίσουν τον κοινωνικόν παρσιτισμόν... Και... είναι θλιβερόν πλην αληθές, ότι η επιπολαιότης μεθ’ ής διεχειρήσθησαν το ζήτημα των σηροτρόφων οι ταγοί του εποικισμού κατώρθωσε το μέγα έγκλημα, να μετατραπούν οι ατράνταχτοι αυτοί οικοκυραίοι εις ψωμοζήτες... Είναι εντροπή, είναι αίσχος!!...».⁷⁹⁷

Πάντως, το πλέον βαρυσήμαντο –για το Φως– σκάνδαλο μετά τα σκάνδαλα της Ε.Α.Π. είναι, για ευνόητους λόγους, η «λοβιτούρα των Μακεδονικών Νέων» (παράτυπη αγορά ακινήτου, «αντί πινακίου φακής») εις βάρος της προσφυγικής περιουσίας. Το γεγονός –μάννα εξ ουρανού για το Φως– τυροδοτεί τις οξύτατες μομφές της εφημερίδας για την εξαχρείωση της συναδέλφου και την αποτελμάτωση του βενιζελισμού, διαλέξεις περί ηθικής και επιδείξεις προσφυγοφιλίας. Αξιοσημείωτη είναι και η –ξέχειλη από φαρμάκι– εκδήλωση της αγαλλίασης του Φωτός από την ανάνηψη του πεπλανημένου πλήθους: «Ενέπνευσεν άνεμος και ανετάραξε την νηγεμούσαν επιφάνειαν του βενιζελικού τέλματος, απόθεν μόνον βαρείαι αναθυμιάσεις ανεδίδοντο μέχρι τούδε. Σκάνδαλα ανέκυψαν και ανεπήδησαν. Εκρήξεις εγένοντο, που αφήκαν όπισθέν των ατελείωτον ροήν ρυπαρότητος. Έγινεν ανακίνησης βορβόρου και εδόθη ευκαιρία εις το πλήθος το αμύητον, εις το πλήθος που εώρτασε με τόσην αγαλλίασιν την 19^{ην} Αυγούστου, να ίδη τι περιέχει το κρατούν κόμμα και ποίοι είνε οι πρωταγωνισταί αυτού. Η ανάγνωσις των βενιζελικών εφημερίδων κατά τας λαμπράς αυτάς ημέρας μας παρέχει τελείαν την εικόνα της αποσυνθέσεως και της εξαχρειώσεως».⁷⁹⁸

791. «Νέον τρομακτικώτερον από τα προηγούμενα σκάνδαλον έρχεται και πάλιν εις το φως διά της αχαρκτηρίστου πολιτικής του υπουργείου της Γεωργίας, σκάνδαλον το οποίον δέον να ληφθή σοβαρώς υπ’ όψιν αρμοδίων, δεδομένου ότι πλείστα μέρη της προσφυγικής ακινήτου περιουσίας της περιελοούσης εις Δημόσιον εκ της ανταλλαγής των Μουσουλμάνων κινδυνεύει και πάλιν να επιστραφή εις τους τέως ιδιοκτήτας των... Συντάκτης του Φωτός πληροφορηθείς τα του τηλεγραφήματος τούτου έσπευσε να ζητήση σχετικής λεπτομερείας επί της όλης υποθέσεως, ούτω δε καθίστανται γνωστά τα εξής...». «Η σκανδαλώδης υπόθεσις των κτημάτων του Καπαντζή εις βάρος του Δημοσίου και των προσφύγων», 23 Ιουνίου 1925.

792. Σ. Ανθρακόπουλος, «Από τα σύνορα. Πώς εκμεταλλεύονται τους Ποντίους», 9 Αυγούστου 1925.

793. «Απεκαλύφθησαν κλοπαί ημίσεως εκατομμυρίου εις βάρος της Περιθάλψεως Εγγύς Ανατολής», 14 Μαΐου 1926.

794. «Πώς σπαταλάται το προσφυγικόν χρήμα. Τα σκάνδαλα της Αστικής Ενώσεως Προσφύγων Κατερίνης», 17, 18 και 19 Σεπτεμβρίου 1928.

795. «Εκεί όπου απλούται η δυστυχία. Οι πρόσφυγες Θεσσαλονίκης και η στέγασις αυτών. Ένα φοβερόν κομματικόν σκάνδαλον. Τα τριάκοντα εκατομμύρια του Τέκτονος. Μόνον διά την Καλαμαριάν. Απάνθρωπα μαρτύρια. Σκανδαλώδεις και εγκληματικά προτιμήσεις. Φωνή εκ του τάφου. Τραγικά εικόνες εκ του συνοικισμού Χαριλάου. Διάβημα των προσφύγων Τούμπας. Κομματικά ασέλγεια. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί εν εξεγέρσει. Υπόμνημα των κατοίκων Τούμπας», 24 Νοεμβρίου 1928.

796. «Η διανομή των οικίσκων εις Ξηροκρήνην. Σκανδαλώδεις μεροληψία εις βάρος πτωχών προσφύγων», 18 Μαΐου 1929. – «Το σκάνδαλον εις Ξηροκρήνην. Οι άποροι έμειναν και πάλι άστεγοι εις τρώγλας. Αθρόαι και καταγγελία των αδικηθέντων», 19 Μαΐου 1929. – «Το σκάνδαλον της Ξηροκρήνης. Θα διενεργηθή νέα σύμπτυξις των εγκατασταθέντων. Τι μας καταγγέλλουν οι ενδιαφερόμενοι», 20 Μαΐου 1929. – «Το σκάνδαλον της Ξηροκρήνης. Ανεβλήθη η σκέψις περί συμπτύξεως. Ηρσισε χθες διενεργούμενος έλεγχος. Αι χθεσιναιί σκηναί», 21 Μαΐου 1929.

Βλ. επίσης «Το χρήμα των προσφύγων», 9 Αυγούστου 1928. – Πρόφωξ, «Διά να μάθουν την αλήθειαν. Πώς ληστεύονται οι πρόσφυγες», 12 Αυγούστου 1928. – Το Διοικητικό Συμβούλιον Συλλόγου Δικαιούχων Ανταλλαξίμων, «Οι οικοπεδοφάγοι του Δοξάτου», 19 Οκτωβρίου 1928. – Πελ. Καραγεβρέκης, «Απάντησις των γηγενών εις δημοσίευμα προσφύγων», 28 Οκτωβρίου 1928.

797. Δημ. Κρεστενίτης, «Από την προσφυγικήν αθλιότητα. Το μέγα εποικιστικόν σκάνδαλον του σηροτροφικού συν/σμου Νέα Κιούπλια. Αντί σηροτρόφοι αραμπατζήδες και χαμάληδες. Μεγάλη έρευνα του Φωτός», 25 Νοεμβρίου 1928.

798. «Οι “ημέτεροι” και αι “λοβιτούρες” των. Πώς διαρπάζεται η προσφυγική περιουσία υπό των δήθεν κοπτομένων υπέρ των προσφύγων. Τα σκάνδαλα των “αγόνων ακινήτων”. Η λοβιτούρα των Μακεδονικών Νέων. Πού έγκειται το σκάνδαλον», 11 Ιανουαρίου 1929. – «Την ιστορίαν του», 16 Ιανουαρίου 1929. Βλ. και τα άρθρα στις 12, 13 και 15 Ιανουαρίου 1929.

5. Γηγενείς και πρόσφυγες

Τέλος, στο κεφάλαιο αυτό οφείλουμε να εξετάσουμε ένα θέμα, το οποίο προβάλλεται έντονα στο Φως και η δυναμική του οποίου σημάδεψε βαθιά την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας για δύο και πλέον δεκαετίες. Το θέμα αυτό δεν είναι άλλο από τις σχέσεις γηγενών και προσφύγων, όπως προβάλλονται στα φύλλα ενός αντιβενιζελικού δημοσιογραφικού οργάνου που ως επί το πλείστον προβάλλει τη γραμμή της συμφιλίωσης και της ενότητας.

Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922 παρατηρούμε ότι το Φως προσπαθεί να βρει και να επιδείξει τη χρυσή τομή ανάμεσα στη διαφύλαξη των συμφερόντων των γηγενών και την περίθαλψη των προσφύγων. Ενώ προτείνει, λοιπόν, την αποφασιστική εκκένωση δημοσίων οικημάτων για τη στέγαση των προσφύγων, παράλληλα επισημαίνει ότι δεν πρέπει, για τον λόγο αυτό, να ριφθούν στους δρόμους οι υφιστάμενοι ένοικοι. Πρέπει, κατά το Φως, να περιορισθούν οι κάτοικοι στα απολύτως απαραίτητα δωμάτια και στα υπόλοιπα να στεγαστούν οι πρόσφυγες.⁷⁹⁹ Αργότερα η εφημερίδα θα προειδοποιήσει τους γηγενείς για τον κίνδυνο κατάληψης των οικοπέδων τους από τους πρόσφυγες, εφόσον «δεν αποκλείεται να ευρεθούν μίαν ημέραν μόνον με τα χαρτιά».⁸⁰⁰

Το Φως θα υποστηρίξει την ισότιμη αντιμετώπιση γηγενών πολεμοπαθών και προσφύγων, «διότι ουδείς αγνοεί ότι υπάρχουν, εν Μακεδονία ιδία, γηγενείς οι οποίοι κατεστράφησαν εκ του πολέμου... Από ολοκλήρους κωμοπόλεις δεν υπάρχουν παρά τα ερείπια και πολλοί γηγενείς έχουν μεταβληθή εις τρωγλοδύτας διαβιούντες υπό τα αμπρί και τας καλύβας. Και ουδείς αγνοεί ότι οι γηγενείς αγρόται όχι μόνον ουδέν έλαβον αλλά τουναντίον έχασαν ένα αριθμόν εκ των ολίγων στρεμμάτων τα οποία είχαν...».⁸⁰¹

Στα 1930, με αφορμή άρθρο της Μακεδονίας, όπου η τελευταία τάσσεται κατά των εξώσεων των προσφύγων από τα εκποιούμενα ανταλλάξιμα σπίτια, το Φως θα επισημάνει: «Διά τους πτωχούς γηγενείς δεν λέγει τίποτε η “Μακεδονία”. Αφίνει να υπονοηθή μόνον ότι πρέπει να εκδιωχθούν αμειλίκτως».⁸⁰²

Πρόσφυγες και γηγενείς πρέπει να καταλάβουν ότι μόνο η αρμονική συνύπαρξη μπορεί να οδηγήσει αμφοτέρους στην πρόοδο και την ευημερία. Οι πρόσφυγες οφείλουν να σέβονται τα δικαιώματα των γηγενών ενώ οι τελευταίοι πρέπει να αντιληφθούν ότι οι πρόσφυγες έχουν ανάγκη κάθε δυνατής βοήθειας. Η αποφυγή κάθε προστριβής αποτελεί υπέρτατο καθήκον προς την πατρίδα. «Προ παντός τα συμφέροντα των εντοπίων να μη θιγώσι, εφ’ όσον επιδεικνυται τόσαι λύσεις απολύτως ικανοποιούσαι τους πρόσφυγας», τονίζει ο αρθρογράφος.⁸⁰³

Κυρίως όμως η ανάπτυξη αγαθών σχέσεων μεταξύ γηγενών και προσφύγων προβάλλεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πρόοδο και την ανόρθωση της πατρίδας.⁸⁰⁴ Η ευθύνη για τις προστριβές επιρροίπτεται από την αρχή στην κυβέρνηση, τον Εποικισμό και τους προσφυγοπατέρες. Στο πλαίσιο αυτό και με αφορμή προστριβές προσφύγων και γηγενών στην Καβάλα, το Φως θα γράψει: «... εις τινας περιφέρειας σημειούται ένταση των σχέσεων μεταξύ του εντοπίου και του προσφυγικού πληθυσμού και δημιουργούνται προστριβαί μη έχουσαι θέσιν μεταξύ πληθυσμού ομάκμονος, τον οποίον αν μη τι άλλο πρέπει να αδελφώνη η δυστυχία... Η οξύτης αποδοτέα εις παρεξήγησιν μέτρων τινών της Κυβερνήσεως, τα οποία οι εντόπιοι ηρμήνευσαν ως θίγοντα τα συμφέροντα αυτών επί ιδίαν ωφέλειαν των προσφύγων. Αλλά και οι πρόσφυγες... θεωρούν εαυτούς παραγκωνισμένους εκ μέρους των αρχών...».⁸⁰⁵ Ο δρόμος προς την απαραίτητη ομόνοια περνά αφ’ ενός μέσα από την κατανόηση του αμοιβαίου συμφέροντος και αφετέρου μέσα από την αμερό-

799. «Παν μέτρον άριστον», 30 Σεπτεμβρίου 1922.

800. «Η ιδιοκτησία των γηγενών», 25 Οκτωβρίου 1927.

801. «Και οι γηγενείς», 3 Σεπτεμβρίου 1928.

802. «Διά τα ανταλλάξιμα», 3 Νοεμβρίου 1928.

803. «Εντόπιοι και πρόσφυγες», 20 Μαΐου 1924. – «Από την Βέροιαν. Μετά διετίαν θα έχομεν νέους πρόσφυγας», 24 Ιανουαρίου 1926.

804. «Ο προσφυγικός χαιρετισμός», 14 Σεπτεμβρίου 1923.

805. «Αι σχέσεις προσφύγων και εντοπίων», 11 Σεπτεμβρίου 1923. Βλ. επίσης την περίπτωση των κατοίκων του Θεοδωρόβου Κιλκίς, Σ. Ανθρακόπουλος, «Από τα σύνορα. Πώς εκμεταλλεύονται τους Ποντίους», 9 Αυγούστου 1925.

ληπτη πολιτική της κυβερνήσεως.⁸⁰⁶ Άλλες φορές οι προστριβές αποδίδονται στη δεινή κατάσταση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Σερρών.⁸⁰⁷

Σε άρθρο του Πληρεξουσίου Θεσσαλονίκης Ι. Πασαλίδη υποστηρίζεται ότι εκείνοι που σπέρνουν ζιζάνια και διχόνοιες μεταξύ εντοπίων και προσφύγων είναι μερικοί ανώτεροι υπάλληλοι του κράτους και ολίγοι τσιφλικούχοι. Κατά τον ίδιο, εν όσω επικεφαλής του Εποικισμού βρίσκονται άνθρωποι συνδεδεμένοι με τους τσιφλικούχους και ανεύθυνοι απέναντι στο κράτος, οι πρόσφυγες θα ταλαιπωρούνται.⁸⁰⁸

Οι «αδελφοί γηγενείς» αποτελούν, κατά το Φως, απαραίτητο συντελεστή για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος.⁸⁰⁹ Οι πρόσφυγες «...έχουν... καθήκον αλλά και συμφέρον... ν' αποφεύγουν να έρχονται αντιμέτωποι μετά των εντοπίων... Οι συνετοί και οι διανοούμενοι καλούνται να παράσχουν την συμβουλή των διαφωτίζοντες, πείθοντες, κηρύσσοντες και διαλύοντες τας πλάνας... Η συμβουλή των θα είνε πράξις εθνικωτάτη...».⁸¹⁰

Όπως γράφει ο δικηγόρος Σ. Τριανταφυλλίδης σε άρθρο του τον Απρίλιο του 1925, «... το Προσφυγικόν ζήτημα δεν είνε οικογενειακή τις υπόθεσις των Προσφύγων, ως υπολαμβάνουσι επιπολαίως τινές Προσφυγισωτήρες. Είναι ζήτημα κατ' εξοχήν εθνικόν και διά τούτο ο Ελληνικός λαός προσφέρει υπέρ τούτου αγογγύστως τέσσαρα δισεκατομμύρια δραχμών... Οι πρόσφυγες δεν πρέπει ν' απομακρύνωσιν αυτό από τον πανελλήνιον χαρακτήρα, τον οποίον φέρει...».⁸¹¹

Ο ίδιος επισημαίνει σε άλλο άρθρο λίγες μέρες αργότερα: «Είνε μεγάλη πλάνη η θερμοκέφαλος αντίληψις, ότι οι πρόσφυγες δύνανται να επιβάλλωσι τας θελήσεις των διά του όγκου της εκλογικής των δυνάμεως... Η δύναμις των προσφύγων πρέπει να βασιζεται επί του παρόντος εις την προς αυτούς στοργήν και αγάπην του Ελληνικού λαού, όστις εδέχθη να μοιρασθή μετ' αυτών την γην των πατέρων του και τας πολυτεείς οικονομίας του...».⁸¹²

Την ίδια εποχή, ο Δ. Εφεντάκης θα υποστηρίξει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η διαφαινόμενη διάσπαση των προσφύγων «θα επιφέρη την πλήρη συγχώνευσιν των προσφύγων προς τους γηγενείς... Τότε το προσφυγικόν πρόβλημα θα τραπή προς την ασφαλεστέραν λύσιν του... θα αρχίση λησμονούμενον...».⁸¹³

Επί δικτατορίας Παγκάλου, το όραμα του τελευταίου για συμφιλίωση «διά της χρηστής και ακομματίστου διοικήσεως» προκαλεί τον ενθουσιασμό του Φωτός, που εξαίρει την ιδέα με την πεποίθηση ότι η τακτική αυτή θα θεραπεύσει όσα «κατέρρευσε και κατερράκωσε η βενιζελική εμπάθεια» και θα επιφέρει τη «συνδι-αλλαγή μεταξύ των λαϊκών μαζών, αδιαφόρων τελείως διά τους αρχηγούς των κομμάτων».⁸¹⁴

Όταν, στα 1925, εν όψει των πρώτων δημοτικών εκλογών, διατυπώνεται η θέση για την εκλογή γηγενούς υποψηφίου, το Φως προβάλλει με ένα πύρινο άρθρο του την ενότητα και την ισότητα όλων: «Όχι απλώς ατυχής αλλά και άστοχος από πολιτικής απόψεως υπήρξεν η θεωρία του κ. Μεταξά περί ΓΗΓΕΝΟΥΣ υποψηφίου. Εις πληθυσμόν εκλογικόν, οίον τον της Θεσσαλονίκης, όπου 4.200 εκλογείς είνε οι πρόσφυγες, 6.000 είνε Ισραηλίται, 8.000 εκ Παλαιάς Ελλάδος και μόλις 4.000 οι γηγενείς επιτρέπεται εις τον πολιτικόν, ο οποίος θέλει και αξιοί να διοικήση την χώραν ως Κυβερνήτης, να ομιλή περι γηγενών και ξένων; Και εν τίνι δικαιώματι γίνεται πλέον η απαισία και αντεθνική διάκρισις, διάκρισις την οποίαν εφηύρον οι Βούλγαροι, των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων όταν καθ' όλην την Μακεδονικήν γην τα οστά των Ελληνοπαιδων της Παλαιάς Ελλάδος και των προσφύγων εθελοντών είνε σκορπισμένα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους; Και ποίοι είνε αυτοί οι γηγενείς της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι όλους τους άλλους Έλληνας τους θεωρούν φιλοξενουμένους εις την Ελληνικήν ταύτην χώραν; Δεν υπάρχουν εδώ διακρίσεις Παλαιοελλαδιτών, Προσφύγων και Μακεδόνων».

806. «Αι προστριβαί προσφύγων και εντοπίων», 22 Σεπτεμβρίου 1923.

807. «Το προσφυγικόν πρόβλημα. Σοβαραί προστριβαί εντοπίων και προσφύγων», 23 Σεπτεμβρίου 1923.

808. Ι. Πασαλίδης, «Το μεγάλο κοινωνικό μας πρόβλημα», 13 Μαΐου 1924.

809. Πρόσφυγες, «Το σημερινόν προσφυγ. συλλαλητήριον», 5 Απριλίου 1925.

810. Ο Παλαιός, «Πρόσφυγες και εντόπιοι. Πού οφείλονται αι προστριβαί», 6 Απριλίου 1925.

811. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, «Επί των προσφυγικών διαμαρτυριών», 14 Απριλίου 1925.

812. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, «Άρθρον του Σοφ. Τριανταφυλλίδου. Το προσφυγικόν ζήτημα», 17 Απριλίου 1925.

813. Δ. Εφεντάκης, «Πιστεύσατε εις εαυτούς», 15 Απριλίου 1925.

814. «Η συμφιλίωσις», 25 Αυγούστου 1925.

όλοι οι κατοικούντες την χώραν ταύτην είνε Έλληνες πολίται και δημόται της Θεσσαλονίκης και έχουν τα αυτά εξ ίσου πάντες δικαιώματα και καθήκοντα. Και ας συσπειρωθούν όλοι αυτοί οι Έλληνες δημόται Θεσσαλονίκης περί το πρόσωπον το δραστηριώτερον, το ικανώτερον, το καταλληλότερον διά να εξυπηρετήση τα συμφέροντα του Δήμου και ας εκλέξουν το πρόσωπον τούτο ως Δήμαρχον και αδιαφορήσουν προς την γνώμην του κ. Μεταξά περί γηγενούς υποψηφίου, διότι γηγενείς είνε οι τσιτσικες και οι βάτραχοι. Η πόλις όμως της Θεσσαλονίκης δεν δύναται να διοικηθή ούτε με τσιτσικας ούτε με βατράχους, τους οποίους η πολιτική απειρία του στρατηγού πολιτικού κ. Μεταξά υποδεικνύει». ⁸¹⁵ Όταν λίγους μήνες αργότερα, μετά τη δεύτερη εκλογή του Πατρικίου, προβάλλεται από ευάριθμους γηγενείς η άποψη ότι τα αιρετά αξιώματα πρέπει να καταλαμβάνονται από γηγενείς, η εφημερίδα θα υποστηρίξει ότι «η γνώμη αύτη δεν είνε ορθή. Είνε παράλογος και οπισθοδρομική. Είνε όπλον το οποίον βλάπτει αντί να ωφελή τους γηγενείς», καθώς με αυτόν τον τρόπο παρακωλύεται η αφομοίωση των κατοίκων και η πόλη καταδικάζεται σε επίφοβο διχασμό. ⁸¹⁶

Πάντως, παρά το μήνυμα της ενότητας που θέλει να μεταδώσει το Φως, δεν έλειψαν άρθρα του που μεταφέρουν στον αναγνώστη μία άλλη εικόνα, όπως για παράδειγμα το άρθρο του δικηγόρου Φιλ. Νικολαΐδη τον Νοέμβριο του 1927: «Από την αφέλειαν και την αμάθειαν ημών των προσφύγων επωφελήθησαν όλαι αι τάξεις των γηγενών αδελφών μας. Μας έχουσι εκμεταλλευθή όλοι οι επιτήδειοι ποικιλοτρόπως και ποικιλωνύμως με υποσχέσεις και με εράνους...». ⁸¹⁷

Και ενώ ο Βενιζέλος κατηγορείται ως δημιουργός της εμφύλιας διένεξης, ⁸¹⁸ το Λαϊκό Κόμμα προβάλλεται, εν όψει των εκλογών του 1928, ως φορέας ενότητας γηγενών και προσφύγων. Διότι «διά το Λαϊκόν Κόμμα οι πρόσφυγες δεν είνε πλέον πρόσφυγες. Είνε Έλληνες μεταξύ των Ελλήνων... Η αφομοίωσις παλαιών και νέων κατοίκων ήρχισεν από πολλού και εντός όχι μακρού χρονικού διαστήματος θα έχη συμπληρωθή... Και η αφομοίωσις αύτη, την οποίαν ποθεί και εύχεται το Λαϊκόν Κόμμα, θα είχεν επέλθει ήδη πλήρης, εάν η πολιτική του αντιπάλου πολιτικού κόσμου δεν εκράτει τους πρόσφυγας εις μίαν κατάστασιν σκοτεινήν διά να χρησιμοποίηση τούτους ως εκλογικόν και μόνον κεφάλαιον... Και έχουν ανάγκην διαφώτισεως οι πρόσφυγες... δι' αυτήν ταύτην την ομαλήν εξέλιξιν του πολιτικού βίου της χώρας...». Η απαραίτητη διαφώτιση περιλαμβάνει τη γνώση των δυσμενών συνθηκών πραγματοποίησης της μικρασιατικής εκστρατείας και τα ολέθρια σφάλματα του Βενιζέλου. ⁸¹⁹ Περιλαμβάνει τη γνώση του έργου των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων, οι οποίες «ετριπλασίασαν την δύναμιν του ελληνικού στρατού... και ετόνωσαν το ηθικόν του με την παρουσίαν του Στρατηλάτου Βασιλέως, όστις ουχί άπαξ ωδήγησεν αυτόν εις την νίκην...». Τους πρόσφυγες δεν πρόδωσε η μετανοεμβριανή Ελλάδα αλλά «η βενιζελική οργάνωσις της φυλής». ⁸²⁰

Τις ίδιες μέρες σε λόγο του πρόσφυγα υποψήφιου του Λαϊκού Κόμματος Σιμιτόπουλου, που δημοσιεύεται στο Φως, διαβάζουμε: «Πάύσωμεν όλοι απονέμοντες τον κακόηχον τίτλον του πρόσφυγος εις τους Ίωνας της Ασίας». ⁸²¹

Ως οπαδός της συμφιλίωσης προβάλλεται και ο βασιλιάς Γεώργιος, ο οποίος με δηλώσεις του από το Παρίσι και «εν πνεύματι βαθυτάτης αλληλεγγύης προς τα ατυχή θύματα της μικρασιατικής εκστρατείας» τάσσεται κατά των διακρίσεων και υπέρ της ολοκλήρωσης της προσφυγικής αποκατάστασης. ⁸²²

Το φθινόπωρο του 1928 η διαμάχη προσφύγων και εντοπίων στη Νάουσα οδηγεί την εφημερίδα στη διενέργεια «μίας επιτοπίου αυστηράς, αμερολήπτου έρευνας» επί του ζητήματος. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής καταγράφονται οι απόψεις αμφοτέρων των πλευρών, αναζητούνται τα αίτια της ρήξης και καταγγέλλονται οι υπονομευτές της κατάστασης. Σύμφωνα με τα εξαγόμενα συμπεράσματα της έρευνας, «λόγοι παν άλλο ή

815. «Γηγενείς και ξένοι», 8 Οκτωβρίου 1925.

816. «Γηγενείς και έποικοι», 28 Οκτωβρίου 1925.

817. Φιλ. Νικολαΐδης, «Πώς απατώνται οι πρόσφυγες με την μέθοδον της δικηγορικής προστασίας», 1 Νοεμβρίου 1927.

818. «Ασφαλεστάτη η ήττα του Βενιζελισμού. Αισιόδοξοι προβλέψεις του γαλλικού τύπου. Αντικατέστησε τον αγώνα Βασιλοφρόνων-Δημοκρατικών εις διαμάχην μεταξύ γηγενών και προσφύγων», 5 Αυγούστου 1928.

819. «Τι πρέπει να μάθουν οι πρόσφυγες», 9 Αυγούστου 1928.

820. «Τι πρέπει να μάθουν οι πρόσφυγες. 2^{ον} Διατί κατέρρευσε το μέτωπον», 10 Αυγούστου 1928.

821. «Ο πρόσφυξ λαϊκός υποψήφιος κ. Σιμιτόπουλος προς τον προσφυγικόν κόσμον», 15 Αυγούστου 1928.

822. «Πώς σκέπτεται ο ανώτατος άρχων. Ομιλεί ο βασιλεύς», 11 Αυγούστου 1928.

Πρόσφυγες εργάζονται στα σφαγεία της Σωζόπολης Χαλκιδικής. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Σταυρίδη Ράλλη.

ανταποκρινόμενοι προς το συμφέρον... των προσφύγων υπαγορεύουν την τήρησιν της στάσεως, την οποίαν τηρούν σήμερα οι θορυβούντες πρόσφυγες». Παράλληλα υπογραμμίζεται η δυνατότητα λύσης των προσφυγικών προβλημάτων διά των προτάσεων των γηγενών.⁸²³

Στα τέλη του 1928, η διένεξη γηγενών και προσφύγων οδηγεί στη σύσταση συλλόγων γηγενών. Η θέση που λαμβάνει η εφημερίδα απέναντι στην ίδρυση Συλλόγου Γηγενών στη Δράμα αποτελεί απόρροια της συμφιλιωτικής (με κλίση πλέον προς την πλευρά των γηγενών) και αντιβενιζελικής πολιτικής της. Σύμφωνα λοιπόν με τον αρθρογράφο, «οι κατά τόπους Σύλλογοι Γηγενών δεν ιδρύθησαν διά να καταπολεμήσουν τα προσφυγικά συμφέροντα... ιδρύθησαν διά να προσπίσουν των γηγενών τα συμφέροντα. Διά ν' αγωνισθούν όπως μη τίθενται εις ήσωνα μοίρα οι εντόπιοι. Και αι διαφοραί των δεν είνε με τους πρόσφυγας· είνε με το Κράτος. Οι προσφυγικοί Σύλλογοι ζητούν εξίσωσιν και δικαιοσύνην».⁸²⁴

Κατά το Φως, όσοι βλέπουν στη σύσταση των συλλόγων αυτών διένεξη μεταξύ προσφύγων και εντοπίων δεν υπολογίζουν σωστά. Τα όσα λέγονται και τα όσα γράφονται «αποτελούν εκδηλώσεις ανθρώπων διατελούντων εις κατάστασιν παροξυσμού και δεν έχουν καμμίαν σχέσιν με την βαθειάν πεποίθησιν του έθνους... Οι γηγενείς κατενόησαν πλέον ότι οι πρόσφυγες δεν είνε πληθυσμός ξένος, η εξόντωσις του οποίου πρέπει ν' αποτελέση σκοπόν και επιδίωξιν αυτών. Εξ άλλου και οι πρόσφυγες κατενόησαν ότι δεν θα επιστρέψουν πλέον εις τα μέρη των, παρά εάν το θελήση ο Θεός και εις μέλλον απώτατον. Κατά συνέπειαν είνε και αυτοί Μακεδόνες... Είνε και οι πρόσφυγες Μακεδόνες πλέον και η προσφυγική των ιδιότης διατηρείται μόνον διά λόγους στεγάσεως, διανομής γαιών και αποζημιώσεων... Είνε δε τόσον σχηματισμένη και τόσον στερεωμένη η πεποίθησις αυτή, ώστε και ο περιώνυμος Σύλλογος των Γηγενών... περιήλθεν εις ληθαργικήν μουμιοποίησιν και έμεινε χωρίς σκοπόν και χωρίς πεδίων δράσεως... Παρέμεινε ως εν όνομα, ένας μάταιος ήχος. Χωρίς βάσιν και χωρίς έννοιαν».⁸²⁵

823. «Εκεί όπου απειλείται η ρήξις. Ο προσφυγικός συνοικισμός Ναούσης», 8, 9 και 14 Οκτωβρίου 1928.

824. «Σύλλογοι γηγενών», 10 Δεκεμβρίου 1928.

825. «Οι σύνδεσμοι», 6 Νοεμβρίου 1929.

Και ενώ από άλλες εφημερίδες η ίδρυση της “Προσφυγικής Αμυνας”, τον Νοέμβριο του 1929, ερμηνεύεται ως απάντηση στην ίδρυση των συλλόγων γηγενών, τους οποίους θα πολεμήσει, το Φως εξηγεί ότι «ο νέος προσφυγικός Σύλλογος θα είναι απλώς ένας νέος Προσφυγικός Σύλλογος, όπως τόσοι άλλοι. Οι ρίψαντες την ιδέα της ιδρύσεως αυτού... δεν ζητούν... να θέσουν τον προσφυγικόν κόσμον ως σύνολον αντιμέτωπον του γηγενούς στοιχείου. Ζητούν απλώς να αγωνισθούν υπέρ της διεκδικήσεως των δικαίων των... Πρόκειται μάλλον περί ενδοπροσφυγικής εκδηλώσεως και εξεγέρσεως. Και ακόμη περί αποπείρας προς εκκαθάρισιν και καταπολέμησιν των προσφυγοπατέρων και δημιουργίαν μεταξύ των μαζών κοινής γνώμης, η οποία να μη τελή μαγνητισμένη υπό το γόητρον του Ελευθερίου Βενιζέλου...».⁸²⁶

Διαφορετική είναι η θεώρηση των συλλόγων γηγενών τον Οκτώβριο του 1929, καθώς το Φως περιγράφει την ίδρυση τέτοιου συλλόγου στη Θεσσαλονίκη ως φορέα διαίρεσης: «*Ιδρύθη Σύλλογος γηγενών με σκοπόν την αλληλοβοήθειαν των μελών. Παρίστατο και ο κ. Δήμαρχος, ο οποίος μάλιστα, ευρεθείς ενώπιον ανθρώπων ακουόντων, δεν ημπούσε να συγκρατηθή και έβγαλε... λόγον. Και είπεν ότι ο σκοπός του συνδέσμου είναι... βαθύς και ωραίος. Και είπεν ακόμη τα εξής συμβολικά: “Πρέπει να δείξωμεν εις τους διαφόρους, ότι δεν είμεθα αποπαίδια αλλά τα αγνά, τα πραγματικά παιδιά της Θεσσαλονίκης”. Αλλ’ αυτοί οι “διάφοροι” ποίοι είναι; Και τ’ αποπαίδια ποία είναι;...».*⁸²⁷

Όταν την επαύριο του Συμφώνου Φιλίας οι πρόσφυγες οργανώνουν συγκεντρώσεις, το Φως παρακινεί τους γηγενείς να παρίστανται και οι ίδιοι, καθώς πρέπει να γνωρίσουν τα αιτήματα και την ιδεολογία των προσφύγων.⁸²⁸

Τον Οκτώβριο του 1930, στον απόηχο ακόμα του Συμφώνου Φιλίας και εν όψει των δημοτικών εκλογών του Δεκεμβρίου, το Φως θα τονίσει: «...Δεν υπάρχουν δι’ ημάς γηγενείς και πρόσφυγες. Υπάρχει λαός ισότιμος εν ψηφοφορία, διηρημένος κατά το φρόνημα... Και τον λαόν αυτόν πάντοτε εθεωρήσαμεν εις τους κομματικούς αγώνας ως κομματικήν έκφρασιν, ουδέποτε λαμβάνοντας υπ’ όψιν την ιδιότητα του γηγενούς ή την ιδιότητα του πρόσφυγος... Και πάντοτε οι Φιλελεύθεροι εχρησιμοποίησαν τους πρόσφυγας ως εκλογικόν υλικόν. Αλλοτε, εις παλαιότερας εποχάς, το κήρυγμα εγένετο κατά τρόπον αντεθνικόν και με τας πλέον κυνικάς μεθόδους. Εκ μέρος των καταχθονίων αποστολών οίτινες περιήρχοντο του συννοικισμούς και την ύπαιθρον, οι γηγενείς παριστάνοντο ως καννίβαλοι, έτοιμοι... να πυρπολήσουν τα φτωχικά σπίτια των προσφύγων και να στείλουν αυτούς ως ποιμνιον επί σφαγήν, εις την χώραν όπου κορυβαντιούν οι δήμιοι του Κεμάλ... Η προπαγάνδα αυτή ευρήκεν ένα πληθυσμόν ανέτοιμον, δυστυχημένον, συντετριμμένον, αγωνιζόμενον διά την στοιχειώδη αυτού αποκατάστασιν και αναμένοντα την αποκατάστασιν αυτήν από το Κόμμα του κ. Βενιζέλου... Η προπαγάνδα εισέδυσσε και εκαρποφόρησεν. Ο Φιλελευθερισμός εβασίσθη επί του προσφυγισμού και περιέκλεισε το προσφυγικόν σύνολον ολόκληρον... Και τα χρόνια επέρασαν και οι παλαιοί φραγμοί έπεσαν και οι παλαιοί ενθουσιασμοί εξητμίσθησαν. Κατά την μεγίστην αυτών πλειοψηφίαν οι πρόσφυγες επέτυχον την κομματικήν αυτών χειραφέτησιν. Και τα παλαιά κηρύγματα δεν έχουν πλέον αποτελεσματικότητα. Εις το εξής οι πρόσφυγες κάτοικοι και αυτοί, όπως και οι εντόπιοι καλοί Θεσσαλονικείς, ενδιαφερόμενοι διά το καλόν της πόλεως... θα ψηφίσουν όχι ως πλήθος αλλά ως ψηφοφόροι...».⁸²⁹

Ο εκλεκτός του Φωτός Σωτήριος Γκοτζαμάνης προβάλλεται ως υπεράνω κομμάτων και φέρεται να αντιπροσωπεύει την ενότητα γηγενών και προσφύγων και να υποστηρίζεται από την πλειονότητα των δημοτών, τη «μεγάλη και υγιή μερίδα του λαού Θεσσαλονίκης».⁸³⁰ Διαβάζουμε στο Φως της 24^{ης} Νοεμβρίου 1930: «Και ωμίλησε (ο Γκοτζαμάνης) κατόπιν διά την ενότητα της Ελληνικής Φυλής. Με μίαν θαυμασίαν αποστροφήν, υπενθύμισε τους αγώνας της, τα σπαρμένα κόκκαλα των γηγενών και των προσφύγων ανά τα πεδία των μαχών, τους ήρωας και τους μάρτυρας της ιδέας, οι οποίοι αξιούν την κατάργησιν των διακρίσεων,

826. «Η νέα οργάνωσις», 7 Νοεμβρίου 1929.

827. «Σύλλογος γηγενών», 28 Οκτωβρίου 1929.

828. «Και οι γηγενείς», 25 Ιουλίου 1930.

829. «Το κήρυγμα», 23 Οκτωβρίου 1930.

830. «Ο κ. Γκοτζαμάνης κατέρχεται εις τον αγώνα αποδεχόμενος την παρά χιλιάδων δημοτών της Θεσσαλονίκης αξιωθείσαν υποψηφιότητα αυτού ως Δημάρχου. Ποίον χαρακτήρα δίδει εις την δημ. εκλογήν», 12 Νοεμβρίου 1930.

Στο δημοτικό σχολείο του προσφυγικού συνοικισμού Τούμπας Θεσσαλονίκης. Όλοι οι μαθητές είναι πρόσφυγες. Μεταξύ αυτών και ο πατέρας της δωρήτριας, Γιώργος Αδαμτσίλογλου, από την Καισάρεια της Μικράς Ασίας. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Αδαμτσίλογλου-Κωνσταντινίδου Ευσεβίας.

την κατάργησιν του εγκληματικού χωρισμού μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Δεν υπάρχουν γηγενείς και πρόσφυγες, ετόνισεν. Είναι όλοι τέκνα μιας μεγάλης και αγωνιστικής φυλής, η οποία εστάθη προπύργιον του πολιτισμού εις τον πόλεμον της Ευρώπης και της Ασίας. Νομίζω, κύριοι, ότι θα τρώσω τα πατριωτικά σας αισθήματα και την νοημοσύνην του ευγενούς τούτου ακροατηρίου, εάν απλώς και μόνον κάμω νύξιν ότι εν τω προκειμένω δημοτικώ αγώνι υπάρχει ζήτημα γηγενισμού και προσφυγισμού, ως σκοπίμως και υπούλως κατεβλήθη φροντίς να παρασταθή. Η αντεθνική αυτή διάκρισις και διαίρεσις του λαού εις γηγενείς και πρόσφυγας είναι καιρός πλέον να εκλείψη. Η πολιτικώς εκμεταλλεύσιμος αυτή νοοτροπία είναι καλώς να παραμείνη ως απλή ανάμνησις μιας παρωχημένης ζοφεράς εποχής... Γνωρίζω... κύριοι ότι μια ολόκληρος γεννεά Ελλήνων επότισε με το αίμα της τας ελληνικάς χώρας από της Αδριατικής μέχρι Ευξείνου και από του Αιγαίου μέχρι του Αλίου ποταμού. Εν μόνον γνωρίζω, ότι τα κόκκαλα του άνθους της ελληνικής φυλής ευρίσκονται σκορπισμένα στας χαράδρας, στους κάμπους και τα κορφοβούνια της Μικράς Ασίας, του Πόντου, της Θράκης και της Μακεδονίας... Εν μόνον γνωρίζω, ότι το άνθος της ελληνικής φυλής εξώρμησεν εντεύθεν με έναν σκοπόν, με μίαν ιεράν αποστολήν. Να λυτρώση αδέρφια αλύτρωτα και να σκορπίση την ελευθερίαν εκεί όπου εβασίλευεν η σκλαβιά. Και έν άλλο ακόμη γνωρίζω: ότι ένας λαός ολόκληρος εγκατέλειψε τας εστίας του, την χώραν των προγόνων του και συναποκομίζων τα ιερά κειμήλια, χήρας και ορφανά, γυμνά και ρακένδυτα, έφθασεν ζητών καταφύγιον εις την μητέρα πατρίδα. Και έν άλλο ακόμη γνωρίζω, ότι οι νεκροί τους οποίους ημείς αφήσαμεν εις τα πεδία των μαχών και εκείνοι τους οποίους σεις ως πρόσφυγες εγκαταλείψατε εις τα αυτά πεδία ως ομήρους και αιχμαλώτους, κοιμούνται αγκαλιασμένοι εις τας μακρυνάς εκείνας χώρας τον αιώνιον ύπνον, διά να πιστοποιούν την ενότητα της φυλής, να υπενθυμίζουν ότι εις υπήρξεν ο αγών και ο σκοπός... Ο εναγκαλισμός αυτός είναι το μεγαλύτερον τεκμήριον της εθνικής αλληλεγγύης και ο άρρηκτος κρίκος της ενότητος της φυλής. Εν ονόματι των νεκρών εκείνων, ας υψώσωμεν υψηλά τας ψυχάς και τας διανοίας μας διά να αισθανθώμεν βαθειά ότι δεν πρέπει, δεν ημπορεί να χωρή διαίρεσις, διότι είμεθα τέκνα μιας και της αυτής οικογενείας. Γηγενείς και πρόσφυγες, ήρωες ενός κοινού αγώνος, πρωταγωνισταί του μεγαλυτέρου δράματος, το οποίον η ελληνική φυλή έγραψεν εις τας δέλτους της ιστορίας, συνετρίβημεν εις την δίνην ενός

κοινού αγώνος αλλά με έναν κοινό σκοπό να δημιουργήσωμεν μίαν μεγάλη πατρίδα. Δι' αυτήν την πατρίδα κύριοι και εν ονόματι των νεκρών εκείνων, καλόν είναι να αφήσωμεν τας κουτοπονηρίας και την μικροπολιτικήν και να αναφωνήσωμεν εν τη ενώσει και τη εθνική αλληλεγγύη: Ζήτω η μεγάλη πατρίς μας!».⁸³¹

Λίγες ημέρες αργότερα «ανεξάρτητος παρατηρητής», αφού καυτηριάζει την «εθνοκτόνον απόπειραν» των Πατρικίου και Μάνου για διαχωρισμό των συμφερόντων των προσφύγων από εκείνα των γηγενών, καταλήγει: «Διερωτώμεθα: Εις ποίον χρησιμεύουν όλα αυτά; Η οργάνωσις της ζωής του Δήμου, η ανθηρότης και η πρόοδος του Κράτους απαιτούν όχι διχονοίας των τέκνων του ηνωμένου Ελληνικού Έθνους, αλλά όσον το δυνατόν απόλυτον πνευματικήν σύμπνοιαν και ψυχικήν ενότητα... Μέγιστοι εγκληματίαι, πνευματικοί διαφθορείς και δηλητηριασταί του ελληνικού λαού είνε εκείνοι οι αρχηγοί, οι οποίοι... ενσπείρουν διχονοίας εκεί όπου πρέπει να κυριαρχή η αδιάσπαστος ενότης, απομονώνουν τους πρόσφυγας εις ξεχωριστήν πολιτικήν ομάδα και παροτρύνουν την μίαν μερίδα των βιολαιούντων μαζών να επιτεθή κατά της άλλης. Αλλ' αυτή είνε τυφλή και καταστρεπτική πολιτική, πολιτική ηθικής αυτοαπομονώσεως και δημοτικής αυτοαπεργίας, τα δε αποτελέσματα επίσης θα είνε εις τον υπέρτατον βαθμόν λυπηρά... Αφού άπαξ επάτησαν εις την πάτριον γην οι πρόσφυγες, πρωτίστως πρέπει να λησμονήσουν την προσφυγιάν τους και να αγωνισθούν διά τα πραγματικά των συμφέροντα, όχι ως Μικρασιάται ή Κανκάσιοι αλλά ως καθάραιμοι Έλληνες, ενούμενοι και συγχωνευόμενοι με όλους τους Έλληνας ανεξαρτήτως τόπου καταγωγής... Όλα, και αυτά ακόμη τα προσφυγικά συμφέροντά των, θα ικανοποιηθούν πραγματικά μόνον με την απόλυτον και τελειωτικήν συγχώνευσιν των προσφύγων με τον εντόπιον αδελφικόν λαόν».⁸³²

831. «Η χθεσινή ογκώδης συγκέντρωσις εις τας αιθούσας του Λευκού Πύργου. Ο υποψήφιος δήμαρχος κ. Σωτ. Γκοτζαμάνης ανέπτυξε προς τον συγκεντρωθέντα λαόν της Θεσσαλονίκης το εκλογικόν του πρόγραμμα. Ενθουσιώδεις εκδηλώσεις του λαού υπέρ του κ. Γκοτζαμάνη. Ολόκληρος ο εστενογραφημένος λόγος του κ. Γκοτζαμάνη», 24 Νοεμβρίου 1930.

832. «Τα τελευταία έτη, εις την πολιτικήν ζωήν της Ελλάδος, παρατηρείται ένα φαινόμενον εις τον υπέρτατον βαθμόν λυπηρόν, απειλούν διά το μέλλον να έχη πολύ βαρεία και νοσηρά επακόλουθα – και διά την ακρίβειαν, η ταχέως αυξανόμενη απομάκρυνσις των προσφύγων από τους εντοπίους κατοίκους της χώρας... Το πνεύμα αυτό του ηθικοκοινωνιολογικού σεπαρατισμού ιδιαιτέρως χτυπά στα μάτια εις τας δημοτικές εκλογάς, κατά τας οποίας μερικοί... προσφυγοπατέρες, όχι μόνον χωρίζουν τα συμφέροντα των προσφύγων από τα συμφέροντα του γηγενούς στοιχείου, αλλά και τα αντιπαρατάσσουν προς τα συμφέροντα εκείνου... Εις τους προεκλογικούς λόγους υπέρ του Πατρικίου, συχνά επαναλαμβάνεται το γεγονός ότι αυτός εβελτίωσε την ύδρευσιν της Καλαμαριάς και ετοποθέτησε μερικές ηλεκτρικές λάμπες εις τας οδούς που οδηγούν από τα προάστεια εις την πόλιν... ως εξέχουσα δε εκδούλεσις θεωρείται ότι έδωκεν εργασίαν... εν τη Δημαρχία εις πολλούς πρόσφυγας, τους οποίους ο κ. Μάνος αντικατέστησε με γηγενείς του κόμματός του...»

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αρπακτική και εκμεταλλευτική κατανόησις της δημοτικής ζωής θα οδηγήσει απ' ευθείας εις την τελειωτικήν πτώχευσιν και εις τον απόλυτον εκφυλισμόν της αυτοδιοικήσεως του Δήμου και εις την φυσικήν αντικατάστασιν της διά της κρατικής διοικήσεως των πόλεων... Αλλά βαρύτερον πάντων θα υποστούν τας συνεπείας της αρπακτικής πολιτικής οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Η λογική των πραγμάτων υποδεικνύει ότι ο σχηματισμός προσφυγικής παρατάξεως εις τας δημοτικές εκλογάς πρέπει αναμφιβόλως διά την αντικατάστασιν της ισορροπίας να προκαλέση τον σχηματισμόν αντιπροφυγικής παρατάξεως των γηγενών κατοίκων της πόλεως.

Όσον και αν πυκνοκατοικούν οι πρόσφυγες την Θεσσαλονίκην, οι ηγέται των δεν πρέπει να ξεχνούν ότι οι γηγενείς εδώ είναι πολύ περισσότεροι και ότι εάν και αυτοί επίσης ενωθούν με ιδιοτελείς σκοπούς και εκστρατεύσουν εναντίον των ξένων αυτών στοιχείων, τούτα ωρισμένως δεν θα καλοπεράσουν.

Εκδηλώσεις τοιαύτης ενώσεως των γηγενών εσημειώθησαν κατά τας του Μάνου και προεδίκασαν την νίκην του κατά του Πατρικίου...

Εάν ο Πατρικίος, σήμερον αναλάβη τυχόν την αρχήν..., όλοι οι απολυθέντες δημαρχιακοί υπάλληλοι, βιοπαλαισταί γηγενούς προελεύσεως, θα υποθάλουν αισθήματα έχθρας και διαμαρτυρίας εναντίον της "προσφυγικής" Δημαρχίας, εις τας ψυχάς των εντοπίων πληθυσμών, θα ανάψουν περισσότερον τον τοπικόν πατριωτισμόν και θα ευρύνουν το καταστρεπτικόν χάσμα μεταξύ των νεοελθέντων και των γηγενών στοιχείων.

Διερωτώμεθα: Εις ποίον χρησιμεύουν όλα αυτά;

Η οργάνωσις της ζωής του Δήμου, η ανθηρότης και η πρόοδος του Κράτους απαιτούν όχι διχονοίας των τέκνων του ηνωμένου Ελληνικού Έθνους, αλλά όσον το δυνατόν απόλυτον πνευματικήν σύμπνοιαν και ψυχικήν ενότητα, διά την πραγματοποίησιν των κοινών ανθρωπιστικών εθνικών και τοπικών συμφερόντων και δικαιωμάτων. Μέγιστοι εγκληματίαι, πνευματικοί διαφθορείς και δηλητηριασταί του ελληνικού λαού, είνε εκείνοι οι αρχηγοί, οι οποίοι, προς χάριν των καθαρών ατομικών συμφερόντων ενσπείρουν διχονοίας εκεί όπου πρέπει να κυριαρχή η αδιάσπαστος ενότης, απομονώνουν τους πρόσφυγας εις ξεχωριστήν πολιτικήν ομάδα και παροτρύνουν την μίαν μερίδα των βιολαιούντων μαζών να επιτεθή κατά της άλλης. Αλλ' αυτή είνε τυφλή και καταστρεπτική πολιτική, πολιτική ηθικής αυτοαπομονώσεως και δημοτικής αυτοαπεργίας, τα δε αποτελέσματα επίσης θα είνε εις τον υπέρτατον βαθμόν λυπηρά...

Αφού άπαξ επάτησαν εις την πάτριον γην οι πρόσφυγες πρωτίστως πρέπει να λησμονήσουν την προσφυγιάν τους και να αγωνισθούν διά τα πραγματικά των συμφέροντα, όχι ως Μικρασιάται ή Κανκάσιοι αλλά ως καθάραιμοι Έλληνες, ενούμενοι και

Β. ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΩΣ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΕΛΑΤΕΙΑ

1. Οι πρώτες απόπειρες πολιτικής χειραγώγησης: 1922-1925

Για πρώτη φορά το Φως αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες ως δυνητική εκλογική πελατεία και όπλο κατά των Φιλελευθέρων τον Αύγουστο του 1923. Σύμφωνα με τον συντάκτη του σχετικού άρθρου, «η φρόνησις και ο πατριωτισμός των νεοελλήνων προσφύγων έρχεται να σώση τον τόπον αυτόν από την κακοδαιμονίαν της κομματικής αδιαλλαξίας. Οι πρόσφυγες δίδουσι το παράδειγμα ότι δεν είναι εκείνοι, επί των οποίων εζήτει να ακουμβήση η αδιάλλακτος πολιτική του κόμματος των Φιλελευθέρων». Όλοι οι πρόσφυγες φέρονται να είναι ταγμένοι «με τους συνδυασμούς της Συμφιλίωσης, οι οποίοι είναι και οι συνδυασμοί της επιτυχίας».⁸³³

Βέβαια, η εφημερίδα δεν παραλείπει να επισημάνει ότι «ουδέν εκλογικόν όφελος προσδοκώμεν ημείς εκ της εκλογικής κατευθύνσεως του προσφυγικού κόσμου». Οι σκέψεις που διατυπώνονται επί του ζητήματος, «αποτελούν συμβουλήν ανιδιοτελή και εκφράζουν τον πόνον όν και ημείς και το σύνολον των ταχθέντων υπό την συσταθείσαν σημαίαν του κόμματος της Συμφιλίωσης δοκιμάζομεν... Το ζήτημα το προσφυγικόν δεν είναι ζήτημα τούτου ή εκείνου του κόμματος... Δυστυχώς όμως αι ενέργειαι των αυτοτιτλοφορημένων προστατών του προσφυγικού κόσμου ωθούσι τον προσφυγικόν Λαόν μέχρι σημείου ακροατής εχθρότητος προς το σύνολον του αντιθέτου κόμματος... Οι πρόσφυγες είναι ελεύθεροι να ενασκήσωσιν ελευθέρως και άνευ επιρροίας την ψήφον αυτών... Επαναλαμβάνωμεν ότι τους πρόσφυγας επιθυμώμεν και συνιστώμεν να κρατηθούν εκτός παντός φανατισμού και την ψήφον αυτών να διαθέσουν άνευ πάθους και άνευ φατριασμού...».⁸³⁴

Η προσήλωση των προσφύγων στο κόμμα των Φιλελευθέρων άλλοτε παρουσιάζεται ως επινόηση του κόμματος και άλλοτε ως ένας δεσμός -ένα πελατειακό ζήτημα καλύτερα- που πρέπει να πάψει να υφίσταται, καθώς το προσφυγικό ζήτημα αποτελεί ζήτημα όλων των πολιτικών δυνάμεων: «... Ο προσφυγικός κόσμος διά τους Φιλελευθέρους πρέπει να παύση αποτελών είδος εκλογικής παρακαταθήκης ή εκλογικού αποθεματικού κεφαλαίου... Πρέπει να παύσωσιν οι ωρισμένοι κύκλοι να εκμεταλλεύονται την προσφυγικήν ιδέαν και να χρησιμοποιούν τας προσφυγικάς ψήφους ωσάν να απετέλουν κέρματα κρατούμενα...».

Η καλύτερη λύση, τον Σεπτέμβριο του 1923, είναι η σύνταξη των προσφύγων με το Αγροτικό Κόμμα, το οποίο πρεσβεύει τη συμφιλίωση, την ειρήνη και την εργασία. Η όλη προπαγάνδα του Φωτός παρουσιάζεται ως αρωγή προς τους νέους πολίτες της Ελλάδας: «Ρίπτομεν τον σπόρον της ιδέας ημείς και ελπίζομεν, ότι ούτος θα πέση εις πρόσφορον έδαφος και ότι την καλλιέργειαν αυτού θα ευρεθώσιν άλλοι να αναλάβωσι, προς ούς ημείς δεν θέλομεν αρνηθή την συνδρομήν ημών».⁸³⁵

Το Νοέμβριο του ίδιου έτους το Φως αναλαμβάνει να δια φωτίσει τους πρόσφυγες «περί της σπουδαιότητος της ψήφου, την οποίαν θα δώσουν προς εκλογήν των πληρεξουσίων της μελλούσης Εθνοσυνελεύσεως». Κι αυτό διότι οι πρόσφυγες «όχι μόνον δεν είναι φωτισμένοι διατί ψηφοφορούν, αλλά και θα ψηφίσουν χωρίς να είναι επαρκώς φωτισμένοι και διά τα αποτελέσματα, τα οποία θα έχη η τοιαύτη διάθεσις της Παντοδυναμίου ψήφου των... Τας ανωτέρω σκέψεις εγέννησεν ημίν... η προτροπή προς τους πρόσφυγας εξ ωρισμένης μερίδος του τύπου και οι επισειόμενοι κίνδυνοι, ίνα ταχθώσιν ούτοι ηνωμένοι προς μίαν ωρισμένην φιλικήν πολιτικήν μερίδα... Και όμως δεν υπάρχουν επιβλαβέστεραι συμβουλαί των τοιούτων διά τους πρόσφυγας. Καλούνται να χρωματισθώσι κομματικώς, καλούνται να τεθώσιν αντιμετώποι προς τους... αδελφούς των... Και εν τούτοις πόσον ευσυνείδητον, πόσον πατριωτικόν έργον θα έκαμνον οι υποψήφιοι, αν ήθελον... οδηγήση... τους πρόσφυγας εις την ορθήν οδόν της μη αναμίξεως από τούδε εις την πάλιν των εντοπίων πολιτικών

συγχωνευόμενοι με όλους τους Έλληνας ανεξαρτήτως τόπου καταγωγής... Όλα, και αυτά ακόμη τα προσφυγικά συμφέροντά των, θα ικανοποιηθούν πραγματικά μόνον με την απόλυτον και τελειωτικήν συγχώνευσιν των προσφύγων με τον εντόπιον αδελφικόν λαόν».

Ιπ. Γκοφστέττερ, «Αμερόληπτοι γνώμαι. Η δημοτική εκλογή και από αποπειρώμενοι να δημιουργήσουν το χάσμα μεταξύ προσφύγων & εντοπίων. Πώς καυτηριάζει την εθνοκτόνον απόπειραν ένας ανεξάρτητος παρατηρητής», 13 Δεκεμβρίου 1930.

833. «Η φρόνησις των προσφύγων», 14 Αυγούστου 1923.

834. «Εκλογαί και πρόσφυγες», 21 Σεπτεμβρίου 1923. Βλ. σε αυτό το άρθρο τις επεμβάσεις της λογοκρισίας.

835. «Πρωτοπορεία Καυκασίων», 29 Σεπτεμβρίου 1923. – «Πρόσφυγαι & εκλογαί», 16 Οκτωβρίου 1923.

Καλαμαριά, 1932. Το νοσηλευτικό προσωπικό του Προσφυγικού Νοσοκομείου Καλαμαριάς.
Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Πασαλίδου Ιωάννας.

κομματών...». Και αν μία παράταξη νικήσει λόγω της υποστήριξης των προσφύγων, «δεν θα αναπτυχθούν μίσση και πάθη μεταξύ αυτοχθόνων και προσφύγων...; Δεν θα αυξηθούν οι υπάρχουσες ήδη εκασταχού προστριβαί και διαπληκτισμοί;...». ⁸³⁶

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος είναι η εσωτερική γαλήνη, την οποία πρεσβεύουν οι φιλοβασιλικοί συνδυασμοί. Οι αντίπαλοι, από την άλλη, πρεσβεύουν την «πολιτειακή αβεβαιότητα», την «πολιτική ακαταστασία» και τα «πολιτειακά σκαμπανεβάσματα», τα οποία θα επιφέρουν για όλους -και ιδιαίτερα για τους πρόσφυγες- «ολεθρίας συνεπείας». ⁸³⁷ Κι ενώ Φιλελεύθεροι και Δημοκρατικοί βυσοδομούν για την εξασφάλιση της υποστήριξης του προσφυγικού κόσμου, το Φως υποστηρίζει την ανάγκη της συστάσεως ιδιαίτερων Προσφυγικών Συλλόγων «διά να κρατηθώσιν οι πρόσφυγες αμέτοχοι των κομματικών παθών και ανεκμετάλλευτοι υπό των φατριών, να περιβάλλωνται δε υφ' όλων των αποχρώσεων με στοργήν και σεβασμόν...». ⁸³⁸

Η «ανίερος εκμετάλλευσις» των προσφύγων από τον βενιζελικό και -παραδόξως- και τον αντιβενιζελικό τύπο καταγγέλλεται δριμύτατα: «Ο Βενιζελικός και αντιβενιζελικός τύπος από τινών ημερών ήρχισαν σφοδρόν συναγωνισμόν ποίος να αναδειχθή προστάτης και αντιλήπτωρ του προσφυγικού κόσμου... Η συνεχιζομένη ανίερος εκμετάλλευσις του προσφυγικού κόσμου, ο οποίος δεν έχει ανάγκην προστατών αλλά υποδείξεων διά να επιτελέση το καθήκον του, προκαλεί τα ειρωνικά μειδιάματα αυτού εις βάρος αυτοκλήτων προστατών του». ⁸³⁹

Υπέρμαχος της Βασιλείας και πολέμιος της Δημοκρατίας, το Φως δημοσιεύει στις 17 Νοεμβρίου του 1923 τηλεγράφημα του Αλ. Πάλλη, αντιπροσώπου της Ελλάδας στην Επιτροπή της Ανταλλαγής. Το τηλεγράφη-

836. Αγ. Παπαζαχαρίου, «Εκλογαί και πρόσφυγες», 16 Νοεμβρίου 1923.

837. «Πρόσφυγες και εκλογαί», 17 Νοεμβρίου 1923. – «Ο λαός επιθυμεί προ παντός ησυχίαν», 30 Νοεμβρίου 1923.

838. «Η κηδεμονία των προσφύγων», 5 Δεκεμβρίου 1923.

839. «Ανίερος εκμετάλλευσις», 19 Σεπτεμβρίου 1923.

μα αναφέρεται σε δηλώσεις του πρωθυπουργού της Αγγλίας «περί των κινδύνων, εις οποίους εκθέτουν την Ελλάδα επιδιώκοντες σήμερον εγκαθίδρυσιν Δημοκρατίας». Ιδίως ο προσφυγικός κόσμος, «όστις αναμένει σωτηρίαν εξ εκδοθησομένου εν Αγγλία δανείου, δέον σταθμίση καλώς συνεπείας οικονομικού αποκλεισμού, όν σαφώς υπαινίσσεται ο άγγλος Πρωθυπουργός και οφείλει μη παρασυρθή εις άκαιρον δημοκρατικόν πείραμα...». ⁸⁴⁰

Σε άρθρο του Σ. Τριανταφυλλίδη, που δημοσιεύεται τον Απρίλιο του 1925, τονίζεται ότι «...η κυριωτέρα αιτία της αποτυχίας του Εποικισμού, είναι διότι η Επανάστασις και Κυβερνήσεις αυτής κατέστησαν το προσφυγικόν ζήτημα υπόθεσιν κομματικήν... Αυτό ήτο έγκλημα, και έφερε καταστρεπτικά αποτελέσματα. Αφήρεσαν από αυτό τον εθνικόν, τον Πανελλήνιον χαρακτήρα, τον οποίον έχει, το έκαμαν οικογενειακήν υπόθεσιν του Βενιζελισμού... Διά να γίνουν οι πρόσφυγες εκλογικόν υλικόν προς ενίσχυσιν του Βενιζελισμού... Αλλ' η πολύτιμος εκείνη περιουσία των 60 χιλιάδων μουσουλμανικών οικογενειών εχάθη, διηρπάγη, εξηφανίσθη, διότι όλοι... εφρόντιζον δι' εκλογικά βιβλιάρια των προσφύγων και διά τον πλουτισμόν των επιτηδείων...». ⁸⁴¹

Λίγους μήνες αργότερα το Φως, αφού χαρακτηρίζει τον βενιζελισμό υπεύθυνο της δεκαετούς εσωτερικής ανωμαλίας και εχθρό της κυβέρνησης του Πάγκαλου, διακηρύττει ότι «η θέσις... κάθε τιμίου Έλληνοσ είνε παρά το πλευρόν της Κυβερνήσεως, εφ' όσον βεβαίως αυτή θα επέμεινε εις την αρχήν της όπως προσφύγη εις μεγάλας και εθνικάς αποφάσεις, αίτινες θα ησφάλιζον καλύτερον μέλλον εις την Ελλάδα. Ο Ελληνικός λαός αναμένει την τελευταίαν και ηρωικήν χειρονομίαν της Κυβερνήσεως, ήτις θα έθετε τέρμα εις την δεκαετή εσωτερικήν ανωμαλίαν και θα επέφερε την γαλήνην και την συναδέλφωσιν εις την χώραν». ⁸⁴²

2. Οι δημοτικές εκλογές του 1925

Στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1925 –τις πρώτες δημοτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη– το Φως υποστήριξε τον Νικόλαο Γερμανό, προβάλλοντας το σύνθημα «Έργα-Λαός-Γερμανός». ⁸⁴³ Κατά την εφημερίδα, οι πρόεδροι και σύμβουλοι των Συνομοσπονδιών και Ομοσπονδιών, που στη συνέλευσή τους «έκριναν και απεφάσισαν μεταξύ τριών υποψηφίων της ιδικής των κομματικής δυναστείας (Αγγελάκης, Συνδίκας, Καρβωνίδης)», «εσκέφθησαν ως συγγενολόγι και όχι ως πολίται έχοντες υποχρέωσιν... να συγκαλύψωσι κάπως τον φανατισμόν, όστις εμπνέει και κανονίζει αυτών τας αποφάσεις». ⁸⁴⁴ Όσον αφορά στον προσφυγικό κόσμο, το Φως θεωρεί ότι «είναι τραγικόν το συμβεβηκόσ, διότι οι πρόσφυγες μετά τριετή συμβίωσιν μεταξύ του παλαιότερου ελληνικού πληθυσμού, παρίστανται και πάλιν πολιτικώς κηδεμονευόμενοι και υπό των ολίγων χρησιμοποιείται η ψήφος αυτών... ως ανθρωπίνων μαζών κινουμένων, ζώντων και ψηφίζόντων κατ' επιταγήν». ⁸⁴⁵ Παρόλα αυτά, ο αρθρογράφος εναποθέτει τις ελπίδες του στην ορθοφροσύνη του κόσμου αυτού: «Αι επικείμεναι εκλογαί παρέχουν την ευκαιρίαν εις τους νέους συμπολίτας να αποδείξουν, ότι έπαυσαν πλέον να αποτελούν μάζας ετεροκινήτους, αλλ' ότι ανέκτησαν την ελευθερίαν της σκέψεως και την ελευθερίαν της διαθέσεως της ψήφου αυτών κατά βούλησιν». ⁸⁴⁶

Η εκλογή του Μηνά Πατρίκιου στις εκλογές της 26^{ης} Οκτωβρίου αποτέλεσε για το Φως ένδειξη ότι «ο λαός, γηγενής και προσφυγικός, εσοιχάθηκε πλέον τα κόμματα, τους Κομματάρχας και τους εκμεταλλευτάς της Προσφυγικής Συνομοσπονδίας. Δεν αισθάνεται κανέναν ενθουσιασμόν και καμμίαν εκτίμησιν διά τους σημερινούς αρχηγούς των κομμάτων, διά τους κενοδόξους κομματάρχας, διά τους προσφυγοπατέρας των Ομοσπονδιών... Ζητά ανεξαρτησίαν, θέλει να εκλέγη μόνος του τους άρχοντάς του και δεν ανέχεται να διορίζουν τους δημάρχους και τους δημοτικούς συμβούλους οι καγκελάριοι των κομμάτων... Μετά πολυνηκτίους διασκέ-

840. «Βαρουσήμαντον τηλ/φημα του κ. Πάλλη. Εφιστά ιδιαιτέρως την προσοχήν του λαού επί δηλώσεων του Άγγλου πρωθυπουργού», 17 Νοεμβρίου 1923.

841. Σοφ. Τριανταφυλλίδη, «Άρθρον του Σοφ. Τριανταφυλλίδου. Το προσφυγικόν ζήτημα», 18 Απριλίου 1925.

842. «Οι συνομώται», 8 Αυγούστου 1925.

843. «Άνευ σκοπού και προγράμματος», 14 Οκτωβρίου 1925.

844. «Οι προσφυγοπατέρες», 14 Οκτωβρίου 1925.

845. «Το καθήκον των προσφύγων», 15 Οκτωβρίου 1925. – Πρόσφυξ, «Ίδέ οι άνθρωποι», 23 Οκτωβρίου 1925.

846. «Οι πρόσφυγες εκλογείς», 12 Οκτωβρίου 1925.

ψεις, ηυδόκησεν η ερίτιμος Συνομοσπονδία των προσφύγων, να παραγγείλη εις τους 40 χιλιάδας πρόσφυγας εκλογείς όπως ψηφίσουν τους δύο Βενιζελικούς υποψηφίους, Αγγελάκη η Συνδίκαν, να μαυρίσωσι δε τους άλλους υποψηφίους, αλλ' οι Πρόσφυγες όχι μόνον δεν υπακούουσι εις τας διαταγάς των Προσφυγοπατέρων αλλά και προς πείσμα αυτών έδωκαν όλας τας ψήφους των εις τον κ. Πατρίκιον, έναν άγνωστον δικηγοράκον, διότι ακριβώς ουδείς ισχυρός και ουδείς κομματάρχησ τον επροστάτευε και ουδέν αυτοκίνητον περιήγαγε ανά την πόλιν τας εικόνας του και τα προγράμματά του. Πόσον μεγαλοπρεπής και αξιοθαύμαστος μας παρουσιάζεται η πρώτη αύτη εκδήλωσις της λαϊκής Κυριαρχίας εναντίον της προπετούς αναμίξεωσ των αρχηγών εις τας Δημοτικάσ εκλογάσ... Και διά τούτο επιδοκιμάζομεν και επικροτούμεν την λαϊκήν ψήφον της Κυριακής. Δί' αυτήσ καταλύονται οι κομματάρχαι και οι προσφυγοπατέρες. Οιωνός άριστος».⁸⁴⁷

3. Η πολιτική οργάνωση των προσφύγων

Τον Σεπτέμβριο του 1926 η κίνηση για τη συγκρότηση Παμπροσφυγικού Συνεδρίου θεωρείται ως «ασφαλές εχέγγυον ότι ο προσφυγικός κόσμος, αμέτοχος των παθών των προσφυγικών κομμάτων, θα αποκτήση ιδικήν του αντιπροσωπείαν, αγνήν και φιλοπάτριδα...».⁸⁴⁸ Όταν οι ταγοί των προσφύγων φλερτάρουν με την ιδέα της αποχής από τις εκλογές, το Φως επισημαίνει ότι η λύση του προβλήματος δε βρίσκεται στην αποχή αλλά στην επιλογή προσφύγων αντιπροσώπων, ώστε να δημιουργηθεί στη Βουλή πραγματική προσφυγική αντιπροσωπεία.⁸⁴⁹

Σαφές σημάδι της πολιτικής μεταστροφής των προσφύγων θεωρείται, τον Φεβρουάριο του 1926, η απόφαση των προσφυγικών οργανώσεων να μην τελέσουν μνημόσυνο υπέρ των φονευθέντων στη Μικρά Ασία και τη Θράκη την ημέρα τέλεσης του μνημοσύνου του βασιλιά Κωνσταντίνου. Όπως εξηγεί ο αρθρογράφος, η απόφαση αυτή «αποδεικνύει ότι ο προσφυγικός κόσμος έπαυσε να είναι ασυνείδητον όργανον εις χείρας ωρισμένων ανθρώπων, οίτινες των εξεμεταλλεύθησαν πολιτικώς. Οι κύριοι αδιάλλακτοι πατριώται παντός Βενιζελισμού πιστεύομεν ότι θα συνετισθούν από την ψυχρολουσίαν αυτήν των προσφύγων».⁸⁵⁰

Τον Απρίλιο του 1926, εν όψει των προεδρικών εκλογών, το Φως τάσσεται υπέρ του Παγκάλου και κατά του κοινού υποψηφίου Φιλελευθέρων και Λαϊκών, Κωνσταντίνου Δεμερτζή. Σε σχετικό άρθρο πρόσφυγα δημοσιογράφου, οι Δεμερτζής και Πάγκαλος σκιαγραφούνται ως εξής: «Ο πρώτος, αρτηριοσκληρωτικός, δίσελπις, οπισθοδρομικός, διεφθαρμένος, υπόσχεται τον μαρασμόν της Ελλάδος. Ο δεύτερος, άλκιμος, υγιής, εύρωστος, εύελπις, υπόσχεται να χύση νέους χυμούς, νέαν ζωήν εις το σώμα της πατρίδος. Αυτό ας σκεφθούν οι Μικρασιάται και Θράκαι ως Έλληνες». Εξάλλου, οι πρόσφυγες πρέπει να αναλογισθούν ότι «ο κ. Δεμερτζής και οι περι αυτών... είναι εκείνοι οι οποίοι υπήρξαν διά τους πρόσφυγας πάντοτε άστοργοι και εγκληματικώς αδιάφοροι, ότι χάριν των συμφερόντων των φίλων εσφαγίασαν ουχί άπαξ τα προσφυγικά τοιαύτα, και ότι αν υπάρχη σήμερα μία μερίς κόσμου πονούσα τους πρόσφυγας, η μερίς αύτη προέρχεται από τον στρατιωτικόν κόσμον, ούτινος εκλεκτός είναι ο ένδοξος αρχιστράτηγος και δημιουργός της στρατιάσ του Έβρου... Ψήφος κατά του κ. Παγκάλου είναι ψήφος κατά της πατρίδος. Τίς πρόσφυξ θα θελήση να πλήξη την πατρίδα του;».⁸⁵¹ Η εφημερίδα η ίδια δηλώνει λίγες μέρες πριν τις εκλογές την πίστη της στη νίκη του Παγκάλου, ο οποίος υποστηρίζεται συλλήβδην από τον προσφυγικό και τον αντιβενιζελικό κόσμο.⁸⁵²

Η απόφαση της κατάρτισης αμιγών προσφυγικών συνδυασμών πριν από τις εκλογές του Οκτωβρίου

847. «Κατέλυσε τους κομματάρχας & προσφυγοπατέρας», 27 Οκτωβρίου 1925. Βλ. επίσης: Ι. Πασαλίδης, «Γύρω από τας δημοτικάσ εκλογάσ. Η σημασία της εκλογής του κ. Μηνά Πατρκίου», 28 Οκτωβρίου 1925.

848. «Η Παμπροσφυγική παράταξις», 17 Σεπτεμβρίου 1926.

849. «Η προσφυγική αποχή», 21/19/1926.

850. «Οι πρόσφυγες», 10 Φεβρουαρίου 1926.

851. Π. Καψής, «Επί των εκλογών. Το καθήκον των προσφύγων», 2 Απριλίου 1926.

852. «.. Εάν και εις τους δύο τούτους παράγοντας υπολογίσωμεν και την ομοφώνως εκδηλωθείσαν γνώμην του προσφυγικού κόσμου υπέρ της υποψηφιότητος του κ. Παγκάλου, δεν θα είμεθα μακράν της πραγματικότητος, μαντεύοντες ότι η προσεχής Δευτέρα θα εμφανίση τους συνασπισθέντας κολεούς άνευ κολλιπτέρων πτερύγων και γυμνούσ πάσης εκλογικής δυνάμεωσ». «Γυμνούσ κομματικής δυνάμεωσ», 3 Απριλίου 1926.

του 1926 στη συνέλευση των προσφύγων της Καβάλας συναντά την υποστήριξη του Φωτός. Σε άρθρο του Κασ. Κυριακίδη στο *Φως* επισημαίνεται ότι ο κ. Εξηντάρης πρέπει να καταλάβει πως οι αποφάσεις αυτές «ουδέν τι το νέον απετέλουν, αλλ' ήσαν και είνε απήχησις μιας δικαίας λαϊκής αγανακτήσεως και κατακραυγής του ενός τετάρτου του πληθυσμού του Κράτους, την οποίαν μόνον άνθρωποι εθελουφλούντες και μηδέποτε δοκιμάσαντες τας πικρίας και τα μαρτύρια της προσφυγικής τραγωδίας θα παρεγνώριζον». Και αφού περιγράφει ως αναξιοπρεπέστατη για τη νοημοσύνη των προσφύγων την “μονοπωλιακή υπαγωγή” στους βενιζελικούς, ο Κυριακίδης καταλήγει: «Συνεπώς έγκλημα θα απετέλει το να οδηγώμεθα ως πρόβατα επί σφαγήν ακολουθώντας με τυφλά μάτια τον κ. Εξηντάρην και τους οπαδούς του και ουχί το να συσπειρούμεθα περί των αμιγών προσφυγικών συνδυασμών προς επίλυσιν των ζητημάτων και προς σωτηρίαν μας».⁸⁵³

Από την πλευρά του, ο αρθρογράφος του Φωτός υπογραμμίζει: «Ο πρόσφυξ πρέπει να παύση πλέον να είναι επαίτης του δικαίου του και αναμένη την ελεημοσύνην διά χειρός Καφαντάρη ή Παπαναστάση να λάβη ό,τι δικαιούται να λάβη. Θα παύση δε να επαιτή όταν αντιπροσωπευθή δι' ιδίων αντιπροσώπων, οι οποίοι υπεράνω του κομματικού συμφέροντος του Καφανταρικού Κόμματος ή του τοιούτου του κ. Παπαναστάση θα θέσουν το προσφυγικόν συμφέρον».⁸⁵⁴

Το ίδιο χρονικό διάστημα, σε επιστολή-άρθρο του ο Αλέξανδρος Πάλλης διατυπώνει την άποψη ότι οι υποσχέσεις του Βενιζέλου για την έκδοση των προσφυγικών ομολογιών πριν από τις εκλογές –υπό την απειλή της αποχής των προσφύγων από τις εκλογές– αποτελεί καθαρή προεκλογική δημοκοπία, με σκοπό την εξασφάλιση ψήφων. Η επίλυση του ζητήματος εντός των ειρημένων χρονικών ορίων είναι αδύνατη. Και καταλήγει ο Πάλλης: «Δεν πιστεύω οι πρόσφυγες να είναι τόσο απλοϊκοί και να εξαρτήσουν την ψήφον των υπό τοιούτου είδους υποσχέσεις, αι οποίαι παρέρχονται εύκολα διότι δεν κοστίζουν τίποτε».⁸⁵⁵

4. 1927: Η πολιτική μεταστροφή των προσφύγων

Στα τέλη του 1927, το *Φως* τείνει πλέον να ταυτίσει την ορθοφροσύνη με την φιλοβασιλεία και την προσήλωση στο Λαϊκό Κόμμα. Είναι άξιο προσοχής ότι η προσήλωση αυτή της εφημερίδας “επισύρει” και τη στροφή των προσφύγων στους Λαϊκούς. Την ίδια εποχή, λοιπόν, «και οι πρόσφυγες συνέρχονται». Δηλαδή και από τον προσφυγικό κόσμο «ήρχισε να γίνεται αντιληπτή η αλήθεια, καθ' ήν αίτιος και της των προσφύγων καταστροφής, την οποίαν υπέστη ο ατυχής και ανθών άλλοτε ελληνισμός της Τουρκίας και της κακοδαιμονίας εις την οποίαν σήμερον διατελεί ο τόπος μετ' αυτόν δε και οι πρόσφυγες, είναι αποκλειστικώς και μόνον ο βενιζελισμός...».⁸⁵⁶ Παράλληλα, όμως, εκφράζεται και η απαισιόδοξη άποψη ότι «... ακόμη δεν αφυπνίσθη δέοντως ο προσφυγικός κόσμος και μέχρι κομματικής και πολιτειακής διαπαιδαγωγήσεως οφείλει να υποκύψη τον αυχένα του επί τινά έτη ακόμα εις τους επιτηδείους ψηφοθήρας πολιτευτάς και ηγέτας...».⁸⁵⁷

Τον Δεκέμβριο του 1927 ο Φιλ. Νικολαΐδης απευθύνει στους προέδρους των προσφυγικών οργανώσεων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης οργισμένη έκκληση για ανασύνταξη και κοινή δράση. Ο επιφανής δικηγόρος καταγγέλλει την αδράνεια των προσφύγων Θεσσαλονίκης και τον εκφυλισμό των ηγετών τους σε πολιτικολόγους, σε βουβά και τυφλά όργανα των πολιτικών: «Την προσφυγικήν μας ιδιότητα, έχει απορροφήση η πολιτική ημών ιδιότης, τώρα δεν σκεπτόμεθα ως πρόσφυγες αλλά ως κομματικοί παράγοντες, οι αρχηγοί και οι ηγέται μας έχουσι θέσει φύμωτρα εις τα στόματά μας και δεν δυνάμεθα ν' ανοίξωμεν αυτά...». Μεταξύ των ηγετών των προσφύγων βασιλεύουν πλέον η φιλοπρωτία και η άμιλλα για τα οφφίκια. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίλυση των προσφυγικών ζητημάτων θεωρείται η σύμπτυξη σε μία ισχυρή και ενιαία

853. «Από την Καβάλλαν. Δηλώσεις Κασσάν. Κυριακίδου. Οι πρόσφυγες δεν θα επαιτούν», 7 Οκτωβρίου 1926.

854. «Οι αμιγείς προσφυγικοί...», 7 Οκτωβρίου 1926.

855. «Πολιτικά φυσιογνωμία. Ο κ. Αλέξ. Πάλλης θεωρεί δημοκοπία τας υποσχέσεις διά προσφυγικάς ομολογίας», 21 Σεπτεμβρίου 1926.

856. «Ολόκληρος ο ορθόφρον λαός της Ανατολικής Μακεδονίας εκκολάπτει ιδέας ζωηράς φιλοβασιλείας. Αι εντυπώσεις του βουλευτού κ. Κρανιωτάκη από τα αισθήματα του λαού της Καβάλλας», 30 Οκτωβρίου 1927. – «Ο κ. Τσαλδάρης ανεχώρησε εις Αθήνας. Απέρχεται ικανοποιημένος από τας εκδηλώσεις του λαού», 7 Νοεμβρίου 1927.

857. Θεατής, «Εξ αφορμής της αυριανής προσφυγ. συγκεντρώσεως. Χειραφέτησις προσφύγων», 17 Δεκεμβρίου 1927.

προσφυγική οργάνωση, η οποία θα επιβληθή στους πολιτικούς.⁸⁵⁸ Τον ίδιο μήνα ο μόνιμος συντάκτης του *Φωτός* στην Αθήνα ανακοινώνει με περισσή αγαλλίαση την ανάπτυξη «ενδοπροσφυγικής αντιβενιζελικής κινήσεως». Το γεγονός θεωρείται φυσιολογική συνέπεια της εκμετάλλευσης του προσφυγικού ζητήματος από τον βενιζελισμό, της κατασπατάλησης εκατομμυρίων λιρών, του νεποτισμού και της έκβασης του ζητήματος των αποζημιώσεων.⁸⁵⁹

5. Οι εκλογές του 1928

Στις παραμονές των εκλογών του 1928 το *Φως*, που υποστηρίζει με ζήλο το Λαϊκό Κόμμα, περιγράφει κάτω από πηχιαίους και πλήρεις ενθουσιασμού τίτλους την αποθέωση του Τσαλδάρη από γηγενείς και πρόσφυγες κατά τις προεκλογικές περιόδους του. Τα στοιχεία που προβάλλονται ιδιαίτερα κατά την περιγραφή των εκδηλώσεων αυτών είναι ο συμφιλιωτικός ρόλος του Λαϊκού Κόμματος, η διαιρετική πολιτική του Βενιζέλου και το όνειδος της ύπαρξης αστέγων προσφύγων. Οι περιγραφές συνοδεύονται από τεράστιες φωτογραφίες που επιβεβαιώνουν τα γραφόμενα.⁸⁶⁰ Και ενώ ο Τσαλδάρης αποθεώνεται από τους πρόσφυγες, ο Βενιζέλος αποδοκιμάζεται αγρίως. «*Να φύγη ο δολοφόνος. – Εσύ μας κατέστρεψες*», φέρονται να φωνάζουν μενόμενοι οι πρόσφυγες κατά τις περιόδους στους συνοικισμούς.⁸⁶¹ Στην Κορινθία ο Βενιζέλος «*αντί ψήφων εύρε σανίδα ετοιμούς να κινηθούν κατ' αυτού*».⁸⁶² Σε ομιλία του, που δημοσιεύεται στο *Φως*, ο πρόσφυγας υποψήφιος του Λαϊκού Κόμματος Σιμιτόπουλος χαρακτηρίζει τον Βενιζέλο «*αιματηρό δολοφόνο, εγκληματία και εκβιαστή*». Κατά τον ίδιο, η θέση των προσφύγων δεν είναι με τον Βενιζέλο, τον υπεύθυνο για τον εκπατρισμό τους και την παραμονή τους ακόμα σε ανήλιαγα και ετοιμόρροπα οικήματα, αλλά στο Λαϊκό Κόμμα, το οποίο συμβολίζει την ενότητα και θα επιλύσει τα ζητήματά τους.⁸⁶³

Παράλληλα, ο τέως υπουργός του Λαϊκού Κόμματος Αθανάσιος Αργυρός μιλά στο *Φως* περί δικτατορικών βλέψεων του Βενιζέλου και τρομοκρατία των αφελών προσφύγων: «*Και οι άνθρωποι εφ' όσον ημπορούν να χωνεύουν τας ανοησίας του πνιγμού και του εμπρισμού των υφ' ημών, έχουν δίκαιον να γράφουν εις τα παλαιά των τα παπούτσια τας πολιτικάς ελευθερίας του ελληνικού λαού και να ψηφίσουν δυνάστην και τύραννον της Ελλάδος τον Βενιζέλον, διότι εφ' όσον τουλάχιστον τον ψηφίζουν, δεν υπάρχει φόβος να τους κάψη με πετρέλαιον ουδέ να τους ξεριζώση και εκ του Ελληνικού εδάφους διά να τους στείλη, δεν ξέρω πού αλλού, πρόσφυγας εκ νέου...*».⁸⁶⁴

Το ίδιο διάστημα και στο πλαίσιο πάντα του προεκλογικού αγώνα, το *Φως* δημοσιεύει σειρά άρθρων υπό τον τίτλο «*Από την δράσιν του επιδρομέως. Αι συμφοραί των προσφύγων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*».⁸⁶⁵ Γράφει η εφημερίδα παρουσιάζοντας τη μελέτη της: «*Ποίος πρόσφυξ σήμεραν αναμετρών τα αποτελέσματα της απελευθερωτικής εκστρατείας του ελληνικού στρατού εν Μ. Ασία, δεν προσφέρει... την βέβηλον αλλά δικαίαν κατάραν κατά της στιγμής καθ' ήν ούτω απαρασκευώς και αμελετήτως απεβιβαζόμεθα εις τα εδά-*

858. Φιλ. Νικολαΐδης, «Προς τους Προέδρους των Προσφυγικών Οργανώσεων Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης», 4 Δεκεμβρίου 1927. Βλ. επίσης του ιδίου, «Τα δίκαια των προσφύγων», 24 Νοεμβρίου 1927.

859. Έλλην, «Ενδοπροσφυγική αντιβενιζελική κίνησις», 21 Δεκεμβρίου 1927.

860. «Ο λαός της Θεσ/νίκης εν εξάλλω ενθουσιασμό απετίναξε χθες τον μαύρον ζυγόν και την βενιζελικήν τυραννίδα. Η ιστορική ημέρα της αποθεώσεως υπό γηγενών και προσφύγων του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος κ. Π. Τσαλδάρη. Οι Βενιζελικοί μπράβοι απογοητευθέντες επετέθησαν την νύκτα κατά των γραφείων *Φωτός* και Λαϊκής Λέσχης», 13 Αυγούστου 1928. – «Ο λόγος του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος κ. Π. Τσαλδάρη. Είνε αισχύνη και όνειδος διά το κράτος ότι δεν συνεπληρώθη ακόμη η εγκατάστασις του προσφυγικού κόσμου», 13 Αυγούστου 1928. – «Ο κ. Τσαλδάρης απευθύνει διάγγελμα προς τον Μακεδονικόν λαόν. Επετεύχθη η ενιαία εμφάνισις του αντιβενιζελικού κόσμου», 14 Αυγούστου 1928.

861. «Ο Βενιζέλος απεδοκιμάσθη αγρίως εις τους προσφυγικούς συν/σμούς. “*Να φύγη ο δολοφόνος. – Εσύ μας κατέστρεψες*”», 13 Αυγούστου 1928.

862. «Το πρώτον μάθημα», 17 Ιουλίου 1928.

863. «Ο πρόσφυξ λαϊκός υποψήφιος κ. Σιμιτόπουλος προς τον προσφυγικόν κόσμον», 15 Αυγούστου 1928.

864. «Εδώ αρχίζει ο προεκλογικός αγών. Χαιρετισμός της Παλαιάς προς την Νέαν Ελλάδα. Η θέσις των προσφύγων έναντι του Βενιζελισμού. Δηλώσεις του τέως υπουργού κ. Α. Αργυρού», 15 Ιουλίου 1928.

865. «Από την δράσιν του επιδρομέως. Αι συμφοραί των προσφύγων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Μερικαί σελίδαι προσφάτου ιστορίας», 19 Ιουλίου 1928.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ Δ/ΣΙΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Πρωτ.: 7959
Δ.Υ. αριθ.: 80
Γραφείον: [Signature]
Συν/σιμός: [Signature]

**ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ
ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΑΒΗΣ ΟΙΚΙΣΚΩΝ ΔΕΧΑΤΕΓΚΕ**

Εν Γκιρμπασί, σήμερα την 30ην Απριλίου 1927 ο υπογεγραμμένος
[Signature] υπάλληλος Γ.Ε.Μ.Μ. ενεργών κατόπιν τής υπ' αριθ.
110967/9204 Διαταγής τής Γ. Α. Ε. Μ. και τής υπ' αρ. 1853/20 του γραφείου
[Signature] προσέβην εις την παράδοσιν τής κάτωθι περιγραφομένης οικίας Δεχάτεγκε
εις τον πρόσφυγα [Signature] κτήτορον του υπ' αριθ. 91127
βιβλικρίου και κτηχόμενον εκ του χωρίου [Signature] τής Υποδιοικήσεως
[Signature] και περιφερείας [Signature]

Τύπος οικίσκου: Α
Συνολική αξία οικίσκου με: *

- 1) 'Επένδυσιν δι' εργολάβων . . . . .
- 2) » δια δανείων . . . . .

Έκτασις οικοπέδου . . . . .
'Αξία οικοπέδου . . . . .
Συνολική αξία χρεώσεως . . . . .

Τετραγών μέτρα	'Αξία εις Δραχ	'Ισότιμον Εις Λίρας 'Αγγλ	Μέση κτηή Λίρας
	18200	63.636	286
			286
600			
	500	1.748	
	Dr. 18700	£ 65.384	

Κεκαλυμμένη επιφάνεια Τύπος Α' 35,70 τ.μ. Τύπος Β' 47,05 τ.μ. Τύπος Δ' 52,85 τ.μ.
Χώρος οικίσκου εις Κυβ. μ. » Α' 97,65 κ.μ. » Β' 128,75 κ.μ. » Δ' 150,70 κ.μ.

ΔΗΛΩΣΙΣ

'Ο κάτωθι υπογεγραμμένος πρόσφυγ [Signature] δηλώ ότι παρέλαβον την ως κάτω περιγραφομένην οικίαν και αποδέχομαι την αξίαν αυτής
εκ λιρών 'Αγγλίας [Signature]

με όπερ πισόν θέχομαι να χρεωθῆ ή μερίς μου και ανεγνωρίζω ότι δεν δικαιούμαι να παραχωρήσω εις οιονδήποτε τρίτον την κατοχήν ή χρήσιν αυτής άνευ έγγραφου αδείας ειδικής τής Γ. Α. Ε. Μ.

Ο ΠΑΡΑΔΟΥΣ

ΔΙΑ ΤΟΝ ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΝ Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο ΠΑΡΑΛΑΒΩΝ

[Signature]

[Signature]

* Οι τίμοι των οικιών δεχάτεγκε ληισθησαν, είτε απ' εδάφιος από την έκτασιν με τους εργολάβους και, είτε από τους πρόσφυγους με δάνεια, και τους τίμοι και της έκτασιν ή έκτασιν.
1) 'Επένδυσιν δι' Εργολάβων
Αι τίμοι των οικιών που έφικαν από τους εργολάβους διαφέρουν για κάθε τύπο οικίας χωριστά, από 14.000 έως 18.500 δια τον τύπο Α, από 16.500 έως 21.000 δια τον τύπο Β' και από 20.200 έως 25.500 δια τον τύπο Δ.
Και ή διαφορά αυτή προέρχεται από το ότι, άλλα οικία έχουν ορόφους, άλλα έχουν ημιόροφους (καλαμά οροφίον), άλλα έχουν κήποις, άλλα είναι κτισμένα με τούβλα, άλλα από υακινθίου δόλομα και άλλα από τοιματιστούρα. Έπειτα οι άλλα έχουν κήποις και παραρτημένα έργα, είτε οι τοιματισμοί και διακοσμητικά—όπως το κλισίωμα μιάς πόρτας—είτε ημιόροφους για το κλισίωμα εφόσον αντί κήπου, είτε οι κτισμένοι τούβλοι και κήποι (αποθήκη κτλ.), είτε οι κήποι για να παραρτηθῆ ή οικία, είτε να βοηθῆ με Κορυφαίνου, ενώ οι άλλα έχουν κήποις κτισμένους ή εργασία από κήποις και έρποντες, είτε οι τοιματισμοί όπως το άνοιγμα μιάς πόρτας ή και παρ' όσον κτισμένα κτισμένα τοιματισμοί τα έφικαν μόνο τους οι πρόσφυγους με κήποις ή ενοικιάματα, είτε οι κτισμένοι, τούβλοι, κήποις και κήποις, από έρποντες και οι πρόσφυγους μόνο των. Έπειτα απ' αυτά οι κήποις, όπως έφικαν ημιόροφους οι τίμοι για διάφορες ναυπηγείας και δεύτερη κατάσταση οικιών ή και για όχι κήποις κήποις κήποις.
Έπειτα μερικά από αυτά τα οικία είναι χρεωμένα και με ένα δάνειο εις χρέος και άλλα που φθάνει έως 1800 δραχ. δια τον τύπο Α' 1500 δια τον τύπο Β' και 1300 δια τον τύπο Δ. Γ' από έρποντες κήποις για κάθε οικία χωριστά και εφόσον ή πραγματική αξία του μένου για να χρεωθῆ εις τον πρόσφυγα.
2) 'Επένδυσιν δια δανείων
Αι τίμοι κόστους των οικιών δεχάτεγκε που έφικαν από τους πρόσφυγους με δάνεια και έχουν χρεωθῆ ήη με τα δάνεια αυτά, διαφέρουν για κάθε τύπο χωριστά από 10.100 έως 12.479 δια τον τύπον Α' από 12.100 έως 18.200 δια τον τύπον Β' και από 14.700 έως 19.800 δια τον τύπον Δ.
Και αυτό συμβαίνει γιατί άλλα οικία έχουν ορόφους άλλα ημιόροφους, άλλα κήποις και άλλα κήποις κήποις και χωριστά από μένου. Έπειτα τα οι μερικά οικία έχουν και κήποις μικρές παραρτημένες έργα.
Για τα οικία αυτά είναι χρεωμένα τα χρέη τους και τα άλλα που δόθηκαν για το κόστος των οικιών και ή χρέη, φθάνει έως 1500 δια τον τύπο Α', 8.400 δια τον τύπο Β' και 7.310 δια τον τύπο Δ.

Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, 30 Απριλίου 1927. Πρωτόκολλο παράδοσης-παραλαβής οικίας στο Γκιρμπασέλ Κιλκίς, σε πρόσφυγα από την Υποδιοίκηση Τσατάλτζης της Ανατολικής Θράκης. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Τζιάρικων Κωνσταντίνου.

φη της Ανατολής... Μία ιστορική ανάλυσις των γεγονότων της κρισιμωτάτης και ουσιώδους διά την όλην μικρασιατικήν υπόθεσιν εποχής εκείνης, ρίπτει πλήρες φως επί του ρόλου εκάστου λαού των πραγματικών ευθυνών επί της επακολουθησάσης μικρασιατικής τραγωδίας». Μέσα από τη γνώση των γεγονότων, το Φως ευελπιστεί ότι ο προσφυγικός κόσμος θα αναγνωρίσει έστω και αργά «τους πραγματικούς προστάτας και τους πραγματικούς σφαγείς του». ⁸⁶⁶

Στην επιχείρηση αμαύρωσης του ειδώλου του Βενιζέλου εντάσσονται και τα άρθρα, όπου προβάλλεται η ευθύνη του Βενιζέλου για την αποστολή του ελληνικού στρατού στην Ουκρανία το 1919, αποστολή που οδήγησε στην εξόντωση του ελληνισμού της Ρωσίας. ⁸⁶⁷

Παράλληλα, διατυπώνεται η θέση ότι η ανταλλαγή των πληθυσμών «εγένετο αποκλειστικώς και μόνον διά την πραγμάτωσιν των σκοπών και των σχεδίων του νεωτέρου τούτου Κρόνου όστις επέδραμε εις την Ελλάδα διά να συντρίψη ό,τι απέμεινεν όρθιον...». Ο Κρόνος αυτός (ο Βενιζέλος) «δεν εδίστασεν ούτε τας ανθούσας Ελληνικάς κοινότητας να καταστρέψη, ούτε μάζας να μετακινήση και να μετακινή ακόμη διά την δημιουργίαν του απαραίτητου εκλογικού κεφαλαίου και διά να εξοντώση και αυτούς τους φίλους του, οίτινες ηρνήθησαν να ικανοποιήσουν τας μελλοντικές φιλοδοξίας του». Δηλαδή οι πρόσφυγες αποτελούν για τον Βενιζέλο «εκμεταλλεύσιμον εκλογικόν κεφάλαιον» και τίποτε παραπάνω. Επομένως, «οι νέοι κάτοικοι της χώρας ταύτης ας ενισχύσουν τους παλαιούς –οίτινες δεν τους ηρνήθησαν ούτε στέγην, ούτε γην, ούτε χρήμα– εις την προσπάθειάν των όπως απομακρύνουν από την Ελλάδα τον άνθρωπον, όστις συμβολίζει την διαίρεσιν και το μίσος, τον αλληλοσπαραγμόν και την καταστροφήν». ⁸⁶⁸

Την 1^η Αυγούστου 1928 το Φως δημοσιεύει μία “κατά Βενιζέλον” επιστολή προσφύγων «Προς τους πρόσφυγας»: «Αδελφοί μας, ο Βενιζέλος θεωρώντας εσάς ως αγέλη, σας καλεί, διά των διαφόρων επιτηδείων και εκμεταλλευτών του ιδρώτος σας τάζοντας λαγούς με πετραχείλια να τον ψηφίσετε εις τας εκλογάς της 19^{ης} Αυγούστου. Το κυριώτερο όμως αντάλλαγμα που σας δίδει είναι τούτο: Την 1^{ην} Σ/ρίου σας διατάζει να εγκαταλείψετε, απάνω στη βράσι της εργασίας και σε παραμονές του χειμώνας... τα σπίτια σας... και να πάτε όλοι σας, από 28 έως 35 ετών, στρατιώται. Ο απαίσιος άνθρωπος διψάει από νέο αίμα και θέλει να σας ετοιμάσει για το μεγάλο σφαγείο... γιατί μόνον σε κόκκαλα νεκρών αρέσκεται να στηρίζη το θρόνο του... Πριν δώσητε τον ψήφον σας, σκεφθήτε πρώτα καλά ποίος είναι ο πραγματικός εχθρός σας, ο εχθρός των παιδιών σας... Πρόσφυγες, μαυρίσατε τον εχθρό μας που μας ξεσπίτωσε και μας έρριψε γυμνούς και πεινασμένους στους πέντε δρόμους». ⁸⁶⁹

Είναι, πάντως, αξιοσημείωτο ότι ενώ το Φως εμφανίζεται στις εκλογές του 1928 με τη σημαία της ενότητας, υποθάλλει-έως έναν βαθμό- και την περιορούσα πόλωση γηγενών και προσφύγων. Περιγράφοντας το κλίμα των ημερών, η εφημερίδα γράφει: «... Είναι η ακριβώς αντίθετος ψυχολογική κατάσταση εκείνης, εις την οποίαν ήρθε το έθνος το 1909. Τότε εδόνει το Έθνος ο ιερώτερος οργασμός. Η ιδέα της Εθνικής αποκαταστάσεως, της ηθικής εξυψώσεως, της εθνικής αναπλάσεως... Από τον οργασμόν εκείνον ανεπήδησεν η Μεγάλη γενεά. Εκείνη, ήτις έφερε τα αποτελέσματα του 1910-1915. Εκείνη, της οποίας την λατρείαν απώλεσεν από του 1915 ο Βενιζέλος... Εκείνη, ήτις αποβαλούσα αργότερον το αμπέχονον του πειθαρχικού στρατιώτου, είναι σήμερα ο ώριμος πολίτης, κρίνων και δικάζων καθαρώς αντιδρών κατ’ αυτού... Απέναντι της μάζης αυτής... θα εμφανίση ο Βενιζέλος ποίους; Τους πρόσφυγας. Αλλ’ οι πρόσφυγες δεν είναι η πρόθυμος δι’ αυτοθυσίας οιαδήποτε μάζα. Δεν έχει την αγωγήν της πολεμιστρίας Ελλάδος του 1917-1922. Τους ενδιαφέρει προ παντός η αποκατάστασις των. Εξελίχθησαν άλλωστε. Το μίσος του γηγενούς πληθυσμού κατά του κ.

866. «Από την δράσιν του επιδρομέως. Αι συμφοραί των προσφύγων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Μερικαί σελίδαι προσφάτου ιστορίας», 20, 21, 22, 23, 24 και 25 Ιουλίου 1928.

867. Αλκέτας, «Διά να μάθουν οι πρόσφυγες. Η εθνική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου. Αι εκστρατείαί Δαρδανελλίων και Ουκρανίας. Πώς κατεστράφη ο ελληνισμός της Ρωσίας. Αι προσπάθειαι του Λούδ Τζωρτζ. Αποκαλυπτικόν άρθρον του Μάϊλυ Εξπρές», 31 Ιουλίου 1928. – «Διά να μάθουν οι πρόσφυγες την ιστορίαν της χώρας. Η εκατόμβη της Ουκρανίας. Αναμνήσεις αξιωματικού μετασχόντος της εκστρατείας», 1 και 2 Αυγούστου 1928.

868. «Ας ενισχύσουν!», 27 Ιουλίου 1928.

869. Πολλοί πρόσφυγες, «Ο Βενιζέλος και οι πρόσφυγες», 18 Ιανουαρίου 1928. Βλ. επίσης «Είνε οι πρόσφυγες βενιζελικοί», 11 Αυγούστου 1928.

Βενιζέλου εκλόνισε τον τυφλόν αρχικώς ενθουσιασμόν των. Αναγινώσκουν και αντιβενιζελικός εφημερίδας. Εξετάζουν, πληροφορούνται, ανασκαλεύουν την ιστορίαν των τελευταίων ετών. Δεν είνε πλέον αμνός άμωμος επί σφαγήν αγόμενος. Εάν σήμερον βρίσκονται παρά το πλευρόν του, το πράττουν διότι νομίζουν κακώς, ότι μόνον διά του βενιζελισμού θα αποκατασταθούν. Συντόμως όμως θα αντιληφθούν ότι τα προβλήματα της αποκαταστάσεως των είνε εθνικά, πανελληνια και όχι αποκλειστικώς βενιζελικά... Θα γνωρίσουν εκ του πλησίον ότι Βενιζέλος θα είπη ανατροπή, πατριδοκαπηλία, νεοφασκκρατία χείρων πάσης προηγουμένης εν Ελλάδι. Εν τω μεταξύ τον κυρίως αγώνα θα διεξαγάγη ο γηγενής πληθυσμός, ο παλαιός πληθυσμός της Ελλάδος. Και θα νικήση παρασύρον ως κάρφος αχύρου όλους τους υπολογισμούς της παρανομίας, τας απάτας, την βίαν εφ' ών βασίζη ως επί άμμου το εναγές συγκρότημά του ο βενιζελισμός...». ⁸⁷⁰

Η βαρύτερη ήττα στις εκλογές της 20^{ης} Αυγούστου αποδίδεται στη διάσπαση του αντιβενιζελικού κόσμου και όχι στη δύναμη του Βενιζέλου. Παράλληλα το Φως σπεύδει να δηλώσει: «Θ' αγωνισθώμεν διά την ανάκτησιν των ελευθεριών του λαού, τας οποίας αφήρεσαν αι εκλογαί της Κυριακής. Θ' αγωνισθώμεν διά την ανόρθωσιν του Κράτους, μεταβληθέντος εις όργανον κομματικής φατρίας. Θ' αγωνισθώμεν διά την ενότητα και την αδελφωσιν του παλαιού και νέου πληθυσμού, τον οποίον εζήτησαν προχθές να χωρίσουν εις δύο αλληλοσπαρασσόμενα στρατόπεδα...». ⁸⁷¹

Είναι αξιοσημείωτο ότι την επαύριο των εκλογών η ψήφος των προσφύγων προς τους Φιλελεύθερους αντιμετωπίζεται με κατανόηση: «Δεν πρέπει να αδικούμεν τους πρόσφυγας εκλογείς διότι εψήφισαν υπέρ του Βενιζέλου και εναντίον ημών και δεν τους αδικούμεν. Εν τω προσώπω του κ. Βενιζέλου διαβλέπουν τον πολιτικόν, όστις θα εβελτίωνε την θέσιν των... Επίστευσαν ότι ο κ. Βενιζέλος θα στεγάση τας 35.000 οικογενείας των αστών προσφύγων, αίτινες ασφυκτιώσι εις τρώγλας και καταγώγια. Επίστευσαν ότι αυτός είναι ο μόνος που θα τους εξασφάλιση την πληρωμήν της υπολοίπου δόσεως των αποζημιώσεων... Εις ημάς δεν ειμπορούσαν να έχουν τοιαύτας ελπίδας... διότι... δι' ημάς και το Λαϊκόν Κόμμα το προσφυγικόν ζήτημα δέον να λυθή εν δικαιοσύνη και ισότητι με τους γηγενείς... Ας ευχηθώμεν να πραγματοποιηθούν οι πόθοι των. Να στεγασθούν και να αποκατασταθούν αποζημιούμενοι». ⁸⁷²

Παράλληλα, όμως, εξαπολύεται προς τους πρόσφυγες η μομφή για πολιτική ανωριμότητα και κακοδαιμονία, η οποία αντιδιαστέλλεται με την πολιτική ωριμότητα των γηγενών. ⁸⁷³ Η μομφή αυτή διατυπώνεται με τρόπο απόλυτα απροκάλυπτο, με αφορμή τα δάκρυα του Βενιζέλου στη Βουλή, το Νοέμβριο του 1928: «... Εδάκρυσεν ο αρχηγός των Φιλελευθέρων όπως λέγουν ότι δακρύει ο κροκόδειλος. Ανοικτοί και πρόθυμοι οι αδένες του οι δακρυγόνοι. Και οσάκις χρειάζεται κάτι με το οποίον να συγκινηθή το πλήθος το ανόητον, αντί απαντήσεων, αντί επιχειρημάτων, αφίνει να ρεύσουν εις την ρόδινην παρειάν του ολίγα δάκρυα. Άλλοτε, όταν ήθελε να παρασύρη τον λαόν εις πόλεμον, μετέβη εις την Λέσβον... αντίκρυσε τα μικρασιατικά παράλια και εδάκρυσε. Και ο λαός συνεκινήθη και τον εστήριξε με την εμπιστοσύνην και τον θαυμασμόν του. Και τώρα, που ήρχισε πλέον η δυσφορία να ψυχραίνη τον φανατισμόν τον αναφλεγόμενον, κατέφυγε και πάλιν εις την δύναμιν των δακρύων ο φοβερός αυτός Αρχηγός. Αμφιβολία δεν υπάρχει πλέον ότι επί χρόνον μακρόν δεν θα καταστή δυνατόν να κακολογίσουν οι συνοικισμοί άνθρωπον, ο οποίος κλαίει με την τύχην των δεινοπαθόντων αδελφών... Το δάκρυ του Βενιζέλου... θα γίνη άρθρον, πύρινος λόγος και συζήτησις... Έρχεται πλέον η σειρά των κυβερνητικών οργάνων και των καφενειακών πρακτόρων και ρητόρων, οι οποίοι θα αναλάβουν να συγκινήσουν τα πλήθη τα αμύητα». ⁸⁷⁴

Στα τέλη του 1928, το Φως θεωρεί ότι η διαίωσιση των προσφυγικών ζητημάτων είναι το τίμημα που πληρώνουν οι τελευταίοι για την υποστήριξή τους στον Βενιζέλο. Ωστόσο και τώρα ακόμα «... μέσα εις την προσφυγικήν ολότητα ηχεί ως παιάν το όνομα του Βενιζέλου και φέγγει η προσωπικότης του, ως ήλιος. Και

870. «Εκδικήτρια εγγίζει η 20^η Αυγούστου», 23 Ιουλίου 1928.

871. «Διατί θ' αγωνισθώμεν», 22 Αυγούστου 1928.

872. «Δεν τους αδικούμεν», 23 Αυγούστου 1928. – «Συμπεράσματα επί των εκλογών. Πού οφείλεται η ήττα μας. Αι παγίδες του Βενιζελισμού», 25 Αυγούστου 1928.

873. «Η νίκη και ο λαός», 23 Αυγούστου 1928.

874. «Τα δάκρυα», 21 Νοεμβρίου 1928.

διά να παύση αυτό το θάμβος, αυτή η μέθη η προσωπολατρική, πρέπει να περάσουν μήνες μακροί, κατάφορτοι από μαύρην δυστυχίαν». ⁸⁷⁵ Η διάψευση των ελπίδων των προσφύγων αντιμετωπίζεται με σκληρότητα και ειρωνεία: «Διά να πείσουν τους πρόσφυγας να τους ψηφίσουν, οι φιλελεύθεροι εκκυκλοφόρησαν προκηρύξεις προ των εκλογών, εις τας οποίας έγγραφον ότι μεταξύ άλλων εγκλημάτων των εσκέπτοντο να διαπράξουν οι αντίπαλοι των αν επετύγχανον, θα έκαιον τους συνοικισμούς των... Καίτοι όμως δεν επέτυχον οι αντίπαλοι, ήρχισαν καιόμενοι οι συνοικισμοί, υπετιμήθησαν αι ομολογίαι, αφηρέθησαν τα οικόπεδα των οικοδομικών συνεταιρισμών, εματαιώθη η ανέγερσις του συνοικισμού του Τέκτονος και πλείστα άλλα επί των προσφύγων ενέσκυψαν δεινά. Ο Θεός ας τους φυλάξη από χειρότερα». ⁸⁷⁶ Το ίδιο χρονικό διάστημα δημοσιεύονται στην εφημερίδα “δηλώσεις μετανοίας” των προσφύγων για την υποστήριξή τους στον Βενιζέλο. ⁸⁷⁷

6. 1929: Οι γερουσιαστικές εκλογές, οι αποζημιώσεις και η “ανάνηψη” των πεπλανημένων

Όπως παρατηρούμε, στα 1929 η αγαλλίαση για την ανάνηψη των πεπλανημένων προσφύγων απαντάται σε μεγάλο αριθμό άρθρων, με πλήθος γεγονότα να προβάλλονται ως αποδείξεις για τη μεταστροφή (η αντίδραση στη “λοβιτούρα” των Μακεδονικών Νέων, διενέργεια Παμπροσφυγικού Συνεδρίου, προσφυγικές προκηρύξεις, δημοσιεύματα βενιζελικών εφημερίδων, ρήξεις στους κόλπους των προσφύγων). ⁸⁷⁸ Η εξέλιξη του ζητήματος των αποζημιώσεων, τον Μάρτιο του 1929, προβάλλεται ως επαλήθευση των προβλέψεων (= προσδοκιών) του Φωτός και διάψευση των φρούδων ελπίδων των προσφύγων: «Ηλλθε λοιπόν ο Μεγαλουργός με όλας τας καλὰς διαθέσεις. Και αφού έφερε την χώραν εις το χείλος της αβύσσου... εθεώρησεν καλόν... να παρατηρήση ότι οι πρόσφυγες πρέπει να εγκαταλείψουν κάθε ελπίδα και να θεωρήσουν οριστικῶς ως λελυμένον το προσφυγικόν ζήτημα...». ⁸⁷⁹

Σε άλλο άρθρο υποστηρίζεται ότι «το βενιζελικόν πλήθος και ιδιαιτέρως η μάζα η προσφυγική φαίνεται ότι έχουν αρχίσει κάπως ν’ ανανήφουν. Έχουν αρχίσει ν’ απαλλάσσονται από τον παλαιόν φανατισμόν, υπό την επήρειαν του οποίου εδημιουργήθη εις την φαντασίαν της Ελληνικής πλειοψηφίας ο θρύλος του Πηδαλιούχου. Και από του σημείου αυτού μέχρι του σημείου του καλῶς σκέπτεσθαι η απόστασις δεν είνε μεγάλη... Τώρα, εις τας παραμονὰς των εκλογών της Γερουσίας, ήτοι μετά παρέλευσιν ολίγων μηνών, ευρισκόμεθα εις το στάδιον των παρατηρήσεων και των δυσφοριών. Δεν θα περάσουν μήνες πολλοί ακόμη και θα καταστή α γνώριστος όχι η Ελλάς, αλλ’ ο βενιζελοπροσφυγικός κόσμος». ⁸⁸⁰

Τον Απρίλιο του 1929 οι γερουσιαστικές εκλογές σηματοδεύτηκαν από την απαίτηση των προσφύγων για την άμεση καταβολή αποζημιώσεων και την απειλή των προσφυγικών οργανώσεων για αποχή. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, το γεγονός ότι η προεκλογική εκστρατεία του Φωτός προς τους πρόσφυγες εγκαινιάζεται δύο μήνες νωρίτερα, με τον αρθρογράφο του να προοικονομεί: «Και θα προσέλθουν οι πρόσφυγες, κινούμενοι από μίαν σταθεράν αντίληψιν πειθαρχίας, από έν είδος μηχανικής συνηθείας και από μίαν υπόσχεσιν περί στεγάσεων, αποκαταστάσεων και αποζημιώσεων. Αραιότεροι μεν, λόγω του ότι απέθανεν εις την ψυχήν των ο παλαιός ενθουσιασμός και εσμικρύνθη σημαντικῶς εις την φαντασίαν των η ιδέα, την οποίαν είχαν σχηματίσει εν σχέσει με την προσωπικότητα του Αρχηγού, αρκετοί όμως πάλιν, ώστε να μη αποδειχθή ότι ο Βενιζελισμός έχει υποστεί μέχρι τούδε φθοράν αξιοσημείωτον». Ωστόσο, «προτού οδηγηθούν τα πλήθη προς την ψηφοδόχον, όπως οδηγούνται συνήθως, με μίαν ασυνείδητον μιμητικότητα, ας γνωρίζουν οι πρό-

875. «Το Συνέδριον», 19 Δεκεμβρίου 1928. Βλ. επίσης «Και αι ιδικαί μας ευχαί», 6 Σεπτεμβρίου 1928.

876. «Ο Θεός ας τους φυλάξη», 5 Οκτωβρίου 1928.

877. Βλ. ενδεικτικά: Α. Πανταζίδης, «Η κυβέρνησις και τα προσφυγικά ζητήματα», 21 Οκτωβρίου 1928.

878. Βλ. ενδεικτικά: «Οι Πόντιοι», 25 Ιανουαρίου 1929. – «Συγκροτείται Παμπροσφυγικόν Συνέδριον όπως διαμαρτυρηθή κατά της Κυβερνήσεως διά τα λαμβανόμενα αντιπροσφυγ. μέτρα και την αποτελεμάτως των προσφ. ζητημάτων», 17 Ιανουαρίου 1929. – «Φαύλος κύκλος», 4 Μαρτίου 1929. – «Βιασιότητα προκήρυξις των προσφύγων κατά του κ. Βενιζέλου. Κατεβλήθησαν προσπάθειαι προς ματαίωσιν της σημερινής συγκεντρώσεως των προσφύγων. Το διάγγελμα του κ. Βενιζέλου εις απάντησιν των προσφυγικών αξιώσεων. Αποκαλεί δημαγωγούς τους ηγέτας της προσφυγικής κινήσεως», 14 Απριλίου 1929. – «Η χθεσινή παμπροσφυγική συγκέντρωσις των Αθηνών», 15 Απριλίου 1929.

879. «Επί του προσφυγικού», 3 Απριλίου 1929.

880. «Το στάδιο των δυσφοριών», 27 Φεβρουαρίου 1929.

σφυγες, ότι αυτοί ειδικώς, αυτοί που δίδουν την πλειοψηφίαν με τον αδιαίρετον όγκον των, έχουν ωρισμένα καθήκοντα, απέναντι του εαυτού των και απέναντι της χώρας. Κατά τας παρελθούσας εκλογάς, έβγαλαν τον Βενιζέλον με διακοσίους είκοσι πέντε βουλευτάς... Και εδημιούργησαν αυτοί, με τον φανατισμόν και με την ψήφον των, μίαν κυβέρνησιν τόσον ισχυράν, ώστε προ αυτής τίποτε να μην αντιστέκεται. Και εδημιούργησαν... μίαν Βουλήν τόσον άφωνον, ώστε εντός αυτής να μη καθίσταται δυνατόν ν' ακουσθή καμμία αντίρρησις... Η αντιπολίτευσις εξεμηδενίσθη. Και αυτοί ακόμη οι προσφυγικοί παράγοντες, οι οποίοι ήσαν τόσον λάλοι και τόσον πρόθυμοι εις την προηγούμενην Βουλήν, εξηφανίσθησαν τώρα εις την σιγήν και εις την αφάνειαν. Γι' αυτό, «κατά τας ερχομένας εκλογάς της Γερουσίας θα σκεφθούν ποίον είνε το καθήκον των οι πρόσφυγες. Και ας φροντίσουν να μη δημιουργήσουν μίαν Γερουσίαν κατ' εικόνα και ομοίωσιν της Βουλής. Ας φροντίσουν να δώσουν μίαν αντιπολίτευσιν ισχυράν εις την Γερουσίαν με την ψήφον των». Όπως μπορούμε να αντιληφθούμε από το συγκεκριμένο άρθρο, ο αντιβενιζελισμός του Φωτός είναι μεγαλύτερος και από την προσήλωσή του στο Λαϊκό Κόμμα. Καταλήγει λοιπόν η εφημερίδα: «Δεν θέλομεν να κάμωμεν προσηλυτισμούς και προπαγάνδας ματαίας. Ούτε δε φανταζόμεθα ότι θα είνε δυνατόν να παρασύρωμεν πρόσφυγες προς το Λαϊκόν Κόμμα, το οποίον έχει καταρρίψει εις την συνείδησιν των μία συνεχής και βδελυρά συκοφαντία. Υπάρχουν όμως και κόμματα συγγενή προς την ιδεολογίαν των και έχοντα το πλεονέκτημα ότι αγωνίζονται υπέρ λαοκρατικών ιδεωδών και εναντίον της τραπεζικής και χρηματιστηριακής φανλοκρατίας του περί τον Ελευθέριον Βενιζέλον κύκλου. Οι πρόσφυγες προτού δώσουν την ψήφον των, ας σκεφθούν ολίγον και διά τ' αποτελέσματα αυτής».⁸⁸¹

Σε γενικές γραμμές, τις παραμονές των εκλογών το Φως βρέθηκε να υποστηρίξει τα αιτήματα των προσφύγων και να προβάλλει την απαγκίστρωσή τους από τον Κρητικό πολιτικό. Όπως διαβάζουμε σε σχετικό άρθρο, «η προσφυγιά δεν είνε πλέον το σκοτεινόν εκείνο πλήθος, το οποίο εσύρετο ωσάν μαγνητισμένον από το όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ηρχισε πλέον να κινείται από κάποιαν δυσφορίαν και κάποιαν εξέγερσιν. Και όπως τονίζεται εις την προκήρυξιν, ήρχισε να γίνεται το ξεκρέμασμα των εικόνων του θαυματουργού Κυβερνήτου. Ημείς δε, οι οποίοι ηγωνίσθημεν πάντοτε διά την απαλλαγήν του προσφυγικού πλήθους από την κομματικήν δουλειάν του Βενιζελισμού, δεν ήμεθα διόλου δυσηρεστημένοι με την αισθηματικήν αυτήν επανάστασιν των προσφυγικών οργανώσεων».⁸⁸²

Τις ίδιες μέρες δημοσιεύεται στο Φως «Διάγγελμα της Εκτελεστικής Επιτροπής του Προσφυγικού Αγώνος προς τον αδελφό γηγενή λαόν Μακεδονίας-Θράκης και της Παλαιάς Ελλάδος», όπου καταγγέλλεται η πολιτική «ενίων δημοσιογραφικών οργάνων της Βενιζελικής παρατάξεως, τεινούσης όπως δημιουργήση οιωνεί ταξικόν και φυλετικόν ζήτημα μεταξύ γηγενών και προσφύγων παραμονάς εκλογών». Η Επιτροπή καταγγέλλει επίσης τον Βενιζέλο «ότι προσεπάθησε να θέση αντιμετώπους τους πρόσφυγας προς τους γηγενείς» και «ως επιβουλεύομενον την ζωήν και τας τύχας ενός δεινοπαθούντος λαού...».⁸⁸³ Στην ίδια σελίδα, στο ίδιο πλαίσιο δημοσιεύεται «Προκήρυξις Εκτελεστικής Επιτροπής Προσφυγικού Αγώνος», η οποία καλεί τους πρόσφυγες σε αποχή από τις εκλογές ως διαμαρτυρία προς τον Βενιζέλο: «Ο κ. Βενιζέλος... υπερέβη και του χειροτέρου εχθρού μας εις την αντιπροσφυγικήν του πολιτική... Η πείνα και η φτώχεια μας δέρνει... περισσότερο από άλλη φορά. Και επί πλέον ο κ. Βενιζέλος δεν αναγνωρίζει ούτε τα δικαιώματα των αποζημιώσεών μας, εκατέβασε τον τόκον των ομολογιών του συμπληρωματικού, δεν εκδίδει τας ομολογίας, αρνείται ν' αποζημιώση τους αγρότας... και έτσι με την πολιτική αυτή μας έρριξε εις την απόγνωσιν και εις την απελπισίαν... Αλλοίμονον... σε μας εάν ψηφισθή αυτή τη φορά από τους πρόσφυγας η παράταξις του κ. Βενιζέλου... "Αποχή πρόσφυγες", "Αποχή από τας εκλογάς"».⁸⁸⁴

Παράλληλα δημοσιεύονται εγκύκλιοι υποψήφιων γερούσιαστών του Λαϊκού Κόμματος, που καλούν

881. «Εις τους πρόσφυγας», 17 Φεβρουαρίου 1929.

882. «Η διαφορά των», 15 Απριλίου 1929.

883. Ανδ. Διον. Παπαχρηστόπουλος, «Διάγγελμα της Εκτελεστικής Επιτροπής του Προσφυγικού Αγώνος προς τον γηγενή λαόν της Μακεδονίας-Θράκης και της Παλαιάς Ελλάδος», 18 Απριλίου 1929.

884. Η Εκτελεστική Επιτροπή του Προσφυγικού Αγώνος, «Προκήρυξις Εκτελεστικής Επιτροπής Προσφυγικού Αγώνος», 18 Απριλίου 1929.

Θεσσαλονίκη, 1924. Τα εγκαίνια του πρώτου παιδικού συσσιτίου του φιλανθρωπικού σωματείου “Προσφυγικός Φοίνικας”. Στο κέντρο, η Ελένη Καραϊωσηφίδου, ιδρύτρια και πρόεδρος του σωματείου για περισσότερο από μία δεκαετία. *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου Μαρίας και Καραϊωσηφίδου-Πολίτου Ισμήνης.*

Λαϊκούς και πρόσφυγες να προσέλθουν «χειροκρατούμενοι εις τας κάλπας» για να ενισχύσουν την αντιπολίτευση.⁸⁸⁵ Δημοσιεύονται, επίσης, επιστολές προσφύγων που καταγγέλλουν τη βενιζελική πολιτική και καλούν το Φως να υψώσει φωνή διαμαρτυρίας υπέρ των προσφύγων.⁸⁸⁶

Ο βανδαλισμός των αφισών των Φιλελεύθερων υποψηφίων στην Τούμπα περιγράφεται με ύφος θριαμβευτικό: «Αι εικόνες των βενιζελικών υποψηφίων ευρέθησαν... αθλίως καταξοχισμένα. Μερικοί εκ των δυσηρεστημένων είχαν μαυρίσει τους οφθαλμούς των πολιτενομένων... Και ενώπιον αυτών... των μαυρισμένων οφθαλμών, ενώπιον των προσώπων τα οποία εκαρικατούρισε μία φαιδρά διάθεσις των αγνώστων που είχαν τοποθετήσει μούσια και παραγναθίδας, επέρασεν η Τούμπα ολόκληρος και με αγαλλίασιν εκάγχαζε...».⁸⁸⁷

Η προσφυγοφιλία των Λαϊκών υποψηφίων αποτελεί μία από τις αρετές, η οποία προβάλλεται στα βιογραφικά τους σημειώματα, κάτω από τις φωτογραφίες τους. Για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Γούναρης «λατρεύεται υπό των Θρακών και των εκ Βουλγαρίας προσφύγων, οι οποίοι επέμενον να θέση υποψηφιότητα Γερουσιαστού».⁸⁸⁸

Η νίκη των Βενιζελικών στις εκλογές της 21^{ης} Απριλίου προκάλεσε την απογοήτευση του Φωτός, που

885. Αθ. Αργυρός, Δ. Δούκας, Χαρ. Ακριβόπουλος, «Λαϊκοί και πρόσφυγες προσέλθετε χειροκρατούμενοι εις τας κάλπας διά να ενισχύσητε την αντιπολίτευσιν», 18 Απριλίου 1929.

886. Αλκέτας, «Αι εκλογαί και οι πρόσφυγες», 19 Απριλίου 1929. – Αρ. Αποστόλου, «Ο πατήρ της Φυλής και οι πρόσφυγες δικαιούχοι», 20 Απριλίου 1929.

887. «Εις την Τούμπαν. Αι εικόνες των υποψηφίων», 19 Απριλίου 1929.

888. «Οι υποψήφιοί μας. Κωνστ. Γούναρης», 21 Απριλίου 1929.

κατέληξε στο συμπέρασμα ότι: «Οι πρόσφυγες συνεκινήθησαν και εψήφισαν τον πρωθυπουργόν με την μυστηριώδη ευγνωμοσύνην του δερομένου, ο οποίος ευλογεί την χείρα του δέροντος και αναγνωρίζει εις αυτόν επιβολήν και δύναμιν...». ⁸⁸⁹ Αποχή δεν σημειώθηκε, διότι οι πρόσφυγες «δεν κατενόησαν το σκόπιμον της επιδείξεως της δυνάμεώς των. Οι πρόσφυγες εψήφισαν με θλίψιν, αλλά με επιμέλειαν». ⁸⁹⁰

Τον Ιούνιο του 1929, η πρόταση των Φιλελευθέρων για διαχωρισμό των προσφυγικών συνοικισμών από την πόλη και δημιουργία χωριστών κοινοτήτων ερμηνεύεται από το Φως ως συνέπεια της ρήξης των Βενιζελικών με τους πρόσφυγες και του συνακόλουθου φόβου των πρώτων: «Γνωρίζουν ότι... οι συνοικισμοί είνε κέντρα κατ' εξοχήν ευδημαγώγητα... όπου θα επικρατήσουν τα αριστερά στοιχεία, που θα προκαλέσουν εξεγέρσεις μέσα εις ένα πλήθος πτωχών και εγκαταλελειμμένων». Και ακόμα περισσότερο, οι συνοικισμοί θα διαδραματίσουν «τον ρόλον, τον οποίον έπαιξαν εις τας θυελλωδεστέρας εποχάς της ιστορίας τα προάστεια των Παρισίων». Βέβαια, η εφημερίδα δεν παραλείπει τον παραλληλισμό με την πρόταση των αντιβενιζελικών για ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους το 1924, πρόταση που στηλιτεύθηκε άγρια από τη βενιζελική παράταξη. «Αλλ' ιδού», γράφει το Φως, «αλλ' ιδού ότι αι καταστάσεις μεταβάλλονται. Ιδού ότι οι Φιλελεύθεροι αρχίζουν να φοβούνται από τους συνοικισμούς, από την αμφίβολον στάσιν αυτών... Ιδού ότι ζητούν να απαλλαγούν από τους πτωχούς κατοίκους των μακρυνών προαστίων και από τας ψήφους τους...». Και καταλήγει, με ύφος Τειρεσία, ο αρθρογράφος: «Έκαστος δε φαντάζεται εις ποίαν κατάπτωσιν θα περιέλθουν οι συνοικισμοί... οι οποίοι θα μαρανθούν και θα καταστραφούν ευθύς ως αποτελέσουν ιδίας κοινότητας». ⁸⁹¹

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι στα 1929 το Φως γράφει για δύο κατηγορίες προσφύγων: εκείνους που διά της κοινωνικής ανόδου και του πλούτου εκφυλίσθηκαν και εκείνους, τους πένωντες και εγκαταλελειμμένους, που διατηρούν ακόμα την προσφυγική τους ιδιότητα. Ανάμεσα στους τελευταίους, που αποτελούν και την πλειονότητα, «άλλαι ζυμώσεις συντελούνται. Δεν ακούεται πλέον το αιώνιον, το μόνιμον, επίμονον και εκνευριστικόν βέλασμα υπέρ του Μεγαλουργού. Ήδη γίνονται συσκέψεις, συνέρχονται επιτροπαί, οργανούνται συλλαλητήρια... Και είναι αι εκδηλώσεις αυταί η πρώτη απαρχή της δυσαρρεσκείας και η πρώτη απόφασις από τον φανατισμόν, ο οποίος συσκοτίζει το λογικόν και φονεύει την κρίσιν». ⁸⁹²

Ως ένδειξη για τη μεταστροφή προβάλλεται και επιστολή της Παμπροσφυγικής, η οποία διαψεύδει δηλώσεις του Πλαστήρα περί υπαιτιότητας των προσφύγων για την εκτέλεση των Έξι: «Κακοποιεί φρικτώως την αλήθειαν ο κ. Ν. Πλαστήρας, προσπαθών να αποκρύψη τους σκοτεινούς σκοπούς της τότε υπ' αυτόν κυβερνήσεως, της υπευθύνως αναλαβούσης τον τυφεκισμόν των Εξ, διά να την επιρρίψη εις την ράχην άλλων, μη υπευθύνων, χαρακτηρίζων τους πρόσφυγας ως "μαινόμενον συρφετόν, απειθάρχητον και αχαλιναγωγητον". Μαινόμενος λοιπόν ήτο ο προσφυγικός κόσμος, όστις μετά την καταστροφήν... ως άκακον και ήρεμον αρνίον ενεκλείσθη εις τας τρώγλας και εις τα σκουπιδαριά των Αθηνών και Πειραιά;... Απειθάρχητος λοιπόν ο προσφυγικός κόσμος, όστις πειθαρχεί από επταετίας, δίκην χαλιναγωγημένων αλόγων ζώων, εις τα κελεύσματα και τας οδηγίας των μετά το 1922 κυβερνήσεων. Ο προσφυγικός κόσμος δεν ήτο μαινόμενος, απειθάρχητος και αχαλιναγωγητος. Δυστυχώς δεν ήτο τοιούτος, ενώ έπρεπε να ήτο. Διότι εάν ήτο τοιούτος, σήμεραν προσφυγικόν πρόβλημα δεν θα υφίστατο... Ο προσφυγικός κόσμος είνε αμέτοχος της μαιφονίας της 15 Νοεμβρίου του 1922». ⁸⁹³

Τον Ιούλιο του 1929 η παύση του αριστερού δημάρχου Πατρικίου, με απόφαση του υπουργού των Εσωτερικών, περιγράφεται ως η μοιραία κατάληξη του ανελέητου πολέμου του βενιζελισμού εναντίον του. ⁸⁹⁴ Ακολούθως, η υποψηφιότητα του Κύρκου στις δημοτικές εκλογές παρουσιάζεται ως συνέπεια του οικονο-

889. «Η επιτυχία των», 23 Απριλίου 1929.

890. «Περί αποχής», 23 Απριλίου 1929.

891. «Οι Φιλελεύθεροι και οι πρόσφυγες», 25 Ιουνίου 1929.

892. «Η θέσις των προσφύγων», 29 Ιουνίου 1929.

893. «Επί των δηλώσεων Πλαστήρα. Μία αρχή αφυπνίσεως. Πώς κρίνουν οι πρόσφυγες την εκτέλεσιν των πολιτικών. Οι εκμεταλλευταί της δυστυχίας», 27 Ιουνίου 1929.

894. «Αι δύο συμπτώσεις», 14 Ιουλίου 1929.

μικού ανταγωνισμού των βενιζελικών εφημερίδων της πόλης.⁸⁹⁵

Στις δημοτικές εκλογές του 1929 το Φως υποστήριξε τον Μηνά Πατρίκιο. Στις 28 Ιουλίου ο εκδότης της εφημερίδας Δ. Ρίζος εκφωνεί λόγο υπέρ της υποψηφιότητας του κ. Πατρίκιου σε συγκέντρωση της Αριστερής Παρατάξεως.⁸⁹⁶ Σε ένα από τα πολλά “υπέρ Πατρίκιού” άρθρα των ημερών τονίζεται ότι: «Οι συννοικισμοί, αι συννοικίαι, τα μεγάλα πολυάριθμα κέντρα, παντού όπου υπάρχει κόσμος εργαζόμενος και μοχθών, παντού όπου εξαπλούται μεγάλη και δραματική φτωχολογία, την οποίαν εξευγενίζει ο πόνος, έχουν ήδη εκπεφρασμένην την γνώμην των. Δεν θα ψηφίσουν τον κ. Κύρκον, τον άνθρωπον της βουλιμιωτάτης κεφαλαιοκρατίας, δεν θα ψηφίσουν τον κ. Αγγελάκην, τον άνθρωπον των σπειρών, που ελλοχεύουν, δεν θα ψηφίσουν τον κ. Μάνον, τον αποκηρυγμένον... Και εις όλα τα πολυάριθμα κέντρα, εν όνομα ακούεται μόνον ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ. Δι’ αυτό και οι αντίπαλοί μας μαίνονται. Δι’ αυτό καταφεύγουν εις την συκοφαντίαν, την προεκλογικήν, την ασύστολον, την βδελυράν, η οποία απλώς φανερώνει όλην την ψυχικήν των κατωτερότητα, όλην την ελύν που έχει κατακαθήσει εις το βάθος των ψευδών των ιδανικών του αχρείου ταρτουφισμού των...».⁸⁹⁷

Εκείνο που προξενεί εντύπωση εν όψει των δημοτικών εκλογών του 1929 είναι, πέρα από την αριστερή παλινδρόμηση του Φωτός, η συγκλονιστική υπεράσπιση του ζητήματος της ενότητας του γηγενούς και του προσφυγικού στοιχείου: «Εθεσε, λοιπόν, ζήτημα γηγενισμού, ο Ταχυδρόμος και εκήρuxe εναντίον των προσφύγων τον πόλεμον. Εχαρακτήρισε ΤΟΥΣ ΕΒΡΑΙΟΥΣ ΩΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΚΑΙ ΩΣ ΕΧΘΡΟΥΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ. Αλλά το όργανον του κ. Μάνου, παρουσιάζεται πολύ σαφέστερον, ωμόν και χυδαίον μέχρι του σημείου ώστε να προκαλή την βδελυγμίαν και εις τους απαθείς και εις τους πλέον αμερολήπτους... Επιδιώκει το πτωχόν όργανον του κ. Μάνου να συναδελφώση τους Ισραηλίτας με τους γηγενείς και να τους στρέψη κατά των προσφύγων. Επιδιώκει να δημιουργήση πνεύμα γηγενισμού, φιλοεβραϊσμού και αντιπροσφυγισμού. Κατάπληκτοι και ημείς, οφείλομεν να ομολογήσωμεν ότι χρειάζεται πάρωσις και εκφυλισμός διά να φθάση κανείς εις τοιούτον ηθικόν και αντεθνικόν κατήφορον».⁸⁹⁸

7. Το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας του 1930

Το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας του 1930, το οποίο σήμανε την οριστική απαγκίστρωση των προσφύγων από τον Βενιζέλο, καταγγέλθηκε δριμύτατα από το Φως. Το διάστημα που ακολούθησε την υπογραφή και επικύρωσή του δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα πλήθος άρθρα, όπου προβάλλονται το εθνικό όνειδος, η οικονομική ζημία και το ξεπούλημα των προσφύγων. Παράλληλα το Φως δεν παραλείπει να περιγράψει την προσφυγική οργή κατά του Βενιζέλου, όπως αυτή εκδηλώνεται με συλλαλητήρια, διακηρύξεις και επιστολές.⁸⁹⁹

Σε συγκλονιστικό άρθρο, που δημοσιεύεται στις 3 Ιουλίου του 1930, καυστηριάζονται με τον πλέον οξύ τρόπο οι ενέργειες του πρωθυπουργού: «Το ποδοβολητό των αλόγων του Ασιάτη κατακτητή αντηχεί ακόμη εις τα ώτα των Ελλήνων και οι ανίκανοι ιδιοτελείς αντιπρόσωποι ενός δυστυχισμένου κόσμου ψηφίζουν αδιαμαρτύρητα την καταδίκη του, καταδίκη που την επέβαλε ωμά και στεγνά ένας μοιραίος άνθρωπος διά να

895. «... Η μία εξ αυτών υποστηρίζει από της πρώτης στιγμής τον κ. Αγγελάκην. Η άλλη... ελάνσαρε τον κ. Κύρκον. Και ενεφανίσθη ο ά νθρωπος αυτός σαν μαινόμενος ταύρος, υβρίζων, συκοφαντών και ασχημονών προς όλας τας διευθύνσεις. Διότι παρουσιάσθη ως πολιτευόμενος μετά τον καταποντισμόν. Και διότι θέλει να φανή ευχάριστος εις τους άρχοντας και τους αυθέντας αυτού. Άρχονται και αυθένται του κ. Κύρκου, καθώς θρυλλείται, είνε το περιώνυμον οικονομικόν “συγκρότημα” του Ελευθ. Βήματος – Καφαντάρης – Κύρκος – Μακεδονία – ιδού η άλυσος. Και είναι ανακριβές ότι ο κ. Κύρκος παρητήθη διά να γίνη βενιζελικός. Μάλλον η Μακεδονία ρέπει προς τον καφανταρισμόν και την αγκάλη του “Συγκροτήματος”, το οποίον θέλει να γίνη κυρίαρχον εις τον Δήμον διά να κάμη το μέγα δάνειον και ν’ αναλάβη τα έργα οδοποιίας. Πρόκειται περί συμφερόντων μεγάλων. Εκατοντάδες εκατομμυρίων στροβιλίζονται εις τον ορίζοντα. Και δι’ αυτό τόσοι απεγνωσμένοι αγώνες και δι’ αυτόν τόσον θανασίμως μισείται η Αριστερά Παράταξις». «Η νέα εμφάνισις», 19 Ιουλίου 1929.

896. «Ο υποψήφιος της Αριστεράς κ. Πατρίκιος εσπατάλησεν και θα σπαταλά διά τας ανάγκας του λαού», 27 Ιουλίου 1929.

897. «Ανεπίληπτος, μετά τας συκοφαντίας και τας αθλιότητας», 2 Αυγούστου 1929.

898. «Με τους Εβραίους εναντίον των προσφύγων», 13 Αυγούστου 1929.

899. «Η προσφυγ. άποψις επί της Ελληνοτουρκικής... Η κυβέρνησις διχάζει τον λαόν και ωθεί τον τόπον εις νέας περιπετείας», 7 Ιουλίου 1930. – «Το κόμμα των Φιλελευθέρων και η προσφυγική εξέγερσις», 16 Ιουλίου 1930. – «Χήραι και ορφανά», 28 Οκτωβρίου 1928.

εξυπηρετήση μία αμφίβολη πολιτική... Αλλ' οι νωποί τάφοι του απεράντου Μικρασιατικού Νεκροταφείου θα τρίξουν, δεν θα μείνουν ασυγκίνητοι. Τα θαμμένα και άταφα κόκκαλα θα τρίξουν από αγανάκτηση και το αστέγνωτο ακόμη παρθενικό αίμα των ατιμασθέντων κοριτσιών, θα μεταβληθή σε ορμητικούς χειμάρρους για να παρασύρη στην ορμητική του εκδίκησι πεπορωμένες συνειδήσεις... Και ενώ εκεί κάτω στα αγιασμένα χώματα των επτά μαρτυρικών εκκλησιών θα εξακολουθούν να ορχούνται οι θύται, εδώ τα βουρκωμένα μάτια της Μικρασιάτισσας γιαγιάς δεν θα μπορέσουν να κρατηθούν. Και τα πεινασμένα ορφανά εγγονάκια της... θα ρωτήσουν με τρόμο!! – Γιαγιά γιατί κλαις; Μήπως για το χωροφύλακα που ήρθε το πρωί και είπε πως θα μας πετάξει στο δρόμο αν δεν πληρώσουμε το νοίκι στην Αποκατάσταση; Μα τότε πούναι τ' αμπέλια, τα σπήτια και τα καλά μας που ένας άλλος πατέρας, καλός σαν εκείνον που μας έσφαξαν οι Τούρκοι, θα φρόντιζε, καθώς μας έλεγες, και για κείνα και για μας; – Μα παιδιά μου! Αυτός ήταν πατριός!! Και τα σπήτια μας και τ' αμπέλια μας και τα καλά μας, άλλα έδωσε στον Τούρκο και άλλα εκράτησεν αυτός!! Και αφού έπνιξε όλο το είναι και το δίκιο μας δεν χόρτασε, μας βγάζει λογαριασμό λέει πως του χρωστάμε!! αυτά ζητεί ο χωροφύλακας... Πριν από 2.300 χρόνια περίπου ένας άλλος άστοργος πατέρας... ο Ανταλκίδας... αφήρει την ελευθερίαν των Ελληνικών νήσων και των Ελληνίδων πόλεων της Μ. Ασίας και σκλάβας τα παρέδιδε σ' έναν άλλο Ασιάτη δυνάστη... Δυστυχώς η ιστορία αντιγράφεται...». ⁹⁰⁰

Τις ίδιες μέρες δημοσιεύονται και δύο άρθρα του Μ. Μαραβέλια με θέμα και πάλι την ατιμωτική συμφωνία και τον συμψηφισμό των περιουσιών. Αφού εξηγεί τις συνέπειες των ανωτέρω ενεργειών για τον προσφυγικό λαό, ο συντάκτης προβάλλει τις απώτερες συνέπειες των πράξεων του πρωθυπουργού: «Ημείς, ατυχή θύματα της πολιτικής των διατηρούντα όμως αναλλοίωτον και άκαμπτον την εθνικήν μας συνείδησιν, πιστεύομεν ότι τα κράτη δεν έγιναν διά να ζουν όσον τα άτομα και ότι είναι φρικτόν και απαίσιον έγκλημα όταν αφαιρούνται από τας μέλλουσας γενεάς δικαιώματα και τίτλοι αφορώντας τον εθνικόν πλούτο και την διά μέσον των αιώνων τιμητικήν σταδιοδρομίαν ενός λαού να εκπολιτίζη, εξευμενίζη και εξημερώνη το ανθρώπινον υλικόν της υφηλίου... Είναι όθεν ανίερος η πράξις και ιερόσυλος ο τολμών να θυσιάση εις τον βωμόν των προσωπικών του αδυναμιών εθνικά κειμήλια, τιαύτης μάλιστα τεραστίας σημασίας...». Ακολουθώς, ο Μαραβέλιας προβλέπει ότι η κατάπτυστη επιλογή του Βενιζέλου θα οδηγήσει τη χώρα σε νέες πολιτικές και κοινωνικές περιπέτειες, στην πτώση της «σημερινής κοινοβουλευτικής δικτατορίας» και σε μια «αγρίαν και οδυνηράν περίοδον αναρχίας». ⁹⁰¹

Η απογοήτευση των προσφύγων και ο κατακρημνισμός του ειδώλου του αρχηγού περιγράφονται γλαφυρότερα σε άρθρο του Κασ. Κυριακίδη: «Αντί όλων των προσδοκιών μας τούτων και της προεκλογικώς δοθείσης παρ' αυτού υποσχέσεως ότι θα μας κάμη αγνώριστον την Ελλάδα, ο κ. Βενιζέλος, μεγαλουργών την φοράν ταύτην κατά τρόπον Ηροστράτιον, επροτίμησε να παραδώση ταύτην δεμένη χειροπόδαρα εις τους Τούρκους... Σμικρουργών την φοράν ταύτην ο γέρων Πρωθυπουργός έφθασε μέχρι του σημείου να συνηγορήση μάλιστα από της έδρας της Βουλής υπέρ των Τουρκικών απόψεων και των Τουρκικών διεκδικήσεων, δυσχυριζόμενος ότι αι εν Τουρκία εγκαταλειφθείσαι περιουσίαι 2.000.000 ανταλλαγέντων και εξοντωθέντων Ελλήνων ήτο αδύνατον να υπερβούν τας περιουσίας των κανονικών ανταλλαγέντων 300.000 Τούρκων... Ιδού τα βαθύτερα ελατήρια της προσφυγικής εξεγέρσεως κατά του κ. Βενιζέλου και των δουλοπρεπών εν τη Βουλή οπαδών του. Καταρράκωσις της Εθνικής και Κρατικής ημών υποστάσεως διά των τελευταίων ελληνοτουρκικών συμφωνιών αφ' ενός, αυθαίρετος δήμευσις μιας ξένης και ορφανικής περιουσίας αφ' ετέρου...». ⁹⁰²

Σε πιο δόκιμο ύφος από τα υπόλοιπα, είναι γραμμένα δύο άρθρα του Γεωργίου Καφαντάρη, που δημοσιεύονται στις 13 και 14 Ιουλίου. Σε αυτά ο πολιτικός καταγγέλλει με εμπειριστατωμένη επιχειρηματολογία τις ολέθριες συμφωνίες, οι οποίες «επεσφράγισαν την εθνικήν καταστροφήν διά νέων, ανυπολογίστων, αδι-

900. Δημ. Βαρθολομαίος, «Ο νέος Ανταλκίδας», 2 Ιουλίου 1930. Βλ. επίσης Ευρ. Ρήγας, «Η συγκέντρωσις της Τούμπας και ο κυβερνητικός τύπος. Τι λέγουν οι πρόσφυγες», 15 Ιουλίου 1930.

901. Μ. Μαραβέλιας, «Το προσφυγικόν ζήτημα. Τα έναντι της Τουρκίας ιστορικά δικαιώματα του Ελληνισμού. Πώς διαμορφούται η κατάσταση», 6 και 7 Ιουλίου 1930.

902. Κασ. Φ. Κυριακίδη, «Τα βαθύτερα αίτια της παμπροσφυγικής εξεγέρσεως», 4 Αυγούστου 1930.

καιολογήτων και ασκόπων του Ελληνισμού θυσιών».⁹⁰³ Οι πρόσφυγες βουλευτές που παραιτήθηκαν από το κόμμα των Φιλελευθέρων εξαιτίας του Συμφώνου είναι αξιέπαινοι, είναι οι πρωτοπόροι «της προσφυγικής κινήσεως της κατατεινούσης εις την απελευθέρωσιν από τα κομματικά δεσμά». Διότι οι θαρραλέοι αυτοί πρωταγωνιστές τόλμησαν να κηρύξουν «εν μέσω των συνοικισμών το κήρυγμα της αληθείας», να πολεμήσουν την αδράνεια και την τύφλωση και να φωνάξουν «το πόσον ολεθρία υπήρξεν εις τα προεκλογικά συμφέροντα η στάσις των Κόμματος των Φιλελευθέρων». Κατ' αυτόν τον τρόπο, «ενώπιον του προσφυγικού κόσμου ο κ. Βενιζέλος έπαυσε να είναι το ολόλαμπρον είδωλον, το οποίον έφεγγεν επάνω εις το ανάβαθρόν του. Οι πρόσφυγες τρέπονται ήδη προς την Αντιπολίτευσιν».⁹⁰⁴

Όταν λοιπόν οι βενιζελικές εφημερίδες καταγγέλλουν τις ενέργειες του «ρήτορος της Καβάλλας κ. Τσιγμέδουλου, εκείνου που πραγματοποιεί τους μεγάλους προσφυγικούς συναγερμούς και στρέφει τα εξηγριωμένα ταύτα πλήθη εναντίον του Κόμματος των Φιλελευθέρων», το Φως αναλαμβάνει την υπεράσπισή του, η οποία εξελίσσεται σε καταγγελία του Συμφώνου και κυρίως του βενιζελισμού: «Μία τοιαύτη τακτική των θεραπειδών του κόμματος, είναι εννόητος. Δικαιολογημένη ακόμη είναι και η ωμή των φρασεολογία, από την οποίαν απέλιπε κάθε ίχνος ευγενείας. Όλοι αυτοί, οι οποίοι ετέθησαν επί κεφαλής της κινήσεως, της κατατεινούσης εις την απολύτρωσιν των προσφύγων, θα υποστούν τας επιθέσεις, τας λοιδωρίας και τας απειλάς του κυβερνητικού τύπου... Όλοι όμως... δεν ενεφανίθησαν επειδή τοιαύτη ήτο η φιλοδοξία των. Υπήρξαν δημιουργήματα ανάγκης... Αι περιστάσεις αναδεικνύουν πάντοτε τους ανθρώπους των. Ωστε ας μην επιτίθενται εναντίον των ηγετών της προσφυγικής κινήσεως αι βενιζελικαί εφημερίδες. Ας... αποπειραθούν να καταπέισουν τον Ελληνικόν λαόν εν γένει, περί των ωφελημάτων, τα οποία αποκτώμεν εκ της υπογραφής... Η διάστασις επήλθε. Τεράστιοι όγκοι απεσπάρθησαν από το Κόμμα. Και ο Φιλελευθερισμός οδεύει προς την διάλυσιν... Η προσφυγική βάσις εξέφυγε».⁹⁰⁵

Την ίδια γραμμή υπεράσπισης υιοθετεί το Φως και στην περίπτωση του άλλοτε καθυβριζόμενου ως προσφυγοκάπηλου Μ. Κύρκου: «Αι κυβερνητικαί εφημερίδες επετέθησαν εναντίον του κ. Κύρκου και υπήρξεν η επίθεσις των ουχί γαληνίου λογικής συμπέρασμα, αλλά παροξυσμός μιας υστερικής παραζάλης... Και τον κατηγορήσαν... ως σύμβολον που εξαγγέλλει την απόσχισιν της μεγάλης μάχης του προσφυγικού κόσμου από το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Ως άνθρωπον, ο οποίος ευρέθη μεταξύ των ηγετών ενός μεγάλου κινήματος, του κινήματος της κομματικής απολυτρώσεως της προσφυγικής μάχης... Έρριψαν δε αι κυβερνητικαί εφημερίδες ως σύνθημα την παρατήρησιν, ότι εις την αίθουσαν του Λευκού Πύργου, εις την οποίαν ωμίλησεν ο κ. Κύρκος, είχαν συγκεντρωθεί πρωτίστως αντιβενιζελικοί πολίται... Αλλά... όλοι αυτοί οι αντιβενιζελικοί ήσαν πρόσφυγες... Και αι κυβερνητικαί εφημερίδες πρέπει να συνηθίσουν από τώρα με τον θαυμάσιον συνδυασμόν των δύο αυτών λέξεων, που είναι δυνατόν να ευρίσκωνται κοντά-κοντά η μία εις την άλλην χωρίς να διαμαρτύρωνται. Και θα έλθη γρήγορα εποχή, κατά την οποίαν, αι δύο αυταί λέξεις “αντιβενιζελικοί-πρόσφυγες”, θα είναι αδύνατον να χωρισθούν απ' αλλήλων».⁹⁰⁶

Όταν τον Οκτώβριο του 1930 ο Βενιζέλος μεταβαίνει στην Άγκυρα, το Φως κατευοδώνει τον «μετανοημένο μεγαλοϊδεάτη» με ένα άρθρο ξέχειλο από οργή: «Είναι γεγονός πλέον αναμφισβήτητον ότι ο κ. Βενιζέλος αναχωρεί ολοταχώς εις Άγκυραν. Πηγαίνει εκεί να σφίγξη την αιμοβαφή χείραν του Κεμάλ και να συγχαρή αυτόν θερμώς διά την επιτευχθείσαν παρ' αυτού βιαίαν εκκρίζωσιν του... ανθούντος Ελληνισμού... Ο κ. Βενιζέλος δεν συγκινείται ποσώς αν τον συνοδεύουν εις το ταξειδίον του τούτο αι αραί ενός ολοκλήρου λαού, του οποίου προσφυλεστάται υπάρξεις κατεσφάγησαν και ανηλεώς κατεκρεουργήθησαν... δεν συγκινείται ποσώς εκ του γεγονότος ότι πηγαίνει εις την Άγκυραν πατών επί των ατάφων και αιμορολογήτων πτωμάτων των ατυχών εκείνων εθνομαρτύρων της φυλής μας, οίτινες έπεσαν αθώα θύματα μιας αστόχου πολιτικής αυτού του ιδίου.

903. Γεώργ. Καφαντάρης, «Απάντησις εις τον κ. πρωθυπουργόν. Αι ελληνοτουρκικαί συμφωνίαι επισφράγισις της εθνικής καταστροφής», 13 Ιουλίου 1930, 14 Ιουλίου 1930.

904. «Η σημερινή συγκέντρωσις», 7 Δεκεμβρίου 1930.

905. «Η προσφυγική βάσις», 26 Ιουλίου 1930. Βλ. επίσης «Ο κ. Τσιγμέδουλου, τα Μακεδονικά Νέα και οι πρόσφυγες», 27 Ιουλίου 1930.

906. «Αντιβενιζελικοί πρόσφυγες», 29 Ιουλίου 1930.

Δεν αγριεύεται ποσώς από τας υπεράνω της κεφαλής του περιπταμένης σκιάς των προσφιλεστάτων τούτων νεκρών μας. Περιφρονεί αυτούς απολύτως, καθ' όν τρόπον περιεφρόνησε ολόκληρον τον προσφυγικόν κόσμον και εξύβρισεν αυτόν... Ο κ. Βενιζέλος, αναχωρών ολοταχώς προς εις Αγκυραν, εφάνη τελείως ανευλαβής απέναντι των ιερών σκιών των εν Τουρκία εξοντωθέντων ανηλέως υπό των Τούρκων νεκρών μας. Πλην φοβούμεθα μήπως κατά θείαν οικονομίαν προσαρμοσθούν τα άγια κόκκαλα των νεκρών μας τούτων, περιβληθώσι με νεύρα και σάρκας και αναστηθώσι και λιθοβολήσωσι αυτόν εις τον δρόμον τούτον, όν εχάραξε, της κατασπιλώσεως της κρατικής ημών υποστάσεως και της τρωθείσης παρ' αυτού εθνικής μας φιλοτιμίας».⁹⁰⁷

8. Οι δημοτικές εκλογές του 1930

Η τελευταία εκλογική αναμέτρηση του διαστήματος που εξετάζουμε είναι οι δημοτικές εκλογές του 1930. Δεκαέξι μήνες μετά τις εκλογές του Απριλίου του 1929, η θερμή υποστήριξη του Φωτός υπέρ του Πατρίκιου έχει εξανεμισθεί. Δύο είναι οι λόγοι της μεταστροφής: η σύνταξη του τέως εκλεκτού με τον εκδότη του Ταχυδρόμου Νικόλαο Δαρβέρη και η αφοσίωση του Φωτός στο Λαϊκό Κόμμα. Και όπως είναι αναμενόμενο, ούτε και οι πρόσφυγες υποστηρίζουν πλέον τον Πατρίκιο, ο αντιπροσφυγισμός του οποίου καταγγέλλεται δριμύτατα.⁹⁰⁸ Οι Δαρβέρης και Πατρίκιος είναι «δύο καρκινώματα, περιώνυμα διά την κακοποιϊαν των, αποβληθέντα από μακρού εκ των συγκεκριμένων κομματικών οργανισμών της χώρας... Διά της συνεργασίας αυτής ο Πατρίκιος καταπροδίδει τα αριστερίζοντα δημοκρατικά στοιχεία των προσφυγικών συνοικιών και συνοικισμών. Και ο Δαρβέρης καταπροδίδει τους ελαχίστους γηγενείς βασιλόφρονες, οι οποίοι, από συνήθειαν παλαιάν, εξακολουθούν να διαβάζουν το άθλιον αυτού κουρελόφυλλον...».⁹⁰⁹

Ο υποψήφιος που υποστηρίζει το Φως σε αυτές τις δημοτικές εκλογές είναι ο Λαϊκός Σωτήριος Γκοτζαμάνης, ο ενάρετος, ο ηθικός, ο νέος, ο κάλλιστος άνθρωπος, αυτός που η ίδια η πόλη ανέδειξε.⁹¹⁰ Ο άνθρωπος αυτός θα εμψυχήσει στη Θεσσαλονίκη μία νέα πνοή αναδημιουργίας. Έτσι, από την πόλη αυτή «θα γίνη η εκπομπή του εξαγνιστικού ενθουσιασμού, που θα σαρώσει όλα τα ίχνη της πολιτικής διαφθοράς και της αναρχίας... Από την Θεσσαλονίκη θα γίνη η εκκίνησης της νέας μεγάλης εκστρατείας, η οποία θα εξυγιάνη αργότερον και αυτήν ακόμη την πρωτεύουσαν, την βουτηγμένην εις το αίσχος των σκανδάλων...».⁹¹¹ Η ίδια πόλη παρουσιάζεται να δονείται «μέχρι των ακροτάτων συνοικισμών και συνοικιών» από την ιαχή των πολιτών υπέρ του ανθρώπου «που προέκρινε η αλάνθαστος λαϊκή θέλησις».⁹¹² Στις 14 Δεκεμβρίου 1930 το Φως θα δώσει το σύνθημα: «... Όλοι εις τας κάλπας σήμεραν. Ηλθεν το πλήρωμα του χρόνου. Οι συνειδητοί πολίται... οι οποίοι απηλλάγησαν από τα κομματικά δεσμά, όλοι όσοι χειραφετήθησαν από τας προλήψεις που εθόλωναν την λογικήν των... όλοι θα κατευθυνθούν προς τα εκλογικά τμήματα, διά να ρίψουν εις την κάλπην την έγγραφον προτίμησίν των. Και διά ν' αναδείξουν δήμαρχον Θεσσαλονίκης τον κ. Γκοτζαμάνην, τον λαοπρόβλητον υποψήφιον που συνεκίνησε... την πόλιν με τον λόγον του, με το θάρρος του... με το φωτισμένον πρόγραμμά του... Διά της επιτυχίας του κ. Γκοτζαμάνη, θα επιτευχθή η χειραφέτησις ενός κόσμου ολόκληρου φιλελευθέρων, προσφύγων και γηγενών, οι οποίοι απαλλασσόμενοι από τας αυθαιρέτους υποδείξεις μιας πλιάδος οργάνων πληρωμένων... ενδιαφέρονται διά την περιφρούρησιν των συμφερόντων του Δήμου και την απόκρουσιν πάσης επιδρομής των καρχαριών και των φανλοβίων. Διά τούτο, καταψηφίσατε με απέχθειαν και με βδελυγμίαν τον αντιπρόσωπον των καρχαριών και απομυζητών του αίματος του λαού κ. Βαμβακάν. Διά

907. Κασ. Φ. Κυριακίδης, «Οι νεκροί μας θα αναστηθούν και θα τον λιθοβολήσουν», 26 Οκτωβρίου 1930. Βλ. επίσης «Αι αντιλήψεις και αι μέθοδοι των δύο δικτατόρων», 7 Αυγούστου 1930.

908. «Το λαϊκόν ρεύμα υπέρ του κ. Γκοτζαμάνη. Ο λαός εξεδήλωσε ήδη την προτίμησίν του. Σήμεραν γίνονται τα εγκαίνια του Κέντρου. Ο Πατρίκιος απεκάλεσε λεβαντίνους τους Σμυρνηούς», 29 Νοεμβρίου 1930. – «Προσφυγικά γνώμαι. Αι δημ. εκλογαί Θεσ/νίκης και ο Μηνάς Πατρίκιος. Εν άρθρον της Παμπροσφυγικής», 13 Δεκεμβρίου 1930.

909. «Η συνεργασία», 28 Νοεμβρίου 1930. – «Η προπαγάνδα», 1 Δεκεμβρίου 1930.

910. «Η πόλις», 12 Νοεμβρίου 1930.

911. «Η έννοια της εκλογής», 6 Δεκεμβρίου 1930.

912. «Προς τον θρίαμβον της 14^{ης} Δεκεμβρίου. Η ιστορική Καμάρα εδονήθη χθες από φρενίτιδα ενθουσιασμού και εκδηλώσεων υπέρ του υποψηφίου δημάρχου κ. Γκοτζαμάνη. Μία θριαμβευτική διαδήλωσις», 5 Δεκεμβρίου 1930.

τούτο καταψηφίσατε με αποτροπιασμόν και αηδίαν τον ποντικόν του ταμείου, τον τοκογλύφον Πατρίκιον... Σώσωμεν την πόλιν από κάθε επιδρομήν!...».⁹¹³

Η ήττα του Γκοτζαμάνη και η νίκη του Χαρισίου Βαμβακά στις εκλογές αποδίδεται στη δωροδοκία του ισραηλιτικού λαού «κατά τον πλέον σατανικόν τρόπον» από την κυβέρνηση του Βενιζέλου.⁹¹⁴ Την ίδια μέρα και προς επίρρωση της πιο πάνω ερμηνείας, δημοσιεύονται επιστολές προσφύγων, όπου οι τελευταίοι διατρανώνουν την προσήλωσή τους στο Λαϊκό Κόμμα και καταγγέλλουν τον βενιζελισμό: «... Εξυπνήσαμεν πλέον και δεν είμεθα διατεθειμένοι να ψηφίζωμεν, μετεφερόμενοι ως αγέλη προβάτων προ των βενιζελικών καλπών. Θα ψηφίζουμε τους τιμίους και αγνούς πολιτευτάς του Λαϊκού Κόμματος... Τώρα θα βαδίσωμεν τον μοναδικόν δρόμον της ηθικής, της εντιμότητος και της νοικοκυροσύνης, δηλαδή τον δρόμον που ακολουθεί ο ειλικρινής αρχηγός μας κ. Τσαλδάρης και το κόμμα του...».⁹¹⁵ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η ήττα του Λαϊκού υποψηφίου δεν επιρρίπτεται στους πρόσφυγες, για τους οποίους ο ίδιος ο Γκοτζαμάνης γράφει: «Ευχαριστώ τους πρόσφυγες εκείνους, οι οποίοι με ετίμησαν διά της ψήφου των, και βεβαιών ότι και εις το μέλλον δεν θέλω παύση να πρεσβεύω όσα κατά τον προεκλογικόν αγώνα διεκήρυξα».⁹¹⁶

Πάντως, κατά το Φως, παρά το γεγονός ότι οι Φιλελεύθεροι «εξήλθον ηττημένοι από τον αγώνα, αφήκαν εις το πεδίο της μάχης πολλούς νεκρούς και πολλούς τραυματίας... Υπό τοιαύτας συνθήκας, ας μη νομίζουν οι Φιλελεύθεροι ότι είναι δυνατόν να στηρίζονται επί του συνόλου ή και επί μέρους των εξ χιλιάδων προσφυγικών ψήφων, αι οποίαι μ' όλην την παραπλανητικήν ψευδολόγον προπαγάνδαν δεν ερρίφθησαν εις την κάλπην του κ. Βαμβακά... Η προσφυγική ταύτη δύναμις ούτε καταθέλγεται πλέον με την εικόνα του Μεγαλουργού και ούτε παρασύρεται από τας ανοήτους και αστηρίκτους διαβεβαιώσεις περί χιμαιρικών κινδύνων της Δημοκρατίας... Ανήκει ολόκληρος εις την αντικυβερνητικήν παράταξιν. Ανήκει εις την μεγάλην μερίδα του αφυπνισθέντος και χειραφετηθέντος προσφυγικού κόσμου, που ενεθουσιάζετο και χειροκρότει προ ημερών τον κ. Τζιγδέμογλου, στιγματίζοντα και κατακεραυνώνοντα την κυβέρνησιν».⁹¹⁷ Οπωσδήποτε, στα 1930 οι διαπιστώσεις του Φωτός, παρά την υπερβολή, δεν είναι απολύτως αναληθείς. Όπως ήδη τονίσθηκε, το Σύμφωνο Φιλίας επέφερε τέτοιες αλλοιώσεις στο φρόνημα των προσφύγων, που δεν επέφερε η έξαλλη προπαγάνδα μιας δεκαετίας.

Μέσα από τη μελέτη του προσφυγικού ζητήματος, όπως παρουσιάζεται στην εφημερίδα Φως της Θεσσαλονίκης, καταλήγουμε σε ορισμένα ουσιαστικά συμπεράσματα. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι δύο είναι οι βασικοί πυλώνες, επί των οποίων εδράσθηκε η αρθρογραφία της εφημερίδας: η θλίψη και η συμπόνοια για το δράμα ενός ολόκληρου κόσμου και η επιθυμία για πολιτική χειραφέτηση (= χειραγωγήση) αυτού του κόσμου. Ο ατέρμονος διάλογος ανάμεσα στις δύο αυτές συνιστώσες δημιουργεί ένα αξεδιάλυτο πλέγμα, όπου ο ωφελιμισμός συναντά τον ανθρωπισμό και ο κυνισμός την ευαισθησία, συνιστώντας ένα δυσνόητο αλλά γοητευτικό αμάλγαμα. Με αυτά τα δεδομένα, οποιαδήποτε απόπειρα διαχωρισμού των άρθρων σε “ωφελιμιστικά” και “ανθρωπιστικά” θα απέβαινε, πιστεύουμε, ατελέσφορη. Η μόνη ασφαλής διαπίστωση, στην οποία μπορούμε να προβούμε, είναι η προοδευτική υπερίσχυση του ωφελιμιστικού στοιχείου εις βάρος του ανθρωπιστικού. Καθώς η προσφυγική αποκατάσταση προχωρούσε, παρόλες της παλινωδίες και τις παλινδρομήσεις, κύριο πρόβλημα για μια σφόδρα αντιβενιζελική εφημερίδα παρέμενε η απαγκίστρωση των προσφύγων από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση αυτή είναι ότι το τελευταίο “πρόβλημα” επιλύθηκε πολύ νωρίτερα από το πρώτο. Το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930 λειτούργησε ως καταλύτης που καταβαράθρωσε το είδωλο του “νέου Ανταλκίδα” και οδήγησε τους πρόσφυγες σε νέες πολιτικές ατραπούς.

913. «Εις τας κάλπας», 14 Δεκεμβρίου 1930. Βλ. επίσης «Ενώ αι λαϊκαί φάλαγγες βαδίζουν προς τας κάλπας. Σήμερον ο λαός της Θεσσαλονίκης αναδεικνύει δήμαρχον τον κ. Σωτ. Γκοτζαμάνη», 14 Δεκεμβρίου 1930.

914. «Το συμπέρασμα», 17 Δεκεμβρίου 1930.

915. Ηρ. Αβρααμίδης, Θεόφ. Καντζόγλου, «Οι πρόσφυγες και το Λαϊκόν Κόμμα», 17 Δεκεμβρίου 1930.

916. Σ. Γκοτζαμάνης, «Προς τον λαόν Θεσσαλονίκης», 15 Δεκεμβρίου 1930.

917. «Εις συνεργασίαν!», 18 Δεκεμβρίου 1930.

Ελένη Γαβρά⁹¹⁸

Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα

1. Το πλαίσιο της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα των νεότερων χρόνων

Η Μικρασιατική Καταστροφή καταγράφεται στη νεοελληνική ιστορία ως «οδυνηρός» σταθμός, σημειώνοντας παράλληλα την απαρχή της δημιουργίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ως κύριο αποτέλεσμα των πολεμικών αναμετρήσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα στις προηγούμενες από το 1922 δεκαετίες, αφενός σημειώνεται ο υπερδιπλασιασμός των εδαφών της χώρας, αφετέρου η πληθυσμιακή έκρηξη: το τελευταίο δε, ως κύριο επακόλουθο και συνέπεια της μικρασιατικής ήττας.⁹¹⁹ Η απότομη μεταβολή των δημογραφικών χαρακτηριστικών και της γεωγραφικής κατανομής του ελληνικού πληθυσμού αποτελούν συνέπειες της μαζικής άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάνης. Είναι γεγονός ότι η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, στην οποία οδηγήθηκαν οι δυο πλευρές –Ελλάδα και Τουρκία– ασφαλώς παραβίαζε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.⁹²⁰ Ωστόσο, και παρά τη δυσαρέσκεια που επέφερε στον προσφυγικό κόσμο, καταδεικνύεται ιστορικά ως η μόνη «ικανή και αναγκαία» συνθήκη, ως η συμφέρουσα λύση για την Ελλάδα εκείνης της περιόδου και επέκεινα.⁹²¹

Η απογραφή του 1928 φαίνεται να είναι η μόνη ακριβής βάση δεδομένων, η οποία καταγράφοντας έναν αριθμό 1.221.849 προσφύγων, συμπεριλαμβανομένων σ' αυτούς και των προερχόμενων από τη Βουλγαρία, τον Καύκασο, την Ανατολική Θράκη και την Κωνσταντινούπολη, τους διακρίνει σε «αστούς» (673.025 τον αριθμό) και «αγρότες» (578.824 τον αριθμό).⁹²² Οι δύο αυτές κατηγορίες –«αστοί» και «αγρότες»– υποδήλωναν

918. Η Ελένη Γαβρά είναι Λέκτορας Οικιστικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

919. Ανθ. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών» στο: *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών και Νεοελληνικού Πολιτισμού. Στο άρθρο αυτό, πέραν των άλλων και για λόγους μεθοδολογικής προσέγγισης του θέματος κυρίως, επιχειρείται μια χρονική κατανομή των προσφυγικών μετακινήσεων στην Ελλάδα, σε τέσσερις χρονικές περιόδους. Συγκεκριμένα, η πρώτη περίοδος αρχίζει από την εποχή της ανεξαρτησίας έως τις αρχές του 20ού αιώνα, η δεύτερη καλύπτει το χρονικό διάστημα από το 1905 έως το 1922, η τρίτη περίοδος (1922-1950) καλύπτει την αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας, η δε τέταρτη περίοδος αφορά τη μεταπολεμική εποχή μέχρι τις μέρες μας. Ο σχολιασμός που επιχειρείται στο άρθρο από τη συγγραφέα, παρακολουθεί παράλληλα τη δραστηριότητα του κράτους –σε κάθε μια από τις προαναφερθείσες περιόδους– στον τομέα της κοινωνικής αποκατάστασης των προσφύγων (κυρίως περίθαλψη και στέγαση).

920. Εμμ. Ρούκουνας, *Διεθνές Δίκαιο*, 3^η έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή 2004, τόμ. 1, σσ. 216, 220.

921. Η λύση της υποχρεωτικής ανταλλαγής αφορούσε 355.000 Μουσουλμάνους της Ελλάδας και 190.000 Έλληνες της Κεντρικής Μικράς Ασίας και του Πόντου. Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, σ. 15. Ειδικά για την Ελλάδα και σχετικά με το πρόσφατο νομικό καθεστώς των προσφύγων, βλ. Β. Σωτηροπούλου, «Δικαιώματα προσφύγων», περιοδικό *Κοινωνική Εργασία*, (34) 1994. Επισημαίνουμε ότι η έννοια του όρου «πρόσφυγας» αλλά και τα προβλήματα των προσφύγων έχουν διευρυνθεί και αποκτούν κατά περίπτωση διαφορετική βαρύτητα – αναλόγως του ιστορικού και γεωγραφικού περιγύρου αναφοράς. Στην Ελλάδα, ο όρος καλύπτει ευρύ φάσμα περιπτώσεων και ιδίως αφορά Έλληνες που μετακινήθηκαν υποχρεωτικά μέσα στη «χώρα» τους, σε όλη τη διάρκεια των αγώνων για την ανεξαρτησία της. Ειδικότερα δε και στην περίπτωση της δικής μας παρουσίασης, αφορά τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.

922. Ποσοστό 66% επί του συνόλου αποτελείται από γυναίκες και παιδιά κάτω των δέκα ετών, συνέπεια της εξόντωσης ή και αιχμαλωσίας μεγάλου μέρους του άρρενος πληθυσμού. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 16. Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), αναλόγως της προέλευσής τους οι Έλληνες πρόσφυγες κατατάσσονταν ως εξής: Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου: 1.000.000 περίπου, Έλληνες της Ανατολικής Θράκης: 190.000 περίπου, Έλληνες του Καυκάσου: 30.000 περίπου, Έλληνες της Βουλγαρίας: 30.000 περίπου και Έλληνες της Κωνσταντινούπολης: 70.000 περίπου. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, (ελληνική μετάφραση) εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 22.

Πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων γύρω από την Αθήνα. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992.

τον τρόπο αποκατάστασης⁹²³ των προσφύγων, όχι όμως την προέλευση ή την επαγγελματική κατάσταση των ομάδων ή των ατόμων.⁹²⁴ Γεγονός αποτελεί, σύμφωνα και με τις εκθέσεις της Ε.Α.Π., ότι οι πληθυσμοί αυτοί στις εστίες τους αποτελούσαν διάφορες κοινωνικές τάξεις,⁹²⁵ εγκατεστημένες συνήθως κατά περιοχές, σε αστικά κέντρα ποικίλης κλίμακας και χωρικής οργάνωσης, με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική έκφραση, στοιχεία συναρτούμενα με πλήθος παραμέτρων αναλόγως της γεωγραφικής ζώνης αναφοράς.⁹²⁶ Εξετάζοντας τους πρόσφυγες σύμφωνα με το επάγγελμα που ασκούσαν στον τόπο προέλευσής τους, τα στοιχεία της Ε.Α.Π. καταδεικνύουν μια υπεροχή των αστικών επαγγελματιών έναντι των αγροτικών, χωρίς όμως να αποδίδονται και οι σαφείς ποσοστώσεις. Ιδιαίτερη μνεία –σύμφωνα με τις εκθέσεις της Επιτροπής- γίνεται σε ομάδα προσφύγων, την επονομαζόμενη των «αστογεωργών», οι οποίοι αν και είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα ως αγρότες, ωστόσο προέρχονταν από αστικές περιοχές, κατείχαν δε στην πατρίδα τους κάποιο μικρό κτήμα, το

οποίο καλλιεργούσαν μέσω τρίτων, ασκώντας οι ίδιοι εκεί αστικό επάγγελμα.⁹²⁷

Αυτά τα χαρακτηριστικά –δημογραφικά, κοινωνικά, οικονομικά- τα οποία προσδιόριζαν την κοινωνική σύνθεση, τις ασχολίες ή το επάγγελμα των προσφύγων, όπως και τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των οικισμών του χώρου προέλευσης, παρ' ότι φαίνεται ότι είχαν καταγραφεί από τις διάφορες επιτροπές σε επαρκή βαθμό, δεδομένων και των έκτακτων συνθηκών που επικρατούσαν, ωστόσο δε φαίνεται να ήταν δυνατό να αποτελέσουν παραμέτρους ενός ορθολογικού χωρικού σχεδιασμού για τις νέες περιοχές εγκατάστασης.⁹²⁸ Βέβαια, υπήρχαν περιπτώσεις, όπως αυτή σε έκθεση της ειδικής επιτροπής

923. Σχετικά με τον όρο «αποκατάσταση» και τη διάκρισή του από τον όρο «εγκατάσταση», βλ. στο: Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόντος και η δόξα*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1997) 2003, σ. 85: «... Κύριο στοιχείο της αποκατάστασης δεν είναι η απλή εγκατάσταση και τακτοποίηση, αλλά ο ψυχικός και ηθικός δυναμισμός των προσφύγων σ' αυτή τη διαδικασία. Αν δηλαδή η εγκατάσταση αποτελεί ένα πρώτο στάδιο, η αποκατάσταση αποτελεί το δεύτερο, ως διαδικασία διατήρησης και συντήρησης».

924. Εκτός από την παραπάνω διάκριση, ο Γ. Γιαννακόπουλος αναφέρει ότι άλλες δύο κύριες κατηγορίες μπορούν να σχηματιστούν με βάση τον τρόπο και τον χρόνο αναχώρησης, εννοώντας εδώ αφενός τους κανονικά ανταλλαγέντες και τους κατοίκους της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι μπόρεσαν να μεταφέρουν κατά την ανταλλαγή την περιουσία τους ή μέρος αυτής, σε αντίθεση με όσους –και αυτοί ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων- έχασαν τα πάντα με την Καταστροφή. Βλ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 16.

925. Οι εκθέσεις αναφέρουν ότι, υπήρχαν αυτοί που κατοικούσαν: 1) Στα μεγάλα αστικά κέντρα και αναλόγως με τις ασχολίες τους καταγράφονται ως: α) μεγαλέμποροι, πλοιοκτήτες, βιομήχανοι, τραπεζίτες, καθηγητές, γιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί κ.ά., β) μικρέμποροι, καταστηματάρχες, ιδιοκτήτες καφενείων ή εστιατορίων κ.ά., γ) τεχνίτες, βιοτέχνες, ιδιοκτήτες αμαξών και γενικώς ασχολούμενοι με τις μεταφορές κλπ. δ) εργάτες όλων των κατηγοριών και ειδικοτήτων, υπηρέτες, βοηθητικό προσωπικό κ.ά. 2) Όσοι κατοικούσαν στα μικρά επαρχιακά αστικά κέντρα, καταγράφονται ως προς τις ασχολίες τους σε: μικροϊδιοκτήτες γης –όχι όμως απαραίτητα και καλλιεργητές (καλλιεργούσαν τη γη μέσω τρίτων), ασχολούμενοι οι ίδιοι με τη βιοτεχνία ή το μικρεμπόριο. Επίσης, για τις παραλιακές πόλεις αυτής της κλίμακας, αναφέρονται πολλοί ασχολούμενοι με τις πλωτές μεταφορές –με μικρά ή μεσαία πλεούμενα, τα οποία είχαν στην ιδιοκτησία τους. 3/ Μια τρίτη κατηγορία –όσον αφορά την κλίμακα του χώρου προέλευσης των προσφύγων- είναι όσοι αναφέρονται ότι κατοικούσαν στην ύπαιθρο. Οι τελευταίοι, ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και τη γεωργία. Το είδος της γεωργικής καλλιέργειας και παραγωγής ήταν διαφορετικό, αναλόγως της γεωγραφικής ζώνης προέλευσης των κατοίκων της υπαίθρου. Περισσότερα σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 22, 23.

926. Ειδικότερα για την αρχιτεκτονική και τη χωρική οργάνωση στους τόπους προέλευσης των προσφύγων, έχει δημοσιευθεί σειρά επιστημονικών άρθρων και μονογραφιών. Ενδεικτικά, βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του ελληνισμού*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994. Επίσης, Ελ. Γαβρά, «Χωρική οργάνωση και αρχιτεκτονική στον ιστορικό Πόντο» στο: *Ο Πόντος των Ελλήνων*, εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα 2003, σσ. 162-198. Ελ. Gavra, «The Greek presence in the Black Sea: 'traces' of architectural identity in 'related locales'», *Crkvene Studije 6* (2009), Centar za Crkvene Studije, Nis Serbia (υπό έκδοση).

927. Σύμφωνα με την Ε.Α.Π., η πλειοψηφία των ανθρώπων αυτών –μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα- προσκολλήθηκε στο αγροτικό επάγγελμα με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 23, 24.

928. «... Η αρχική κατανομή των προσφύγων στα διάφορα διαμερίσματα της χώρας έγινε χωρίς κανένα κριτήριο και με μοναδικό σκεπτικό να εξευρεθούν, βιαστικά και πρόχειρα, τα μέσα και οι τρόποι για τη στέγασή τους. Η προηγούμενη κοινωνική

για την αγροτική αποκατάσταση (Ιούλιος 1923), στην οποία, αφού είχαν παρατεθεί πρωτίστως αναλυτικά αριθμητικά και στατιστικά στοιχεία για τους πρόσφυγες, προτείνονταν επίσης κριτήρια για τη βιώσιμη και λειτουργική αποκατάστασή τους. Τα κριτήρια αυτά σχετιζόνταν περισσότερο με την κοινωνική σύνθεση των ομάδων προσφύγων, όπως και με τα φυσικά – περιβαλλοντικά δεδομένα του τόπου προέλευσης ή και εγκατάστασής τους.⁹²⁹

Το πρόβλημα της στέγασης στην προσφυγική Ελλάδα αναγνωρίστηκε, κατά γενική ομολογία, ως το πρωταρχικό και επείγον. Αυτή η σημασία, εξάλλου, προέκυπτε ως λογικό επακόλουθο των επάλληλων και πληθωρικών προσφυγικών ρευμάτων εκείνης της περιόδου, τα οποία είχαν ως πρώτο αποτέλεσμα να κατακλυσθούν πρωτίστως τα αστικά κέντρα από πρόσφυγες. Οι τελευταίοι, με την άφιξή τους –και εν όσω διαρκούσε ακόμη η Έξοδος– βρίσκοντας προσωρινό καταφύγιο σε χώρους δημόσιας χρήσης κυρίως,⁹³⁰ μοιραία και παρά τις προσπάθειες των υγειονομικών υπηρεσιών της Ελλάδας, αποδεκατίζονταν από την πείνα και τις επιδημίες.⁹³¹ Η κατάσταση αυτή, διογκώνοντας την κοινωνική ένταση, υποχρέωσε το ελληνικό κράτος να δραστηριοποιηθεί, δημιουργώντας αρχικά μηχανισμούς -στο πλαίσιο των υφισταμένων τότε δημοσίων υπηρεσιών του- και απευθυνόμενο, στη συνέχεια, προς τη Διεθνή Κοινότητα.⁹³²

2. Θεσμικά εργαλεία και πολεοδομικές ρυθμίσεις

Σειρά θεσμικών εργαλείων και ρυθμίσεων συναφών με ζητήματα εποικιστικής πολιτικής –οικιστικής εγκατάστασης και ανασυγκρότησης περιοχών στον αστικό και αγροτικό χώρο- είχαν εμφανιστεί ήδη από τις προηγούμενες περιόδους των προσφυγικών μετακινήσεων στον ελλαδικό χώρο. Αξίζει να αναφερθούμε σχετικά σε ορισμένους από τους νόμους αυτούς, θεωρώντας τους κυρίαρχους στη διαμόρφωση του χάρτη των πρώτων πολεοδομικών ρυθμίσεων για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των πρώτων προσφυγικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα, όσων δηλαδή προέκυψαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, εκτιμάται ότι αυτές είναι μάλλον διάσπαρτες και «δεν

τους σύνθεση και επαγγελματική τους ιδιότητα αγνοήθηκαν τελείως». Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 70.

929. Η από κοινού εγκατάσταση οικογενειών ή συγγενικών ομάδων προσφύγων, προερχόμενων από τον ίδιο οικισμό, θα δι-ασφάλιζε τη μονιμότητα της νέας εγκατάστασης, με τη διατήρηση των ηθικών και κοινωνικών δεσμών της κοινότητας. Επίσης, επιδίωξη θα έπρεπε να αποτελεί –κατά την ίδια έκθεση- η επιλογή του τόπου εγκατάστασης του προσφυγικού οικισμού, σύμφωνα και κατ' αναλογία με τα φυσικά χαρακτηριστικά (υψόμετρο, γεωμορφολογία, κλίμα) του αρχικού οικισμού προέλευσης. Α.Υ.Ε., Φ. 1923/Α/5/VI/13, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας (Διεύθυνση Εποικισμού) προς το Υπουργείο Εξωτερικών. Επίσης, Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 73. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των οικισμών του αγροτικού χώρου προέλευσης των προσφύγων –και ειδικότερα αυτών που προέρχονταν από τον ιστορικό Πόντο- βλ. στο: Ελένη Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο από τον 19ο αιώνα έως τις αρχές του 20ού*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1997) 2003.

930. «Εκκλησίες, σχολεία, δημόσια κτήρια, κινηματογράφοι, θέατρα, αποθήκες, υπόστεγα, όλα είχαν επιταχθεί, για να στεγάσουν τους πρόσφυγες. Ένας μεγάλος αριθμός ιδιωτικών κατοικιών επίσης. Δυο χρόνια μετά οι σταθμοί του σιδηροδρόμου ήσαν φραγμένοι από κατασκηνώσεις προσφύγων και τέσσερα χρόνια μετά υπάρχουν ακόμα πρόσφυγες που στεγάζονται κάτω από αντίσκηνα, χειμώνα-καλοκαίρι». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 13. Επίσης, σχετικά με το θέμα της προσωρινής εγκατάστασης, βλ. στο: Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 17 και στο: Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, εκδόσεις Δρώμενα, Αθήνα 1992, σσ. 15-17.

931. «... Η πείνα και οι επιδημίες δημιούργησαν κενά και στις δυο κατηγορίες. Στα λοιμοκαθαρτήρια πεθαίνουν κατά εκατοντάδες. Η δυσεντερία και ο τύφος έκαμαν θραύση. Όλο το χειμώνα του 1923 ο εξανθηματικός τύφος είχε εξαπλωθεί σ' όλα σχεδόν τα λιμάνια αλλά και τις πόλεις στο εσωτερικό της Ελλάδας, κι είναι θαύμα που οι Υγειονομικές Υπηρεσίες μπόρεσαν να τον αναχαιτίσουν σε λίγους μήνες». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 13.

932. Η ελληνική κυβέρνηση αρχικά αποφάσισε την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), το οποίο, αναλαμβάνοντας την κατασκευή οικημάτων για τη στέγαση των προσφύγων, λειτούργησε έως το Μάιο του 1925. Ήδη, εν τω μεταξύ, από το 1923 δημιουργήθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), η οποία ανέλαβε τη συνέχιση του έργου του Τ.Π.Π. Η Ε.Α.Π. ιδρύθηκε κατόπιν συμφωνίας μεταξύ της τότε ελληνικής κυβέρνησης και της Κοινωνίας των Εθνών (29.9.1923: υπογραφή σχετικού πρωτοκόλλου στη Γενεύη μεταξύ Κ.τ.Ε. και ελληνικής κυβέρνησης, 7.6.1924: πρώτη επικύρωση συμφωνίας από το ελληνικό κοινοβούλιο). Η Επιτροπή δραστηριοποιήθηκε μέχρι το 1930, οπότε και διαλύθηκε.

Πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων γύρω από την Αθήνα. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

επηρεάζουν την εξέλιξη του δικτύου των οικισμών της χώρας».⁹³³ Η εποικιστική πολιτική της αντίστοιχης περιόδου κρίνεται μάλλον αποσπασματική, τα δε θεσμικά εργαλεία που αναφέρονται σχετικά (ψηφίσματα ή νόμοι), φαίνεται ότι προκύπτουν κατά περίπτωση. Το προσφυγικό ζήτημα εισέρχεται σε ιδιαίτερος κρίσιμη περίοδο για τη χώρα με την απαρχή του 20ού αιώνα, όταν παρατηρούνται και οι έντονες πλέον μετακινήσεις πληθυσμών, επακόλουθο των Βαλκανικών Πολέμων αρχικά και της μικρασιατικής ήττας και καταστροφής στη συνέχεια. Τότε, το πλαίσιο των ρυθμίσεων επαναπροσδιορίζεται και οι προσπάθειες σχεδιασμού τίθενται σε νέα βάση.

Ο πρώτος σχετικός Νόμος ΓΣΒ/1907 «Περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί Ιδρύσεως Γεωργικού Ταμείου», παράγωγο της κρατικής μέριμνας που ακολούθησε την προσάρτηση της Θεσσαλίας (στα 1881), όριζε για τη συγκεκριμένη περιφέρεια του ελλαδικού κράτους, χώρους εγκατάστασης (συνοικισμούς) για τους ομογενείς «εξ Ανατολικής Ρουμανίας, Βουλγαρίας και Ρωμυλίας... από κοινού προς τους Θεσσαλούς εγκατοίκους».⁹³⁴

Επτά χρόνια αργότερα (1914), η Κεντρική Επιτροπή, η οποία συστήθηκε στη Θεσσαλονίκη έχοντας ως κύριο σκοπό την αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, ανέλαβε τη γεωργική εγκατάσταση και περίθαλψη συνολικά 174.000 ομογενών προσφύγων.⁹³⁵ Αργότερα, προστέθηκαν σ' αυτούς πρόσφυγες από τον Καύκασο και τον Πόντο (1917), από την Ανατολική Ρωμυλία και τη Βουλγαρία (1918-1919). Συνεπεία των γεγονότων αυτών, το κράτος, στο πλαίσιο δημιουργίας κανονιστικών ρυθμίσεων και εφαρμογής –κατ' αναλογία- μιας στεγαστικής κοινωνικής πολιτικής, θέσπισε τους Νόμους 350/1914 «Περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού» και 351/1914 «Περί του τρόπου αγοράς χωρίων ή τμημάτων αυτών υπό των εποίκων προς ιδία αυτών γεωργική εκμετάλλευση». Οι νόμοι αυτοί, σε συνδυασμό με σειρά άλλων νομοθετημάτων ή διαταγμάτων, αποτελούν κύρια θεσμικά εργαλεία δημιουργίας νέων συνοικισμών για την ιστορική εκείνη περίοδο.⁹³⁶ Ωστόσο, η διαδικασία σχεδιασμού, εξαιτίας των πολλών και δυσεπίλυτων προβλημάτων αποκατάστασης της περιόδου εκείνης, οδηγήθηκε σε περιθωριοποίηση: το σχέδιο συχνά έδινε μόνο κατευθύνσεις, επιτρέποντας στους δικαιούχους την άμεση παρέμβαση και τη στοιχειώδη –κατά περίπτωση- ενίσχυση ως προς τα υλικά κατασκευής.⁹³⁷

Εν τω μεταξύ, η ίδρυση του Υπουργείου Συγκοινωνίας (1914) και η δραστηριοποίηση σ' αυτό του Αλ. Παπαναστασίου (1914-1917) συνδυάζονται με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος άσκησης εφαρμογής της ελληνικής πολεοδομίας από το κέντρο στις βορειοελλαδικές πόλεις, γεγονός που καταδεικνύεται από τον εκπληκτικό αριθμό πολεοδομικών σχεδίων που υλοποιούνται και αφορούν μικρές και μεσαίες πόλεις και κωμοπόλεις, κέντρα πόλεων και προσφυγικούς συνοικισμούς στις Νέες Χώρες και δη στη Βόρεια Ελλάδα. Αναλόγως με τον προγραμματισμό του αστικού χώρου κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εξελίσσονται και οι θέσεις που αφορούν τον εποικισμό της υπαίθρου και την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, συμπληρωματικές προς εκείνες της προγενέστερης περιόδου εποικιστικής πολιτικής στην Ελλάδα.⁹³⁸

933. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 21.

934. Κ. Καυκούλα, *Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του μεσοπολέμου*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.

935. Πρόκειται για αποκατάσταση των πρώτων προσφύγων που είχαν αρχίσει να καταφθάνουν το 1914 από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, λόγω τουρκικών διωγμών. Περισσότερα στο: Α. Μπακάλαση, *Το προσφυγικό ζήτημα*, εκδόσεις Προμηθεύς, 1923.

936. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου στην Ανατολική Μακεδονία» στο: *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 261-263.

937. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*. Επίσης, Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 14-57.

938. «...Το Υπουργείο Συγκοινωνίας θα επιχειρήσει να προωθήσει τις γενικότερες πολεοδομικές του απόψεις και θα εκπονήσει σχέδια για όλες (ενν. τις πόλεις)...Τα σχέδια αυτά θα υποστούν επανειλημμένες προσαρμογές και, για μίαν ακόμα φορά,

Το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών», το οποίο θεσπίστηκε λίγο αργότερα, στα 1923, αμέσως δηλαδή μετά το κρίσιμο χρονικό διάστημα 1922-1923, έμελε να αποτελέσει στη συνέχεια το γενικό πλαίσιο άσκησης πολεοδομικής πολιτικής για τη χώρα, κατ' αναλογία με προγενέστερα ευρωπαϊκά, αντίστοιχα ιδίως ως προς το περιεχόμενό του. Συμπληρωματικά προς αυτό, οι νόμοι και τα διατάγματα του 1925, του 1927 και του 1929 περί ευθυνών κατοικιών, περί οικοδομικών συνεταιρισμών και ανοικοδόμησης σε ορόφους, αποτελούν τα κυριότερα θεσμικά εργαλεία άσκησης πολεοδομικής πολιτικής της περιόδου μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων.

Εκτιμάται ότι, παρά τον «παροπλισμό» τους κατά την εφαρμογή στην κρίσιμη εκείνη ιστορική περίοδο, τα διατάγματα αυτά έθεσαν τις βάσεις της μετέπειτα πολεοδόμησης και οικιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, αναγνωρίζοντας την ανάγκη για κοινωνική κατοικία. Ωστόσο, παρότι διαφαίνεται από πλευράς θεσμικού πλαισίου και μηχανισμών εφαρμογής η δυνατότητα παροχής κοινωνικής κατοικίας και οργανωμένης δόμησης στον ελληνικό χώρο, όμως κάτω από την πίεση των συνθηκών (αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων, τα οποία συρρέουν στη χώρα) διολισθαίνει η ευκαιρία για σχεδιασμό ευρύτερης κλίμακας.⁹³⁹

Παράλληλα προς το νομοθετικό έργο εκείνης της περιόδου, ιδιαίτερος πλούσιο και σε νομοθετήματα πολεοδομικού σχεδιασμού, ο κρατικός μηχανισμός –έχοντας ήδη διαδραματίσει σημαντικό ρόλο κατά τις προγενέστερες περιόδους στον τομέα της αποκατάστασης και περίθαλψης των προσφύγων- ενεργοποιήθηκε μέσω διαφόρων σχημάτων, φορέων, επιτροπών.⁹⁴⁰ Ωστόσο, και παρά τις καλές σχεδιαστικές και ρυθμιστικές προθέσεις και προϋποθέσεις, ο κρατικός μηχανισμός –υπό την πίεση των συνθηκών και το επείγον του χαρακτήρα της παρέμβασης- κατέληξε να λειτουργήσει με αποσπασματικότητα και ταχύτητα, συχνά δε και με προχειρότητα, κατά περίπτωση.⁹⁴¹ Εν τω μεταξύ, ο νόμος του 1927 περί οριζοντίου ιδιοκτησίας, αποτέλεσε τον προπομπό στην καθιέρωση της αστικής πολυκατοικίας. Εξάλλου, η προσφυγική κατοικία, βασικό παράγωγο της κοινωνικής πολιτικής εκείνης της περιόδου στην Ελλάδα, όπως και η αστική πολυκατοικία, εντάχθηκε στο πεδίο των αρχιτεκτονικών αναζητήσεων της εποχής.⁹⁴²

Ας σημειωθεί ότι οι προσφυγικοί οικισμοί απευθύνονταν σε πληθυσμό με ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Παρόλο δε τον σαφή και ολοκληρωμένο χαρακτήρα των ρυθμίσεων, όσον αφορά τη δημιουργία των οικισμών αυτών (πρβ. σχετικά το Νομοθετικό Διάταγμα του 1923, όπως προαναφέρθηκε στο ίδιο κεφάλαιο), οι λόγοι της γένεσής τους και η διαδικασία του επείγοντος ως προς την υλοποίηση οδηγούσαν σχεδόν πάντοτε σε αποσπασματικότητα και προχειρότητα των επιμέρους λύσεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις ιδίως των αστικών σχηματισμών, οι προσφυγικοί συνοικισμοί, σχετικά απομονωμένοι στην περιφέρεια, ήταν αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής, καθοδηγούμενης από την τάση αφενός να διατηρηθεί αναλλοίωτη η δομή της υπάρχουσας πόλης, αφετέρου να διασφαλίζεται η ομοιογέ-

θα λειτουργήσουν απλώς ως νομιμοποιητικό πλαίσιο για τους ήδη πραγματοποιημένους προσφυγικούς οικισμούς». Αλέκα Καραδήμου – Γερόλυμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 92-93 και σχετικός πίνακας 2 στις σσ. 106-108.

939. Γερόλυμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις», στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 98.

940. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε: το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), τα Υπουργεία Πρόνοιας και Γεωργίας, η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος. Πρόκειται για φορείς που κινητοποιούνται τόσο στον αστικό χώρο όσο και στην ύπαιθρο, σχετικά με ζητήματα αποκατάστασης προσφύγων. Παράλληλα προς τους δημόσιους φορείς, πρόθυμα συντάσσονται στην προσπάθεια αποκατάστασης και περίθαλψης γνωστοί ιδιωτικοί φιλανθρωπικοί φορείς ή και αντίστοιχοι της κοινωνίας των πολιτών, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, του οποίου η βοήθεια για την εποχή εκείνη ήταν σημαντική.

941. «...Οι γενικές διευθετήσεις είναι στοιχειώδεις και τα κτίσματα είναι απλά και ανεπαρκή. Κάθε οικισμός, σύμφωνα με το νόμο (Ν.Δ. «Περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων», 1923, αρ. 6), «ρυμοτομείται προχείρως και χωρίζεται εις οικόπεδα». Νίκος Καλογήρου, «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης» στο: *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*. Πρακτικά Συμποσίου (Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985). Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις αρ. 2, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 488.

942. Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Κρατική δραστηριότητα. Η κατοικία στην Ελλάδα*, Έκδοση Τ.Ε.Ε., Αθήνα, Νοέμβριος 1975, σσ. 7-23. Γεώργιος Λάββας, *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη (2002) 2008, σσ. 303-305.

Πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων γύρω από την Αθήνα. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

νεια ως προς το κοινωνικό περιβάλλον του ίδιου του αστικού προσφυγικού συνοικισμού.⁹⁴³

Όπως προαναφέρθηκε, η αρχική κατανομή των προσφύγων στα διαμερίσματα της χώρας δεν ακολούθησε κανέναν οργανωμένο σχεδιασμό, παρά έγινε με κριτήρια άμεσης παρέμβασης, προς ικανοποίηση της έκτακτης ανάγκης.⁹⁴⁴ Ένα από τα πρώτα μέτρα αντιμετώπισης του στεγαστικού ζητήματος στην προσφυγική Ελλάδα, αυτό της επίταξης ακινήτων, νομοθετημένο από την τότε επαναστατική κυβέρνηση, αποδείχθηκε ανεπαρκές. Το μέτρο αυτό, ως μέρος της κρατικής κοινωνικής πολιτικής που εφαρμόστηκε σε περίπτωση έκτακτων περιστάσεων προβλέποντας έως και επιτάξεις σπιτιών εντός πόλεων, είχε ως άμεση συνέπεια τη δημιουργία έντονου κλίματος δυσαρέσκειας αφενός εναντίον του κράτους, όπως και εναντίον των ίδιων των προσφύγων.⁹⁴⁵

3. Οι κρατικοί και διεθνείς μηχανισμοί για την αποκατάσταση των προσφύγων

Στις 3 Νοεμβρίου 1922 η Πολιτεία αποφάσισε την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), ενός ανεξάρτητου κρατικού οργάνου στελεχωμένου από Έλληνες, μεταξύ των οποίων και πρόσφυγες, το οποίο παράλληλα με το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ανέλαβε την κατασκευή οικημάτων για τη στέγαση των προσφύγων.⁹⁴⁶ Το Τ.Π.Π. διαλύθηκε το Μάιο του 1925, όχι επειδή εξέλιπαν οι λόγοι δημιουργίας του, αλλά εξαιτίας της ίδρυσης –ήδη από το 1923– της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.),⁹⁴⁷ μιας αυτόνομης και ανεξάρτητης οργάνωσης, η οποία, έχοντας ως πρωταρχικό λόγο σχηματισμού της τη διαχείριση των πόρων του δανείου της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) προς την Ελλάδα, θα αναλάμβανε και την κύρια ευθύνη της αποκατάστασης των προσφύγων. Θα επισημάνουμε ότι, όσον αφορά το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων μέσω του Τ.Π.Π. και παρά το γεγονός της φαινομενικά «πρόχειρης» έως «ευτελούς» αντιμετώπισής του κάτω από την πίεση της επείγουσας ανάγκης, η συμβολή του κρίνεται καθοριστική για τη στέγαση «χιλιάδων ανθρώπων σε όλη την Ελλάδα και ιδιαίτερος στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τους συνοικισμούς της Κοκκινιάς, Καισαριανής, Βύρωνα και Νέας Ιωνίας».⁹⁴⁸ Επίσης, το Τ.Π.Π., εκτός από τους αστικούς συνοικισμούς στα περίχωρα της Αθήνας, είχε αναλάβει την κατασκευή και τριών αντίστοιχων στην επαρχία: στην Έδεσσα, το Βόλο και την Ελευσίνα. Το διάστημα αυτό της λειτουργίας του Τ.Π.Π. θεωρείται και ως η πρώτη περίοδος εφαρμογής κρατικής

943. Σχετικά πρβ. και: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.

944. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 18. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 70.

945. Ο Νόμος «Περί επίταξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», ο οποίος δημοσιεύθηκε στις 1.11.1922, οδήγησε στην επίταξη συνολικά 8.000 ακινήτων. Βάσει αυτού του νόμου, οι ιδιοκτήτες πολλών κατοικιών υποχρεώνονταν να φιλοξενήσουν για αρκετό χρονικό διάστημα από μία –τουλάχιστον– οικογένεια προσφύγων, έναντι αποζημίωσης που θα τους δινόταν από το κράτος. Το ύψος της αποζημίωσης και οι καθυστερήσεις καταβολής αποτέλεσαν αίτια δημιουργίας κλίματος δυσαρέσκειας. Παρά ταύτα και αργότερα –στα 1924– εν όσω μάλιστα είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται περισσότερα μέτρα κοινωνικής πολιτικής στον τομέα της στέγασης από πλευράς του ελληνικού κράτους, το τελευταίο προχώρησε και σε νέες επιτάξεις κατοικιών, κυρίως εντός των αστικών συνοικιών. Εν τω μεταξύ, στις 28.11.1924 ψηφίστηκε νόμος, βάσει του οποίου το κράτος προχώρησε στην απογραφή των επιτάξιμων οικιών. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σσ. 98-99, 141. Επίσης, Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 13.

946. «Το μεγαλύτερο μέρος όμως των ανθρώπων αυτών στεγάζεται με δικά του μέσα και όσοι δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα για κάτι τέτοια, αξιοποιούν τον δυναμισμό και την εφευρετικότητά τους. Παράγκες από ευτελή υλικά, σανίδες και τενεκέδες, ξεφτυρώνουν σε δρόμους και πλατείες, στις άκρες των πόλεων, δίπλα στις εργατικές κατοικίες, γύρω και μέσα στους συνοικισμούς που κατασκευάζουν οι κρατικοί φορείς». Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 17.

947. Σχετικά με την ίδρυση και την οργάνωση της Ε.Α.Π., βλ. στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 78. Επίσης, στο: Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 17-20.

948. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 18.

κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, ιδίως στον τομέα της στέγασης.⁹⁴⁹ Το έργο αυτό του Τ.Π.Π. ανέλαβε –ως κύριο καθήκον της- να συνεχίσει η Ε.Α.Π., συμπληρώνοντας τις εργασίες που είχε αρχίσει, ήδη από το 1922, η ελληνική κυβέρνηση στους παραπάνω συνοικισμούς, προωθώντας δε στη συνέχεια προς υλοποίηση και νέα προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων.⁹⁵⁰

Ωστόσο, και παρά τις αρχικές προγραμματικές θέσεις της Επιτροπής, τα διαθέσιμα κεφάλαια δεν θα της επέτρεπαν να αναλάβει το εγχείρημα μιας πλήρους αστικής αποκατάστασης των προσφύγων, κατ' αναλογία της ολοκληρωμένης αγροτικής αντίστοιχης, περιορίζοντας τη δραστηριότητά της, όσον αφορά τον αστικό χώρο, μόνο στις κατασκευές κατοικιών. Εξάλλου, σύμφωνα και με τις εκθέσεις της Επιτροπής, η τελευταία –μετά το πέρας του αγροτικού εποικισμού- ανέλαβε τη διαχείριση των τεσσάρων μεγάλων προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας, όπως και όσων είχαν ξεκινήσει να χτίζονται στην επαρχία, προωθώντας παράλληλα την κατασκευή ανεξάρτητων προσφυγικών κατοικιών.⁹⁵¹

Όσον αφορά την ολοκλήρωση του έργου της εγκατάστασης, η Επιτροπή –παραλαμβάνοντας, όπως προαναφέρθηκε, το έργο του Τ.Π.Π.- ανέλαβε τη συνολική ευθύνη, ιδιαίτερος για τον αγροτικό χώρο. Εξάλλου, η αγροτική αποκατάσταση –σε σχέση με την αστική- μπορούσε να πραγματοποιηθεί ταχύτερα και «ανώδυνα», χωρίς να επιβάλλεται επαναπροσδιορισμός της ήδη υφιστάμενης κατάστασης της ελληνικής οικονομίας, η οποία στηριζόταν κυρίως στη γεωργική παραγωγή. Από τα διαθέσιμα στοιχεία φαίνεται ότι στην ελληνική ύπαιθρο, έως τα τέλη του 1928, δημιουργήθηκαν από την Ε.Α.Π. περί τους 2.000 αγροτικούς οικισμούς, οι περισσότεροι προσαρτημένοι σε ήδη υφιστάμενους και οι υπόλοιποι νέοι. Στους οικισμούς αυτούς εγκαταστάθηκαν περίπου 150.000 οικογένειες, οι περισσότερες δε από αυτές στη Μακεδονία και τη Θράκη.⁹⁵²

Γενικότερα, στην προσφυγική Ελλάδα η απόκτηση στέγης αντιμετώπισθηκε με ποικίλους τρόπους, αναλόγως του φορέα παροχής.⁹⁵³ Το αντίτιμο των κατοικιών, από πλευράς των προσφύγων, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν καταβαλλόταν ενώ η ίδια η Πολιτεία, όντας ιδιαίτερος ελαστική και εξαιτίας των συνθηκών που επικρατούσαν, παρέβλεπε ακόμη και τις καταλήψεις ακινήτων ή την εκτεταμένη αυθαίρετη δόμηση, φαινόμενο περισσότερο συχνά απαντώμενο στον αστικό παρά στον αγροτικό χώρο. Σε πολεοδομικό επίπεδο, αξίζει να αναφερθεί ότι οι οικισμοί, ακολουθώντας απλούστατες γεωμετρικές χαράξεις –επακόλουθο του κατατεμαχισμού και της οικοπεδοποίησης της περιαστικής γης, δεν υπάκουαν σε κατευθύνσεις σχεδιασμού, οι οποίες προέβλεπαν παράλληλα και τον στοιχειώδη κοινωνικό εξοπλισμό.⁹⁵⁴

Αντιπροσωπευτικό της εικόνας στέγασης των προσφύγων εκείνης της περιόδου στην Ελλάδα και της

949. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*.

950. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 270.

951. Είχαν παραδοθεί 16.700 διαμερίσματα στην πρωτεύουσα και την επαρχία, συμπεριλαμβανομένων σ' αυτά και ενός αριθμού σπιτιών που κατασκευάστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, παραδόθηκαν όμως στην Επιτροπή. Στο διάστημα που μεσολάβησε, η ελληνική κυβέρνηση κατασκεύασε –με ίδια μέσα- άλλα 22.337 σπίτια διαφόρων τύπων. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 24, 25.

952. Αναλυτικά ποσοτικά στοιχεία για τον εποικισμό του ελλαδικού αγροτικού χώρου από τους πρόσφυγες μετά το 1923, εκτός των εκθέσεων της Ε.Α.Π. (βλ. σχετικά στο: Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*), υπάρχουν συστηματοποιημένα στο: Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1997) 2003, όπως και στο: Στ. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994. Στο τελευταίο, παρατίθεται και ο «Εποικιστικός χάρτης Μακεδονίας», στον οποίο αποδίδεται η χαρτογράφηση των προσφυγικών συνοικισμών της περιοχής αυτής, στα 1926, από το Τμήμα Στατιστικής της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας. Επίσης, για μια εποπτική παρουσίαση του θέματος (με φωτογραφικό υλικό των προσφυγικών εγκαταστάσεων από τις καταγραφές του Κ.Μ.Σ., κυρίως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950) τόσο για τον αγροτικό όσο και τον αστικό χώρο, βλ. στο: Γιώργος Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992.

953. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 242, 285-286. Το ελληνικό κράτος κατά την πρώτη περίοδο παρείχε δωρεάν στέγη –μέσω του Υπουργείου Πρόνοιας- ή έναντι συμβολικού ενοικίου –μέσω του Τ.Π.Π. Η Ε.Α.Π. πωλούσε ή ενοικίαζε μόνιμες κατοικίες και η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος διέθετε οικοπέδα για ανέγερση οικιών με δημόσιες δημοπρασίες. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 20.

954. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σσ. 132, 142. Επίσης, Καλογήρου, «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, σσ. 489-491.

Αγροτική κατοικία στο Πλατύ Ημαθίας.
Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

ποικιλίας των τύπων εγκατάστασης που είχαν επικρατήσει, είναι το απόσπασμα που ακολουθεί, προερχόμενο από εκθέσεις της Ε.Α.Π.:⁹⁵⁵

«...Καλά ή άσχημα, χιλιάδες κατεστραμμένα ή εγκαταλειμμένα σπίτια ξαναχτίζονται σχεδόν όλα σε κάποια γωνιά της Ελλάδας. Άλλοτε μέσα στα μεγάλα αστικά οικοδομικά τετράγωνα ολοκαίνουργια ή μέσα σε τυποποιημένα διαμερίσματα των αστικών περιχώρων, σε αγροικίες στην ύπαιθρο ή μέσα σε προσωρινές παράγκες, μέσα σε μεγάλα επιταγμένα κτίρια ή άλλοτε πάλι μέσα σε ετοιμόρροπα τεμένη, όπου η κάθε οικογένεια οριοθετεί με κουβέρτες ή ψάθες ριγμένες ολόγυρα το μικρό δικό της χώρο, παραδίπλα στο μικρό χώρο των γειτόνων.

Έτσι, αυτοί οι ξεριζωμένοι ξαναφτιάχνουν ένα σπιτικό, για να μαζεύονται εκεί το βράδυ ή να αναπαύονται στις αργίες. Συχνά αυτό το σπιτικό καταλαμβάνει μόνο ένα χώρο δέκα τετραγωνικών μέτρων ανάμεσα σε πολλών δεκάδων άλλων οικογενειών το σπιτικό...».

4. Αγροτικές οικήσεις

Σύμφωνα με την έκθεση της ειδικής επιτροπής για την αγροτική αποκατάσταση (1923), βασική κατεύθυνση στην αρχή της αποκατάστασης, όπως προαναφέρθηκε, αποτέλεσε η επιλογή και ο σχεδιασμός των επιμέρους περιοχών εγκατάστασης βάσει των πρωταρχικών δεδομένων του χώρου προέλευσης των προσφύγων, ως προσπάθεια ανασύστασης της προγονικής κοινοτικής οργάνωσης. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέτειναν τα τρία βασικά κριτήρια – προϋποθέσεις που έθετε η επιτροπή, προκειμένου «η αποκατάσταση να αποβεί μόνιμη και λειτουργική».⁹⁵⁶ Συνοπτικά επαναλαμβάνονται: η συγγενική κοινωνική δομή των νέων αγροτικών εγκαταστάσεων – συνοικισμών ή και αυτοτελών οικισμών, η κατά το δυνατό ανασύσταση – από πλευράς ανθρώπινου δυναμικού – των οικισμών που είχαν εγκαταλειφθεί στην Τουρκία και τα φυσικά – περιβαλλοντικά – χαρακτηριστικά του χώρου.⁹⁵⁷

Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά, όσον αφορά την προσπάθεια ανασύστασης των χαρακτηριστικών που συνδέονται με την τοπική ταυτότητα, η σημασία της ισχυρής «κοινοτικής» ζωής των Ελλήνων στις εστίες που είχαν εγκαταλείψει «στην πατρίδα».⁹⁵⁸ Σχετικά με την έννοια και τη σημασία αυτής της «κοινοτικής» ζωής, οι εκθέσεις της Ε.Α.Π. χαρακτηριστικά αναφέρουν: «...Ακόμα πιο πολύ τα μικρά χωριά αναγκάστηκαν να ανασυσταθούν όπως βρέθηκαν και να προσαρμοστούν στις παρούσες συνθήκες και στα διαθέσιμα. Αυτή η διασπορά παίζει ιδιαίτερα σπουδαίο ρόλο. Γιατί η «κοινοτική» ζωή των Ελλήνων στην Τουρκία ήταν πολύ ισχυρή. Κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων που κύλησαν από την Άλωση, κάθε πόλη, κάθε κωμόπολη ή χωριό συστήθηκε σε «κοινότητα», δηλαδή σε ιδιαίτερη ενότητα που διοικείτο από τους δημογέροντες, το εκλεγμένο συμβούλιο των Γερόντων. Αυτοί διαχειριζόνταν την εκκλησία και το σχολείο, εκτελούσαν καθήκοντα που απέρρεαν από τη σφαίρα της αστικής εξουσίας και, σε αρκετές περιπτώσεις, από τη σφαίρα της δικαστικής. Χάρη σ' αυτές τις κοινότητες, οι Έλληνες μπόρεσαν να αναπτύξουν τις υλικές και ηθικές τους δυνάμεις, τα φιλανθρωπικά τους καταστήματα, νοσοκομεία, άσυλα, ορφανοτροφεία, θεσμούς που συντηρούσαν με δικές τους δαπάνες. Η οργάνωση αυτή διαλύθηκε μαζί με όλα τα άλλα και σ' αυτό υπάρχει μια επιπλέον πικρία. Μέσα σε πολυάριθμους οικισμούς προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε ή τουλάχιστον να

955. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 35.

956. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 74.

957. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 27-31 passim.

958. «Για κάθε γνήσιο Έλληνα κατά βάθος υπάρχουν δύο πατρίδες. Η μεγάλη πνευματική πατρίδα, ο Ελληνισμός, και η μικρή, «η πατρίδα» σε συντομία, η γενέτειρά του». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 29.

διατηρήσουμε οτιδήποτε κρατάει τη μνήμη της πατρικής γης και συνεχίζει το παρελθόν στο παρόν».⁹⁵⁹

Σε μια προσπάθεια «ανάγνωσης» των δεδομένων του χώρου προέλευσης των προσφύγων, οι μέχρι σήμερα έρευνες έχουν καταδείξει άμεση συνάρτηση της χωρικής οργάνωσης με τα κοινωνικά, θεσμικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των οικισμών, ειδικότερα όσον αφορά τις αγροτικές οικήσεις στον ιστορικό Πόντο. Συγκεκριμένα, στις ορεινές περιφέρειες Αργυρούπολης και Τραπεζούντας, η έρευνα των ιστορικών αρχειακών πηγών κατέδειξε για το διάστημα από τον 19ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα, την ύπαρξη αμιγών, επί το πλείστον, ελληνικών οικισμών, με επίσημα δηλωμένο, κατά πλειοψηφία, το ορθόδοξο θρήσκευμα (μετά το Tanzimat), με ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση (δημογεροντία), διαπιστωμένη ομαδική συνείδηση και πολιτιστική ταυτότητα, ομοιογενή κοινωνική διάρθρωση, χωρίς έντονες ταξικές διαφοροποιήσεις και με τις ελάχιστες που καταγράφονται μάλλον οφειλόμενες στις οικονομικές αντίστοιχες.⁹⁶⁰ Η ομοιογενής κοινωνική διάρθρωση των αγροτικών αυτών οικισμών αποδίδεται άμεσα και στη χωρική τους οργάνωση. Η δομή των συνοικιών ήταν, κατά βάση, οικογενειακή και κατ' επέκταση, συγγενική: μαχαλάδες ή σόια ονομάζονταν στον ιστορικό Πόντο και έφεραν ονομασίες κατά το όνομα του πρώτου οικιστή, υποδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό την οικογενειακή ή και συγγενική δομή της κάθε επιμέρους χωρικής ενότητας. Οι οποιεσδήποτε ταξικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνταν και οι οποίες αποδίδονταν συνήθως με ανάλογη τυπολογική ή και μορφολογική διαφοροποίηση στην αρχιτεκτονική των κατοικιών, πέρα από το ότι ανάγονταν κυρίως σε αίτια οικονομικά, ωστόσο δεν επηρέαζαν την ομοιογένεια της χωρικής οργάνωσης των οικισμών.

Στον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, η θρησκεία και η εκπαίδευση αποτελούσαν τους βασικούς διαμορφωτικούς παράγοντες ενιαίας κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, διατήρησης της εθνικής συνείδησης και καλλιέργειας συλλογικού πνεύματος.⁹⁶¹ Ειδικότερα για τον ιστορικό Πόντο, η συλλογική ταυτότητα του ποντιακού ελληνισμού, διατηρώντας ακέραιη την ελληνικότητά της μέσα από πολιτισμικά πρότυπα, κυρίως όμως τη θρησκεία, μεταβιβαζόμενη δε από γενιά σε γενιά, ισχυροποιούσε την κοινωνική της συνοχή.⁹⁶² Ο καταλυτικός ρόλος της θρησκείας και της εκπαίδευσης στις περιοχές προέλευσης των προσφύγων –ιδίως κατά την ιστορική περίοδο μετά τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα– τεκμαίρεται αφενός από τη δημογραφική αύξηση καθώς και από τον μεγάλο αριθμό εκπαιδευτηρίων, ναών, μοναστηριών –ιδίως για τον ιστορικό Πόντο– δασκάλων, μαθητών και ιερέων, όπως μαρτυρούν οι πηγές.⁹⁶³ Επίσης, ο ρόλος της εκκλησίας και της παιδείας στις «πατρίδες» των προσφύγων καταδεικνύεται και από την ιδιαίτερη συμβολή των σχετικών επιτροπών στη διαχείριση των «κοινών ζητημάτων». Αυτός ο ισχυρός συμβολικός ρόλος των κεντρικών πολεοδομικών λειτουργιών –θρησκεία και εκπαίδευση– όσον αφορά τον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, μεταφέρεται με ίση –ίσως δε και μεγαλύτερη ένταση για τον χαρακτήρα του τόπου– στις νέες χωρικές ενότητες της εγκατάστασης, στην προσφυγική Ελλάδα των νεότερων χρόνων.⁹⁶⁴

Τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των οικισμών, όπως αυτά έχουν διερευνηθεί για τον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, διαμορφώνουν την «εικόνα» του χώρου. Κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση αυτή είχε η κατοικία: πρόκειται για μονάδα επακριβώς καθορισμένη ως κτίσμα, η οποία συχνά απαντάται ως σύνθεση λειτουργιών που εξυπηρετούνται στο ίδιο βασικό κέλυφος ή και σε συμπληρωματικά του βασικού προσκτίσματα και χωρίς σαφή ιδιοκτησιακή οριοθέτηση του άμεσου περιβάλλο-

959. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 30.

960. Περισσότερο αναλυτικά στο: Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, σσ. 59-87 passim.

961. Ως υπέρτατη εκδήλωση του συλλογικού πνεύματος στον ιστορικό Πόντο, για τους ελληνικούς πληθυσμούς, καταγράφεται ο θεσμός της «αργατείας», της από κοινού δηλαδή προσφοράς εργασίας από τα μέλη της κοινότητας για συλλογικό σκοπό ή προς βοήθεια μελών της κοινωνικής ομάδας που είχαν ανάγκη.

962. Σχετικά με την έννοια της συλλογικής ταυτότητας, βλ. στο: Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.

963. Αναλυτικά για την εκπαίδευση και τον καταλυτικό της ρόλο στη δημιουργία και διατήρηση της συλλογικής εθνικής ταυτότητας, βλ. στο: Διαμαντής Λαζαρίδης, *Στατιστικοί Πίνακες της Εκπαιδεύσεως των Ελλήνων στον Πόντο (1821-1922)*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 1988.

964. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 31-34 passim.

Διώροφη κατοικία (της Ε.Α.Π.) στο Πλατύ Ημαθίας. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

ντός της χώρας. Η προσαρμογή των αγροτικών κατοικιών στα ισχύοντα αρχιτεκτονικά πρότυπα (βασική τυπολογία της αγροτικής κατοικίας μιας εκάστης περιοχής) δημιουργεί μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική ταυτότητα των οικισμών αναφοράς. Ειδικότερα για τις ορεινές περιοχές, η τελευταία διακρίνεται κυρίως από τη λιτότητα της εξωτερικής μορφής, τον απόλυτο εναρμονισμό της κατασκευής με το φυσικό περιβάλλον και τη λειτουργική ισορροπία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Αυτή η προσαρμογή των κατοικιών του ιστορικού χώρου προέλευσης των προσφύγων σε συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά πρότυπα, η οποία εκτός των άλλων διαμορφώνει και την ομοιογένεια των οικισμών ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά τους, παρατηρείται και στους νέους οικισμούς της εγκατάστασής τους στην προσφυγική Ελλάδα.⁹⁶⁵ Ας σημειωθεί επίσης ότι, στα χωριά που έχουν διερευνηθεί στον ιστορικό χώρο προέλευσης, δε συναντά κανείς την εικόνα σαφώς οριοθετημένης οικοδομικής νησίδας. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, παρατηρείται η διάρθρωση της λειτουργικής δομής του αγροτικού οικιστικού χώρου σε διακριτές χωρικές ενότητες, γνωστές ως συνοικίες ή μαχαλάδες. Εξάλλου, σε χωρικές ενότητες όχι ιδιαίτερες απομονωμένες και οι οποίες δεν αποτελούν συγκροτημένους οικισμούς με την έννοια μιας αυτοτελούς λειτουργικά (κοινωνικά και οικονομικά) χωρικής μονάδας, συχνά απαντάται ένα ιδιόμορφο συνεχές σύστημα δόμησης: πρόκειται για εν σειρά ενοποιημένες και υπό κοινή στέγη μονάδες κατοικιών, συνήθως συγγενών μεταξύ τους χρηστών.⁹⁶⁶

Όσον αφορά τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου χώρου προέλευσης, ας σημειωθεί ότι η διάρθρωσή τους ή άλλως ειπείν η λειτουργική δομή του χώρου στους αγροτικούς αυτούς οικισμούς, διακρινόμενη σε μονοπυρηνική ή πολυπυρηνική αντίστοιχα, συναρτάται με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του κάθε οικισμού και τις ισχύουσες ιστορικές παραμέτρους (οι οποίες συχνά αποτελούν και τις γενεσιουργούς αιτίες εμφάνισης των συγκεκριμένων αυτών χωρικών σχηματισμών). Ως πολυπυρηνική αναφέρεται η χωρική διάρθρωση των οικισμών σε συνοικίες ή μαχαλάδες, απαντάται δε συνήθως στους οικισμούς μεγαλύτερου μεγέθους. Η χωρική μορφή των οικισμών αυτών, του χώρου δηλαδή προέλευσης των προσφύγων - γραμμική ή τυχαία, κατά περίπτωση- συναρτάται και με την οργάνωση συγκεκριμένων κεντρικών πολεοδομικών λειτουργιών, με χαρακτήρα συλλογικών εξυπηρετήσεων και όχι κατ' ανάγκη πάντοτε χωρικά συγκεντρωμένων. Έτσι, η έννοια του κέντρου με τη μορφή ενός οργανωμένου-διευθετημένου χώρου / πλατείας, συχνά δεν απαντάται σ' αυτούς τους οικισμούς ιστορικής αναφοράς. Ωστόσο, σημαίνεται στο χώρο με τη συγκέντρωση των κυρίαρχων πολεολογικών λειτουργιών κατά μήκος γραμμικού άξονα - δρόμου, γεγονός που προσδιορίζει και τη χωρική μορφή των περισσότερων από τους οικισμούς αυτούς, σε γραμμική απ' ότι τυχαία.⁹⁶⁷

Για την προσφυγική εγκατάσταση μετά το 1922, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγροτική μεταρρύθμιση. Ειδικότερα, «η Μακεδονία παρείχε πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς από τα 1.335 χωριά της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας τα 609 ήταν τσιφλίκια».⁹⁶⁸ Ωστόσο, με στόχο τη μετάβαση προς μια αγροτική οικονομία βασισμένη στην

965. Ενδεχομένως δε, τα αίτια αυτής της ομοιογένειας να διαφοροποιούνται κατά περίπτωση, όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια.

966. Είναι γνωστός ως τύπος «αδελφικών», όπως ονομάζονται στην περίπτωση του ιστορικού Πόντου. Πρόκειται για αρχιτεκτονική ιδιοτυπία δίδυμων κατοικιών, η οποία στην περίπτωση της ορεινής ενδοχώρας του Πόντου ή της Καππαδοκίας, αντί κοινής στέγης απαντάται συχνότερα με κοινό οριζόντιο δάμα. Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, passim. Η ιδιοτυπία αυτή, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, περισσότερο για λόγους κοινωνικής και οικονομικής συγκρότησης του χώρου, συναντάται και στις προσφυγικές αγροτικές οικήσεις στη Μακεδονία και τη Θράκη.

967. Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, σσ. 110-113.

968. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου...» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 278.

οικογενειακή ιδιοκτησία και παραγωγή, η αύξηση των παραγωγικών γαιών που επιδιώχθηκε, οδήγησε στην αποκατάσταση προσφύγων και γηγενών εξίσου. Επιβοηθητικά προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και τα έργα –κυρίως οδοποιΐας και υδραυλικά- τα οποία, αποσκοπώντας στη βελτίωση των συνθηκών της καλλιέργειας και της διαβίωσης, μετέβαλαν το τοπίο στον αγροτικό χώρο της προσφυγικής Ελλάδας.⁹⁶⁹ Η Κ. Καυκούλα αναφέρει ότι «η επαναλειτουργία της οικονομικής ζωής υποστηρίχθηκε με την ταχεία και άρτια ανοικοδόμηση των κυριότερων αστικών κέντρων...», ενώ τα μεσαία αστικά κέντρα υποστηρίχθηκαν από την ανάπτυξη της αγροτικής ενδοχώρας, ως αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης που προαναφέρθηκε, τα δε μικρότερα κέντρα τοπικής εμβέλειας απέκτησαν εξυπηρετήσεις, κυρίως κοινωνικής προστασίας και ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών, όπως ιατρεία, σχολεία, σταθμούς γεωργικούς, δενδροκομικούς ή κτηνοτροφικούς. Κατά την ίδια ερευνήτρια «η χωροταξική κατανομή των οικισμών, δηλαδή το πλέγμα και η ιεραρχία των οικισμών μετασχηματίστηκαν, καθώς πλήθος υφισταμένων οικισμών επανεποικίστηκαν, νέες συνοικίες προστέθηκαν και δεκάδες νέες κοινότητες δημιουργήθηκαν. Οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν σε 1.385 συνοικισμούς σε ολόκληρη τη Μακεδονία, είτε αμιγώς προσφυγικούς, είτε μικτούς, από γηγενείς και πρόσφυγες».⁹⁷⁰ Θεωρείται, μάλιστα, ότι η ανοικοδόμηση εκατοντάδων οικισμών -ειδικότερα στη μακεδονική ύπαιθρο- καθώς και η διανομή καλλιεργήσιμης γης στα πεδινά, από κοινού με την κατασκευή των επικοινωνιακών υποδομών, οδήγησαν στην ενίσχυση των πεδινών οικισμών, ανατρέποντας «ριζικά την ισορροπία με τον ορεινό χώρο, που βαθμιαία εγκαταλείφθηκε και καταδικάστηκε σε μαρασμό».⁹⁷¹

Στο σημείο αυτό, θεωρείται κρίσιμο να μνημονευθούν οι παράμετροι σχηματισμού της αγροτικής κοινότητας για τις προσφυγικές εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο, με αναφορές και στη διανομή της γης. Σύμφωνα με όσα περιγράφονται στις εκθέσεις της Ε.Α.Π., η αφετηρία για τη δημιουργία μιας αγροτικής εγκατάστασης συναρτάται με τη «...συγκέντρωση ενός αριθμού οικογενειών με σκοπό την αναζήτηση κατάλληλης περιοχής».⁹⁷² Σημειώνεται ότι η παραλαβή της γης, όπου επρόκειτο να γίνει η εγκατάσταση, γινόταν χωρίς τοπογράφηση με κατά προσέγγιση προσδιορισμό των συνόρων της επιλεγμένης περιοχής, μετά και από την υπογραφή σχετικού πρακτικού μεταξύ των δύο μερών (της ομάδας, δηλαδή, των προσφύγων και του εκπροσώπου της κυβέρνησης). Το μέγεθος του τμήματος της γης που αναλογούσε κατά τη διανομή σε κάθε οικογένεια, συναρτάται πρωτίστως με τη συνολική έκταση της εγκατάστασης του οικισμού ή του συνοικισμού, ποικίλει από τόπο σε τόπο και από ομάδα σε ομάδα, σύμφωνα με την ποιότητα του εδάφους και με το είδος της καλλιέργειας. Ως βάση για τη διανομή θεωρήθηκε η τετραμελής οικογένεια, με την προσθήκη του 1/5 της διανομής για κάθε επιπλέον μέλος. Το τελευταίο αποτέλεσε την αιτία της αναδιάρθρωσης της πατριαρχικής οικογενειακής δομής για τις περισσότερες από τις οικογένειες των προσφύγων των προερχόμενων από τη Μικρά Ασία. Έτσι, συναντούμε για τις οικογένειες των αγροτών τη διανομή να κυμαίνεται στη Μακεδονία από 40 έως 60 στρέμματα, ενώ στην Ήπειρο από 35 έως 40 και στη Θεσσαλία από 60 έως 80.⁹⁷³ Η αξία της διανομής, κυμαινόμενη από τόπο σε τόπο, συχνά δε και διαφοροποιούμενη

969. Ειδικότερα για τη Μακεδονία, είναι γνωστά τα μεγάλα αποξηραντικά έργα στους Νομούς Κιλκίς και Σερρών, με τη διευθέτηση εκτάσεων προς γεωργική καλλιέργεια, τη διάνοιξη της νέας κοίτης του Στρυμόνα αλλά και την εξυγίανση ολόκληρων περιοχών που μαστίζονταν από την ελονοσία. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*.

970. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου...» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 279. Όσον αφορά τα δημογραφικά δεδομένα (πληθυσμιακά στοιχεία, αριθμός οικισμών, διάκριση των αμιγώς προσφυγικών από τους μικτούς οικισμούς ή νέοι προσφυγικοί σε σχέση με τους παλαιούς επανεποικισθέντες οικισμούς κ.ά.) του χώρου που εποικίστηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, αυτά διαφέρουν κατά τις πηγές τεκμηρίωσης. Βλ. και Αλ. Πάλλης, «Το προσφυγικόν ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ελλάς. Επίσης, Μ. Μαυρογορδάτος - Α. Χαμουδόπουλος, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, τύποις Παπαδοπούλου - Μαρινέλη, Θεσσαλονίκη 1931.

971. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου...» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 280.

972. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 43. Σύμφωνα με τις εκθέσεις της Ε.Α.Π., συχνά οι εκπρόσωποι των προσφύγων, με έξοδα της Επιτροπής, περιόδευαν για την επιλογή της πλέον πρόσφορης περιοχής για την ομάδα τους. Την επιλογή της περιοχής ακολουθούσε υποβολή αίτησης –απ' ευθείας ή μέσω της Επιτροπής- στο Υπουργείο Γεωργίας. Η αποδοχή της αίτησης –μετά από εξέταση- προσδιόριζε παράλληλα την αναγκαία έκταση, το είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης και γενικά τις ανάγκες του υπό ίδρυση οικισμού.

973. Επίσης, στους αγρότες παραχωρούνται και εκτάσεις για τη βοσκή των ζώων, ενώ κατά περίπτωση –όπως για παράδειγμα στους αμπελοκαλλιεργητές της Μακεδονίας- τα δεδομένα αλλάζουν από 15 έως 30 στρέμματα. Στις οικογένειες αγελαδο-

Αγροτικές κατοικίες τύπου Δεχάτεγκε, Μαυρονέρι Νομού Κιλκίς. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

μέσα στην ίδια περιοχή αναλόγως της θέσης, συναρτάται για τις προσφυγικές αυτές εγκαταστάσεις όχι μόνο με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του εδάφους, αλλά κυρίως με την υπάρχουσα υποδομή (π.χ. το μεταφορικό δίκτυο) καθώς και με την απόσταση της αγροτικής εγκατάστασης από υπάρχον αστικό κέντρο.⁹⁷⁴ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Επιτροπής, η γη επί το πλείστον διαιρέθηκε με τρόπο, ώστε «να διασφαλίζεται η αξιοπρεπής διαβίωση των σκληρά εργαζομένων αγροτών προσφύγων».⁹⁷⁵

Στους προσφυγικούς αυτούς συνοικισμούς της υπαίθρου, όπως και στους αστικούς αντίστοιχα, ως κύρια τοπόσημα χωρικής οργάνωσης –κατ’ αναλογία με εκείνους του ιστορικού χώρου προέλευσης των προσφύγων– παραμένουν το σχολείο και η εκκλησία. Ανατρέχοντας σε σχετικές με την

προσφυγική εγκατάσταση εκθέσεις της Ε.Α.Π. διακρίνουμε, όσον αφορά τη σημασία και το ρόλο των βασικών αυτών πολεοδομικών λειτουργιών, τα ακόλουθα: «...Ασύγκριτος είναι ο σεβασμός του Έλληνα με όσα σχετίζονται με την λατρεία και την πατρίδα του. Δε βρίσκεις γκρεμισμένο ιερό ή ερειπωμένο εξωκλήσι που να εγκαταλείφθηκε... ο,τιδήποτε σχετίζεται με την Εκκλησία είναι ιερό, ακόμη και στα μάτια του πιο ελεύθερα σκεπτόμενου Έλληνα... στον ίσκιο της (ενν. της Εκκλησίας) κατέφυγε το σχολείο, στοιχειώδες και φτωχό στην αρχή, κι αργότερα ολόκληρο εκπαιδευτικό δίκτυο, που έφτανε στις πιο μακρινές γωνιές της οθωμανικής επικράτειας όπου κατοικούσαν Έλληνες... Διψούν για εκπαίδευση και, μόλις μεταφερθούν κάπου για εγκατάσταση, το πρώτο πράγμα που ζητούν να μάθουν είναι αν θα ‘χουν αμέσως ένα σχολείο κι ένα δάσκαλο...».⁹⁷⁶ Σχετικά με το ρόλο και τις δυνατότητες της Ε.Α.Π. επί του θέματος της δημιουργίας-ανέγερσης σχολείων ή ναών, στις ίδιες εκθέσεις σημειώνεται: «Όσο κι αν συμεριζόταν αυτές τις επιθυμίες, η Επιτροπή δεν μπόρεσε να τις ικανοποιήσει. Υποχρεωμένη να φροντίσει για ζωτικές ανάγκες, εξασφαλίζοντας στους πρόσφυγες τα μέσα, που πρώτα πρώτα θα τους βοηθούσαν να επιβιώσουν, κατάφερε να φτιάξει σχολεία μόνο σ’ ελάχιστες αγροτικές κοινότητες».⁹⁷⁷ Γενικότερα, στις προσφυγικές εγκαταστάσεις που προκύπτουν είτε εξαρχής στον αγροτικό χώρο είτε ως συμπληρωματικές χωρικές ενότητες προς άλλες ήδη προϋπάρχουσες (σε παλαιότερους προϋφιστάμενους οικισμούς), η θέση του σχολείου και της εκκλησίας παραμένει περίοπτη, συχνά δε, σε γειτνίαση των κτισμάτων αυτών μεταξύ τους. Η κατασκευή τους τείνει να διαφοροποιείται –σχεδόν εξαρχής– από αυτή των κατοικιών, ως προς τα υλικά δομής και την κλίμακα, υποδηλώνοντας συμβολικά τη σημασία των λειτουργιών αυτών για την προσφυγική κοινότητα.

τρόφων της Μακεδονίας και της Θράκης παραχωρείται, για κάθε μία από αυτές, βοσκότοπος 80-100 στρεμμάτων καθώς και ένα χωράφι. Διαφορετική, ωστόσο, είναι η διανομή στις οικογένειες των τεχνιτών (μαραγκών, σιδεράδων, καροπιτών), οι οποίοι είναι απαραίτητοι σε κάθε κοινότητα. Σ’ αυτούς δίδονται εκτάσεις που κυμαίνονται από το ½ έως το ¼ του κανονικού. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 45-46.

974. Για τις δομές εξάρτησης των οικισμών της υπαίθρου από πλησιέστερα ή και απομακρυσμένα αστικά κέντρα και αναφορικά με τον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, βλ. σχετικά στο: Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, σσ. 123-126 passim.

975. Περισσότερα για τις ιδιαιτερότητες του θέματος της διανομής, ως επακόλουθο και της προηγηθείσας αγροτικής μεταρρύθμισης καθώς και για τα αίτια των φαινομένων ανεπαρκούς –κατά περίπτωση– αντιμετώπισης από την Κυβέρνηση ή την Επιτροπή, κυρίως δε για τις σχέσεις μεταξύ προσφύγων και αυτοχθόνων αγροτών στις περιοχές όπου δημιουργήθηκαν αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις, πρβλ. το: Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 43-53. Επίσης: Ν. Μανούσης, «Η αναθεώρηση των διανομών, πλήγμα κατά του εποικισμού των αγροτών», *Εργασία*, τχ. 283, 1935. Ομοίως, στο: Μ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

976. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 31, 32 passim.

977. «Μερικά χωριά, πριν ακόμα λάβουν μορφή, ανέλαβαν μόνα τους να κατασκευάσουν σχολείο με προσωπική τους εργασία. Είχαμε την ευκαιρία να δούμε τέτοια κτίρια που η μοναδικότητα και οι διαστάσεις τους αποτελούν τιμή για ολόκληρο το χωριό. Στις πιο πολλές περιπτώσεις σχολείο και εκκλησία στήνονται με προσωρινές ξύλινες κατασκευές ή στεγάζονται σε παραπήγματα, που χωρούν μόλις λίγους μαθητές ή πιστούς». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 32-33.

Ως προς τον σχεδιασμό και την κατασκευή των κατοικιών στους προσφυγικούς συνοικισμούς του αγροτικού ελλαδικού χώρου, εάν εξαιρέσουμε τις «λύσεις έκτακτης ανάγκης» προς αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος,⁹⁷⁸ οι κατοικίες των προσφύγων, όσον αφορά τον τρόπο απόδοσής τους στους ενδιαφερόμενους οικιστές, διακρίνονται στις εξής κατηγορίες οικημάτων: α) τις προϋπάρχουσες μουσουλμανικές ή βουλγαρικές κατοικίες, β) αυτές που κατασκευάστηκαν εξ ολοκλήρου από εταιρείες, με την καθοδήγηση εργολάβου ή και μηχανικού και γ) τις κατοικίες που κτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, με καθοδήγηση εργολάβων (από τις τοπικές μικρές εταιρείες ή την τεχνική υπηρεσία της Ε.Α.Π.) και με οικονομική ενίσχυση ως προς τα οικοδομικά υλικά.⁹⁷⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πρακτική που ακολούθησε το κράτος για την επίλυση του προσφυγικού στεγαστικού ζητήματος με άμεσες κινήσεις, οδηγούσε υποχρεωτικά στην επιλογή της πρώτης κατηγορίας (α) αρχικά, ως της πλέον πρόσφορης χρονικά και οικονομικά. Ωστόσο, η λύση αυτή αποδείχθηκε ανεπαρκής για τη συνολική αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος και άμεσα υποχρεώθηκε το κράτος –μέσω των Διευθύνσεων Εποικισμού- να αναθέσει την κατασκευή αγροτικών κατοικιών σε εταιρείες (κατηγορία β).⁹⁸⁰ Η προηγούμενη αυτή λύση, επιβαρύνοντας ιδιαίτερος τον προϋπολογισμό, οδήγησε την Ε.Α.Π. σε αναζήτηση διαφορετικών κατασκευαστικών σεναρίων (κατηγορία γ), τα οποία σε κάθε περίπτωση, ενεργοποιώντας άμεσα και τον ενδιαφερόμενο πληθυσμό, συνδύαζαν το χαμηλό κόστος κατασκευής με την απασχόληση παράλληλα του τοπικού εργατικού δυναμικού, προερχόμενου μάλιστα από τους ίδιους τους πρόσφυγες.⁹⁸¹

Σε κάθε μία από τις κατηγορίες αυτές τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται κατ' ανάγκη και αναλόγως των συνθηκών, κατά περίπτωση. Αυτονόητο είναι ότι η πρώτη κατηγορία (α) διαφοροποιείται από τις άλλες δύο (β και γ), ως προς τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά: την τυπολογία και τα δομικά υλικά.⁹⁸² Ενώ δε -και ειδικότερα στον αγροτικό χώρο- ως βασική προϋπόθεση σχεδιασμού των εγκαταστάσεων διαφαίνεται ο σεβασμός των περιβαλλοντικών τοπογραφικών δεδομένων και η προσαρμογή των κτισμάτων προς αυτά,⁹⁸³ στην περίπτωση των νέων οικισμών ή και συνοικισμών, που δημιουργήθηκαν στην προσφυγική Ελλάδα εκείνης της περιόδου, η χωρική οργάνωση με ορθογωνικό πολεοδομικό ιστό και ομοιόμορφα κτίσματα, χωροθετημένα σε κανονικές μεταξύ τους αποστάσεις, μάλλον «επιβάλλεται» στο τοπίο παρά προσαρμόζεται σε αυτό. Παράλληλα, αυτή η ομοιογένεια στην εικόνα του κτισμένου περιβάλλοντος για τους αγροτικούς προσφυγικούς συνοικισμούς, αντιπαρατιθέμενη προς εκεί-

978. Καταυλισμούς, επιτάξεις ακινήτων, πρόχειρες και προσωρινές κατασκευές –σκηνές, καλύβες ή και παράγκες- της πρώτης περιόδου της προσφυγικής εγκατάστασης, οι οποίες έμελε να διατηρηθούν για πολλά χρόνια μετά.

979. Αναλυτικά στοιχεία όσον αφορά τις αγροτικές οικήσεις στην προσφυγική Ελλάδα, βλ. στην 27^η Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations, Greece, *Twenty-seventh quarterly report of the Refugee Settlement Commission*, Athens – Geneva 1930). Ειδικότερα για την αγροτική στέγη, το σύστημα ανέγερσης και το κόστος των σπιτιών, βλ. στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 238-245.

980. Για τον χώρο της Μακεδονίας ειδικότερα, η αρμόδια Διεύθυνση Εποικισμού ανέθεσε στην εταιρεία Sommer-Feld-Dehatege την κατασκευή σεβαστού αριθμού κατοικιών ήδη από το 1924. Οι κατοικίες αυτές, ήδη έτοιμες έναν χρόνο μετά την ανάθεση του έργου στη συγκεκριμένη εταιρεία, παραδίδονταν προς κατοίκηση στους ενδιαφερόμενους, μέσω των αρμοδίων επιτροπών, συνήθως όμως χωρίς την πλήρη αποπεράτωση του εσωτερικού τους χώρου (επιχρίσματα, δάπεδα, οροφές). Τις εργασίες αυτές, σε πολλές περιπτώσεις ανέλαμβανε να ολοκληρώσει η Ε.Α.Π. είτε και οι ίδιοι οι ένοικοι. Αξιοσημείωτο είναι ότι, το όνομα της κατασκευαστικής εταιρείας παρέμεινε ως αναγνωριστικό αρχιτεκτονικής τυπολογικής διάκρισης για μια κατηγορία κατοικιών, γνωστών με την προσωνυμία ως «κατοικίες Δεχάτεγκε».

981. Μαυρογορδάτος –Χαμουδόπουλος, *ό. π.*, σ. 26.

982. Οι κατοικίες που προέρχονταν από τις ανταλλάξιμες, ήσαν συνήθως μεγαλύτερης κλίμακας –ως προς τις διαστάσεις της κάτοψης και το ύψος των κτισμάτων, με τυπολογικά χαρακτηριστικά προσαρμοσμένα στα αντίστοιχα της τοπικής βαλκανικής αρχιτεκτονικής, εξ ολοκλήρου πέτρινες ή με λίθινη κατασκευή στη βάση και ελαφρότερη στον δεύτερο όροφο (συνήθως ξύλινο σκελετό με πλήρωση των διακένων με πλίνθους), με συμμετρία στην οργάνωση της κάτοψης καθώς και στην όψη. Εν τω μεταξύ, τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των νεότερων προσφυγικών κατοικιών, κυρίως όσων ανοικοδομήθηκαν με αυτοστέγαση στους αγροτικούς οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, ήταν διαφορετικά σε σχέση με αυτά που απαντώνται σε κτίσματα της προηγούμενης κατηγορίας: συνήθως ξύλα και πλίνθοι, ωμές οι τελευταίες στις περισσότερες περιπτώσεις, πρακτική συχνά απαντώμενη, εξάλλου, σε όλους τους προσφυγικούς οικισμούς αυτής της περιόδου στην Ελλάδα.

983. Είτε ως προς την αρχιτεκτονική κατασκευαστική νομοτέλεια / δομή και χρήση των υλικών, είτε ως προς τον τρόπο χωρικής οργάνωσης.

Τυπολογία προσφυγικών κτισμάτων του αστικού χώρου. Πηγή: Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1977), 2000 αστικού χώρου.

νη του προϋφιστάμενου παραδοσιακού χώρου στην Ελλάδα, δημιουργώντας έντονες και μορφολογικές αντιθέσεις, μάλλον φαίνεται ότι επέτεινε και τις όποιες κοινωνικές εντοπίζονταν στους οικισμούς αυτούς.⁹⁸⁴

Ειδικότερα για τον αγροτικό χώρο της Μακεδονίας, η αρχιτεκτονική τυπολογία που απαντάται στους περισσότερους συνοικισμούς είτε στους νέους προσφυγικούς οικισμούς είναι απλή, με διακριτές τις κύριες από τις βοηθητικές λειτουργίες, συνενωμένες όμως, ως επί το πλείστον, στο ίδιο κτισμένο κέλυφος. Οι βοηθητικοί αυτοί χώροι, συναρτημένοι άμεσα με το είδος της αγροτικής παραγωγής, είναι συνήθως στάβλοι ή αποθήκες αγροτικών προϊόντων. Διαφοροποίηση παρατηρείται στην περίπτωση των καπνοπαραγωγικών περιοχών της Μακεδονίας, όπου στις κατοικίες προσαρτώνται επιπλέον και αποθήκες καπνού.⁹⁸⁵ Το ύψος των αγροτικών αυτών κατοικιών συνήθως δεν υπερβαίνει τον ένα όροφο. Ωστόσο, συχνά στα σπίτια του «εποικισμού» συναντούμε και διώροφα, κατά περίπτωση και αναλόγως με τις συνθήκες που επιχωριάζουν (π.χ. στο Πλατύ Ημαθίας, στη Νέα Καρβάλη του Νομού Καβάλας ή στο Άλωρον της Αρδέας).

Οι κατευθύνσεις που δόθηκαν από την Ε.Α.Π., όσον αφορά την αρχιτεκτονική τυπολογία των κατοικιών που επρόκειτο να κατασκευασθούν στον αγροτικό χώρο της προσφυγικής Ελλάδας για την περίοδο αναφοράς μας, αποτυπώνονται σε τυπολογικούς πίνακες, συνοδευόμενους από τα ανάλογα υπομνήματα.⁹⁸⁶ Παρατηρούμε ότι πρόκειται γενικότερα για κατοικίες τυπολογικά απλής οργάνωσης, με επικλινείς στέγες (επί το πλείστον, δίρριχτες κεραμοσκεπείς με ξύλινο σκελετό), με τα απαραίτητα φωτιστικά ανοίγματα στην τοιχοποιία, κανονικά ως προς το μέγεθος και τη θέση, με στοιχειώδη ημιυπαίθριο χώρο εισόδου και το βοηθητικό κτίσμα προσαρτημένο σ' αυτό της κυρίως κατοικίας. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι στα κτίσματα αυτά συνήθως δεν παρατηρούνται εμπορικές χρήσεις να συνδυάζονται στο ίδιο κέλυφος με αυτό της κατοικίας, φαινόμενο το οποίο απαντάται, ωστόσο, στον ευρύτερο παραδοσιακό αγροτικό χώρο. Το μέγεθος της κατοικίας δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τη μια τυπολογική κατηγορία στην άλλη, εκτός από την περίπτωση που απαντάται ο τύπος των συνενωμένων δύο κατοικιών κάτω από κοινή στέγη, όπου και αυξάνονται κατά τι οι διαστάσεις της κάτοψης. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες ίσως τυπολογικές αναφορές των αγροτικών προσφυγικών κατοικιών, προς εκείνες των αρχικών εγκαταστάσεων του ιστορικού χώρου προέλευσης των προσφύγων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι κατοικίες αυτές, που προκύπτουν με τις κατευθύνσεις της κρατικής μέριμνας ή των διεθνών οργανισμών και προορίζονται για τους πρόσφυγες, έχουν «αποβάλει» και την πατριαρχική δομή τους για λόγους, μάλλον, πρακτικού οφέλους.⁹⁸⁷

984. Σχετικά με το θέμα της κοινωνικής διαφοροποίησης στους προσφυγικούς συνοικισμούς, σε συγκερασμό με αυτό της εικόνας του κτισμένου χώρου, βλ. αναλυτικότερα και στα: Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Επίσης, Λίζα Μιχαηλή, Προσφύγων βίος και πολιτισμός*. Ομοίως στο: R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα (2004) 2006.

985. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 240.

986. Συγκεκριμένα, στην 27^η Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations, *Greece, Twenty-seventh quarterly report of the Refugee Settlement Commission*, Athens - Geneva 1930). Επίσης, τους ίδιους πίνακες με συνοπτικά επεξηγηματικά σχόλια ανά κατηγορία κατοικίας (σημειωτέον παρουσιάζονται σχέδια επτά διαφορετικών τύπων σπιτιών) βλ. στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 243-244.

987. Με τον τρόπο αυτό, τα μέλη της ίδιας οικογένειας δικαιούνται περισσότερα οικήματα και αγροτικό κλήρο μέσα στον ίδιο οικισμό.

5. Εγκαταστάσεις στον αστικό χώρο

Όπως προαναφέρθηκε, οι αστοί πρόσφυγες, μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκαν αρχικά σε κάθε διαθέσιμο χώρο: ναούς, σχολεία, εργοστάσια, αποθήκες και σπίτια, ενώ παράλληλα ξεκίνησε το πρόγραμμα κατασκευής κατοικιών για τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Συνοπτικά επαναλαμβάνουμε ότι η κρατική μέριμνα, συγχρόνως με τη διεθνή βοήθεια, έδρασε μέσω σειράς μηχανισμών-οργανισμών-φορέων: το Ταμείο Αρωγής (Assistance Found), δρώντας ως αυτόνομος οργανισμός, κάλυψε την περίοδο 1922-1925 προσφέροντας ικανοποιητικές υπηρεσίες στον τομέα της στέγασης, πρωτοβουλία την οποία ανέλαβε να συνεχίσει το Υπουργείο Αρωγής.⁹⁸⁸

Το έργο αυτό, όπως προείπαμε, παρέλαβε (περί τα τέλη του 1924 – αρχές του 1925) η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, έχοντας επιφορτισθεί ειδικότερα για τον αστικό χώρο, κατ' αρχάς με την εξέλιξη ορισμένων αστικών συνοικισμών, των οποίων οι εργασίες είχαν ήδη από το 1922 δρομολογηθεί από την κυβέρνηση, προωθώντας δε στη συνέχεια νέα προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων σε άλλες –εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων- πόλεις της ελλαδικής επικράτειας.⁹⁸⁹ Με τον τρόπο αυτό, σε συνέχεια και της συμφωνίας που είχε υπογράψει η Ε.Α.Π. με την Ελληνική Κυβέρνηση (1925), ενισχύονταν η αποκεντρωμένη εγκατάσταση προσφύγων σε αστικά κέντρα, εκτός της Αθήνας και του Πειραιά. Παρόλα αυτά, η ανάπτυξη των δύο πόλεων έμελε να πάρει εκρηκτικές διαστάσεις, εξαιτίας και της προσφυγικής εγκατάστασης, με επακόλουθο την κοινωνική και οικονομική ανισορροπία καθώς και τη διάσπαση του αστικού ιστού. Παρ' ότι το Αστικό Τμήμα της Ε.Α.Π. έδειχνε μέριμνα για την αστική αποκατάσταση κατ' αναλογία με την αγροτική, προωθώντας την εγκατάσταση προσφύγων στα διάφορα αστικά κέντρα μικρής και μεσαίας κλίμακας, εν τούτοις η πορεία της αστικής αποκατάστασης δείχνει να υπολείπεται σημαντικά της αγροτικής, εξαιτίας των αδυναμιών επαγγελματικής αποκατάστασης στον αστικό χώρο.⁹⁹⁰

Η επιλογή των πόλεων όπου θα ιδρύονταν οι νέοι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί και η αναλογική κατανομή των κατοικιών που επρόκειτο εκεί να κατασκευαστούν, όπως και η ολοκλήρωση των ήδη υπαρχόντων αστικών συνοικισμών με έργα κοινής ωφελείας, αποτέλεσαν βασικά σημεία του προγράμματος της αστικής αποκατάστασης που ετέθη προς εφαρμογή από την Ε.Α.Π., μετά και τη συμφωνία της με την ελληνική κυβέρνηση. Σειρά μέτρων κοινωνικής πολιτικής, συμπληρωματικά του στεγαστικού, ετέθησαν προς εφαρμογή κατά την ίδια περίοδο (1923-1925), τόσο από την Ε.Α.Π. όσο και από το κράτος, χωρίς ωστόσο να οδηγήσουν σε ικανή βελτίωση του έργου της αστικής αποκατάστασης, παρά προς τα μέσα του 1928. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέτεινε και η κατάρτιση από το κράτος ενός γενικού προγράμματος ίδρυσης νέων βιοτεχνιών και βιομηχανιών, με προεξάρχουσες αυτές της ταπητουργίας και της μεταξουργίας.⁹⁹¹

Όσον αφορά τις κατοικίες που κατασκεύασε το ελληνικό κράτος (αριθμός: 22.337, κατά τα δεδομένα της

988. Η ελληνική κυβέρνηση, μέσω των δύο αυτών προαναφερόμενων φορέων, είχε κατασκευάσει έως το 1926, 22.337 κατοικίες όλων των τύπων: από τις πλέον πρόχειρες, όπου συστεγάζονταν –προσωρινά και με προοπτική βελτίωσης των συνθηκών κατοίκησης- περισσότερες προσφυγικές οικογένειες, έως σύγχρονες οικίες, όπως τα διαμερίσματα της περιοχής του Ποδονίφτη στην Αττική. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 133.

989. Τέσσερις από τους οικισμούς αυτούς, των οποίων τις εργασίες ανέλαβε να συνεχίσει η Ε.Α.Π., βρίσκονταν στην Αθήνα (Κοκκινιά, Νέα Ιωνία, Καισαριανή, Παγκράτι) και άλλοι τρεις στην επαρχία (Έδεσσα, Βόλος, Ελευσίνα). Για τις υπόλοιπες αστικές εγκαταστάσεις προσφύγων στην Αθήνα, η ευθύνη ανήκε στην πολιτεία. Εξάλλου, όπως έχει αναπτυχθεί προηγουμένως στην ίδια ενότητα, η εγκατάσταση των αστών προσφύγων δεν αποτελούσε πρωταρχικό ζήτημα για την Ε.Α.Π., το πρόγραμμα της οποίας κυρίως αφορούσε τη δημιουργία αγροτικών οικισμών και την ενίσχυση της πρωτογενούς παραγωγής.

990. Ειδικότερα επ' αυτού, βλ. και στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 272-278.

991. Το πρόγραμμα αυτό, το οποίο είχε αρχίσει να υλοποιείται ήδη από το έτος 1927, οδήγησε στην κατασκευή εργοστασίων μέσα ή στις παρυφές των πόλεων, όπου και οι εγκαταστάσεις των προσφύγων. Ομοίως, ενισχύθηκαν και επεκτάθηκαν ακόμη και οι παραδοσιακές επιχειρήσεις, ενώ αγοράστηκαν εκτάσεις και κτίρια στους αστικούς συνοικισμούς, προοριζόμενα να φιλοξενήσουν αυτές τις χρήσεις. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 133-141. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 276-277. Επίσης, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Θεσσαλονίκη 1912-1940. Βιομηχανία και πόλη*. Κατάλογος ομώνυμης έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1989.

Δίδυμα διώροφα σπίτια.
Πηγή: Τεχνικό Επιμε-
λητήριο της Ελλάδος,
Κρατική Δραστηριότητα.
Η κατοικία στην Ελλάδα,
Έκδοση Τ.Ε.Ε., Αθήνα,
Νοέμβριος 1975.

Ε.Α.Π.), αυτές σχημάτισαν συνοικισμούς διάσπαρτους στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας.⁹⁹² Κατά την Ε.Α.Π., «...οι συνοικισμοί αυτοί περιλάμβαναν περίπου 6.000 μικρές κατοικίες, εξαιρουμένων των 500 μεγάλων κτιρίων που υπήρχαν εκεί και που το καθένα τους μπορούσε να στεγάσει 8 έως 10 οικογένειες... Ειδικά στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν 4.027 σπίτια με 11.587 δωμάτια, στα οποία διαμένουν 11.179 προσφυγικές οικογένειες. Στις πόλεις Σέρρες, Δράμα, Καβάλα, Έδεσσα, Νάουσα και Βέροια υπάρχουν 7.255 σπίτια με 2,5 δωμάτια κατά μέσο όρο το καθένα. Όλα αυτά κατοικούνται από πρόσφυγες, χωρίς να πληρώνεται ενοίκιο...».⁹⁹³ Οι κατοικίες αυτές, σε πολλούς από τους συνοικισμούς που κατασκεύασε το κράτος, ήταν από υλικά ευτελή: ξύλινες σε πολλές περιπτώσεις ή από ωμές πλίνθους, με στέγη κεραμοσκεπή, εκτός των περιπτώσεων που η επικάλυψη γινόταν με λαμαρίνες ή σανίδες ξύλου (η τελευταία περίπτωση ήταν συνηθέστερη στις προσωρινές κατοικίες –εν είδει παραπήγματος- οι οποίες είχαν προοπτική βελτίωσης στη συνέχεια). Η Ε.Α.Π. συνέχισε την κατασκευή κατοικιών στους συνοικισμούς αυτούς χρησιμοποιώντας βελτιωμένα υλικά, όπως πέτρες, τούβλα, τσιμέντο ή τσιμεντόλιθους για την τοιχοποιία και απαραίτητως για την επικάλυψη της στέγης, κεραμίδια. Πολλά από τα σπίτια σχεδιάστηκαν έτσι, ώστε να εξυπηρετούν τις ανάγκες

για σηροτροφία ή κατασκευή χαλιών, ενώ για όσα από αυτά ήταν πάνω σε κεντρικούς δρόμους, προβλέπονταν καταστήματα στο ισόγειο.

Η κατασκευή των προσφυγικών κατοικιών στον αστικό χώρο, κατά μείζονα λόγο, γινόταν από εργολάβους μετά από μειοδοτικούς διαγωνισμούς. Θεωρητικά, το σύστημα αυτό της ανοικοδόμησης κατοικιών, παρά τη σειρά προβλημάτων που εμπειριείχε, εν τούτοις διασφάλιζε περισσότερο τους εντολοδόχους (Επιτροπή, Πολιτεία) από τη δημόσια κριτική. Εξάλλου, μεγάλος αριθμός κατοικιών για τους πρόσφυγες χτιζόταν στις πόλεις από τους ίδιους τους ωφελούμενους, τους πρόσφυγες δηλαδή, στους οποίους το κράτος παρείχε υλικά και οικονομική ενίσχυση με τη μορφή δανείου. Η τελευταία περίπτωση εφαρμόστηκε κυρίως σε αστούς πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν σχετική οικονομική επιφάνεια και για την κατασκευή χρησιμοποιούσαν επιπλέον ίδιους πόρους. Χαρακτηριστική είναι η ανάλογη περίπτωση στις προσφυγικές συνοικίες του Υμηττού και της Νέας Φιλαδέλφειας στην Αθήνα, όπου η Επιτροπή κατασκεύασε «εκεί σπίτια που έμοιαζαν με μικρές επαύλεις... με ωραία ντόπια πέτρα – υλικό που δεν είχε χρησιμοποιηθεί πολύ στις προσφυγικές κατασκευές...».⁹⁹⁴

Το κόστος των σπιτιών στον αστικό χώρο, συνάρτηση της τυπολογίας κυρίως και των υλικών κατασκευής, καταγράφεται ως ποικίλο για τους προσφυγικούς συνοικισμούς.⁹⁹⁵ Η τυπολογία δε, διαφέρει συνήθως αναλόγως και της επαγγελματικής κατηγορίας του χρήστη, στον οποίο απευθύνεται η κατοικία: εργάτες, υπάλληλοι, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες, πρόσφυγες ασχολούμενοι με την σηροτροφία ή με την ταπητουργία και οι οποίοι –οι τελευταίοι- ασκούσαν το επάγγελμα κατ' οίκον.⁹⁹⁶ Μια διαφορετική προσέγγιση

992. Μία αναλυτική παρουσίαση των συνοικισμών αυτών, όσον αφορά την ιστορική περίοδο αναφοράς μας αλλά και παλαιότερες περιόδους, ομοίως, αλλά και συστηματοποίηση των οικισμών κατά χρονολογία δημιουργίας, περιοχή, μελετητές, φορέα σχεδιασμού και υλοποίησης όπως και τον αριθμό κατοικιών, απαντούμε στο: Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 34-49.

993. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 134-135.

994. Μιχελή, ό. π., σ. 149.

995. Το μέσο standard μιας τυπικής αστικής προσφυγικής κατοικίας αναφέρεται σε κτίσμα μέσης επιφάνειας δαπέδου 40τ.μ., το οποίο περιελάμβανε συνήθως μικρή είσοδο, δύο κυρίως δωμάτια (το ένα ήταν συνδυασμός κουζίνας και τραπεζαρίας) και ένα WC. Το κόστος γι' αυτή την κατοικία –της οποίας πολλές παραλλαγές μπορούσε να συναντήσει κανείς, ποιοτικά καλύτερες ή χειρότερες- υπολογίζεται σε 37.500 δρχ. της εποχής εκείνης. Από το κόστος αυτό, οι 30.000 δρχ. αντιστοιχούσαν στην κυρίως κατοικία, ενώ οι 7.500 σε ανάλογα συνοδευτικά έργα. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σ. 14.

996. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σσ. 14-20 και Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 283.

της τυπολογίας των αστικών προσφυγικών κατοικιών απαντούμε από τη Λ. Μιχελή,⁹⁹⁷ κατά την οποία: «... βασικά διαμορφώθηκαν τρεις τύποι προσφυγικών κατοικιών: 1) Δίδυμα μονώροφα ή διώροφα σπίτια για δυο οικογένειες το καθένα, με κήπο γύρω (Βύρωνας) σειρές σπιτιών ενός ή δυο ορόφων (Καισαριανή), 3) ελεύθερα σπίτια ενός ή δυο ορόφων για ευπορότερες οικογένειες (Νέα Φιλαδέλφεια)». Σε μελέτη του Τ.Ε.Ε. για την κατοικία στην Ελλάδα -όπως αυτή δημιουργήθηκε μέσα από την κρατική δραστηριότητα κατά περιόδους στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία- συμπληρωματικά προς τους προαναφερόμενους τύπους αστικών κατοικιών, για τις αστικές προσφυγικές οικήσεις καταγράφονται και οι ακόλουθες ομάδες ή κατηγορίες: 4) Μικρές ελεύθερες μονώροφες κατοικίες (εφαρμοσμένες συχνά), 5) «Πρώιμα προκατασκευασμένα». Πρόκειται για ξύλινα συνήθως κτίσματα, με εισαγόμενα από τη Γερμανία, κατά τη δεκαετία του 1950, προκατασκευασμένα στοιχεία (ως επί το πλείστον στέγες, τοίχους ή και κουφώματα). Τα προκατασκευασμένα αυτά στοιχεία στην κατασκευή συνδυάζονταν με παραδοσιακή πλινθοδομή. Η λαϊκή ονομασία των κατοικιών, «Γερμανικά», αποδίδει και τη σχετική προέλευση εισαγωγής τους. Πρόκειται για συλλογικές κατοικίες σε στίχους, ισόγειες ή διώροφες αρχικά, φθηνής κατασκευής, οι οποίες στη συνέχεια δέχθηκαν πολλαπλές επεμβάσεις, συναρτημένες με την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της οικογένειας που στεγαζόταν σε κάθε μία από αυτές.⁹⁹⁸ Επίσης, ως μία άλλη κατηγορία αναφέρεται από τη μελέτη του Τ.Ε.Ε. η 6) Κτίρια διαμερισμάτων: αυτά άρχισαν να χτίζονται στο τέλος της δεκαετίας του 1920 και κυρίως στη δεκαετία του 1930, συνήθως ως τετραώροφα χωρίς αναβατήρα, όπως για παράδειγμα στη Νίκαια του Πειραιά. Τα κτίρια αυτά κατασκευάζονταν σε περιοχές χωρίς καμία προηγούμενη διαμόρφωση.

Από τους μελετητές του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος αναφέρονται και άλλες δύο κατηγορίες κατοικιών, τις οποίες δεν θεωρούμε ότι θα μπορούσαν να παρατεθούν με τις υπόλοιπες, καθώς αποτελούν ιδιαίτερη ομάδα και απεικονίζουν μια ειδικότερη μέριμνα της Πολιτείας κατά περίπτωση. Πρόκειται για τα ακόλουθα: (α) τα «προγράμματα παροχής γης και υποδομών», τα οποία αναφέρονται στην υιοθέτηση πολιτικής παροχής οικοπέδου και της σχετικής υποδομής προς τις ευπορότερες οικογένειες προσφύγων (π.χ. στη Νέα Σμύρνη). Στην περίπτωση αυτή, η κατοικία χτιζόταν με ευθύνη του ιδιοκτήτη και συχνά χωρίς κρατική οικονομική ενίσχυση. Χαρακτηριστικό της κατηγορίας αυτής αποτελεί η διαφοροποίηση της αρχιτεκτονικής έκφρασης και τυπολογίας των κατοικιών, παρουσιάζοντας ποικιλία κατόψεων και όψεων αντίστοιχα -σε σχέση με τα ήδη ισχύοντα στις προηγούμενες κατηγορίες, εξαιτίας των τυποποιημένων σχεδίων των εργολάβων. Τέλος, ως ειδική ομάδα κατοικιών στο πλαίσιο της προαναφερόμενης έρευνας,⁹⁹⁹ αναφέρονται: (β) οι «τρώγλες», οι οποίες δημιουργήθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα συνήθως, είτε κοντά στις οργανωμένες -με τη συμπαράσταση του κράτους- προσφυγικές περιοχές ή οπουδήποτε οι ενδιαφερόμενοι έβρισκαν διαθέσιμη γη. Η «εκκαθάριση των τρωγλών», ως προγραμματισμένη επέμβαση από την πλευρά του σύγχρονου ελληνικού κράτους, ξεκίνησε αρχικά με την κατασκευή πολυώροφων πολυκατοικιών και φτάνει έως τις μέρες μας με ολοκληρωμένα προγράμματα αστικών παρεμβάσεων.¹⁰⁰⁰

Η τυπολογία αυτή των κτισμάτων του αστικού χώρου, όπως καταγράφεται παραπάνω, αποτυπώνεται ευδιάκριτα στα σχέδια της 27^{ης} Έκθεσης της Ε.Α.Π.¹⁰⁰¹ Ωστόσο, και παρά τη διαφοροποίηση -κατά περίπτωση- στην τυπολογία σχεδιασμού, σύμφωνα και με τα δεδομένα που περιγράφονται πιο πάνω, εν τούτοις -σε πολλές περιπτώσεις- στους μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς (της τάξεως των 20-30.000

Επίσης, το κόστος συναρτάται και με την αγορά εργασίας, η οποία διαφοροποιείται αναλόγως της αστικής περιοχής αναφοράς. Ακόμη, βλ. Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Θεσσαλονίκη 1912-1940*.

997. Μιχελή, *ό. π.*, σ. 133.

998. Ειδικά για την κατηγορία αυτή, εκτός του: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σ. 16, βλ. και αναλυτικότερα στο: Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*.

999. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σσ. 16-20.

1000. Στην Αττική, σε περιοχές γύρω από την Αθήνα (π.χ. στα Μέγαρα) καθώς και σε περιοχές όπως η Κοκκινιά, ο Περισσός, τα Κουντουριώτικα, η Δραπετσώνα. Στη Θεσσαλονίκη σε περιοχές όπως η Άνω Πόλη, η Ξηροκρήνη, η Αγία Φωτεινή, η Ευαγγελίστρια, ο Άγιος Παύλος.

1001. 27^η Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations, Greece, *Twenty-seventh quarterly report of the Refugee Settlement Commission*, Athens - Geneva 1930). Ευχαριστώ τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, κ. Ευστάθιο Πελαγίδη, για την παραχώρηση των σχετικών στοιχείων από τα προσωπικά του αρχεία.

Προσφυγικές αστικές πολυκατοικίες. Πηγή: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Κρατική Δραστηριότητα*.

κατοίκων) της Αθήνας, του Πειραιά ή της Θεσσαλονίκης παρατηρείται το φαινόμενο σχετικής ομοιομορφίας των κατοικιών σε πολεοδομική διάταξη εν είδει ορθογωνικού καννάβου που επέτρεπε την κατανομή ίσων οικοπέδων και τη μαζική οικοδόμηση, γεγονός το οποίο παραπέμπει μάλλον σε εικόνα συλλογικής εγκατάστασης ή στρατοπέδου. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι, στους τέσσερις συνοικισμούς της Αθήνας, η Επιτροπή έχτισε –βάσει των τυπολογικών προδιαγραφών σχεδιασμού που προαναφέρθηκαν- σχολεία και υγειονομικούς σταθμούς ή και νοσοκομεία, με στόχο την οργάνωση του κάθε αστικού συνοικισμού σε αυτοδιοικούμενη κοινότητα, η οποία τελικώς έμελε να ενταχθεί στο δήμο όπου ανήκε.¹⁰⁰²

Γενικότερα, σε όλη την Ελλάδα και μάλιστα στον αστικό χώρο, για την ιστορική περίοδο αναφοράς μας, καταγράφεται από τις αρχαικές πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία ποικιλία προσφυγικών οικιστικών εγκαταστάσεων, διαφορετικών τυπολογικών χαρακτηριστικών και ποιότητας κατασκευής. Τα γνωρίσματα αυτά συναρτώνται με τον φορέα ανάδοχο κατασκευής (ελληνικό κράτος, Ε.Α.Π.), τον τρόπο υλοποίησης των κτισμάτων (με αυτεπιστασία των κατοίκων ή εξωτερική μέριμνα), το χρονικό διάστημα κατασκευής (αμέσως μετά την έλευση των προσφύγων ή αργότερα από την πρώτη –συνήθως πρόχειρη- εγκατάστασή τους), την περιοχή εγκατάστασης (ηπειρωτική ή νησιωτική Ελλάδα, μεγάλο ή μικρό αστικό κέντρο) καθώς και τη μορφή χωρικής οργάνωσης της προσφυγικής εγκατάστασης (προσφυγικός συνοικισμός, περιοχή ενταγμένη σε προϋφιστάμενο αστικό ιστό, μεμονωμένα κτίσματα ή και συλλογικές κατοικίες - πολυκατοικίες). Ενδιαφέρουσα είναι η κατηγοριοποίηση των αστικών κατοικιών την οποία επιδιώκει ο Σ. Πελαγίδης,¹⁰⁰³ αναλόγως του φορέα κατασκευής, ακολουθώντας τη βασική παραδοχή ότι οι αστικές οικογένειες, αναλόγως με τον τόπο εγκατάστασής τους, ομαδοποιούνται σε δύο ενότητες: (α) τις οικογένειες που διαμένουν σε συνοικισμούς αποκλειστικά προσφυγικούς, (β) εκείνες που ζουν σε ιδιωτικά σπίτια –ως ενοικιαστές ή ως ιδιοκτήτες.

Ακολουθώντας τις καταγραφές της 14^{ης} Έκθεσης, όσον αφορά τις κατηγορίες κατοικιών που προαναφέρονται, ο ίδιος ερευνητής μας δίνει παράλληλα τόσο τα ποσοτικά όσο και ποιοτικά στοιχεία αυτής της καταγραφής. Συγκεκριμένα, ως προς τον αριθμό των σπιτιών της κάθε κατηγορίας, ειδικότερα για τη Μακεδονία και τη Θράκη, μέχρι το Μάιο του 1927, παρατηρείται ότι οι περισσότερες κατασκευές (13.725) είχαν γίνει από το κράτος, ενώ για το ίδιο διάστημα αντίστοιχος περίπου ήταν ο αριθμός των κατοικιών που είχαν αγοραστεί ή ενοικιαστεί από τους ίδιους τους πρόσφυγες (13.000).¹⁰⁰⁴ Σ' αυτές τις κατηγορίες σπιτιών αναφέρεται ότι στεγάστηκαν ισάριθμες οικογένειες προσφύγων, αναλογώντας έτσι μία οικογένεια ανά κτίσμα κατοικίας. Σχετικά μεγάλος ήταν επίσης ο αριθμός των ανταλλάξιμων μουσουλμανικών σπιτιών (11.627), τα οποία –σε αντιπαράβολή με εκείνα των προηγούμενων κατηγοριών- στέγασαν υπερδιπλάσιο αριθμό οικογενειών (28.003), θεωρούμενα –μαζί με τα κτίσματα που είχαν επιταχθεί, αποθήκες, εργαστήρια, κατοικίες και δημόσιους χώρους- ως λύση πρώτης ανάγκης.¹⁰⁰⁵ Τα μουσουλμανικά αυτά ακίνητα, τα οποία

1002. «... Το παλαιό και καλά οργανωμένο κοινοτικό σύστημα αυτοδιοίκησης των Ελλήνων της Μικράς Ασίας άρχισε ξανά να αποδίδει καρπούς». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 137.

1003. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 285-288.

1004. Τα σπίτια που αγοράστηκαν ή νοικιάστηκαν από τους πρόσφυγες εκείνη την περίοδο χαρακτηρίζονται ως «φτηνά», χωρίς να πληρούν στοιχειώδεις προδιαγραφές άνεσης και υγιεινής, τα περισσότερα δε από αυτά ήταν μονόχωρα, προοριζόμενα συνήθως για τη στέγαση πολυμελών οικογενειών. Ωστόσο, ανάλογων προδιαγραφών ήταν και εκείνα που κατασκευάστηκαν και αποδόθηκαν στους πρόσφυγες από το κράτος, εξαιτίας του επείγοντος χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης. Περισσότερα σχετικά με το είδος αυτών των κατοικιών και τις προοπτικές διαφοροποίησης ή και συμπλήρωσης του αρχικού μονόχωρου, αναλόγως της μεταβολής των οικογενειακών προδιαγραφών και των κοινωνικών αναγκών, πρβ.: Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*.

1005. Ο αριθμός των οικογενειών που στεγάστηκαν σε επιταγμένα ή κατασχεμένα ακίνητα, συνυπολογίζοντας στην ίδια κατηγορία και τις οικογένειες που στεγάστηκαν σε πρόχειρες κατασκευές που δημιούργησαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες (παράγκες ή άλλες ευτελείς κατασκευές από ελαφρά υλικά: λαμαρίνες, σανίδες, πισσόχαρτα), σύμφωνα με τα στοιχεία της ίδιας

στη συνέχεια πέρασαν στην κατοχή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, προκειμένου η τελευταία να τα πουλήσει για να εξασφαλίσει τις αποζημιώσεις των προσφύγων, στην πλειονότητά τους ήταν σε κακή κατάσταση συντήρησης, σχεδόν ετοιμόρροπα και έχρηζαν άμεσης επισκευής για να κατοικηθούν.

Μικρότερος αριθμός σπιτιών (5.837) -σε σχέση με τις προηγούμενες κατηγορίες- ήταν εκείνα που κατασκευάστηκαν από την Ε.Α.Π. κατά το ίδιο χρονικό διάστημα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Πρόκειται για κατοικίες που στέγασαν ισάριθμες οικογένειες (5.837) και κατασκευαστικά, ακολουθώντας τις τυπολογικές προδιαγραφές σχεδιασμού που υποδείκνυε η Επιτροπή, ήταν αρτιότερες σε σχέση με όλες τις άλλες που έχουν προαναφερθεί. Γενικότερα, τα κτίσματα της Ε.Α.Π., μονώροφα ή διώροφα, στις περισσότερες περιπτώσεις περιελάμβαναν εκτός των κύριων χώρων διαβίωσης και αποθήκες. Η οργάνωση της κάτοψης, απλή, ακολουθούσε συνήθως συμμετρική διάταξη σε σχέση με κεντρικό άξονα. Τα δομικά υλικά που χρησιμοποιούνταν ήταν, επί το πλείστον, η πέτρα και το τσιμέντο κατά περίπτωση. Η κάλυψη γινόταν πάντοτε με κεραμοσκεπή στέγη, τα δε φωτιστικά ανοίγματα ήταν ευμεγέθη και συμμετρικά τοποθετημένα στις όψεις. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρούνται εξώστες στον όροφο των κατοικιών αυτών και όταν υπάρχουν, είναι μικρού έως ελάχιστου μεγέθους. Ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία δεν απαντώνται στις όψεις των αστικών αυτών κατοικιών, οι οποίες χαρακτηρίζονται μάλλον από αυστηρή γεωμετρική λιτότητα στην ογκοπλασία τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι σχεδιαστικές προδιαγραφές της Επιτροπής προέβλεπαν για τα κτίσματα δημόσιας χρήσης και κοινωνικής εξυπηρέτησης (κλινικές, εκπαιδευτήρια) κατευθύνσεις που προσδιόριζαν περισσότερο στα αστικά χαρακτηριστικά του χώρου επιλογής της εγκατάστασης, ακολουθώντας κανόνες συμμετρίας και άρτιας οργάνωσης της κάτοψης, σύμφωνα με τις λειτουργικές απαιτήσεις των χρήσεων που επρόκειτο να στεγαστούν.

Όσον αφορά τη συγκρότηση και την κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών, η Β. Χαστάογλου, με αναφορά στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, υποστηρίζει γενικότερα ότι: «Με εξαίρεση τις περιπτώσεις των αυθαιρέτων και των παραπηγμάτων, οι ιστοί των συνοικισμών αποτελούν παραλλαγές ενός απλού ορθολογικού σχεδίου».¹⁰⁰⁶ Εν τω μεταξύ, ως προς τη χωρική οργάνωση και τις κατηγορίες συνοικισμών στον αστικό χώρο, στο ίδιο άρθρο αναφέρονται οι ακόλουθες: (α) οι κρατικοί συνοικισμοί από την Πρόνοια και την Ε.Α.Π. (π.χ. Τούμπα, Νεάπολη), οι οποίοι, διατηρώντας ημιαγροτικό χαρακτήρα, προέβλεπαν έναν αστικό ιστό με περισσότερο ελεύθερη χάραξη και σχετικά ευμεγέθη οικοπέδα (όπως π.χ. Αρετσού, Κατιολί, Ν. Κρήνη, Αμπελόκηποι, Ν. Βάρνα, Συκιές, Ν. Μαλακοπή κ.ά.), (β) οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί, οι οποίοι εμφανίζονται μετά το 1927 ως ένας δεύτερος τρόπος αυτοστέγασης (π.χ. Σαράντα Εκκλησιές, Βυζάντιο, Τροχιοδρομικών κ.ά.), με οργάνωση 7 τουλάχιστον αστών προσφύγων, αναφερόμενες κυρίως στις λιγότερο προνομιούχες τάξεις οι οποίες δεν έχουν τη δυνατότητα στέγασης σε αστικές κατοικίες υψηλότερων προδιαγραφών και τέλος (γ) οι αυθαίρετοι συνοικισμοί, οι οποίοι δημιουργήθηκαν υπό την πίεση του επείγοντος χαρακτήρα της συγκρότησής τους και παρέμειναν με τη μορφή αυτή για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁰⁰⁷

Ωστόσο, και παρά τις όποιες αδυναμίες ή και ανεπάρκειες από πλευράς κρατικού μηχανισμού να απορροφήσει τους κραδασμούς που δημιούργησε ένα ζήτημα όπως αυτό της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα, η ανταπόκριση του κράτους στην αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος, μέσω των προγραμμάτων οικιστικής αποκατάστασης, παραμένει ως κορυφαίο παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής έως σήμερα.¹⁰⁰⁸ Από την άποψη της κατασκευαστικής επάρκειας και τεχνογνωσίας σχεδιασμού και υλοποίησης,

¹⁰⁰⁶ Έκθεσης, ανερχόταν σε 13.700. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 286.

¹⁰⁰⁶ Βίλμα Χαστάογλου, «Μετασχηματισμός αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη» στο: *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 323.

¹⁰⁰⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Άνω Πόλης Θεσσαλονίκης, με τις εγκαταστάσεις των καστρό-πληκτων. Επίσης οι συνοικισμοί Αγίου Παύλου και Ευαγγελίστριας, οι οποίοι νομιμοποιήθηκαν μετά από αρκετά χρόνια. Περισσότερα σχετικά με τους προσφυγικούς συνοικισμούς στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης, βλ. πρωταρχικά στο: Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1955. Επίσης, στο: Χαστάογλου, «Μετασχηματισμός αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη», σσ. 315-340.

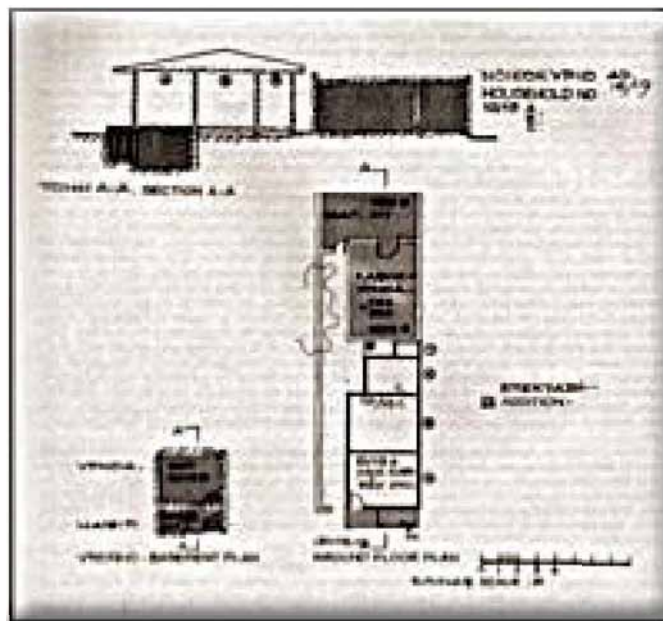
¹⁰⁰⁸ «Τα σπίτια που παραχωρήθηκαν, παρότι απλά, μικρά, ανεπαρκώς εξοπλισμένα σε σύγκριση με τα σημερινά πρότυπα, ανταποκρινόταν στις συνήθειες και στις ανάγκες των περισσότερων προσφύγων και δεν απείχαν πολύ από την ποιότητα

Από τις πρώτες αστικές προσφυγικές οικισσεις. Πηγή: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Κρατική Δραστηριότητα*.

θεωρούμε ότι αντιμετωπίστηκαν με θετικό πνεύμα τα συστήματα κατασκευής, ο σχεδιασμός των νέων οικισμών, η χωρική τους οργάνωση και η σχέση των νέων με τους προϋφιστάμενους οικισμούς της χώρας, έχοντας υπόψη τις συνθήκες της κοινωνικής και οικονομικής δομής, όπως και της τεχνολογικής υστέρησης που επικρατούσαν στην Ελλάδα της περιόδου αναφοράς μας. Παράλληλα, η στεγαστική εγκατάσταση των προσφύγων προσδιόρισε την ανάπτυξη του αστικού όσο και του αγροτικού χώρου στη σύγχρονη Ελλάδα, οδηγώντας μέσα από υφιστάμενες για την εποχή, όσο και προγενέστερες ρυθμίσεις και μηχανισμούς, σε διαχείριση αδυναμιών και κρίσεων, ευαισθητοποιώντας τη διεθνή κοινότητα και ενεργοποιώντας τον τοπικό παράγοντα. Ενδεχομένως, η αντιμετώπιση του προσφυγικού στεγαστικού ζητήματος, εάν εξεταστεί κατά περίπτωση, να οδηγεί σε παρατηρήσεις όπως αυτές της αλλοίωσης της εικόνας των πόλεων ή του κατακερματισμού του προϋφιστάμενου οικιστικού ιστού σε παραδοσιακούς οικισμούς του αγροτικού χώρου. Ωστόσο, η διαχείριση ενός τεράστιου ζητήματος, όπως αυτό της έλευσης ενός υπεραυξημένου για τις δυνατότητες του ελλαδικού κράτους αριθμού προσφύγων στην Ελλάδα του 1922, δε θα μπορούσε να είναι άμοιρη συνεπειών. Εξάλλου,

δεν πρέπει να αγνοηθεί το μέγιστο όφελος που προέκυψε για το ελληνικό κράτος μακροπρόθεσμα, με την ενσωμάτωση των προσφύγων στην κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου, γεγονός το οποίο έδωσε νέα ώθηση ακόμη και στη διαφοροποίηση του τρόπου σκέψης και αντίληψης για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία σε πολλαπλά επίπεδα.

Προσφυγική αστική κατοικία με προσθήκες και επεκτάσεις στον αρχικό πυρήνα.

της μέσης κατοικίας που επικρατούσε στα περισσότερα μέρη της χώρας». Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σ. 23.

Κωνσταντίνος Φωτιάδης & Σοφία Ηλιάδου-Τάχου¹⁰⁰⁹

**Η αποκατάσταση και η εξέλιξη των προσφύγων στην περιοχή της Φλώρινας:
Από τη δίνη του αυτοπροσδιορισμού στη δυναμική της ενεργητικής παρουσίας**

A. Ζητήματα αποκατάστασης στο εθνικό πεδίο

Μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης ακολούθησε η ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία οδήγησε στην αλλαγή της δημογραφικής σύνθεσης της Ελλάδας. Μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων αναχώρησε από την Ελλάδα και πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων εγκαταστάθηκαν στο ελληνικό έδαφος, σύμφωνα με τις προδιαγραφές της συνθήκης.¹⁰¹⁰ Ειδικά στη Μακεδονία, οι αλλαγές υπήρξαν καθοριστικές.¹⁰¹¹

Έτσι, ο πληθυσμός της Μακεδονίας, σύμφωνα με τις εκλογές του 1920, παρουσίαζε την ακόλουθη εικόνα:

Έλληνες:	577.000
Βουλγαρίζοντες:	104.000
Μουσουλμάνοι:	350.000
Διάφοροι:	91.000
Σύνολο:	1.122.000

Η σύσταση από τον Τμηματάρχη Εποικισμού, τον Ιούνιο του 1923, της ειδικής Επιτροπής επί του προβλήματος της εγκατάστασης των προσφύγων οδήγησε στην αποστολή, στις 12 Ιουνίου 1923, στο Α' Πολιτικό Τμήμα του Υπουργείου Εξωτερικών μιας λεπτομερούς κατηγοριοποίησης των προσφύγων, η οποία χρησιμοποιεί στατιστικές του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Σύμφωνα με αυτές, οι πρόσφυγες ανέρχονταν σε 1.100.000 άτομα και ομαδοποιούνται ως εξής:

Μικρασιάτες:	550.000 άτομα, 157.500 οικογένειες
Θράκες:	200.000 άτομα, 40.000 οικογένειες
Πόντιοι και Καυκάσιοι:	50.000 άτομα, 12.500 οικογένειες

Κων/πολίτες: 60.000 άτομα, 15.000 οικογένειες

ΣΥΝΟΛΟ: 860.000 άτομα, 225.000 οικογένειες.

Οι αγροτικές οικογένειες ανέρχονται σε 130.000, από τις οποίες το 80% είναι Θράκες, το 60% Μικρασιάτες, το 45% Πόντιοι και το 11% Κωνσταντινοπολίτες.

Στις 12 Ιουνίου 1923 εστάλησαν από την ειδική Επιτροπή επί της εγκατάστασης των προσφύγων στο Α' Πολιτικό Τμήμα του Υπουργείου Εξωτερικών προτάσεις και εκτιμήσεις αναφορικά με όσα είχαν συντελεσθεί στο πλαίσιο της προσφυγικής αποκατάστασης και σχετικά με όσα έπρεπε να γίνουν.

Τον Φεβρουάριο του 1923, η Ελλάδα ζήτησε από την Κ.τ.Ε. την τεχνική και ηθική της στήριξη για τη σύναψη δανείου για την αποκατάσταση των προσφύγων. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 το Συμβούλιο της

1009. Ο Κωνσταντίνος Φωτιάδης είναι Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας και η Σοφία Ηλιάδου-Τάχου είναι Επίκουρος Καθηγήτρια στο ίδιο εκπαιδευτικό ίδρυμα.

1010. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, Δωρεά Πάλλη, Αρχείο Α. Πάλλη, Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορουσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγική αποκατάσταση μετά αναλύσεων και επεξηγήσεων:

Ολικός Αριθμός προσφύγων:	1.221.849
Πόντος:	182.169
Καύκασος:	47.091
Λοιπή Ρωσία:	11.435

Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1929.

1011. Α. Πάλλη, Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας, Θράκης, κατά την περίοδο 1912-1924, Αθήνα 1925, σσ. 15-16.

Κ.τ.Ε. κύρωσε το πρωτόκολλο που καθόριζε τους όρους του πρώτου προσφυγικού δανείου και της ίδρυσης της Ε.Α.Π., ως αυτόνομου οργανισμού. Η Ε.Α.Π., σύμφωνα με το άρθρο 12 του καταστατικού της, είχε ως αποστολή την παροχή στους πρόσφυγες μιας παραγωγικής, εντός της Ελλάδος, εργασίας -αγροτικής ή άλλης- με τη χρησιμοποίηση των γαιών που θα της εκχωρούσε το κράτος, με τα κεφάλαια που θα ετίθεντο στη διάθεσή της και με τις δικές της προσόδους.¹⁰¹²

Το Πρωτόκολλο της Γενεύης υπογράφεται στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 και επικυρώνεται με το Ν.Δ. 13.10.1923. Επιτρέπεται στην Ελλάδα η έκδοση δανείου πραγματικής αξίας 10.000.000 λιρών Αγγλίας, με τον όρο της σύστασης της Ε.Α.Π., το οργανικό καταστατικό της οποίας είναι συνημμένο στο Πρωτόκολλο και με την παραχώρηση εκτάσεων γης 500.000 εκταρίων.¹⁰¹³

Η Ε.Α.Π. συστήνεται το Νοέμβριο του 1923. Επειδή δεν είχε ακόμα εκδοθεί το δάνειο, δε θα μπορούσε να λειτουργήσει αν δεν υπήρχαν προκαταβολές. Στις 19 Σεπτεμβρίου του 1924 υπογράφηκε στη Γενεύη πρόσθετη πράξη στο γνωστό Πρωτόκολλο, που τροποποιούσε το Πρωτόκολλο και το Καταστατικό της Ε.Α.Π. και κυρώθηκε με το ψήφισμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης της 24.10.1924. Οι συμβάσεις υπογράφηκαν στις 4 και 16 Δεκεμβρίου του 1924 και τον ίδιο μήνα εκδόθηκε σε δημόσια εγγραφή το πρώτο προσφυγικό δάνειο.¹⁰¹⁴ Η Ε.Α.Π. ανέλαβε την είσπραξη και διαχείριση του προσφυγικού δανείου και την υλοποίηση του στόχου της προσφυγικής αποκατάστασης. Η ελληνική κυβέρνηση δαπάνησε, τα έτη 1924-1930, από τον γενικό προϋπολογισμό για την υπηρεσία του πρώτου προσφυγικού δανείου 1.094.905.590 δραχμές.

Στις 30 Ιανουαρίου 1928 υπογράφηκε το δάνειο σταθεροποιήσεως, το οποίο εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1928 και ανερχόταν σε 6.500.000 λίρες Αγγλίας.¹⁰¹⁵

Β. Οι όροι της προσφυγικής αποκατάστασης στη Μακεδονία¹⁰¹⁶

1. Δημογραφική σύνθεση και γεωγραφικός καταμερισμός των προσφύγων πριν από την σύσταση της Ε.Α.Π.

Το 1924 η δημογραφική σύνθεση της Μακεδονίας διαφοροποιήθηκε αισθητά. Συγκεκριμένα, αναχώρησε όλος ο μουσουλμανικός πληθυσμός με εξαίρεση, από τη Μικτή Ελληνοτουρκική Επιτροπή, 1.700 μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής. Εγκαταστάθηκαν 700.000 πρόσφυγες:

Έλληνες: 1.277.000 άτομα, ποσοστό 88,3%
Βουλγαρίζοντες: 77.000 άτομα, ποσοστό 5,3%
Μουσουλμάνοι: 2.000 άτομα, ποσοστό 0,1%
Διάφοροι: 91.000 άτομα, ποσοστό 6,3%
Σύνολο: 1.447.000 άτομα.¹⁰¹⁷

Ο καταμερισμός των προσφύγων στη Μακεδονία πριν από τη σύσταση της Ε.Α.Π. παρουσίαζε τα εξής χαρακτηριστικά: α) Στη Μακεδονία τοποθετήθηκαν 53.000 οικογένειες (ποσοστό 20%) και στη Θράκη 20.250 (ποσοστό 12%). Η αναλογία προς τον γηγενή πληθυσμό στη Μακεδονία είναι 21%. β) Η κατανομή των προσφύγων σε γεωγραφικά διαμερίσματα έγινε χωρίς κανένα κριτήριο, εξαιτίας της βιασύνης με την οποία έγινε η μεταφορά τους από τη Μικρά Ασία, αφού επικράτησε μόνο η άποψη να διευθύνονται

1012. Αθ. Πετσάλη, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού Ζητήματος*, Αθήνα, τυπογραφείο Εστίας, 1930, σ. 14.

1013. Πετσάλη, *ό. π.*, σ. 33.

1014. Αρ. Τούντα-Φρεγάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Παρατηρητής, 1986, σσ. 119-121.

1015. Τούντα-Φρεγάδη, *Το συμπληρωματικό δάνειο των ετών 1927-1928, στο Η διεθνής κοινότητα σε κίνηση. Συμβολές στη Μνήμη Γ. Τενεκίδη*, Αθήνα, Κομοτηνή, εκδόσεις Σάκουλας, 2006.

1016. Βερ. Δαλακούρα, *Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και η εγκατάστασή τους στην ελληνική ύπαιθρο. Η περίπτωση της Μακεδονίας*, Αθήνα 1993.

1017. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, Δωρεά Πάλλη, Αρχείο Α. Πάλλη, *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορουσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγική αποκατάσταση μετά αναλύσεων και επεξηγήσεων*.

Γάμος στο Άνω Ζερβοχώρι Ημαθίας (1960).

τα ατμόπλοια στην πιο κοντινή ελεύθερη γη και όπου τα μέσα στέγασης θα ήταν πιο εύκολα. γ) Υπάρχει ανάγκη νέας μετακίνησης, για να βρουν τις οικογένειές τους και να συγκροτηθούν κοινότητες. Η Επιτροπή γνωμοδοτούσε ότι η Ε.Α.Π., ως αυτόνομος οργανισμός, μπορεί να αποβεί αποτελεσματικότερη του κράτους, το οποίο δύνατο να υποδείξει μόνο κέντρα εγκατάστασης για εθνικούς λόγους.¹⁰¹⁸

2. Ο χαρακτήρας της κατοχής της γης στη Μακεδονία και οι επιπτώσεις του στην προσφυγική αποκατάσταση

Είναι γεγονός ότι οι δυνατότητες, ο χαρακτήρας και τα όρια της προσφυγικής αποκατάστασης επηρεάστηκαν καθοριστικά από την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στο ζήτημα της κατοχής της γης στη Μακεδονία, από την τελευταία περίοδο της οθωμανοκρατίας έως τις εγκαταστάσεις των προσφύγων της περιόδου 1912-1930. Η κατάσταση αυτή περιελάμβανε τις εξής κατηγορίες γαιών:

α) Δημόσια κτήματα του οθωμανικού δημοσίου, τα οποία στη Θεσσαλονίκη ανέρχονταν σε 28, ήταν εκτάσεως 167.000 στρεμμάτων και παραδόθηκαν στην Ε.Α.Π. Υπάρχουν μεμονωμένα κομμάτια που ανήκουν στο δημόσιο και περιήλθαν σε αυτό από οφειλέτες της Γεωργικής Τράπεζας, τα οποία ήταν μικρά και δε μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αποκατάσταση των προσφύγων.¹⁰¹⁹

β) Εγκαταλελειμμένα κτήματα-τσιφλίκια

Πρόκειται για μουσουλμανικά τσιφλίκια, των οποίων οι ιδιοκτήτες κατέφυγαν στην Τουρκία μετά την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος. Η ιδιαιτερότητα της περιόδου αυτής ήταν, βέβαια, το γεγονός ότι

1018. ΑΥΕ, 1923 Α/5/VI (13), Φάκελος προσφύγων προτάσεις Αμερικής, Έκθεσις ειδικής Επιτροπής επί του προβλήματος της εγκαταστάσεως των προσφύγων (12 Ιουνίου 1923, διαβιβασθείσα στο Α' Πολιτικό Τμήμα του ΥΠΕΞ από τον Τμηματάρχη Εποικισμού).

1019. Μ. Αιλιανός, *Το έργο της ελληνικής περιθάλψεως*, εκδόσεις ΥΠΕΞ, Αθήνα 1921, σ. 248.

Παραδοσιακός γάμος στα Κομνηνά Εορδαίας.

οι ιδιοκτήτες τους επέστρεφαν και τα διεκδικούσαν ή τα διεκδικούσαν μέσω πληρεξουσίου. Παρόλα αυτά, την εκχώρησή τους στους πρόσφυγες με τακτικό πρωτόκολλο είχε αναλάβει ο Οικονομικός Έφορος.¹⁰²⁰

γ) *Ιδιωτικά κτήματα*¹⁰²¹

Επρόκειτο ουσιαστικά για μουσουλμανικά κτήματα που είχαν αγοραστεί από Χριστιανούς.

Στην περιοχή της Μακεδονίας, μετά την ένταξή της στο ελληνικό κράτος, υπήρχε δυσανάλογα μεγάλος αριθμός τσιφλικιών. Έτσι, ενώ ο αριθμός των τσιφλικιών σε όλη την Ελλάδα ανερχόταν σε 2.259 τσιφλίκια, τα 818 από αυτά είχαν καταγραφεί μόνο στη Μακεδονία. Για τον λόγο αυτό, το 1917, η προσωρινή κυβέρνηση αποφάσισε την έναρξη απαλλοτριώσεων, ενώ αργότερα, με το Νόμο 1072/1917, επέβαλε την επέκταση των απαλλοτριώσεων σε όλη τη χώρα. Τον Φεβρουάριο του 1920, ο Υπουργός Γεωργίας Γ. Καφαντάρης βελτίωσε τη νομοθεσία του αναδάσμου, συμπεριλαμβάνοντας στους ακτήμονες και τους μικροκαλλιεργητές που είχαν κτήματα από καταπατήσεις δημοσίων εκτάσεων ή εκείνους, των οποίων οι τίτλοι είχαν καταστραφεί. Παρόλα αυτά όμως, τον Αύγουστο του 1920, ο Γούναρης απέσυρε το σχέδιο νόμου για την απαλλοτρίωση, μετά από απαίτηση των τσιφλικιάδων. Έως το 1922 είχαν απαλλοτριωθεί μόνο 76 τσιφλίκια.

Ο τρόπος αξιοποίησης υπέρ των προσφύγων των προαναφερθέντων εκτάσεων μελετήθηκε από την ειδική Επιτροπή, που συστήθηκε από τον Τμηματάρχη Εποικισμού τον Ιούνιο του 1923. Με δεδομένο το γεγονός ότι σπάνια οι πρόσφυγες επέλεγαν να είναι κολίγοι, επειδή οι τσιφλικιάδες δεν προσέφεραν τις αναγκαίες προϋποθέσεις,¹⁰²² η Επιτροπή εξέφρασε την αντίληψη ότι η αποκατάσταση έπρεπε να στηριχθεί στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και κατέγραψε τις διαθέσιμες καλλιεργήσιμες εκτάσεις τσιφλικιών

1020. Αιλιανός, ό. π., σ. 249.

1021. Αιλιανός, ό. π., σ. 250.

1022. Αιλιανός, ό. π., σ. 250.

κατά περιφέρεια, καταγραφή η οποία, προκειμένου για τη Δυτική Μακεδονία, εμφάνιζε την εξής εικόνα:

Περιφέρεια	Καλλιεργήσιμος	Καλλιεργούμενη	Διαθέσιμος
Κοζάνη	19.490	14.233	5.187
Γρεβενά	55.000	38.000	27.000
Καϊλάρια	13.000	1.290	11.800
Φλώρινα	15.755	6.535	9.200
Σέρβια	42.800	24.800	18.000
Σιάτιστα	6.600	600	6.000
Ανασελίτσα	5.200	4.000	1.200
Σύνολο	157.755	79.308	78.587

Αναφορικά, τέλος, με το γεωκτητικό καθεστώς της Μακεδονίας και τις προοπτικές παραχώρησης γαιών στους πρόσφυγες, η Επιτροπή μελέτησε και άλλες εναλλακτικές λύσεις διαπιστώνοντας ότι τα νούμερα που προαναφέρθηκαν αφορούσαν μόνο στις εκτάσεις των τσιφλικιών, ενώ οι πραγματικές εκτάσεις ήταν πολύ περισσότερες. Έτσι, εξέτασε την παραχώρηση σε αυτούς των εκτάσεων ανάμεσα στα χωριά. Και στην περίπτωση αυτή, όμως, υπήρχαν προβλήματα που αφορούσαν στα όρια του ενός χωριού με την άλλη κοινότητα. Κατά την εκτίμηση της Επιτροπής, μπορούσαν να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες ανά 2-5 οικογένειες και να διασκορπισθούν σε κάθε χωριό. Έπειτα, εξέτασε την παραχώρηση στους πρόσφυγες των κοινοτικών βοσκότοπων που υπήρχαν στη Μακεδονία ανάμεσα στις κοινότητες, η μείωση της έκτασης των οποίων ήταν, κατά την άποψη της Επιτροπής, ως ένα βαθμό εφικτή. Παρόλα αυτά, έκρινε ότι από τις πεδινές βοσκές ένα μικρό μόνο μέρος θα μπορούσε να δοθεί για την αποκατάσταση των προσφύγων, γιατί διαφορετικά θα μπορούσε να επέλθει δεινό πλήγμα στη νομαδική κτηνοτροφία. Η τελευταία πρόταση της Επιτροπής σχετιζόταν με τη θεωρία ότι στη Μακεδονία, της οποίας το 1/5 των καλλιεργησίμων γαιών καλυπτόταν από έλη, έπρεπε να γίνει η αποξήρασή τους και να ακολουθήσουν υδραυλικά έργα. Προτείνεται, λοιπόν, να δοθούν σε επιχειρηματίες έργα εκχερσώσεων, για να βρουν δουλειά οι αγρότες.¹⁰²³

Προτάσεις αναφορικά με το θέμα διατύπωσε και ο Καραβίδας,¹⁰²⁴ ο οποίος αναφέρθηκε στη σύγκρουση των προσφύγων με τον τσιφλικά αλλά και με τους εγχώριους καλλιεργητές. Ο Καραβίδας πρότεινε συνεταιρισμούς προσφύγων-γηγενών, χρηματοδότηση από την Αγροτική Τράπεζα, απαλλοτρίωση σε βάρος των τσιφλικάδων, παραχώρηση τριπλάσιων εκτάσεων από εκείνες που καλλιεργούσαν στους ακτήμονες κολίγους καθώς και μείωση του γεώμορου.

Αντιμέτωπη με το οξύ πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων, η κυβέρνηση Πάγκαλου αναγκάστηκε να εφαρμόσει την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών από το 1923 έως το 1937. Απαλλοτρίωθηκαν συνολικά 8.291.723 στρέμματα γης και αποκαταστάθηκαν 130.000 αγρότες. Ακόμα, σε 9.352.802 ανταλλάξιμα στρέμματα αποκαταστάθηκαν από την Ε.Α.Π. 145.127 αγρότες και σε 500.000 αποστραγγισθέντα στρέμματα λιμνών 28.000 αγρότες. Συνολικά, σε 303.127 ακτήμονες και μικροκληρούχους αγρότες διανεμήθηκαν 18.129.263 στρέμματα γης. Η παραγωγή του σιταριού στη Μακεδονία, όπου κυρίως η απαλλοτρίωση

1023. ΑΥΕ, 1923 Α/5/VI (13), Φάκελος προσφύγων προτάσεις Αμερικής, Έκθεσις ειδικής Επιτροπής επί του προβλήματος της εγκαταστάσεως των προσφύγων (12 Ιουνίου 1923, διαβιβασθείσα στο Α' Πολιτικό Τμήμα του ΥΠΕΞ από τον Τμηματάρχη Εποικισμού). Υπογράφεται από τους:

Α. Κορυζή, Δ/ντή Εθνικής Τραπέζης
Γ. Νικολόπουλο, Γ. Γραμματέα Υπ. Γεωργίας
Στ. Γρηγορίου, Γ. Γραμματέα Υπ. Προνοίας
Θ. Γενεδουνιά, Δ/ντή Υδραυλικών Μελετών Υπ. Συγκοινωνιών
Π. Δεκάζο, Δ/ντή Εποικισμού Υπ. Γεωργίας
Ι. Καραμάνο, Τμημ. Εποικισμού, Υπ. Γεωργίας
Α. Αντωνιάδη, Μηχανικό
Σπ. Κυπριάδη, Μηχανικό, Γεωπόνο.

1024. Κ. Καραβίδας, «Περίθαλψις και ο εποικισμός των Καυκασιωτών προσφύγων», Πολιτική Επιθεώρησις, 8.5.1921.

εφαρμόσθηκε εκταταμένα, αυξήθηκε κατά 40%. Την ίδια περίοδο διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία του συνεταιριστικού κινήματος.¹⁰²⁵

Η απόφαση της κυβέρνησης Πάγκαλου για την άμεση απαλλοτρίωση των τσιφλικιών σε όλη τη χώρα και για την παράλληλη αγορά γης από πρόσφυγες ακτήμονες, με την άμεση ταυτόχρονα καταβολή του αντιτίμου με δάνειο, χαιρετίζεται με ικανοποίηση από τον τοπικό τύπο.¹⁰²⁶ Ιδρύεται, επομένως, η Επιτροπή Απαλλοτριώσεων, η οποία μαζί με την Ε.Α.Π. και το Υπουργείο Γεωργίας ανέλαβε τη διαχείριση της αγροτικής αποκατάστασης. Παρόλα αυτά, η αγροτική αποκατάσταση προσέκρουε σε μια πληθώρα προβλημάτων.

Με την ένταξη της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος ψηφίστηκε ο Ν. ΔΡΛΔ' /1913, ο οποίος απαγόρευσε τις δικαιοπραξίες στις Νέες Χώρες.¹⁰²⁷ Η ψήφιση του νόμου δημιούργησε προβλήματα. Οι μουσουλμάνοι, μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης, έμειναν 1 ½ χρόνο και πούλησαν τα αγροκτήματά τους στους γηγενείς με εικονικές ή προχρονολογημένες αγοραπωλησίες. Έτσι, πολλοί γηγενείς είχαν αγοράσει εκτάσεις από τους μουσουλμάνους, προβαίνοντας σε δικαιοπραξίες. Στο κοινοβούλιο οι πρόσφυγες πέτυχαν την ακύρωση των παράνομων δικαιοπραξιών. Έχοντας, λοιπόν, καταβάλει το τίμημα της αγοροπωλησίας οι γηγενείς σε χρυσές δραχμές ή ήταν υποχρεωμένοι να δεχτούν τα χρήματα που επέστρεψαν οι μουσουλμάνοι σε χάρτινες όμως δραχμές, οι οποίες αντιπροσώπευαν το 1/10 της αξίας των λιρών και να τους εκχωρήσουν την κυριότητα της γης,¹⁰²⁸ ή να αποδείξουν ότι οι δικαιοπραξίες συνομολογήθηκαν πριν από την ισχύ εφαρμογής του συγκεκριμένου νόμου, προκειμένου να αναγνωρισθεί η από μέρους τους κυριότητα των γαιών που αγόρασαν. Έτσι, διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις της γένεσης του ζητήματος των παράνομων δικαιοπραξιών. Η αρχική διευθέτηση του ζητήματος έγινε με το Ν.Δ. της 26.1.1923, βάσει του οποίου συστήθηκαν Επιτροπές στα Πρωτοδικεία για τη νομιμοποίηση ή όχι των δικαιοπραξιών.

Την άνοιξη του 1926 ο Προϊστάμενος του Γραφείου Ανταλλαγής, εφαρμόζοντας το Νομοθετικό Διάταγμα της 26.1.1923, έδωσε καταληκτική προθεσμία μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Έλεγχος* σε όσους κατείχαν μουσουλμανικά κτήματα και είχαν συνάψει ανώμαλες δικαιοπραξίες με τους προηγούμενους κατόχους. Συγκεκριμένα, τους ζητούσε να υποβάλλουν στο Υπουργείο: α) Πιστοποιητικό του Γραφείου Εποικισμού, β) ένορκη κατάθεση δημάρχου ή προέδρου κοινότητας ότι ο αγοραστής του ακινήτου άσκησε από της συνάψεως της αγοροπωλησίας τα δικαιώματα του κυρίου, εντός των τεταγμένων προθεσμιών. Σε αντίθετη περίπτωση, το Υπουργείο θα διέταζε την κατάληψη και την έξωσή του.

Παρόλα αυτά, είναι φανερό ότι σε τοπικό επίπεδο τα πυρά συγκεντρώνει η Εθνική Τράπεζα, η οποία δεν συνηγορεί στο ζήτημα της αναγνώρισης των τίτλων που είχαν συναφθεί ανάμεσα στους γηγενείς και τους μουσουλμάνους, ως έχουσα εκ του νόμου την εκχωρημένη από το κράτος αρμοδιότητα να διαχειρίζεται την ανταλλάξιμη περιουσία. Στην όλη διαδικασία κομβικός φαίνεται ότι ήταν ο ρόλος των προσώπων-υπευθύνων των τοπικών υποκαταστημάτων, αφού τον Απρίλιο του 1926, στις στήλες τοπικών εντύπων της Μακεδονίας, δημοσιεύονται καταγγελίες για άρνηση των υπευθύνων τοπικών τραπεζών να αναγνωρίσουν ως νόμιμες τις δικαιοπραξίες¹⁰²⁹ που είχαν συναφθεί μεταξύ γηγενών και μουσουλμάνων, ενέργεια που έθετε σε αμφισβήτηση τα δικαιώματα των κατόχων τους.¹⁰³⁰ Στην άρνηση αυτή αποδίδεται ιδιοτέλεια εκ

1025. Παρμ. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης, 1976, σσ. 57-59.

1026. *Φλώρινα*, αρ. φ. 50, 29.11.1922. Παρουσιάζονται δύο έγγραφα, στα οποία εμφανίζεται η απαίτηση της τράπεζας να χορηγηθεί υψηλό ενοίκιο από τον Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων της Φλώρινας για τη στέγαση του Νηπιαγωγείου και από τον Διευθυντή του Οικοτροφείου για τη στέγαση του ιδρύματός του σε ανταλλάξιμο κτίσμα.

1027. Πετσάλη, ό. π., σ. 11.

1028. *Φλώρινα*, αρ. φ. 51 (23), 3.12.1922. Οι αγοροπωλησίες έγιναν με ομόλογα και με συμβολαιογραφικές πράξεις, όπως ενοικιαστήριο, πληρεξούσιο, δάνειο. Βλ. επίσης *Εμπρός*, αρ. φ. 11, 29.1.1922. Μ. Κοντίδου, επί του ζητήματος της αγοράς των τουρκικών κτημάτων. Στο άρθρο αναφέρονται αγοραπωλησίες ενώπιον μουφτীদের, παρουσία μαρτύρων.

1029. *Έλεγχος*, 17.6.1926, όπου και η διαμαρτυρία του Γ. Μόδη για την αήθη συμπεριφορά των υπαλλήλων της τράπεζας απέναντι σε πολίτη που διαμαρτυρόταν για την άρνησή της να νομιμοποιήσει την ιδιοκτησία του.

1030. *Έλεγχος*, 29.4.1926: «Αγνοούνται νομίμως κεκτημένα δικαιώματα του κατέχοντος, παρέχεται η εξουσία εις άτομα, άτινα, ως υπάλληλοι της Τραπεζής, φροντίζουν διά το συμφέρον του αυθέντου των, ίνα υπό οιαδήποτε πρόσφαση κηρύττουν

Η καλλιέργεια της γης από πρόσφυγες με ησιόδειο άροτρο.

μέρους ενός ιδιωτικού φορέα, της τράπεζας, σε βάρος των πολιτών, ενώ παράλληλα εκφράζεται απορία για την εκχώρηση κρατικών δικαιωμάτων στην ιδιωτική τράπεζα.

Η ένταση μεταφέρεται γρήγορα στην ύπαιθρο, όπου ανακύπτουν διαφορές ανάμεσα σε χωριά προσφύγων και γηγενών, οι οποίες προσλαμβάνουν ξεχωριστές διαστάσεις στον τοπικό τύπο.¹⁰³¹ Έτσι, τον Οκτώβριο του 1926 δημιουργείται με έδρα τη Φλώρινα το Κεντρικό Γραφείο Ανταλλαγής Δυτικής Μακεδονίας,¹⁰³² το οποίο καλεί όσους δεν έχουν υποβάλει εμπρόθεσμα δικαιολογητικά για τις ανώμαλες δικαιοπραξίες, που έχουν συνολογήσει αναφορικά με τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά κτήματα, να υποβάλλουν τα αναγκαία πιστοποιητικά που τις νομιμοποιούν. Στη γνωστοποίηση επικρέμεται η απειλή κατάληψης του συγκεκριμένου αστικού ή αγροτικού ακινήτου μετά την παρέλευση της προθεσμίας που ορίζεται από το νόμο.

Η τελική ρύθμιση του ζητήματος των ανώμαλων δικαιοπραξιών γίνεται το 1927, οπότε και συστήνεται πενταμελής επιτόπια Επιτροπή σε κάθε πόλη ή κοινότητα, αποτελούμενη από τον πρωτοδίκη, τον πρόεδρο, έναν ανώτερο διοικητικό υπάλληλο του Εποικισμού, έναν αντιπρόσωπο των προσφύγων και έναν των εντοπίων, οι οποίοι θα ασχολούνταν με τις δικαιοπραξίες που στηρίζονταν σε απλά πωλητήρια και δεν υποβλήθηκαν σε Επιτροπές. Οι Επιτροπές, μετά από επιτόπια έρευνα, θα διαπίστωναν το βάσιμο των ισχυρισμών των δικαιούχων και θα παραχωρούσαν στον καθένα τόση γη, όση απαιτούνταν για να συμπληρωθεί ο τοπικός προσφυγικός κλήρος. Σύμφωνα με το νόμο, οι αγορές άνω των 100 στρεμμάτων αγροτικού τουρκικού κλήρου δε νομιμοποιούνταν, ενώ αναγνωρίζονταν οι δικαιοπραξίες που αφορούσαν αγροτικά ακίνητα έως 10 στρεμμάτων, εφόσον αυτά αναγνωρίστηκαν με αποφάσεις των Επιτροπών των Πρωτοδικείων, κατά το Ν.Δ. της 24.4.1923.¹⁰³³

αυτά κατά το δοκούν τους νομίμους τίτλους ως δήθεν ακύρους και να αρπάζουν κατά τον συντομώτερον τρόπον την περιουσίαν του κόσμου... φόβοι ότι κανείς ιδιοκτήτης δεν μπορεί να είναι ήσυχος ότι το κτήμα του δε θα χαρακτηρισθεί ανταλλάξιμον... Με τέτοιου είδους ενέργειες η Τράπεζα διδάσκει την αυθαιρεσίαν...».

1031. *Έλεγχος*, 31.12.1926, όπου και η διαμάχη στο Αρμενοχώρι Φλώρινας. Βλ. επίσης *Έλεγχος*, 17.6.1926, όπου η χειροδικία των κατοίκων Νεβολιάνης και Μαχαλά Φλώρινας.

1032. *Έλεγχος*, 30.10.1926.

1033. *Φωνή του Λαού*, 21.9.1927.

Γ. Η περίπτωση της Φλώρινας

1. Η αρχική υποδοχή των προσφύγων στη Φλώρινα, μέσα από τον τοπικό τύπο

Οι πληροφορίες που μας παρέχει ο τοπικός τύπος της Φλώρινας του έτους 1922 μας δημιουργούν την εντύπωση ότι το προσφυγικό πρόβλημα στην περιοχή ήρθε να προστεθεί σε μια άλλη σειρά μακροχρόνιων προβλημάτων. Συγκεκριμένα, μαθαίνουμε ότι η οικονομική κρίση, που οφειλόταν στον πόλεμο, έκανε τους ανθρώπους να λιμοκτονούν,¹⁰³⁴ οι συμμορίες των Τουρκαλβανών ή των ανυπότακτων ληστών λυμαίνονταν την περιοχή¹⁰³⁵ ενώ η απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών δεν είχε γίνει, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι γεωργοί να είναι ακτήμονες.¹⁰³⁶ Μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης, στις 30 Ιανουαρίου του 1923 και την ίδρυση του αυτόνομου οργανισμού αποκατάστασης προσφύγων, η οποία επικυρώθηκε με το Ν.Δ. της 17.12.1923, άρχισε η αναχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών από τη Μακεδονία, υπό την εποπτεία μικτών υποεπιτροπών που συγκροτήθηκαν σε διάφορες περιοχές. Τα ρεύματα των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Καύκασο έφτασαν στην Ελλάδα από το 1919 έως τον Μάρτιο του 1923. Οι προϋποθέσεις αποκατάστασης, που δημιουργούσε η Σύμβαση της Ανταλλαγής, άρχισαν να υλοποιούνται μετά το Μάιο του 1924. Η περιοχή της Φλώρινας δεν επιλέχθηκε από τους πρόσφυγες στις αρχικές τους περιπλανήσεις: οι πρώτες μαρτυρίες που υπάρχουν και αφορούν την εγκατάσταση 3.746 προσφύγων στο νομό, ανάγονται στο 1922. Οι επόμενες καταγραφές της Ε.Α.Π. αναφέρονται σε 3.423 άτομα για το 1923 και 7.016 για το 1925. Η πανελλαδική απογραφή του πληθυσμού το 1928 κατέγραψε σ' όλη την επαρχία της Φλώρινας 12.463 πρόσφυγες σε σύνολο 59.757 γηγενών.

Για την περιοχή της Φλώρινας, αρμόδια για την αναχώρηση των μουσουλμάνων ήταν η υποεπιτροπή Καϊλαριών, στην οποία υπαγόταν η υποδιοίκηση Φλώρινας. Η αναχώρηση των 2.762 μουσουλμανικών οικογενειών, δηλαδή των 14.320 ατόμων που καταγράφονται στις στατιστικές της «Επαρχίας Φλωρίνης» του 1923, ολοκληρώθηκε με αρκετές δυσκολίες από το Μάιο μέχρι τον Ιούλιο του 1924. Το κυριότερο από τα προβλήματα, που έπρεπε άμεσα να αντιμετωπιστεί, ήταν η απόπειρα σλαβοποίησης πολλών Τουρκογενών Μουσουλμάνων της περιοχής με προφανή στόχο την εξαίρεσή τους από την ανταλλαγή και τη διατήρηση των περιουσιών τους.

Η ημερομηνία εγκατάστασης των πρώτων προσφύγων στη Φλώρινα δεν μπορεί να προσδιορισθεί με σαφήνεια. Η πρώτη μνεία γίνεται στην εφημερίδα *Εμπρός* του Παντελή Παπαθανασίου.¹⁰³⁷ Σε αυτήν, οι κάτοικοι του χωριού Εξησού διαμαρτύρονται για την εγκατάσταση Καυκασιωτών στο σχολείο της κοινότητας και για την αδυναμία του να λειτουργήσει. Το θέμα συνεχίζεται τον Μάρτιο, αφού έχει υποβληθεί πρόταση μετακίνησης των προσφύγων στη Φλώρινα και εγκατάστασής τους στο λιθόκτιστο κτίριο. Η Γενική Διοίκηση Κοζάνης, όμως, δηλώνει ότι η μετακίνηση των προσφύγων από το σχολείο θα γίνει μόνο αν εξευρεθούν στο χωριό οικήματα για την εγκατάστασή τους.

Οι αφίξεις προσφύγων στην πόλη της Φλώρινας φαίνεται ότι πύκνωσαν τον Σεπτέμβριο του 1922.¹⁰³⁸ Στην πόλη είχε ήδη συστηθεί η *Επιτροπή περιθάλψεως τραυματιών εφέδρων και εξευρέσεως εργασίας*, με πρόεδρο το Νομάρχη, η οποία δεχόταν εισφορές πολιτών. Οι πρόσφυγες, κατά την εφημερίδα *Φλώρινα*,

1034. *Φλώρινα*, αρ. φ. (30), 7.7.1922, όπου και η αναφορά στην απαγόρευση εξαγωγών σιτηρών, η οποία παραβιάζεται από τους επιτηδείς και αρ. φ. (35) 7, 11.8.1922, όπου αναγράφονται τα περί τιμών των σιτηρών και προτείνεται η ίδρυση δύο σταθμών ελέγχου στη Μπάνιστα και στο Τσέροβο.

1035. *Φλώρινα*, αρ. φ. (31) 3, 14.7.1922, όπου και η αναφορά στον συμπαγή όγκο των Τουρκαλβανών ληστών, αρ. φ. (35), 7, 11.8.1922, όπου γίνεται λόγος για την εξόντωση της συμμορίας Ραμαδάν στο σερβικό έδαφος και η εφημερίς *Εμπρός*, αρ. φ. (35), 25.10.1922, όπου και η αφήγηση όσων συνέβησαν στο χωριό Ρόσνα από ανυπότακτους λιποτάκτες και όσα διέπραξε η βουλγαρική συμμορία στην Κλομποτσάνη της Πρέσπας.

1036. *Φλώρινα*, αρ. φ. (30) 2, 7.7.1922, όπου ο Φ. Δραγούμης ζητά οριστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών Φλωρίνης, ως βουλευτής και αρ. φ. (34), 6, 5.8.1922, άρθρο του Δραγούμη στο οποίο τονίζει ότι η Φλώρινα, ως αγροτικός νομός, πρέπει να κατοικείται από μικροϊδιοκτήτες, μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι θα αισθάνονται αλληλέγγυοι προς το κράτος.

1037. *Εμπρός*, 29.1.1922.

1038. *Φλώρινα* (38), 10, 3.9.1922, (41) 13, 21.9.1922, *Εμπρός*, (32), 27.9.1922, 33, 4.10.1922.

έφταναν στην πόλη στις 21 Σεπτεμβρίου. Οι επίτροποι θα έπρεπε να συνεργασθούν με τις αρχές, για την επίταξη των οθωμανικών σχολείων και των δωματίων που περίσσευαν στις οικίες των Μουσουλμάνων, «οι οποίοι εις την ευρυχωρίαν των ρουφούν τον βαρύ γλυκύν των περιφρονούντες τα πάντα».¹⁰³⁹

Ο ίδιος αρθρογράφος αναφέρεται στην τεχνητή κρίση στέγης, η οποία αποσκοπούσε στην αποτροπή της επίταξης των δωματίων.¹⁰⁴⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και οι επισημάνσεις της εφημερίδας *Εμπρός*,¹⁰⁴¹ η οποία στηλίτευε την άρνηση των εντοπίων ιδιοκτητών να προσφέρουν στέγη στους πρόσφυγες. Επίσης, στις στήλες της εφημερίδας *Φλώρινα*, ο Γεώργιος Μόδης εκφραζόταν με σεβασμό για τους πρόσφυγες¹⁰⁴² και εξέφραζε την οργή του για τους Τούρκους. Από το σημείο αυτό και πέρα, στην αρθρογραφία του τοπικού τύπου κυριαρχούν τα πεπραγμένα των Επιτροπών που ασχολούνταν με την προσφυγική αποκατάσταση. Αρχικά, καταγράφονταν όσα συγκεντρώθηκαν από την *Επιτροπή προς Συλλογήν σιτηρών*¹⁰⁴³ από τα χωριά της περιοχής. Έπειτα, προσδιορίζεται από τον Νομαρχούντα, Β. Αγοραστό, το ποσό που μαζεύτηκε στο πλαίσιο του εράνου και το οποίο καταβάλλεται στον ταμία της νέας επί της περιθάλψεως των προσφύγων Επιτροπής.¹⁰⁴⁴ Ο Μητροπολίτης Φλωρίνης Πολύκαρπος, ως πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων, δήλωσε σε έναν πολίτη, ο οποίος ζήτησε δημόσιο έλεγχο για τη διάθεση των προϊόντων του εράνου, ότι ο ίδιος ήταν εγγυητής της ορθής διαχείρισης και τον κάλεσε να συμμετάσχει μετέχοντας σε Επι-

Οικογένεια Κυριακίδη από την Αργυρούπολη του Πόντου στο χωριό Περίβλεπτος Δράμας.

1039. *Φλώρινα* 41, 13, 1.10.1922.

1040. *Φλώρινα* 42, 14, 1.10.1922, «Πολλά οικία από την ημέραν της ενάρξεως των εργασιών της Ε.Α.Π. ενοικιάσθησαν. Εφιστώμεν την προσοχήν των αρμοδίων επί του ζητήματος, διότι είναι αίσχος διά την κοινωνίαν μας να εκμεταλλεύονται μερικοί την δυστυχίαν των προσφύγων».

1041. *Εμπρός*, αρ. φ. 33, 4.10.1922, «Καραβανιαίς καραβανιαίς μας κουβαλούνται στην πόλη μας οι πρόσφυγες. Επιτροπαί και υποεπιτροπαί κατηρτίσθησαν διά την περιθάλψιν και στέγασιν των θυμάτων της τουρκικής θηριωδίας. Απροθυμία εξεδηλώθη εκ μέρους των ιδιοκτητών οικιών και δη χριστιανών, ως προς την διάθεσιν των περισσευόντων δωματίων και όχι μόνον απροθυμία αλλά και κάτι χειρότερον, όπερ αποφεύγομε να χαρακτηρίσομεν. Καταφεύγουν δηλονότι εις διάφορα τεχνάσματα, ίνα παριστάνουν στα μέλη της αρμοδίας Επιτροπής ότι το σπίτι τους δεν χωράει. Ένα από τα τεχνάσματά των αυτά είναι και οι εικονικοί ενοικιαστές... Η τοιαύτη διαγωγή των ιδιοκτητών μαρτυρεί αναισθησίαν και έλλειψιν ανθρωπισμού. Οι τοιούτοι ιδιοκτήται πρέπει να κατανοήσουν καλώς ότι η επιτέλεσις ενός καθήκοντος, όταν δεν γίνεται αφ' εαυτής, επιβάλλεται. Και αι περιστάσεις συγχωρούν πάσαν βίαν και παν μέτρον...».

1042. *Φλώρινα*, αρ. φ. 43, 15, 8.10.1922: «Η εμφάνισις των Μικρασιατών προσφύγων μας απεκάλυψε όλας τας πληγάς που μπορούν να σκεπάσουν την ζωήν και όλα τα σκοτεινά βάραθρα, μέχρι των οποίων μπορεί να καταπέσει ο άνθρωπος... ενώπιον της συμφοράς των η δυστυχία μας είναι ασήμαντος... Μυριάδες ευπόρων οικογενειών, αι οποίαι εβίωσαν εις τα ευτυχέστερα μέρη της γης, βρέθησαν έξαφνα εις τους πέντε δρόμους... και να φανταστεί κανείς ότι υπάρχουν ακόμα και σήμερα άνθρωποι, οι οποίοι συμπαθούν ή συγχωρούν τους δημιουργούς της ανηκούστου αυτής καταστροφής. Εις τους παχυδέρμους θεατάς της Μικρασιατικής τραγωδίας θα επετρέπετο ίσως να ευχηθεί κανείς παρομοίαν συμφοράν, διά να ίδουν αν και τότε αι νοσηραί συμπάθειαι των θα εξηκολούθουν να στρέφονται προς τους υπευθύνους της καταστροφής των».

1043. *Φλώρινα*, αρ. φ. 43, 15, 8.10.1922: «Η Επιτροπή συνέλεξε από τα εξής χωριά την κάτωθι ποσότητα: Μπάνιτσα σίτος οσμάρια 200, Τσέρροβο 75, Ζαμπέρδανη 30, Ρόσνα 70, Βοσταράνη 230, Νεοκάζη 127, Βέρμπενη 66, Πετοράκη 10, Α&Κ. Κάλενη 35, Ποπόζανη 142, Α. Κλέστινα 144, Αγ. Παρασκευή 80, Κ. Κλέστινα 40, Βοσταράνη φασόλια οκάδες 800, Νεοκάζη ομοίως 200».

1044. *Φλώρινα* 45, 17, 22.10.1922. Το ποσό ανέρχεται σε 16.751,75 δραχμές.

Πρόσφυγες κατά την αρχική εγκατάσταση στη Μακεδονία.

τροπές.¹⁰⁴⁵ Οι έρανοι υπέρ των προσφύγων στα χωριά συνεχίστηκαν.¹⁰⁴⁶ Συλλέγονταν επίσης σιτηρά¹⁰⁴⁷ και προσφέρονταν καθημερινό συσσίτιο στους πρόσφυγες από τον Διοικητή του Συντάγματος, Γραβάνη.

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1922 νέο κύμα προσφύγων έφτασε διά της ταχείας αμαξοστοιχίας στην πόλη, ο αριθμός των οποίων υπολογιζόταν από την εφημερίδα *Εμπρός* σε 473 άτομα.¹⁰⁴⁸ Την εγκατάστασή τους επιλήφθηκε ο Κουμπάρης, πρόεδρος της επί της στεγάσεως των προσφύγων Επιτροπής, και φιλοδοξούσε να τους εγκαταστήσει ως το τέλος της ημέρας. Την ίδια μέρα αναμένονταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, και άλλοι 500 πρόσφυγες. Για την προσωρινή σίτισή τους, η Επιτροπή εράνων συνέλλεγε εκ νέου σιτηρά από τα χωριά.¹⁰⁴⁹ Ο χειμώνας που ενέσκηψε, ήταν εξαιρετικά βαρύς και αυτό είχε ως συνέπεια την επιδείνωση της κατάστασης των προσφύγων, παρά το γεγονός ότι οι έρανοι συνεχίστηκαν. Παράλληλα, συστήθηκε και η *Επιτροπή Διατροφής προσφύγων Φλώρινης*, η οποία διενήργησε δημοπρασίες για την ανακούφιση του πληθυσμού και διένειμε κλινοσκεπάσματα και άλλα είδη.¹⁰⁵⁰ Την ίδια χρονική περίοδο, η Νέβεσκα προέβη στην κατάθεση της ερανικής εισφοράς.¹⁰⁵¹ Η πολιτογράφηση των προσφύγων και η απόδοση ελληνικής ιθαγένειας σε αυτούς ξεκίνησε στις 19.10.1922,¹⁰⁵² δημιουργώντας νέα δημογραφικά δεδομένα.

2. Η κατηγοριοποίηση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα, μπορούν να ομαδοποιηθούν σε πέντε κατηγορίες: πρόκειται για τους Θρακιώτες, οι οποίοι ανέρχονταν σε 733 οικογένειες, τους Μικρασιάτες που έφταναν τους 909, οι οποίοι ανέρχονταν σε 728 οικογένειες, τους Πόντιους του Καυκάσου, οι οποίοι ανέρχονταν σε 778 οικογένειες και, τέλος, τους πρόσφυγες από διάφορες άλλες περιοχές του μείζονος Ελληνισμού, από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στο Νομό Φλώρινας 22 οικογένειες.

3. Θεσμικές παρεμβάσεις στο ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων στη Φλώρινα

Οι διαδικασίες αποκατάστασης των προσφύγων προϋπέθεταν ορισμένη διοικητική οργάνωση. Έτσι, συγκροτήθηκε το 1926 το Γραφείο Εποικισμού Φλώρινας, το οποίο υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Διεύθυνσης Εποικισμού Δυτικής Μακεδονίας, με έδρα την Κοζάνη, που ανήκε στο Υπουργείο Προνοίας και Περιθάλψεως. Ο Εποικισμός αναλάμβανε την κατασκευή, επισκευή και διαρρύθμιση οικημάτων και κτιρίων για την εγκατάσταση των προσφύγων, την προμήθεια, συντήρηση και μεταφορά των κτηνών, γεωργικών εργαλείων και σπόρων και τη συντήρηση απόρων οικογενειών μετά την πρώτη τους εγκατάσταση.¹⁰⁵³

Στη δικαιοδοσία του Γραφείου υπάγονταν 42 οικισμοί, από τους οποίους οι 19 ήταν αμιγείς και οι 23 μικτοί. Το 1926 ο Πάγκαλος κατήργησε το Υπουργείο Προνοίας και Περιθάλψεως, αποβλέποντας στη μείωση των εξόδων. Ο τοπικός τύπος, ειδικά εκείνος που ακολουθούσε την πολιτική γραμμή των Φιλελευθέρων,

1045. «Ας είναι βέβαιοι οι προσφέροντες τον οβολόν των υπέρ των προσφύγων, ότι δεν γίνεται κατάχρησις αλλά καλή διαχείρισις. Όσοι δε των πολιτών νομίζουσι τον εαυτόν των ικανόν να εργασθή υπέρ των προσφύγων και έχουν την θέλησιν, ας δηλώσουν αυτό εις ημάς, ως Προέδρου των Επιτροπών, διά να τους διορίσωμεν εις τας διαφόρους Επιτροπάς».

1046. *Φλώρινα*, αρ. φ. 45, 17, 22.10.1922: «Ο έρανος στο Πισοδέρι, στον οποίο μετέχουν ο Πρωτοδίκης Εμμανουήλ Κασσωτάκης, ο Γ. Μόδης και ο Ν. Χάσος, αποφέρει καρπούς αφού συλλέγονται 78 κλινοσκεπάσματα, μάλλινες κάλτσες και ιματισμός αξίας 7.000 δραχμών».

1047. Ομοίως Χασάνοβο 140 οσμάκια ανάμικτα, Ορτά-Ομπά 30, Ραχμανλή 20, Καμπάσνιτσα 40, Κλαδοράπη 40, Μπίτουσα 35, Οψίρινα 20, Αρμενοχώριον 140, Κλαμπούτσιστα 80, Νεγκοτσάνη 50.

1048. *Εμπρός*, αρ. φ. 35, 25.10.1922.

1049. *Εμπρός*, αρ. φ. 35, 25.10.1922: «Η Επιτροπή αποτελείται από τους Μ. Κοντίδη, Αντ. Ζώνη, Π. Χατζηλία, Θ. Χρησιτίδη και επικέπτεται τα χωριά Σέτινα, Παπαδιά και Κρουσοράτη».

1050. *Φλώρινα*, αρ. φ. 49, 21, 19.11.1922.

1051. *Φλώρινα*, αρ. φ. 49, 21, 19.11.1922, 62 βελέντσες, 150 ζεύγη κάλτσες, 8 παπλώματα.

1052. *Φλώρινα*, αρ. φ. 48, 12.11.1922.

1053. Πετσάλη, ό. π., σ. 11.

Ποντιακό συγκρότημα με παραδοσιακή ενδυμασία.

αντιμέτωπise αρνητικά την απόφαση αυτή,¹⁰⁵⁴ με το σκεπτικό ότι το πλήγμα θα ήταν ουσιαστικό για την αστική αποκατάσταση, η οποία περιλαμβανόταν στις δικαιοδοσίες του Υπουργείου.

4. Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην πόλη της Φλώρινας

Τη διαχείριση της αστικής αποκατάστασης, έως το 1926, είχε το Υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας και Περιθάλψεως σε συνεργασία με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και τη Νομαρχία. Στο πλαίσιο της αστικής αποκατάστασης, την πρώτη περίοδο, επισκευάσθηκαν συνολικά 120 οικήματα για τη στέγαση προσφυγικών οικογενειών. Ως τα τέλη του 1926, είχαν προχωρήσει ικανοποιητικά οι εργασίες για τη δημιουργία ενός αστικού προσφυγικού οικισμού στην πόλη της Φλώρινας και τριών νέων αγροτικών οικισμών, του Νέου Καυκάσου, του Σιδηροδρομικού Σταθμού Βεύης και του Σιδηροδρομικού Σταθμού Φλωρίνης (Μεσονησίου). Ο αστικός συνοικισμός Φλώρινας περιελάμβανε κτίσματα πρώτης κατηγορίας, για την εγκατάσταση των προσφύγων σε δικές τους οικίες, δεύτερης κατηγορίας, στα οποία εγκαταστάθηκαν οικογένειες προσφύγων με ενοίκιο και, τέλος, τα κατεχόμενα από τους πρόσφυγες. Τα κτίσματα της πρώτης κατηγορίας ανέρχονταν σε 387 και της δεύτερης σε 323. Το Προσφυγικό Νοσοκομείο αρχίζει να λειτουργεί τον Ιούνιο του 1925.¹⁰⁵⁵

Μετά το 1926 και την κατάργηση του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας, την αστική αποκατάσταση διαχειρίσθηκε κατ' αποκλειστικότητα η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σε συνεργασία με την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων, την Εθνική Τράπεζα, που είχε τη διαχείριση των ανταλλαξίμων, και τη Νομαρχία Φλώρινας. Το έτος 1928 διατέθηκε από την πολιτεία το ποσό των 3.870.000 για την ανέγερση 100 πρόσθετων οικιών στον δεύτερο αστικό συνοικισμό Φλώρινας. Το ζήτημα της ανέγερσης του τρίτου προσφυγικού συνοικισμού Φλώ-

1054. *Ελεγχος*, 14.1.1926: «Η ύπαρξις του Υπουργείου Προνοίας είναι αναγκαιοτάτη, διότι η αποστολή αυτού έγκειται εις την περίθαλψιν και αποκατάστασιν των αστών προσφύγων, διά τους οποίους δεν έχει ληφθεί καμία φροντίς αντιθέτως προς τους αγρότας πρόσφυγας, δι' ους ασχολούνται η Ε.Α.Π. και το Υπουργείον Γεωργίας».

1055. Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Κυριακίδης, σ. 11.

ρινας, σε οικοπέδο που προοριζόταν για τη δημιουργία δημοτικού πάρκου βορείως της πόλεως μεταξύ των δύο άλλων αστικών προσφυγικών συνοικισμών, δίχασε την κοινωνία της πόλης.¹⁰⁵⁶ Το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου ανήκε στην Εθνική Τράπεζα και η ανέγερση του τρίτου αστικού προσφυγικού συνοικισμού θα γινόταν με φροντίδα του Π. Καλλιγά. Στο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης η κυρίαρχη μερίδα ανθίσταται στην παραχώρηση του οικοπέδου για τον σκοπό που προαναφέρθηκε, επικαλείται λόγους αισθητικής, δρομολογεί την εκποίηση του οικοπέδου και όταν οι πιέσεις από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων, τη Γενική Διοίκηση και το Νομάρχη εντείνονται, καταγγέλλει παραβίαση του σχεδίου πόλεως, υπό της Κρατικής Αστικής Στεγάζσεως, και υποβάλλει τηλεγραφική διαμαρτυρία στο γραφείο του Πρωθυπουργού και στο Υπουργείο Εσωτερικών και Συγκοινωνιών, με το επιχείρημα ότι παραβιάζεται το δικαίωμα του Δημοτικού Συμβουλίου να τροποποιεί αυτό αποκλειστικά το σχέδιο πόλεως.¹⁰⁵⁷ Μετά από παρέμβαση του Νομάρχη και εν μέσω των αντεγκλήσεων της Δημοτικής Αρχής, εγκρίθηκε η τροποποίηση του σχεδίου πόλεως και, επομένως, η ανέγερση του τρίτου αστικού προσφυγικού συνοικισμού, η οποία αρχίζει το 1933.

Παρόλα αυτά, η αστική αποκατάσταση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο εμφάνιζε βραδείς ρυθμούς συγκρινόμενη με την αγροτική. Ο τοπικός τύπος αναφέρεται στην πλήρη εγκατάλειψη των αστικών προσφυγικών οικογενειών στην πόλη της Φλώρινας, στην έλλειψη πόρων και μέσων διαβίωσης.¹⁰⁵⁸ Ακόμα, στηλιτεύει τόσο την πολιτική της Εθνικής Τράπεζας να εκποιεί τα ακίνητα που περιήλθαν στη δικαιοδοσία της ως ανταλλάξιμα και στα οποία στεγάζονται οι αστοί πρόσφυγες όσο και την κακή κατάστασή τους, η οποία εγκυμονεί κινδύνους.

Στο πλαίσιο της αστικής αποκατάστασης επιπύουν και ζητήματα που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με τη διαμόρφωση του αστικού ιστού μετά την έλευση και στη διάρκεια της αποκατάστασης των προσφύγων. Τέτοιο είναι το ζήτημα της εκμίσθωσης ή παραχώρησης των ανταλλαξίμων για κοινωφελείς σκοπούς και ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας. Η εκχώρηση της διαχείρισης των ανταλλαξίμων περιουσιών στην Εθνική Τράπεζα δημιούργησε, σε τοπικό επίπεδο, τριβές¹⁰⁵⁹ αναφορικά με τις προτεραιότητες που έπρεπε να προτανεύσουν στο πλαίσιο της διαχείρισης αυτής.¹⁰⁶⁰ Έτσι, είναι συχνές οι παρεμβάσεις των τοπικών φορέων στο ζήτημα της παραχώρησης επ' ενοικίω ανταλλαξίμων περιουσιών για την ευόδωση κοινωφελών, κατά την εκτίμηση των τοπικών παραγόντων, σκοπών, οι οποίες οδηγούν σε μετωπικές αντιπαραθέσεις με την τράπεζα ή οι αιτήσεις για παραχώρηση ανταλλαξίμων κτημάτων στο Δημόσιο, με σκοπό τη στέγαση σχολείων ή ιδρυμάτων.¹⁰⁶¹ Αντεγκλήσεις προκύπτουν και σε ιδιωτικό επίπεδο, αφού πολλοί ιδιώτες καταγγέλλουν ως υπερβολικά τα μισθώματα που επιβάλλει η τράπεζα σε αυτούς που εκμισθώνουν ανταλλάξιμα κτήματα. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης συστήνεται δευτεροβάθμια Επιτροπή, η οποία εκδικάζει εφέσεις κατά των αποφάσεων της τράπεζας περί του ύψους των μισθωμάτων.¹⁰⁶² Το ουσιαστικό θεσμικό καθεστώς της αστικής αποκατάστασης θα αρχίσει να διαμορφώνεται μόλις το 1939, με το Β.Δ. της 29.9.1939.¹⁰⁶³

5. Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων

Για την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων πραγματοποιήθηκε η καταγραφή των μουσουλμανικών κτημάτων. Μετά την κύρωση του Νόμου 4399/1929, ξεκίνησε μια μακροχρόνια διαδικασία διανομής των

1056. ΠΣΔΣ, 22.6.1931, σ. 51.

1057. ΠΣΔΣ, 6.10.1933, 347, σ. 42

1058. *Ελεγχος*, 14.1.1926.

1059. Οι θέσεις του *Ελέγχου* δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ενός μακροσκελούς διαλόγου με τη *Φωνή του Λαού*, η οποία υπεραμυνόταν των χειρισμών της Εθνικής Τράπεζας.

1060. *Ελεγχος*, 27.5.1926.

1061. *Ελεγχος*, 11.6.1926, «πιστεύομεν ότι η Εθνική Τράπεζα δεν θα θελήσει να παρεμβάλλη δυσκολίας εις εν εθνικόν έργον, αφού άλλωστε δεν πρόκειται να διατρέξουν κίνδυνον τα συμφέροντά της ή τα συμφέροντα των προσφύγων. Η αποζημιώσεις, πάντως, θα καταβληθή».

1062. *Ελεγχος*, 27.5.1926.

1063. Σ. Ηλιάδου-Τάχου, *Η αστική αποκατάσταση των Μοναστηριωτών προσφύγων και η δημιουργία των προϋποθέσεων της εγκατάστασής τους στη Φλώρινα..*

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

γεωργικών εκτάσεων στους πρόσφυγες. Αργότερα, δόθηκαν κτήματα και σε γηγενείς του νομού, ανάλογα με τα ιδιάζοντα προβλήματα κάθε περιοχής, τις παράνομες δικαιοπραξίες που είχαν προηγηθεί και τις τριβές που δημιουργήθηκαν όχι μόνο μεταξύ προσφύγων και γηγενών, αλλά και μεταξύ των μελών των ιδίων των τοπικών Επιτροπών που είχαν συγκροτηθεί.

α) Καταμερισμός προσφύγων στις αμιγείς προσφυγικές κοινότητες

Στην απογραφή του 1920, επτά χωριά, που κατοικήθηκαν έπειτα αποκλειστικά από πρόσφυγες, εμφανίζουν μηδενικό μουσουλμανικό πληθυσμό. Μια πιθανή εκδοχή γι' αυτό θα ήταν ότι είχαν εγκαταλειφθεί νωρίτερα, π.χ. μετά το 1912, από τους μουσουλμάνους. Πρόκειται για τα χωριά:

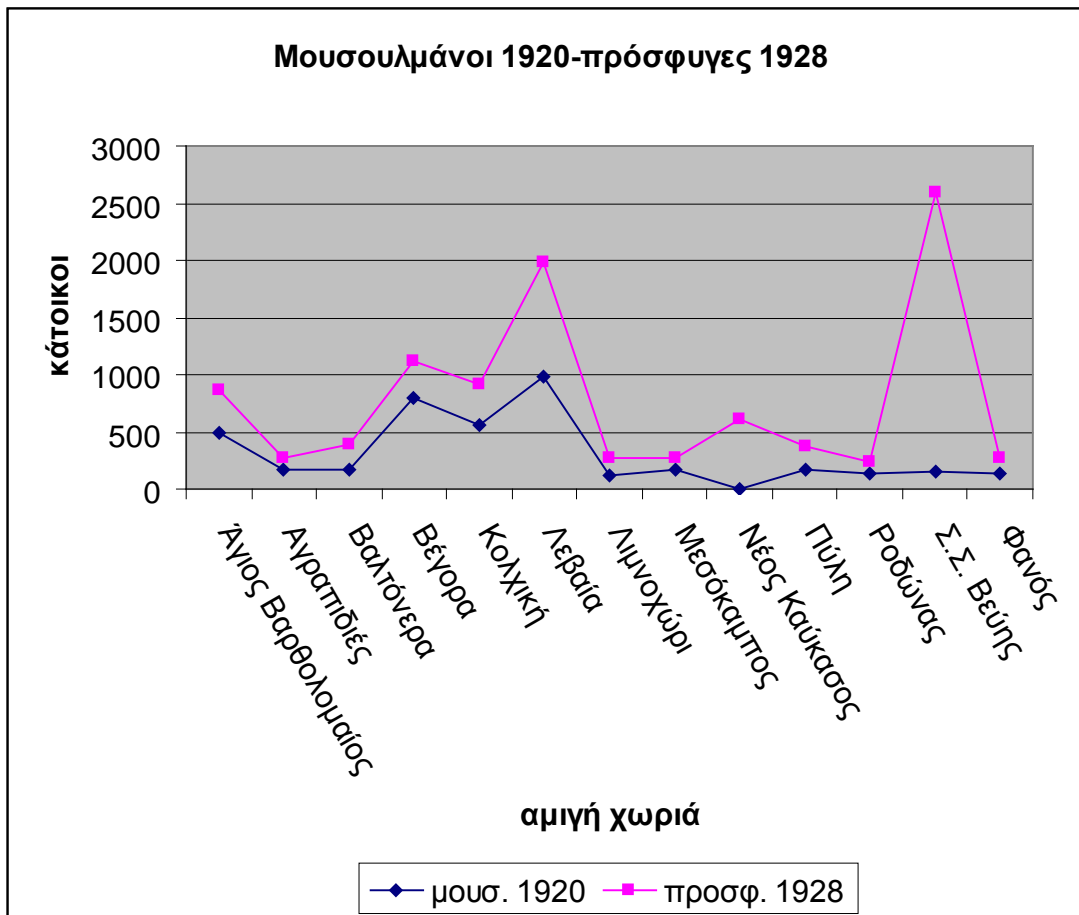
α) Κιοσελέρ	ε) Σώτερ
β) Κολάρτζα	στ) Οκιλιμέρ
γ) Κέναλη	ζ) Τσαλτζιλάρ
δ) Μουραλάρ	

Φαίνεται ότι, το 1928, η εγκατάσταση των προσφύγων είχε ολοκληρωθεί στα εξής μουσουλμανικά χωριά και είχαν εγκατασταθεί συνολικά 6.104 πρόσφυγες:

Παλαιό όνομα	1928
Βαρθολώμ	371
Γκορτσικόν	102
Κάτω Νεβολιάνη	219
Νόβιγκραδ	315
Πλησεβίτσα	352
Έλεβιτς	1.002
Τσερκέζκιοι	148
Ορτά Ομπά	102
Κέναλη	604
Βίνιανη	207
Γκιούλενιτς	110
Σ.Σ. Βεύης	2.450
Σπάντσα	122

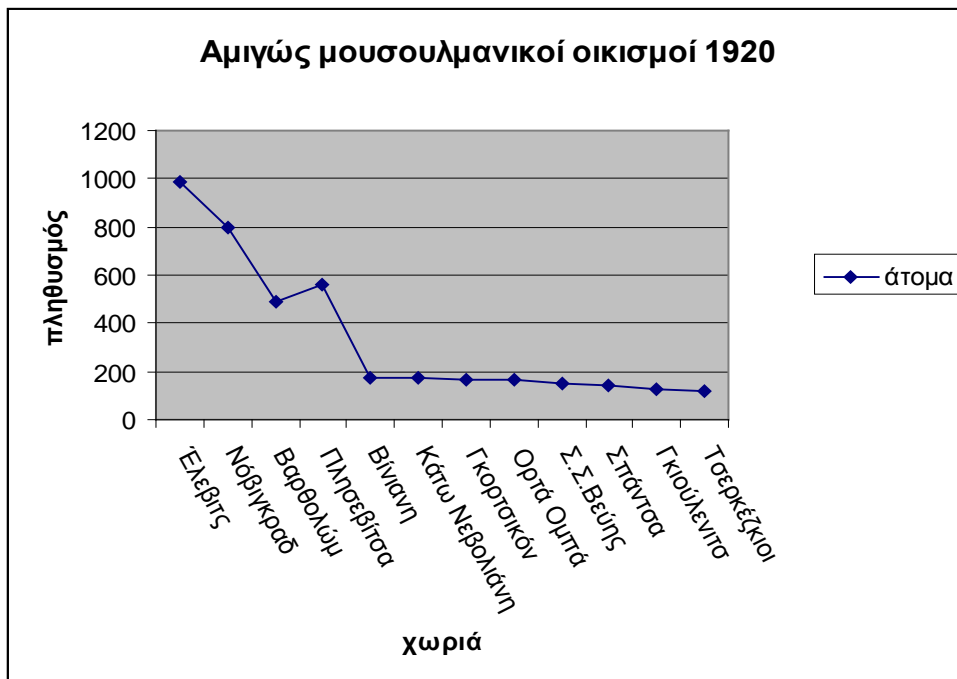
Η σχέση ανάμεσα στον μουσουλμανικό πληθυσμό του 1920 και στον προσφυγικό πληθυσμό του 1928 αποδίδεται στο γράφημα:

Παρατηρούμε ότι οι πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν το 1928, ήταν στους περισσότερους οικισμούς όσοι και οι μουσουλμάνοι, εκτός από τη Λεβαία, το Νέο Καύκασο και τον Σιδηροδρομικό Σταθμό της Βεύης. Οι δύο τελευταίοι, μάλιστα, οικισμοί δημιουργήθηκαν από την Ε.Α.Π. σε κτήματα μουσουλμανικών κοινοτήτων από την αρχή.

Σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές για τα αμιγώς προσφυγικά χωριά, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν ήταν το 1928 κατά 2.056 περισσότεροι από τους μουσουλμάνους που αποχώρησαν.

Οι αμιγώς μουσουλμανικοί οικισμοί, που αποτέλεσαν τον πυρήνα της εγκατάστασης των προσφύγων, βρίσκονταν οι 5 στην πεδιάδα της Φλώρινας (Ν. Καύκασος, Μεσόκαμπος, Κολχική, Άγιος Βαρθολομαίος, Σ. Σταθμός Βεύης) και οι 11 στην πεδιάδα του Αμυνταίου (Φανός, Ροδώνας, Αγραπιδιές, Αντίγονο, Βεγόρα, Φαράγγι, Μανιάκι, Φιλώτας, Βαλτόνερα, Λεβαία, Λιμνοχώρι, Σωτήρ). Ο καταμερισμός τους στον χάρτη του νομού καταδεικνύει την παρουσία των προσφυγικών οικισμών στα βορειοανατολικά, μακριά από τους ορεινούς όγκους, κοντά στις πεδιάδες και τις οδικές αρτηρίες. Τα χωριά με αμιγή μουσουλμανικό πληθυσμό το 1920 ήταν τα εξής:

Το σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού στα αμιγώς μουσουλμανικά χωριά το 1920 ήταν 4.048 άτομα:

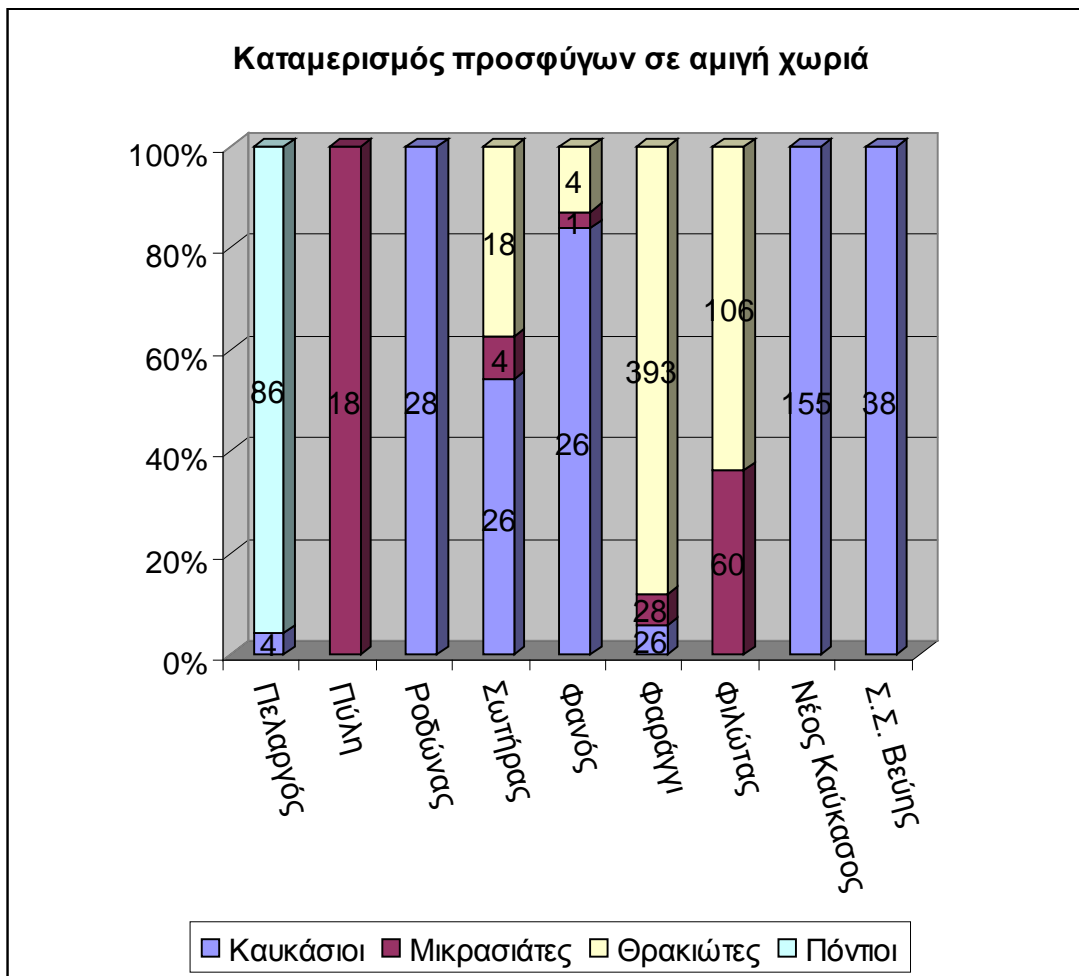
A/A	Νέο όνομα	Παλιό όνομα
1.	Άγιος Βαρθολομαίος ¹⁰⁶⁴	Βαρθολώμ
2.	Αγραπιδιές ¹⁰⁶⁵	Γκόρτσικον
3.	Αντίγονο ¹⁰⁶⁶	Κιοσελέρ
4.	Βαλτόνερα ¹⁰⁶⁷	Κάτω Νεβόλιανη
5.	Βέγορα ¹⁰⁶⁸	Νόβιγκραδ, Νέογρατ
6.	Κολχική ¹⁰⁶⁹	Πλεσεβίτσα
7.	Λεβαία ¹⁰⁷⁰	Έλεβιτς
8.	Λιμνοχώρι ¹⁰⁷¹	Τσερκέζκιοϊ
9.	Μανιάκι ¹⁰⁷²	Κολάρτζα
10.	Μεσόκαμπος ¹⁰⁷³	Ορτά Ομπά
11.	Ν. Καύκασος ¹⁰⁷⁴	-
12.	Ροδώνας ¹⁰⁷⁵	Γκιούλενιτς
13.	Σ.Σ. Βεύης ¹⁰⁷⁶	-
14.	Σωτήρας ¹⁰⁷⁷	Σώτερ
15.	Φανός ¹⁰⁷⁸	Σπάντσα
16.	Φαράγγι ¹⁰⁷⁹	Οκιλιμέρ
17.	Φιλώτας ¹⁰⁸⁰	Τσαλτζιλάρ

Επομένως, οι Καυκάσιοι εγκαταστάθηκαν στα Βαλτόνερα, αποτέλεσαν το 80% των προσφύγων στο Λιμνοχώρι, το 5% των προσφύγων στις Αγραπιδιές, το 50% των προσφύγων στον Άγιο Βαρθολομαίο και το 100% στην Κολχική. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στον Μεσόκαμπο (20%), στο Αντίγονο (90%), στη Βεγόρα (30%), στη Λεβαία (40%) και στο Μανιάκι (5%). Οι Πόντιοι εγκαταστάθηκαν στο Λιμνοχώρι (20%), στις Αγραπιδιές (75%), στον Μεσόκαμπο (79%), στο Αντίγονο (6%), στον Άγιο Βαρθολομαίο (50%), στη Λεβαία (25%) και στο Μανιάκι (95%). Οι Θρακιώτες εγκαταστάθηκαν στις Αγραπιδιές (25%), στον Μεσόκαμπο (1%), στο Αντίγονο (5%) και στη Λεβαία (35%).

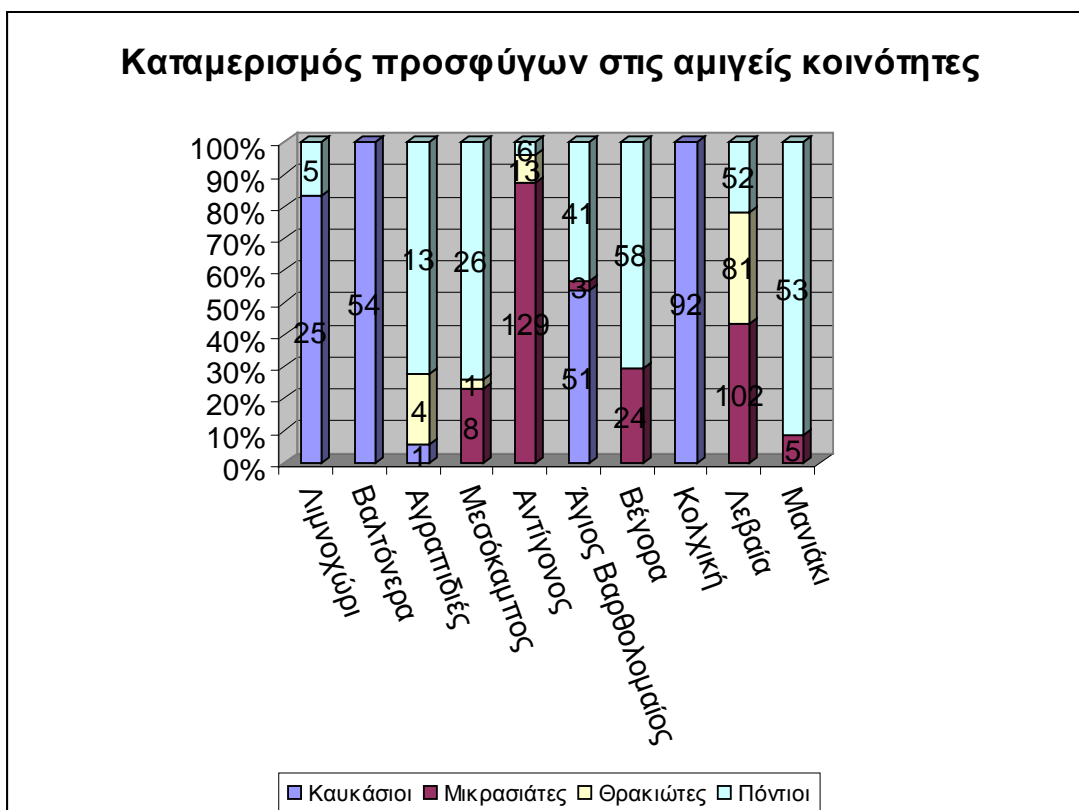
-
1064. Βαρθολώμ (παλαιά ονομασία). Βαρθολομαίος, σύμφωνα με το Β.Δ. 19.12.1918, Φ.Ε.Κ. Α259/1918. Βαρθολομαίος, σύμφωνα με το Δ. 9.2.1926, Φ.Ε.Κ. Α55/1926. Άγιος Βαρθολομαίος (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 12.3.1928, Φ.Ε.Κ. Α81/1928. Αποτελείται από τους συνοικισμούς Αγίου Βαρθολομαίου και του Σ.Σ. Βεύης, αποσπασθέντα συνοικισμό από την κοινότητα Βεύης, σύμφωνα με το Δ. 11.9.1928, Φ.Ε.Κ. Α194/1928.
1065. Γκόριτσκον (παλαιά ονομασία). Αγραπιδιές (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 24.8.1931/Φ.Ε.Κ. Α301/1931. Προέρχεται από την κοινότητα Αετού.
1066. Κιοσελέρ (παλαιά ονομασία), σύμφωνα με το Β.Δ. 19.12.1918, Φ.Ε.Κ. Α260/1918. Αντίγονος, σύμφωνα με το Δ. 11.9.1928/Φ.Ε.Κ. Α193/1928. Αντιγονεία, σύμφωνα με το Β. Δ. 6.10.1949, Φ.Ε.Κ. Α253/1949. Υπήχθη στο Νομό Φλώρινας από το Νομό Κοζάνης, επαρχία Εορδαίας με Α. Ν. 2086/1939, Φ.Ε.Κ. Α493/1939.
1067. Κάτω Νεβόλιανη (παλαιά ονομασία). Βαλτόνερα (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 4.9.1933, Φ.Ε.Κ. Α260/1933.
1068. Νόβιγκραδ (παλαιά ονομασία). Νέογρατ, σύμφωνα με το Β.Δ. 19.12.1918, Φ.Ε.Κ. Α259/1918. Βέγορα (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 9.2.1926, Φ.Ε.Κ. Α55/1926.
1069. Πλεσεβίτσα (παλαιά ονομασία). Πλησεβίτσα, σύμφωνα με το Β.Δ. 19.12.1918, Φ.Ε.Κ. Α259/1918. Κολχική (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 19.7.1928, Φ.Ε.Κ. Α156/1928.
1070. Έλεβιτς (παλαιά ονομασία). Έλλεβη, σύμφωνα με το Β.Δ. 19.12.1918, Φ.Ε.Κ. Α259/1918. Λακκιά, σύμφωνα με το Δ. 31.8.1926, Φ.Ε.Κ. Α346/1926. Λεβαία (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Π.Δ. 500/22.9.1988, Φ.Ε.Κ. 226/10.10.1988.
1071. Τσερκέζκιοϊ (παλαιά ονομασία). Άγιοι Θεόδωροι (ονομασία με τον ερχομό των προσφύγων), Λιμνοχώρι (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 18.7.1934, Φ.Ε.Κ. Α295/1934.
1072. Κολάρτζα (παλαιά ονομασία). Κολάρτζη, σύμφωνα με το Β.Δ. 19.12.1918, Φ.Ε.Κ. Α260/1918. Μανιάκη (νέα ονομασία), σύμφωνα με Δ. 20.1.1927/Φ.Ε.Κ. Α18/1927. Υπήχθη στο Νομό Φλώρινας από το Νομό Κοζάνης, επαρχία Εορδαίας, με Α.Ν. 2086/1939, Φ.Ε.Κ. Α493/1939.
1073. Ορτά Ομπά (παλαιά ονομασία). Μεσόκαμπος (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Δ. 24.8.1931/Φ.Ε.Κ. Α301/1931.
1074. Νέος Καύκασος, σύμφωνα με το Δ. 3.5.1925, Φ.Ε.Κ. Α114/1925.
1075. Γκιούλενιτς (παλαιά ονομασία). Ροδώνας (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Β.Δ. 24.8.1931, Φ.Ε.Κ. Α301/1931.
1076. Σ.Σ. Βεύης, σύμφωνα με το Δ. 9.2.1926, Φ.Ε.Κ. Α55/1926. Ανήκει στο συνοικισμό Αγίου Βαρθολομαίου.
1077. Σώτερ (παλαιά ονομασία). Σωτήρας (νέα ονομασία). Ανήκει στο Δήμο Αμυνταίου ως συνοικισμός Σωτήρα.
1078. Σπάντσα (παλαιά ονομασία). Φανός (νέα ονομασία), σύμφωνα με το Π.Δ. 26.4.1933, Φ.Ε.Κ. Α104/1933.
1079. Οκιλιμέρ (παλαιά ονομασία). Φαράγγι (νέα ονομασία).
1080. Τσαλτζιλάρ (παλαιά ονομασία). Φιλώτας (νέα ονομασία).

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

	1923		1926									
	Μουσουλμ.		Καυκάσιοι		Μικρασιάτες		Θρακιώτες		Πόντιοι		Διάφοροι	
Όνόματα	Οικ.	άτομα	Οικ.	άτομα	Οικ.	άτομα	Οικ.	άτομα	Οικ.	άτομα	Οικ.	άτομα
Πέτρες	69	400			5	53	20	89	13	53		
Μεσονήσι	0	0	27	84	53	269						
Σκλήθρο	170	1100	10	28			23	93				
Ανάργυροι	6	23	36	118					1	3		
Σκοπιά	59	350			22	89	3	16				
Αρμενοχώρι	6	40							36	146		
Νεοχωράκι	26	130	29	100	2	11						
Τριπόταμος	0	0	27	91							3	
Άνω Κλεινές	147	896			13	54	72	297	4	18	1	6
Κάτω Κλεινές	49	320	74	248			2	13			1	3
Μελίτη	90	370	20	62	10	43	2	15	24	76	1	5
Κάτω Καλλινίκη	0	0							24	81		
Πολυπλάτανος	11	45							29	111		
Αμμοχώρι	8	60	17	61	2	4			29	107		
Νίκη	16	81							18	68		
Λευκώνας	40	270			41	144						
Λαιμός	20	123			30	110					5	30

Η εγκατάσταση των διαφορετικής προέλευσης προσφύγων κατά οικισμό έχει ως εξής:

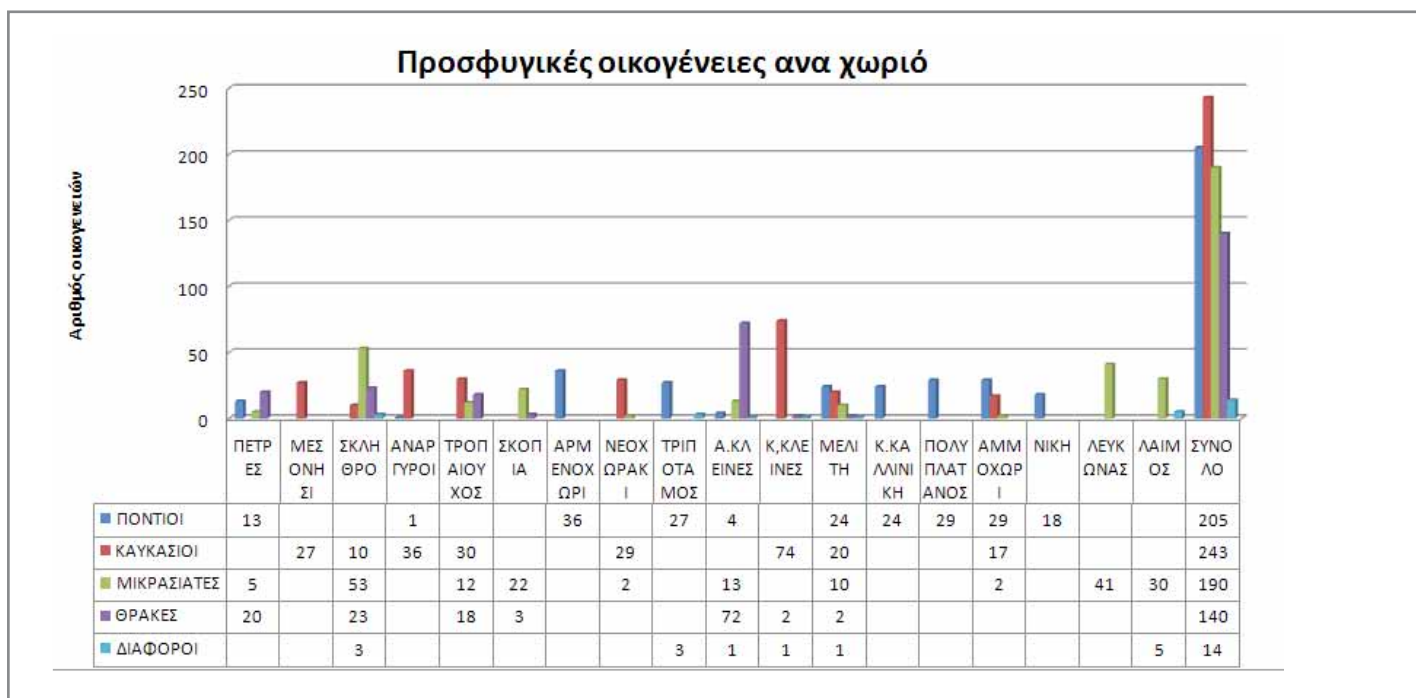

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Οι Καυκάσιοι εγκαθίστανται στον Πελαργό (2%), στον Ροδόνα (100%), στον Σωτήρα (55%), στον Φανό (81%), στο Φαράγγι (5%), στον Νέο Καύκασο (100%) και στον Σιδηροδρομικό Σταθμό Βεύης (100%). Οι Μικρασιάτες εγκαθίστανται στην Πύλη (100%), στον Σωτήρα (5%), στο Φαράγγι (3%), στον Φιλώτα (35%). Οι Θρακιώτες εγκαθίστανται στον Σωτήρα (40%), στον Φανό (15%), στο Φαράγγι (90%) και στον Φιλώτα (65%). Οι Πόντιοι εγκαθίστανται στον Πελαργό (90%).

β) Καταμερισμός των προσφύγων στις μικτές κοινότητες

Η δημογραφική σύνθεση των μικτών οικισμών αποδίδεται από τον πίνακα:

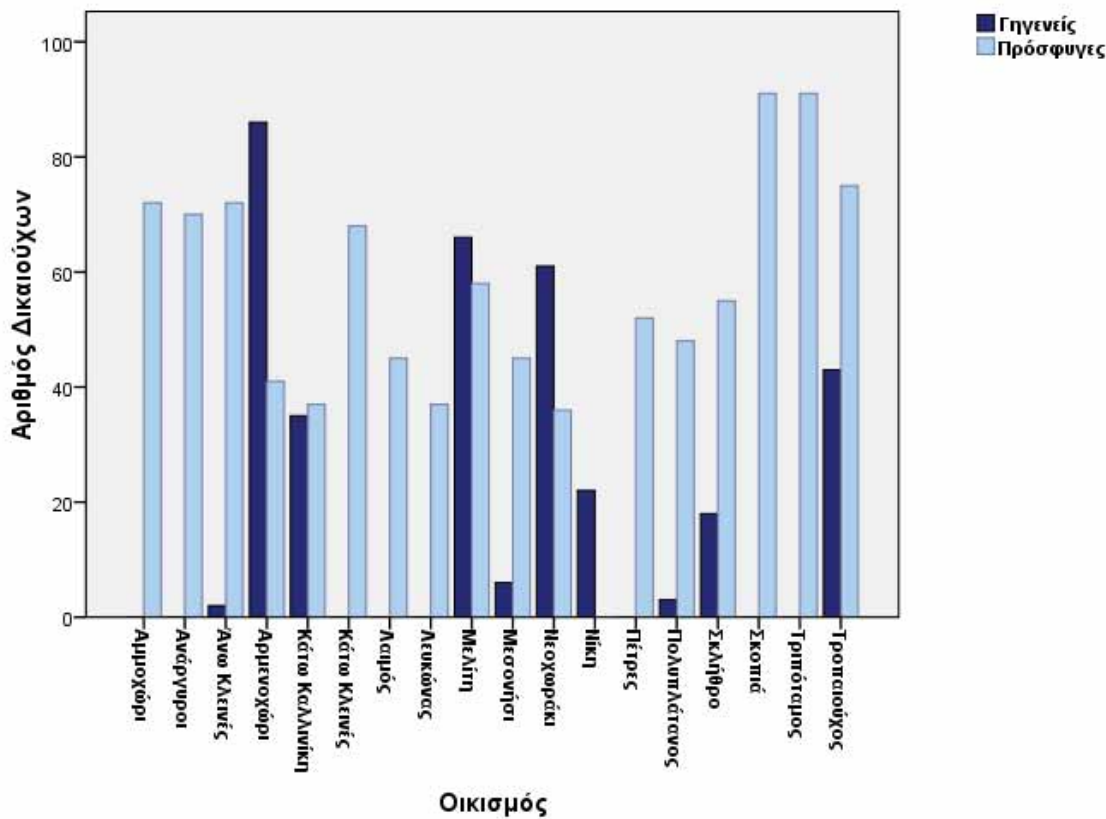

Διανομές γαιών

Η μετοίκηση προσφυγικού πληθυσμού στην περιοχή της Φλώρινας ακολουθήθηκε από μια διανομή γαιών προς αυτούς, ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής πληθυσμών και του κρατικού σχεδίου αποκατάστασης των προσφύγων. Οι πρώτες διανομές άρχισαν το 1923. Οι περισσότερες, όμως, ξεκίνησαν το 1928 και ολοκληρώθηκαν μέσα στη δεκαετία του '30. Στην Πρέσπα, οι διανομές άρχισαν τη δεκαετία του '30. Ωστόσο, η ολοκλήρωσή τους, εξαιτίας των δυσκολιών που ανέκυψαν, καθυστέρησε αρκετά χρόνια, ενώ σε ορισμένες περιοχές της Φλώρινας έγιναν περισσότερες από μία διανομές. Τις δεκαετίες 1950-60 έγιναν και οι διανομές των οικοπέδων. Οι πρόσφυγες του νομού θεωρήθηκαν, αρχικά, ως δικαιούχοι 30 στρεμμάτων. Η θέσπιση του Νόμου 4121/1929 προέβλεπε τον χαρακτηρισμό 14 χωριών της περιοχής ως παραμεθορίων, με προνόμια στην κάλυψη των αναγκών τους και με ιδιαίτερες φοροαπαλλαγές και τροποποιήσεις στο όριο του κλήρου που δικαιούνταν οι κάτοικοι, με αποτέλεσμα την οικονομική αναβάθμιση της περιοχής. Ωστόσο, η διανομή γαιών υπήρξε ανισομερής ανάμεσα στους δικαιούχους, ικανοποιώντας διάφορα κριτήρια που καθορίζονταν από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), π.χ. αν μετοικούσαν σε ορεινούς οικισμούς, ημιορεινούς ή πεδινούς, ο αριθμός των μελών οικογενείας κ.λ.π. Παράλληλα, στους μικτούς οικισμούς, έγινε διανομή γαιών σε γηγενείς κατοίκους ακτήμονες στο πλαίσιο της απαλλοτρίωσης. Αν επιχειρήσουμε να αναλύσουμε περαιτέρω την κατανομή των γαιών στους προσφυγικούς πληθυσμούς, θα προκύψουν τα εξής:

α) Μικτοί οικισμοί

Στους μικτούς οικισμούς παραχωρήθηκαν κτήματα τόσο στους πρόσφυγες όσο και σε ακτήμονες γηγενείς κατοίκους. Με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από την Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων της Νομαρχίας Φλώρινας και προήλθαν από έγγραφα τελικών διανομών στους οικισμούς αυτούς, μπορούμε να διακρίνουμε έναν πρώτο βαθμό ανάλυσης στη σύγκριση μεταξύ γηγενών και προσφύγων, στους οποίους διανεμήθηκαν γαίες στα χωριά αυτά.

Διανομές γαιών σε γηγενείς και πρόσφυγες στα μικτά χωριά.

Το γράφημα καταδεικνύει τους οικισμούς, στους οποίους δόθηκαν γαίες μόνο στον προσφυγικό πληθυσμό. Τα χωριά είναι τα εξής: Αμμοχώρι, Ανάργυροι, Κάτω Κλεινές, Λαιμός, Λευκώνας, Πέτρες, Σκοπιά και Τριπόταμος. Αντίθετα, στον οικισμό Νίκη κτήματα διανεμήθηκαν μόνο σε γηγενείς ακτήμονες. Από τα υπόλοιπα μικτά χωριά, στο Αρμενοχώρι, τη Μελίτη και το Νεοχωράκι περισσότεροι είναι οι γηγενείς κάτοικοι που πήραν κτήματα κατά τη διανομή γαιών. Αντίθετα, στις Άνω Κλεινές, στην Κάτω Καλλινίκη, στο Μεσσήσι, στον Πολυπλάτανο, στο Σκλήθρο και στον Τροπαιούχο υπερτερούν σημαντικά οι πρόσφυγες στη λήψη γαιών.

Τα ποσοστά των γηγενών και των προσφύγων σε σχέση με τον συνολικό αριθμό δικαιούχων για τα μικτά χωριά είναι τα εξής:

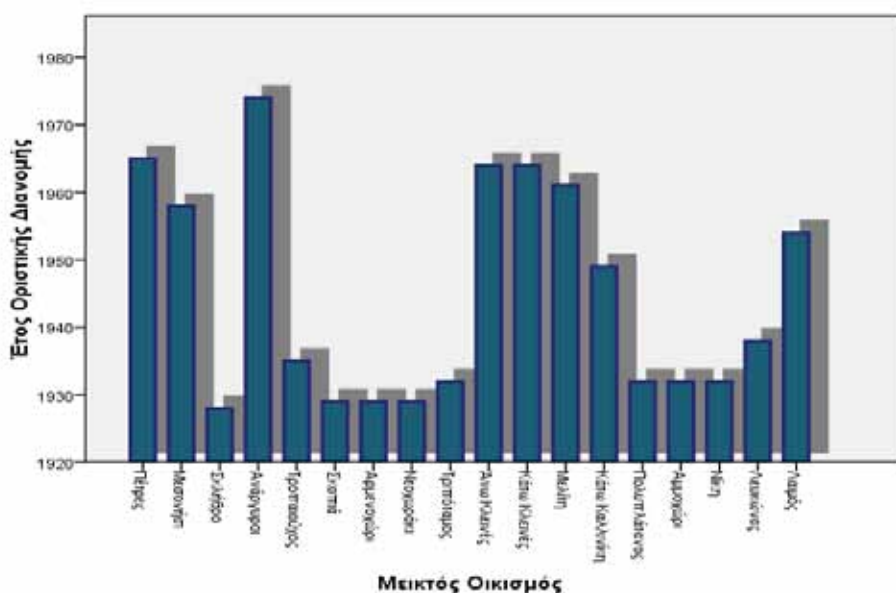
Οικισμός	Ποσοστό Γηγενών Δικαιούχων	Ποσοστό Προσφύγων Δικαιούχων
Αμμοχώρι	0%	100%
Ανάργυροι	0%	100%
Άνω Κλεινές	2,7%	97,3%

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Αρμενοχώρι	67,72%	32,28%
Κάτω Καλλινίκη	48,61%	51,39%
Κάτω Κλεινές	0%	100%
Λαιμός	0%	100%
Λευκώνας	0%	100%
Μελίτη	53,22%	46,78%
Μεσονήσι	11,77%	88,23%
Νεοχωράκι	62,89%	37,11%
Νίκη	100%	0%
Πέτρες	0%	100%
Πολυπλάτανος	5,81%	94,12%
Σκλήθρο	24,66%	75,34%
Σκοπιά	0%	100%
Τριπόταμος	0%	100%
Τροπαιούχος	26,44%	63,56%
Σύνολο	25,62%	74,38%

Πίνακας ποσοστού γηγενών και προσφύγων δικαιούχων γαιών.

Η οριστική διανομή γαιών στους μικτούς οικισμούς πραγματοποιήθηκε από το 1928 μέχρι το 1974, ένα αρκετά ευρύ διάστημα. Η διανομή οριστικοποιείται νωρίτερα στο Σκλήθρο ενώ ακολουθούν η Σκοπιά, το Αρμενοχώρι και το Νεοχωράκι το 1929, ο Τριπόταμος, ο Πολυπλάτανος, το Αμμοχώρι και η Νίκη το 1933, ο Τροπαιούχος το 1935, ο Λευκώνας το 1938, η Κάτω Καλλινίκη το 1949, ο Λαιμός το 1954, το Μεσονήσι το 1958, η Μελίτη το 1961, η Κολχική και ο Φιλώτας το 1963, οι Άνω και Κάτω Κλεινές το 1964 και οι Ανάργυροι το 1974. Τα έτη των οριστικών διανομών παραθέτονται στο γράφημα που ακολουθεί:

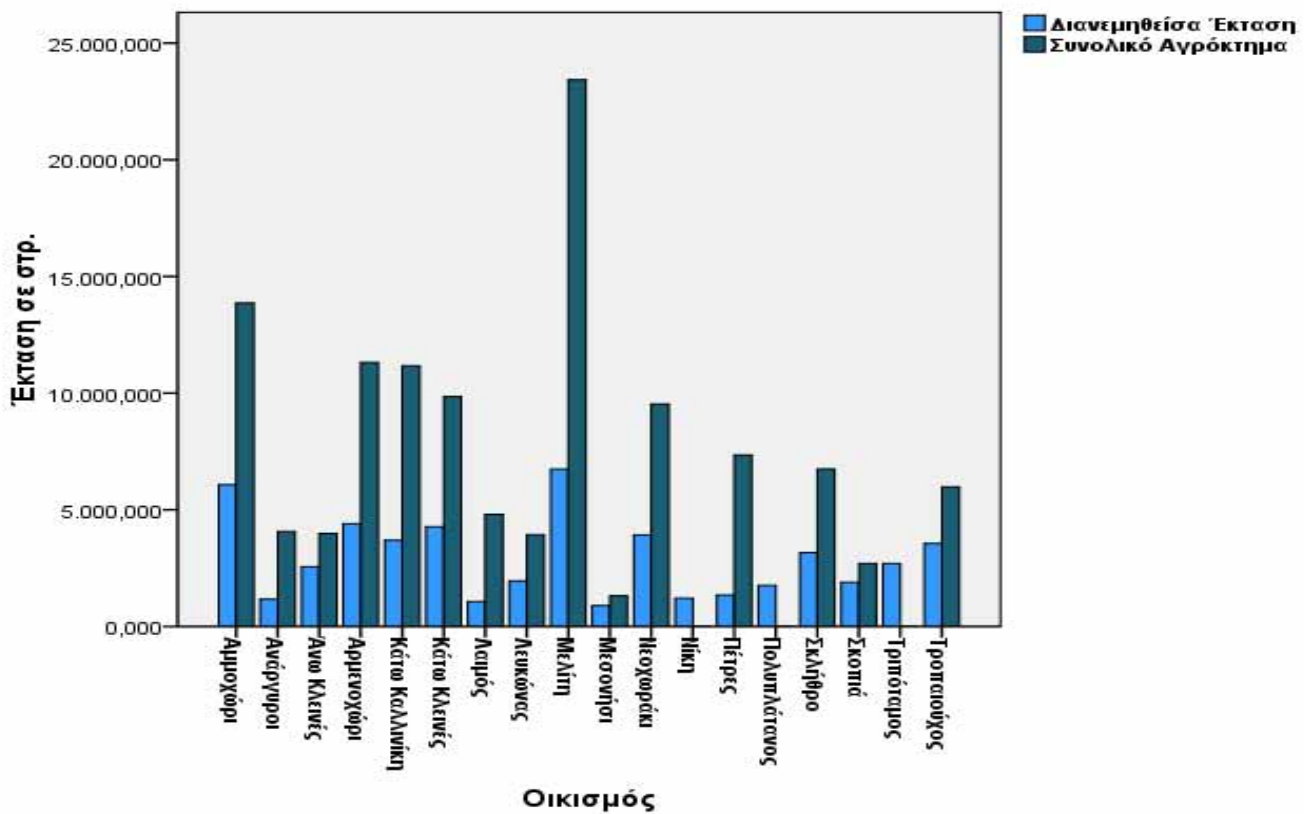

Έτη οριστικής διανομής στους μικτούς οικισμούς.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

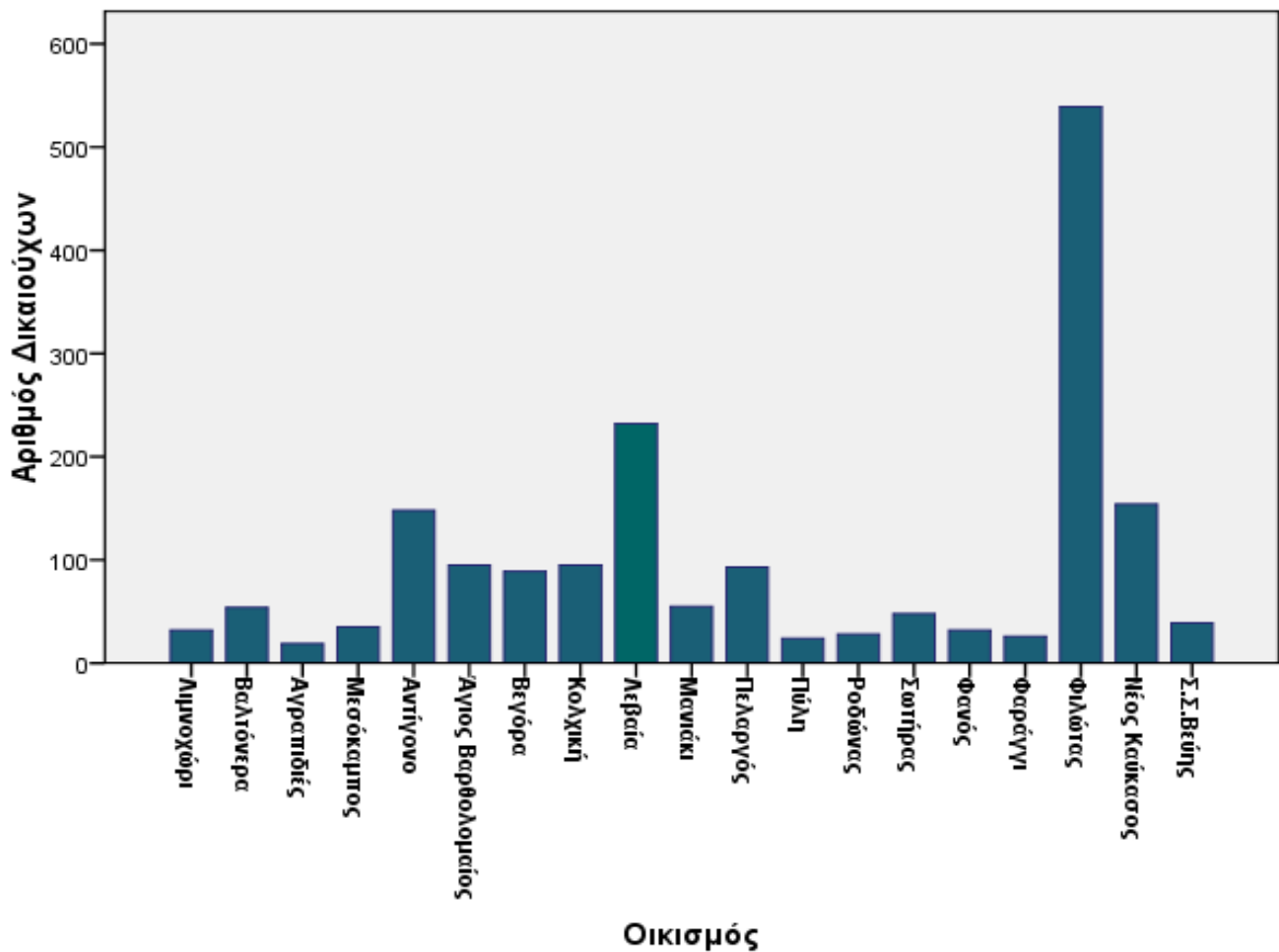
Στους δικαιούχους πρόσφυγες και γηγενείς διανεμήθηκαν τμήματα γης που ανήκαν στα συνολικά αγροκτήματα κάθε οικισμού. Η σχέση μεταξύ της διανεμηθείσας γης σε σχέση με το συνολικό αγρόκτημα κάθε οικισμού γίνεται φανερή στο παρακάτω σχεδιάγραμμα. Επιπλέον, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ποια αγροκτήματα θεωρούνται τα μεγαλύτερα και σε ποιες περιοχές έγινε η μεγαλύτερη διανομή γαιών. Επομένως, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο αγρόκτημα για τους μικτούς οικισμούς είναι αυτό της Μελίτης, όπου και γίνεται και η μεγαλύτερη διανομή γαιών τόσο σε πρόσφυγες όσο και σε γηγενείς κατοίκους. Ακολουθούν τα αγροκτήματα Αμμοχωρίου, Αρμενοχωρίου και Κάτω Καλλινίκης, με λίγο μικρότερα των Κάτω Κλεινών και του Νεοχωρακίου. Μικρότερης έκτασης είναι τα αγροκτήματα Πετρών, Σκλήθρου και Τροπαιούχου, ενώ ακολουθούν τα αγροκτήματα Λαιμού, Αναργύρων, Άνω Κλεινών, Λευκώνα και Σκοπιάς, με μικρότερα αγροκτήματα μικτού οικισμού αυτό του Μεσονήσιου. Για τα αγροκτήματα του Τριποτάμου, του Πολυπλατάνου και της Νίκης δε βρέθηκαν διασταυρώσιμα στοιχεία. Αντίστοιχα, όπως προαναφέρθηκε, η μεγαλύτερη διανεμηθείσα έκταση βρίσκεται στον οικισμό Μελίτης, με επόμενο το Αμμοχώρι. Μικρότερη έκταση διανεμήθηκε στους οικισμούς Αμμοχωρίου, Κάτω Κλεινών, Νεοχωρακίου και Τροπαιούχου, με αμέσως επόμενους τους οικισμούς των Άνω Κλεινών, Σκλήθρου και Τριποτάμου. Κτήματα με μικρότερη έκταση διανεμήθηκαν στους οικισμούς Σκοπιάς, Πολυπλατάνου και Λευκώνα. Στους υπόλοιπους οικισμούς (Ανάργυροι, Λαιμό, Μεσονήσι, Νίκη και Πέτρες) διανεμήθηκαν πολύ μικρότερες εκτάσεις.

Γράφημα διανεμηθεισών εκτάσεων σε σχέση με τα συνολικά αγροκτήματα στους μικτούς οικισμούς.

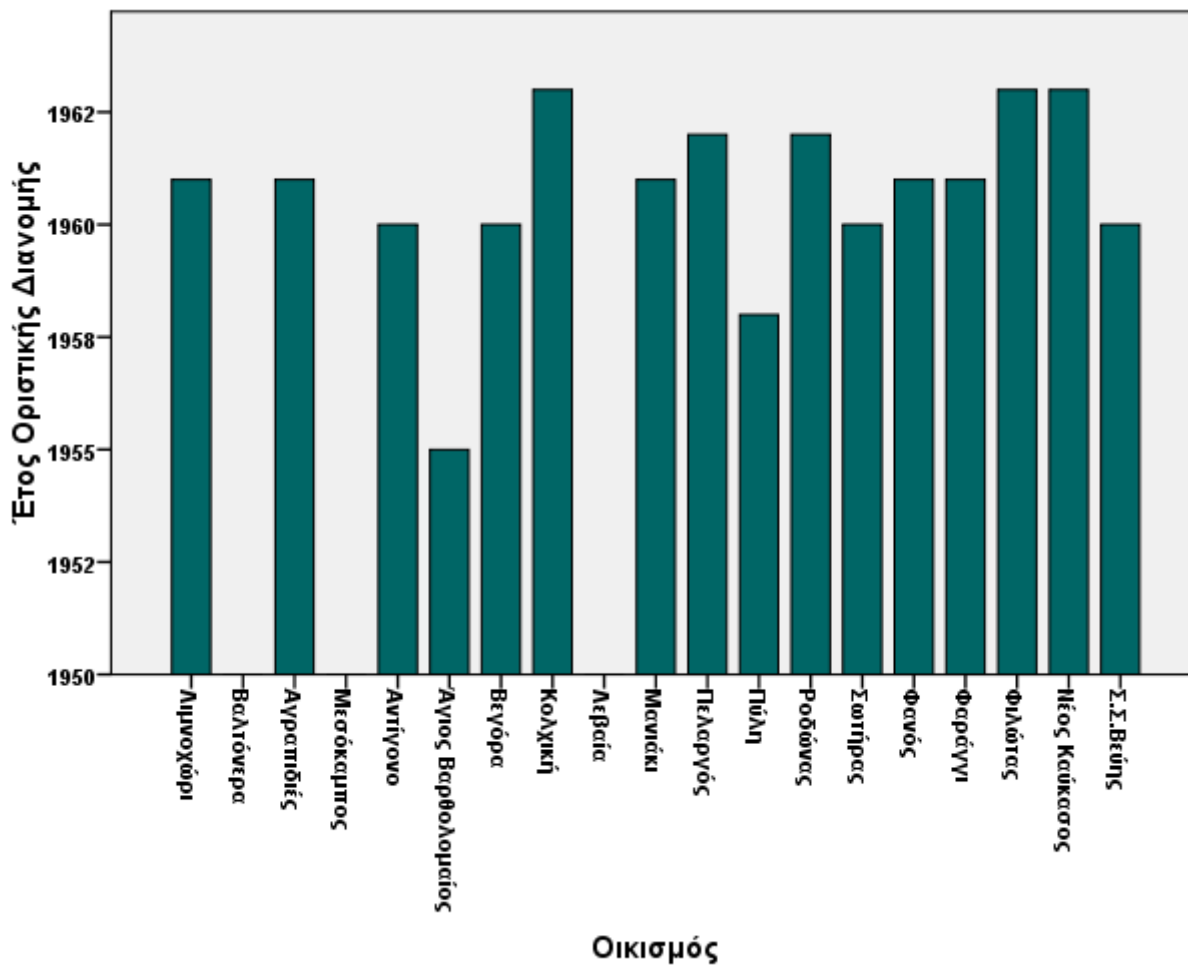
β) Αμιγώς προσφυγικοί οικισμοί

Οι αμιγώς προσφυγικοί οικισμοί προήλθαν από εγκατάσταση κατοίκων α) σε μη κατοικημένες περιοχές (Ν. Καύκασος, Σ.Σ. Βεύης), β) σε τουρκικά τσιφλίκια, γ) σε πρώην μουσουλμανικούς οικισμούς. Με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, οι δικαιούχοι γαιών στους οικισμούς αυτούς ήταν οι εξής:

Πρόσφυγες κάτοικοι, δικαιούχοι γαιών κατά την οριστική διανομή.

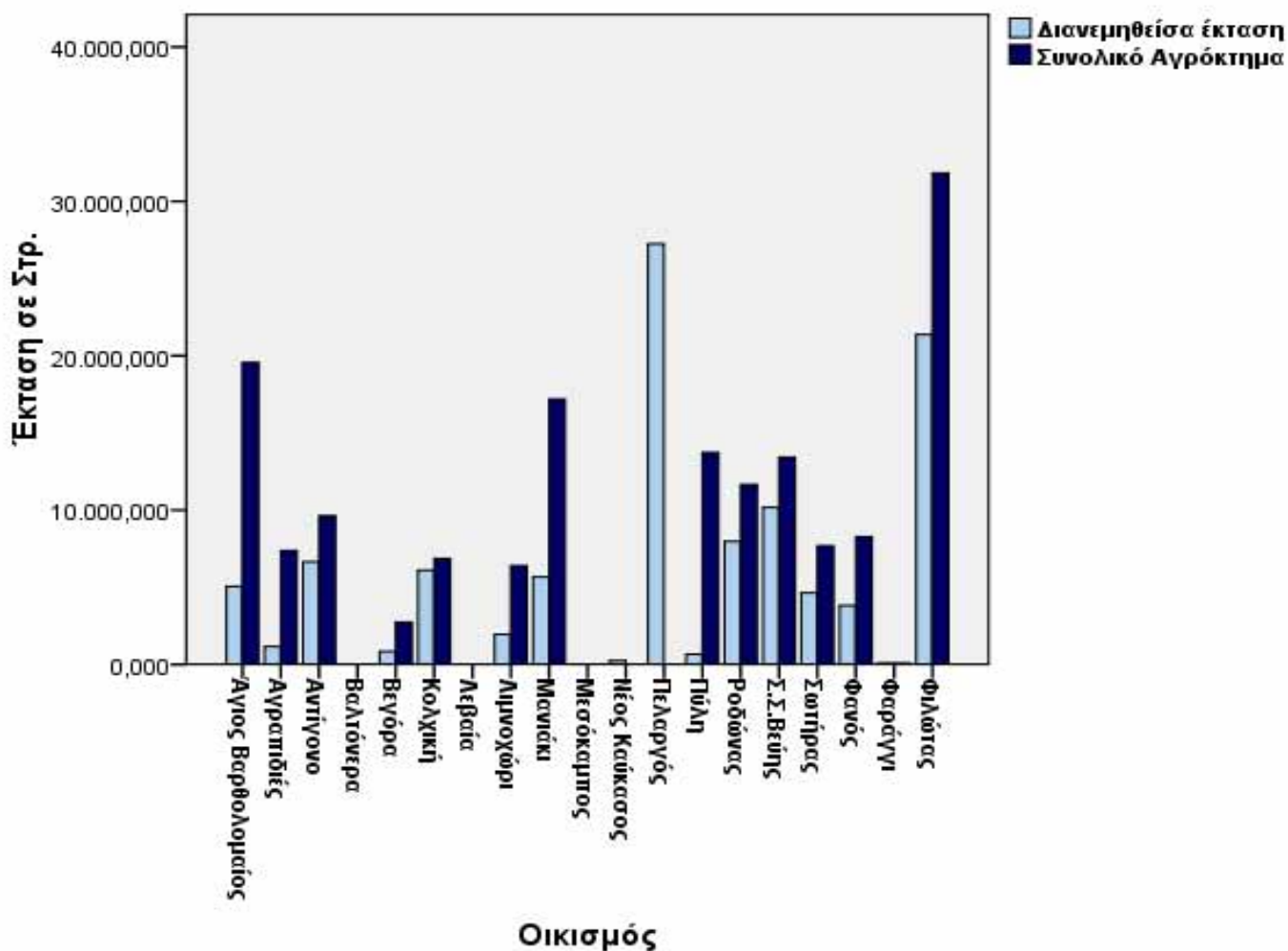
Οι δικαιούχοι κάτοικοι του Φιλώτα υπερτερούν κατά πολύ έναντι των κατοίκων των άλλων οικισμών, γεγονός που δικαιολογείται και από τη μεγάλη συγκέντρωση προσφυγικού πληθυσμού στον οικισμό αυτό. Ακολουθεί η Λεβαία, το Αντίγονο και ο Νέος Καύκασος, ενώ σε μικρότερο αριθμό λαμβάνουν κτήματα οι κάτοικοι των οικισμών Αγίου Βαρθολομαίου, Κολχικής, Βεγόρας και Πελαργού. Το Μανιάκι, ο Σωτήρας και τα Βαλτόνερα έχουν ακόμα μικρότερο αριθμό δικαιούχων γαιών, ενώ οι δικαιούχοι του Σ.Σ. Βεύης, Λιμνοχωρίου, Μεσοκάμπου, Αγραπιδιών, Πύλης, Ροδώνα, Φανού και Φαραγγιού είναι πολύ λιγότεροι.

Έτη οριστικής διανομής σε αμιγώς προσφυγικούς οικισμούς.

Επομένως, οι διανομές γαιών στους αμιγώς προσφυγικούς οικισμούς υλοποιούνται την περίοδο 1954-1964. Η καθυστέρηση θα πρέπει να αποδοθεί, κυρίως, στην αβελτηρία των κρατικών μηχανισμών αλλά και στην απουσία συνδικδικητών, κάτι που επιτάχυνε τις διαδικασίες στα μικτά χωριά, ή ακόμα και στην εμφυλιακή περίοδο και τα προβλήματά της. Είναι, μάλιστα, πιθανό να υπήρξε μέρος των σχεδίων του μετεμφυλιακού κράτους και του βασιλιά να ανταμείψει ή να επιβάλλει κυρώσεις. Πρώτα ολοκληρώθηκαν οι διαδικασίες στον Άγιο Βαρθολομαίο (1954), ακολούθησε το 1958 η Πύλη, το 1960 ο Αντίγονος, η Βεγόρα, το Μανιάκι, ο Ροδώνας και ο Σωτήρας, το 1961 ο Πελαργός, ο Φανός, ο Φιλώτας, το 1963 ο Νέος Καύκασος, ο Σταθμός Βεύης και, τέλος, το 1964 το Λιμνοχώρι και οι Αγραπιδιές. Για τα Βαλτόνερα, τον Μεσόκαμπο και τη Λεβαία δε στάθηκε δυνατό να βρεθούν στοιχεία, καθώς η έρευνα στα Αρχεία της Υπηρεσίας Εγγείων Βελτιώσεων δεν απέφερε καρπούς, είτε γιατί οι διαδικασίες δεν έχουν οριστικοποιηθεί και βρίσκονται σε εκκρεμότητα λόγω δικαστικών διαφορών είτε λόγω διαδικασιών δήμευσης εκτάσεων από το κράτος κατά τον Εμφύλιο είτε διότι τα στοιχεία απεκρύβησαν.

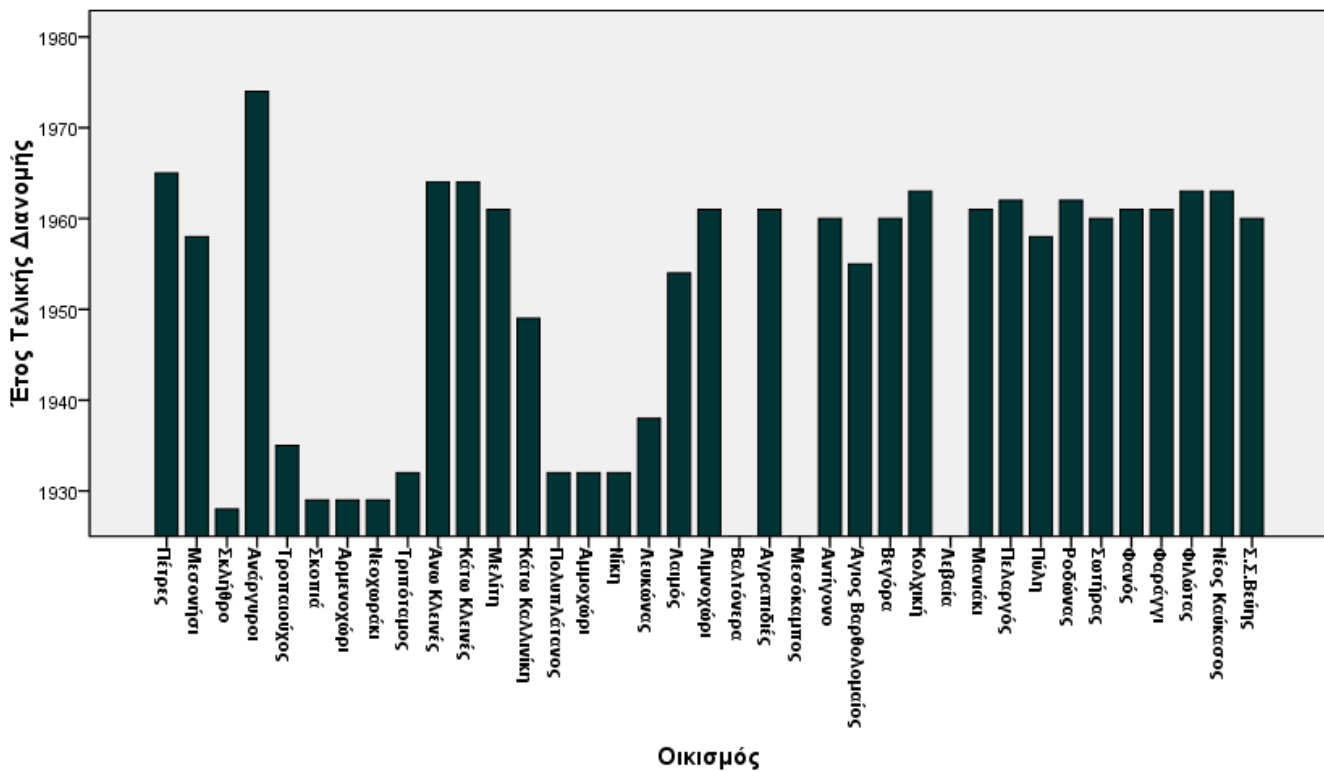
Τέλος, αναφορικά με το σύνολο των γαιών που διανεμήθηκαν στο πλαίσιο των οριστικών διανομών, διασώζονται πλήρη στοιχεία για τους εννέα οικισμούς, ενώ είναι σίγουρο ότι για τον Φιλώτα πραγματοποιήθηκε και δεύτερη, πλην της οριστικής, διανομή. Τα παρεχόμενα στοιχεία για το σύνολο των γαιών που διανεμήθηκαν ανά οικισμό μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι μεγαλύτερες εκτάσεις που δόθηκαν, ήταν εκείνες του Πελαργού, του Φιλώτα και σε πολύ μικρότερο μέγεθος του Αγίου Βαρθολομαίου, του Αντιγόνου, της Κολχικής, του Μανιακίου, του Ροδώνα, του Σωτήρα, του Φανού και του Σ.Σ. Βεύης. Αντίθετα, ελάχιστες είναι οι εκτάσεις που μοιράζονται στις Αγραπιδιές, τη Βεγόρα, το Λιμνοχώρι, το Νέο Καύκασο και την Πύλη. Στοιχεία για τα Βαλτόνερα, τη Λεβαία, τον Μεσόκαμπο και το Φαράγγι δε στάθηκε δυνατό να βρεθούν.

Γράφημα διανεμηθεισών εκτάσεων σε σχέση με τα συνολικά αγροκτήματα στους αμιγώς προσφυγικούς οικισμούς.

Συμπεράσματα

Αν εξετάσει κανείς, συνολικά, τα έτη στα οποία οριστικοποιήθηκε η διανομή γαιών στους οικισμούς όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το ζήτημα της διανομής λύθηκε πολύ πιο γρήγορα στους μικτούς οικισμούς, παρά στους προσφυγικούς. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα που ακολουθεί, οι περισσότεροι οικισμοί οριστικοποίησαν τις διανομές σε κατοίκους τους κατά τη δεκαετία 1960-1970, πολύ αργότερα από την αρχική διανομή γαιών της Ε.Α.Π., γεγονός που υποδεικνύει πιθανά προβλήματα στην τελική παράδοση των αγροκτημάτων στους δικαιούχους τους.

Έτη οριστικών διανομών σε μικτούς και προσφυγικούς οικισμούς.

Τα αποτελέσματα της προσφυγικής εγκατάστασης στη δημογραφική σύνθεση της περιοχής αλλά και στην οικονομική της συγκρότηση δεν άργησαν να διαφανούν. Οι καλλιεργημένες εκτάσεις του νομού από 244.968 στρέμματα που ήταν το 1923, αυξήθηκαν έως το 1929 σε 412.393 στρέμματα. Η παραδοσιακή καλλιέργεια των δημητριακών ενισχύθηκε και η αξία του παραγομένου κρασιού έφτασε το 1928 στο ύψος των 19.467.855 δραχμών. Η παραγωγή καπνού στην περιοχή σημείωσε εντυπωσιακή άνοδο, αφού οι 25.652 οκάδες του έτους 1922 έγιναν 274.472 οκάδες το 1929. Μέχρι το 1928 είχαν ιδρυθεί στη Φλώρινα 39 Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών με 7.599 μέλη, γεγονός που, παράλληλα με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, συνέβαλε στην αύξηση του εισοδήματος των αγροτών, αλλά και στη βελτίωση του επιπέδου της παραγωγής.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Συγκριτική προσέγγιση της δημογραφικής εξέλιξης των γηγενών, μικτών και προσφυγικών οικισμών του Νομού Φλώρινας

Η ανάλυση, που θα ακολουθήσει, αφορά στην παρουσίαση των δημογραφικών εξελίξεων στα γηγενή, μικτά και προσφυγικά χωριά της Φλώρινας καθώς και στη σύγκρισή τους. Για λόγους πρακτικούς αλλά και στατιστικούς, κρίθηκε απαραίτητος ένας διαχωρισμός σε χρονικές περιόδους. Αυτές είναι: α) 1920-1940, β) 1940-1961, γ) 1961-1981 και, τέλος, δ) 1981-2001.

α) Η χρονική περίοδος 1920-1940

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρατηρείται μία φανερό αύξηση του πληθυσμού για τα γηγενή, τα μικτά αλλά και τα προσφυγικά χωριά. Εξαίρεση σε αυτό αποτελεί η περίοδος 1920-1928 για τα μικτά χωριά, όπου εντοπίζεται μείωση του πληθυσμού κατά 7,1%. Έτσι, την περίοδο 1920-1940, τα προσφυγικά χωριά παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση πληθυσμού (95,1%), τα γηγενή παρουσιάζουν αύξηση κατά 30% και τα μικτά εμφανίζουν τη μικρότερη αύξηση, ποσοστού 20,3%. Αξίζει ακόμη να τονιστεί ότι στα μικτά χωριά ο πληθυσμός φαίνεται να αυξάνει υπερβολικά από το 1928 και μετά.

Για τα γηγενή χωριά, η αύξηση αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων. Στην περίπτωση των προσφυγικών χωριών, η έλευση των προσφύγων (οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα έως τότε μουσουλμανικά χωριά ήταν το 1928 κατά 2.056 περισσότεροι από τους μουσουλμάνους που αποχώρησαν) καθώς και η δημιουργία δύο νέων χωριών (Μανιάκι και Αντίγονο), των οποίων ο πληθυσμός συμπεριλήφθηκε στην απογραφή του 1940 και ανερχόταν συνολικά στα 1.026 άτομα, θα μπορούσαν να εξηγήσουν την αύξηση του πληθυσμού την περίοδο 1920-1941. Τέλος, αναφορικά με τα μικτά χωριά, αν και 6 (Σκλήθρο, Πέτρεις, Τροπαιούχος, Σκοπιά, Άνω Κλεινές και Λευκώνας) από τα 18 παρουσιάζουν μείωση του πληθυσμού τους, η γενική εικόνα είναι αυτή της αύξησης.

β) Η χρονική περίοδος 1940-1961

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο παρατηρείται μία γενικότερη καθοδική πορεία του πληθυσμού των γηγενών, των μικτών αλλά και των προσφυγικών χωριών. Αυτή παρουσιάζεται πολύ πιο έντονα στην περίπτωση των γηγενών χωριών, ενώ στην περίπτωση των μικτών χωριών παρατηρείται, μετά την κάθοδο, μία σταθεροποίηση του πληθυσμού. Στην περίπτωση των προσφυγικών χωριών, αν και η καθοδική τάση εμφανίζεται έντονα την περίοδο 1940-1951, παρατηρείται κατά τη δεκαετία 1951-1961 μία ανάκαμψη του πληθυσμού της τάξεως του 8%. Έτσι, την περίοδο 1940-1961, τα γηγενή χωριά χάνουν το 32,8% του πληθυσμού τους, τα προσφυγικά το 24,4%, ενώ τα μικτά το 16,9%. Τέλος, την περίοδο 1940-1951 τα γηγενή χωριά χάνουν το 28%, τα προσφυγικά το 27% και τα μικτά το 9,4% του πληθυσμού τους. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο παρατηρείται μία γενικότερη καθοδική πορεία του πληθυσμού των γηγενών, των μικτών αλλά και των προσφυγικών χωριών. Αυτή παρουσιάζεται πολύ πιο έντονα στην περίπτωση των γηγενών χωριών.

Η μείωση του πληθυσμού των γηγενών χωριών (32,8%) από το 1940-1960, θα μπορούσε να αποδοθεί στις κατοχικές περιπέτειες της περιοχής και στις επιπτώσεις του Εμφυλίου Πολέμου, οι οποίες, εκτός των άλλων, οδήγησαν στη μετανάστευση μεγάλου μέρους του πληθυσμού. Οι κατοχικές περιπέτειες και ο Εμφύλιος φαίνεται να επηρεάζουν ταυτόχρονα και τα προσφυγικά και τα μικτά χωριά την περίοδο 1940-1951, τα οποία χάνουν το 27% και 9,4% του πληθυσμού τους, αντίστοιχα. Αντίθετα, οι επιπτώσεις της Κατοχής και του Εμφυλίου καθώς και το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αμερική, τον Καναδά, τη Γερμανία αλλά και την Αυστραλία, το οποίο ξεκίνησε κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, δε φαίνεται να επηρεάζουν τα προσφυγικά χωριά, καθώς την περίοδο 1951-1961 ανακάμπτουν πληθυσμιακά, αυξάνοντας τον πληθυσμό τους σε ποσοστό 3,6%.

γ) Η χρονική περίοδος 1961-1981

Κατά την εικοσαετία 1961-1981 παρατηρείται μία καθοδική πορεία στον πληθυσμό των γηγενών και των μικτών χωριών. Και στις δύο περιπτώσεις, αυτή η τάση παρουσιάζεται πολύ πιο έντονα την περίοδο 1961-1971, ενώ κατά την περίοδο 1971-1981, κυρίως στην περίπτωση των μικτών χωριών, εντοπίζεται μία σταθεροποιητική τάση. Αντίθετα, η πληθυσμιακή εξέλιξη των προσφυγικών χωριών εμφανίζεται ως αύξουσα (κυρίως τη δεκαετία 1961-1971) και ελαφρώς σταθεροποιητική. Έτσι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο ο πληθυσμός των γηγενών χωριών μειώνεται κατά 35,3%, των μικτών κατά 29,5%, ενώ ο πληθυσμός των προσφυγικών χωριών αυξάνεται κατά 11,5%. Τέλος, την περίοδο 1961-1971, ο πληθυσμός των γηγενών χωριών μειώνεται κατά 29,1%, των μικτών κατά 25,5%, ενώ ο πληθυσμός των προσφυγικών χωριών αυξάνεται κατά 10,6%. Το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Γερμανία, την Αυστραλία, την Αμερική και τον Καναδά φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στη μείωση του πληθυσμού των γηγενών –κυρίως- αλλά και των μικτών χωριών, αφού κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο ο πληθυσμός τους μειώνεται κατά 35,3% και 29,5%, αντίστοιχα. Αντίθετα, ο πληθυσμός των προσφυγικών χωριών φαίνεται να αυξάνεται (10,6%), γεγονός που θα μπορούσε να οφείλεται στο μικρό ποσοστό μετανάστευσης, στην έλευση νέων προσφύγων και στη δημιουργία τριών νέων χωριών (Φαράγγι, Φιλώτας, Πελαργός), που συμπεριλήφθηκαν για πρώτη φορά στην απογραφή του 1971 και μετρούσαν στο σύνολό τους 2.146 άτομα (το 32% του συνολικού πληθυσμού των προσφυγικών χωριών κατά την απογραφή του 1971).

δ) Η χρονική περίοδος 1981-2001

Την περίοδο 1981-2001 και οι τρεις κατηγορίες χωριών εμφανίζουν μία σταθεροποιητική τάση στον πληθυσμό τους. Στην περίπτωση των γηγενών και των μικτών χωριών, αυτή η τάση παρουσιάζεται ως φθίνουσα, πιο έντονα για τα γηγενή χωριά. Αντίθετα, στα προσφυγικά χωριά παρατηρείται μία ελαφρώς αυξητική πορεία του πληθυσμού, η οποία οφείλεται στην ανοδική πληθυσμιακή πορεία κατά την περίοδο 1981-1991. Έτσι, ο πληθυσμός των γηγενών χωριών, κατά τους εξεταζόμενους χρόνους, μειώθηκε κατά 3,9%, των μικτών κατά 2,7%, ενώ ο πληθυσμός των προσφυγικών χωριών αυξήθηκε κατά 9,9%. Να σημειωθεί ότι τη δεκαετία 1981-1991, ο πληθυσμός των γηγενών χωριών μειώθηκε κατά 1,3%, των μικτών χωριών κατά 0,3%, ενώ των προσφυγικών χωριών αυξήθηκε κατά 18,5%. Τέλος, την περίοδο 1991-2001, ο πληθυσμός των γηγενών χωριών μειώθηκε κατά 2,6%, των μικτών κατά 2,4%, ενώ των προσφυγικών κατά 7,2%. Η αλλαγή της μεταναστευτικής πολιτικής σε χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών, η επενδυτική διάθεση κατοίκων της Φλώρινας και οι επιδόσεις των χωριών της στον χειμερινό τουρισμό ή στον αγροτουρισμό (κυρίως λόγω της ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το συνακόλουθο δέλεαρ των ευρωπαϊκών προγραμμάτων για τη δημιουργία τουριστικών υποδομών σε δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές) καθώς και η δημιουργία έργων υποδομής στην ευρύτερη περιοχή της Φλώρινας, οδήγησαν σε μία σταθεροποίηση της δημογραφικής εξέλιξης των γηγενών και μικτών χωριών την περίοδο 1981-1991, αφού ο πληθυσμός τους μειώθηκε κατά 1,3% και 0,3%, αντίστοιχα. Αντίθετα, ο πληθυσμός των προσφυγικών χωριών αυξήθηκε κατά 18,5%, κάτι που θα μπορούσε να αποδοθεί στη γεωγραφική θέση των χωριών αυτών (η δημιουργία δύο εργοστασίων καθώς και η ανάπτυξη και άλλων παρόμοιων μεγάλων μονάδων της ΔΕΗ στην πεδιάδα του Αμυνταίου, όπου βρίσκονται τα 11 από τα 16 προσφυγικά χωριά) αλλά και στην εμφάνιση δύο νέων χωριών (Πύλη, Σωτήρας) και στην επανεμφάνιση του χωριού Σ.Σ. Βεύης, που προσθέτουν 329 άτομα στον συνολικό πληθυσμό των προσφυγικών χωριών, κατά την απογραφή του 1991 και έπειτα.

Τέλος, τη χρονική περίοδο 1991-2001, εντοπίζεται σταθεροποίηση των πληθυσμών κυρίως στα μικτά (2,4%) και γηγενή (2,6%) χωριά. Αντίθετα, στα προσφυγικά παρατηρείται μείωση του πληθυσμού κατά 7,2%, η οποία θα μπορούσε να οφείλεται στην υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου στα γύρω από την βιομηχανική περιοχή του Αμυνταίου χωριά, λόγω της εκπομπής ρύπων και όχι μόνο.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

α) Μικτοί οικισμοί

Τα στοιχεία για τα σχολεία των οικισμών, που ενσωμάτωσαν ντόπιο και προσφυγικό πληθυσμό, δεν εξαντλούν το σύνολο των απαιτούμενων στοιχείων. Έτσι, παρουσιάζονται στοιχεία για το έτος ίδρυσης σχολείων σε 12 μικτούς οικισμούς και για το έτος ανέγερσης σχολείων για τις περιπτώσεις 8 σχολείων.

Στους μικτούς οικισμούς, στην πλειονότητά τους, ιδρύονται σχολεία το 1913 (6 σχολεία, ποσοστό 33,3% του συνολικού αριθμού), ενώ στα υπόλοιπα παρατηρείται μια διασπορά σε διάφορα έτη, όπως φαίνεται από το σχεδιάγραμμα. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι, όλα τα σχολεία -για τα οποία υπάρχουν στοιχεία- ιδρύονται πριν από την προσφυγική εγκατάσταση, γεγονός που υποδεικνύει ότι οι πρόσφυγες μαθητές ενσωματώθηκαν στο ήδη υπάρχον μαθητικό σώμα, χωρίς να φοιτήσουν σε ξεχωριστό σχολείο.

Συχνότητα έτους ίδρυσης σχολείων σε μικτούς οικισμούς.

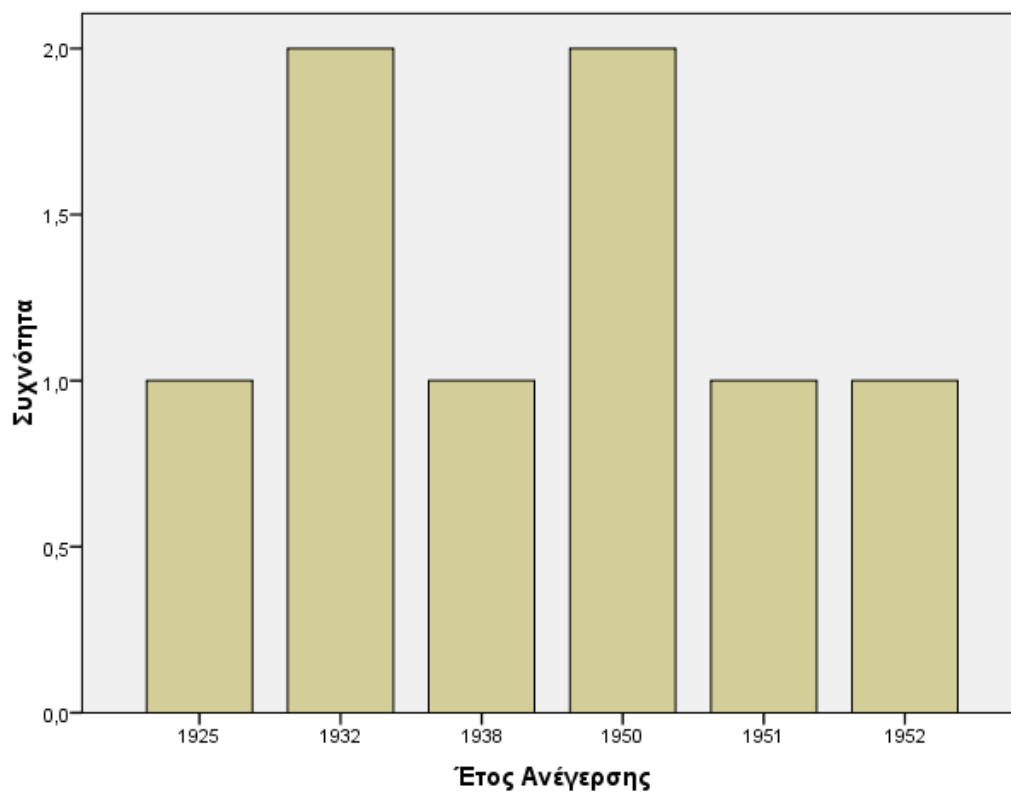
Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Οι μικτοί οικισμοί και το έτος ίδρυσης των σχολείων σε αυτούς φαίνονται στον κατωτέρω πίνακα:

Οικισμοί	Έτος Ίδρυσης
Πέτρες	1913
Μεσονήσι	1920
Ανάργυροι	1913
Τροπαιούχος	1918
Σκοπιά	1913
Τριπόταμος	1913
Μελίτη	1913
Πολυπλάτανος	1920
Αμμοχώρι	1912
Νίκη	1913
Λευκώνας	1914
Λαιμός	1919

Μικτοί οικισμοί και έτη ίδρυσης σχολείων σε αυτούς.

Αντίθετα, παρατηρείται ότι ανεγείρονται σχολεία στους μικτούς οικισμούς μετά το 1925 και θεωρείται βέβαιο ότι είχαν ρόλο και οι πρόσφυγες στην ανέγερσή τους. Η ανέγερση σχολείων στους μικτούς οικισμούς διαρκεί για ένα ευρύ διάστημα 27 χρόνων, με μια σχετικά μεγάλη διασπορά, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο κομβικό χρονικό σημείο.

Συχνότητα έτους ανέγερσης σχολείων σε μικτούς οικισμούς.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Οι μικτοί οικισμοί και τα έτη ανέγερσης σχολείων σε αυτά φαίνονται στον παρατιθέμενο πίνακα:

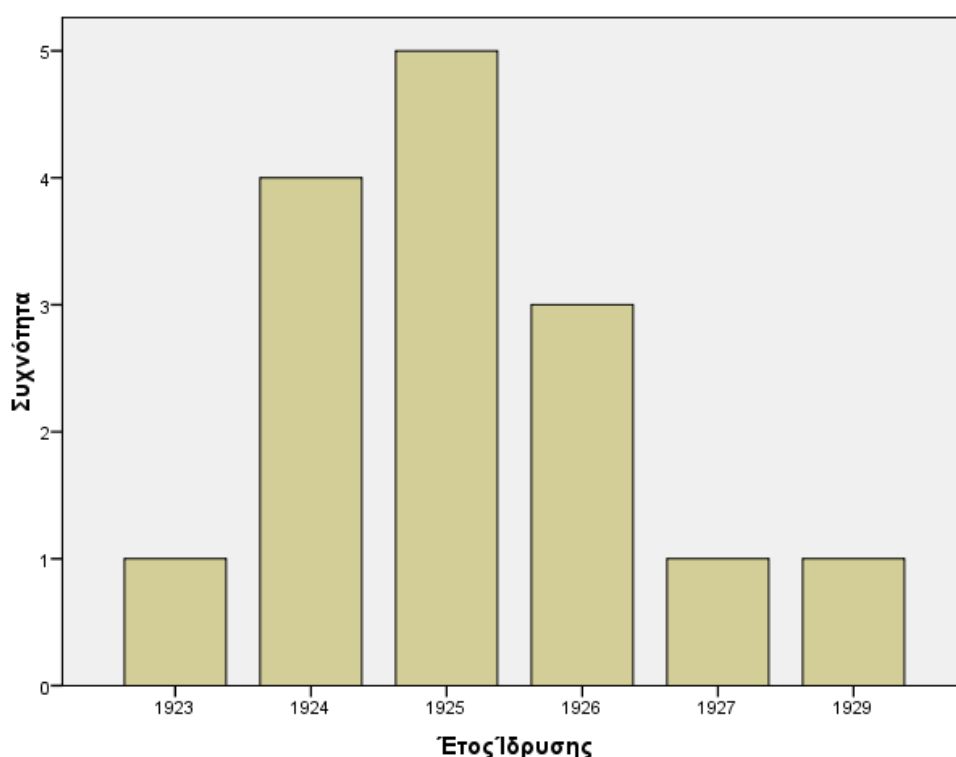
Οικισμοί	Έτος Ανέγερσης
Πέτρες	1951
Τροπαιούχος	1932
Σκοπιά	1938
Τριπόταμος	1952
Μελίτη	1932
Πολυπλάτανος	1925
Αμμοχώρι	1950
Λαιμός	1950

Μικτοί οικισμοί και έτη ανέγερσης σχολείων σε αυτούς.

β) Προσφυγικοί οικισμοί

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν για τους προσφυγικούς οικισμούς, περιγράφουν τα σχολεία που ιδρύθηκαν σε 15 οικισμούς και ανεγέρθησαν σε 12 από αυτούς.

Παρατηρούμε ότι στο σύνολό τους τα σχολεία που δημιουργήθηκαν στους προσφυγικούς οικισμούς, ιδρύθηκαν στο σύνολό τους μετά το 1923, με προεξάρχουσα την τριετία 1924-1926, οπότε και χτίζονται 12 από τα 15 σχολεία, όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα:

Συχνότητα έτους ίδρυσης σχολείων σε προσφυγικούς οικισμούς.

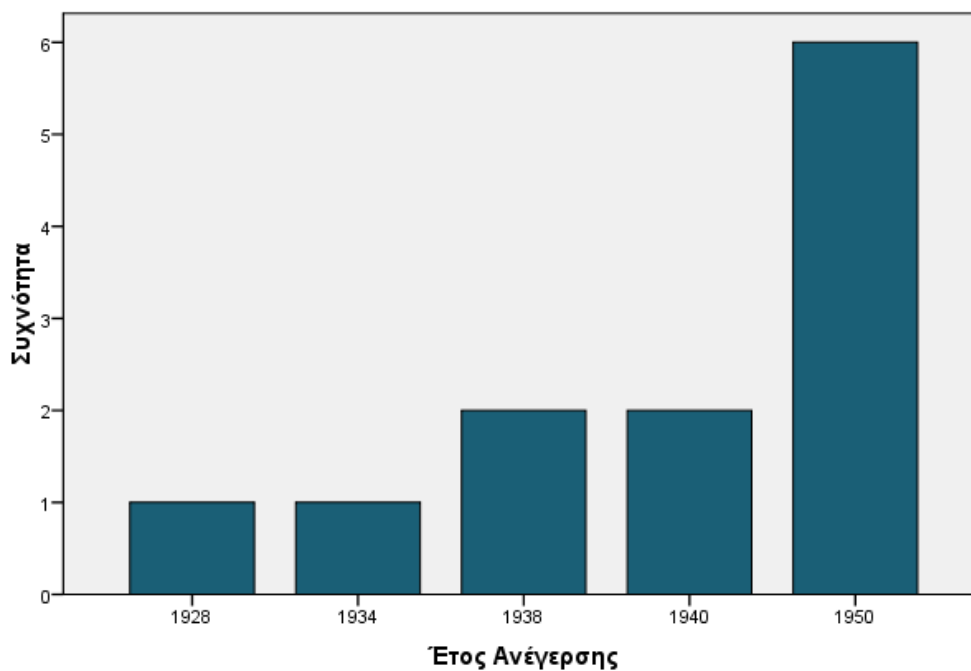
Οι προσφυγικοί οικισμοί και το έτος ίδρυσης των σχολείων σε αυτούς φαίνονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Οικισμοί	Έτος Ίδρυσης
Λιμνοχώρι	1925
Βαλτόνερα	1925
Αγραπιδιές	1929
Μεσόκαμπος	1925
Αντίγονο	1927
Άγιος Βαρθολομαίος	1923
Βεγόρα	1924
Λεβαία	1924
Μανιάκι	1925
Πύλη	1925
Ροδώνας	1926
Σωτήρας	1926
Φανός	1926
Φιλώτας	1924
Ν. Καύκασος	1924

Προσφυγικοί οικισμοί και το έτος ίδρυσης σχολείου σε αυτούς.

Αντίστοιχα, μια ιδιαίτερη δραστηριότητα ανέγερσης σχολείων στους προσφυγικούς οικισμούς παρατηρείται το 1950, ενώ σε πολύ μικρότερη συχνότητα ανεγείρονται σχολεία τα χρόνια μεταξύ 1928-1950, όπως προκύπτει και από το γράφημα:

Συχνότητα έτους ανέγερσης σχολείων σε προσφυγικούς οικισμούς.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Αντίστοιχα, οι προσφυγικοί οικισμοί και το έτος ανέγερσης σχολείου σε αυτούς φαίνονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Οικισμοί	Έτος Ανέγερσης
Λιμνοχώρι	1950
Μεσόκαμπος	1938
Αντίγονο	1950
Άγιος Βαρθολομαίος	1938
Κολχική	1928
Λεβαία	1950
Μανιάκι	1950
Πύλη	1934
Σωτήρας	1950
Φανός	1950
Φλώτας	1940
Ν. Καύκασος	1940

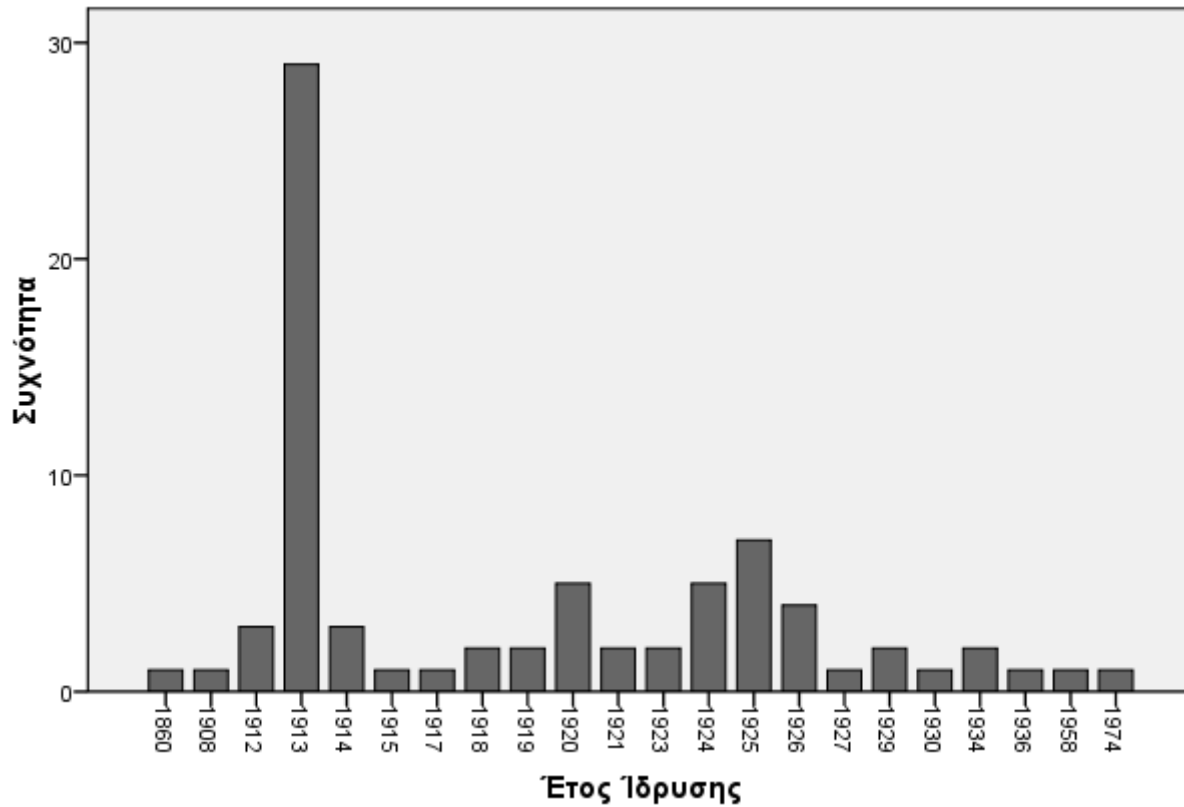
Οικισμοί και έτη ανέγερσης σχολείων σε αυτούς.

Συμπερασματικά, αν επιδιώξουμε να έχουμε μια συνολική θεώρηση των ιδρύσεων και ανεγέρσεων σχολείων στον περιφερειακό νομό της Φλώρινας, μπορούμε συνολικά να εξάγουμε τα εξής συμπεράσματα, έχοντας υπόψη ότι τα στοιχεία που αναφέρονται δεν καλύπτουν όλο το εύρος των οικισμών και αφορούν 77 οικισμούς, των οποίων είναι γνωστό το έτος ίδρυσης του σχολείου και 59 οικισμούς, των οποίων είναι γνωστό το έτος ανέγερσης, όπως προκύπτει και από τον ακόλουθο πίνακα:

	Έτος Ίδρυσης	Έτος Ανέγερσης
Υπάρχοντα Στοιχεία Οικισμών	77	59
Ελλείποντα Στοιχεία Οικισμών	17	35

Συνολικά στατιστικά στοιχεία οικισμών Φλώρινας.

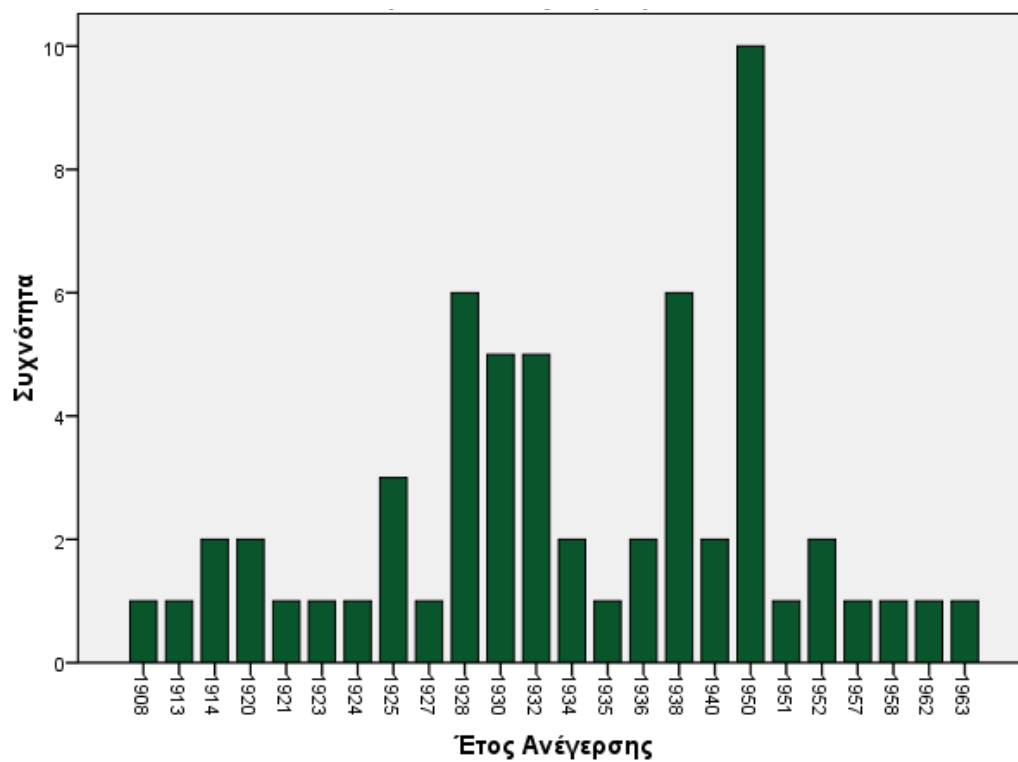
Το σχεδιάγραμμα παρουσιάζει μια εντυπωσιακή συγκέντρωση ίδρυσης σχολείων κατά το έτος 1913 και μάλιστα στα γηγενή χωριά της Φλώρινας. Μία μικρότερη συγκέντρωση παρατηρείται το 1925, όπου και έχουμε ίδρυση των περισσότερων σχολείων στους προσφυγικούς οικισμούς, ενώ κατά τα υπόλοιπα έτη παρατηρείται μικρότερη κινητικότητα στην ίδρυση σχολείων (1-3 σχολεία).

Συχνότητα έτους ίδρυσης σχολείων στο Νομό Φλώρινας (εκτός της πόλης της Φλώρινας).

Όσον αφορά τα έτη ανέγερσης των σχολείων στους οικισμούς της Φλώρινας, παρατηρείται μια ιδιαίτερη αύξηση της δόμησης κατά το 1950-όπου και τα μισά από τα σχολεία που χτίζονται, βρίσκονται σε προσφυγικούς οικισμούς- ενώ μια σχετική κινητικότητα παρατηρείται κατά τα έτη 1928, 1930, 1932 και 1938, όπως φαίνεται και στο γράφημα που έπεται:

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

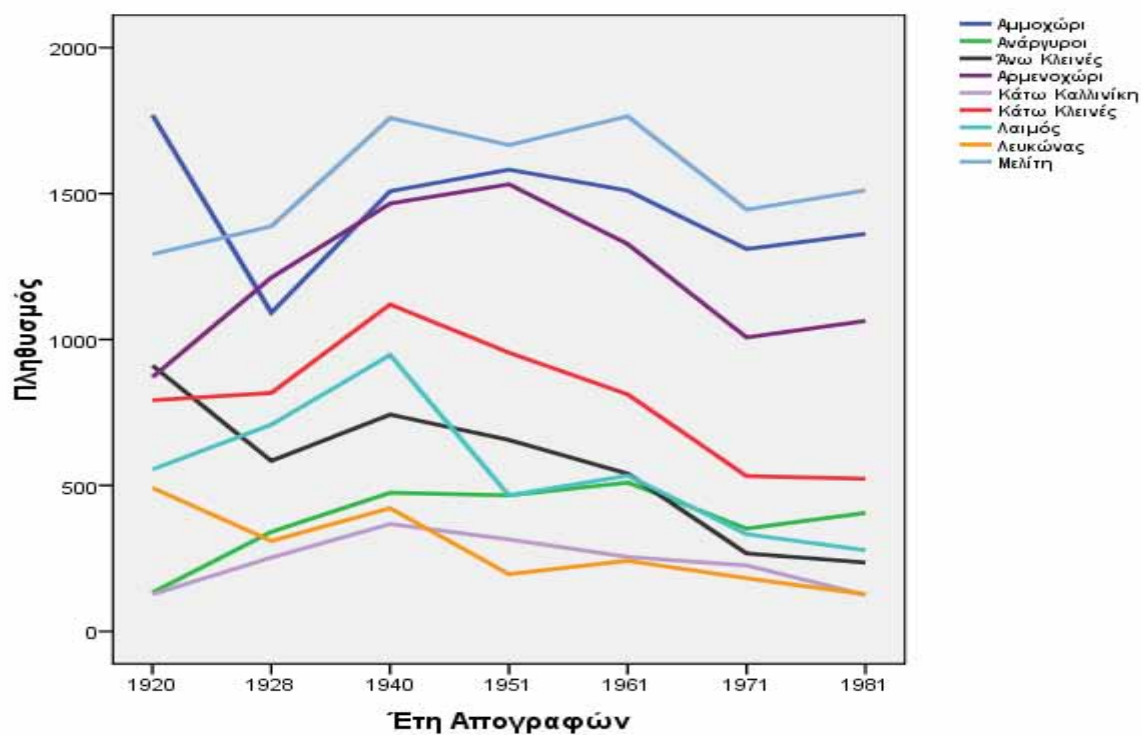

Συχνότητα έτους ανέγερσης σχολείων στο Νομό Φλώρινας (εκτός της πόλης της Φλώρινας).

α) Μικτοί οικισμοί

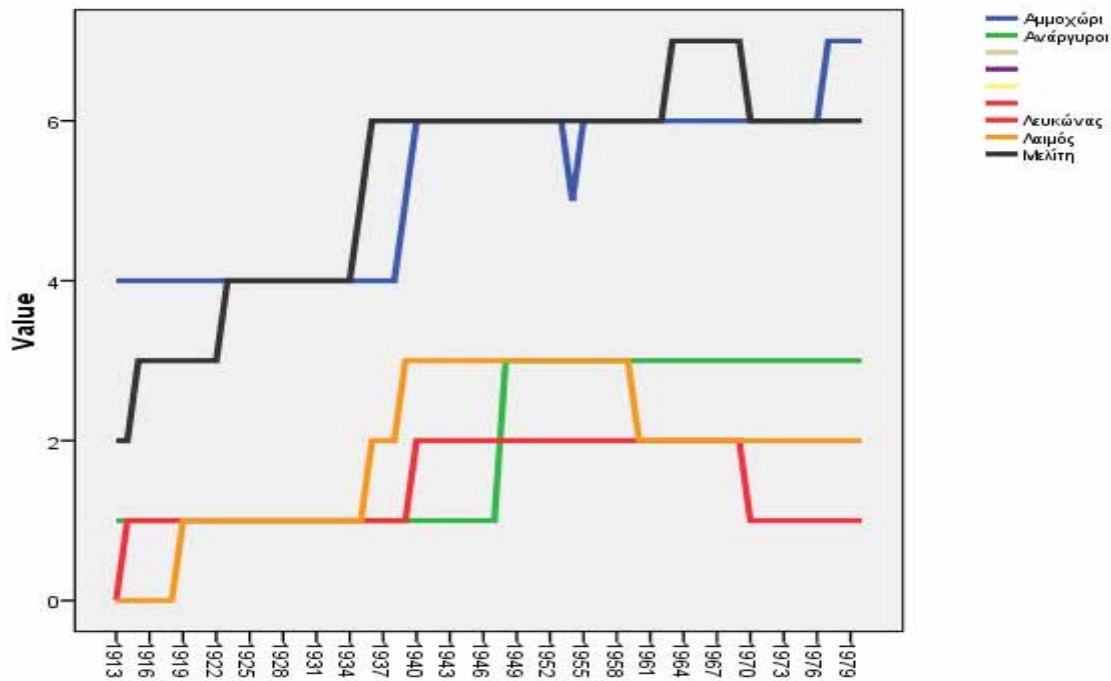
Χωρίζοντας τους οικισμούς σε δύο ομάδες για την καλύτερη μελέτη των γραφημάτων τους, προκύπτουν τα εξής:

1^η Ομάδα: Αμμοχώρι, Ανάργυροι, Άνω Κλεινές, Αρμενοχώρι, Κάτω Καλλινίκη, Κάτω Κλεινές, Λαιμός, Λευκώνας, Μελίτη

Πληθυσμός μικτών οικισμών (α).

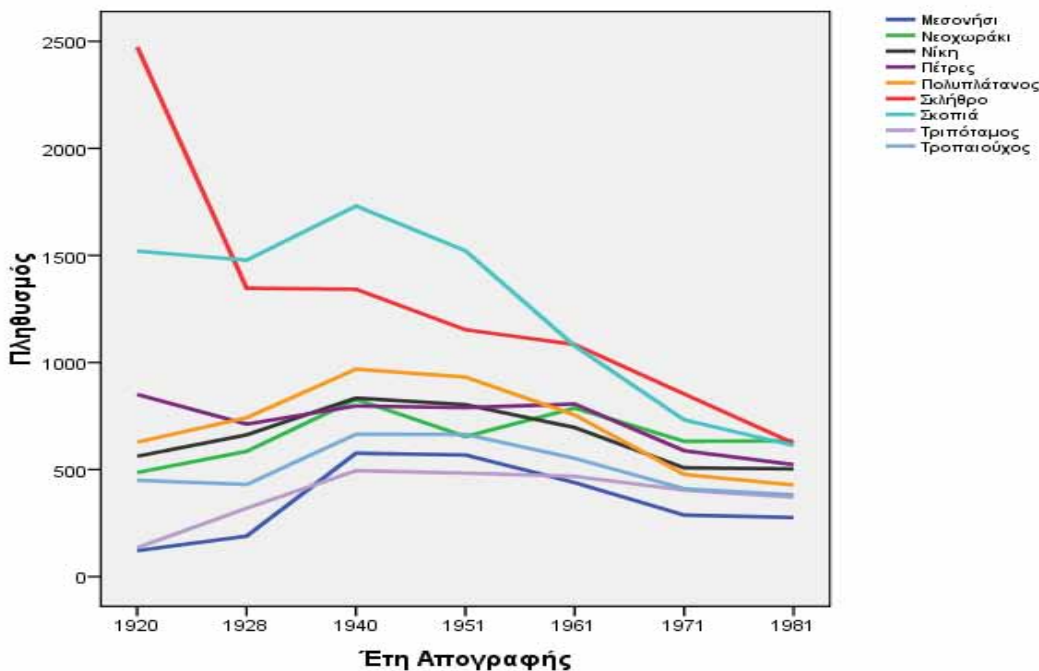
Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Πίνακας δυναμικότητας σχολείων σε μικτούς οικισμούς (α).

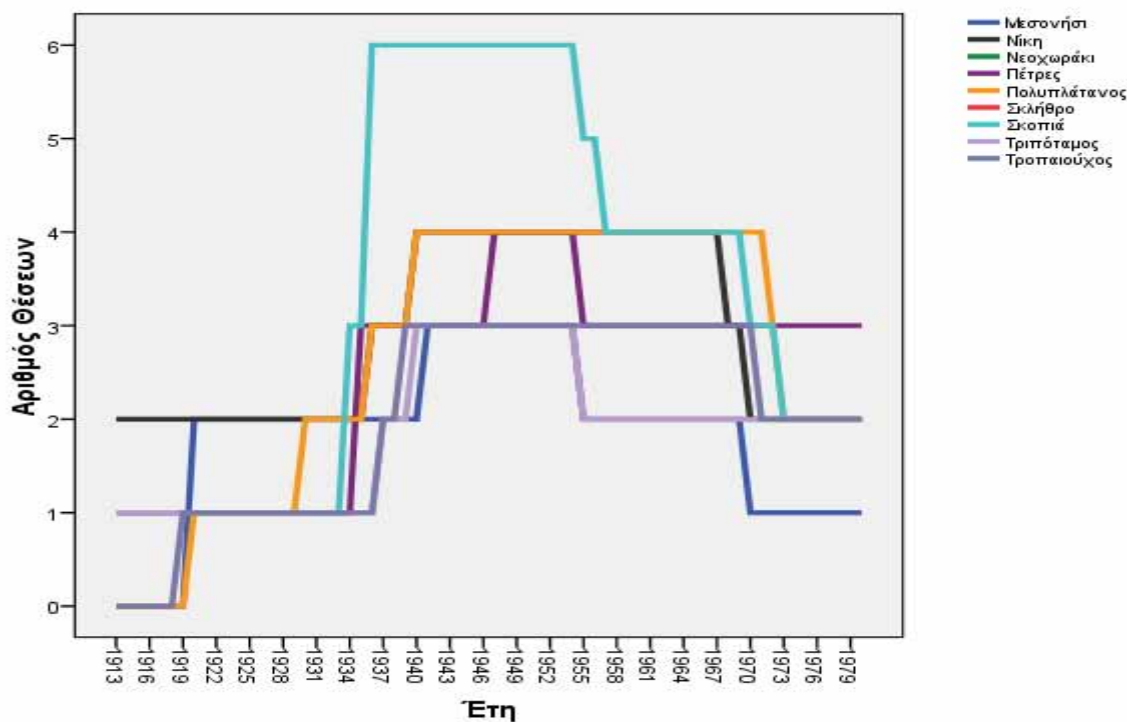
Στους οικισμούς που εμφανίζεται μία πληθυσμιακή αύξηση κατά τη δεκαετία 1970-1980 (Μελίτη, Αμμοχώρι, Άνω Κλεινές, Κάτω Κλεινές και Αναργυροί), παρατηρείται πως και η δυναμικότητα των σχολείων τους αυξάνεται, με τα σχολεία της Μελίτης και του Αμμοχωριού να καθιστώνται τα πιο ενεργητικά και δυναμικά, όντας εξαθέσιο και επταθέσιο, αντίστοιχα. Παρόμοια ανοδική κίνηση απαντάται και στο σχολείο των Αναργύρων, που αναβαθμίζεται σε τριθέσιο το 1949 και παραμένει έως σήμερα. Αντίθετα, τα σχολεία του Λευκίνας και του Λαίμου υποβαθμίζονται, ως πιθανή απόρροια της σχετικά δραστηκής μείωσης του πληθυσμού των οικισμών αυτών.

2^η Ομάδα: Μεσονήσι, Νεοχωράκι, Νίκη, Πέτρες, Πολυπλάτανος, Σκλήθρο, Σκοπιά, Τριπόταμος, Τροπαιούχος

Πληθυσμός μικτών οικισμών (β).

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Πίνακας δυναμικότητας σχολείων σε μικτούς οικισμούς (β).

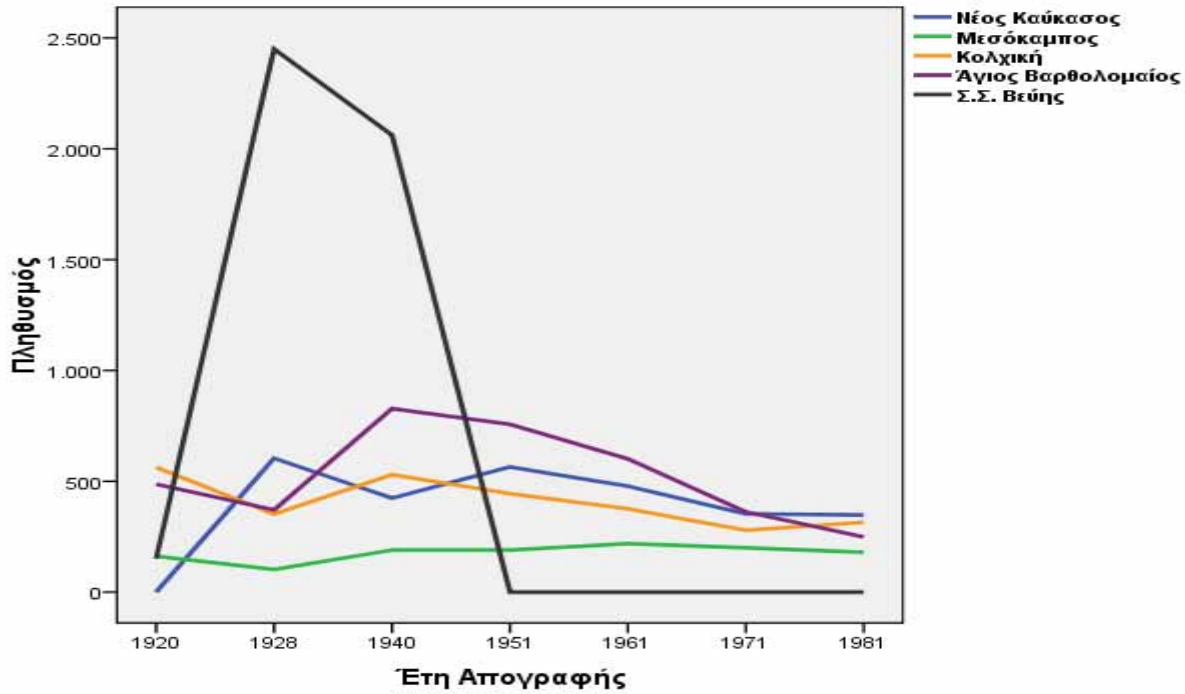
Στους οικισμούς της ομάδας αυτής παρατηρείται μία συνεχής μείωση του πληθυσμού από το 1950 και έπειτα, γεγονός που συμπαράσέρνει και τα δημοτικά σχολεία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το δημοτικό σχολείο της Σκοπιάς, που, ενώ αρχικά ακολουθεί την αύξηση του πληθυσμού μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1940 και λειτουργεί ως εξαθέσιο, παρουσιάζει ακόλουθα μία συνεχή αποδυνάμωση, ακολουθώντας την κάθετη πτώση του πληθυσμού του οικισμού. Επιπλέον, τα δημοτικά σχολεία Τριποτάμου και Τροπαιούχου φαίνεται να διατηρούν μία σχετική σταθερότητα ή και να αναβαθμίζονται κατά μία θέση, ακολουθώντας και τη σχετικά σταθερή ή και ελαφρώς ανοδική πορεία του πληθυσμού τους.

β) Προσφυγικοί οικισμοί

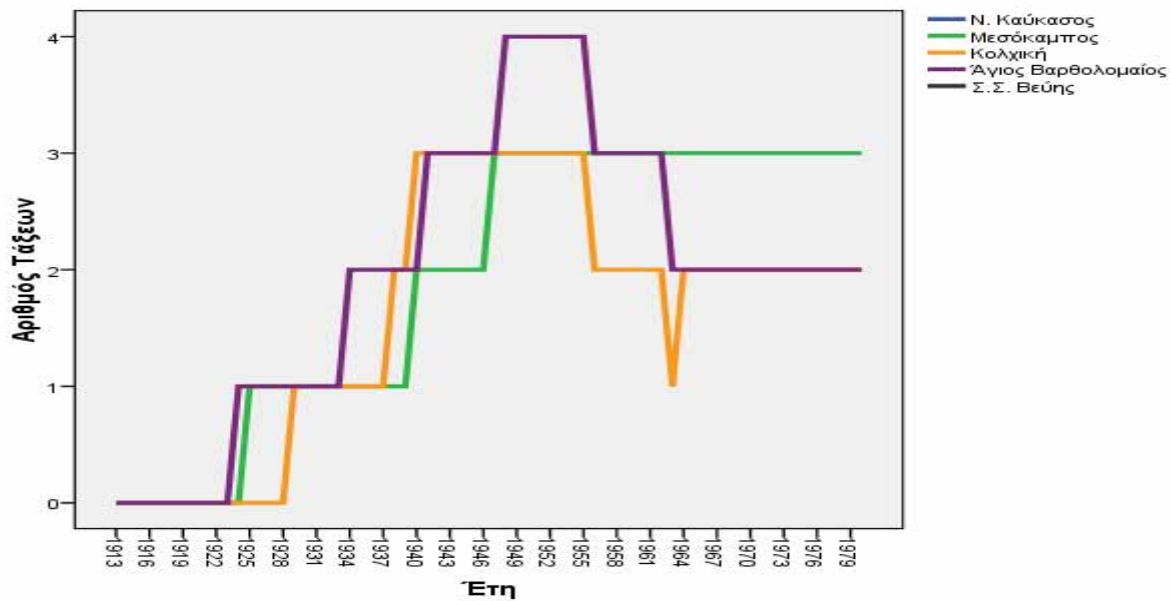
Χωρίζοντας τους οικισμούς σε δύο ομάδες για την καλύτερη μελέτη των γραφημάτων τους, ανάλογα με τη γεωγραφική λεκάνη του νομού στην οποία χωροθετούνται, έχουμε τα εξής:

1^η Ομάδα: Ν. Καύκασος, Μεσόκαμπος, Κολχική, Άγιος Βαρθολομαίος, Σ.Σ. Βεύης, τα οποία χωροθετούνται στην πεδιάδα της Φλώρινας

Πληθυσμός προσφυγικών οικισμών (α).

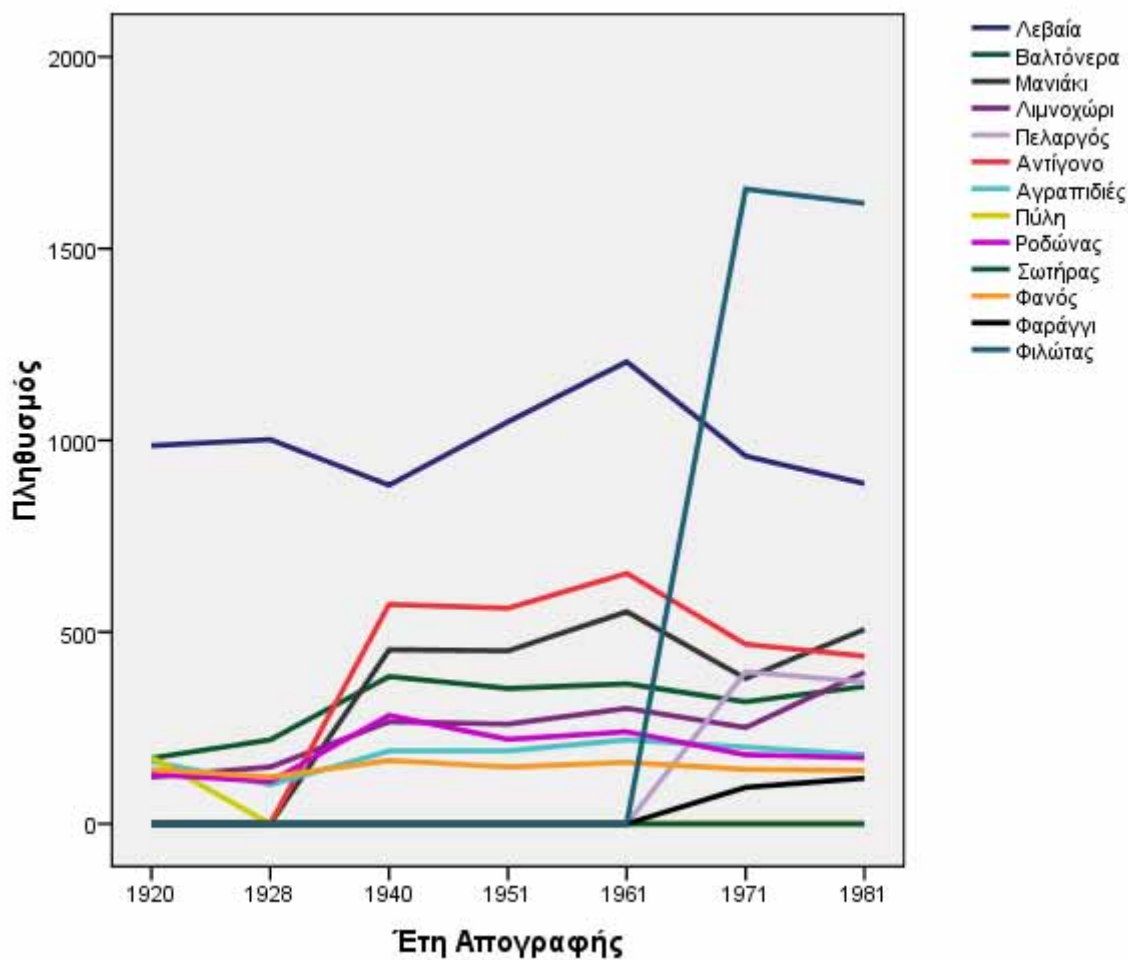

Πίνακας δυναμικότητας σχολείων σε προσφυγικούς οικισμούς (α).

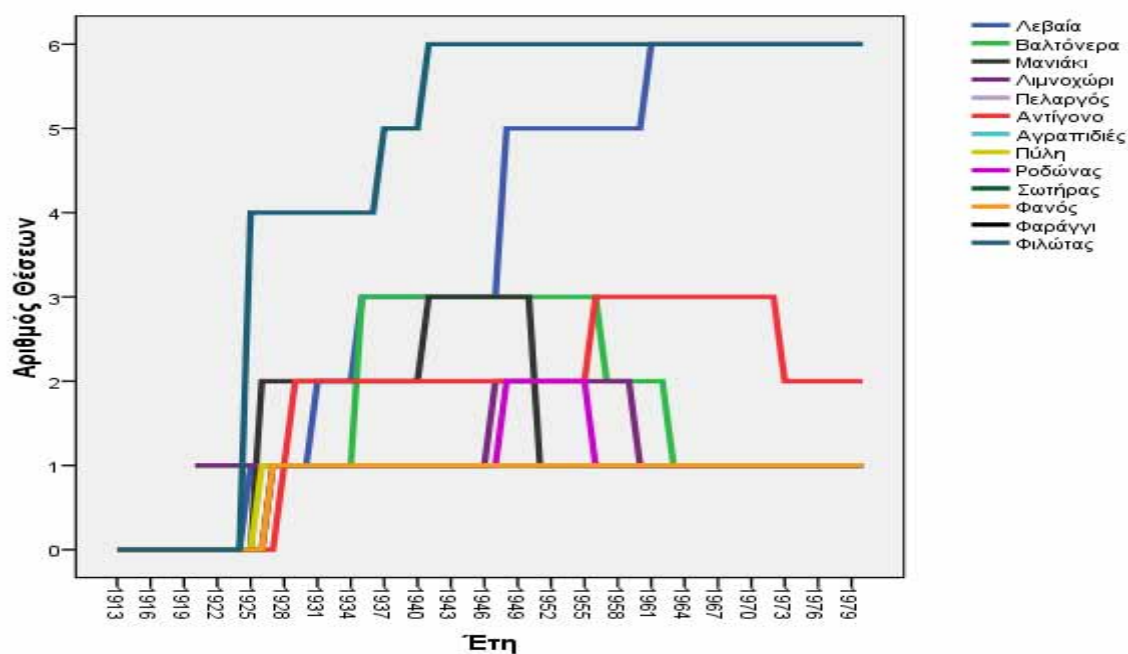
Τα παραπάνω γραφήματα αποδεικνύουν μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ τους πληθυσμού τους και της δυναμικότητας των σχολείων τους, αφού η ισχυροποίησή τους μέχρι το 1946, ουσιαστικά, αντανακλά και την αύξηση του πληθυσμού των οικισμών, ενώ η ακόλουθη αποδυνάμωση επίσης αντανακλά τη μείωση του πληθυσμού. Εξαιρέση αποτελεί το σχολείο Μεσόκαμπου, που από το 1949 παραμένει σταθερά τριθέσιο, υπονοώντας μια σταθεροποίηση και του πληθυσμού του οικισμού, γεγονός που καταφαίνεται και στο αντίστοιχο γράφημα.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

2^η Ομάδα: Φανός, Ροδώνας, Αγραπιδιές, Βεγόρα, Φαράγγι, Μανιάκι, Φιλώτας, Βαλτόνερα, Λεβαία, Λιμνοχώρι, Σωτήρ, Αντίγονο

Πληθυσμός προσφυγικών οικισμών (β).

Πίνακας δυναμικότητας σχολείων σε προσφυγικούς οικισμούς (β).

Η εποίκηση του Φιλώτα από σημαντικό αριθμό προσφυγικού πληθυσμού οδηγεί στην ίδρυση και τη δημιουργία ενός σχολείου, που λειτουργεί αρχικά ως τετραθέσιο και σχετικά γρήγορα εξελίσσεται σε εξαθέσιο, ικανοποιώντας τις αυξημένες ανάγκες εκπαίδευσης μεγάλου αριθμού μαθητών. Παρόμοια κατάσταση επικρατεί και στη Λεβαϊά. Στους υπόλοιπους οικισμούς παρατηρείται μία αποδυνάμωση των δημοτικών τους σχολείων στα μέσα της δεκαετίας του 1950, οπότε και ο πληθυσμός των οικισμών αυτών μειώνεται λόγω της μετανάστευσης. Εξαίρεση αποτελεί το δημοτικό σχολείο Βαλτόνερων, το οποίο από το 1958 παρουσιάζει πτωτική πορεία και υποβιβάζεται σε μονοθέσιο το 1964, παρόλο που ο πληθυσμός του οικισμού, όπως φανερώνει και το σχετικό σχεδιάγραμμα, διατηρεί μια σταθερή και σχετικά ανοδική πορεία.

Συμπερασματικά, η ανάλυση των στοιχείων, τόσο των γηγενών οικισμών όσο και των μικτών και προσφυγικών, σε σχέση με τη δυναμικότητα των σχολείων αποκαλύπτει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της ενεργητικότητας του σχολείου και του πληθυσμού, στον οποίο απευθύνεται. Μπορεί να εξαιρέσει κανείς ελάχιστες περιπτώσεις, όπου παρατηρείται μία σχετική αναντιστοιχία ανάμεσα στη δυναμικότητα του σχολείου και στον πληθυσμό του οικισμού στον οποίο δραστηριοποιείται, γεγονός που πιθανόν να οφείλεται σε ιδιόζουσες συνθήκες της περιοχής, όπως συγκέντρωση μαθητών σε ένα σχολείο από όμορους οικισμούς ή, αντίθετα, διαρροή μαθητικού δυναμικού σε όμορους οικισμούς, ύπαρξη τσιγγανόπαιδων που, ενώ δεν καταγράφονται στις απογραφές, είναι ενεργοί μαθητές σχολείων κ.ά. Η πλειονότητα, όμως, των σχολείων ακολουθεί τις διακυμάνσεις των πληθυσμών των οικισμών. Αν λάβουμε υπόψη ότι πιθανά μια αύξηση πληθυσμού δεν οφείλεται απαραίτητα στην πλεονάζουσα γέννηση των παιδιών αποκλειστικά αλλά μπορεί επιπλέον να οφείλεται σε γάμους και εισροή ατόμων από άλλες περιοχές, παρατηρούμε ότι κατά μεγάλο ποσοστό ο πληθυσμός αντανακλάται στον μαθητικό πληθυσμό των σχολείων.

Γεωργία Μπακάλη¹⁰⁸¹

Παραμεθόριες προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Νομό Δράμας

Οι νέοι, απόκληροι ακρίτες

Η εθελούσια μετανάστευση, η προβλεπόμενη από τη Συνθήκη του Νεϊγύ (27.11.1919) και η υποχρεωτική ανταλλαγή με βάση τη Σύμβαση της Λωζάνης (30.1.1923), προκάλεσαν την ανατροπή της εθνολογικής σύνθεσης της Ελλάδας, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου κατοικούσαν σλαβόφωνοι και μουσουλμάνοι. Συγχρόνως, η εγκατάσταση προσφύγων στο βορειοελλαδίτικο χώρο συνέβαλε στον εξελληνισμό των περιοχών αυτών. Έτσι, η Δράμα και η περιοχή της απέκτησαν νέα εθνολογική σύνθεση, με αποτέλεσμα το 1926 το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού να είναι 97%, ενώ το 1912 ήταν 15%.¹⁰⁸² Η εθνική ομοιογένεια επιτεύχθηκε με την εγκατάσταση στην περιοχή συνολικά περίπου 92.000 προσφύγων.¹⁰⁸³

Οι πρόσφυγες αυτοί εγκαταστάθηκαν στις τέσσερις περιοχές του νομού, στην πεδινή με κέντρο την πόλη της Δράμας και στις τρεις μεγάλες -όμορες με τη Βουλγαρία- ορεινές παραμεθόριες περιοχές Νευροκοπίου, Σιδηρόνερου και Παρανεστίου. Οι παραμεθόριες προσφυγικές εγκαταστάσεις της Δράμας συνδύαζαν την εθνική κατοχύρωση της περιοχής, της ευάλωτης στις διεκδικήσεις της Βουλγαρίας, και την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Σκοπός, λοιπόν, του παρόντος κειμένου είναι να αναλυθούν οι λόγοι για τους οποίους εποικίστηκαν οι περιοχές αυτές, τα προβλήματα που αντιμετώπισαν όσοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν εκεί και να αποτιμηθούν τα αποτελέσματα του εποικιστικού εγχειρήματος.

Τα κριτήρια με τα οποία γινόταν η εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού από την Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων) και το κράτος ήταν οικονομικά και πολιτικά-εθνικά και για τον λόγο αυτό επιδιώχθηκε να εποικιστούν οι πεδιάδες αλλά και οι παραμεθόριες περιοχές. Έτσι, η αγροτική εγκατάσταση θα εξυπηρετούσε τους στόχους του εποικιστικού προγράμματος, να καταστούν οι πρόσφυγες το συντομότερο οικονομικά αυτόνομοι και να ενισχυθούν δημογραφικά και εθνολογικά οι βόρειες επαρχίες.¹⁰⁸⁴ Η παγίωση της ελληνικότητας των περιοχών αυτών και η θωράκιση των συνόρων προσελάμβανε τη μορφή ιστορικής αναγκαιότητας στη συνείδηση των γηγενών, εφόσον παρείχε «από της αφίξεως των προσφύγων το αίσθημα της αποκαταστάσεως σταθεράς ειρήνης», δεδομένου ότι η Μακεδονία «επί πολύν χρόνον υπήρξε το θέατρον εθνικών ιδεωδών και των οποίων οι πόλεμοι μετέτρεψαν αυτήν εις αληθές πεδίων μάχης».¹⁰⁸⁵

Για τη Δράμα και την περιοχή της το αίσθημα αυτό αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία, διότι οι μνήμες ήταν ακόμη νωπές από τις δοκιμασίες που είχαν υποστεί οι κάτοικοι κατά τη διάρκεια των δύο βουλγαρικών κατοχών. Για να ολοκληρωθεί η εθνική ομοιογένεια στο Νομό Δράμας και για να κατοχυρωθεί η μεθοριακή ζώνη, θα έπρεπε να πυκνωθεί το ελληνικό στοιχείο και να αραιωθεί η αναλογία των σλαβόφωνων κατοίκων με τη δημιουργία προσφυγικών οικισμών. Βασική παράμετρος για την επιτυχία της εποικιστικής πολιτικής ήταν η εγκατάσταση Ποντίων προσφύγων -δίκην νέων ακριτών. Τη σκοπιμότητα αυτής της εγκατάστασης εξέφρασε ρητά ο βουλευτής Δράμας Γεώργιος Ζερβός, υπερασπιζόμενος τα συμφέροντα των προσφύγων της Νέας Μπάφρας, σε επιστολή του προς τον υπουργό Γεωργίας το 1925, με αφορμή την

1081. Η Γεωργία Μπακάλη είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος με ειδίκευση στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1082. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact on Greece*, Λονδίνο 1962, σ. 136.

1083. Αναλυτικά στοιχεία για τους εγκατασταθέντες αστούς και αγρότες πρόσφυγες στη Δράμα και την περιοχή της μέχρι το 1927 παρατίθενται στην ετήσια έκθεση του Προϊσταμένου του Γεωργικού Γραφείου Δράμας. Βλ. Σταύρος Κισάγιζλης, «Ο εποικισμός των αγροτών προσφύγων της περιφέρειας Δράμας», *Ετήσιον Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Καβάλας 1927-28*, 5 (Καβάλα 1928), σσ. 59-60.

1084. Για την ανάλυση των στόχων της Ε.Α.Π. και του κράτους βλ. Έλσα Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992), σσ. 47-59.

1085. «Οι πρόσφυγες», *Ετήσιον Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Καβάλας 1927-1928*, (Καβάλα 1927), σσ. 96-97.

αιματηρή σύγκρουση γηγενών του Κιούπκιοϊ (Πρώτη Σερρών) και προσφύγων της Νέας Μπάφρας.¹⁰⁸⁶

«Ίσως να θίγονται μικροσυμφέροντα αγροτικά των κατοίκων του Κιούπκιοϊ [...]. Τι σημασία έχουν τα μικροσυμφέροντα όταν πρόκειται να αποκατασταθεί τόσος αριθμός προσφύγων του Πόντου, από τον οποίον πάντες έχομεν εγκαταστήσει έναν μεγάλο αριθμό σε ολόκληρη τη μεμακρυσμένη σειρά της Βουλγαρικής μεθορίου, για να σχηματίσει έναν μεγάλο εθνικό κυματοθραύστη, επί του οποίου θα ξεσπούν στο μέλλον τα αφρίζοντα κύματα κάθε Βουλγαρικής κινήσεως;».

Οι πρόσφυγες από τον ακριτικό Πόντο οι εγκατεστημένοι σε χωριά - φυλάκια των συνόρων είχαν επίγνωση του ρόλου που επρόκειτο να διαδραματίσουν, εγκατεστημένοι σε χωριά-φυλάκια των συνόρων. Υπάρχουν σαφή τεκμήρια αυτής της επίγνωσης. Ο «Σύνδεσμος Ποντίων Δράμας και Ζυρνόβου» είχε δηλώσει ότι «*χάριν του πατριωτισμού*» τους πολλοί Πόντιοι, μολονότι αστοί, δέχτηκαν να ταχθούν φρουροί των συνόρων.¹⁰⁸⁷ Ο ανιδιοτελής πατριωτισμός τους είναι εμφανής στην απάντηση πρόσφυγα προς τον διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας, Ιωάννη Καραμάνο, κατά την περιοδεία του στο χωριό Ποταμοί (Μπόροβο) τον Ιανουάριο του 1928. Όταν ο Ι. Καραμάνος ζήτησε να μην εκβιάζουν παραπονούμενοι ούτε την Κυβέρνηση ούτε την Ε.Α.Π., απάντησε: «*Ηλθωμεν εδώ μη ελπίζοντες εις επιδόματα, ενισχύσεις και συγκοινωνιακά έργα αλλά διά να εξυπηρετήσωμεν την πατρίδα μας*».¹⁰⁸⁸ Οπωσδήποτε δεν επρόκειτο για μεμονωμένη πεποιθήση. Όλοι οι κάτοικοι του χωριού Ποταμοί συνέδεαν στην παρουσία τους στη μεθόριο με την υψηλή αυτή αποστολή και εξαιτίας τούτου, προωθούσαν πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη της περιοχής τους: «*Διότι καλούμεθα εν ονόματι του Εθνισμού μας να γιγνώμεθα οι λαμπαδηφόροι φρουροί ταύτης, σκορπούντες και πέραν αυτής την αγνήν Ελληνικήν ψυχήν*».¹⁰⁸⁹ Μάλιστα, στο μεθοριακό χωριό Εξοχή συγκρότησαν την «Πολιτοφυλακή», οργάνωση που εξοπλίστηκε από το κράτος αλλά και από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Οι Πόντιοι οπλαρχηγοί της οργάνωσης, σύμφωνα με μεταγενέστερη έκθεση προέδρου της κοινότητας Εξοχής, μέχρι το 1926 «*απεδύθησαν εις αγώνας αντιποίνων και απηγνούς καταδιώξεως των κομιτατζήδων*».¹⁰⁹⁰ Η αγωνιστική παράδοση των Ποντίων επρόκειτο, τελικά, να καταστήσει την περιοχή της Δράμας εστία έντονης ανταρτικής δραστηριότητας, κατά την περίοδο της τρίτης βουλγαρικής κατοχής (1941-1944).¹⁰⁹¹

Οι τρεις παραμεθόριες περιοχές της Δράμας ανταποκρίνονταν –σε τοπικό επίπεδο– τόσο στους εθνικούς όσο και στους οικονομικούς στόχους του εποικιστικού προγράμματος. Τη δεκαετία του 1920 η βόρεια περιφέρεια της Δράμας ήταν η μεγαλύτερη και πλουσιότερη, παραγωγικά, ορεινή περιοχή της Μακεδονίας.¹⁰⁹² Στην περιοχή του Σιδηρόνερου υπήρχαν απέραντα βοσκοτόπια, δεκαπέντε χιλιάδες οπωροφόρα δέντρα και καλλιεργήσιμες εκτάσεις δημητριακών και καπνού εκλεκτής ποιότητας. Στην περιοχή αυτή (αμιγώς μουσουλμανική), πριν από την ανταλλαγή κατοικούσαν 13.617 μουσουλμάνοι. Εκεί ήταν κατανεμημένοι οι περισσότεροι αγροτικοί οικισμοί που είχαν εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμάνους και ως εκ τούτου, η ακίνητη περιουσία τους θα διευκόλυνε την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος της Δράμας. Σε αυτό θα συνέβαλαν, άλλωστε, και οι εγκαταλελειμμένες περιουσίες σλαβοφώνων στην περιοχή του Νευροκοπίου, οι οποίες θα παραχωρούνταν στους πρόσφυγες. Πέραν τούτου, η γεωγραφική θέση των οικισμών στο οροπέδιο του Νευροκοπίου, της πιο πυκνοκατοικημένης ορεινής περιοχής, ευνοούσε την ανάπτυξη

1086. Θάρρος, 13 Μαρτίου 1925. Τα γεγονότα του Κιούπκιοϊ σημειώθηκαν στις 5 Νοεμβρίου 1924 για διαφιλονικούμενες γαίες από τα δύο χωριά. Βλ. σχετική αναφορά στο Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: πρόσφυγες και γηγενείς», *Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος, Ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 127.

1087. «Ανακοινωθέν Συνδέσμου Ποντίων Δράμας και Ζυρνόβου», Θάρρος, 24 Ιανουαρίου 1925.

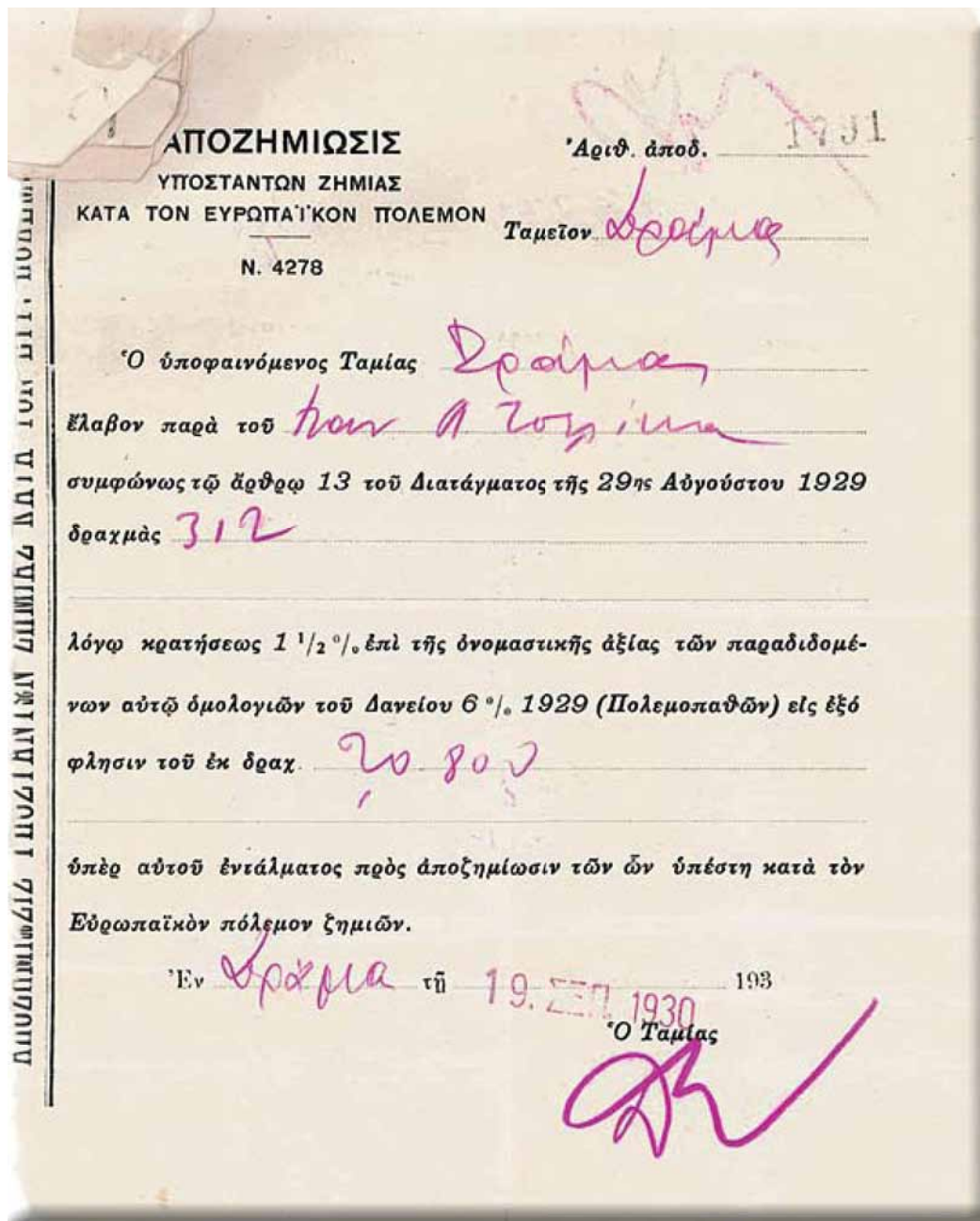
1088. Θάρρος, 18 Ιανουαρίου 1928.

1089. Από τη δημοσιευμένη στο Θάρρος έκθεση της διετούς δράσης του κοινοτικού συμβουλίου της κοινότητας Ποταμών, υπογεγραμμένη από τον πρόεδρο Π. Παυλίδη. Βλ. Θάρρος, 6 Μαρτίου 1928.

1090. Ι.Α.Μ., Αρχείο Κοινότητες Νομού Δράμας 1947-1968, Χωρίων Εξοχή Νομού Δράμας, (υπογράφει ο πρόεδρος της κοινότητας Εξοχής Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος), Εξοχή, 4 Απριλίου 1968.

1091. Δημήτρης Πασχαλίδης-Τάσος Χατζηναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941), Εξέγερση ή προβοκάτσια;*, Χρίστος Π. Φαράκλας (επιμ.), Δράμα 2003, σσ. 76-77.

1092. Στοιχεία για τις δυνατότητες της ευρύτερης περιοχής της Δράμας, βλ. Charles B. Eddy, *Greece and the Greek refugees*, Λονδίνο 1931, σσ. 133-146.

Απόδειξη κράτησης ποσοστού 1,5% από δικαιούχο κρατικής δανειοδότησης, που παρέχεται ως ειδική αποζημίωση στους Πολεμοπαθείς του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Αρχείο Φώτη Μπέγγα (Δράμα).

της γεωργίας και της κτηνοτροφίας.¹⁰⁹³ Ανάλογες ήταν και οι συνθήκες στην περιοχή του Παρανεστίου, για την οποία μαρτυρία πρόσφυγα από τον Πόντο αναφέρει: «Στα χωριά του Παρανεστίου [...] υπήρχαν αρχοντικά (για την εποχή εκείνη) σπίτια [...]. Βλέπαμε παντού και οπωροφόρα δέντρα, [...] ήταν χωριά παραγωγικά, με κτηνοτροφία».¹⁰⁹⁴

Χωρίς αμφιβολία σε αυτές τις ορεινές περιοχές, ως επί το πλείστον, η εγκατάσταση των προσφύγων θα

1093. Ορ. Χρηστίδης, «Η πλουτοπαραγωγική ανάπτυξις των ορεινών περιοχών Δράμας. Εξεταζομένη εν συνδυασμῷ με την βελτίωσιν της συγκοινωνίας», *Ετήσιον Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Καβάλας 1926-1927*, 4 (Καβάλα 1927), σσ. 71-73. Ο Σ. Κισάγιζλης αναφέρει ότι οι πρόσφυγες της περιφέρειας εγκαταστάθηκαν σε περίπου 13.000 εγκαταλελειμμένες «τουρκοβουλγαρικές» οικίες. Βλ. Κισάγιζλης, «Ο εποικισμός των αγροτών προσφύγων της περιφέρειας Δράμας», *ό.π.*, σ. 62.

1094. Μαρτυρία Απόστολου Κωνσταντινίδη. Βλ. Σάββας Παπαδόπουλος (επιμ.), «Εθνογραφία», *Το Λυχνάρι*, 38-39 (2002), σ. 22.

ήταν άμεση και θα τους καθιστούσε αυτάρκεις σε σύντομο χρονικό διάστημα, εφόσον θα επιδίονταν στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Αντίθετα, στον κάμπο της Δράμας υπήρχε στενότητα γης. Από τα 956.444 στρέμματα της περιφέρειας του νομού που είχαν παραχωρηθεί μέχρι το 1927, μόνο τα 458.014 ήταν καλλιεργήσιμα, ενώ τα υπόλοιπα 508.530 ήταν βοσκότοποι και εκτάσεις απρόσφορες για καλλιέργεια.¹⁰⁹⁵ Τα τενάγη των Φιλιππων στα νοτιοανατολικά του νομού και διάσπαρτες ελώδεις εστίες περιορίζαν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, ενώ η ελονοσία –ενδημική στην περιοχή– έπληττε τους πρόσφυγες, καθιστώντας τους ανήμπορους για παραγωγική εργασία. Κατά την εγκατάστασή τους σε ορισμένα χωριά γύρω από την πόλη της Δράμας, οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν την εχθρότητα γηγενών κατοίκων, με αποτέλεσμα να σημειωθούν πολλές προστριβές εξαιτίας της διεκδίκησης γαιών και από τις δύο πλευρές. Σε ορεινά όμως παραμεθόρια χωριά, όπως στο Παρανέστι, οι ελάχιστοι κάτοικοι, οι οποίοι μάλιστα δεν ήταν αγρότες, συμβίωναν αρμονικά με τους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες.¹⁰⁹⁶

Για τους λόγους που ήδη έχουν αναφερθεί, δόθηκε έμφαση στην αγροτική-παραμεθόριο εγκατάσταση, η οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής από την πλευρά των προσφύγων. Τουλάχιστον από το 1923¹⁰⁹⁷ έως και το 1927,¹⁰⁹⁸ σύμφωνα με σχετικές αναφορές, γίνονταν υποχρεωτικές μετακινήσεις προσφύγων από χωριά της πεδινής περιφέρειας, όπου είχε συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός,¹⁰⁹⁹ καθώς επίσης και από άλλες περιοχές της Ελλάδας (Αθήνα, Πειραιάς, Ήπειρος) σε χωριά της βορειοδυτικής πλευράς του νομού, από όπου είχαν μεταναστεύσει σλαβόφωνοι.¹¹⁰⁰ Το Γεωργικό Γραφείο Δράμας,¹¹⁰¹ οι τοπικές αρχές¹¹⁰² ακόμη και ο τοπικός τύπος καλούσαν τους πρόσφυγες να επιλέξουν την αγροτική εγκατάσταση και, κυρίως, στην περιοχή του Σιδηρόνερου, όπου υπήρχε πλούσια συγκομιδή.¹¹⁰³

Είναι γεγονός ότι την άνοιξη του 1924 στην πόλη της Δράμας είχαν συσσωρευθεί περίπου 40.000 - 50.000 πρόσφυγες και, επιπλέον, μεγάλο μέρος του αστικού μουσουλμανικού πληθυσμού δεν είχε ακόμη ανταλλαγή. Το στεγαστικό πρόβλημα είχε καταστεί ιδιαίτερα οξύ και, το χειρότερο, απειλούσε τη δημόσια υγεία. Συγχρόνως, η τοπική οικονομία βρισκόταν σε ύφεση από την καπνική κρίση και η ανεργία διογκωνόταν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο εποικισμός των ορεινών περιοχών θα ανακούφιζε την πόλη και θα καθιστούσε τους πρόσφυγες αυτάρκεις άμεσα, εφόσον τα γεωργικά προϊόντα (δημητριακά και οπωρικά) του 1924, όλων των ορεινών περιοχών, δεν είχαν συλλεχθεί από τους μουσουλμάνους.

Οι προοπτικές όμως επιτυχίας του εποικισμού των παραμεθόριων ήταν, μάλλον, περιορισμένες. Τόσο η απομόνωση πολλών παραμεθόριων χωριών λόγω ανυπαρξίας βασικού οδικού δικτύου, κυρίως στην περιοχή του Σιδηρόνερου, όσο και ο ελλιπής εφοδιασμός των προσφύγων με τις αναγκαίες προμήθειες –δυσχερής και λόγω έλλειψης συγκοινωνίας– δεν καθιστούσαν καθόλου εύκολη την εγκατάσταση.¹¹⁰⁴ Αντίθετα, στην περιοχή του Νευροκοπίου η Ε.Α.Π. κατόρθωσε με μεγαλύτερη επιτυχία να εγκαταστήσει περισσότερους

1095. Κισάγιζλης, «Ο εποικισμός των αγροτών προσφύγων της περιφέρειας Δράμας», *ό.π.*, σσ. 61 και 65.

1096. «Ντόπιοι δεν υπήρχαν στα χωριά, μονάχα μερικοί επαγγελματίες Ηπειρώτες [...] ζούσαμε μαζί τους πολύ ωραία. Μάθαμε από τα έθιμά τους και αυτοί από τα δικά μας». Βλ. μαρτυρία Απόστολου Κωνσταντινίδη (Τραπεζούντα) στο Παπαδόπουλος (επιμ.), «Εθνογραφία», *Το Λυχνάρι*, Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σ. 23.

1097. Θεοφύλακτος Χατζηθεοδωρίδης, «Το Πέρασμα», Αθήνα 1997, σ. 50.

1098. *Θάρρος*, 25 Μαρτίου 1927.

1099. *Θάρρος*, 28 Φεβρουαρίου 1925. Στο δημοσίευμα γίνεται λόγος για μετακίνηση 60 οικογενειών από τα Κύργια (χωριό κοντά στην πόλη της Δράμας) στο παραμεθόριο χωριό Λειβαδάκι.

1100. *Θάρρος*, 31 Αυγούστου 1925. Αναφέρεται ότι 1.500 οικογένειες επρόκειτο να εγκατασταθούν, με πρωτοβουλία της Ε.Α.Π., σε χωριά Σλαβοφώνων.

1101. *Θάρρος*, 5 Απριλίου 1925. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο Προϊστάμενος του Γεωργικού Γραφείου κατέβαλλε προσπάθειες «διά τον προσηλυτισμόν προσφύγων δι' αγροτικήν εγκατάστασιν» με την υπόσχεση για πλήρη εφοδιασμό των προσφύγων.

1102. Ο Νομάρχης Δράμας το 1925, μέσω της τοπικής εφημερίδας *Θάρρος*, διαβεβαίωνε τους πρόσφυγες ότι θα έχουν «ευρύτατον μέλλον ακολουθούντες τον δρόμον της αγροτικής εγκαταστάσεως στην περιφέρεια του Νευροκοπίου». Βλ. *Θάρρος*, 7 Φεβρουαρίου 1925.

1103. *Θάρρος*, 9 Μαΐου 1924. Το άρθρο φέρει την υπογραφή «Οδοιπόρος» και αφορμάται από τις εντυπώσεις που αποκόμισε ο συντάκτης κατά την οκταήμερη περιοδεία του στην ορεινή περιοχή, κατά την οποία διαπίστωσε τον εγκαταλειμμένο παραγωγικό πλούτο της αλλά και τη σοβαρή έλλειψη έργων υποδομής.

1104. Χρηστίδης, «Η πλουτοπαραγωγική ανάπτυξις των ορεινών περιοχών Δράμας», *ό.π.*, σσ. 71-78.

Αριθ. πρωτ. 15753

Εν Αθήναις τῆς 28/11/1926

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ

Π Ρ Ο Σ

Τόν κ. Ἡλιάδην

Δ ρ ά ρ α ν

Εἰς ἀπάντησιν ὑμετέρου ὑπομνήματος ἡ Ἐθνική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρει πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Γεωργίας, ὅτι τὰ ἀναφερόμενα ἐν τῷ ὑπομνήματι σας οἰκοπέδα παρεδόθησαν αὐτῇ ὡς ἄν ταλλάξιμα καὶ ὡς τοιαῦτα διαχειρίζεται αὐτὰ κατὰ τὰς διατάξεις μετὰ τοῦ Δημοσίου Συμβάσεως.-

Τῶν οἰκοπέδων τοῦ Συνοικισμοῦ Ὀρτακινῶν ἐφ' ὧν ἔχουσι ἀνεγερθῆ ἢ καὶ ἀπλῶς τεθεμελιωθῆ οἰκίαι διαπραγματεύεται τὴν πώλησιν ἀπ' εὐθείας πρὸς τοὺς ἀνεγείραντας κατόχους βάσει τιμῶν καθορισθεισῶν εἰδικῶς παρ' Ἐπιθεωρητοῦ τῆς ὡς ἄνω Τραπεζῆς ἐπιληθοθέντος τῆς ἐκτιμήσεώς των μετ' ἐπιτόπιον μελέτην τοῦ ζητήματος.

Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τ' ἀκάλυπτα οἰκοπέδα κατὰ τὴν ἰσχύουσαν Σύμβασιν δέν ἐπιτρέπεται αὐτῇ ἢ ἀπ' εὐθείας πώλησις αὐτῶν πρὸ τῆς διενεργείας δημοπρασιῶν.

Μόνη περίπτωσις ἀπ' εὐθείας πωλήσεως θά ἦτο ἡ ὀλοκληρωτικὴ μεταβάσισις; ἐάν τῆ ἐζητεῖτο αὕτη, εἰς Οἰκοδομικόν Συν/σπόνδυνάμει τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 3 παρ. 9 τῆς ἀπὸ 13-8-30 Συμβάσεως.-

ἄρθρ.

Ὁ ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Π. ΤΣΙΜΠΙΔΑΡΟΣ

5858--23·10)29—20000

πρόσφυγες,¹¹⁰⁵ διότι η συγκοινωνία ήταν καλύτερη και η μορφολογία του εδάφους ομαλότερη.

Κατά τη διαδικασία της εποίκησης των παραμεθόριων περιοχών, ορισμένες εγκαταστάσεις υπήρξαν ατυχείς, γιατί αποδείχθηκε ότι οι πρόσφυγες δεν μπορούσαν να ενσωματωθούν στο οικονομικό, κοινωνικό ακόμη και στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής. Οικογένειες Ποντίων είχαν εγκατασταθεί αρχικά στο χωριό Πέρασμα το 1923, το οποίο, αν και προσidiaζε στην πατρίδα τους,¹¹⁰⁶ δεν πρόσφερε όμως ευοίωνες προοπτικές για μόνιμη εγκατάσταση. Έτσι, οι οικογένειες αυτές, ενώ γνώριζαν την καπνοκαλλιέργεια, όταν άρχισαν να συνειδητοποιούν τις τεράστιες δυσκολίες προώθησης του καπνού, συγκρότησαν επιτροπή (άνοιξη του 1925) προκειμένου να περιηγηθεί διάφορα χωριά του κάμπου της Δράμας και της Χρυσούπολης και να επιλέξει νέο τόπο για προσφορότερη εγκατάσταση.¹¹⁰⁷ Ατυχής υπήρξε και η εγκατάσταση προσφύγων που προέρχονταν από παραθαλάσσιες πόλεις. Οι πρόσφυγες από την Οινόη του Πόντου, που μεταφέρθηκαν από τη Δράμα συνοδεία στρατιωτών στο Σιδηρόνερο, δεν κατάφεραν να επιβιώσουν, μολονότι οι Τούρκοι κάτοικοι του χωριού, πριν αναχωρήσουν, τους είχαν βοηθήσει να μυηθούν στην αγροτική ζωή.¹¹⁰⁸ Διασώζεται επιστολή που συνέταξαν αστικές οικογένειες από την Οινόη (είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για τις ίδιες οικογένειες), οι οποίες είχαν εγκατασταθεί αρχικά στους Ποταμούς αλλά κατόπιν διαβημάτων τους ο προϊστάμενος του Γεωργικού Γραφείου Δράμας τους μετακίνησε, «απολυτρώσας ούτω εκ βεβαίου μαρασμού», όπως σημείωναν στην ευχαριστήρια επιστολή τους.¹¹⁰⁹ Στην περίπτωση προσφύγων από την Καππαδοκία, η εγκατάσταση στα ορεινά φάνταζε εντελώς ασύμβατη με τον τόπο, από τον οποίο είχαν έρθει: «Πήγαμε στα άγρια βουνά της Δράμας, στα κατσάβραχα. Οι Τούρκοι γλίτωσαν από την κόλαση [...] και πήγαν στον παράδεισο. Κι εμείς φύγαμε από τον παράδεισο και πήγαμε στην κόλαση».¹¹¹⁰

Τις συνθήκες διαβίωσης στα παραμεθόρια μέρη συνειδητοποίησε ο Ι. Καραμάνος κατά την περιοδεία του το 1926. Αποκάλεσε την περιοχή «εγκαταλελειμμένο παράδεισο» και διαπίστωσε ότι δικαιολογημένα οι πρόσφυγες ένιωθαν εξορισμένοι λόγω της απουσίας «πνευματικών ηγετών», ο ρόλος των οποίων ήταν σημαντικότατος στο πλαίσιο της παλιάς κοινοτικής οργάνωσής τους στην Τουρκία.¹¹¹¹ Την απογοήτευση των προσφύγων εκμεταλλεύονταν διάφοροι επιτήδειοι, που υπόσχονταν έναντι αμοιβής να μεταφέρουν οικογένειες σε πεδινά χωριά, φαινόμενο που το χαρακτήρισε «ετέρα δεινή πληγή των ορεινών συνοικισμών». Παρά την αστυνόμευση, η τάση για μετοίκηση δεν είχε παύσει μέχρι και τις αρχές του 1928, γεγονός που ανάγκασε τον Ι. Καραμάνο, κατά την περιοδεία του τον Ιανουάριο του 1928, να κηρύξει παράνομη κάθε μετακίνηση: «Μη εγκρίνων και μη αναγνωρίζων δικαίωμα εγκαταστάσεως εις ουδέν μέρος και αρνούμενος πάσαν προστασίαν [...] και διατάσσω την βιαίαν είσπραξιν των χρεών [...]».¹¹¹²

1105. Χ. Τσαγανός, «Προσοχή εις την μεθόριον», *Θάρρος*, 20 Μαρτίου 1927. Ο Χ. Τσαγανός ήταν γεωπόνος και επόπτης του Εποικισμού.

1106. Η ομοιότητα ενός οικισμού με το φυσικό περιβάλλον της πατρίδας από όπου προέρχονταν οι πρόσφυγες, όπως προκύπτει από άλλη μαρτυρία, αποτελούσε πράγματι κριτήριο επιλογής του οικισμού αυτού: «Ένας άλλος λόγος επιλογής [...] του Περιβλεπτον (Καραγκιόζκιγι) ήταν και ότι έμοιαζε με το Καρμούτ [...] Όταν ερχόμασταν με το τρένο στην περιοχή του Παρανεστίου και από το παράθυρο είδα τα βουνά [...] είπα: έρθαμε σ' εμέτερα τα μέρη». Βλ. Τάσος Ι. Κυριακίδης, *Το Περιβλεπτον Δράμας. Από την Ανταλλαγή (1924) μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 37-38.

1107. Χατζηθεοδωρίδης, «Το Πέρασμα», *ό.π.*, σσ. 65-66.

1108. Άννα Ελευθεριάδου, «Ανέκδοτες μαρτυρίες προσφύγων», *Η Δράμα και η περιοχή της-Ιστορία και Πολιτισμός*, Δράμα, 16-19 Μαΐου 2002, Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης, Δράμα 2006, σσ. 581-582. Η μαρτυρία ανήκει στη Μαρία Σιδεροπούλου, που γεννήθηκε στην Οινόη του Πόντου το 1913.

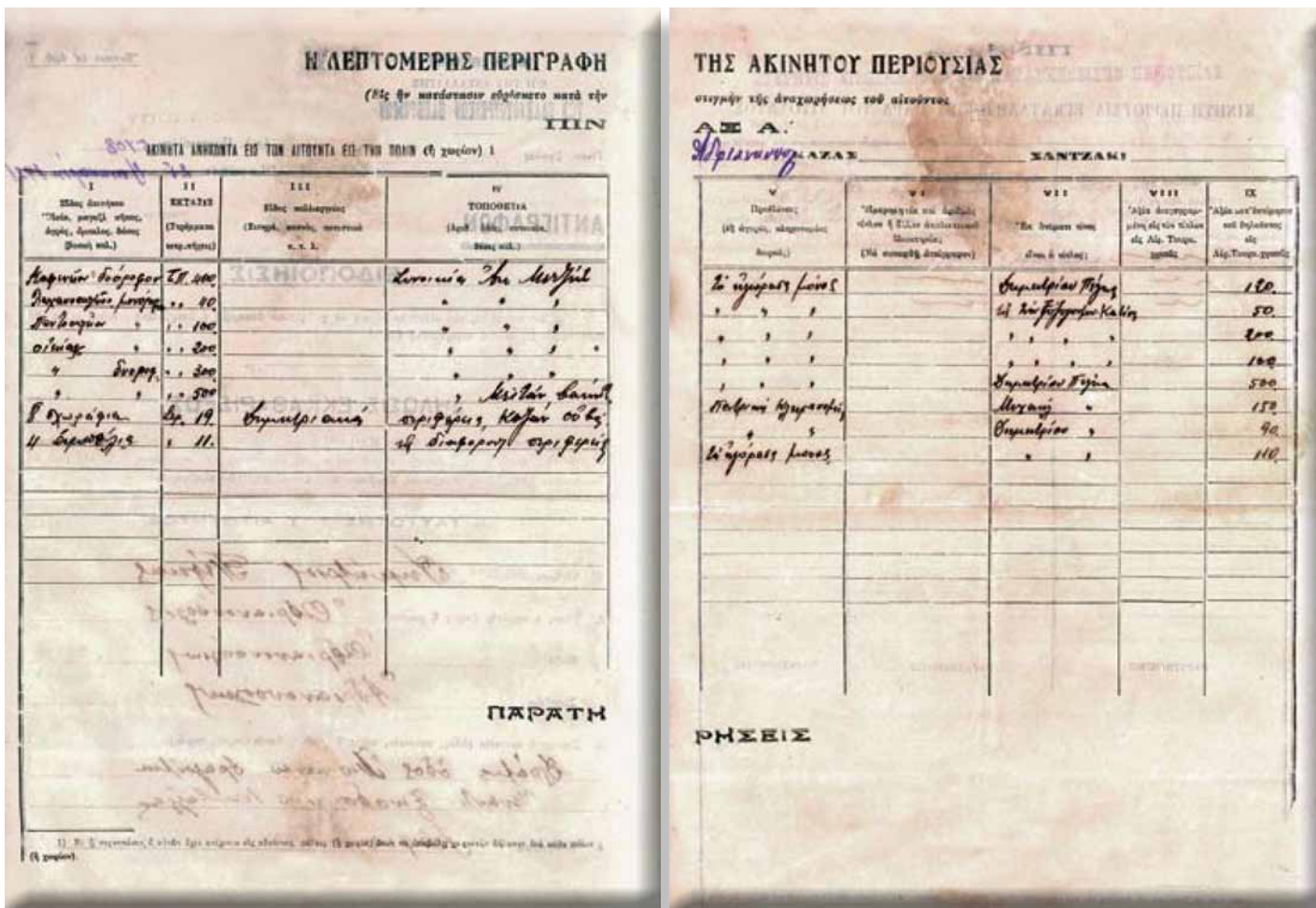
1109. *Θάρρος*, 25 Φεβρουαρίου 1925.

1110. Μαρτυρία Αναστάσιου Προδρομίδη από την Κίσκα της Καισάρειας, βλ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Εξοδος*, τόμ. 2, *Η Εξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, Γ. Μουρέλος (επιμ.), τόμ. 2, Αθήνα 1982, σ. 321.

1111. *Θάρρος*, 12 Μαρτίου 1926. Ο Ι. Καραμάνος ανέφερε ότι κάποιος είχε υποσχεθεί τη μετακίνηση ενός ολόκληρου χωριού έναντι 30.000 δραχμών, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Βλ. και Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia, The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Οξφόρδη 2006, σ. 287.

1112. *Θάρρος*, 22 Ιανουαρίου 1928. Ο Ι. Καραμάνος στη δήλωσή του αυτή τόνιζε ότι δε θα υπάρξουν νέες μετακινήσεις, εφόσον επρόκειτο να ξεκινήσει η κατασκευή των μεγάλων έργων της περιοχής. Αλλά και πριν από την απόφαση αυτή του Ι. Καραμάνου, αιτήσεις προσφύγων για μετακίνηση στην περιοχή της Καβάλας δεν εγκρίθηκαν από το Γεωργικό Γραφείο Δράμας. Βλ. *Θάρρος*, 18 Δεκεμβρίου 1927.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Αναλυτική περιγραφή περιουσιακών στοιχείων από πρόσφυγα καταγόμενο από την Αδριανούπολη.

Η περιοχή του Σιδηρόνερου είχε αρχίσει σταδιακά να εγκαταλείπεται από τους πρόσφυγες άλλοτε νόμιμα και άλλοτε παράνομα, διότι οι πρόσφυγες ένιωθαν εγκαταλελειμμένοι από τις εποικιστικές υπηρεσίες και το κράτος. Ακόμη και αν εμφορούνταν από πατριωτικά αισθήματα, είναι προφανές ότι αστοί πρόσφυγες δύσκολα θα μπορούσαν να επιβιώσουν σε μια αποκομμένη συγκοινωνιακά περιοχή, χωρίς δρόμους και χωρίς κρατική πρόνοια. Επιστολή υπογεγραμμένη από πενήντα πρόσφυγες της περιοχής, αποτελεί μία από τις πρώτες αντιδράσεις:¹¹¹³

«Ημεείς, ζήσαντες μέχρι τούδε εντελώς διαφορετικά και ευρεθέντες αποτόμως υπό ταύτας συνθήκας, επαναστατώντες καθημερινώς κατά της τύχης ημών και μετά λύπης συσκεπτόμεθα ότι θα αναγκασθώμεν να εγκαταλείψωμεν [...] τον τόπον [...], διά δε την εθνικήν σημασίαν (της περιοχής) πας μη κομμουνιστής θα συναισθάνεται πόσον σπουδαίος εθνικός παράγων είναι ο πυκνός εποικισμός της περιφέρειας ταύτης από πρόσφυγας με υγιή εθνικά φρονήματα και οποίαν εγγύησιν διά το έθνος παρέχει παραμεθόριος περιφέρεια μη εγκλείουσα εις τους κόλπους της ουδέ ζιζάνιον ξένης εχθρικής και ερυθράς προπαγάνδας [...]. Είναι γνωστόν ότι [...] υποκείμεθα εις τον εκ πείνης κίνδυνον [...] θίγεται η εθνική μας φιλοτιμία όταν βλέπωμεν ότι το Κράτος δι' ολίγων δαπανών, τας οποίας κάλλιστα ημπορεί να διαθέσει, παρορά ταύτην την περιφέρειαν».

Η δραματική κατάσταση των προσφύγων της περιοχής ήταν μια πραγματικότητα, η οποία, παρά τις αλλεπάλληλες επισημάνσεις, ήταν υπαρκτή ήδη από το 1924,¹¹¹⁴ γινόταν όμως ολοένα και πιο πιεστική.

1113. Θάρρος, 1 Ιουλίου 1927.

1114. Άρθρο του Λ. Ιασιωνίδη επισήμαινε την έλλειψη ζωάρκειας στην περιφέρεια το Πάσχα του 1924 και πιθανόν να αποτελεί μία από τις πρώτες αναφορές για τις δυσκολίες των προσφύγων της μεθορίου. Βλ. Θάρρος, 27 Απριλίου 1924. Στη συζήτηση της Εθνοσυνέλευσης για το προσφυγικό ζήτημα, ο Λ. Ιασιωνίδης είχε αναφερθεί στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι

Επιτόπια έρευνα, που διενήργησε δημοσιογραφική ομάδα της τοπικής εφημερίδας *Θάρρος* το 1927, αποκάλυψε ότι οι κάτοικοι της «ευρίσκονται εισέτι εις μίαν πρωτόγονον κατάστασιν».¹¹¹⁵ Στο χωριό Παπάσκειο (Παπάδες) υπήρχε ένας δάσκαλος για εκατό μαθητές, ενώ σε άλλους συνοικισμούς τα παιδιά, ελλείψει δασκάλου, περιφέρονταν στα λαγκάδια βόσκοντας ζώα. Στους Ποταμούς μόνο δύο δάσκαλοι παρέμειναν τελικά από τους διορισθέντες λόγω έλλειψης σχολείων, κατοικίας και τροφίμων.¹¹¹⁶ Επιπλέον, ελάχιστοι ήταν και οι χωροφύλακες για τη φύλαξη μιας εκτεταμένης περιοχής· υπήρχαν είκοσι τρεις μόνο για τριάντα δύο χωριά. Έπειτα, τα περισσότερα τουρκικά οικήματα –πλην του ότι πολλά ήταν σε κακή κατάσταση ή είχαν καταρρεύσει– παραχωρήθηκαν στους δικαιούχους επίσημα μόλις το 1928.¹¹¹⁷ Ο εφοδιασμός ήταν όχι μόνο ελλιπής αλλά και ασυντόνιστος, γεγονός που είχε διαπιστώσει το 1925 ο νομάρχης Δράμας, η σχετική έκθεση του οποίου είναι αποκαλυπτική: Στους αστούς εποίκους του Σιδηρόνερου είχαν διανεμηθεί πρόβατα ενώ δεν είχαν ιδέα από κτηνοτροφία, οι ουγγρικοί ίπποι που τους χορηγήθηκαν ήταν άχρηστοι και, τέλος, στους Ποταμούς δεν είχαν χορηγηθεί προμήθειες για την κτηνοτροφία.¹¹¹⁸

Βέβαια, για κάποιους πρόσφυγες η ενσωμάτωση στην ορεινή και δυσπρόσιτη εκείνη περιοχή συνιστούσε την άλλη όψη της παραμεθόριας εγκατάστασης. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η πρωτοβουλία που ανέλαβαν οι κοινότητες Σιδηρόνερου και Ποταμών. Αποφάσισαν να κατασκευάσουν τον επαρχιακό δρόμο Ταξιαρχών-Σιδηρόνερου, μήκους 50-60 χιλιομέτρων. Με την ηθική συμπαράσταση των προέδρων τους και τη συμμετοχή ιερέων, 400 πρόσφυγες εργάζονταν στα έργα οδοποιΐας «με ενθουσιασμόν και μεγάλην προθυμίαν». Το έργο αυτό είχε πολύ μεγάλη σημασία για την περιοχή, την οποία όμως οι βουλευτές είχαν εντελώς λησμονήσει μετά τις εκλογές, όπως δήλωνε στους δημοσιογράφους με πικρία ο πρόεδρος της κοινότητας Σιδηρόνερου.

Λίγο αργότερα ο ίδιος ο Sir J. Hope-Simpson, αντιπρόεδρος της Ε.Α.Π., περιοδεύοντας την περιοχή, είχε παραδεχθεί καταρχήν για τον εποικισμό της μεθορίου ότι: «Δεν ήθελαν να πάνε εκεί και πολλοί εγκατεστημένοι είναι δυστυχείς», ενώ θεωρούσε ότι η έλλειψη συγκοινωνιακής υποδομής ήταν η κύρια αιτία για την κακοδαιμονία των προσφύγων.¹¹¹⁹

«Εάν οι πρόσφυγες είναι κεχωρισμένοι από την επικοινωνίαν με τον ελληνικόν πολιτισμόν, εάν δεν ημπορούν να επισκεφθούν τους αδελφούς των στις πόλεις, γίνονται φυσικώς δυσαρεστημένοι και δεν θέλουν να μένουν στα χωριά. Εάν μία οκά σιταριού κοστίζει 6,65 δραχμάς στη Δράμα, κοστίζει η ίδια 13 δραχμάς εις Μπόροβον. Τούτο είναι το πρόβλημα της μεθορίου».¹¹²⁰

Στενά συνυφασμένη με την γεωργική ανάπτυξη, η κατασκευή οδικού δικτύου θα διευκόλυνε τη διακίνηση των παραγόμενων προϊόντων τους προς την αγορά της Δράμας αλλά και την προμήθεια εφοδίων, για τα οποία οι γεωργοί επιβαρύνονταν με υπερβολικά έξοδα μεταφοράς.¹¹²¹ Τα έξοδα αυτά απέτρεπαν

Πόντιοι στις παραμεθόριες περιοχές. Βλ. Μαρία Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 54.

1115. Πελ. Πινάτσας, «Οσένιτσα ή Σιδηρόνερον», *Θάρρος*, 4 και 6 Νοεμβρίου 1927. Ο συντάκτης ήταν μέλος της δημοσιογραφικής ομάδας που περιηγήθηκε την περιοχή του Σιδηρόνερου τον Νοέμβριο του 1927. Συμμετείχαν και δημοσιογράφοι της τοπικής εφημερίδας *Ο Αγών* και της αθηναϊκής *Ελεύθερος Λόγος*.

1116. Τη δραματική κατάσταση στην εκπαίδευση περιέγραφε και ο επιθεωρητής εκπαίδευσης, Ι. Καλλιγιάς. Βλ. *Θάρρος*, 6 Νοεμβρίου 1925.

1117. Η διανομή οικιών στα ορεινά φαίνεται ότι έγινε έναν χρόνο αργότερα, το 1928, σε σχέση με τη διανομή σε ημιορεινά χωριά, όπως αναφέρει μαρτυρία πρόσφυγα που εγκαταστάθηκε στην Καλλιφύτο. Βλ. Παπαδόπουλος (επιμ.), «Θέματα Εθνογραφίας», *Το Λυχνάρι* (Δράμα), Αύγουστος 1999, σ. 27.

1118. *Θάρρος*, 1 Οκτωβρίου 1925.

1119. *Θάρρος*, 15 Ιανουαρίου 1928. Η δήλωση αυτή επιβεβαιώνεται και από μαρτυρίες προσφύγων: «Στην Καλλίκαρπο (χωριό της περιοχής του Σιδηρόνερου) πήγαμε κάτσαμε μέχρι τα τελευταία χρόνια, το 1940, για το κλίμα, για τα νερά. Καμένοι και χαμένοι ήμασταν, μπορούσαμε να πάμε όπου θέλαμε; Δεν μπορούσαμε». Βλ. Παπαδόπουλος (επιμ.), «Θέματα Εθνογραφίας», *Το Λυχνάρι* (Δράμα), Μάιος 1999, σ. 18.

1120. *Θάρρος*, 15 Ιανουαρίου 1928.

1121. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Ορ. Χρησιτίδη, η μεταφορά προϊόντων ανά οκά στοίχιζε 3 λεπτά από το Σιδηρόνερο, ενώ όπου υπήρχαν αμαξιτοί δρόμοι στοίχιζε 1-1/2 λεπτό. Ένας σάκος λιπάσματος των 50 κιλών επιβαρυνόταν με 58,50 δραχμές για τη μεταφορά του στο Σιδηρόνερο. Βλ. Χρησιτίδης, «Η πλουτοπαραγωγική ανάπτυξη των ορεινών περιοχών

Αποδεικτικό της Μικτής Υποεπιτροπής Ελληνοβουλγαρικής Μεταναστεύσεως με το οποίο κατοχυρώνεται η ακρίβεια των δηλωθέντων περιουσιακών στοιχείων από Έλληνα του Ορτάκιοϊ βάσει της Συνθήκης του Νεϊγύ. Αρχείο Φώτη Μπέγγα (Δράμα).

τους γεωργούς από τη χρήση χημικών λιπασμάτων, πράγμα που προσπαθούσαν να υποκαταστήσουν με μια υπερεντατική χειρωνακτική καλλιέργεια της γης, με όλες τις αρνητικές συνέπειες στην υγεία και την αυτάρκειά τους.

Για τους λόγους αυτούς, το κοινοτικό συμβούλιο της κοινότητας Ποταμών υπέβαλε προς τους αρμόδιους φορείς υπόμνημα για το συγκοινωνιακό πρόβλημα.¹¹²² Το υπόμνημα αυτό προκάλεσε την επίσκεψη του αντιπροέδρου της Ε.Α.Π., ο οποίος μετά την περιοδεία του, αναφερόμενος στη σπουδαιότητα της περιοχής, υπέβαλε έκθεση προς την Κ.τ.Ε. προκειμένου να εγκριθεί πρόγραμμα κατασκευής οδικού δικτύου. Κατόπιν τούτου, αποφασίστηκε η διάθεση πενήντα εκατομμυρίων για την εκτέλεση έργων στο Νευροκόπι, το Σιδηρόνερο και στους Ποταμούς.¹¹²³ Όπως επεσήμαινε υπόμνημα της κοινότητας Σιδηρόνερου προς τον Γενικό Διοικητή Θράκης, τον Ιούλιο του 1928, η αντιμετώπιση των προβλημάτων της μεθορίου ήταν σπασμωδική και δεν μπορούσε να θεραπευθεί με ημίμετρα. Πρόκειται για ένα ακόμη κείμενο απόγνωσης και προειδοποίησης για φυγή προς τον κάμπο της Δράμας, την οποία αιτιολογούσαν περιγράφοντας τόσο απελπιστική την κατάσταση του συνοικισμού, ώστε να παρομοιάζεται με «Νεκροταφείο» και οι άνθρωποί του με «είλωτες και μουζικούς». Σε ορισμένους μάλιστα συνοικισμούς, όπως τονίζεται, δεν υπήρχαν σχολεία και εκκλησίες, «και ούτω επί μίαν εξαετίαν οι άνθρωποι δεν εκκλησιάσθησαν και τα παιδιά των δίκην ζώνων περιφέρονται εις τους δρόμους». Η κοινοτική αντιπροσωπεία ζητούσε όχι «νομοθετήματα επί χάρτου» αλλά σοβαρές και «κεραυνοβόλες ενέργειες».¹¹²⁴

Δράμας», ό.π., σ. 75.

1122. Θάρρος, 6 Μαρτίου 1928.

1123. Θάρρος, 9 Μαρτίου 1928 και Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σ. 685.

1124. Θάρρος, 28 Ιουλίου 1928.

Για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας των αγροτικών εγκαταστάσεων είναι γεγονός ότι οι όροι που είχαν τεθεί από τον υπουργό Γεωργίας Αναστάσιο Μπακάλμπαση –«δέον να έχει κάθε αγρότης το οίκημά του μετά των εν αυτώ αγροτικών ευκολιών»¹¹²⁵ δεν επαρκούσαν στην περίπτωση των μεθοριακών προσφυγικών εγκαταστάσεων, εφόσον θα έπρεπε να συνδυασθούν και με την κατασκευή βασικών έργων υποδομής. Ειδικότερα, οι παραγωγικές δυνατότητες της ορεινής περιφέρειας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τους νέους κατοίκους, αν επισκευαζόταν η επαρχιακή οδός Δράμας-Σιδηρόνερου (μήκους 50 περίπου χιλιομέτρων), που είχε στο μεταξύ καταστραφεί καθώς και η ζωτικής σημασίας γέφυρα του Νέστου Παπάσκιοϊ, έργα τα οποία θα εξυπηρετούσαν εβδομήντα τρία χωριά βορειοανατολικά του νομού, συμπεριλαμβανομένης και της περιοχής του Παρανεστίου.¹¹²⁶

Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις, θα ήταν δύσκολο για τους αστούς πρόσφυγες να αλλάξουν τρόπο ζωής, προοπτική που γινόταν ακόμη δυσκολότερη χωρίς την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών και του γεωργικού εφοδιασμού. Η εφαρμοζόμενη εποικιστική πολιτική υπηρετούσε μεν εθνικές ανάγκες, έπασχε όμως από συντονισμό και εμπεριείχε στοιχεία παθολογίας (αναγκαστικές μετακινήσεις, εγκατάσταση αστών σε δυσπρόσιτα χωριά, ελλιπής εφοδιασμός). Εύλογα, πολλαπλασίαζε τις αβεβαιότητες των περισσότερων προσφύγων, διαψεύδοντας συγχρόνως τις προσδοκίες τους. Γι' αυτό και η μεθοριακή εγκατάσταση αποδείχθηκε περιπετειώδες εγχείρημα, η σκληρή εμπειρία της οποίας οδήγησε πολλές προσφυγικές οικογένειες σε μία, τρόπον τινά, δεύτερη «έξοδο» μετά την πρώτη έξοδο από την πατρίδα τους.¹¹²⁷ Αυτή η εξέλιξη αποτελεί ένδειξη ότι ήταν δύσκολο να συνδυαστεί ο εξελληνισμός των βόρειων επαρχιών και η οικονομική αυτάρκεια των προσφύγων, χωρίς να έχει ληφθεί πρόνοια για τον στοιχειώδη εκσυγχρονισμό της περιοχής.

Το ζήτημα των μεθόριων συνοικισμών έθιξε ο Γεώργιος Ζερβός στη Βουλή τον Νοέμβριο του 1928, αιτούμενος τη συγκρότηση ειδικής επιτροπής που θα μελετούσε επί τόπου τα προβλήματα και, ακολούθως, θα επεξεργαζόταν λύσεις.¹¹²⁸ Για την παγίωση των μεθοριακών εγκαταστάσεων δημοσιεύθηκε ο Νόμος 4121 της 11^{ης} Ιουλίου 1929, με τον οποίο προβλεπόταν η παραχώρηση ορισμένων πλεονεκτημάτων στους πρόσφυγες, η βελτίωση των συνθηκών ζωής και φορολογικές απαλλαγές.¹¹²⁹ Στις ευνοϊκές διατάξεις του νόμου αυτού συμπεριλαμβάνονταν και 112 συνοικισμοί από τη Δράμα, ο μεγαλύτερος αριθμός συνοικισμών από τους ανήκοντες στις συνολικά δέκα περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας.

Ενώ, λοιπόν, οι ορεινές περιφέρειες και οι πέραν του Νέστου επαρχίες μέχρι το 1924 κατοικούνταν από μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων, μετά την ανταλλαγή εμφανίζονταν αραιοκατοικημένες και πολλά χωριά έμειναν ακατοίκητα.¹¹³⁰ Οι μουσουλμάνοι, εγκατεστημένοι εκεί για αιώνες, σχεδόν αποκομμένοι από την πεδινή Δράμα, είχαν βαθμιαία προσαρμοσθεί στις γεωγραφικές συνθήκες και τις παραγωγικές δυνατότητες των παραμεθόριων αυτών περιοχών και είχαν αναπτύξει μια παραδοσιακή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, που ήταν βέβαια καθυστερημένη, ωστόσο τους παρείχε αυτάρκεια. Η καλλιέργεια καπνού, μάλιστα, ιδιαίτερα αναπτυγμένη στις ημιορεινές περιοχές μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, συνέβαλε αποφασιστικά στην οικονομική τους ανάπτυξη. Αντίθετα, οι ξεριζωμένοι και εσπευσμένα εγκατεστημένοι στις περιοχές αυτές πρόσφυγες, πολλοί από τους οποίους ήταν αστοί και εθισμένοι σε πολύ πιο αναπτυγμένες –και εκλεπτυσμένες– συνθήκες ζωής, ήταν δύσκολο να προσαρμοσθούν.

Έτσι, πριν κατασκευαστούν τα αποξηραντικά έργα της περιόδου 1928-1936, και προπάντων μετά, η

1125. Θάρρος, 23 Μαΐου 1924. Η δήλωση αυτή έγινε κατά τη σύσκεψη που είχε στη Νομαρχία Δράμας με τοπικούς φορείς και αντιπροσώπους προσφύγων.

1126. Θάρρος, 17 Ιουνίου 1927.

1127. Σύμφωνα με εισήγηση του Α. Ιασωνίδη στο ελληνικό κοινοβούλιο, από τις 2.000 οικογένειες που εγκαταστάθηκαν το 1925 στην παραμεθόριο Δράμα απέμειναν τελικά μόνο 600, γιατί δεν μπορούσαν να πουλήσουν τα καπνά τους λόγω έλλειψης συγκοινωνίας. Βλ. Στάθης Πελαγίδης, «Προσφυγικά προβλήματα του βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο ελληνικό Κοινοβούλιο (1924-1928)», *Μακεδονικά*, 26 (1987-88), σ. 70.

1128. Πελαγίδης, «Προσφυγικά προβλήματα», *ό.π.*, σ. 69.

1129. Μιχ. Ι. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σσ. 19-20.

1130. Θεόφιλος Δ. Αθανασιάδης, *Οικονομική Στατιστική του Νομού Δράμας 1927*, Δράμα 1928, σ. 98. Συγκεκριμένα, δεκαέξι χωριά στην περιοχή του Σιδηρόνερου έμειναν ακατοίκητα. Βλ. Χρηστίδης, «Η πλουτοπαραγωγική ανάπτυξη των ορεινών περιοχών Δράμας», *ό.π.*, σ. 73.

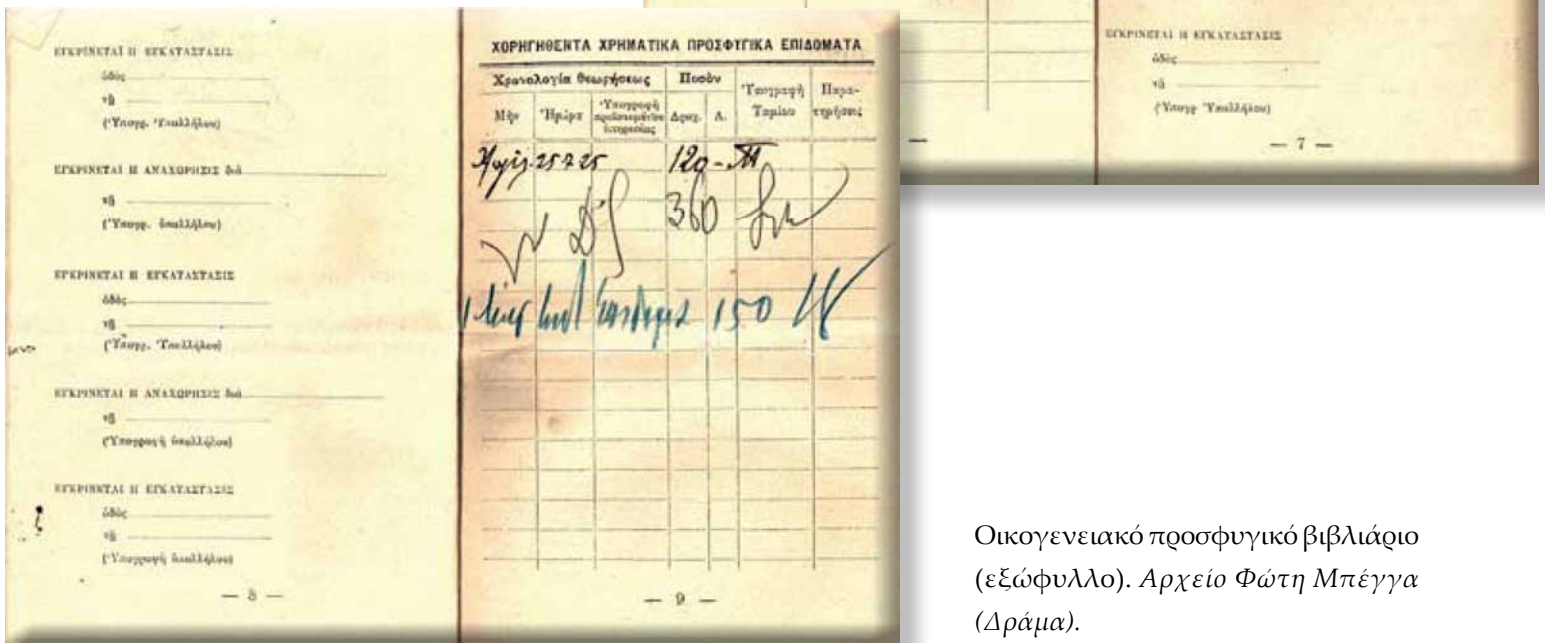
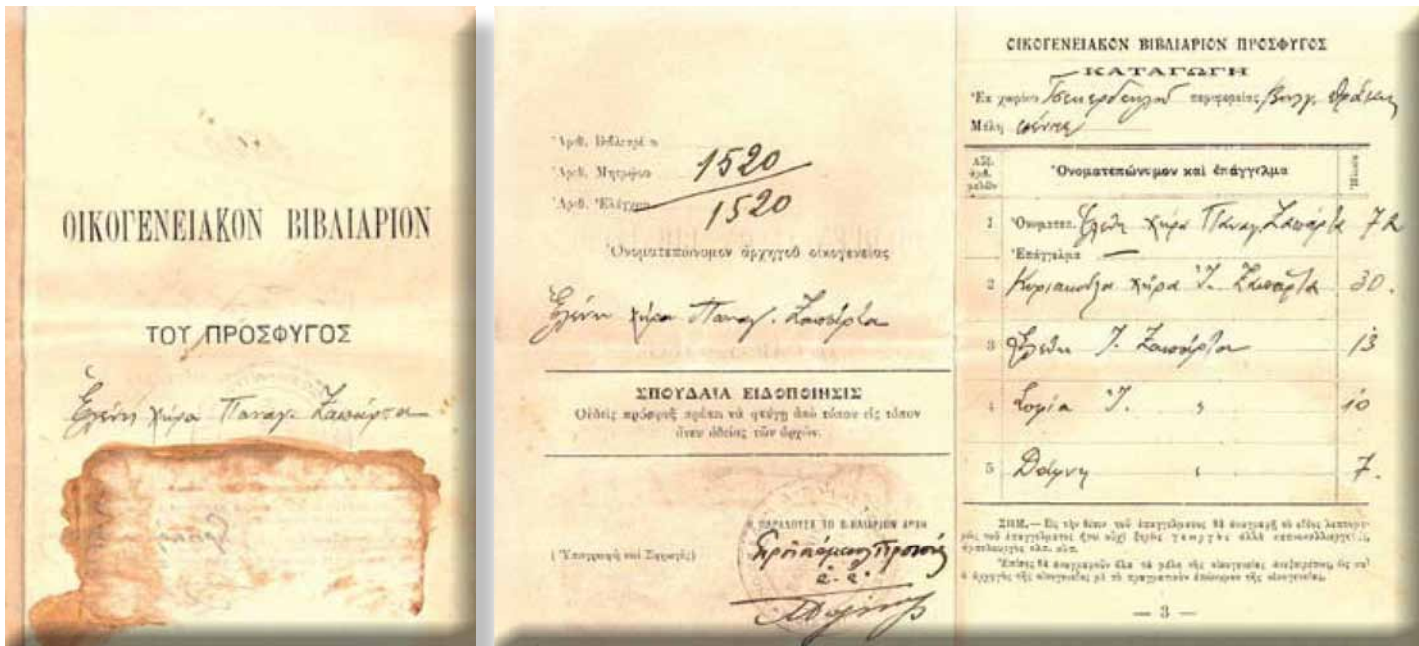
ισορροπία ανάμεσα στον ορεινό και τον πεδινό χώρο είχε ανατραπεί. Τα μεγάλα τεχνικά έργα στην πεδιάδα των Φιλίππων αποτέλεσαν τομή για την περιοχή. Με την ολοκλήρωση των έργων η πεδιάδα κατέστη πολύ παραγωγικότερη. Προστέθηκαν νέα, γόνιμα εδάφη και εξαλείφθηκε η μάστιγα της ελονοσίας. Όπως ήταν φυσικό, το κέντρο βάρους των αγροτικών δραστηριοτήτων και της αγροτικής παραγωγής του νομού μετατοπίστηκε προς τον κάμπο. Ο ορεινός παραμεθόριος πληθυσμός άρχισε σταδιακά να φυλλορροεί μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο,¹¹³¹ τροφοδοτώντας το ρεύμα αστυφιλίας και μετανάστευσης σε χώρες της Ευρώπης, το οποίο κορυφώθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια.

Οι παραμεθόριες προσφυγικές εγκαταστάσεις συνιστούν, τελικά, την πιο δυσχερή όψη του προσφυγικού ζητήματος στο Νομό Δράμας και αυτήν που παρουσιάζει τις μεγαλύτερες αντιφάσεις. Οι ορεινές παραμεθόριες περιοχές είχαν πολλές δυνατότητες να αναπτυχθούν από τους νέους κατοίκους, ο εποικισμός όμως των περιοχών αυτών υποστηρίχθηκε μόνο θεωρητικά, γι' αυτό και η σταδιακή εγκατάλειψη των προσφυγικών εγκαταστάσεων ανέτρεψε σε μεγάλο βαθμό τους εποικιστικούς σχεδιασμούς της Ε.Α.Π. και του κράτους. Έγινε έτσι φανερό ότι για τους πρόσφυγες των ορεινών συνοικισμών η εξασφάλιση των μέσων για την άνετη επιβίωσή τους συνιστούσε προϋπόθεση για να ενταχθούν σε μια υπανάπτυκτη περιοχή, να αποκτήσουν δηλαδή όχι μόνο αγροτική αλλά και μεθοριακή συνείδηση.

1131. Τάσος Ι. Κυριακίδης, *Το Περίβλεπτον Δράμας*, ό.π., σ. 36 και Μαργυρία Ολγας Κωνσταντινίδη, στο Παπαδόπουλος (επιμ.), «Εθνογραφία», *Το Λυχνάρι* (Δράμα), Ιούλιος-Αύγουστος 2002, σ. 23: «Ασχολούμασταν με την κτηνοτροφία και με όλα τα γεωργικά. Μετά ήρθε ο πόλεμος, τα χάλασε όλα και σιγά σιγά όλα διαλύθηκαν».

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΪΑ Ж

Οικογενειακό προσφυγικό βιβλιάριο (εξώφυλλο). Αρχείο Φώτη Μπέγγα (Δράμα).

προσπάθησε να αποτυπώσει τις νέες ισορροπίες που έτειναν να επικρατήσουν μεταξύ των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, μετά την εγκατάσταση των ελληνικών αρχών: «[...] Η άμεσος εμφάνισις της Ελληνικής αρχής αποτόμως μετά την Βουλγαρικήν μεσοβασιλείαν και η ογκώδης διαφορά μεταξύ αυτών ηυχάριστησε, κατεπράυνε και ενεθάρρυνε τους μουσουλμάνους δ' ήσυχον και γαληνιαίαν ζωήν. Τοσούτον είνε τούτο αληθές, καθόσον αθρόοι συγκεντρούντο μουσουλμάνοι εις την Ελληνικήν Μακεδονίαν, προσφεύγοντες εκ της Βουλγαρικής και Σερβικής Μακεδονίας [...]. Από του Μαρτίου όμως κυρίως ήρξατο συστηματικώς πλέον η μετανάστευσίν των διά την Ανατολήν. Ίσως εκτός των ενεργειών του κομιτάτου συνετέλεσεν εις την αθρόαν αυτών μετανάστευσιν και το γεγονός της αφίξεως και εγκαταστάσεως προσφύγων, παρ' ων υπέστησαν μοιραίως τιναι στενοχωρίαί, αίτινες εφοβήθησαν οι μουσουλμάνοι ότι ίσως εις κακήν τινά στιγμήν θα ηδύναντο να λάβωσι την μορφήν αδικημάτων κατ' αυτών. Οι δε πλείστοι των παραμενόντων μουσουλμάνων [...] δεν έχουσιν ουδεμίαν γειτνίασιν μετά προσφύγων, μη εγκατασταθέντων τοιούτων εντός των χωρίων των ειρημένων, ώστε να προκαλέσωσι παρά τοις μουσουλμάνοις την σκέψιν της στεναχωρήσεως. Των βουλγαροφώνων το φρόνημα ανεξιχνίαστον και συνεπώς λίαν ακροσφαλές ήθελεν είσθαι το να εκφέρη τις γνώμην έγκυρον [...]. Το δε προσφύγων εν τέλει το φρόνημα είναι γνήσιον Ελληνικόν, οθενδήποτε και αν ούτοι προσήλθον».¹¹³³

Από την πλευρά του, ο διοικητικός αντιπρόσωπος του Τμήματος “Κάτω Θεοδωράκι” υπογράμμιζε την, σε γενικές γραμμές, ηρεμία και τάξη που επικρατούσε στα χωριά της δικαιοδοσίας του μεταξύ των «χριστιανών -προ της ελληνικής κατοχής φανατικών Βουλγάρων-Οθωμανών και προσφύγων ομογενών». Δεν παρέλειψε, ωστόσο, να αναφερθεί στις πράξεις βίας, στις οποίες συχνά προέβαιναν οι πρόσφυγες εις βάρος των Μουσουλμάνων και των Σλαβόφωνων Εξαρχικών ή Καθολικών, με συνέπεια να προκαλείται μίσος μεταξύ τους «καθισταμένου του βίου των δύσκολου, ει να μην είπω αβιώτου». Από πληθυσμιακής άποψης, σε σύνολο 14.483 κατοίκων οι 9.458 ήταν Μουσουλμάνοι και οι 5.025 Χριστιανοί, από τους οποίους 2.605 πρόσφυγες και 2.498 βουλγαρίζοντες. Ειδικότερα για τη γλώσσα και το φρόνημα των προσφύγων σημειώνει: «Εκτός των ελληνοφώνων προσφύγων υπάρχουν και ξενόφωνοι τοιούτοι εκ της περιφέρειας Στρωμνίτης ομιλούντες την βουλγαρικήν, επίσης δε και της Μικράς Ασίας ομιλούντες την λαζικήν. Εννοείται ότι πάντες ούτοι γνωρίζουν την ελληνικήν και έχουν εις μέγιστον βαθμόν ανεπτυγμένον το ελληνικόν των αίσθημα και φρόνημα, ανέκαθεν όντες φανατικοί Έλληνες και διδασκόμενοι την Ελληνικήν εν τοις σχολείοις».¹¹³⁴

Όσο για τον διοικητή του Τμήματος “Αρχαγγέλων”, εκείνο που προείχε ήταν αφενός η παροχή κρατικής αγωγής στους πρόσφυγες, στους μουσουλμάνους και στους σλαβόφωνους για τη βελτίωση των όρων ζωής τους διά της αυξήσεως και της εντατικοποιήσεως της γεωργικής παραγωγής και αφετέρου η αποστολή στα χωριά Ελλήνων δασκάλων, ώστε, με την ταυτόχρονη αναθεώρηση της στάσης από τη μεριά ορισμένων δημοσίων υπαλλήλων, οι αλλόγλωσσοι να «αποβάλλωσι την ιδέαν [...] ότι είναι δυνατόν να επανακτήση την χώραν ταύτην το κράτος, ούτινος την γλώσσαν λαλούν [...]».¹¹³⁵

Πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο τότε καζάς του Κιλκίς ήταν ο μοναδικός σε όλη την Κεντρική Μακεδονία όπου οι σλαβόφωνοι υπερετερούσαν συντριπτικά έναντι του ελληνόφωνου στοιχείου, κάτι που άλλωστε επιβεβαίωναν και οι στατιστικές από ελληνικής πλευράς. Η πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής άλλαξε ριζικά κατά τον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο, οπότε ένας μεγάλος αριθμός σλαβοφώνων εγκατέλειψε το ελληνικό έδαφος, ακολουθώντας την αποχώρηση του βουλγαρικού στρατού. Υπολογίζεται ότι μέσα σε ένα σκηνικό καταστροφής, με τον ελληνικό στρατό να πυρπολεί πάνω από 40 σλαβόφωνα χωριά και την κωμόπολη του Κιλκίς, αποχώρησε από την ευρύτερη περιοχή ένας αριθμός σλαβοφώνων

1133. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας [στο εξής ΙΑΜ], Γενική Διοίκηση Μακεδονίας [στο εξής ΓΔΜ], φάκ. 14: Υποδιοικητής Κιλκίς προς τον Νομάρχη Θεσσαλονίκης, «Έκθεσις περί της εν γένει καταστάσεως της Υποδιοικήσεως Κιλκίς», Αριθ. 4042, Κιλκίς, 24 Δεκεμβρίου 1914.

1134. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 14: Διοικητικός Αντιπρόσωπος Τμήματος Κάτω - Θεοδωράκι προς τον Υποδιοικητή Κιλκίς, «Έκθεσις περί της εν γένει καταστάσεως του Διοικητικού Τμήματος Κάτω - Θεοδωράκι», Αριθ. 621, Κάτω Θεοδωράκι, 14 Δεκεμβρίου 1914.

1135. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 14: Διοικητικός Αντιπρόσωπος Τμήματος Αρχαγγέλων προς τον Υποδιοικητή Κιλκίς, «Έκθεσις περί της εν γένει καταστάσεως της περιφέρειας του Διοικητικού Τμήματος Αρχαγγέλων», Αριθ. 557, Αρχάγγελοι, 11 Δεκεμβρίου 1914.

που κυμαινόταν μεταξύ 13.000-14.000 ατόμων.¹¹³⁶ Αντίθετα, και παρά τις σποραδικές αναχωρήσεις, το μουσουλμανικό στοιχείο παρέμεινε στις εστίες του, πλειοψηφώντας αριθμητικά και στις τρεις διοικητικές περιφέρειες του Κιλκίς.

Υπό αυτές τις συνθήκες, άρχισαν να καταφθάνουν πρόσφυγες στην τότε κωμόπολη του Κιλκίς καθώς και στα υπόλοιπα χωριά της Υποδιοίκησης, ήδη από τους τελευταίους μήνες του 1913. Οι πρώτοι που αφίχθησαν ήταν πρόσφυγες από τη Βουλγαρία, με τους Στρωμνιτσιώτες (η Στρώμνιτσα παραχωρήθηκε στη Βουλγαρία το 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου) να αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία. Τους ακολούθησαν, κατά τη διάρκεια του 1914, πρόσφυγες από τη Δυτική και την Ανατολική Θράκη, κυρίως από το Άκαλαν, τη Βιζύη, τα Μάλγαρα, τις Σαράντα Εκκλησιές, τη Χαριούπολη καθώς και από την περιοχή του Καυκάσου και της Δυτικής Μικράς Ασίας.¹¹³⁷ Προς τιμήν, μάλιστα, των πρώτων αφιχθέντων στην πόλη του Κιλκίς, ο δήμος ονομάστηκε αρχικά Νέας Στρωμνίτσης, ενώ οι σημερινοί πολιούχοι της πόλης μένουν να θυμίζουν τη μεταφορά από την Στρώμνιτσα μέρους του ιερού λειψάνου του ιερομάρτυρα Πέτρου, ενός από τους Πεντεκαίδεκα Μάρτυρες. Μετά δε την εγκατάστασή τους, οι πρόσφυγες αυτοί σχημάτισαν επιτροπές και συμμετείχαν ενεργά στις συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι επιτροπές των προσφύγων εκ Στρωμνίτσης, Θράκης και Καυκάσου ενέκριναν το 1915, με τα άλλα μέλη του Συμβουλίου, την αποστολή τηλεγραφήματος για ταχεία ανάρρωση του ασθενούντος βασιλιά Κωνσταντίνου.¹¹³⁸

Οι πρώτοι αυτοί προσφυγικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν στα χωριά της Υποδιοίκησης Κιλκίς μεταξύ των ετών 1913-1914. Στα παρακάτω τρία γραφήματα απεικονίζεται η πληθυσμιακή σύνθεση των χωριών: α) στην Υποδιοίκηση Κιλκίς, σε σύνολο 65 χωριών και της κωμόπολης του Κιλκίς, τα 21 ήταν κατεστραμμένα ή ακατοίκητα τσιφλίκια, ενώ σε 4 κατοικούσαν Αθίγγανοι, β) στο Διοικητικό Τμήμα “Κάτω-Θεοδωράκι”, σε

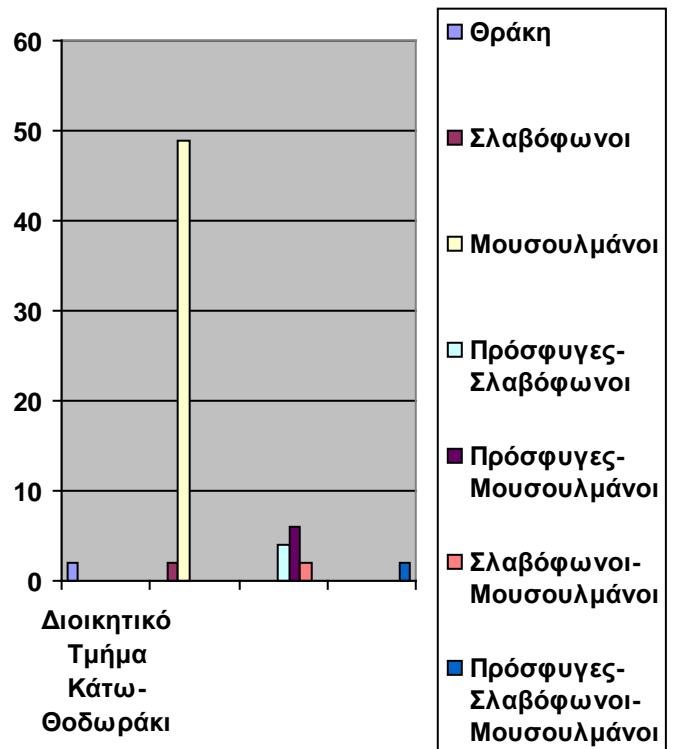
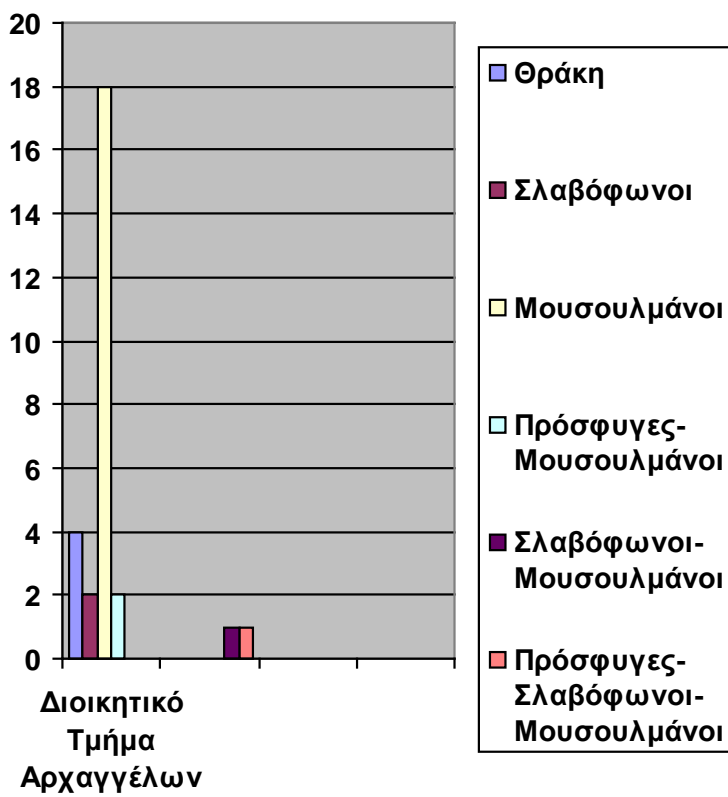
1136. Γενικά για τον αριθμό και τις μετακινήσεις των Σλαβοφώνων από τη Μακεδονία βλ. την εξαιρετικά τεκμηριωμένη μελέτη του Ι. Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις Σλαβοφώνων πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*, εκδόσεις Κριτική/ΚΕΜΟ, Αθήνα 2003, σσ. 41-89.

1137. Αθ. Βαφειάδης, *Κιλκίς, 1914-1934: Η ταυτότητα της πόλης μέσα από το Δημοτικό Αρχείο*, Δήμος Κιλκίς, Κιλκίς 2000, σσ. 153-157.

1138. Αρχείο Δήμου Κιλκίς, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου (14.8.1914-8.2.1917) (Βιβλίο των Πράξεων του Δήμου Ν. Στρωμνίτσης της επαρχίας Κιλκισίου), Αριθ. 65.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Σύμφωνα με την νεοϊδρυόμενη αρμόδια Επιτροπή Εγκαταστάσεως Προσφύγων, σκοπός της οποίας ήταν η «περιθαλψις και εγκαταστάσις των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών», τον Αύγουστο του 1914 στην περιφέρεια της Υποδιοίκησης Κιλκίς είχαν εγκατασταθεί 7.788 άτομα από τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Καύκασο και τη Βουλγαρία, ενώ στην Διοικητική Περιφέρεια με έδρα το Κάτω Θεοδωράκι εγκαταστάθηκαν 2.144 άτομα από τη Θράκη.¹¹⁴⁰ Ειδικότερα, μέσα στο καλοκαίρι, με μια μικρή αυξομείωση σε σχέση με τους παραπάνω αναφερόμενους αριθμούς: α) στην Υποδιοίκηση Κιλκίς είχαν εγκατασταθεί 927 οικογένειες από τη Θράκη και 3.914 άτομα, 86 από τη Μικρά Ασία και 269 άτομα, 595 οικογένειες από τη Βουλγαρία και 2.253 άτομα, 260 από τον Καύκασο και 1.194 άτομα, με τους συγκεντρωτικούς αριθμούς να ανέρχονται σε 1.868 οικογένειες και 7.630 άτομα, β) στο Διοικητικό Τμήμα Κάτω Θεοδωράκι οι 512 προσφυγικές οικογένειες προέρχονταν από τη Θράκη, με συνολικά 2.168 άτομα και, τέλος, γ) στο Διοικητικό Τμήμα Αρχαγγέλων εγκαταστάθηκαν 357 οικογένειες, με συνολικά 1.422 άτομα από τη Θράκη καθώς και 84 οικογένειες με 394 άτομα από τη Βουλγαρία, συνολικά 441 οικογένειες και 1.816 άτομα. Και στις τρεις διοικητικές περιφέρειες του Κιλκίς οι πρόσφυγες για το διάστημα αυτό ανήλθαν σε 11.614 άτομα, ενώ σε όλες τις περιφέρειες της Μακεδονίας εγκαταστάθηκαν 56.716. Από τις 23 περιφέρειες της Μακεδονίας, όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες, αυτή της Υποδιοίκησης Κιλκίς έχει να παρουσιάσει τον υψηλότερο αριθμό, καλύπτοντας πληθυσμιακά και οικιστικά το κενό που είχε αφήσει η αποχώρηση ισάριθμων περίπου σλαβοφώνων.¹¹⁴¹

Η περιθαλψη και η στέγαση των προσφύγων βρέθηκαν από την πρώτη στιγμή στο επίκεντρο του άμεσου ενδιαφέροντος της Επιτροπής, προτείνοντας να αναλάβει το δημόσιο την κατασκευή των οικιών χωρίς να φείδεται εξόδων, καθώς ο ιδιαίτερα βαρύς χειμώνας στη Μακεδονία καθιστούσε επιβεβλημένες τις καλές και στέρεες κατασκευές. Δεν ήταν επίσης καθόλου άστοχη η πρόταξη του επιχειρήματος ότι «*πρωτίστως διά της οικίας θέλει συνδεθή προς την χώραν ο πρόσφυξ*».¹¹⁴² Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκαν συντονισμένες προσπάθειες από τις αρμόδιες υπηρεσίες, ώστε τα πρώτα αυτά κύματα των προσφύγων, που έφτασαν στο Κιλκίς, να στεγαστούν εν μέρει στα διαθέσιμα σπίτια όσων είχαν ήδη αποχωρήσει και στη συνέχεια σε καινούργιες κατοικίες. Μετά από τις καταστροφές που είχαν προκληθεί από τον τελευταίο πόλεμο, ήταν επόμενο η Επιτροπή να δώσει προτεραιότητα στη συγκεκριμένη περιοχή, με την κατασκευή περισσότερων οικιών, από οπουδήποτε αλλού στη Μακεδονία.¹¹⁴³

Οι πρώτες αυτές προσπάθειες για την εγκατάσταση των προσφύγων όχι μόνο ανεστάλησαν εξαιτίας της έκρηξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της μετέπειτα αποβίβασης των δυνάμεων της Αντάντ (Entente) στη Μακεδονία αλλά και ακυρώθηκαν για καθαρά στρατιωτικούς λόγους. Οι πρόσφυγες για μια ακόμη φορά αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν βιαστικά τις εστίες τους και είδαν τις περιουσίες τους να καταστρέφονται και τις καλλιέργειές τους να ποδοπατούνται από τις μπότες των ξένων στρατιωτών. Μετά από διαταγή του Γενικού Συμμαχικού Στρατηγείου, στις αρχές Μαρτίου 1916 κατεδαφίστηκαν από γαλλικά και ιταλικά στρατεύματα οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Ευκαρπίας (Γραμματίνα), του Ερεσελή (Ποντοηράκλεια), του Δαουτλή και του Σεϊδελή (περιοχής Ευζώνων). Εκτός από τα οικιακά έπιπλα και τα σκεύη, οι πρόσφυγες άφησαν πίσω τους όλες τις ποσότητες των σπόρων, ενώ τα χωράφια τους μετατράπηκαν σε καταυλισμούς και σε οχυρωματικά έργα.¹¹⁴⁴

Μετά το τέλος του πολέμου, οι πληγέντες υπέβαλλαν αιτήσεις στο Υπουργείο Γεωργίας ζητώντας να αποζημιωθούν από τις συμμαχικές δυνάμεις για τις καταστροφές που είχαν υποστεί. Σημείωναν οι κάτοικοι

1140. IAM, ΓΔΜ, φάκ. 64: Επιτροπή Εγκαταστάσεως Προσφύγων, Δελτίο της 19^{ης} Αυγούστου 1914.

1141. IAM, ΓΔΜ, φάκ. 64: Πίνακες της Επιτροπής Εγκαταστάσεως Προσφύγων για τις περιφέρειες Κιλκίς και Κάτω Θεοδωράκι καθώς και συγκεντρωτικός για όλη τη Μακεδονία (1914). Για την εγκατάσταση των προσφύγων του 1914 βλ. επίσης, Ανθούλα Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 11-12 Απριλίου 1997, Αθήνα 1999, σ. 23.

1142. IAM, ΓΔΜ, φάκ. 64: 16^η Συνεδρίασις της Επιτροπής Εγκαταστάσεως Προσφύγων, Θεσσαλονίκη, 12 Ιουνίου 1914.

1143. Βαφειάδης, *ό. π.*, σσ. 105, 108 και υποσημ. 5.

1144. IAM, ΓΔΜ, φάκ. 94: Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας, Αριθ. 3089, Θεσσαλονίκη, 2 Μαΐου 1919.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΙΛΚΙΣΙΟΥ

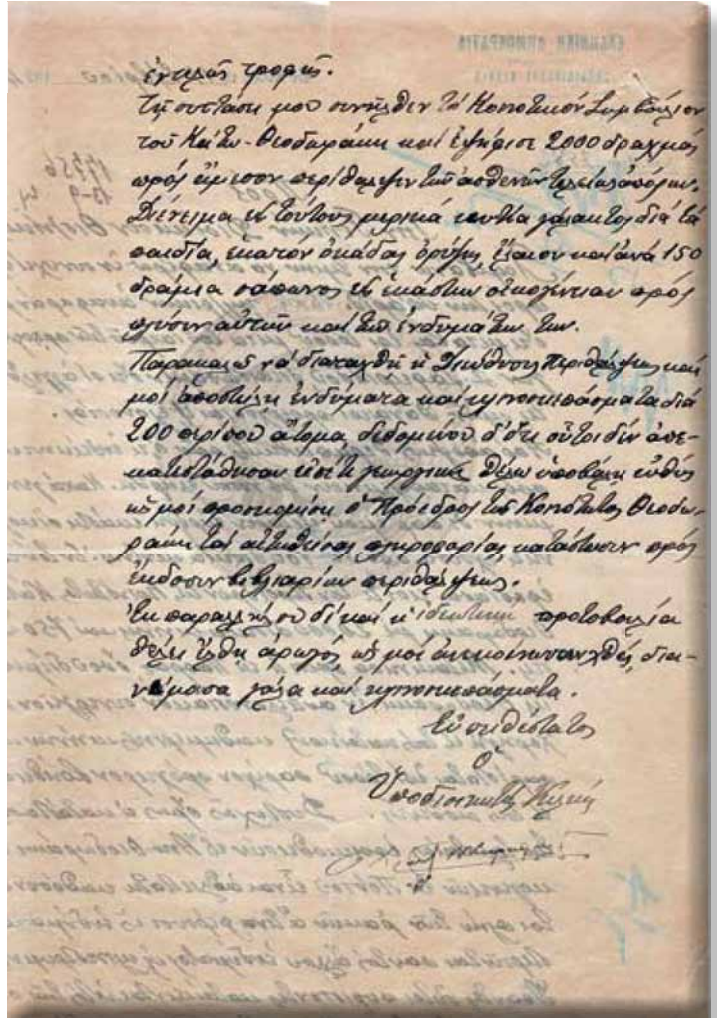
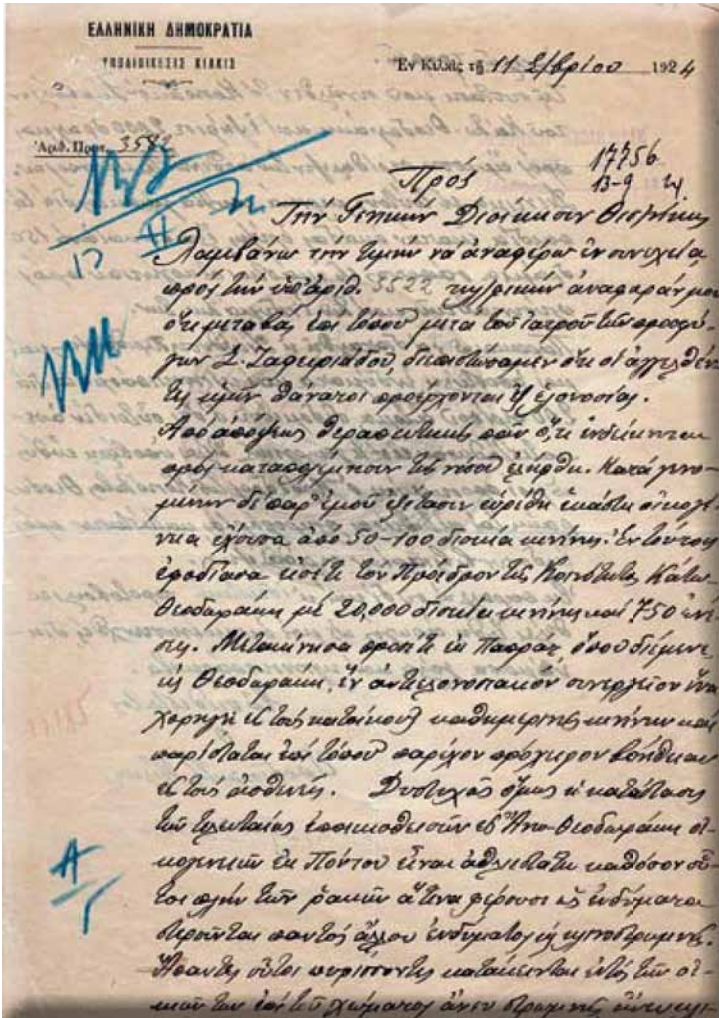
Όνομασία χωριών	Όρθρες		Μικρασιάται		Έξ Βουλγαρίας		Καυκάσιοι		Έθνη		Όνομασία χωριών προσφύγων
	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	
Λογγυαίη	—	—	—	—	75	329	—	—	75	329	Στρόφινοι
Γρομπίτσι	—	—	42	126	—	—	—	—	42	126	Κολιόται
Άρμολιζή	74	316	—	—	—	—	—	—	74	316	Παλιό Έσα Βεζίρη
Γυσι-Μαζλι	26	101	—	—	—	—	—	—	26	101	Βεζίρη
Άμπαρ-Κοϊ	—	—	—	—	55	199	—	—	55	199	Όρμιοί
Γαρό-Όρμιοι	—	—	—	—	—	—	39	169	39	169	Κάρι
Άπιστολάρι	72	291	—	—	—	—	—	—	72	291	Ραδοστού Παλιό Έσα
Διφρανή	38	160	—	—	—	—	8	42	46	202	Άδριανοπούλει
Χασάν Όρμιοι	92	354	—	—	—	—	—	—	92	354	
Σαφι-Κοϊ	—	—	—	—	—	—	60	306	60	306	Κάρι Τσιφλίδης
Συτίσι	—	—	—	—	95	439	—	—	95	439	Στρομνίσι
Κορματσικιοβό	55	241	—	—	—	—	—	—	55	241	Άδριανοπούλει
Σαφιλή	63	351	—	—	—	—	—	—	63	351	Βεζίρη
Άσπυλα	28	99	—	—	—	—	—	—	28	99	Παλιό Έσα
Άλι Χοτζαλάρι	15	67	—	—	—	—	—	—	15	67	Κάριον
Μοτιούβι	—	—	—	—	—	—	10	47	10	47	Κάρι
Μυλάρι	16	42	16	42	1	1	6	29	23	72	Τσιφλίδης Στρομνίσι Κάρι
Κορματιό	74	313	24	97	—	—	77	317	179	727	Λοκ. Πουρλιό Έξ Βουλγ. Κάρι
Κιόλι	—	—	4	4	371	1285	60	284	435	1573	Τραπεζούντες Στρομνίσι Κάρι Σάνθης
Σαφι-Γαρό	339	1446	—	—	—	—	—	—	339	1446	Βεζίρη
Σαφι-Γαρό άπόσπαρα	47	175	—	—	—	—	—	—	47	175	Ραδοστού
	943	3656	86	269	595	2253	260	1194	1868	7630	

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Όνομασία χωριών	Όρθρες		Μικρασιάται		Έξ Βουλγαρίας		Καυκάσιοι		Έθνη		Όνομασία χωριών προσφύγων
	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	Ολοκλήτως	Άλλα	
Ασπύλα	17	70	—	—	1	3	—	—	18	73	Βαλιό Έσα 40 Έσολοφ. Ραδοστού
Γυσι-Βεζίρη	274	1126	—	—	—	—	—	—	274	1126	
Καγιού-Μαζλι	13	48	—	—	—	—	—	—	13	48	Σιλιβριό Μικρασιάται
Κράν Μαζλι	10	44	—	—	—	—	—	—	10	44	
Ματαμυριό	24	116	—	—	—	—	—	—	24	116	Ραδοστού
Ούζον Άλι	47	192	—	—	—	—	—	—	47	192	Κολλιόται
Γασιλατζι	—	—	38	202	—	—	—	—	38	202	Τραπεζούντες Αρταλάν Όρδο
Ραζματιλή	33	142	—	—	—	—	—	—	33	142	
Πουρλιό	22	98	—	—	—	—	—	—	22	98	
	440	1836	38	232	1	3	—	—	479	2041	

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΑΤΩ-ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ (ΚΙΛΚΙΣ)

Μοζιλή	73	301	—	—	—	—	—	—	73	301	Μορβίσι
Κοιόβι	25	87	—	—	—	—	—	—	25	87	Βεζίρη
Μαζι-Μαζλι	100	433	—	—	—	—	—	—	100	433	..
Δορλι-Μαζλι	21	88	—	—	—	—	—	—	21	88	..
Μουσοβιό	29	120	—	—	—	—	—	—	29	120	..
Μυλοβιό	40	155	—	—	—	—	—	—	40	155	..
Παντίσι	59	300	—	—	—	—	—	—	59	300	..
Ματιόβι	29	105	—	—	—	—	—	—	29	105	..
Ραζιό	136	579	—	—	—	—	—	—	136	579	..
	512	2168							512	2168	

της Ευκαρπίας: «Τυχάνοντες άπαντες πρόσφυγες εκ Μ. Ασίας εν όλω τεσσαράκοντα και οκτώ οικογένειαι, εγκατασταθέντες εις το χωρίον Γραμματίνα της περιφέρειας Κιλκίς, ένθα και διαμένοντες επί διετίαν, κατορθώσαμεν ίνα διά την φιλοπονία μας ανακουφισθώμεν επ' ολίγον λησμονούντες τας πικρίας του προσφυγικού ημών παρελθόντος. Δυστυχώς όμως, Εξοχώτατε, λόγοι στρατιωτικοί αφ' ενός, αφ' ετέρου άλλοι λόγοι μας ηνάγκασαν ίνα εγκαταλείψωμεν άπαντα τα σπαρτά μας και σχεδόν την ακίνητον περιουσίαν μας απάσαν εις την διάθεσιν των Συμμαχικών στρατευμάτων τω δ/γής της Σεβαστής Κυβερνήσεως και να εγκατασταθώμεν εις το χωρίον Δαουτλήν της ίδιας περιφέρειας, όπου υποφέραμεν επί τριετίαν, μη δυνηθέντες επ' ουδενί λόγω ίνα αποζημιωθώμεν διά την εγκαταληφθείσαν περιουσίαν μας».¹¹⁴⁵

Από την πλευρά τους, οι αρμόδιες υπηρεσίες βρέθηκαν για μια ακόμη φορά ενώπιον του οδυνηρού καθήκοντος της σύνταξης των καταλόγων που θα αποτύπωναν την καταστροφή. Πράγματι, πολλά προσφυγικά χωριά είχαν υποστεί ολοκληρωτική καταστροφή, ενώ οι κάτοικοί τους είχαν απωλέσει τα σπίτια, τα ζώα και τα γεωργικά τους εργαλεία. Μόνο στην Υποδιοίκηση Κιλκίς είχαν καταστραφεί ολοσχερώς 77 χωριά και τσιφλίκια και δύο μερικώς, ενώ όσοι έχρηζαν άμεσης βοήθειας ανέρχονταν σε 14.954 άτομα.¹¹⁴⁶ Ως πρώτη κίνηση για την ανακούφιση των πληγέντων, επιχειρήθηκε η ένταξή τους στις ευεργετικές διατάξεις του νόμου που είχε ψηφιστεί για τους κατοίκους της Ανατολικής Μακεδονίας και προέβλεπε, μεταξύ άλλων, και την απαλλαγή τους από την υποχρέωση πληρωμής του φόρου της δεκάτης για τα πρώιμα και όψιμα προϊόντα τους. Παρά το δίκαιο του αιτήματος και τη σύμφωνη γνώμη της Γενικής Διεύθυνσης Εποι-

1145. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 94: «Αίτησις κατοίκων του χωρίου Γραμματίνας (περιφέρειας Κιλκίς-Θεσ/νίκης) περί αποζημιώσεως αυτών εκ των ζημιών των Συμμαχικών στρατευμάτων» προς το Υπουργείον Γεωργίας, Κιλκίς, 15 Μαρτίου 1919.
 1146. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 95: «Πίναξ εμφαίνων τα κατά τον παρόντα πόλεμον καταστραφέντα χωριά της Υποδιοικήσεως Κιλκίς», Κιλκίς, 11 Δεκεμβρίου 1918 και «Πίναξ εμφαίνων τον πληθυσμόν επί τη βάσει της απογραφής του 1913 των κατά τον παρόντα πόλεμον τελείως κατεστραμμένων και ημικατεστραμμένων χωρίων της Μακεδονίας».

κισμού, η έλλειψη των απαραίτητων πιστώσεων και η αντίθετη γνωμοδότηση του Οικονομικού Επιτρόπου Κεντρικής Μακεδονίας φαίνεται ότι εμπόδισαν, τουλάχιστον σε ένα πρώτο στάδιο, την επέκταση της κρατικής πρόνοιας στους κατοίκους της ευρύτερης περιφέρειας του Κιλκίς.¹¹⁴⁷

Αν και τα ιστορικά φαινόμενα διατηρούν την αυτοτέλειά τους, στον χώρο και στον χρόνο κατά τον οποίο συμβαίνουν, στην περίπτωση των προσφυγικών εγκαταστάσεων στο Κιλκίς η ιστορία έμελλε να επαναληφθεί με δραματικό τρόπο για τους άρτι αφιχθέντες μετά το 1918, όπως είχε συμβεί λίγα χρόνια νωρίτερα. Με άλλα λόγια, τόσο οι πρόσφυγες του 1913-14 όσο και εκείνοι που εγκαταστάθηκαν μετά το 1918 είχαν να αντιμετωπίσουν σημαντικές δυσκολίες, που καθίσταντο ακόμη μεγαλύτερες εξαιτίας των ερειπίων που είχαν αφήσει πίσω τους οι πολεμικές συγκρούσεις των Βαλκανικών Πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ως εκ τούτου, ο σημερινός Νομός Κιλκίς (επαρχίες Κιλκίς και Παιονίας από το 1934) έπρεπε να ανοικοδομηθεί σχεδόν εκ του μηδενός για να στεγαστούν και να επιβιώσουν χιλιάδες πρόσφυγες, οι οποίοι λίαν

συντόμως θα αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του συνολικού πληθυσμού του.

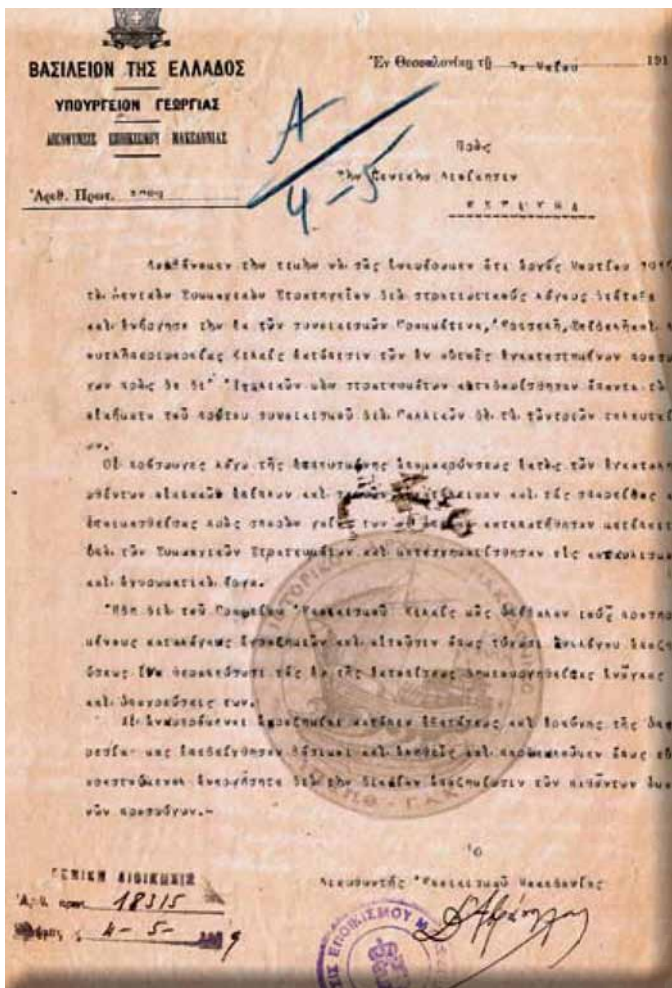
Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση και την έξοδο της Ρωσίας από τον πόλεμο, περί τα 50.000 άτομα μεταφέρθηκαν τη διετία 1919-20 από τη Νότια Ρωσία και τον Καύκασο στην Ελλάδα, μετά από συντονισμένες ενέργειες της κυβέρνησης. Στη Θεσσαλονίκη έφτασαν κυρίως Καυκάσιοι από την περιοχή του Καρς. Μετά από πολύμηνη καραντίνα και εμφανίζοντας ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, απόρροια των τραγικών συνθηκών διαβίωσης, οι πρόσφυγες αυτοί προωθήθηκαν στη συνέχεια στη μακεδονική ενδοχώρα, με σκοπό να ασχοληθούν με την γεωργοκτηνοτροφία. Το αγροτικό περιβάλλον του Κιλκίς προσφερόταν για την ενασχόληση με τα επαγγέλματα αυτά και οι Καρσλήδες κατάφεραν να προσαρμοσθούν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα στο νέο τόπο υποδοχής τους.¹¹⁴⁸

Αλλά οι Καυκάσιοι δεν ήταν οι τελευταίοι πρόσφυγες που έφτασαν στο Κιλκίς. Η Σύμβαση του Νεϊγύ (1919) και η συνεπακόλουθη εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας προκάλεσε νέο κύμα προσφύγων, ένα μέρος του οποίου κατέληξε στο Κιλκίς, προερχόμενο κυρίως από την Μεσημβρία, τη Στενήμαχο, τον Πύργο και τη Βάρνα. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης ήταν οι τελευταίοι «ανταλλάξιμοι» της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, που σφράγισε με τον πιο οδυνηρό τρόπο για τον ελληνισμό το τέλος

1147. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 95: Βασιλείον της Ελλάδος, Υποδιοίκησις Κιλκίς, ο Υποδιοικητής Κιλκίς προς την Γενικήν Διοίκησιν Ανατολικής Μακεδονίας (Δράμα), Αριθ. 1992, Κιλκίς, 23 Ιουλίου 1919 και «Σημείωμα περί της οικονομικής ενισχύσεως των παραμεθορίων πληθυσμών», 22 Μαΐου 1919.

1148. Ε. Ιωαννίδου, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα», *Ιστορία των Ελλήνων*, 12 (Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940), σσ. 245-246. Ειδικότερα για την εγκατάσταση Καρσλήδων σε χωριά του Κιλκίς βλ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κιλκίς (έκδ.), *Η ιστορία των Ελλήνων του Καυκάσου στο Καρς και στο Κιλκίς. Εικονογραφημένη διαδρομή ενός αιώνα (1900-2000)*, Αθανάσιος Διαμαντόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2001. Επίσης, Δ. Νικοπολιτίδης, «Τα χωριά των ελληνοποντίων του Καρς και η εγκατάσταση των κατοίκων τους στην Ελλάδα», ανέκδοτη εργασία, Κιλκίς 1994. Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Φωτεινή Καραλίδου για την πολύτιμη συνεισφορά της στον εντοπισμό της σχετικής βιβλιογραφίας για τους Καρσλήδες του Κιλκίς.

της Μικρασιατικής Εκστρατείας και τον ενταφιασμό του μεγαλοϊδεατισμού μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923).

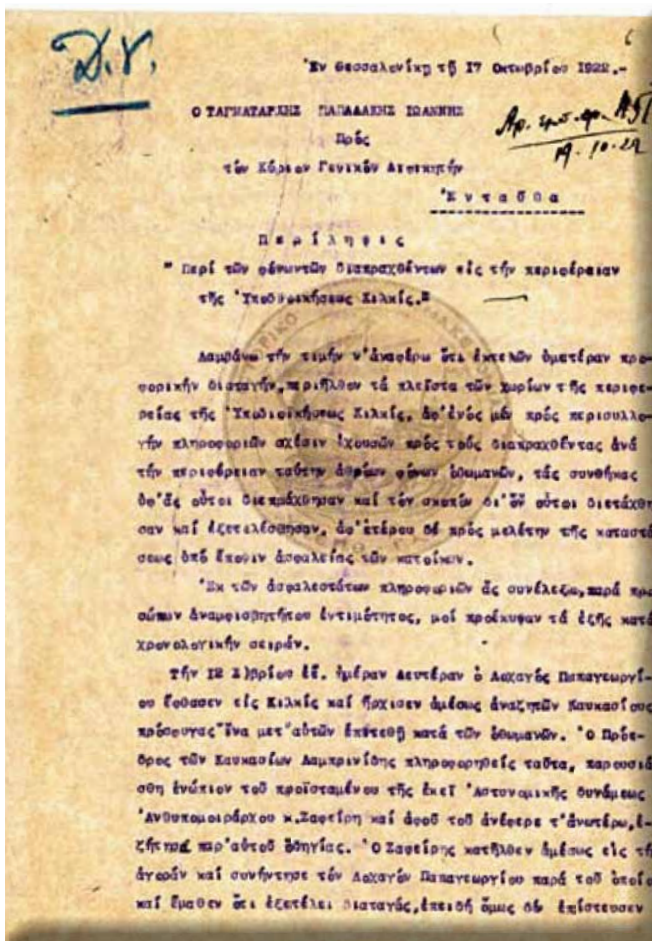
Αυτό σήμανε ταυτόχρονα την υποχρεωτική αποχώρηση από την Ελλάδα του μουσουλμανικού στοιχείου, που στην περίπτωση του Κιλκίς αντιπροσώπευε την ισχυρότερη ακόμα πληθυσμιακή ομάδα. Η αποχώρηση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε απρόσκοπτα, το πρώτο τουλάχιστον διάστημα, αλλά συνοδεύθηκε από σκληρές πράξεις αντεκδίκησης στον απόηχο της καταστροφής της Σμύρνης. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου δεκαήμερου του Σεπτεμβρίου 1922, κατόπιν ρητών διαταγών των στρατιωτικών αρχών Θεσσαλονίκης, φονεύθηκαν με ειδεχθή τρόπο σε διάφορα χωριά του Κιλκίς συνολικά 51 μουσουλμάνοι. Μάταια ο διοικητής του αστυνομικού τμήματος Κιλκίς προσπάθησε να αποτρέψει τα εγκλήματα. Στη συνέχεια, υπέβαλε λεπτομερή έκθεση στους ανωτέρους του, όπου εξιστορούσε το χρονικό των δολοφονιών, κρίνοντας πως αυτές ήταν προσχεδιασμένες και αποσκοπούσαν πρωτίστως σε πολιτικά και οικονομικά οφέλη. Όπως σημειωνόταν χαρακτηριστικά: «Την 12^η Σεβρίου έ.έ. ημέραν Δευτέραν ο Λοχαγός Παπαγεωργίου έφθασεν εις Κιλκίς και ήρχισεν αμέ-

σως αναζητών Κανκασίους πρόσφυγας ίνα μετ' αυτών επιτεθή κατά των οθωμανών [...]. Ο Λοχαγός εζήτησε παρά του Ανθυπομοιράρχου να τον ενισχύση διά χωροφυλάκων, επειδή δε ούτος δεν είχε αρκετήν δύναμιν απετάνθη προς τον κ. Κοσμίδη [Πρόεδρον της Κεντρικής Επιτροπής των Ποντίων και Κανκασίων] όστις και τω έδωσε περί τους 23 νέους Κανκασίους, μετά των οποίων και των διαθεσίμων χωροφυλάκων μετέβη εις Χατζή Γιαννούς. Ως έφθασαν εκεί, εκάλεσεν εις τον Σταθμόν 13 οθωμανούς ούς και διέταξε και εφόνευσαν διά ραβδισμών, κατόπιν τους εφόρτωσεν επί κάρρων και τους μετέφερε μακράν του χωρίου, όπου και τους έθαψε. Ταύτα ελάμβανον χώραν την νύκτα της 13 προς την 14 ιδίου. Κατόπιν συνεκέντρωσεν εις τον Σταθμόν 20 ετέρους, ούς, αφού εδέσμευσε, μετέφερεν εις μίαν χαράδρα μακράν του χωρίου και εκεί αφού τους έσφαξαν μετά 4 άλλων μεταφερθέντων εκ του Τσιφλικίου Χιρσόβου, έκαυσαν και κατόπιν έθαψαν».¹¹⁴⁹

Η έλευση των νέων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, με την ταυτόχρονη αποχώρηση των μουσουλμάνων, ομογενοποίησε πληθυσμιακά το Νομό Κιλκίς και τον κατέστησε έναν από τους κύριους τόπους για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσε η αρμόδια Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), με βάση την απογραφή του 1928, σε σύνολο 181 χωριών τα 153 ήταν αμιγώς προσφυγικά, ενώ τα 28 ήταν μικτά.¹¹⁵⁰ Ο δε πραγματικός πληθυσμός του νομού ανερχόταν σε 67.744 κατοίκους, από τους οποίους οι 48.641 ήταν πρόσφυγες. Ειδικότερα, στο Εποικιστικό Γραφείο Κιλκίς καταμετρήθηκαν 38.605 πρόσφυγες που αντιπροσώπευαν πλέον του 80% του συνολικού πληθυσμού, ενώ στο Εποικιστικό Γραφείο Αξιούπολης 10.036, δηλαδή το 50% του

1149. ΙΑΜ, ΓΑΜ, φάκ. 99: Ο Ταγματάρχης Παπαδάκης Ιωάννης προς τον Γενικόν Διοικητήν, «Περίληψις περί των φόνων των διαπραχθέντων εις την περιφέρειαν της Υποδιοικήσεως Κιλκίς», Θεσσαλονίκη, 17 Οκτωβρίου 1922.

1150. Γ. Εχέδωρος, *Ιστορία του Κιλκίς (η μεταξύ Πάικου και Κρουσιών χώρα)*, β' έκδοση, τόμοι 2, Κιλκίς 1996, σσ. 388-394. Βλ. επίσης, Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 152-156 και 167-168. Στους πίνακες που δημοσιεύει ο Πελαγίδης τα χωριά που ανήκαν στα δύο Εποικιστικά Γραφεία Κιλκίς και Αξιούπολης ανέρχονται σε 177 και τα αμιγώς προσφυγικά σε 149.

πληθυσμού.¹¹⁵¹ Οι υψηλές αυτές αναλογίες του προσφυγικού πληθυσμού αποτυπώθηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, και στον αυξημένο αριθμό των μαθητῶν που φοιτούσαν στα δημοτικά σχολεία της εκπαιδευτικῆς περιφέρειας Κιλίκις, όπου κατά τα σχολικά ἔτη 1923-24 και 1924-25 «πάντες οι μαθηταὶ και αι μαθήτριαι εἶναι πρόσφυγες».¹¹⁵²

Ἡ πόλη του Κιλίκις παρουσίασε μεταξύ των ετῶν 1920-28 μια αλματώδη αύξηση σε σχέση με τον πραγματικό πληθυσμό της, που ανήλθε σε ἕνα ετήσιο ποσοστό της τάξεως του 14,27%. Από 2.361 κατοίκους το 1920, η ἔλευση προσφύγων και η αστική τους εγκατάσταση εκτόξευσε τον πληθυσμό της στους 6.864 το 1928.¹¹⁵³ Ὡς ἐπὶ το πλείστον, ο σημερινός Νομός Κιλίκις χρησιμοποιήθηκε κυρίως ἀπὸ την Ε.Α.Π. για να διοχετευθεῖ το προσφυγικό δυναμικό στην ὑπαιθρο, πολιτική που εφαρμόσθηκε, ἄλλωστε, και σε ἄλλες περιοχές της Μακεδονίας και ἦταν σύμφωνη με τους γενικότερους προσανατολισμούς για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος διὰ του αγροτικού εποικισμού της χώρας.¹¹⁵⁴ Στο πλαίσιο αυτό, στις δύο γεωργικές περιφέρειες του Κιλίκις και της Αξιούπολης, όπου λειτουργούσαν πρακτορεία της Αγροτικῆς Τράπεζας, εγκαταστάθηκαν 14.001

οικογένειες και συνολικά 52.474 άτομα. Οι καλλιεργούμενες γαίες, που ἀπέδιδαν κυρίως δημητριακά, υπολογίζονταν σε 675.715 στρέμματα, με συνέπεια ο διανεμηθεῖς στους πρόσφυγες μέσος γεωργικός κλῆρος να ἀνέλθει σε 54 στρέμματα.¹¹⁵⁵

Ἐκτός ἀπὸ τις σημαντικές οικονομικές παραμέτρους, η ἐπιλογή του αγροτικού εποικισμού της Μακεδονίας ἔλαβε υπόψη της την ἀνάγκη πληθυσμιακῆς ενίσχυσης της ευρύτερης περιοχῆς με πρόσφυγες «ακραιφνῶν ἐλληνικῶν αἰσθημάτων», για λόγους δηλαδή ἀσφαλείας και ἐξυπηρέτησης του ἐθνικού συμφέροντος. Στην περίπτωση αυτή, λόγο στην εγκατάσταση των προσφύγων εἶχαν και οι στρατιωτικές διοικήσεις των μονάδων που ἐπάνδρωναν τους παραμεθόριους νομούς, ὅπως ἦταν αὐτός του Κιλίκις. Σε ἐκθεση της 11^{ης} Μεραρχίας αναφερόταν ἕνας ἀριθμὸς χωριῶν, ὅπου: α) η εγκατάσταση των προσφύγων σε υφιστάμενους ἢ ἀνεγειρόμενους συνοικισμούς θεωρούνταν ἐπαρκῆς ἀπὸ κάθε ἀποψη, μετὰ και την

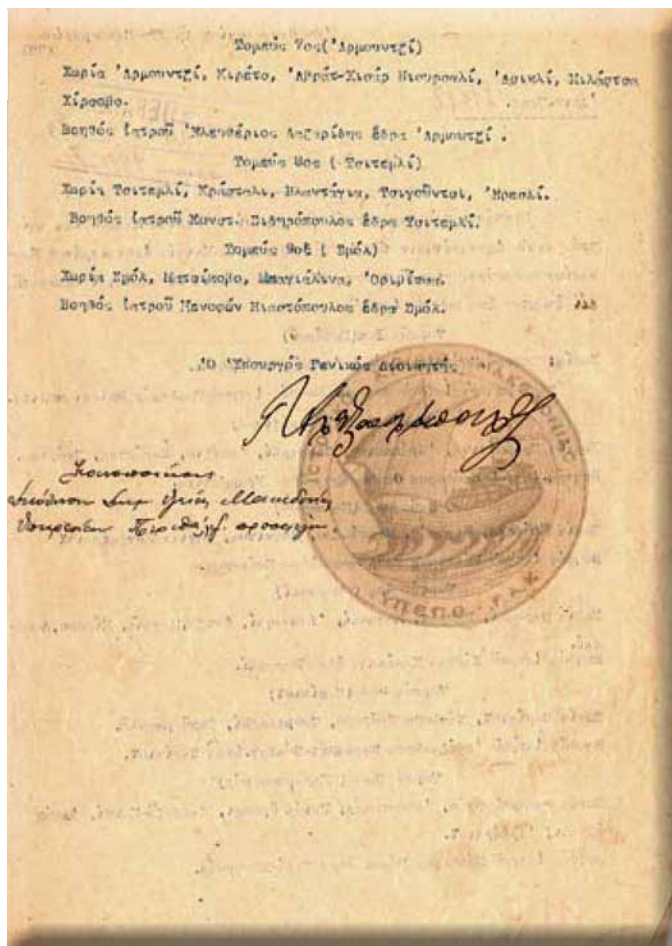
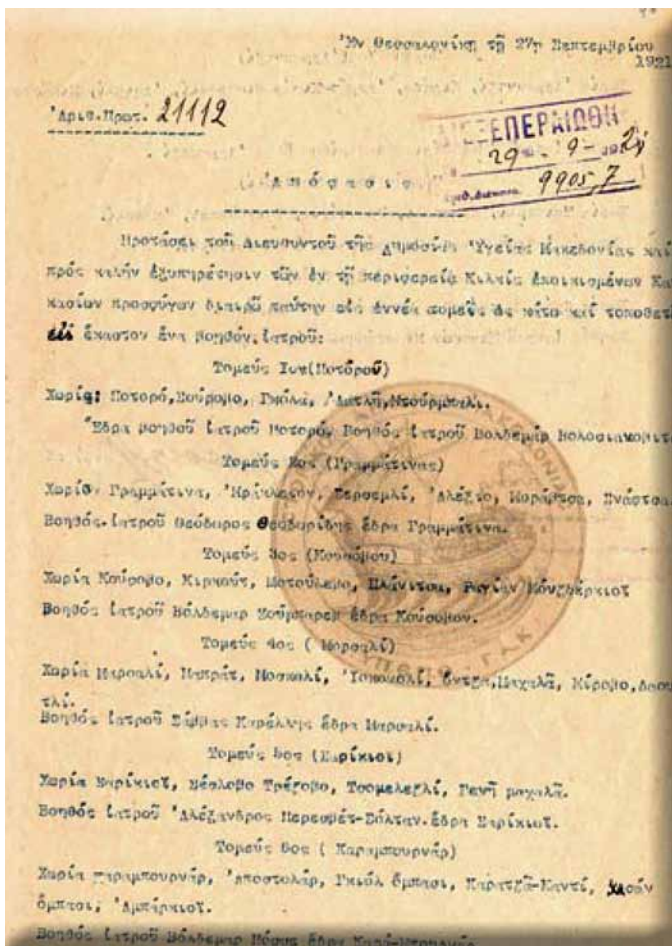
1151. Σε σύνολο 38.605 προσφύγων στην ἐπαρχία Κιλίκις, οι 10.364 προέρχονταν ἀπὸ τον Πόντο, 10.261 ἀπὸ τον Καύκασο, 7.494 ἀπὸ την Ἀνατολική Θράκη, 5.021 ἀπὸ τη Βουλγαρία, 3.165 ἀπὸ τη Μικρὰ Ἀσία, 1.790 ἀπὸ τη Σερβία και 352 ἀπὸ τη Ρωσία. Στη δε ἐπαρχία Παιονίας, σε σύνολο 10.036 προσφύγων οι 2.090 ἦταν Πόντιοι, 246 Καυκάσιοι, 3.141 Ἀνατολικοθρακιῶτες, 3.613 Μικρασιάτες, 513 προέρχονταν ἀπὸ τη Βουλγαρία, 307 ἀπὸ τη Σερβία και 85 ἀπὸ τη Ρωσία, βλ. Ἀγγ. Χοτζίδης, «Κόμματα και πολιτευτῆς των ἐπαρχιῶν Κιλίκις και Παιονίας στις βουλευτικές και γερουνσιαστικές ἐκλογές 1926-1936», Ἑλληνική Ἱστορική Ἐταιρεία, Πρακτικά ΚΕ Πανελληνίου Ἱστορικού Συνεδρίου (21-23 Μαΐου 2004), Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 548-549 και 571-572, ὅπου σχετικοὶ πίνακες.

1152. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 60: Γραφεῖον Ἐπιθεωρήσεως Δημοτικῶν Σχολείων Κιλίκις, «Περὶ της καταστάσεως των σχολείων της εκπαιδευτικῆς περιφέρειας Κιλίκις», Κιλίκις, 9 Ἰανουαρίου 1925.

1153. Χρ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», Χρ. Χατζηωσήφ (ἐπιμ.), Ἱστορία της Ἑλλάδας του 20^{ου} αἰῶνα: Ὁ Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμ. 2, μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2002, σ. 137.

1154. Ἀπὸ τους συνολικά 1.220.000 πρόσφυγες, η Μακεδονία δέχτηκε τον μεγαλύτερο ἀριθμὸ, 638.000 άτομα, ἀπὸ τα οποία 446.560 εγκαταστάθηκαν στην ὑπαιθρο και 194.159 σε πόλεις, βλ. Α. Καραδήμου - Γερόλυμπου, «Πόλεις και ὑπαιθρος. Μετασηματισμοὶ και ἀναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του ἐθνικού χώρου», Ἱστορία της Ἑλλάδας του 20^{ου} αἰῶνα, σ. 64. Στο ἴδιο, Χρ. Χατζηωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ἐλληνικῆς οικονομίας», σ. 22.

1155. Μ. Μαυρογορδάτος-Α. Χαμουδόπουλος, Ἡ Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 25-28.

αναχώρηση των σλαβοφώνων και των ανταλλαξιμων μουσουλμάνων, β) δεν είχαν ακόμη εγκατασταθεί ή η συντελούμενη εγκατάσταση των προσφύγων δε γινόταν με τους επιθυμητούς ρυθμούς, λόγω της κωλυσιεργίας που παρατηρούνταν στο ζήτημα της αναχώρησης όσων σλαβοφώνων είχαν υποβάλει δήλωση μετανάστευσης, γ) δεν ήταν δυνατή η πληθυσμιακή πύκνωση διά των προσφύγων εξαιτίας της έλλειψης καλλιεργήσιμων γαιών. Ενδεικτικά, αναφέρονται τρεις περιπτώσεις χωριών του Κιλίκις: α) Γουμένισσα: «Κατοικείται εξ 700 οικογενειών εντοπίων ομιλούντων την Βουλγαρικήν γλώσσα. Εκ τούτων, 125 οικογένειαι υπέβαλον δηλώσεις μεταναστεύσεως μη αναχωρήσασαι εισέτι. Εν Γουμενίτση έχουσι εγκατασταθή 401 οικογένειαι προσφύγων, εξ ων περί τας 200 εις οικήματα των υποβαλόντων δηλώσεις μεταναστεύσεως», β) Γοργόπη: «Κατοικείται από 80 οικογένειαι εντοπίων ομιλούντων την Βουλγαρικήν γλώσσα. Εκ τούτων, 3 οικογένειαι εδήλωσαν ότι θα μεταναστεύσωσιν εις Σερβίαν και 1 διά Βουλγαρίαν, μη αναχωρησάντων εισέτι. Εν Γοργόπη έχουσι εγκατασταθή 150 οικογένειαι προσφύγων», γ) Κούπα: «Κατοικείται από 80 οικογένειαι Κουτσοβλάχων ομιλούντων την Κουτσοβλαχικήν. Εν Κούπα δεν έχουσιν εγκατασταθή πρόσφυγες». Στα χωριά αυτά, λοιπόν, επιβαλλόταν, σύμφωνα με τις στρατιωτικές αρχές, η εγκατάσταση προσφύγων, παρά την έλλειψη καλλιεργήσιμων γαιών, καθώς η πληθυσμιακή πύκνωσή τους στόχευε στην «παράλυσιν πάσης αντεθνικής ενεργείας των κατοίκων, δεδομένου ότι οι κάτοικοι, καίτοι χαρακτηρίζονται ως εντόπιοι, δεν είνε ακραιφνών Ελληνικών αισθημάτων, αυταπόδεκτον άλλως τε και της παρ' αυτών ομιλουμένης Βουλγαρικής και Κουτσοβλαχικής γλώσσης». Σε άλλο σημείο της έκθεσης επαναλαμβανόταν ότι «πύκνωσις διά προσφύγων των εκείθεν του Αξιού χωριών δεν είναι δυνατή λόγω παντελούς ελλείψεως καλλιεργήσιμων γαιών, καίτοι επιβάλλεται να γίνη διά λόγους ασφαλείας και ιδίως επί τω σκοπώ όπως διά της αριθμητικής υπεροχής των ημετέρων παράλυσει πάσα αντεθνική ενέργεια των εις ταύτα οικούντων αλλοεθνών, χαρακτηριζομένων ως εντοπίων».¹¹⁵⁶

1156. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 108: XI Μεραρχία, «Εκθεσις περί της εγκαταστάσεως προσφύγων εν τη περιοχή της Μεραρχίας», Θεσσαλονίκη, 9 Απριλίου 1925 και με την ίδια ημερομηνία συνημμένη κατάσταση της Μεραρχίας «Εμφαινουσα τα χωρία της

Μπορεί η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων να ήταν οικονομικά προσφορότερη για το κράτος και να επιτάχυνε τον ρυθμό της ενσωμάτωσής τους στο νέο περιβάλλον, ωστόσο είχε να αντιπαλέψει, τα πρώτα κυρίως χρόνια, με τις μολυσματικές ασθένειες και την ένδεια των νεοφερμένων. Οι συνθήκες ήταν ακόμη δυσκολότερες για όσους εγκαταστάθηκαν σε χωριά που είχαν καταστραφεί στον πόλεμο και έκτοτε είχαν εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους.¹¹⁵⁷ Σε έκθεσή του προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ο υποδιοικητής Κιλκίς περιέγραφε τις σημαντικές ελλείψεις σε βασικά είδη ένδυσης και διατροφής, που, σε συνδυασμό με την ελονοσία, απειλούσαν καθημερινά τη ζωή των προσφύγων και καθιστούσαν επιτακτική την κινητοποίηση των υπηρεσιών του κράτους αλλά και την ιδιωτική αρωγή: «[...] Μεταβάς επί τόπου μετά του ιατρού των προσφύγων Σ. Ζαφειριάδου, διεπιστώσαμεν ότι οι αγγελθέντες ημών θάνατοι προέρχονται εξ ελονοσίας. Από απόψεως θεραπευτικής παν ό,τι ενδείκνυται προς καταπολέμησιν της νόσου ελήφθη. Κατά γενομένην δε παρ' εμού εξέτασιν ευρέθη εκάστη οικογένεια έχουσα από 50-100 δισκία κινίνης. Εν τούτοις, εφοδίασα εισέτι τον Πρόεδρον της Κοινότητος Κάτω Θεοδωράκι με 20.000 δισκία κινίνης και 750 ενέσεις. Μετακίνησα προσέτι εις Παπράτ, όπου διέμενε, εις Θεοδωράκι, εν αντιελονοσιακόν συνεργείον ίνα χορηγή εις τους κατοίκους καθημερινώς κινίνην και παρίσταται επί τόπου παρέχον πρόχειρον βοήθειαν εις τους ασθενείς. Δυστυχώς, όμως, η κατάσταση των τελευταίως εποικισθεισών εις Άνω-Θεοδωράκι οικογενειών εκ Πόντου είναι αθλιεστάτη, καθόσον ούτοι πλην των ρακών, άτινα φέρουσι ως ενδύματα, στερούνται παντός άλλου ενδύματος και κλινοστρωμάτων. Άπαντες ούτοι πυρίσσοντες κατάκεινται εντός των οικιών των επί του χώματος άνευ στρωμνής, άνευ κλινοσκεπασμάτων, ριγώντες εκ του ψύχους και στερούμενοι εντελώς τροφής. Τω συστάσει μου συνήλθεν το Κοινοτικόν Συμβούλιον του Κάτω-Θεοδωράκι και εψήφισε 2.000 δραχμάς προς άμεσον περίθαλψιν των ασθενών τελείως απόρων. Διένειμα εις τούτους μερικά κουτία γάλακτος διά τα παιδιά, εκατόν οκάδας ορύζη, έλαιον και ανά 150 δράμια σάπωνος εις εκάστην οικογένειαν προς πλύσιν αυτών και των ενδυμάτων των».¹¹⁵⁸

Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 1924 η πείνα, οι κακουχίες, οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης και κυρίως η ελονοσία έπληξαν τον προσφυγικό πληθυσμό που είχε εγκατασταθεί σε περιοχές, όπου η πρόσβαση ήταν δύσκολη και, επιπλέον, απείχαν αρκετά από τα αστικά κέντρα. Το Κιλκίς αναπόφευκτα εντάχθηκε στον κατάλογο των γεωγραφικών διαμερισμάτων της Μακεδονίας, μαζί με την Χαλκιδική, την Κατερίνη, τις Σέρρες και τα Γιαννιτσά, όπου το 1/5 των προσφύγων πέθανε, παρά τις υπεράνθρωπες προσπάθειες των κρατικών υγειονομικών υπηρεσιών και των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων.¹¹⁵⁹

Η αποκατάσταση των προσφύγων, αστική και αγροτική, αντιμετώπισε πολλές και συχνά ανυπέροβλητες δυσκολίες, καθώς επρόκειτο για ένα τεράστιο εγχείρημα που για τα δεδομένα της εποχής σαφώς ξεπερνούσε τις δυνατότητες και τις αντοχές του κράτους (στην περίπτωση αυτή, όχι μόνο του ελληνικού). Ωστόσο, σταδιακά και παρά τα αναφυόμενα κατά τόπους προβλήματα και τις προστριβές μεταξύ γηγενών και προσφύγων, οδήγησε στην οργανική ένταξή τους στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό γίγνεσθαι και συνοδεύθηκε από θετικές επιπτώσεις. Ο προσφυγικός πληθυσμός του Κιλκίς, αποτελώντας τη συντριπτική πλειοψηφία του, κατέστη το βαρόμετρο των εξελίξεων και συνέδεσε τις επιλογές του με την γενικότερη πορεία του νομού. Επρόκειτο για επιλογές που πλέον λάμβαναν υπόψη τους τις συντελούμενες ζυμώσεις στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, αλλά ταυτόχρονα που δεν αγνοούσαν και σε καμία περίπτωση

περιοχής της Μεραρχίας, εις α επιβάλλεται η εγκατάστασις προσφύγων διά λόγους ασφαλείας, μη υπάρχόντων όμως εις αυτούς γαιών προς καλλιέργειαν».

1157. Για μια τέτοια περίπτωση βλ. Κώστας Τζιάρας, «Από τις Καστανιές της Ανατολικής Θράκης στις Καστανιές του Κιλκίς: Ανασύνθεση της ιστορίας της κοινότητας μέσα από προφορικές μαρτυρίες», δευτερεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2003.

1158. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 67: Ελληνική Δημοκρατία, Υποδιοικήσις Κιλκίς, ο Υποδιοικητής Κιλκίς προς την Γενικήν Διοικήσιν Θεσσαλονίκης, Αριθ. 3582, Κιλκίς, 11 Σεπτεμβρίου 1924. Έναν μήνα αργότερα, μετά από συντονισμένες ενέργειες, ο διευθυντής της Υπηρεσίας Πρόνοιας και Δημοσίας Αντιλήψεως Θεσσαλονίκης έδωσε εντολή να αποσταλούν 200 κλινοσκεπάσματα ιταλικής προέλευσης για την ανακούφιση των προσφύγων, βλ. στο ίδιο, Ελληνική Δημοκρατία, Υπηρεσία Πρόνοιας και Δημοσίας Αντιλήψεως προς τον Προϊστάμενον Χαρμάνκιοϊ, Θεσσαλονίκη, 20 Οκτωβρίου 1924.

1159. Κοινωνία των Εθνών (έκδ.), Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Γενεύη 1926, επανέκδοση από τις εκδόσεις Τροχαλία, (μετάφρ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου), Αθήνα 1997, σσ. 79-80.

δεν προσπερνούσαν τη μνήμη του ξεριζωμού και των χαμένων πατρίδων.

Η συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή της χώρας συνδέθηκε αναμφίβολα με το κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Οι πρόσφυγες στην περιφέρεια του Κιλκίς υποστήριξαν μαζικά τον Βενιζέλο, χαρίζοντας στο κόμμα του συντριπτικά ποσοστά και στους υποψηφίους του μια άνετη επικράτηση στις εκλογικές αναμετρήσεις μέχρι το 1936. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, το γεγονός πως ο κυριότερος λόγος για τον οποίο η κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη αποφάσισε το 1934 την ίδρυση του Νομού Κιλκίς ήταν το ποσοστό του 72,2% των βενιζελικών στις εκλογές της 2^{ης} Ιουλίου 1933, που οδήγησε στην τελική επικράτησή τους σε όλη την εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, στην οποία ανήκε μέχρι τότε το Κιλκίς. Γενικότερα, η καταλυτική παρουσία των προσφύγων παρείχε τη δυνατότητα να συγκροτηθεί μία τοπική πολιτική ηγεσία στους κόλπους όλων των κομματικών σχηματισμών, προερχόμενη και η ίδια από τον χώρο των προσφύγων, η οποία αντλούσε την ισχύ της από την επιρροή που ασκούσε στο εκλογικό αυτό σώμα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.¹¹⁶⁰

Σε συλλογικό επίπεδο, οι πρόσφυγες του Κιλκίς προχώρησαν από την πρώτη στιγμή της έλευσής τους στην ίδρυση σωματείων επαγγελματικών, πολιτιστικών, μορφωτικών, αθλητικών, με στόχο αφενός την προώθηση των διεκδικήσεών τους και αφετέρου την ανάπτυξη δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ τους, την πλήρη ένταξή τους στις τοπικές κοινωνίες αλλά και τη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους. Στο κείμενο του καταστατικού της «Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Περιφέρειας Κιλκίς» εμπεριέχονται στο σύνολό τους οι παραπάνω στοχεύσεις. Η Κεντρική Επιτροπή ιδρύθηκε μέσα στο 1921 και αποτέλεσε το βασικό διεκδικητικό όργανο των προσφύγων. Οι σκοποί της ίδρυσής της ήταν: α) η ταχύτερη εγκατάσταση και στέγαση των προσφύγων από τον Καύκασο και τον Πόντο στην περιφέρεια του Κιλκίς, β) η αύξηση των χορηγούμενων δανείων στους πρόσφυγες, γ) η μέριμνα για την ανακούφιση και την προστασία των χηρών, ορφανών και αναξιοπαθόντων, δ) η βελτίωση και συστηματοποίηση των παρεχόμενων ιατρικών και υγειονομικών υπηρεσιών, ε) η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός των μεθόδων καλλιέργειας, που θα έπρεπε να συνοδεύονται από την ταυτόχρονη αναδάσωση της περιφέρειας και τις βελτιώσεις στο αρδευτικό σύστημα, στ) η βελτίωση των συγκοινωνιακών υποδομών και η λήψη μέτρων προστασίας του φυσικού και παραγωγικού πλούτου της περιφέρειας, ζ) η αλληλεγγύη μεταξύ των προσφύγων με στόχο την υλική προαγωγή τους, μέσω και της εξεύρεσης των απαραίτητων πόρων, η) η διαφώτιση της ελληνικής και της διεθνούς κοινής γνώμης για την κατάσταση των προσφύγων στην περιφέρεια του Κιλκίς.¹¹⁶¹

Ίδια ήταν η στόχευση και για τα άλλα προσφυγικά σωματεία που ιδρύθηκαν στη συνέχεια. Το 1922 ιδρύθηκε από γεωργούς πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη το «Προσφυγικό Γεωργοκτηνοτροφικό Σωματείο Κιλκίς», με έδρα την κωμόπολη του Κιλκίς. Σκοπός του επαγγελματικού σωματείου ήταν η «μελέτη, προστασία και προαγωγή εν γένει των προσφυγικών, γεωργικών και κτηνοτροφικών συμφερόντων των μελών αυτού και ιδίως η εξεύρεσις στεγάσεως, σποράς, ζώων, εργαλείων, γαιών καλλιεργησίμων και βοσκησίμων και τα τοιαύτα ως και παροχή βοηθημάτων κατά την κρίσιν του Διοικητικού Συμβουλίου εις αποδεδειγμένως άπορα μέλη του Σωματείου [...]».¹¹⁶² Σε συνεργασία με τον «Κεντρικό Σύλλογο Ποντίων Μακεδονίας-Θράκης», μια ομάδα Ποντίων από τη Γουμένισσα συγκρότησε το 1925 τον «Παμπροσφυγικό Σύλλογο Ποντίων Γουμενίτσας», επιδιώκοντας την προάσπιση των συμφερόντων τους, την κοινωνικοοικονομική βελτίωση της θέσης αλλά και του μορφωτικού τους επιπέδου.¹¹⁶³ Όσο για τους εγκατασταθέντες αστούς πρόσφυγες στην κωμόπολη του Κιλκίς, η «Ένωσις αστών προσφύγων Κιλκίς», με έτος ίδρύσεως το 1926, ήρθε να προωθήσει τα οικονομικά τους αιτήματα, να εξασφαλίσει για τα μέλη κατοικίες και οικόπε-

1160. Αναλυτικότερα, βλ. Χοτζίδης, «Κόμματα και πολιτευτές», σσ. 539-574.

1161. IAM, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Δικ. 1.10/Αύξων αριθμός 257): «Καταστατικόν της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Περιφέρειας Κιλκίς», Κιλκίς, 18 Ιουλίου 1921 και «Αίτησις Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Περιφέρειας Κιλκίς προς το Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης», Κιλκίς, 20 Οκτωβρίου 1921.

1162. IAM, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Δικ. 1.10/Αύξων αριθμός 299): «Καταστατικόν του Προσφυγικού Γεωργοκτηνοτροφικού Σωματείου Κιλκίς», Κιλκίς, 4 Δεκεμβρίου 1922 κ.α.

1163. IAM, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Δικ. 1.10/Αύξων αριθμός 1288): «Καταστατικόν του εν Γουμενίτση Παμπροσφυγικού Συλλόγου Ποντίων», Γουμένισσα, 7 Ιουνίου 1925 κ.α.

δα για την ανέγερση οικημάτων και καταστημάτων, να παρακολουθήσει την εξέλιξη του ζητήματος των προσφυγικών αποζημιώσεων αλλά και να καλλιεργήσει την αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού.¹¹⁶⁴

Ο αθλητισμός και ο πολιτισμός ήταν δύο άλλοι τομείς προς τους οποίους στράφηκαν τα προσφυγικά σωματεία, συνεχίζοντας την μακρά παράδοση που έφεραν από τις πατρίδες τους. Ο Γυμναστικός Σύλλογος «Προσφυγικός Αθλητικός Όμιλος Αξιούπόλεως» με σκοπό «την σωματική διάπλαση της νεότητας διά ποδοσφαιρικών, ποδηλατοδρομικών και εν γένει αθλητικών αγωνισμάτων ως δρόμου αλμάτων, σφαιροβολίας, βάδην, ακοντισμού, πάλης κ.λ.π.» και ο Αθλητικοδραματικός Όμιλος «Ποντιακός» Νέας Σάντας», που επεδίωκε μέσα από τη διοργάνωση αθλητικών αγώνων, εκδρομών και χοροεσπεριδών τη σωματική και ηθική διάπλαση των μελών του, συνιστούν δύο από τα πολλά παραδείγματα που αποδεικνύουν ότι η δραστηριότητα των προσφύγων δεν εξαντλούνταν στα επείγοντα και επιτακτικά ζητήματα της καθημερινής ζωής, αλλά διοχετευόταν σε μια δυναμική συλλογικότητα εξίσου επιβεβλημένη για την επιβίωση στις νέες πατρίδες του ελλαδικού χώρου.¹¹⁶⁵

Η ανάγκη της επιβίωσης και η προσφυγική ταυτότητα καλλιέργησαν, αναμφίβολα, μια νέα συλλογικότητα που κατάφερε να κρατήσει τους προσφυγικούς πληθυσμούς όρθιους τα πρώτα δύσκολα χρόνια, όταν έπρεπε, σχεδόν από το μηδέν, να χτιστούν με την κρατική αρωγή καινούργιες ζωές, να ανευρεθεί το νήμα από εκεί που είχε βιαίως κοπεί και να ξεπεραστούν οι διαχωρισμοί του «εμείς» και οι «άλλοι» μεταξύ τόσο των ίδιων των προσφύγων, όσο και απέναντι στους γηγενείς. Δεν ήταν εύκολες αυτές οι γεφυρώσεις όσο η γη, τα διαφορετικά πολιτισμικά φορτία και σταδιακά η πολιτική κρατούσαν πεισματικά σε απόσταση τους πρόσφυγες και τους περιόριζαν εντός των δικών τους ξεχωριστών συνοικισμών.¹¹⁶⁶ Αλλά η αίσθηση του κοινού χωριού, της νέας κοινής πατρίδας, της τελευταίας αυτής πατρίδας για τους πρόσφυγες, έτεινε σταδιακά να εισχωρήσει ολοένα και περισσότερο στις μικροκοινωνίες και να δημιουργήσει την έννοια της κοινότητας διά της ενσωμάτωσης σε ένα διαφορετικό περιβάλλον. Η πορεία, όμως, αυτή έμελλε όχι μόνο να διακοπεί αλλά και να αντιστραφεί, όταν η Ελλάδα εισήλθε στην περιπέτεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τότε, διαμάχες και πικρίες του παρελθόντος αναβίωσαν και οι πρόσφυγες βρέθηκαν να αντιπαλεύουν για μια ακόμη φορά με το φάσμα της καταστροφής και της απώλειας. Σε λιγότερο από είκοσι χρόνια, το προσφυγικό Κιλκίς καλούνταν να δοκιμάσει τις αντοχές του πληθυσμού και τη συνοχή του και εν συνεχεία να ξεπεράσει τα τραύματα της Κατοχής και του Εμφυλίου, αναζητώντας μια νέα αφετηρία ως εφιαλτήριο για την επούλωση των τραυμάτων αυτών.

1164. ΙΑΜ, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Δικ. 1.10/Αύξων αριθμός 1401): «Καταστατικόν Ενώσεως αστών προσφύγων Κιλκίς», Κιλκίς, 10 Μαΐου 1926.

1165. Για τα δύο αυτά σωματεία βλ. ΙΑΜ, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Δικ. 1.10/Αύξοντες αριθμοί 730 και 660): «Καταστατικόν Προσφυγικού Αθλητικού Ομίλου Αξιούπόλεως "Π.Α.Ο.Α."», Αξιούπολη, 17 Μαΐου 1931 και «Καταστατικόν Αθλητικοδραματικού Ομίλου "Ο Ποντιακός" Νέας Σάντας», Νέα Σάντα, 2 Ιανουαρίου 1931.

1166. Ειδικότερα, για την περίπτωση έξι χωριών του Νομού Κιλκίς (Βαλτοτόπι, Καμποχώρι, Ρύζια, Πολύπετρο, Γερακώνα και Φιλλυριά) βλ. Φωτεινή Καραλίδου, «Η περίπτωση ενσωμάτωσης των κατοίκων του Κιζδερεβεντ Μ. Ασίας στον ελλαδικό χώρο», πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1992.

Ελένη Ιωαννίδου¹¹⁶⁷

Η προσφυγική Καλαμαριά

Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα μέχρι το 1921, οι πολεμικές συρράξεις στην περιοχή των Βαλκανίων, οι συνοριακές και πληθυσμιακές ανακατατάξεις και οι διεθνείς συνθήκες, που υπογράφηκαν μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Συνθήκη του Νεϊγύ, Συνθήκη των Σεβρών), προκάλεσαν την εισροή 20.000–25.000 προσφύγων ελληνικής καταγωγής στη Θεσσαλονίκη.

Σε μία πόλη που αριθμούσε 157.000 κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 1913, η αύξηση του πληθυσμού, σε ποσοστό περίπου 13% μέσα σε μία δεκαετία, δεν αποτέλεσε απλώς ένα δυσεπίλητο πρόβλημα. Η διοικητική και οικονομική ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, οι συνέπειες αυτής της ένταξης στη μακροχρόνια συνύπαρξη του πολυεθνικού μωσαϊκού, η καταστροφή του ιστορικού κέντρου από την πυρκαγιά του 1917 και το τεράστιο στεγαστικό και οικονομικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε, συνέθεταν ένα ιδιαίτερα περίπλοκο σκηνικό. Η έλευση χιλιάδων προσφύγων υπήρξε ένας ακόμη αποσταθεροποιητικός παράγων.

Το σκηνικό μεταβλήθηκε σε εκρηκτικό, όταν η Μικρασιατική Καταστροφή και η Συνθήκη Ανταλλαγής των Πληθυσμών κατέστησαν τη Θεσσαλονίκη τόπο υποδοχής εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων και εστία μόνιμης εγκατάστασης για 100.000-115.000 από αυτούς.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία της Καλαμαριάς δεν αφορά μόνο τη μελέτη της δημιουργίας και πορείας ενός σημαντικού προσφυγικού συνοικισμού. Αποτυπώνει ταυτόχρονα, ως χαρακτηριστική περίπτωση, την ανάπτυξη του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης πέραν του ιστορικού της κέντρου. Παράλληλα, απεικονίζει τον τρόπο, με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι περιαστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί των μεγάλων ελληνικών αστικών κέντρων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, πέρα από ιδιαιτερότητες, μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις.

Η περιοχή, όπου δημιουργήθηκαν οι συνοικισμοί της Καλαμαριάς, απείχε τέσσερα χιλιόμετρα ανατολικά από το κέντρο της Θεσσαλονίκης. Στα όρια της περιοχής, στην αρχή της οδού Αλλατίνι (σημερινή Θεμιστοκλή Σοφούλη), είχαν χτιστεί λίγες επαύλεις, ως επέκταση της συνοικίας των Εξοχών, ενώ ένα μέρος των εκτάσεων χρησιμοποιείτο από κατοίκους της Πυλαίας για καλλιέργειες κηπευτικών προϊόντων.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Entente, έδωσε τη δυνατότητα στα συμμαχικά στρατεύματα να αξιοποιήσουν μεγάλες ακατοίκητες εκτάσεις στα περίχωρα της πόλης, ως στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Το στρατόπεδο στην Καλαμαριά περιελάμβανε μεγάλο αριθμό ξύλινων παραπηγμάτων για τη διαμονή και την περίθαλψη των στρατευμάτων, απολυμαντήριο και στρατιωτικό αεροδρόμιο. Μετά τη λήξη του πολέμου και την αποχώρηση του στρατού το 1918, οι εγκαταστάσεις παρέμειναν. Οι ήδη οξυμένες στεγαστικές ανάγκες αλλά και οι πολεοδομικές ρυθμίσεις που εκπονήθηκαν κατά το διάστημα αυτό από το νεοσύστατο Υπουργείο Συγκοινωνιών για την αναμόρφωση των αστικών κέντρων, τροφοδοτούσαν μία διευρυμένη συζήτηση για την επέκταση της Θεσσαλονίκης.¹¹⁶⁸ Ειδικότερα η Καλαμαριά προοριζόταν για την κατασκευή ενός συνοικισμού υψηλών προδιαγραφών για τα εύπορα κοινωνικά στρώματα και για τη δημιουργία ενός μεγάλου πνεύμονα πρασίνου.¹¹⁶⁹ Οι εξελίξεις, όμως, ανέτρεψαν τους φιλόδοξους σχεδιασμούς ...

1167. Η Ελένη Ιωαννίδου είναι ιστορικός στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς.

1168. Βίλμα Χαστάογλου, «Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη» και Α. Γερόλυμπου-Καραδήμου, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων (1912-1940)», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονόμοι στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο 11-12 Απριλίου 1997*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999.

1169. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.4.1924 και 8.5.1924.

1931, Πρωτομαγιά στην Καλαμαριά, προσφυγική γιορτή σε εξοχή. Στην πάνω σειρά, πρώτος ο Ευθυμιάδης Συμεών και με το άσπρο φόρεμα η Γρηγοριάδου Γαλήνη, γονείς της δωρήτριας. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Ευθυμιάδη-Μουτζούρογλου Ελένης.

Καυκάσιοι Πρόσφυγες

Η εγκατάσταση των Καυκασίων προσφύγων του 1920-21 στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε αρμοδιότητα της Υπηρεσίας Περιθάψεως και στη συνέχεια του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Στα στρατιωτικά παραπήγματα της Καλαμαριάς συγκροτήθηκε προσφυγικός καταυλισμός. Ήδη το καλοκαίρι του 1920 κατοικούνταν τουλάχιστον 72 από τους υπάρχοντες θαλάμους, ενώ έναν χρόνο αργότερα έφτασε να φιλοξενεί μέχρι και 6.000 πρόσφυγες.¹¹⁷⁰

Παρά την προηγούμενη εμπειρία των υπηρεσιών, οι συνθήκες διαβίωσης κάθε άλλο παρά οργανωμένες και ιδανικές υπήρξαν. Οι τοπικές εφημερίδες αποκαλούσαν την Καλαμαριά «νεκροταφείον».¹¹⁷¹ Ο χαρακτηρισμός δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα: στα τέλη του 1920 υπολογίζεται ότι πέθαιναν καθημερινά 44 άτομα, ενώ δύο χρόνια αργότερα σημειώνονταν κάθε μέρα 15-20 θάνατοι.¹¹⁷² Στους πέντε θαλάμους του νοσοκομείου περιθάλπτονταν κατά μέσο όρο 200 άτομα, από δύο μόνο γιατρούς.¹¹⁷³ Στα υπομνήματα των προσφυγικών φορέων, όπως η Κεντρική Επιτροπή Καυκασίων Προσφύγων, το κύριο πρόβλημα επί σειρά ετών παραμένει η αυξημένη θνησιμότητα, η συχνότητα και η σφοδρότητα με την οποία σοβαρές ασθένειες, όπως η ελονοσία, η δυσεντερία, τα αποστήματα και κυρίως ο εξανθηματικός τύφος έπλητταν τον πληθυσμό. Οι καταγγελίες συνέδεαν το φαινόμενο με την κάκιστη ποιότητα της παρεχόμενης τροφής, ακόμη και τη λιμοκτονία λόγω έλλειψης συσσιτίων. Εξίσου σημαντική αποδείχθηκε η έλλειψη φαρμάκων, νοσηλευτικού προσωπικού και ιατρικών εργαλείων, η μαζική συμβίωση σε θαλάμους χωρίς τζάμια, κλινοσκεπάσματα και ρουχισμό και οι εστίες μόλυνσης, δηλαδή οι σωροί των σκουπιδιών και οι ξεχειλισμένοι

1170. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22.7.1922 και 12.9.1921.

1171. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5.9.1922.

1172. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 15.12.1920 και 8.11.1922.

1173. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 12.9.1921.

βόθροι που σπάνια απασχολούσαν την υπηρεσία καθαριότητας του δήμου.¹¹⁷⁴

Είτε επρόκειτο για πραγματική αδυναμία της ελληνικής πολιτείας, είτε για επιλεκτική αντιμετώπιση των Ελλήνων προσφύγων, στους οποίους με ευκολία αποδιδόταν η κατηγορία του «μπολσεβικισμού»,¹¹⁷⁵ η απαξίωση της ανθρώπινης ζωής δεν αποτυπώθηκε μόνο στο τρομακτικό νούμερο των 20.000 περίπου προσφύγων που πέθαναν στην Καλαμαριά σε ενάμισι μόλις έτος.¹¹⁷⁶ Η καραντίνα στον προσφυγικό καταυλισμό επανέρχεται ως τραυματικό βίωμα στη συλλογική μνήμη των Καυκασίων, όχι τόσο επειδή συνεπαγόταν τον μακροχρόνιο αποκλεισμό τους από την πόλη υποδοχής, όσο γιατί εφαρμόστηκε, κατά τους ίδιους, με τους σκληρούς όρους ενός στρατοπέδου συγκέντρωσης. Σύμφωνα με καταγγελίες, ο προϊστάμενος του οικισμού επέβαλλε στέρηση τροφής, φυλάκιση και ξυλοδαρμό ως ποινές στους διαμαρτυρούμενους. Οι προμηθευτές κερδοσκοπούσαν δίνοντας μειωμένες ποσότητες και αλλοιωμένα τρόφιμα, ενώ ακόμη και «η νεκρώσιμη ακολουθία και ο ασφαλής ενταφιασμός των νεκρών» αποτέλεσαν διεκδικήσεις της Επιτροπής Καυκασίων Προσφύγων.¹¹⁷⁷ «Καθημερινώς αποθνήσκουν 10-15 άτομα, τα οποία τα αφήνουν εντός σταύλου χοίρων επί τινάς ημέρας, εκτεθειμένα εις το έλεος των χοίρων, τα οποία τα περιγλύφωσι και κατόπιν τα μεταφέρουν και τα θάπτουν μέσα σε ένα λάκκο», έγραφε η *Εφημερίς των Βαλκανίων* στις 8 Νοεμβρίου του 1922.

Πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής

Από τον Σεπτέμβριο του 1922, η Καλαμαριά απέκτησε και πάλι το ρόλο του προσωρινού κέντρου περίθαλψης και του βασικού διαμετακομιστικού σταθμού προσφύγων, πριν από την προώθησή τους στην ύπαιθρο χώρα της Μακεδονίας.¹¹⁷⁸ Αυτό το χρονικό σημείο σηματοδότησε, ταυτόχρονα, την ίδρυση των μόνιμων προσφυγικών οικισμών στην περιοχή και ουσιαστικά την έναρξη της ιστορίας της.

Δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί ο αριθμός των προσφύγων που πέρασαν από το απολυμαντήριο και τους θαλάμους της Καλαμαριάς, βρίσκοντας κατάλυμα για μερικούς μήνες ή χρόνια: Κυνηγημένοι, εξαθλιωμένοι και άρρωστοι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, το φθινόπωρο του 1922. Δεκάδες χιλιάδες μετά τη Συνθήκη Ανταλλαγής, έως το 1924· λιγότερο τρομοκρατημένοι και ενδεείς αλλά ταλαιπώροι, περιπλανώμενοι με τα πλοία σε λιμάνια της χώρας, όπου δεν γίνονταν δεκτοί λόγω του υπερκορεσμού.¹¹⁷⁹

Στους ξύλινους θαλάμους συστεγάζονταν πολλές οικογένειες, διαχωρίζοντας τα ελάχιστα τετραγωνικά που τους αναλογούσαν με κουβέρτες, χαλιά, τσουβάλια και εφημερίδες. Η απώλεια της ιδιωτικής ζωής αποτέλεσε το ελάχιστο πρόβλημα σε αυτές τις ιδιότυπες κατοικίες. Συχνότατα οι οροφές ήταν τρύπιες και όταν έβρεχε, οι χώροι πλημμύριζαν. Τον χειμώνα οι κάτοικοι υπέφεραν από το ψύχος και το καλοκαίρι από την υπερθέρμανση. Τρωκτικά και έντομα ήταν μόνιμη πηγή ακαθαρσίας και ταλαιπωρίας, ενώ τα εύφλεκτα υλικά, τα καντήλια και τα μαγκάλια ευνοούσαν την εκδήλωση πυρκαγιάς. Αρκετοί θάλαμοι κάηκαν, αφήνοντας άστεγους τους κατοίκους τους.¹¹⁸⁰ Τα 150 στρατιωτικά παραπήγματα αποδείχθηκαν ανεπαρκή. Το 1924 περίπου 12.000 άνθρωποι διέμεναν υπό αυτές τις συνθήκες στην Καλαμαριά.¹¹⁸¹ Αρκετές οικογένειες έζησαν στους θαλάμους για 5 έως και 20 χρόνια, ενώ ορισμένες στεγάστηκαν σε οίκημα μόνο μεταπολεμικά. Πολλοί ήταν οι πρόσφυγες που αναγκάστηκαν, για αρκετούς μήνες, να διαβιώσουν σε

1174. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 15.12.1920, 12.9.1921 και 4.9.1922.

1175. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13.2.1921.

1176. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.8.1921.

1177. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 19.10.1921, 15.12.1920 και 13.2.1921 και Ι. Καζταρίδη, *Η «Εξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919-21)*, εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 88. Για την αίσθηση του στρατοπέδου συγκέντρωσης βλ. επίσης ΙΑΠΕ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών (στο εξής ΙΑΠΕ-ΑΠΜ), συνέντευξη Σίμου Λιανίδη. Ακόμη, Ε. Ιωαννίδου-Rodriguez Jose Fisher (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 20-22.

1178. *Μακεδονικά Νέα*, 2.11.1924 και 4.11.1924.

1179. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 19.8.1923.

1180. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 8.12.1925, 7.12.1925 και 19.12.1925. Για τις συνθήκες στους θαλάμους βλ. και Ιωαννίδου-Rodriguez, *ό. π.*, σσ. 30-59, όπου σχετικά κείμενα, φωτογραφίες, άρθρα εφημερίδων και αποσπάσματα συνεντεύξεων.

1181. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων (1932-33)*, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 522 και *Μακεδονικά Νέα*, 16.4.1924.

1924. Παρέα προσφύγων από την Ανατολική Θράκη σε καφενείο της Θεσσαλονίκης. Πρώτος από αριστερά ο Γεώργιος Τσάνταλης (παππούς του δωρητή), από το Τσορλό της Ανατ. Θράκης. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Τσιρώνη Θεοδόση.

σκηρές, σε βάρκες ή σε αυτοσχέδιες παράγκες από λαμαρίνα, σανίδες και άλλα ευτελή υλικά.¹¹⁸²

Η υγεία αποδείχθηκε για ακόμη μία φορά το πιο εύθραυστο αγαθό. Μέχρι και το 1924, προκειμένου να αποφευχθεί η εξάπλωση ασθενειών στη Θεσσαλονίκη, εφαρμόστηκε, σε ορισμένες περιπτώσεις, ο αποκλεισμός του καταυλισμού με συρματόπλεκτη περίφραξη και περιφρούρηση του χώρου από στρατιώτες.¹¹⁸³ Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη βελτιώθηκε σημαντικά συγκριτικά με αυτή που παρεχόταν στους Καυκάσιους πρόσφυγες. Από τον Δήμο Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε ένα μαιευτήριο και ένας σταθμός πρώτων βοηθειών και στη συνέχεια το 3^ο Δημοτικό Ιατρείο και Φαρμακείο. Από το 1924 στεγάσθηκε, σε 12 θαλάμους με 350 κλίνες, ένα κρατικό νοσοκομείο που διέθετε παθολογικό, παιδιατρικό και χειρουργικό τμήμα, πτέρυγα φυματικών και, για ένα διάστημα, ορφανοτροφείο.¹¹⁸⁴ Σε σχέση με τις αντίξοες συνθήκες, αξιοσημείωτη υπήρξε η αυταπάρηση της πλειοψηφίας του ιατρικού προσωπικού -παρά τα μεμονωμένα κρούσματα κακοδιαχείρισης- όπως και η σταθερή βελτίωση των υποδομών.¹¹⁸⁵

Παρά τις εντατικές προσπάθειες, οι έποικοι ταλαιπωρήθηκαν επί μακρόν από την ένταση των ασθενειών και την αυξημένη θνησιμότητα. Κύριες ασθένειες ήταν η φυματίωση, ο εξανθηματικός τύφος, η δυσεντερία και η αναιμία, ενώ η ελονοσία κατείχε τα πρωτεία στη συχνότητα και τη δυσκολία ίασης, ακόμη και στα μέσα της δεκαετίας του 1930.¹¹⁸⁶

Σε κείριους τομείς αρωγής, όπως η περισυλλογή και ανατροφή των ορφανών και η σίτιση, οι κρατικές

1182. ΙΑΠΕ-ΑΠΜ, συνεντεύξεις Χρήστου Χατζηδράκου, Αριστοκλή Τσαμίδα, Ιωάννη Παγώνη.

1183. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.4.1924.

1184. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2.4.1924 και 30.6.1927.

1185. *Μακεδονικά Νέα*, 2.9.1924 και ΙΑΠΕ-ΑΠΜ, συνέντευξη Σοφίας Βαυρά-Λυπηρίδου και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26.5.1927, 22.6.1927 και 2.4.1924.

1186. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2.4.1924, ΙΑΠΕ, Αρχείο Κοινότητας Ρυσίου, Βιβλίο Ασθενών, 1934-38. Βλ. επίσης Ιωαννίδου-Rodríguez, ό. π., σσ. 75-82, όπου σχετικά κείμενα, φωτογραφίες, άρθρα εφημερίδων και αποσπάσματα συνεντεύξεων.

υπηρεσίες είχαν την υποστήριξη ημικρατικών και μη κρατικών φορέων. Πρωτοβουλίες του Δήμου και της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, όπως η διανομή συσσιτίων, ρουχισμού και χρηματικών βοηθημάτων, συνήθως συμπεριελάμβαναν και τον πληθυσμό της Καλαμαριάς. Ωστόσο, μόλις στις αρχές του 1931 καθιερώθηκαν τα δημοτικά συσσίτια για τους άπορους δημότες, ως τακτικός θεσμός, οπότε εγκαινιάσθηκαν και τα αντίστοιχα της Καλαμαριάς, της Αρετσούς και της Νέας Κρήνης.¹¹⁸⁷ Η διαχείριση των βοηθημάτων από τις αρμόδιες επιτροπές συχνά προκαλούσε διαμαρτυρίες, καταγγελίες για καταχρήσεις, ακόμη και προστριβές μεταξύ των συνοικούντων προσφύγων και των εκπροσώπων τους στον δήμο και τις εκκλησιαστικές επιτροπές.¹¹⁸⁸

Η δράση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και οργανώσεων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο από επικουρική. Σε αρκετές περιπτώσεις κάλυψε ανάγκες μεγάλου αριθμού προσφύγων, κυρίως παιδιών, απέκτησε τη μακροβιότητα και τη σταθερότητα μόνιμου θεσμού και δημιούργησε στην Καλαμαριά υποδομές, που φυσιολογικά ανήκαν στην αρμοδιότητα της πολιτείας.

Το «Πατριωτικό Ίδρυμα» διοργάνωνε μαθητικά συσσίτια για 450 άπορους μαθητές και διατηρούσε βρεφικό σταθμό.¹¹⁸⁹ Το σωματείο «Προσφυγικός Φοίνικας» διατηρούσε παραρτήματα συσσιτίων στην Καλαμαριά, την Αρετσού και τη Νέα Κρήνη, από το 1924 μέχρι το 1939, οπότε καταργήθηκε από τη μεταξική δικτατορία.¹¹⁹⁰ Η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (ΧΕΝ) δραστηριοποιήθηκε με διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης στις εργάτριες του συνοικισμού και από το 1938 με τη λειτουργία παιδικού σταθμού, νηπιαγωγείου για 140 παιδιά και μορφωτικής-ψυχαγωγικής λέσχης με 353 γυναίκες μέλη.¹¹⁹¹ Μαθήτριες του Κολλεγίου Ανατόλια, που κατά τον Μεσοπόλεμο στεγαζόταν στην οδό Αλλατίνι, ίδρυσαν το 1930 τον σύλλογο Christian Effort, διοργάνωναν μαθήματα και παιχνίδια για τα άπορα προσφυγόπουλα και τα εφοδίαζαν με ρούχα και τρόφιμα.¹¹⁹²

Επακόλουθο της Μικρασιατικής Καταστροφής και μείζον πρόβλημα της κοινωνίας του Μεσοπολέμου αποτέλεσε η επιβίωση και φροντίδα δεκάδων χιλιάδων ορφανών, που είχαν χάσει τους γονείς ή ακόμη και ολόκληρη την οικογένειά τους. Το 1921 στην Καλαμαριά λειτουργούσε ορφανοτροφείο για 110 προσφυγόπουλα. Η διάρκεια λειτουργίας του δεν είναι γνωστή, είναι όμως πιθανό ότι το ίδρυμα μετεξελίχθηκε, από το 1926, σε Άσυλο Αλητοπαιδών. Τουλάχιστον 60-70 τρόφιμοι φοιτούσαν από το 1929 στο 66^ο Δημοτικό Σχολείο στον οικισμό της Αρετσούς, ενώ το 1932 το Άσυλο στέγαζε 80 ορφανά και 80 ηλικιωμένους. Το 1937 μετονομάστηκε σε Αναμορφωτικό Ίδρυμα Μακεδονίας, υπαγόμενο στο Υπουργείο Δικαιοσύνης.¹¹⁹³

2^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς ¹¹⁹⁴ (κεντρικός συνοικισμός)

Σχολικό έτος	Σύνολο μαθητών	Ορφανά
1921-22	572	174
1922-23	764	236
1923-24	774	290

1187. Μακεδονία, 2.1.1930 και Γαβριηλίδης, ό. π., σ. 68.

1188. Εφημερίς των Βαλκανίων, 21.8.1926, 4.5.1927, 10.5.1927 και 19.5.1929.

1189. Γαβριηλίδης, ό. π., σ. 112 ιστ και 523.

1190. ΙΑΠΕ, Ιδιωτική Συλλογή Μαρίας Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου και Ισμήνης Καραϊωσηφίδου-Πολίτου και Μακεδονικά Νέα, 30.9.1924.

1191. ΙΑΠΕ, Συλλογή Χ.Ε.Ν.

1192. ΙΑΠΕ, Ιδιωτική Συλλογή Μαρίας Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου και Ισμήνης Καραϊωσηφίδου-Πολίτου και Μακεδονικά Νέα, 30.9.1924.

1193. Για την περιθαλψη των ορφανών στην Καλαμαριά, βλ. Εφημερίς των Βαλκανίων, 9.9.1921. Ακόμη, ΙΑΠΕ, Συλλογή 5^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1929-32 και Γαβριηλίδης, ό. π., σ. 100. Επίσης βλ. Κ. Χατζηκυριακίδης, Εθνικό Ίδρυμα Απόρων Παιδών Μακεδονίας «Ο Αριστοτέλης». Σχολή Τεχνών και Επαγγελματών, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21.

1194. ΙΑΠΕ, Συλλογή 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1921-1932.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

1927-28	796	258
1928-29	627	184
1929-30	613	152
1930-31	626	131
1931-32	677	111

5^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς¹¹⁹⁵ (συνοικισμοί Κατιρλί, Κουρί, Αρετσού)

Σχολικό έτος	Σύνολο μαθητών	Ορφανά
1927-28	292	32 (10,95)
1928-29	348	47 (13,50)
1929-30	481	125 (25,98) οι 75 του ορφανοτροφείου
1930-31	592	80 (13,51) οι 69 του ορφανοτροφείου
1931-32	618	116 (18,77) οι 62 του ορφανοτροφείου

Πηγή: ΙΑΠΕ, Μαθητολόγια 2ου και 5ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, 1921-1932 και 1927-1932.

Τα μαθητολόγια της εποχής παρέχουν μια ενδεικτική εικόνα του ποσοστού των ορφανών παιδιών στην Καλαμαριά. Είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι μεγάλος αριθμός ορφανών δεν είχε τη δυνατότητα να παρακολουθήσει το σχολείο, άρα δεν υπάρχει πλήρης καταγραφή.

Το έργο αυτών των φορέων βασίστηκε κυρίως στις πρωτοβουλίες και την οικονομική ενίσχυση εύπορων και επιφανών προσωπικοτήτων της Θεσσαλονίκης. Όμως, τα ίδια τα θύματα της φτώχειας και της εξαθλίωσης, οι πρόσφυγες της Καλαμαριάς, επέδειξαν αλληλεγγύη μέσω των συλλόγων τους στους νεο-αφιχθέντες, ιδιαίτερα στα ορφανά και τους ασθενείς.¹¹⁹⁶ Παρόμοιους εράνους διοργάνωσαν εφημερίδες της πόλης, κυρίως για τους πληγέντες από πυρκαγιές, πλημμύρες, παγετούς και επιδημίες.¹¹⁹⁷

Σημαντική, εξάλλου, αποδείχθηκε η βοήθεια ισχυρών διεθνών και ξένων οργανώσεων, όπως ο Ερυθρός Σταυρός και η Near East Relief. Ο πρώτος έδρασε στην Καλαμαριά κυρίως κατά την κρίσιμη τριετία 1920-1923, μέσω της λειτουργίας ενός νοσοκομείου και της παροχής τροφίμων.¹¹⁹⁸ Η δεύτερη συνέβαλε στην εξεύρεση εργασίας για 225 πρόσφυγες του συνοικισμού, συνέστησε παιδικό σταθμό και ένα πρατήριο ματισμού στο οποίο εργάστηκαν 150 γυναίκες πρόσφυγες επιδιορθώνοντας τα ρούχα που απέστειλε ο αμερικανικός λαός.¹¹⁹⁹

Συνοικισμοί

Από το στάδιο ακόμη της αντιμετώπισης εκτάκτων αναγκών, ήταν προβλεπόμενες οι κοινωνικές ανάγκες που επρόκειτο να καλύψει η Καλαμαριά, η μελλοντική κοινωνική της διαστρωμάτωση και η διαχείριση της αστικής αποκατάστασης στην περιοχή. Σε αναγγελία της άφιξης 500 προσφύγων από την Προύσα

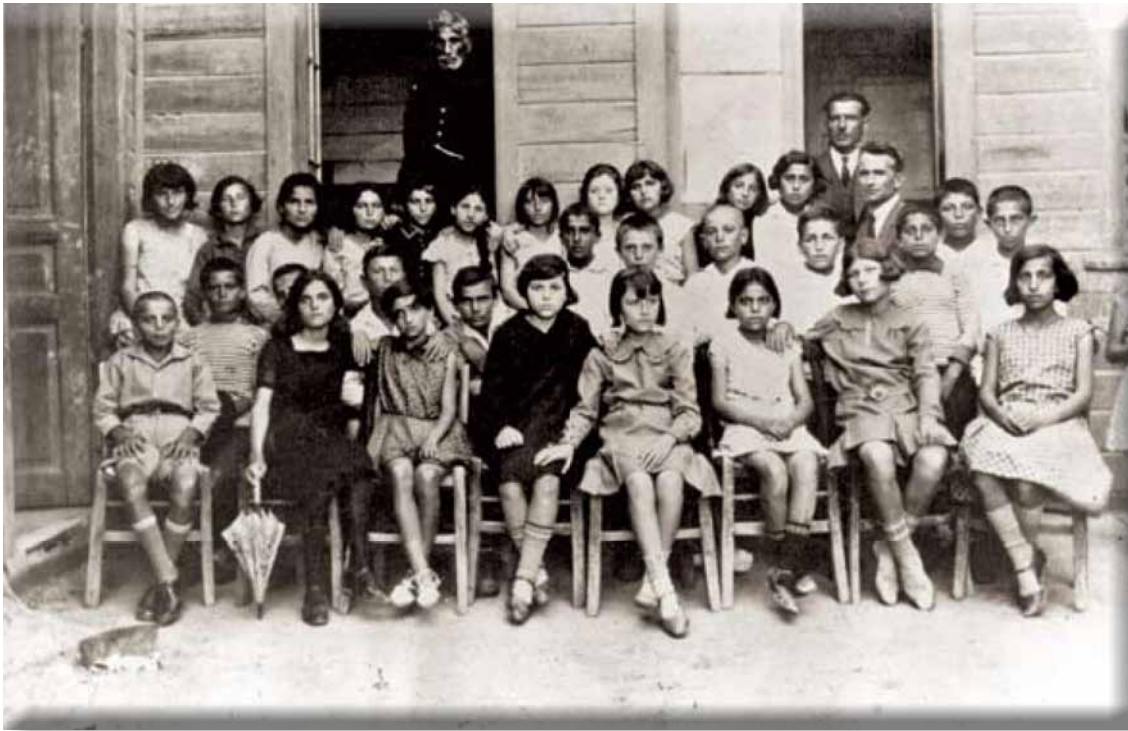
1195. ΙΑΠΕ, Συλλογή 5^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολόγια 1927-1932.

1196. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13.8.1921 και 9.6.1923.

1197. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 8.12.1925.

1198. ΙΑΠΕ, Συλλογή Ερυθρού Σταυρού και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 12.2.1923 και 19.4.1923. Επίσης Βίλμα Χαστάογλου, «Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζαντίου και Καλαμαριάς», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940)*, ό. π., σ. 197. Βλ. ακόμη Edward Capps Clieutenant-Colonel, Commissioner, *The American Red Cross in Greece*, P.D. Sakellarios, Athens 1919, σ. 25.

1199. *Μακεδονικά Νέα*, 16.4.1924 και 17.7.1924.

Η Ε' τάξη του Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, με τον δάσκαλο Σωκράτη Κουμπιά, κατά το σχολικό έτος 1932-33. Το σχολείο στεγαζόταν από το 1920 και για αρκετά χρόνια, σε ξύλινο θάλαμο, γνωστό ως "κόκκινο σχολείο". Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Ζαχαριάδου Καίτης.

τονιζόταν: «Όσοι εξ αυτών είναι οπωσδήποτε εύποροι να εγκατασταθώσιν εντός της πόλεως, οι άποροι εξ αυτών εις τον συνοικισμόν της Καλαμαριάς».¹²⁰⁰

Οι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, καταγόμενοι ως επί το πλείστον από αστικά και ημιαστικά κέντρα, επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στο κέντρο της πόλης. Προσδοκούσαν με αυτόν τον τρόπο την ευκολότερη ανεύρεση απασχόλησης, την πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες και στα κέντρα εξουσίας. Ωστόσο, η διαχείριση του οξύτατου στεγαστικού προβλήματος από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, μέσω της δημοπράτησης, πώλησης ή ενοικίασης, σε πολύ υψηλές τιμές, των οικοπέδων της πυρίκαιου ζώνης και των ανταλλάξιμων μουσουλμανικών οικημάτων, ενόησε, σε γενικές γραμμές, την εγκατάσταση των εύπορων γηγενών και προσφύγων στο κέντρο. Η διέξοδος των προσφύγων προς τα περίχωρα ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από τη στεγαστική πολιτική της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) και του Υπουργείου Πρόνοιας, που ανέλαβαν την απαλλοτρίωση των οικοπέδων και την οικοδόμηση των νέων συνοικισμών και παραχώρησαν, με πολύ ευνοϊκότερους όρους, οικοπέδα και ιδιόκτητες κατοικίες στα λαϊκά προσφυγικά στρώματα. Η τακτική αυτή επέλυσε σε μεγάλο βαθμό ένα βασικό ζήτημα επιβίωσης, χρησιμεύοντας ταυτόχρονα «ως βαλβίδα ασφαλείας απέναντι στην αστάθεια της απασχόλησης και τη διάχυτη λαϊκή δυσαρέσκεια».¹²⁰¹

Η κατασκευή των οικισμών, η κατοχύρωση και διανομή οικοπέδων και σπιτιών δεν ολοκληρώθηκε απρόσκοπτα. Υπήρξε πεδίο πολύχρονων και σκληρών διεκδικήσεων, διαμεσολαβήσεων και συγκρούσεων με-

1200. Εφημερίς των Βαλκανίων, 11.9.1922.

1201. Λίλα Λεοντίδου, Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 202. Επίσης, Χαστάογλου, «Η προσφυγική εγκατάσταση» και Γερόλυμπου-Καραδήμου, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός», Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, ό. π. Βλ. ακόμη Ε. Ιωαννίδου, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα», Ιστορία των Ελλήνων. Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940, τόμ. 12, Αθήνα 2006, εκδόσεις Δομή, σ. 256.

Αρκετοί πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη προσπάθησαν να επιβιώσουν ασχολούμενοι με το μικρεμπόριο. Εδώ, στην Καλαμαριά το 1928. Το μαγαζί ειδών νεωτερισμού του Πλάτωνα Μποζατζιδη, πρόσφυγα από την Κωνσταντινούπολη. *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Μποζατζιδη Χρήστου.*

κογένειες,¹²⁰⁵ χωρίς όμως να αποτρέψουν την αποπληρωμή της αξίας των ακινήτων στην Πρόνοια.

Γύρω από τον αρχικό καταυλισμό των παραπηγμάτων ανεγέρθηκαν τα σπίτια του κεντρικού συνοικισμού. Το 1926 κατασκευάστηκαν 29 τετρακατοικίες και 12 μονώροφα σπίτια από την Πρόνοια (οικισμός «Πρόνοια»). Τη διετία 1928-30, η οικοδομική εταιρεία «Τέκτων» κατασκεύασε 293 μονώροφα οικήματα τριών τύπων (οικισμός «Τέκτονας») και η Ε.Α.Π. 300 μονοκατοικίες (οικισμός «Εποικισμός»). Με πολύ αργούς ρυθμούς, από το 1928 έως το 1934, τοποθετήθηκαν περίπου 150 προκατασκευασμένοι οικίσκοι χαμηλής αξίας για ιδιαίτερος άπορες οικογένειες, ως τμήμα των πολεμικών αποζημιώσεων του γερμανικού κράτους (οικισμός «Γερμανικά»).

Οι περισσότεροι εγκατεστημένοι κατάγονταν από τον Πόντο, με τη συντριπτική πλειοψηφία να προέρχεται από την Τραπεζούντα και να ακολουθούν η Κερασούντα, η Ριζούντα, η Αργυρούπολη, τα Κοτύωρα,

ταξύ κρατικών υπηρεσιών, προσφυγικών ομάδων διαφορετικής προέλευσης, συλλόγων και οικοδομικών συνεταιρισμών, ιδιοκτητών γης, οικοδομικών εταιρειών, πολιτευτών και εργολάβων.¹²⁰²

Οι διαδικασίες για τη δημιουργία των νέων συνοικισμών ξεκίνησαν σταδιακά από το 1924. Οι Πόντιοι και οι Καυκάσιοι πρόσφυγες υπήρξαν από τους πλέον δραστήριους, συστήνοντας τον Οικοδομικό Συνεταιρισμό Ποντίων-Καυκασίων, διεκδικώντας τη δωρεάν εκχώρηση οικοπέδου στην Καλαμαριά και την ανάληψη των εξόδων οικοδόμησης από το κράτος, προκειμένου να στεγαστούν οι άποροι συντοπίτες τους.¹²⁰³ Οι ίδιοι αντιτάχθηκαν σθεναρά στις απόπειρες ματαίωσης του προσφυγικού συνοικισμού στο οικόπεδο αυτό και διάθεσής του σε εύπορους γηγενείς. «Οικόπεδα Καλαμαριάς φιλοξενούσι οστά 20.000 Καυκασίων και Ποντίων, άτινα δεν δεχόμεθα συλήσουν ιερόσυλοι οικοπεδοφάγοι παντοεθνείς» διαμαρτύρονταν το 1925, κατοχυρώνοντας το «θυσιαστήριο» και «βωμό του προσφυγικού τούτου κόσμου» ως νέα τους πατρίδα.¹²⁰⁴

Η διευθέτηση του στεγαστικού ζητήματος με ευνοϊκούς όρους για τα μικροαστικά, εργατικά και άπορα προσφυγικά στρώματα υπήρξε βασικός στόχος όλων των συλλόγων που ιδρύθηκαν στον συνοικισμό και εν μέρει επιτεύχθηκε. Οι πιέσεις τους ακύρωσαν την ανέγερση προσφυγικού οικισμού με 300 οικίες «πολυτελείας» από την οικοδομική εταιρεία «Τέκτων» και πέτυχαν την κατασκευή απλών οικιών για 600 λιγότερο ευκατάστατες οι-

1202. *Μακεδονικά Νέα*, 10.4.1924, 4.5.1924, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 12.8.1925, 21.5.1927, 16.6.1927, 10.6.1928, 11.9.1928, 16.3.1929, 8.4.1929, 10.1.1930, 15.1.1930.

1203. *Μακεδονικά Νέα*, 1.4.1924, 10.4.1924 και 4.5.1924.

1204. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 12.8.1925 και *Μακεδονικά Νέα*, 17.10.1928.

1205. *Μακεδονικά Νέα*, 17.10.1928 και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.6.1928 και 9.3.1929.

1206. Αναλυτικά για τον κεντρικό συνοικισμό Καλαμαριάς, βλ. Βίλμα Χαστάογλου, *ό. π.*, σσ. 197-205 και Γαβριηλίδης, *ό. π.*, σ. 522.

η Κρώμνη αλλά και η Κωνσταντινούπολη, η Νικομήδεια και η Σμύρνη.¹²⁰⁷

Στην παραλιακή ζώνη, τα οικιστικά προγράμματα της Ε.Α.Π. και του Υπουργείου Πρόνοιας ξεκίνησαν το 1924. Ένας ισχυρός, αριθμητικά, πυρήνας των κατοίκων καταγόταν από τα παράλια της Μικράς Ασίας και από το προάστιο Δέρκων της Κωνσταντινούπολης. Από τους τόπους αυτούς ονοματοθετήθηκαν οι νέοι οικισμοί. Μέχρι το 1931 στεγάστηκαν 225 οικογένειες στην Αρετσού, 230 στο Κουρί, 225 στο Κατιρλί, 210 στη Νέα Κρήνη και 182 στο Δέρκων.¹²⁰⁸

Στα δυτικά όρια της Καλαμαριάς, προς το Ντεπώ, ο οικοδομικός συνεταιρισμός «Το Βυζάντιον» ανέγειρε με το σύστημα της αυτοστέγασης τον ομώνυμο συνοικισμό, που παρέπεμπε στην Κωνσταντινούπολη, τόπο καταγωγής της πλειοψηφίας των μελών του. Από το 1929 μέχρι το 1933 είχαν εγκατασταθεί 110 οικογένειες.¹²⁰⁹ Στα ανατολικά όρια, με αρκετή καθυστέρηση, μεταξύ των ετών 1935 και 1941, η Πρόνοια κατασκεύασε περίπου 100 κατοικίες στη συνοικία «Κτηνοτροφικά». Η ονομασία οφειλόταν στην κτηνοτροφική απασχόληση μεγάλου αριθμού κατοίκων, με προέλευση κυρίως από τον Καύκασο και τη Νότια Ρωσία, ιδιαίτερα τις περιοχές Καρς, Βατούμ και Τυφλίδα.¹²¹⁰ Στο Καραμπουρνάκι δημιουργήθηκαν μικρότερες γειτονίες, όπως ο Παράδεισος, η Νέα Τούζλα και ο Άγιος Νικόλαος, όπου τα στεγαστικά προγράμματα τέθηκαν σε εφαρμογή μετά το 1933, αποκαθιστώντας εκεί πρόσφυγες αλλά και γηγενείς.¹²¹¹

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο συνοικισμός Στυλιανού Γονατά, κατόπιν Ναυάρχου Βότση. Επρόκειτο για τον οικισμό Κάμπελ, που από το 1927 μέχρι το 1931 ανήκε στην εβραϊκή κοινότητα, κατοικούμενος από φτωχούς Εβραίους. Τον Ιούνιο του 1931 ο συνοικισμός πυρπολήθηκε από την εθνικιστική οργάνωση «Εθνική Ένωσις Ελλάς». Μετά τις καταστροφές, οι Εβραίοι κάτοικοι δεν είχαν πλέον τη διάθεση να παραμείνουν. Η μεταβίβαση του οικοπέδου από την εβραϊκή κοινότητα στο κράτος ολοκληρώθηκε το

Καλαμαριά 1922. Η οικογένεια Τσαβδαρίδου από την Τραπεζούντα, μπροστά σε προσφυγικό θάλαμο φτιαγμένο από λαμαρίνες. Αριστερά: ο Κοσμάς Τσαβδαρίδης, η μητέρα του Σεφόρα. Μπροστά: ο Σπύρος Τσαβδαρίδης κρατάει τις κόρες του Λίτσα και Σοφία. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Τσαβδαρίδου Μαγδαληνής.

1207. Στοιχεία για τους τόπους καταγωγής, βλ. ΙΑΠΕ, Συλλογή 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1924-25 και 1928-29.

1208. Αναλυτικά για τους παραλιακούς συνοικισμούς Κουρί, Κατιρλί, Αρετσού, Νέα Κρήνη και τον συνοικισμό Δέρκων, βλ. Rodríguez Jose Fisher, «Οι παραλιακοί συνοικισμοί της Καλαμαριάς κατά το Μεσοπόλεμο», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*, ό. π., σσ. 211-216 και Γαβριηλίδης, ό. π., σσ. 519, 525, 526, 528, 529, 534. Για την κατασκευή των οικιών, βλ. επίσης Μακεδονικά Νέα, 12.12.1924 και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.5.1925, 7.3.1927, 20.5.1927, 8.4.1929, 11.4.1929.

1209. Αναλυτικά για τον συνοικισμό Βυζάντιο, βλ. Βίλιμα Χαστάογλου, ό. π., σσ. 193-196 και Γαβριηλίδης, ό. π., σ. 518.

1210. Αναλυτικά για τον συνοικισμό Κτηνοτροφικά, βλ. Βίλιμα Χαστάογλου, ό. π., σσ. 204-205 και ΙΑΠΕ, Συλλογή 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1924-25, 1925-26 και 1928-29.

1211. Αναλυτικά για τον συνοικισμό Καραμπουρνάκι, βλ. Rodríguez Jose Fisher, «Οι παραλιακοί συνοικισμοί της Καλαμαριάς κατά το Μεσοπόλεμο», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*, ό. π., σσ. 214, 215 και Γαβριηλίδης, ό. π., σσ. 532, 514, 537.

1939. Ήδη όμως από το 1932 το δημόσιο κατείχε ένα μέρος του οικοπέδου και η Πρόνοια είχε εγκαταστήσει 116 προσφυγικές οικογένειες στα υπάρχοντα καταλύματα. Μέχρι το 1935 ολοκληρώθηκε η κατασκευή και διανομή των οικημάτων, που αφορούσε 16 τετρακατοικίες και 18 διπλοκατοικίες. Μετά το 1953 στεγάστηκαν σε 150 οικήματα όσες οικογένειες του συνοικισμού κατοικούσαν μέχρι τότε σε τολ και παραπήγματα.¹²¹²

Το 1935, στα όρια της περιοχής που το 1943 αποτέλεσε τον Δήμο Καλαμαριάς, είχαν εγκατασταθεί περίπου 14.000-15.000 άτομα.¹²¹³ Έως τότε, τα κρατικά στεγαστικά προγράμματα είχαν αποκαταστήσει το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων. Είναι, ωστόσο, χαρακτηριστικό των όρων διαβίωσης ότι στα τέλη του 1928, οι 1.250 από τις 1.400 οικογένειες του κεντρικού συνοικισμού είχαν ακόμη «ανάγκη μονίμου ανθρωπίνης στεγάσεως».¹²¹⁴ Εξάλλου, τα υπομνήματα και τα ευχαριστήρια της Ενώσεως Αστέγων Προσφύγων Καλαμαριάς και της αντίστοιχης Ενώσεως Κουρί-Κατιρλί-Ρυσίου μαρτυρούν την ύπαρξη σημαντικού αριθμού ανθρώπων, για τους οποίους η στέγαση παρέμενε ισχυρός λόγος συσπείρωσης μέχρι τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του Μεσοπολέμου.¹²¹⁵

Στην παρούσα έρευνα, έχουν εντοπιστεί ως τόποι καταγωγής των εγκατεστημένων στην Καλαμαριά 19 τόποι από τον Πόντο, 7 από την περιοχή του Καυκάσου, 40 από τη Μικρά Ασία και 6 από την Ανατολική Θράκη. Εκτός από τους βασικούς τόπους καταγωγής, οι οποίοι αναφέρονται στο κείμενο, καταγράφηκαν επίσης οι εξής (από τους οποίους προερχόταν μικρότερος αριθμός προσφύγων):

Πόντος: Σαμψούντα, Οινόη, Ινέμπολις, Σούρμενα, Φάτσα, Αμάσεια, Ακ Δαγ Ματέν, Αμισός, Σάντα, Σινώπη, Τρίπολη, Κασταμονή, Σαφράμπολη.

Καύκασος: Σοχούμ, Νοβοροσίσκ, Ερζερούμ, Αρδαχάν (και Κριμαία).

Ανατολική Θράκη: Σαράντα Εκκλησιές, Στενήμαχος, Ραιδεστός, Μυριόφυτο, Τυρολόη, Μήδεια, Μάδυτος.

Μικρά Ασία: Ικόνιο, Χηλή, Μεγάλο Ρεύμα, Μουδανιά, Μαρμαράς, Κίος, Προύσσα, Μενεμένη, Κρήνη, Τούζλα, Πρίγκηπος, Καλλικράτεια, Τσινάρ, Αϊδίνι, Φώκαια, Κορδελιό, Αλάτσατα, Ουσάκ, Καισάρεια, Πάνορμος, Αγκυρα, Πέργαμος, Τρίγλια, Φιλαδέλφεια, Μοσχονήσια, Βρύουλα, Αττάλεια, Σεβδίκιοϊ, Νίγδη, Μαγνησία, Άγιος Στέφανος, Εσκή Σεχίρ, Μάλτεπε, Σώκια, Κουσάντασι, Παντείχιο, Τσινάρ.

Υποδομές

Αν η κατασκευή και η διανομή των οικημάτων υπήρξε η προϋπόθεση για τη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων, εξίσου απαραίτητη συνθήκη για τη μετεξέλιξη του τόπου σε συνοικισμό αποδείχθηκε η ανάπτυξη των υποδομών. Οι ενέργειες του Δήμου και του Υπουργείου Πρόνοιας για τη διαχείριση της ύδρευσης, της αποχέτευσης, του ηλεκτροφωτισμού και της συγκοινωνίας ξεκίνησαν ουσιαστικά από το 1925 και προχώρησαν με πολύ αργούς ρυθμούς, προκαλώντας συνεχείς εκκλήσεις, διαμαρτυρίες, ακόμη και συλλαλητήρια των κατοίκων.¹²¹⁶

«Νερό δεν υπήρχε!» είναι η σταθερή επωδός στις αφηγήσεις των προσφύγων της Καλαμαριάς. Το δίκτυο

1212. Αναλυτικά για τον συνοικισμό Βότση, βλ. Χαστάογλου ό. π., σσ. 190-193.

1213. Στον αριθμό αυτό καταλήγουμε κατά προσέγγιση προσθέτοντας τον πληθυσμό των επιμέρους οικισμών που βρίσκονταν στα όρια της Καλαμαριάς, όπως παρατίθενται στο Γαβριηλίδης, ό. π., σσ. 518, 519, 522, 525, 526, 528, 532, 534, 537.

1214. Μακεδονικά Νέα, 14.10.1928 (υπόμνημα της Εθνικής Προσφυγικής Ένωσης προς την κυβέρνησιν).

1215. Μακεδονικά Νέα, 20.5.1931 και 17.7.1931.

1216. Εφημερίς των Βαλκανίων, 20.2.1927.

1936, στον προσφυγικό συνοικισμό Κουρί Καλαμαριάς. Μαθητευόμενες modίστρες, σε παιδική-εφηβική ηλικία οι περισσότερες, στο modιστράδικο της Τασούλας Μελισσίδου. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Χασάπη-Λιώλιου Ζωής.

που μετέφερε το νερό από τη δεξαμενή της Ευαγγελίστριας, αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις υδροδότησης 10.000-15.000 ατόμων της απομακρυσμένης περιοχής. Η Καλαμαριά δεν αποτελούσε εξαίρεση. Όπως σε όλους τους νεοσύστατους προσφυγικούς συνοικισμούς, «υπήρχανε κοινόχρηστες βρύσες, κάθε τριακόσια μέτρα μία», «καθένας έβαζε ένα τενεκέ, να 'ρθει η σειρά του, να πάρει νερό, έβλεπε ουρά 20 μέτρα μακριά». «Το νερό ως το μεσημέρι κοβότανε, κι εκεί να δεις μαλλιοτραβήγματα!».¹²¹⁷ Εκτός από το κεντρικό υδραγωγείο της Θεσσαλονίκης, η υδροδότηση εξυπηρετούνταν από το αντλιοστάσιο της Νέας Κρήνης, δύο μηχανοστάσια του 1927, μέρος του δικτύου της Α' Οικοδομικής Εταιρείας Χαριλάου που έφερνε νερό από τις πηγές του Χορτιάτη, δεξαμενές μικρής χωρητικότητας στους επιμέρους συνοικισμούς, περιοδικές γεωτρήσεις και ελάχιστα πηγάδια. Μόλις τη δεκαετία του 1950 άρχισαν να καταργούνται οι κοινόχρηστες βρύσες και κάθε σπίτι να συνδέεται με εσωτερική υδραυλική εγκατάσταση, γεγονός που ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960.¹²¹⁸

Η αποχέτευση υπήρξε εξίσου σημαντικό πρόβλημα, συνυφασμένο με τη δημόσια υγεία. Η κατάργηση των βόθρων και η κατασκευή υπονόμων αποτέλεσε κυρίαρχο και σταθερό αίτημα σε όλα τα υπομνήματα των προσφύγων. Από το 1925 «πλειστάκις διελαλήθη ότι ενεκρίθη σχετική πίστωση υπό του υπουργείου Προνοίας διά την εκτέλεσιν υπονόμων από την Καλαμαριάν προς την θάλασσαν, μήκους ολιγότερον του ενός χιλιομέτρου». ¹²¹⁹ Στα τέλη του 1930 οι κάτοικοι προσέβλεπαν ακόμη σε αλλαγή δημάρχου για την επίλυση του προβλήματος, «υποφέροντες, ελλείπει υπονόμων, ακόμη δε και κατά το χειμώνα από τους κώνωπας, οίτινες

1217. ΙΑΠΕ-ΑΠΜ, μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Ιωάννας Πασαλίδου, Χρήστου Χατζηδράκου, Παρθένας Τελλίδου - Ελευθεριάδου, Άννας Ζεϊμπέκογλου-Λινάρδου.

1218. Αναλυτικά για την υδροδότηση της Καλαμαριάς, βλ. Ανν. Μωυσίδου, «Η Υδροδότηση», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ε. Ιωαννίδου-Θεοδ. Τσιρώνης (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 183. Επίσης, Γαβρηλίδης, *ό. π.*, σ. 522 και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25.2.1927.

1219. *Μακεδονικά Νέα*, 14.10.1928 (υπόμνημα της Εθνικής Προσφυγικής Ενώσεως προς την κυβέρνηση). Διαμαρτυρίες και ειδήσεις για το ίδιο θέμα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.9.1925, 2.3.1927, 29.3.1927, 30.3.1927, 14.4.1927, 17.5.1927, 18.5.1927, 18.2.1928.

Η οικογένεια Σεϊτανίδη, από τον Πόντο, την Πρωτομαγιά του 1927, σε εξοχή της Καλαμαριάς.
 Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Σεϊτανίδου Σούλας.

κατά εκατοντάδας όλες εκατομμυρίων γεννώνται εκ των χαιρόντων βόθρων, οι οποίοι και κίνδυνον της ζωής μας αποτελούσι».¹²²⁰

Από το 1932 λειτουργούσε στην Καλαμαριά εργοστάσιο της «Ηλεκτρικής Εταιρείας Περιχώρων Θεσσαλονίκης Πολλάτου και Σία». Η αυξημένη τιμή του παρεχόμενου ρεύματος αφαιρούσε από τους κατοίκους τη δυνατότητα να γίνουν συνδρομητές και περιορίζε τον ηλεκτροφωτισμό σε ελάχιστους δρόμους και για ελάχιστες ώρες. Οι δυσβάστακτοι όροι της σύμβασης με την εταιρεία αποτέλεσαν ένα επιπλέον αντικείμενο διεκδικήσεων. «Ας έλθουν οι κύριοι των ηλεκτροφωτίστων μεγάρων, που παρουσιάζονται ως προστάται μας, να καθήσουν εις τα σκοτεινά σπιτάκια μας... Δεν πρέπει να ξεχνούν οι κύριοι μεγαρούχοι ότι ζώμεν με αρχέγονα διά την εποχήν μας μέσα και αν ούτοι πληρώνουν 4,85 το κιλοβάτ, εμείς το πληρώνομεν με το πετρέλαιον 15-20 δραχμάς...».¹²²¹ Η τιμή παρέμεινε υψηλή για αρκετά ακόμη χρόνια και ο φωτισμός των δρόμων γινόταν κυρίως με φανούς πετρελαίου και γκαζιού.¹²²²

Ένα ακόμη φλέγον και χρόνιο πρόβλημα συνιστούσε η συγκοινωνία με τη Θεσσαλονίκη. «Με χιόνια, με βροχή, ξεκινούσαν οι Καλαμαριώται από 'δω και πηγαίνανε με τα πόδια μέχρι το Ντεπώ, με παγωμένα χεράκια, πεινασμένοι άνθρωποι, δυστυχισμένοι, κακοντυμένοι και απ' το Ντεπώ μπαίνανε στο τραμ, αν είχανε ένα πενηντάλεπτο να δώσουν το εισιτήριο, ή αλλιώς πηγαίνανε με τα πόδια μέχρι κάτω την Εγνατία...».¹²²³ Η επέκταση του τραμ μέχρι την Καλαμαριά υπήρξε αντικείμενο μελετών από την Ηλεκτρική Εταιρεία και την Εταιρεία Τροχιοδρόμων, που τελικά έμεινε στα χαρτιά. Ένα ακόμη βασικό αίτημα, μαζί με την ελάττωση

1220. *Μακεδονικά Νέα*, 13.12.1930 (ομιλία κατοίκου Καλαμαριάς στην προεκλογική συγκέντρωση του υποψήφιου δημάρχου Χαρίσιου Βαμβακά).

1221. *Μακεδονικά Νέα*, 15.6.1931 (επιστολή της Ομοσπονδίας Προσφυγικών Συνοικισμών Ανατολικής Πλευράς Θεσσαλονίκης).

1222. Αρχείο Κοινότητας Νέου Ρυσίου, Πρακτικά Αποφάσεων Κοινοτικού Συμβουλίου, 17.6.1935 και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 8.4.1929. Αναλυτικά για την ηλεκτροδότηση της Καλαμαριάς, βλ. Ι. Σαλαπασιδής, «Η ηλεκτροδότηση», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία*, ό. π., σ. 177.

1223. ΙΑΠΕ-ΑΠΜ, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Σίμου Λιανίδη.

της τιμής του εισιτηρίου.¹²²⁴ Στην εξυπηρέτηση της παραλιακής ζώνης συνέβαλαν εν μέρει τα ακτοπλοϊκά δρομολόγια με βαποράκια, που από το 1932 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960 συνέδεαν τις αποβάθρες του Κουρί και της Κρήνης με τη Θεσσαλονίκη.¹²²⁵

Όμως, ακόμη και η διάβαση εντός των ορίων της Καλαμαριάς αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα. Στην παραμικρή νεροποντή «οι λάσπες έφταναν μέχρι το γόνατο», «τα παπούτσια έμεναν στη λάσπη». Αυτές οι συνθήκες έδωσαν στην Καλαμαριά και τους κατοίκους της το προσωνύμιο «τσαμούρια» μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, οπότε ξεκίνησε η συστηματική ασφαλτόστρωση των οδών.

Εργασία

Η μαζική κατασκευή οικιών επέλυσε σε σημαντικό βαθμό τις στεγαστικές ανάγκες των προσφύγων. Αντίθετα, η εργασιακή απασχόληση, δίχως την κρατική συνδρομή, αποδείχθηκε περισσότερο περίπλοκη. Οι περισσότεροι πρόσφυγες της Καλαμαριάς και της Θεσσαλονίκης, προερχόμενοι από πόλεις και ημιαστικά κέντρα του οθωμανικού κράτους, απασχολούνταν εκεί σε δική τους επιχειρηματική δραστηριότητα, ως έμποροι, βιοτέχνες και τεχνίτες και σε αρκετά μικρότερο ποσοστό, ως μισθωτοί και εξαρτημένοι εργάτες.

Ορισμένα μέλη της προσφυγικής κοινότητας στην Καλαμαριά, τεχνίτες, κτηνοτρόφοι, γεωργοί και επαγγελματίες της θάλασσας, κατάφεραν να διατηρήσουν την εργασιακή τους ιδιότητα, με δυσμενέστερους ασφαλώς όρους και εισοδήματα. Αρκετοί αναγκάστηκαν να γίνουν “μικροεπαγγελματίες”, δηλαδή ιδιοκτήτες μικρών εργαστηρίων (π.χ. ξυλουργεία, υποδηματοποιεία, ραφεία κ.λ.π.), έμποροι ειδών χαμηλής αξίας, μεταφορείς ή πλανόδιοι. Σημαντικός αριθμός προσφύγων συγκροτούσε μια ασταθή επαγγελματική τάξη, με μεταβαλλόμενη εργασιακή απασχόληση. Μικροεπιχειρηματίες, πλανόδιοι εμπορευόμενοι, εργάτες, υποαπασχολούμενοι και άνεργοι αποτέλεσαν τη μεγάλη δεξαμενή της κατώτερης οικονομικά τάξης, από την οποία αντλείτο το φτηνό εργατικό δυναμικό της βιομηχανίας, της ανοικοδόμησης και των δημοσίων έργων. Το 11,5-13% περίπου των ανδρών κατοίκων του κεντρικού συνοικισμού εργαζόταν ως εργάτες και κτίστες, ενώ οι διαφόρων ειδών επαγγελματίες και υπάλληλοι (τεχνίτες και μικροέμποροι) ανέρχονταν στο 14%. Η πλειοψηφία τους εργαζόταν στη Θεσσαλονίκη, ενώ στην Καλαμαριά σταδιακά αναπτύχθηκε μια μικρή τοπική κίνηση από καταστήματα, πλανόδιους πωλητές και οικοτεχνίες. Ανάλογη ήταν η κατάσταση στην παραλιακή ζώνη, με τη διαφορά ότι εκεί ένα σημαντικό ποσοστό κατοίκων, συνεχίζοντας την επαγγελματική παράδοση των μικρασιατικών παραλίων, έβρισκε διέξοδο στα επαγγέλματα τα σχετικά με τη θάλασσα, κυρίως ως ναυτικοί, αλιείς, πλοίαρχοι και αργότερα ως εργάτες ναυπηγείων.¹²²⁶

1224. Για το ζήτημα της συγκοινωνίας και της τιμής του εισιτηρίου, βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 14.4.1927, 29.4.1927, 30.8.1927, 11.10.1927, 18.2.1928, 2.3.1928, 4.4.1929, 8.4.1929 και *Μακεδονικά Νέα*, 15.6.1931.

1225. Γαβρηιλίδης, *ό. π.*, σ. 534, *Μακεδονικά Νέα*, 3.9.1931 και Ιωαννίδου-Rodriguez (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο, ό. π.*, σ. 91.

1226. Το σχολικό έτος 1927-28, σε σύνολο 292 μαθητών 80 γονείς δήλωναν ναυτικοί, 27 αλιείς, 14 πλοίαρχοι και ένας λεμβούχος. Η ίδια αναλογία συνεχίστηκε και τα επόμενα έτη, βλ. ΙΑΠΕ, Συλλογή 5^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1927-1932.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

2^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς (κεντρικός συνοικισμός)¹²²⁷

Επάγγελμα πατρός που εμφανίζεται με τη μεγαλύτερη συχνότητα τα σχολικά έτη 1922-1927

Εργάτης	(Ποσοστά επί τοις εκατό) 6,6
Υποδηματοποιός	3,9
Κτίστης	3,8
Παντοπώλης, Οπωρολαχανοπώλης	4
Ράπτης	3
Ναύτης	2,4
Έμπορος (μικρεμπόριο)	2,3
Άεργος	2,3
Αλιεύς	1,9
Τεχνίτης (ξυλουργός, σιδηρουργός, τροχιστής, κτενοποιός, χαλκεύς)	1,2
Αρτοποιός	1,9
Καραγωγέας – Αμαξηλάτης	3,5

5^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς (συνοικισμοί Κατιρλί, Κουρί, Αρετσού)¹²²⁸

Σχολικό έτος	Σύνολο μαθητών	Ναυτικό επάγγελμα πατρός
1927-28	292	46,92
1928-29	348	36,6
1929-30	481	33,70
1930-31	592	29,29
1931-32	618	31,87

Η περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη, ώστε να διαπιστωθούν με ακρίβεια τα ποσοστά κάθε επαγγελματικής κατηγορίας. Ωστόσο, καμία στατιστική της εποχής δεν αποτυπώνει τη συνεχή εργασιακή αστάθεια

1227. ΙΑΠΕ, Συλλογή 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1922-1927.

1228. ΙΑΠΕ, Συλλογή 5^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1927-1932.

1935. Στην παραλία της Αρετσούς Καλαμαριάς, όπου είχαν αρχίσει να δημιουργούνται τα εξοχικά κέντρα. Πρώτος από δεξιά, με το καπέλο, ο Αντώνης Χαλκιάς, πρόσφυγας από τα Βουρλά της Μικράς Ασίας. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Γραμματικού Ελένης και οικογένειας Χαλκιά Νικόλαου & Φατσή Ελένης.

και ανασφάλεια, το οξύτατο ζήτημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, το μέγεθος της γυναικείας και παιδικής εργασίας.

Η Μικρασιατική Καταστροφή στέρησε πολλές οικογένειες από τους άντρες τους. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι γυναίκες ανέλαβαν εργασία και τη θέση του προστάτη της οικογένειας, αλλάζοντας τον κοινωνικό τους ρόλο. Για τις γυναίκες αυτές επιφυλάσσονταν, συνήθως, σκληρές περιστασιακές δουλειές με πολύ χαμηλό μισθό: υπηρέτριες, πλύστρες, εργάτριες σε καπνομάγαζα και βιοτεχνίες. Η φτώχεια, κοινή παράμετρος για τους περισσότερους, ανάγκασε πολλά παιδιά να εγκαταλείψουν το σχολείο για να οδηγηθούν στον αγώνα της επιβίωσης. Ακόμη και από την ηλικία των 8, 9 και 10 ετών, πολλά παιδιά δούλεψαν ως ψυχοκόρες, λούστροι, κουλουρτζήδες, πλανόδιοι πωλητές και σε εργοστάσια, υποκείμενα σε σκληρή οικονομική εκμετάλλευση, ώστε να συνεισφέρουν τα πενιχρά, αλλά απολύτως απαραίτητα, έσοδά τους στον οικογενειακό προϋπολογισμό.¹²²⁹

Σωματειακή οργάνωση

Οι τεράστιες αυτές δυσκολίες οδήγησαν τους πρόσφυγες στην οργανωμένη συλλογικότητα. Η παράδοση της κοινοτικής οργάνωσης, των μορφωτικών συλλόγων και των συντεχνιών που μετέφεραν οι πρόσφυγες από τις μικρασιατικές και ποντιακές πατρίδες, αποδείχθηκε πολύτιμη αποσκευή στο αφιλόξενο καινούργιο περιβάλλον. Μέσα σε μία μόλις δεκαετία δημιουργήθηκαν στην Καλαμαριά 25 σωματεία, που ασχολήθηκαν με την αστική αποκατάσταση, τις μορφωτικές εκδηλώσεις, τον αθλητισμό και τις δραστηριότητες της νεολαί-

1229. Για το ζήτημα της εργασίας, βλ. Ιωαννίδου-Rodriguez, *ό. π.*, σσ. 99-199, όπου σχετικά κείμενα, φωτογραφίες, άρθρα εφημερίδων, πίνακες και αποσπάσματα συνεντεύξεων. Επίσης, ΙΑΠΕ, Συλλογή 2^{ου}, 5^{ου} και 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1921-1940, στη στήλη «επάγγελμα πατρός».

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

ας. Επιδίωξαν να επιλύσουν τα βασικά προβλήματα των συνοικισμών, όπως η στέγαση, οι αποζημιώσεις, η εύρεση εργασίας, η φροντίδα των ορφανών και των απόρων, η εκπαίδευση και ο εκκλησιασμός, η περιθαλψη και οι υποδομές. Αρκετά σωματεία ανέπτυξαν αθλητικά, φιλολογικά, μουσικά και θεατρικά τμήματα και βιβλιοθήκες, διοργάνωσαν διαλέξεις, χοροεσπερίδες και εκδρομές, συσπειρώνοντας μεγάλο αριθμό νέων.¹²³⁰

Σωματεία προσφυγικά - αστικής εγκατάστασης

Τίτλος	Έτος ίδρυσης
Παμπροσφυγική Ένωση Καλαμαριάς	1925
Εθνική Προσφυγική Ένωση Συνοικισμού Καλαμαριάς	1925
Σύνδεσμος Κατοίκων Καλαμαριάς «Η Ομόνοια»	1928
Ένωση Αστέγων Προσφύγων Καλαμαριάς	1931
Πακατιρλιώτικη Ένωση	(υπήρχε το 1932)
Ναυτικός Σύνδεσμος Κουρί «Ο Άγιος Νικόλαος»	(υπήρχε το 1932)
Προσφυγική Ομάς Κουρί	(υπήρχε το 1932)
Σύλλογος Προσφύγων Νέας Κρήνης «Κρηναϊκός»	(υπήρχε το 1932)
Σύλλογος Συνοικισμού Νέου Ρυσίου	(υπήρχε το 1932)
Σύλλογος Ναυάρχου Νικολάου Βότση	1933

Σωματεία μορφωτικά - αθλητικά - νεολαίας

Τίτλος	Έτος ίδρυσης
Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς	1923
Σύνδεσμος Νεολαίας Καλαμαριάς «Η Νέα Γενεά»	1923
Σύλλογος Νεολαίας Καυκασίων Καλαμαριάς	1924
Αθλητικός και Εκπαιδευτικός Σύλλογος Νεολαίας Καλαμαριάς «Η Αναγέννησις»	1926
Σύλλογος Νεανίδων Καλαμαριάς	1927
Ένωση Ποντιακής Νεολαίας Καλαμαριάς	1928
Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων»	1926
Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Θρίαμβος»	1926
Αθλητικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ακρίτας» (ανεπίσημο)	
Αθλητικός Σύλλογος Κουρί «Μαραθών»	1927
Αθλητικός Όμιλος Κατιρλί	1928
Μορφωτικός Σύλλογος Ρυσίου «Κοραής»	1932
Μορφωτικός Αθλητικός Σύλλογος Νεολαίας Συνοικισμού Στυλιανού Γονατά	1934
Αθλητικός Σύλλογος Ομίλου Δεσποινίδων Συνοικισμού Βυζαντίου	(υπήρχε το 1932)
Φιλοπρόοδος Σύλλογος Αρετσούς (ανεπίσημο)	

1230. Αναλυτικά για τα σωματεία και τη συλλογική οργάνωση στην Καλαμαριά, βλ. Ιωαννίδου Ελένη, «Συλλογική οργάνωση και σωματεία στην Καλαμαριά του Μεσοπολέμου (1920-1937)», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο, ό. π.*, σσ. 142-145 και Ε. Ιωαννίδου, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ. 15, 2004, σσ. 73-89. Επίσης, ΙΑΠΕ, Συλλογή Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, όπου τα καταστατικά αρκετών από τα σωματεία που αναφέρονται στο κείμενο.

1923. Συσσίτια για τους πρόσφυγες στην Καλαμαριά. Στο κέντρο, με το μαντίλι στο κεφάλι η Κυριακή Σουμελίδου (γιαγιά του δωρητή) από την Κρώμνη του Πόντου, που δούλευε ως μαγειρίσσα στα συσσίτια. *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Λυπηρίδη Ελευθέριου.*

Βασικός δηλωμένος στόχος όλων των σωματείων, μέσω των καταστατικών τους, ήταν η «αδελφική συνένωση», η «σύσφιξη των δεσμών» και η «αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των μελών». Εκτός από φορέας αιτημάτων και αναμόρφωσης, τα σωματεία αναδείχθηκαν σε χώρους γνωριμίας και ανάπτυξης κοινωνικών δεσμών μεταξύ των άγνωστων αρχικά κατοίκων. Από την άλλη, η λειτουργία τόσων σωματείων, η «συλλογομανία» όπως καυτηριάζεται στον Τύπο της εποχής,¹²³¹ ταυτόχρονα με τον δυναμισμό των προσφύγων υποδήλωνε την πολυδιάσπαση, προσωπικούς ανταγωνισμούς και έριδες που συχνά είχαν τοπικιστικό ή πολιτικό υπόβαθρο. Διαμάχες, παρασκηνιακές διαβουλεύσεις, ακόμη και βιαιοπραγίες δεν απουσίασαν από την τακτική ορισμένων συλλόγων.¹²³² Μερικοί από αυτούς εμφανίστηκαν σαν κομήτες, για να παραμείνουν σε αδράνεια επί μακρόν, ενώ τα μέλη τους προσελκύνονταν από άλλες, πιο δραστήριες και μακρόβιες συσσωματώσεις.

Σε κάθε περίπτωση, οι προσφυγικοί σύλλογοι, η ταχύτατη ίδρυση σχολείων και εκκλησιών, η συσπείρωση των κατοίκων σε συνοικισμούς με βάση τους κοινούς τόπους καταγωγής, η συνύπαρξη των αστικών μικρασιατικών και ποντιακών πολιτισμικών στοιχείων ευνόησαν τη σύνδεση με το παρελθόν αλλά άνοιξαν και το παράθυρο στο μέλλον. Στην, αποκομμένη από τη Θεσσαλονίκη, Καλαμαριά, αναπτύχθηκε μία νέα εθνοτοπική ταυτότητα, με κυρίαρχα συνεκτικά στοιχεία την προσφυγική καταγωγή και την επιτόπια εγκατάσταση στην περιοχή. Τα πολλαπλά κοινά σημεία αναφοράς, που ανέπτυξαν οι κάτοικοι την περίοδο του Μεσοπολέμου, συνέβαλαν ώστε οι πρόσφυγες, ξένοι και αφανείς στην αρχή, να κερδίσουν μια νέα πατρίδα και μαζί τη σταδιακή και επίπονη συμμετοχή και ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία.

1231. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6.4.1929.

1232. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17.9.1928.

«Από την γενναιοδωρίαν σας εξαρτάται η αποπεράτωση του ανεγειρόμενου ημιτελούς τούτου Ναού, του Προσφυγικού Συνοικισμού Καλαμαριάς».

1930. Κάρτα εράνου για την αποπεράτωση της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Καλαμαριά. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Συλλογή Κοκκά Ευτυχίας.

Βιβλιογραφία

- Γαβριηλίδης Γ.Χ., *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων (1932-33)*, Θεσσαλονίκη 1933.
- Γερόλυμπου Καραδήμου Αλέκα, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων (1912-1940)», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο 11-12 Απριλίου 1997*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999.
- Ιωαννίδου Ελένη, «Συλλογική οργάνωση και σωματεία στην Καλαμαριά του Μεσοπολέμου (1920-1937)», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ελένη Ιωαννίδου – Jose Fisher Rodriguez (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Ιωαννίδου Ελένη, «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ. 15, (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2004).
- Ιωαννίδου Ελένη, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα», *Ιστορία των Ελλήνων. Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*, τόμ. 12, Δομή, Αθήνα 2006.
- Ιωαννίδου Ελένη-Rodriguez Jose Fisher, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ελένη Ιωαννίδου – Jose Fisher Rodriguez (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Καζταρίδης Φ. Ιωάννης, *Η «Εξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919-21)*, εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Μωϋσίδου Άννα, «Η υδροδότηση», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιωαννίδου Ελένη-Τσιρώνης Θεοδόσης (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 2004.

- Rodriguez Jose Fisher, «Οι παραλιακοί συνοικισμοί της Καλαμαριάς κατά το Μεσοπόλεμο», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ελένη Ιωαννίδου-Jose Fisher Rodriguez (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Σαλαπασίδης Ιωάννης, «Η ηλεκτροδότηση», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιωαννίδου Ελένη – Τσιρώνης Θεοδόσης (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 2004.
- Χαστάογλου Βίλμα, «Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζαντίου και Καλαμαριάς», *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ελένη Ιωαννίδου-Jose Fisher Rodriguez (επιμ.), Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χαστάογλου Βίλμα, «Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγγοπόλεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο 11-12 Απριλίου 1997*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999.
- Χατζηκυριακίδης Στ. Κυριάκος, *Εθνικό Ίδρυμα Απόρων Παιδών Μακεδονίας «Ο Αριστοτέλης». Σχολή Τεχνών και Επαγγελματών*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.

Πηγές

- Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς.
- *Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Φάκελοι Σωματείων.*
- *Αρχεία 1^{ου}, 2^{ου}, 5^{ου} Δημοτικών Σχολείων Καλαμαριάς (Μαθητολόγια ετών 1921-1935).*
- *Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών.*
- *Αρχείο Κοινότητας Ρυσίου, Πρακτικά Αποφάσεων Κοινοτικού Συμβουλίου 1934-1938 και Βιβλίο Ασθενών Κοινοτικού Ιατρείου.*
- *Εφημερίς των Βαλκανίων, 1920-1931.*

Τύπος

- *Μακεδονικά Νέα, 1924, 1931.*
- *Μακεδονία, 1950.*

1933, Καλαμαριά. Πρόσφυγες μπροστά από παράγκα φτιαγμένη από λαμαρίνες και πισσόχαρτο. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού. Ιδιωτική Συλλογή Τζιβελέκη Ωραιοζήλης.

Κυριάκος Χατζηκυριακίδης¹²³³

Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Παλαιό Χαρμάνκιοϊ (σημερινό Εύοσμο)

Οι πρόσφυγες του Παλαιού Χαρμάνκιοϊ

Το Χαρμάνκιοϊ (*Harmanköy* ή *Harman-kioi*, χωριό με αλώνια), ευρισκόμενο στα δυτικά της πόλης της Θεσσαλονίκης, σημειώνεται ως τσιφλίκι ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα,¹²³⁴ δίπλα στα αντίστοιχα, μικρότερα πάντοτε σε πληθυσμό και έκταση, του Καρά Χουσεϊν ή Καραϊσίν (*Karaisin*, σημερινή Πολίχνη) και του Άνω Λεμπέτ (*Lembet çiftlik*, σημερινή Ν. Ευκαρπία). Οι κάτοικοί του προέρχονταν κυρίως από οικισμούς του κάμπου της Θεσσαλονίκης καθώς και από το βλαχοχώρι Μεγάλα Λιβάδια του Πάικου. Αν και αραιοκατοικημένο μέσα στη μεγάλη του έκταση, ήταν, ωστόσο, το μόνο που παρουσίαζε μια ουσιαστική κοινωνική και οικιστική οργάνωση (με αρχικό πυρήνα τον Ι. Ν. Αγίου Αθανασίου, έτος ανέγερσης 1818), σε αντίθεση με τα όμορα τσιφλίκια. Μετά την απελευθέρωση, το 1912, το Χαρμάνκιοϊ δεν αναγραφόταν πλέον ως τσιφλίκι, ούτε ήταν όμως και αυτόνομο διοικητικά, αλλά ανήκε στην Υποδιοίκηση της Θεσσαλονίκης. Με Βασιλικό Διάταγμα του 1918 η ευρύτερη περιοχή του Χαρμάνκιοϊ υπήχθη στην κοινότητα της Νεοχωρούδας.¹²³⁵ Πολύ σύντομα όμως, τον Μάρτιο του 1920, προσαρτήθηκε με Βασιλικό Διάταγμα και πάλι στον δήμο της Θεσσαλονίκης.¹²³⁶

Με την πάροδο του χρόνου και συνεπεία των ιστορικών συγκυριών εκείνης της εποχής (περίοδος 1914-1924), προσφυγικά κύματα -αρχικά Ανατολικοθρακιωτών και Ποντίων από το Καρς και έπειτα όλων των προσφύγων Μικρασιατών, Ποντίων και Θρακιωτών- συρρέουν και εγκαθίστανται ή διέρχονται απλώς από το Χαρμάνκιοϊ, για να εξακτινωθούν στη συνέχεια σε όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη. Έτσι, το Χαρμάνκιοϊ έμελλε να αποτελέσει, μαζί με το Καράμπουρνου, τους βασικούς στη Βόρεια Ελλάδα χώρους υποδοχής των χιλιάδων προσφύγων. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, τολμώντας ένα παιχνίδι με τις λέξεις, ότι προφητικά είχε ονομαστεί έτσι ο τόπος, αφού θα ερχόταν εκείνη η εποχή που πρόσφυγες και γηγενείς, ένα «χαρμάνι» όλοι, ένα «μίγμα», ως άλλη ερμηνεία της τουρκικής λέξης *harman*, θα προσπαθούσαν μαζί να επιβιώσουν και να συμβιώσουν.

Μετά την Καταστροφή του '22, προσφυγικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν βορειοανατολικά των προσφυγικών παραγκών και θαλάμων του (Νέου ή Κάτω) Χαρμάνκιοϊ (σημερινό Ελευθέριο), στον παλιότερο δηλαδή οικισμό -εξ ου και η ονομασία του Παλαιό Χαρμάνκιοϊ (σημερινός Εύοσμος)- δίπλα στον γηγενή και βλάχικο πληθυσμό, που τότε ανερχόταν, σύμφωνα με τις στατιστικές της εποχής, στους 393 κατοίκους (212 άνδρες και 181 γυναίκες). Συγκεκριμένα, το προσφυγικό στοιχείο εγκαταστάθηκε δυτικά του ναού του Αγίου Αθανασίου και διακρινόταν σε τρεις κατηγορίες, πληθυσμιακά ανισομερείς μεταξύ τους. Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων ήταν Μικρασιάτες από την ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης αλλά και ευρύτερα από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, ενώ πολύ λιγότεροι ήταν οι Πόντιοι και ελάχιστοι οι Θρακιώτες.

Οι Καθηγητές Μ. Μαραβελάκης και Απ. Βακαλόπουλος σημειώνουν, βασιζόμενοι στην αναλυτική κατάσταση του Γεωργικού Γραφείου Εποικισμού Θεσσαλονίκης (31.7.1926), ότι στο Παλαιό Χαρμάνκιοϊ εγκαταστάθηκαν μόνο δύο οικογένειες (άτομα 8) από την Ανατολική Θράκη: από το χωριό Σαράϊ (ή Ανακτόριον)

1233. Ο Κυριάκος Χατζηκυριακίδης είναι διδάκτωρ Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και υπεύθυνος του Δημοτικού Ιστορικού Αρχείου Ευόσμου.

1234. Β. Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά*, 20 (1980), 415.

1235. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Βασιλικό Διάταγμα υπ' αριθ. 152/9.7.1918, τ. Α' ΦΕΚ «Περί αναγνώρισεως κοινοτήτων εν τη Γενική Διοικήσει Θεσσαλονίκης».

1236. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Βασιλικό Διάταγμα υπ' αριθ. 69/20.3.1920, τ. Α' ΦΕΚ «Περί ενώσεως του συνοικισμού Χαρμάνκιοϊ εις τον δήμον Θεσσαλονίκης».

Διασκέδαση τα πρώτα δύσκολα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης, δεκαετία 1920, Συλλογή Κατζούρη.

των Σαράντα Εκκλησιών και από την Τσορλού, την περιώνυμη Τυρολόη της Ραιδεστού.¹²³⁷ Περιορισμένη ήταν επίσης και η παρουσία του ποντιακού στοιχείου στο Παλαιό Χαρμάνκιοϊ. Ο πρώτος ιερέας στον τόπο αυτό, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, ήταν ο παπά Χαράλαμπος Π. Ιωακειμίδης από την Πράσαρη, επαρχία της Τραπεζούντας. Οι Καθηγητές Μ. Μαραβελάκης και Απ. Βακαλόπουλος αναφέρουν επίσης ότι στην περιοχή εγκαταστάθηκαν μόνο 3 οικογένειες Ελλήνων του Πόντου (άτομα 12).¹²³⁸ Σύμφωνα όμως με τον πίνακα εγκατάστασης Ποντίων στο Νομό Θεσσαλονίκης και την Υποδιοίκηση Χαλκιδικής, τον οποίο συνέταξε την ίδια εποχή ο Κεντρικός Σύνδεσμος Ποντίων Θεσσαλονίκης, στο Παλαιό Χαρμάνκιοϊ κατοικούσαν 20 άτομα ποντιακής καταγωγής (από τον ιστορικό Πόντο και από τους μεταλλουργικούς οικισμούς Μεταλλείο Ταύρου και Αργάνων).¹²³⁹

Οι προσφυγικές οικογένειες από τη Δυτική Μικρά Ασία υπολογίζονταν σε 266 (άτομα 1.061),¹²⁴⁰ πολλές από τις οποίες -κατά μία εκδοχή 80 στον αριθμό¹²⁴¹- προέρχονταν από τον Κουκλουτζά (Kokluca) της Σμύρνης,¹²⁴² ένα όμορφο προάστιο 5 χλμ. ανατολικά της πόλης. Οι Κουκλουτζαλήδες επιβιβάστηκαν σε πλοία στο λιμάνι της Σμύρνης το πρώτο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου του 1922 και μαζί με τους χιλιάδες

1237. Μ. Μαραβελάκης-Απ. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, σσ. 5-56.

1238. Μ. Μαραβελάκης-Απ. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σσ. 5-56.

1239. Κεντρικός Σύνδεσμος Ποντίων Θεσσαλονίκης, «Πίναξ εγκαταστάσεως Ποντίων εκ Πόντου και Καυκάσου εις τον νομόν Θεσσαλονίκης και την υποδιοίκησιν Χαλκιδικής», *Αρχείον Πόντου (ΑΠ)*, 3 (1931), σσ. 236-237.

1240. Μαραβελάκης-Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σσ. 5, 56-58.

1241. Γ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων 1932-1933*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 533: «Εκ των προσφυγικών οικογενειών, αι 80 προέρχονται εκ του καταστραφέντος, ευφορωτάτου και πλουσιωτάτου προαστείου της Σμύρνης, Κουκλουτζά».

1242. Περισσότερα στοιχεία για τον Κουκλουτζά και τους κατοίκους του, την ονομασία του οικισμού, την τοπογραφία και τη λαογραφία, βλ. Οδ. Βλαντής, *Ο Κουκλουτζάς*, Αθήνα 1948 (ανέκδοτο χειρόγραφο υπ' αριθ. 333, ΙΩΝ 9, από τη σειρά χειρογράφων του Κ.Μ.Σ.), Ι. Χιωτάκη, *Το χωριό μου ο Κουκλουτζάς*, Αθήνα χ.χ., Κ.Μ.Σ., φάκ. Κουκλουτζάς, Ι 23, Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου.

Ἐγγραφο βάπτισης στον Ι.Ν. Αγίων Αποστόλων Κουκλουτζά Μ. Ασίας, 1903, Συλλογή Παπαπέτρου.

άλλους πρόσφυγες κατευθύνθηκαν στη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Σάμο, το Ηράκλειο της Κρήτης, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη.¹²⁴³ Στη Θεσσαλονίκη αρκετές οικογένειες Κουκλουτζαλήδων έμειναν αρχικά στο κέντρο, ώσπου επιτροπή τους μαζί με αρμόδιους υπαλλήλους του Εποικισμού Μακεδονίας επέλεξαν, όπως προαναφέραμε, ως κατάλληλο τόπο για την εγκατάστασή τους το Παλαιό Χαρμάνκιοι.

1243. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητές Γ. Μούσας και Γ. Παπαπέτρου. Αρχείο Γ. Παπαπέτρου, Αίτηση προσφυγικής αποζημίωσης Αλεξ. Σπύρτζη.

Εκτός των οικογενειών από τον Κουκλουτζά, σύμφωνα με το παλιό κοινοτικό Δημοτολόγιο, οι εγκατασταθέντες στο Παλαιό Χαρμάνκιοι πρόσφυγες προέρχονταν και από άλλους μικρότερους και μεγαλύτερους οικισμούς της Δυτικής Μικράς Ασίας,¹²⁴⁴ όπως: το Νύμφαιο ή Νύφιο, τον Μπουρνόβα, το Βαγάρασι ή Μπαγάρασι, τα Μύλασα, το Μάλκατζι, το Άκ-κιοϊ ή Ασπροχώρι, τα Σώκια, το Κινίκι(ον), το Χατζηλάρ(ι) ή Χατζηλερί, το Βουνάρμπασι ή Μπουνάρμπασι, το Γέροντα, το Αχμετλί, το Λουτζάκι ή Ολουτζάκι καθώς και από πολλούς άλλους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης.

Εγκατάσταση προσφύγων – συμβίωση με τους γηγενείς

Το βασικότερο πρόβλημα, που πήρε διαστάσεις εθνικής τραγωδίας, ήταν το ζήτημα της άμεσης περιθάλψης και της στέγασης των προσφύγων. Μετά από το ψυχικό σοκ των λοιμοκαθαυτηρίων, οι πρόσφυγες βρήκαν καταφύγιο σε εκκλησίες, σε σχολεία, σε αποθήκες, σε σκηνές και παράγκες. Οι πρόσφυγες του Παλαιού Χαρμάνκιοι δεν αποτέλεσαν την εξαίρεση στεγάσθηκαν και αυτοί αρχικά στο ναό του Αγίου Αθανασίου και σε παραπήγματα. Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να αντιμετωπίσει μόνη της την τόσο σοβαρή έκτακτη κατάσταση, γι' αυτό ζήτησε τη συνδρομή της διεθνούς κοινότητας. Ιδρύθηκε έτσι, με παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) το Νοέμβριο του 1923. Παρά τα δίκαια πολλές φορές παράπονα των προσφύγων, στην πορεία αποδείχθηκε ότι η Ε.Α.Π. διαχειρίστηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το δάνειο της Κ.τ.Ε. για την επίλυση του στεγαστικού τους προβλήματος.¹²⁴⁵ Μόνο στη Θεσσαλονίκη, η Ε.Α.Π. κατασκεύασε για τους πρόσφυγες δώδεκα χιλιάδες κατοικίες την περίοδο 1924-1930.

Τα προσφυγικά σπίτια στο Παλαιό Χαρμάνκιοι ήταν άλλα χτισμένα με ξύλα και πλίνθους και άλλα με τούβλα σερβικής προελεύσεως, κεραμίδια ευρωπαϊκά και «δίρριχτη» στέγη. Τα τελευταία διακρίνονταν σε δύο τύπους, ανάλογα με τα μέλη της οικογένειας και την κατοχή ή όχι βοοειδών.¹²⁴⁶ Τα κατασκεύασαν είτε ο Εποικισμός και η Ε.Α.Π. είτε οι ίδιοι οι πρόσφυγες με υλικά της Ε.Α.Π. και κονδύλια που ο Λ. Ιασονίδης, ως υπουργός Προνοίας και Αντιλήψεως (1930), τους εξασφάλισε,¹²⁴⁷ είτε ακόμη και εργολάβοι της εποχής, οι αποκαλούμενοι και «λασπάδες». Το Παλαιό Χαρμάνκιοι στα τέλη της δεκαετίας του 1920, κατά τον Αιμ. Δημητριάδη, αποτέλεσαν 38 παραπήγματα που χτίστηκαν το 1926 και 90 σπίτια που έχτισε ο Εποικισμός για πρόσφυγες της περιοχής Αϊδινίου. Επίσης, ανοίχθηκαν πηγάδια για την υδροδότηση του συνοικισμού. Ο συνοικισμός χτίστηκε βάσει σχεδίου και ήταν καθαρός και περιποιημένος, με τα καφενεία και τα μαγειρεία στην πλατεία.¹²⁴⁸

Το Παλαιό Χαρμάνκιοι δεν αποτέλεσε επίσης εξαίρεση στο θέμα της συνύπαρξης και της συμβίωσης γηγενών και προσφύγων. Τα προβλήματα στις μεταξύ τους σχέσεις ήταν πολύ έντονα. Οι πρόσφυγες θεωρήθηκαν από τους ντόπιους απειλή για τη γη, τα σπίτια και την εργασία τους. Επίσης, η αποχώρηση των τουρκικών πληθυσμών είχε αφήσει ακίνητες περιουσίες, τις οποίες θεωρούσε ο ντόπιος πληθυσμός ότι δικαιωματικά του ανήκαν. Η διαφορά, ωστόσο, του Παλαιού Χαρμάνκιοι (Νέου Κουκλουτζά) από πολλούς άλλους οικισμούς της Μακεδονίας είναι ότι οι δυσάρεστες αυτές καταστάσεις είχαν –ευτυχώς– σύντομη διάρκεια. Οι διενέξεις ήταν οξείες κατά κύριο λόγο μέχρι το 1930, ενώ στη συνέχεια τέτοιου είδους φαινόμενα ήταν σπάνια. Σημαντικότερος λόγος άμβλυνσης των προβλημάτων ήταν, πιθανότατα, η οριστική διανομή της γης (1930),¹²⁴⁹ η οποία τελεσίδικα πια καθόρισε τα όρια και την έκταση των κλήρων που ο κάθε

1244. Ενδιαφέροντα στοιχεία για τους συγκεκριμένους οικισμούς συναντά κανείς στο Αρχείο μαρτυριών του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Αθήνα) καθώς και στη δίτομη σχετική έκδοση του Κέντρου, *Η Εξοδος*, Αθήνα 1980-1982.

1245. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεινόνγλου, Αθήνα 1997 (α' έκδοση Γενεύη 1926), σσ. 65-69, 163.

1246. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Στ. Διακάκης.

1247. Αλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 286-287.

1248. Αιμ. Δημητριάδης, «ΦΟΙΝΙΕ ΑΓΗΡΩΣ». *Η Θεσσαλονίκη του 1925-35. Η πόλη, οι συνοικισμοί της, οι άνθρωποί της, οι χαρές και τα βάσανά τους*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 97.

1249. Κοινωνία των Εθνών, *ό. π.*, σσ. 47-51.

Εξωτερική άποψη προσφυγικής κατοικίας.

κάτοικος, ανεξαρτήτου καταγωγής, θα κατείχε και θα καλλιεργούσε.¹²⁵⁰ Προς επίρρωση των παραπάνω, αρκεί να αναφερθεί ότι γηγενείς και πρόσφυγες όχι μόνο άρχισαν πολύ σύντομα να συναλλάσσονται οικονομικά (αγορά και πώληση γάλακτος, δόμηση οικιών και στάβλων κ.λ.π.), αλλά και συνήψαν φιλικές σχέσεις μεταξύ τους, που δεν άργησαν να φθάσουν και στους γάμους των παιδιών τους, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930.¹²⁵¹ Επίσης, το δημοτικό σχολείο αναμφίβολα αποτέλεσε από την πρώτη στιγμή βασικό παράγοντα ομογενοποίησης και «συμφιλίωσης» της ετερόκλητης σύστασης του πληθυσμού, αφού στις αίθουσές του στέγασε όλα τα παιδιά, των γηγενών και των προσφύγων. Διακρίσεις και διαχωρισμοί δεν παρατηρήθηκαν ούτε μεταξύ των προσφύγων. Οι ελάχιστες ποντιακές οικογένειες διαφοροποιούνταν μόνο ως προς τη διάλεκτο και το εδεσματολόγιό τους, ενώ σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής συμμετείχαν το ίδιο ενεργά με τους υπόλοιπους κατοίκους.¹²⁵²

Εκεί που παρατηρεί κανείς σαφή διαφοροποίηση μεταξύ των προσφύγων και των γηγενών είναι στην εκλογική τους συμπεριφορά. Αν και δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία για τις πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις (1913-1922), γνωρίζουμε ότι το εκλογικό σώμα της Θεσσαλονίκης εμφανιζόταν ιδιαίτερα συντηρητικό. Η ανταλλαγή των πληθυσμών και η εγκατάσταση του προσφυγικού στοιχείου άλλαξαν, όμως, εντελώς τα δεδομένα.¹²⁵³ Παρά την ύπαρξη ενός μόνο εκλογικού τμήματος (ενορίας Αγίου Γεωργίου Χαρμάνκιοϊ) και στη συνέχεια δύο τμημάτων (Κορδελιού και Νέου Χαρμάνκιοϊ), στα οποία ψήφιζαν και οι τρεις συνοικισμοί: (Νέο ή Κάτω) Χαρμάνκιοϊ, Νέο Κορδελιό και Νέος Κουκλουτζάς, είναι δυνατό, χάρη στη γνωστή σε μας πληθυσμιακή σύστασή τους, να συναχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την πολιτική τοποθέτηση και την κατανομή της ψήφου των κατοίκων του Νέου Κουκλουτζά. Από την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων της περιόδου 1928-1936 προκύπτει ότι, όπως η συντριπτική πλειοψηφία των απανταχού προσφύγων του 1922, έτσι και οι πρόσφυγες του Παλαιού Χαρμάνκιοϊ (Νέου Κουκλουτζά) ήταν βενιζελικοί και επομένως καταδείκνυαν τη μαζική τους υποστήριξη προς το κόμμα των Φιλελευθέρων και τους διάφορους συμμαχικούς του εκλογικούς σχηματισμούς, με κυριότερη τη Μακεδονική Ένωση.¹²⁵⁴ Αντίθετα, οι λιγοστοί γηγενείς του Παλαιού Χαρμάνκιοϊ, ως αντιβενιζελικοί, ψήφιζαν σταθερά υπέρ του Λαϊκού Κόμματος.¹²⁵⁵ Έτσι εξηγούνται, επομένως, οι λιγοστές ψήφοι των βασιλικών σε κάθε εκλογική αναμέτρηση (βουλευτική ή γερουσιαστική) με εξαίρεση τις εκλογές του 1935, αποτέλεσμα όμως που σαφώς ήταν απόρροια των συγκυριών και του κλίματος της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής.¹²⁵⁶

1250. Η αναδιανομή των κληρών έγινε το 1930 υπό την εποπτεία της Ε.Α.Π., ενώ ο σχετικός κτηματολογικός πίνακας του «αγροκτήματος Νέου Κουκλουτζά» θεωρήθηκε από την Κτηματογραφική Υπηρεσία Μακεδονίας-Θράκης τον Αύγουστο του 1931. Βλ. σχετικά στο Αρχείο Δήμου Ευόσμου, *Κτηματολογικός Πίνακας αγροκτήματος Νέου Κουκλουτζά*, υπογεγραμμένος από τον Διευθυντή της Κτηματογραφικής Υπηρεσίας Χρ. Παπαστράτο στις 28 Αυγούστου 1931.

1251. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Μ. Δίτσα-Λαγαρία, Στ. Διακάκης.

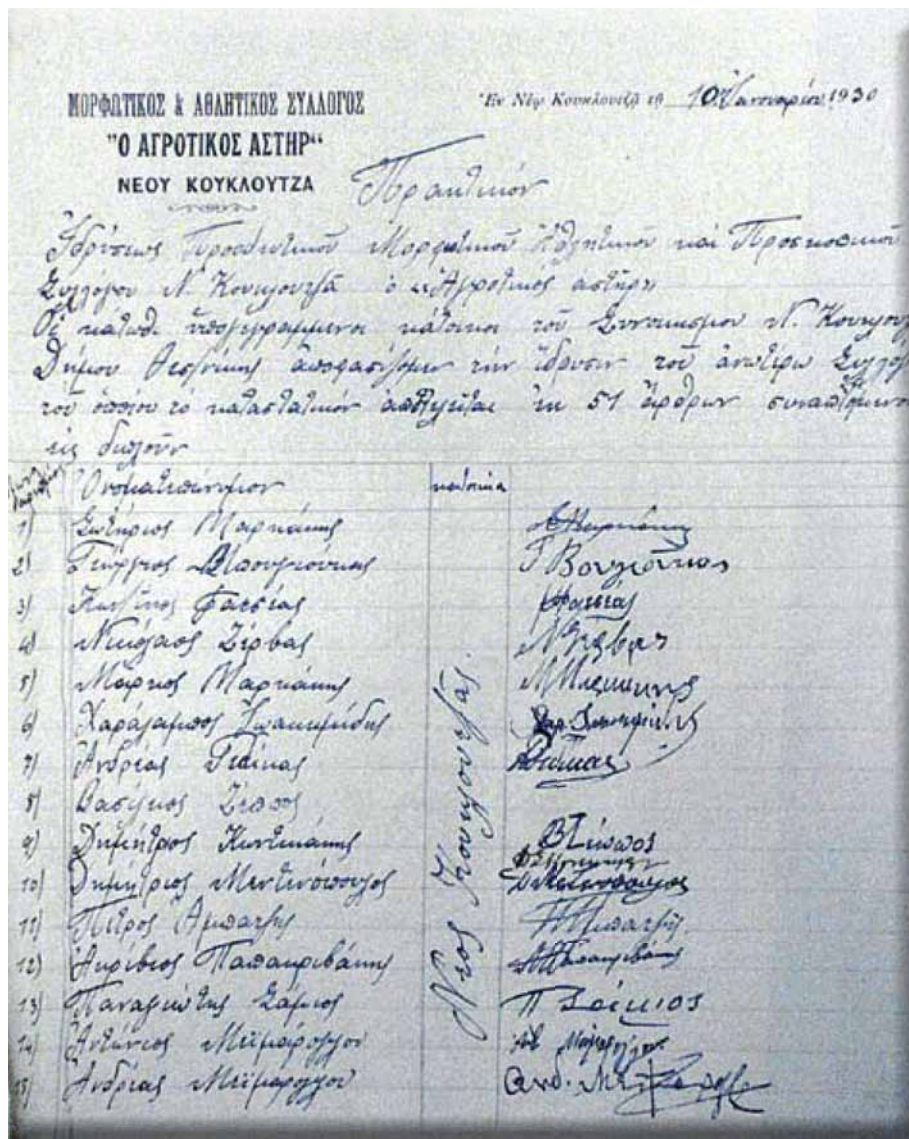
1252. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Δήμου Ευόσμου, πληροφορητής Αναστ. Ριαβόγλου-Μούσα, Γ. Μούσας, Νικ. Νικολαΐδης.

1253. Δ. Δώδος, *Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι*, Θεσσαλονίκη 1989 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Α.Π.Θ.), σ. 97.

1254. Δώδος, *ό. π.*, σ. 95. Πρβλ. ακόμη Υ.Ε.Ο.-Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου 1928*, Αθήνα 1931, σσ. 187-188, Υ.Ε.Ο.-Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική των γερουσιαστικών εκλογών της 21^{ης} Απριλίου 1929*, Αθήνα 1931, σσ. 127-128 και 137-138, Υ.Ε.Ο.-Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική των γερουσιαστικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, Αθήνα 1934, σσ. 16-18, Υ.Ε.Ο.-Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου 1933*, Αθήνα 1933, σσ. 96-98, Υ.Ε.Ο.-Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική των εκλογών Εθνικής Συνελεύσεως της 9^{ης} Ιουνίου 1935*, Αθήνα 1935, σσ. 74-78, Υ.Ε.Ο.-Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938, σ. 273.

1255. Δώδος, *ό. π.*, σ. 77.

1256. Αγγ. Χοτζίδης, «Κόμματα και πολιτευτές των επαρχιών Κιλίκης και Παιονίας στις βουλευτικές και γερουσιαστικές εκλογές

Τα ιδρυτικά μέλη του αθλητικού και μορφωτικού συλλόγου «ο Αγροτικός Αστήρ» Νέου Κουκλουτζά, 1930 (Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης).

Από το Παλαιό Χαρμάνκιοϊ στον Νέο Κουκλουτζά

Το ζήτημα της (μετ)ονομασίας των αμιγών και μικτών προσφυγικών οικισμών και αστικών συνοικισμών άρχισε επίσημα να απασχολεί το ελληνικό κράτος από το 1926 και συνεχίσθηκε με σταθερό ρυθμό στα χρόνια που ακολούθησαν.¹²⁵⁷ Η νέα ονομασία προερχόταν συνήθως από την παλιά ονομασία ή την ιστορία του χωριού/περιοχής προέλευσης των προσφύγων. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις η ονομασία απέρρεε από την τοπική ιστορική παράδοση της νέας πατρίδας. Μολοντί, μάλιστα, το Υπουργείο Εσωτερικών είχε συντάξει σαφείς οδηγίες για τον τρόπο μετονομασίας, π.χ. αρχαία ή βυζαντινή ονομασία της περιοχής προσφυγικής εγκατάστασης, γεωμορφολογικά δεδομένα, επιτόπιες ιστορικές ή μυθολογικές παραδόσεις της νέας πατρίδας, στις περισσότερες περιπτώσεις οι υποδείξεις αυτές δεν τηρήθηκαν. Το νέο όνομα δεν εξέφραζε

1926-1936», Πρακτικά ΚΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 552, 562, 565.

1257. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Νομοθετικό Διάταγμα (υπ' αριθ. 346/4.10.1926, τ. Α' ΦΕΚ «Περί μετονομασίας διαφόρων κοινοτήτων και συνοικισμών (εν τη υποδιοικήσει Θεσσαλονίκης)». Το Α(ε)ιβάτι μετονομάστηκε σε Λητή, η Μπάλτζα σε Μελισσοχώρι, το Δαούτ Μπαλί σε Ωραιόκαστρο, το Δουδουλάρ σε Διαβατά κ.λ.π.

Η ομάδα του αθλητικού και μορφωτικού συλλόγου «ο Αγροτικός Αστήρ Νέου Κουκλουτζά», 1934, Συλλογή Αγγελίδου.

μόνο τον συναισθηματικό δεσμό με την ιστορική πατρίδα και τη μείζονα σημασία που απέδιδαν επομένως οι πρόσφυγες στην πατρογονική εστία, αλλά και την αναζήτηση καταφυγίου για ασφάλεια και κοινωνική αυτοεκτίμηση.¹²⁵⁸

Στην περιοχή του παλαιότερου τσιφλικιού του Χαρμάνκιοϊ διαμορφώθηκαν, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, προσφυγικοί οικισμοί, σε κάποιους από τους οποίους δόθηκαν τα ονόματα των τόπων προέλευσης των προσφύγων, όπως Νέο Κορδελιό, Νέα Μενεμένη κ.λ.π. Ειδικότερα, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, ο διαρκώς αναπτυσσόμενος γεωγραφικά και πληθυσμιακά οικισμός του Παλαιού Χαρμάνκιοϊ μετονομάστηκε σε *Νέο Κουκλουτζά* μάλλον στα μέσα του 1926, εξαιτίας της προέλευσης, όπως σημειώθηκε παραπάνω, μιας μεγάλης ομάδας προσφύγων (Κουκλουτζαλήδων) από τον συγκεκριμένο μικρασιατικό οικισμό. Παλιά και νέα ονομασία συνυπήρξαν στα επίσημα έγγραφα για μικρό χρονικό διάστημα (δεύτερο μισό δεκαετίας του 1920).

Ο οικισμός του Νέου Κουκλουτζά, που ήταν «δυτικώς της πόλεως της Θεσσαλονίκης, συνορευόμενος από τους συνοικισμούς Νέου Κορδελιού, Νέας Μενεμένης, Νέου Χαρμάν-Κιοϊ και την σιδηροδρομική γραμμή Κωνσταντινουπόλεως»,¹²⁵⁹ υπάχθηκε διοικητικά στην κοινότητα Χαρμάνκιοϊ, γνωστότερη ως κοινότητα Σταθμού (1926): «...Εις την αναγνωριζομένην κοινότητα ταύτην ενούνται και οι συνοικισμοί Λεμπέτ, Ευκαρπία, Καραϊσίν αποσπώμενοι του δήμου Θεσσαλονίκης και Νέος Κουκλουτζάς, Αμπελόκηποι, Νέα Μενεμένη και Νέο Κορδελιό νεοϊδρυθέντες προσφυγικοί οικισμοί».¹²⁶⁰ Η συγκεκριμένη κοινότητα καταργήθηκε, όμως, σύντομα -πιθανόν το 1930- και όλοι οι συνοικισμοί της προσαρτήθηκαν και πάλι στον Δήμο Θεσσαλονίκης.¹²⁶¹ Η διοικητική υπαγωγή του Νέου Κουκλουτζά άλλαξε ξανά λίγα χρόνια αργότερα. Συγκεκριμένα, με βάση

1258. Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 237.

1259. Γαβριηλίδης, *ό. π.*, σ. 533.

1260. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *Διάταγμα* (υπ' αριθ. 217/30.06.1926), *ό. π.*

1261. Δάγκας, *ό. π.*, σ. 157.

το Προεδρικό Διάταγμα της 18^{ης} Ιανουαρίου 1934,¹²⁶² δημιουργήθηκαν πολλές νέες κοινότητες. Μεταξύ των συνοικισμών που αναγνωρίστηκαν τότε «εις ιδίας κοινότητας αποσπώμενοι εκ του δήμου Θεσσαλονίκης», ήταν και ο Νέος Κουκλουτζάς, ο οποίος μαζί με τους οικισμούς Νέο Κορδελιό και (Νέο) Χαρμάνκιοϊ αποτέλεσε την Κοινότητα Νέου Κορδελιού, με έδρα τον Νέο Κουκλουτζά.

Οικονομικές Λειτουργίες

Γεωργία

Η συμβολή των προσφύγων στη γεωργική αναμόρφωση της Ελλάδας ήταν αποφασιστική. Σύμφωνα όχι μόνο με Έλληνες οικονομολόγους αλλά και με ξένους εμπειρογνώμονες της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, οι πρόσφυγες κατόρθωσαν μία γεωργία στηριζόμενη στο ησιόδειο άροτρο να την καταστήσουν σύγχρονη και αναπτυσσόμενη για τα δεδομένα εκείνης της εποχής. Παράλληλα, η άφιξη και η γεωργική εγκατάσταση των προσφύγων επιτάχυνε τη διαδικασία απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών, των μεγάλων εδαφικών εκτάσεων όπως το Χαρμάνκιοϊ, που μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν πλέον ελεύθερα για χρήση είτε από τις γηγενείς οικογένειες, που θεώρησαν τότε ότι δικαιωματικά τους ανήκαν, είτε από τους χιλιάδες πρόσφυγες.¹²⁶³

Η αγροτική προέλευση των προσφύγων του Νέου Κουκλουτζά ήταν ο λόγος που υπαγόρευσε την αγροτική και όχι την αστική τους εγκατάσταση και αποκατάσταση. Βασική προϋπόθεση, όμως, για την αγροτική εγκατάσταση ήταν η εξασφάλιση καλλιεργήσιμης γης για τον κάθε αρχηγό προσφυγικής οικογένειας, ανάλογα με τον αριθμό των μελών της. Η αναδιανομή των κλήρων έγινε το 1930 υπό την εποπτεία της Ε.Α.Π., ενώ ο σχετικός κτηματολογικός πίνακας του «αγροκτήματος Νέου Κουκλουτζά» θεωρήθηκε από την Κτηματογραφική Υπηρεσία Μακεδονίας-Θράκης τον Αύγουστο του 1931.¹²⁶⁴ Η οριστική διανομή της γης στους ακτήμονες πρόσφυγες είχε ως αποτέλεσμα να καλλιεργηθούν εδάφη, τα οποία πριν ήταν χέρσα ή βοσκότοποι. Αυτή η θετική εξέλιξη έδωσε τη δυνατότητα στην κάθε οικογένεια να καλλιεργήσει τον δικό της κλήρο και με τα έσοδα από τα διάφορα γεννήματα να αναστήσει τα παιδιά της.

Λογικό και αναμενόμενο ήταν, επίσης, οι πρόσφυγες να καλλιεργήσουν προϊόντα που γνώριζαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Προς αυτή την κατεύθυνση τούς ώθησε άλλωστε και η Ε.Α.Π., η οποία διέβλεψε τη σημασία της ανάπτυξης καλλιεργειών, είτε εντελώς άγνωστων είτε εγκαταλελειμμένων στις περιοχές γενικότερα της Μακεδονίας και της Θράκης (κτηνοτροφικά φυτά, αμπέλια, καπνός κ.λ.π.).¹²⁶⁵

Οι πρόσφυγες του Ν. Κουκλουτζά ασχολήθηκαν με τα αμπέλια τους¹²⁶⁶ στα νότια του οικισμού, κυρίως στον σημερινό συνοικισμό της Ελπίδας. Για την καλύτερη επίλυση των ποικίλων προβλημάτων και ζητημάτων που τους απασχολούσαν, οι αμπελουργοί ίδρυσαν, μάλιστα, τον Αμπελουργικό Συνεταιρισμό «Ν. Κουκλουτζάς» (1932).¹²⁶⁷ Τα αμπέλια όμως δεν ευδοκίμησαν στο αμμώδες, γεμάτο αλμύρα έδαφος της

1262. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθ. 23/18.1.1934, τ. Α' ΦΕΚ «Περί αναγνωρίσεως κοινοτήτων εν τω Νομώ Θεσσαλονίκης».

1263. H. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Σ. Κασεσιάν, Αθήνα 1994, σ. 365. Η λεπτομερής περιγραφή της εγκατάστασης των αγροτών προσφύγων στο σχετικό κεφάλαιο (σσ. 361-383) παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον.

1264. Αρχείο Δήμου Εύοσμου, *Κτηματολογικός Πίνακας αγροκτήματος Νέου Κουκλουτζά*, υπογεγραμμένος από τον Διευθυντή της Κτηματογραφικής Υπηρεσίας Χρ. Παπασπράτο στις 28 Αυγούστου 1931. Η Κτηματογραφική Υπηρεσία Μακεδονίας-Θράκης είχε ιδρυθεί από τη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας το 1927 και μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π., το 1930, η συγκεκριμένη υπηρεσία υπάχθηκε στη Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Για τους πρόσφυγικούς οικισμούς της Παλ. Ελλάδας, της Ηπείρου και των Νήσων ιδρύθηκε παρόμοια υπηρεσία το 1929 και υπάχθηκε αρχικά στη Διεύθυνση Εποικισμού Αθηνών και μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π., στην Τοπογραφική Υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας. Περισσότερα βλ. Μιχ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σσ. 222-224 και Υπουργείον Γεωργίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης, *Κτηματογραφική Υπηρεσία, Κανονισμοί και Διατάξεις των καταμετρήσεων και διανομών*, Θεσσαλονίκη 1932.

1265. Γ. Λαμφίδης, «Η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (1973), 54.

1266. Δημητριάδης, «ΦΟΙΝΙΞ ΑΓΗΡΩΣ», σ. 97: «... [Τους πρόσφυγες του Παλαιού Χαρμάνκιοϊ] χαρακτήρισαν σαν Αμπελουργούς και τους έδωσαν και μια έκταση γης για να την καλλιεργήσουν...».

1267. Γαβριηλίδης, *ό. π.*, σ. 533. Δεν μας είναι γνωστή η δράση και η διάρκεια του εν λόγω συνεταιρισμού, αφού δυστυχώς δεν έχει διασωθεί το αρχείο του.

περιοχής. Εκτός της αλμύρας, οι αμπελουργοί είχαν να αντιμετωπίσουν πολλές ασθένειες που απειλούσαν τα κλήματα τους, όπως τον περονόσπορο, ασθένειες οι οποίες αποδεικνύονταν ανίκητες παρά τους ραντισμούς και τα φάρμακα.¹²⁶⁸ Παρόλα αυτά, η καλλιέργεια των αμπελιών συνεχίστηκε στις δεκαετίες του 1930¹²⁶⁹ και 1940, ενώ φαίνεται ότι άρχισε σταδιακά να φθίνει στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι που διακόπηκε εντελώς.

Οι πρόσφυγες καλλιέργησαν επίσης τον καπνό «νοτιώς και κάτω της δημοσίας οδού Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών». Επίσημο όργανο εκπροσώπησής τους είχαν τον Συνεταιρισμό Παραγωγής και Πώλησης Καπνών, με πρόεδρο τον Κ. Παπαοικονόμου.¹²⁷⁰ Η καλλιέργεια καπνού στον οικισμό κάλυπτε 1.265 στρέμματα το 1928¹²⁷¹ και συνεχίστηκε απρόσκοπτα στις δεκαετίες του 1930 και 1940.¹²⁷² Το 1937 ο πρόεδρος της κοινότητας κατέγραψε 67 καλλιεργητές μυρωδάτου καπνού (ανατολικός καπνός τύπου Σμύρνης) με συνολική παραγωγή 8.350 οκάδες,¹²⁷³ ενώ τον Σεπτέμβριο του 1943 ο αριθμός των καλλιεργητών μειώθηκε περίπου στο μισό (35).¹²⁷⁴ Μολονότι, όμως, ο καπνός συνέχισε να αποτελεί και μεταπολεμικά το κυριότερο προϊόν παραγωγής της Μακεδονίας,¹²⁷⁵ στον Νέο Κουκλουτζά η καλλιέργεια και παραγωγή καπνού διακόπηκε, αφού η περιοχή άρχισε να εντάσσεται σταδιακά στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης και να εκβιομηχανίζεται.

Οι κάτοικοι του Νέου Κουκλουτζά ασχολήθηκαν, τέλος, ιδιαίτερα με τα σιτηρά, που εκτείνονταν στα βόρεια και ανατολικά του οικισμού. Τα αλώνια ή «αλωνότοποι» ήταν ακριβώς πάνω από την οδό Κολοκοτρώνη, πάνω δηλαδή από τον Σταθμό Χωροφυλακής. Την περίοδο του αλωνισμού η συνεργασία μεταξύ των κατοίκων έφθανε στο απόγειό της. Αλλα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα του οικισμού ήταν: η κριθή, η βρώμη, ο αραβόσιτος, η σίκαλη και τα σπυροκηπευτικά.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η αγροτική αποκατάσταση και η γενικότερη ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας επιτεύχθηκε πανελλαδικά χάρη στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση των προσφύγων, την οποία εξασφάλισε η Ε.Α.Π. με την ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών ήδη από το πρώτο έτος της λειτουργίας της (1924). Στα τέλη του 1927, είχαν ιδρυθεί συνολικά 4.481 γεωργικοί συνεταιρισμοί (γηγενών και προσφύγων) σε όλη τη χώρα, μεταξύ αυτών και οι συνεταιρισμοί του Νέου Κουκλουτζά (Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός Νέου Κουκλουτζά και Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός Παλαιού Χαρμάνκιου). Πολλές και ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που εξάγονται για τις αγροτικές εργασίες και τις καλλιέργειες από τα αρχεία των δύο συνεταιρισμών του οικισμού.¹²⁷⁶

Κτηνοτροφία

Με την κτηνοτροφία ασχολούνταν πολλοί κάτοικοι του οικισμού: «Απαντες οι κάτοικοι σχεδόν ασχολούνται εις την αμπελουργίαν, κτηνοτροφίαν, καπνοπαραγωγήν και γενικώς εις την γεωργίαν και γαλακτοκομίαν».¹²⁷⁷ Οι γηγενείς και βλάχικες, κυρίως, οικογένειες και ορισμένες προσφυγικές εξέτρεφαν πρόβατα σε ρέματα, σε αλώνια και σε μεγάλες χορτολιβαδικές εκτάσεις που νοίκιαζαν γι' αυτόν τον λόγο. Βοοειδή

1268. Αρχείο Δήμου Ευόσμου, Πρόεδρος κοινότητας προς Ιωάννη Μεταξά, 12.8.1936.

1269. Αρχείο Δήμου Ευόσμου, Πρόεδρος κοινότητας προς Υποκατάστημα Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη, 29.3.1939.

1270. Γαβριηλίδη, *ό. π.*, σ. 534. Δεν μας είναι γνωστή η δράση και η διάρκεια του συγκεκριμένου συνεταιρισμού, αφού δυστυχώς δεν έχει διασωθεί το αρχείο του.

1271. Δάγκας, *ό. π.*, σ. 190.

1272. Αρχείο Δήμου Ευόσμου, Πρόεδρος κοινότητας προς Γενικό Διευθυντή Καπνικού Οργανισμού σχετικά με τη βοήθεια του τελευταίου προς τους καπνοκαλλιεργητές, 2.9.1936.

1273. Αρχείο Δήμου Ευόσμου, Βιβλίων καπνοκαλλιεργητών καλλιεργητικού έτους 1937.

1274. Αρχείο Δήμου Ευόσμου, Κατάσταση των καπνοκαλλιεργητών της Κοινότητος Ν. Κορδελιού έτους 1943, 9.9.1943.

1275. Ε. Χεκίμογλου – Ευφρ. Ρούπα, *Η οικονομία της Βόρειας Ελλάδας μέσα από τις σελίδες της ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ 1934-1954*, Αθήνα 2003, σ. 151.

1276. Αρχείο Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού Νέου Κουκλουτζά και Αρχείο Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού Παλαιού Χαρμάνκιου.

1277. Γαβριηλίδης, *ό. π.*, σ. 533.

εξέτρεφαν οι πρόσφυγες, οι οποίοι, στην προσπάθειά τους να καταστούν με κάθε τρόπο αυτόρχεις τόσο από άποψη κτηνοτροφικών ειδών διατροφής όσο και από άποψη κτηνών εργασίας, κατέβαλλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για πολλαπλασιασμό των ζώων τους, τα οποία τους είχαν παραχωρηθεί από την Ε.Α.Π. και από το κράτος ή αγοράστηκαν από τους ίδιους. Δεν ήταν λίγοι, λοιπόν, οι πρόσφυγες του Νέου Κουκλουτζά, όπως οι οικογένειες Διακάκη, Ζαΐρη, Καλύβα, Μούσα κ.ά., που διατηρούσαν στάβλους δίπλα στα σπίτια τους για τις γαλακτοφόρες αγελάδες τους. Ο Νέος Κουκλουτζάς αποτέλεσε έναν από τους κύριους οικισμούς τροφοδοσίας γάλακτος της Θεσσαλονίκης, αφού οι γαλατάδες του πωλούσαν καθημερινά την παραγωγή τους με τα κάρα τους σε όλη την πόλη, φτάνοντας ακόμη και μέχρι την Αγία Τριάδα.

Εμπόριο-παροχή υπηρεσιών

Όπως σημειώσαμε παραπάνω, ο Νέος Κουκλουτζάς ήταν γεωργοκτηνοτροφικός οικισμός. Όμως, ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης, υπήρχαν και εκείνοι που ασχολούνταν με άλλα επαγγέλματα: εμπόριο, συγκοινωνία-μεταφορά, βιοτεχνία-βιομηχανία, παροχή υπηρεσιών κ.λ.π. Οι καραγωγείς, για παράδειγμα, μετέφεραν με τα δίτροχα ανατρεπόμενα κάρα τους άμμο από τον Δενδροπόταμο· εργασία όμως, που αφενός προκαλούσε την αντίδραση της Διεύθυνσης των Σιδηροδρόμων, αφού σ' αυτήν ανήκε το ρέμα του Δενδροποτάμου («ρέμα του προβατά» για τους ντόπιους) και αφετέρου εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους πλημμύρων στην ευρύτερη περιοχή του Βαρδαρίου.¹²⁷⁸ Επίσης, οι καραγωγείς μετέφεραν τούβλα από το Νέο Κορδελιό και το Νέο Χαρμάνκιο στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Πάντως, ακόμη και εκείνοι που διατηρούσαν μια μικρή επιχείρηση (π.χ. είδη νομής, αρτοποιείο, παντοπωλείο κ.λ.π.),¹²⁷⁹ καλλιεργούσαν παράλληλα τον κλήρο τους ή εξέτρεφαν τα ζώα τους.

Το προσφυγικό όνομα του οικισμού διατηρήθηκε μέχρι τον Ιούνιο του 1955. Τότε, βάσει της πολιτικής εξελληνισμού όλων των «ξενόφωνων τοπωνυμίων» που εφάρμοσε το ελληνικό κράτος, ο Νέος Κουκλουτζάς απέκτησε πλέον με Βασιλικό Διάταγμα την επωνυμία *το Εύοσμον* και μετά το 1960 *ο Εύοσμος*, που αποτελεί μετάφραση της πρότερης τουρκικής ονομασίας. Την προσφυγική προέλευση των κατοίκων του Εύοσμου θυμίζουν σήμερα μόνο τα ονόματα των δρόμων του στο ιστορικό του κέντρο καθώς και η δραστηριοποίηση του μικρασιατικού και του ποντιακού συλλόγου. Το πέρασμα του χρόνου έφθειρε αναμφίβολα την προσφυγική μνήμη, μολονότι ο δήμος και τα προσφυγικά σωματεία προσπαθούν με πολύ κόπο να διατηρήσουν ζωντανή την παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα της μικρασιατικής γης. Η τυπική εικόνα της σύγχρονης πόλης αντικατέστησε πλέον την παλιά προσφυγική γειτονιά, αφού ελάχιστα από τα προσφυγικά σπίτια σώζονται -για πόσο άραγε ακόμη-, θύματα και αυτά της εγκληματικής πολιτικής της αντιπαροχής και του «σύγχρονου» τρόπου ζωής.

1278. Αρχείο Δήμου Εύοσμου, Διευθυντής Σ.Ε.Κ. προς Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, 24.4.1936.

1279. Γαβριηλίδης, *ό. π.*, σ. 534: «Αρτοποιεία: Αθ. Αποστολάκης, Β. Δροσόπουλος, Κ. Θεολόγου, Μ. Μαγδαληνός, Καφενεία: Γ. Βόττης, Αν. Διακάκης, Θεοδ. Καγιαμπάνογλου, Κ. Μαρκάκης, Π. Σάμιος, Παντοπωλεία: Απ. Βλαντής, Μ. Θεολόγου, Δ. Καραμπάσης κ.λ.π.».

Αγνή Κολιαδήμου¹²⁸⁰

Από την Αξό της Καππαδοκίας στο Νομό Πέλλας: Προσφυγικές διαδρομές

Η καππαδοκική Αξός βρίσκεται στο κέντρο του κεντρικού υψιπέδου της Καππαδοκίας, του Μπουτάκ οβά, σε υψόμετρο περίπου 1.100 μέτρων.¹²⁸¹ Το οροπέδιο αυτό περικλείεται από βουνά των οροσειρών του Ταύρου και του Αντιταύρου, εγγύτερο από τα οποία είναι στην Αξό το Γκιολλού νταγ (Göllü dag), που βρίσκεται δυτικά του χωριού και έχει υψόμετρο 2.143 μέτρα.¹²⁸² Σε σχέση με τα αστικά κέντρα της περιοχής, η Αξός εντοπίζεται 28 χιλιόμετρα βόρεια - βορειοδυτικά της Νίγδης, 44 νότια της Νεάπολης (Νέβσεχιρ) και 88 νοτιοδυτικά της Καισάρειας.¹²⁸³ Ανατολικά και σε μικρή απόσταση από το χωριό διέρχεται ο δρόμος Νεάπολης-Μαλακοπής-Νίγδης, στο ύψος του χωριού Λίμνα (Γκιολτζύκ), από το οποίο η Αξός απέχει 6,5 χιλιόμετρα.¹²⁸⁴ Έως το 1924, εκτός από τα τουρκικά χωριά που την περιέβαλλαν, στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν και πολλά χωριά με ελληνικούς πληθυσμούς, καθώς στο Μπουντάκ-οβά εντοπίζεται η μεγαλύτερη συσσώρευση ελληνορθόδοξων κοινοτήτων πριν την ανταλλαγή.¹²⁸⁵ Βόρεια της Αξού συναντούσε κανείς τα Φλογητά σε απόσταση 16 χιλιομέτρων, τη Μαλακοπή στα 17 χιλιόμετρα, τα Σύλλατα (Ζήλε) στα 25, τη Δήλα στα 22, την Ανακού στα 27. Νότια, στο δρόμο για τη Νίγδη, βρισκόταν η Σεμέντρα, το Ούλαγατς, το Ανταβάλ, το Γούρδονος, το Αραβανί, η Τελμησσός. Τα πλησιέστερα στην Αξό χωριά ήταν η Τροχός, σε απόσταση μόλις 1,5 χιλιομέτρων, η Λίμνα και το Μιστί που απέιχε 14 χιλιόμετρα.¹²⁸⁶

Η Αξός αποτελεί έναν από τους ελληνορθόδοξους οικισμούς που εντοπίστηκαν στην Καππαδοκία κατά τον 19ο αιώνα,¹²⁸⁷ των οποίων οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν, έστω παραφθαρμένη, την ελληνική γλώσσα.¹²⁸⁸ Προσπαθώντας να εξηγήσουν το φαινόμενο αυτό, ορισμένοι μελετητές του 19ου αιώνα ισχυρίστηκαν ότι η παρουσία αυτών των οικισμών οφείλεται στη μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών από τα νησιά του Αιγαίου.¹²⁸⁹ Αν και δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία που να τεκμηριώνουν την άποψη αυτή, οι περισσότεροι

1280. Η Αγνή Κολιαδήμου είναι υποψήφια διδάκτωρ Ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1281. Βλ. Σίας Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1998, σ. 169. Πρβλ. Μέλπωσ Λογοθέτη-Μερλιέ, «Οι ελληνικές κοινότητες στη Σύγχρονη Καππαδοκία», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1 (1977), σσ. 41 και 54-55. Για λεπτομερή γεωγραφικά στοιχεία και τοπωνύμια, βλ. μαρτυρία Δημητρίου Μισαηλίδη (Γεννήθηκε το 1898 στην Αξό της Καππαδοκίας. Αγωγιάτης. Στην Ελλάδα κάτοικος Καισαριανής, όπου είχε ψιλκατζίδικο): Αρχεία Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Α.Κ.Μ.Σ.), Αρχεία Καππαδοκίας/Περιφέρεια Νίγδης, Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', κεφ. Ε' : Γεωγραφικά στοιχεία. Θέση του οικισμού/17.4.1959.

1282. Για τα γεωγραφικά όρια της Καππαδοκίας κατά τον 19ο-20ό αιώνα η λεπτομερέστερη εργασία είναι της Μερλιέ, *ό.π.*, σσ. 30-34. Πρβλ. Νότας Παντελεάκη, «Η φυσιογνωμία και η ιστορία της Καππαδοκίας από την αρχαιότητα μέχρι το τέλος των Βυζαντινών χρόνων», *Καππαδοκία, Περιήγηση στη χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα 1991, σσ. 8-9. Ειδικότερα, για τα βουνά κοντά στην Αξό, βλ. Γεωργίου Π. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό Καππαδοκίας*, Αθήνα 1990, τόμ. 1, σ. 7. Πρβλ. και Θανάση Π. Κωστάκη, *Το Μιστί της Καππαδοκίας*, Αθήνα 1977, σ. 6.

1283. Βλ. την εισαγωγή του Νεοκλή Σαρρή, «Μνημόνιο στο ανέκδοτο έργο του Γ. Π. Μαυροχαλυβίδη, “Η Αξό Καππαδοκίας”», στον Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τόμ. 1, σ. LXI. Πρβλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σσ. 170-171.

1284. Στις αρχές του 19ου αιώνα ο κεντρικός δρόμος Νεάπολης-Νίγδης περνούσε από την Αξό. Βλ. Κυρίλλου, Οικουμενικού Πατριάρχη, *Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της Μεγάλης αρχισατραπείας Ικονίου*, Πατριαρχικό Τυπογραφείο 1815, Φωτοτυπία από το πρωτότυπο στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σ. 20.

1285. Βλ. Μερλιέ, *ό.π.*, σσ. 43 και 58-61. Πρβλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 169.

1286. Για τις αποστάσεις χωριών και κωμοπόλεων από την Αξό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 62-64.

1287. Βλ. Ν.Σ. Ρίζου, *Καππαδοκικά. Ητοι δοκίμιον ιστορικής περιγραφής της αρχαίας Καππαδοκίας, και ιδίως των επαρχιών Καισαρείας και Ικονίου*, Κωνσταντινούπολη 1856, σ. 99. Συνολικά στην Καππαδοκία εντοπίστηκαν 81 οικισμοί, οι 25 αμιγώς ελληνικοί, βλ. Κ.Μ.Σ., *Ο τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας. Το έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 1930-1973*, Αθήνα 1974, σσ. 162-165.

1288. Για το γλωσσικό ιδίωμα της Αξού, βλ. Γ. Μαυροχαλυβίδη και Ι. Ι. Κεσίσογλου, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Αξού*, Αθήνα 1960, σσ. 1-92. Πρβλ. και R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor. A study of the dialects of Silli, Cappadocia and Farasa, with grammar, texts, translations and glossary*, Καίμπριτζ 1916, σσ. 22-23.

1289. Βλ. Αρχελάου Ι. Σαραντίδη, *Η Σινασός. Ητοι θέσις, ιστορία, ηθική και διανοητική κατάστασις, ήθη, έθιμα και γλώσσα της εν Καππαδοκία κωμοπόλεως Σινασού, εν επιμέτρω δε και σύντομος περιγραφή των εν ταις επαρχίαις Καισαρείας και Ικονίου Ελληνικών κοινοτήτων, ως και των εν αυταίς σωζομένων ελληνικών διαλέκτων εν σχέση προς την εν Σινασώ λαλουμένην*,

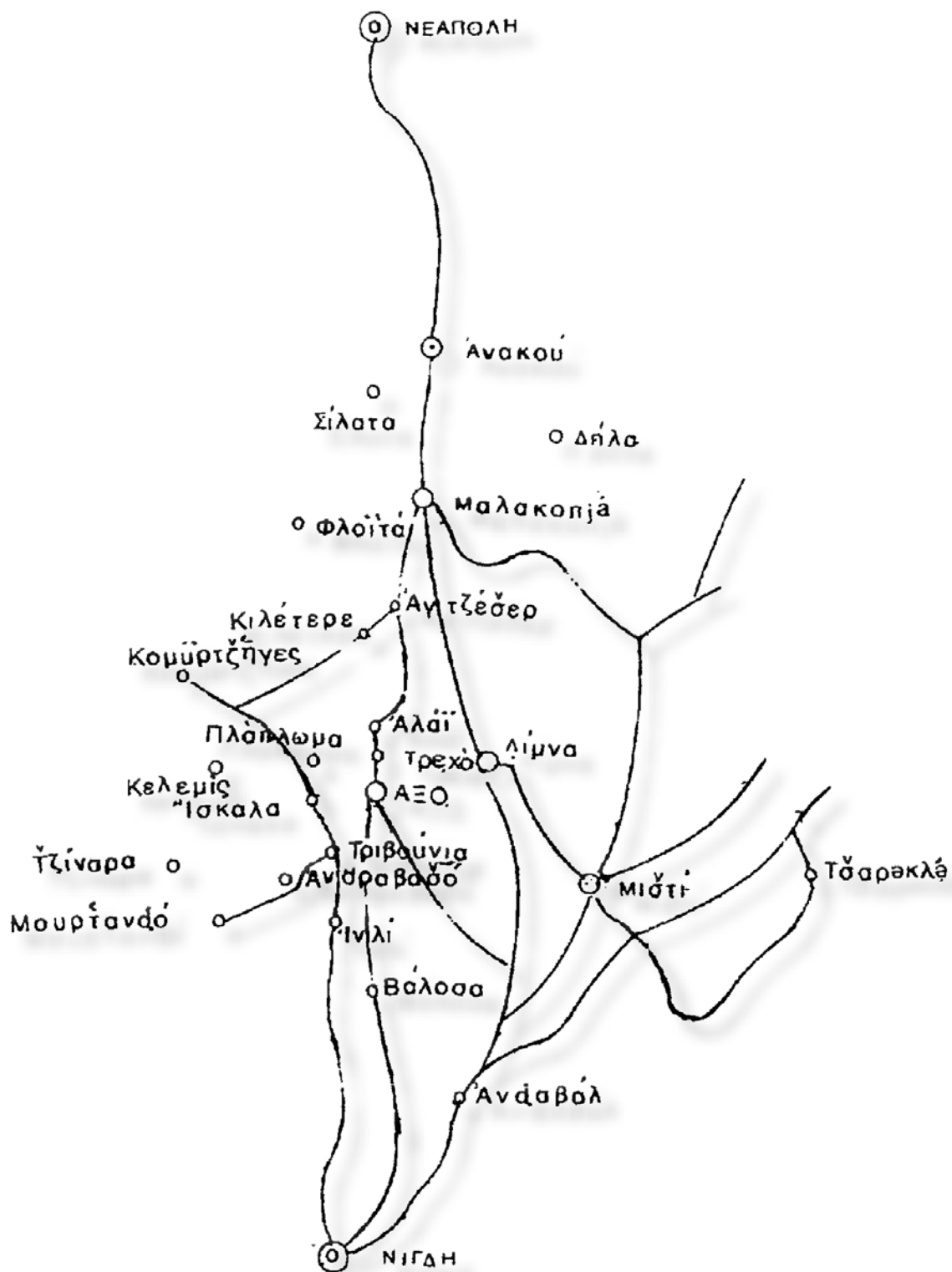
Αξενοί πληροφορητές υποστηρίζουν ότι έλκουν την καταγωγή τους είτε από την Κρήτη¹²⁹⁰ είτε από τη Νάξο. Μάλιστα, η δεύτερη εικασία είναι ακόμα και σήμερα διαδεδομένη ανάμεσα στους Αξενούς, καθώς οι ίδιοι αποκαλούσαν το χωριό τους Ναξό ή Νάξο, λόγω του γλωσσικού τους ιδιώματος.¹²⁹¹ Πάντως, τα διάσπαρτα ερείπια οικισμών γύρω από την Αξό¹²⁹² και το μοναστήρι της Αγίας Μακρίνας, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του χωριού, αποτελούν τεκμήρια της ύπαρξης του οικισμού από τη βυζαντινή ακόμα εποχή.¹²⁹³ Επίσης, η παρουσία τουρκικού νεκροταφείου υποδηλώνει ότι, κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, ο οικισμός πρέπει να κατοικούνταν, εκτός από Χριστιανούς και από εξισλαμισμένους Χριστιανούς ή Τούρκους.¹²⁹⁴ Βέβαιο είναι ότι από τις αρχές του 19ου αιώνα, όταν χρονολογούνται οι πρώτες πληροφορίες για το χωριό, η Αξός ήταν αμιγώς χριστιανικός οικισμός,¹²⁹⁵ οι κάτοικοι του οποίου χρησιμοποιούσαν διάλεκτο με ισχυρή επιρροή από τα τουρκικά.¹²⁹⁶

Οι μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν κατά την περίοδο του Τανζιμάτ (Tanzîmât), τα έτη 1839-1871, και σχετίζονταν με τη θέση των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας -διακηρύξεις για ισοπολιτεία, σεβασμό της τιμής και της περιουσίας των πολιτών¹²⁹⁷ - επηρέασαν και τη ζωή των κατοίκων της Αξού. Η βελτίωση του επιπέδου ζωής αντανακλάται, αρχικά, στην αύξηση του πληθυσμού, παρά το γεγονός ότι τα διαθέσιμα πληθυσμιακά στοιχεία δεν προέρχονται από επίσημες στατιστικές, αλλά από συγγραφείς της εποχής και γι' αυτό διαφέρουν μεταξύ τους. Παρά τις όποιες αποκλίσεις, είναι γεγονός ότι τα 130-200 σπίτια, που αναφέρεται ότι υπήρχαν στο χωριό στα 1814¹²⁹⁸-1815,¹²⁹⁹ αυξήθηκαν σε περίπου 800 στις αρχές του 20ού αιώνα,¹³⁰⁰ ενώ με βάση τους ονομαστικούς καταλόγους της Μικτής Υποεπιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών Νίγδης (Μ.Υ.Ε.Α.Π.), το 1924 ήρθαν στην Ελλάδα 1.112 οικογένειες Αξενών, 3.687 άτομα.¹³⁰¹ Σε αυτούς το πιθανότερο είναι ότι συμπεριλαμβάνονται οι 70, περίπου, οικογένειες Αξενών που κατοικούσαν μόνιμα στο Ικόνιο και οι 10 που διέμεναν στο Καραμάν. Παρόλα αυτά, τα πληθυσμιακά στοι-

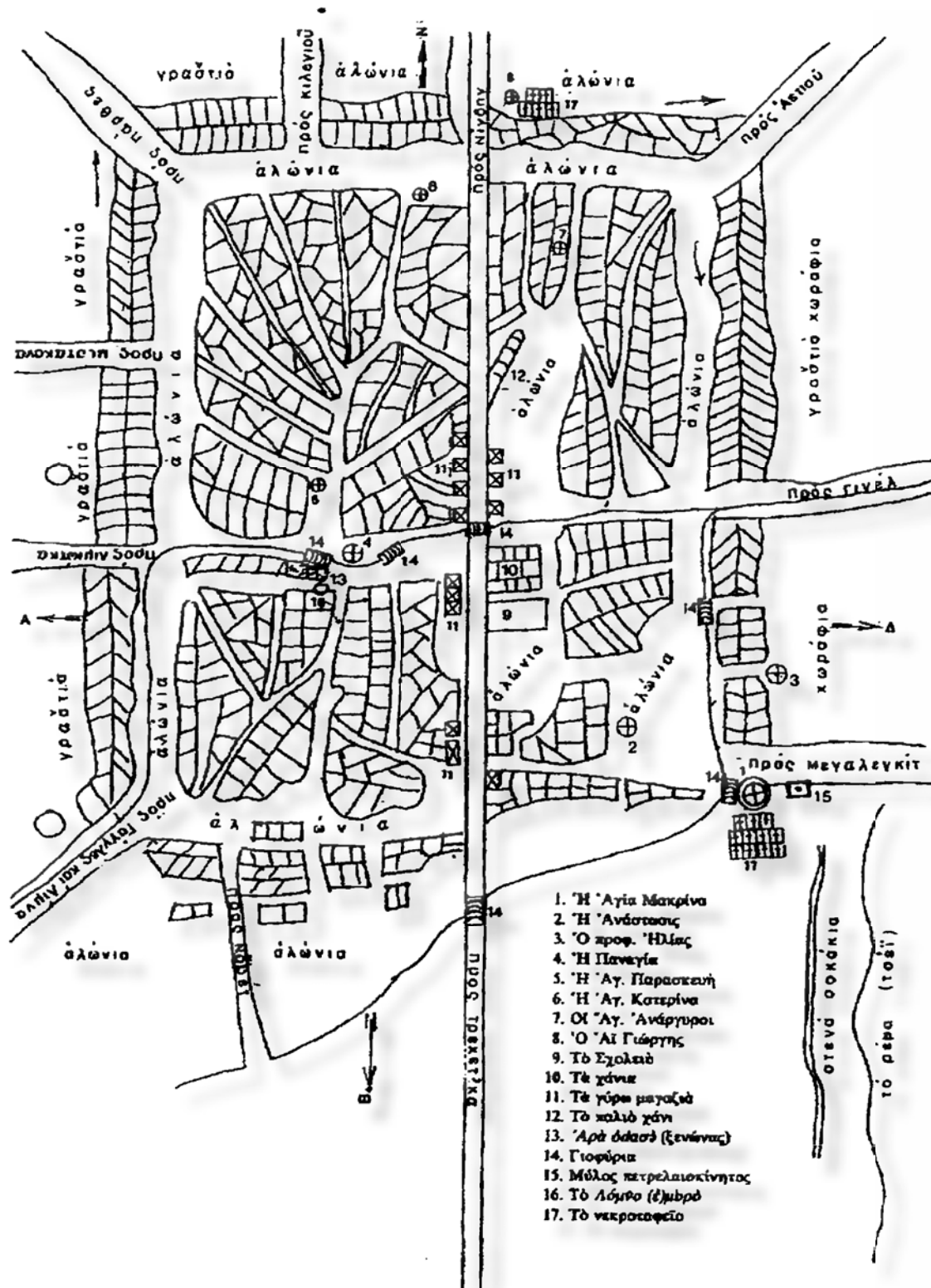
Αθήνα 1899, σ. 138. Πρβλ. Ρίζου, *Καππαδοκικά*, σσ. 98-99. Βλ. και Δ. Μακρόα, «Η Μαλακοπή», *Ξενοφάνης*, 4 (1906-1907), σ. 410.

1290. Αναλυτική παρουσίαση των επιχειρημάτων για την κρητική καταγωγή του τοπωνυμίου, βλ. στον Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σσ. 343-344. Πρβλ. μαρτυρία Προδρόμου Αρνάκη (γενν. 1916), *Ιστορικό Αρχείο Τοπικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς* (ΜΑ 176)/23.10.1997 (ο πληροφορητής γεννήθηκε το 1916 στην Αξό της Καππαδοκίας. Εγκαταστάθηκε αρχικά στην Αξό Γιαννιτών και, στη συνέχεια, στη Θεσσαλονίκη. Ήταν παντρεμένος με Αξενή. Αρχικά γεωργός και κατόπιν αυτοκινητιστής). Βλ. και μαρτυρία Κυριάκου Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α6/18.3.2004 (Γεννήθηκε στο Τεφέλι Μονοφατοσίου Ηρακλείου Κρήτης από πατέρα Αξενό και μητέρα Κρητικά το 1960. Δικηγόρος. Κάτοικος Θεσσαλονίκης).
1291. Βλ. μαρτυρία Ιορδάνη Νεοκοσμίδα, ΠΑΑΚ Α1/9.10.2003 (Γεννήθηκε το 1909 στην Αξό Καππαδοκίας. Εγκαταστάθηκε στην Αξό Γιαννιτών. Συμμετείχε σε εκδρομή στην Αξό της Καππαδοκίας το 1970. Παντρεμένος με Αξενή. Κάτοικος Γιαννιτών. Γεωργός). Πρβλ. μαρτυρία Ιορδάνη Θωμαΐδη, Προσωπικό Αρχείο Αγνής Κολιοδήμου (ΠΑΑΚ) Α 8/1.4.2005 (Γεννήθηκε το 1933 στην Αξό Γιαννιτών, στην οποία και κατοικεί, από γονείς Αξενούς. Διετέλεσε πρόεδρος στο χωριό από το 1958, επανεκλέχτηκε το 1964 και το 1974. Στη διάρκεια της δικτατορίας είχε αποπεμφθεί από τη θέση του. Γεωργός).
1292. Ο Μαυροχαλυβίδης παραθέτει τα τοπωνύμια και ισχυρίζεται ότι οι παλαιότεροι οικισμοί της περιοχής εγκαταλείφθηκαν τον 18ο αιώνα, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τόμ. 1, σσ. 45-54.
1293. Βλ. Αναστασίου Μ. Λεβίδη, *Αι εν μονολιθίοις μοναί της Καππαδοκίας και Λυκαονίας*, Κωνσταντινούπολη 1899, σσ. 171-172.
1294. Βλ. μαρτυρία Ανέστη Χατζήμπαλη (Γεννήθηκε το 1863 στην Αξό Καππαδοκίας και ήταν εγκατεστημένος στο Ικόνιο. Έμπορος. Στην Ελλάδα ήταν κάτοικος Πειραιά), στον Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 351. Πρβλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδα, ΠΑΑΚ Α 1 και Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Α', κεφ. Β': Ίδρυση. Βλ. και Μακρόα, *ό.π.*, σ. 418.
1295. Βλ. Κυρίλλου, *Ιστορική*, σ. 20.
1296. Βλ. Ν.Π. Ανδριώτη, «Πρόλογος» στον Μαυροχαλυβίδη και Κεσίσογλου, *ό.π.*, σ. XIV.
1297. Γενικά για το Τανζιμάτ, βλ. Erik Jan Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, ελλην. μετάφρ. Βαγγέλης Κεχριώτης, επιστ. επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Αθήνα 2004, σσ. 98-100 και 105-117 (τιτλ. πρωτ. *Turkey. A Modern History*, London 1993). Πρβλ. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964, σσ. 144-154. Βλ. και Paul Dumont, «La période de Tanzîmât (1839-1878)», *Histoire de l' Empire Ottoman*, επιμ. Robert Mantran, Παρίσι 1989, σσ. 459-522.
1298. Πρόκειται για δεδομένα του Μητροπολίτη Παϊσίου, που αναδημοσιεύονται από τον Ι.Η. Κάλφογλου, *Το εν τη κάμη Ζινδζί-δερε ευρισκόμενον μοναστήρι Ιωάννου Προδρόμου ή η μονή Φλαβιανών*, ελλην. μετάφρ. από τα καραμανλικά για το Κ.Μ.Σ. Χρήστου Τουργούτη και Γεωργίου Μαυροχαλυβίδη, *χ.χ.*, σ. 95 (τιτλ. πρωτ. *Ζινδζίδερε καργεσινδέ πουλουαν Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστήρι γιαχόδ Μονή Φλαβιανών*, Κωνσταντινούπολη 1898).
1299. Βλ. Κυρίλλου, *ό.π.*, σ. 20.
1300. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 7.
1301. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: Έξοδος.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Σκαρίφημα με τα γειτονικά ελληνικά και τουρκικά, στην Αξό Καππαδοκίας, χωριά κατά τις αρχές του 20ού αιώνα (Γ.Π. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αξός Καππαδοκίας*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 63).

Σκαρίφημα της Αεού Καππαδοκίας (Γ.Π. Μαυροχαλυβίδης, *Η Αεός Καππαδοκίας*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 9).

Η εκκλησία της Αγίας Μακρίνας στην Αξό Καππαδοκίας, Μάιος 2005 (Αρχείο Κολιαδήμου Αγνής).

χειά είναι αποκαλυπτικά της μετεξέλιξης του χωριού από έναν μικρό οικισμό στις αρχές του 19ου αιώνα σε ένα από τα μεγαλύτερα χωριά της περιοχής έναν αιώνα αργότερα.

Στοιχείο, επίσης, που καταδεικνύει τη βελτίωση των συνθηκών ζωής είναι η ενασχόληση των κατοίκων του χωριού με το εμπόριο, προοδευτικά, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Οι περισσότεροι Αξενοί έπαψαν να ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία, που τους καταδίκασε στη φτώχεια και την εξαθλίωση, καθώς η περιοχή στην οποία κατοικούσαν ήταν άνυδρη,¹³⁰² και άρχισαν παράλληλα να αναπτύσσουν ποικίλες εμπορικές δραστηριότητες. Βέβαια, από τις αρχές τουλάχιστον του 19ου αιώνα, οι Αξενοί ήταν ονομαστοί μαγγανατζήδες στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας, χειριζόνταν δηλαδή ένα πρωτόγονο εργοστάσιο παραγωγής

σπορελαίου, το μάγγανο, που ανήκε συνήθως στον Τούρκο μπέη των χωριών, στα οποία εργάζονταν. Μετά όμως τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ άρχισε να μειώνεται ο φόβος και η ανασφάλεια, πολλοί μάγγανοι στα χωριά της ευρύτερης περιοχής της Καππαδοκίας νοικιάστηκαν ή πέρασαν στην ιδιοκτησία Αξενών.¹³⁰³ Παράλληλα, πολλοί άρχισαν να διατηρούν εμπορικά, συνήθως ψιλικατζιδικά, εκτός Αξού, ενώ άλλοι εργάζονταν ως γυρολόγοι, μεταπράτες και αγωγιάτες.¹³⁰⁴ Επίσης, στην Αξό αναπτύχθηκε και βιοτεχνία αγγείων, τα οποία κατασκευάζονταν αποκλειστικά από γυναίκες σε διάφορα σχήματα για τοπική χρήση, ενώ διοχετεύονταν και στην ευρύτερη περιοχή.¹³⁰⁵ Ιδιαίτερα τα ταντούρια, που χρησιμοποιούνταν ως φούρνος και σόμπα και τα λονοειδή, που διατηρούσαν δροσερό το νερό το καλοκαίρι, είχαν τη μεγαλύτερη ζήτηση.¹³⁰⁶ Τα στοιχεία που διαθέτουμε μαρτυρούν με σαφήνεια την αλλαγή των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των Αξενών, καθώς το 1924 μόνο 4-5 μεγαλοτσιφλικάδες και άλλες 100-200 οικογένειες ασχολούνταν αποκλειστικά με τη γεωργία.¹³⁰⁷ Χάρη στην ανάπτυξη των συναλλαγών παρατηρείται και σημαντική βελτίωση στις σχέσεις με τους Τούρκους, ιδιαίτερα των γειτονικών χωριών και των οικισμών ή πόλεων στις οποίες δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά οι Αξενοί.¹³⁰⁸

1302. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 73. Πρβλ. Μαρία Ασβέστη, *Επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων της Καππαδοκίας*, Αθήνα 1980, σ. 109.

1303. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 80-81 και 117-132. Πρβλ. Ασβέστη, *ό.π.*, σσ. 110, 191-192. Για τη διαδικασία παραγωγής του λινόλαδου στην Καππαδοκία, βλ. Ι. Ι. Κεσίσογλου, «Το λινόλαδο. Η διαδικασία παραγωγής του στην Καππαδοκία», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1 (1977), σσ. 289-297.

1304. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 85. Πρβλ. μαρτυρίες Δανιήλ Σαββίδη και Πρόδρομου Ξενίδη (Γεννήθηκαν στην Αξό Καππαδοκίας το 1912 και το 1863, αντίστοιχα. Ήταν κάτοικοι Αξού Γιαννιτσών), *Α.Κ.Μ.Σ.*, Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β', Κεφ. Στ': Οικονομία. Πρβλ. μαρτυρία Πρόδρομου Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ Δήμος Καλαμαριάς* (ΜΑ 161)/16.8.1996 (Γεννήθηκε το 1912 στην Αξό της Καππαδοκίας και εγκαταστάθηκε στη Μουσθένη Καβάλας. Ήταν γεωργός).

1305. Για τη βιοτεχνία των πήλινων της Αξού, βλ. Dawkins, *Modern Greek*, σσ. 22-23. Πρβλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 107-114, όπου και σχήματα αγγείων.

1306. Τα ταντούρια, που ήταν περσικής προέλευσης, είχαν ευρεία ζήτηση στην περιοχή. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, τόμ. 1, σσ. 114 και 251-256. Πρβλ. Ασβέστη, *ό.π.*, σσ. 109-110. Οι Μιστιώτες αγόραζαν λονιά και σταμνιά από την Αξό με ανταλλαγή, βλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σ. 77.

1307. Βλ. μαρτυρία Δ. Σαββίδη, *Α.Κ.Μ.Σ.*, Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, Μέρος Β': Οικονομία. Πρβλ. μαρτυρία Πρ. Αρνάκη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 176).

1308. Βλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α 1, Πρόδρομου Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α4/1.7.2004 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτσών το 1938 από γονείς Αξενούς. Η γυναίκα του κατάγεται από τα Φάρασα. Ιδιοκτήτης τριαξονικών φορτηγών. Κάτοικος Γιαννιτσών. Το 1970 είχε οργανώσει ταξίδι στην Καππαδοκία, στο οποίο συμμετείχαν 30 Αξενοί πρώτης γενιάς από την Αξό Γιαννιτσών και από την Κρήτη) και Αντώνη Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α3/1.7.2004 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτσών το 1948, στην οποία και κατοικεί. Και οι δύο γονείς ήταν Αξενοί. Παντρεμένος με Πόντια). Οι γονείς τους, που ήταν αδέρφια, γνώριζαν και οι δυο

Προσφυγική κατοικία της D.H.T.G. στην Αξό Γιαννιτσών, Απρίλιος 2005 (Αρχειό Κολιαδήμου Αγνής).

Χαρακτηριστικό των κατοίκων της Αξού ήταν ότι η πλειοψηφία των εμπορευόμενων δεν εγκαταστάθηκε μόνιμα εκτός Αξού, όπως συνέβαινε στα περισσότερα καππαδοκικά χωριά. Οι περισσότεροι επέστρεφαν κάθε χρόνο, από τον Δεκέμβριο έως το Πάσχα, στην Αξό. Βέβαια, δεν ήταν λίγοι οι Αξενοί που μετανάστευσαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Σαμψούντα, τη Μερσίνα, την Άγκυρα, το Άκσεραϊ, τη Σμύρνη, τη Νίγδη, το Καραμάν, τα Άδανα, το Έρεγλι¹³⁰⁹ και σε υπερπόντιες χώρες.¹³¹⁰ Εκτός Αξού διέμεναν και όσοι διατηρούσαν εμπορικά στα γύρω χωριά. Η μεγαλύτερη παροικία Αξενών εντοπίζεται στο Ικόνιο, στο οποίο εγκαταστάθηκαν, από τα τέλη του 19ου αιώνα, 70 οικογένειες Αξενών εμπόρων.¹³¹¹ Επίσης, η πείνα του 1874 ώθησε 30-40 οικογένειες να ιδρύσουν το Μπέι-κιοϊ (Beyköy), τ' Αξενού το χωριό, όπως το έλεγαν, κοντά στο Έρε-

γλι.¹³¹² Παρόλα αυτά, η ενδογαμία διατηρήθηκε ως κοινωνικό χαρακτηριστικό των Αξενών, που επέστρεφαν στο χωριό για να αναζητήσουν σύζυγο· κατ' επέκταση, διατηρήθηκαν και οι στερεότυπες αντιλήψεις για τη ζωή και τη θέση της γυναίκας.

Η σταδιακή βελτίωση των συνθηκών ζωής στο χωριό κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αντανάκλαται και στις τέσσερις προσπάθειες των Αξενών για κοινοτική οργάνωση. Οι προσπάθειες αυτές καταγράφονται στους 5 κώδικες της Αξού, μεταφράσεις των οποίων βρίσκονται σήμερα στα Αρχεία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Κ.Μ.Σ.) και χρονολογούνται από το 1895 έως το 1920.

Ως τότε οργανωμένη κοινότητα στην Αξό δεν υπήρχε, παρά την επικύρωση, το 1862, από το οθωμανικό κράτος των Εθνικών Κανονισμών των Πατριαρχείων, που κατοχύρωναν το δικαίωμα των μιλλέτ¹³¹³ να διαθέτουν κοινοτική οργάνωση υπό την εποπτεία των εκκλησιαστικών τους αρχών.¹³¹⁴ Στην Αξό, μέχρι το 1895, χρέη κοινοτικών αρχόντων εκτελούσαν οι 3 μουχτάρηδες, ένας ανά μαχαλά, που αποτελούσαν όργανα της διοικητικής ιεραρχίας του οθωμανικού κράτους. Στα καθήκοντά τους συμπεριλαμβάνονταν η είσπραξη των φόρων, η στρατολόγηση των ενοριτών, η δήλωση των αγοριών στο δημοτολόγιο της Νίγδης

τουρκικά, αφού δούλευαν εκτός χωριού με Τούρκους.

1309. Βλ. μαρτυρίες Πρ. Ξενίδη και Ισαάκ Ξενίδη (Γεννήθηκε το 1904 στην Αξό Καππαδοκίας. Ήταν παντρεμένος με Αξενή και κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών»/18.4.1954, που έζησαν στην Πόλη και το Ικόνιο αντίστοιχα. Ο πατέρας του Πρ. Σαββίδη πέθανε χαμάλης στη Μερσίνα. Ο πατέρας του Γρηγόρη Χοτζαμανίδη (Γεννήθηκε στην Αξό Καππαδοκίας το 1878. Ήταν έμπορος στο Μερκέζ. Στην Ελλάδα γεωργός και κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) ήταν έμπορος στην Άγκυρα. Ο πατέρας του Ανέστη Διονυσιάδη (Γεννήθηκε το 1900 στο Άκσεραϊ της Καππαδοκίας από γονείς Αξενούς. Ήταν κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) είχε εμπορικό στο Άκσεραϊ. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207: «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών».

1310. Ο Τριαντάφυλλος Τριανταφυλλίδης (Γεννήθηκε το 1889 στην Αξό της Καππαδοκίας. Ήταν παντρεμένος με Αξενή και κάτοικος Αξού Γιαννιτσών) έζησε στην Αμερική. Α.Κ.Μ.Σ., Φάκελος Αξό, ΚΠ 207, «Βιογραφικά σημειώματα πληροφορητών». Ο θείος του Ι. Νεοκοσμίδη, που ήταν εγκατεστημένος με την οικογένειά του στο Ικόνιο, έφυγε για το Περού, βλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α1. Για την μεταναστευτική τάση των Καππαδοκών και τις συνέπειές της, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σσ. 236-338.

1311. Κατάλογο με τις οικογένειες των Αξενών που είχαν εγκατασταθεί στο Ικόνιο, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 90-92.

1312. Για την ίδρυση του Μπέι-κιοϊ, βλ. μαρτυρία Μαγδαληνής Χατζήμπαλη στου Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 348-349. Το χωριό αυτό είχε, το 1924, 22 οικογένειες (110 άτομα), βλ. Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, εισαγωγή-εποπτεία Πασχάλη Κιτρομηλίδη, επιμέλεια Γιάννη Μουρέλου, Αθήνα 1982, τόμ. 2, σ. 206.

1313. Για τον όρο μιλλέτ, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σσ. 24-26 και 46, υποσφ. 16 και 17.

1314. Για τα προνόμια του Πατριαρχή, βλ. Χ. Πατρινέλη, «Η οργάνωση του γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *ΙΕΕ*, 10 (1974), σσ. 93-94. Για την κοινοτική οργάνωση και τους Κανονισμούς, βλ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σσ. 325-331.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Απόσπασμα από τον Πίνακα Διανομών του Αγροκτήματος Χρυσή Αλμωπίας (Δ.Γ.Ε).

Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής του Αγροκτήματος Χρυσή Αλμωπίας έτους 1927 / αναμόρφωση 1966 (Δ.Γ.Ε.).

και η διευθέτηση κοινωνικών, κληρονομικών και κτηματικών διαφορών.¹³¹⁵ Μαζί με αυτούς, τις κοινοτικές αρχές αποτελούσαν οι 3 ιερείς, ένας ανά ενορία, οι οποίοι συνήθως ήταν αγράμματοι, και μία τριμελής εκκλησιαστική επιτροπή που αναλάμβανε τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Αυτή ήταν και η μόνη περιουσία που διέθετε η κοινότητα.¹³¹⁶

Η πρώτη προσπάθεια κοινοτικής οργάνωσης οφείλεται σε ξενιτεμένους Αξενούς, που απέκτησαν οικονομική ευρωστία χάρη στις εμπορικές τους δραστηριότητες και αποφάσισαν να εγκατασταθούν στο χωριό τους και να αναβαθμίσουν το επίπεδο ζωής. Τα άτομα αυτά πρωτοστάτησαν στην ίδρυση της «Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Αξού» στα 1895, το καταστατικό της οποίας όριζε εξαμελές διοικητικό και εκτελεστικό συμβούλιο. Στον κανονισμό της Αδελφότητας προβλεπόταν η εκλογή δεκαμελούς «Εφορείας» με διετή θητεία και διευκρινίζονταν τα καθήκοντα των μελών της. Επίσης, οριζόταν εξαμελής «Τημογεροντία» (Δημογεροντία), για να εποπτεύει τα σχολεία και τους δασκάλους.¹³¹⁷

Το 1898 νέα πρωτοβουλία των κατοίκων του χωριού απέφερε την ανέγερση κοινοτικού χανιού, το οποίο χτίστηκε από το 1899 έως το 1901.¹³¹⁸ Στις προσπάθειες για αναβάθμιση των κοινοτικών θεσμών συγκαταλέγεται, το 1912, και η εκλογή δωδεκαμελούς επιτροπής με την ονομασία «Εφοροεπιτροπή και Εφορεί-

1315. Για τα καθήκοντα των μουχτάρηδων, βλ. Ελένης Σ. Καρατζά, *Καππαδοκία. Ο τελευταίος ελληνισμός της περιφέρειας Ακσεραί- Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, σσ. 207-209. Πρβλ. Κωστάκη, *Το Μιστί*, σσ. 400-404. Ειδικότερα για την Αξό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σσ. 140-145.

1316. Η περιουσία ήταν στην πραγματικότητα εκκλησιαστική με μοναδικούς διαχειριστές τους επιτρόπους της εκκλησίας της Αγίας Μακρίνας, που δεν ελέγχονταν από κανέναν. Για το μέγεθος της περιουσίας, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 146-147.

1317. Για τους συλλόγους της Καππαδοκίας, βλ. Κ. Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μ. Ασία. Σύλλογοι Πόντου και Καππαδοκίας», *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 6 (1986-87), σσ. 355-388. Για τη σύσταση της Αδελφότητας Αξού, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Κώδικας Αξού*, αρ. 356, σ. 1. Το πρακτικό και ο κανονισμός της Αδελφότητας έχουν μεταφραστεί από τα καραμανλίδικα από τον Μαυροχαλυβίδη για το Κ.Μ.Σ. και αναδημοσιεύονται στον ίδιο, *ό.π.*, σσ. 149-155.

1318. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., *Κώδικας Αξού* αρ. 355, σσ. 9, 203-211, 215, 219-220, 362, 364-365, 367, 373, 376-377, όπου αναφέρεται ο ορισμός διαχειριστή (του Χατζή, γιου του Χατζή Πέτρου) καθώς και λεπτομερής κατάλογος των υλικών που απαιτήθηκαν και των ποσών που δαπανήθηκαν για την ανέγερση του χανιού.

Προσφυγικές κατοικίες της D.H.T.G. στον κεντρικό δρόμο της Αξού Γιαννιτσών, Απρίλιος 2005 (Αρχείο Κολιαδήμου Αγνής).

α».¹³¹⁹ Η «Εφορεία» όρισε 3 Εκκλησιαστικούς Επιτρόπους. Ήταν η πρώτη φορά, αν και για σύντομο χρονικό διάστημα (από τις 25.12.1912 έως τις 12.5.1913), που αναφέρεται απολογισμός για τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η λειτουργία, όμως, της «Εφορείας» διακόπηκε, πιθανότατα, λόγω της έκρηξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η σημαντικότερη πρωτοβουλία για κοινοτική οργάνωση οφείλεται στον δάσκαλο Γεώργιο Μαυροχαλυβίδη¹³²⁰ και διήρκεσε από το 1920 μέχρι το 1922. Με πρότασή του συγκροτήθηκε κοινοτική επιτροπή, η «Εφοροεπιτροπή», συντάχθηκε εσωτερικός κανονισμός της κοινότητας, ορίσθηκε κοινοτικός ταμίας, εκπαιδευτική και εκκλησιαστική επιτροπή, ενώ ο ίδιος εκλέχθηκε πρόεδρος των σωματείων της κοινότητας.¹³²¹ Η διευθέτηση της κοινοτικής περιουσίας, οι δημοπρασίες για εξα-

σφάλιση εσόδων,¹³²² ο έλεγχος όσων χρημάτισαν παλαιότερα Εκκλησιαστικοί Επίτροποι,¹³²³ ο καθορισμός των εισφορών για τις εκκλησιαστικές τελετές¹³²⁴ ήταν θέματα που απασχόλησαν τις συνεδριάσεις των κοινοτικών οργάνων.

Αξιοσημείωτο είναι ότι καμιά από τις προσπάθειες αυτές δεν είχε διάρκεια. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην Αξό δε συγκροτήθηκε ποτέ μία τάξη που να διαθέτει το μορφωτικό υπόβαθρο, την κοινωνική συνείδηση αλλά και την οικονομική ευρωστία για να στηρίξει τη λειτουργία κοινοτικών θεσμών. Ανασταλτικός παράγων ήταν και το γεγονός ότι οι Αξενοί δε δημιούργησαν ποτέ μια ισχυρή και εύρωστη οικονομικά παροικία που να μεριμνά για την κοινότητα, όπως συνέβη σε άλλους οικισμούς της Καππαδοκίας, το Νέβσεχιρ, το Γκέλβερι, το Προκόπι.¹³²⁵ Η μόνη ενέργεια που έγινε από την παροικία των Αξενών του Ικονίου, με πρωτοβουλία του δασκάλου Γ. Μαυροχαλυβίδη, ήταν η συγκέντρωση χρημάτων με τα οποία ανεγέρθηκε το σχολείο στην Αξό το 1909.¹³²⁶ Μέχρι τότε υπήρχε μόνο οικιακό σχολείο, με πρόγραμμα που βασιζόταν στην αποστήθιση της Φυλλάδας, δηλαδή του Αλφαβηταρίου και των θρησκευτικών κειμένων, της Οκταήχου, του Ψαλτηρίου και της Καινής Διαθήκης.¹³²⁷ Το σχολείο, όμως, παρά την ύπαρξη κτιρίου, λειτούργησε πλημμελώς έως το 1920· τότε μόνο οργανώθηκε πεντατάξιο δημοτικό και νηπιαγωγείο με

1319. Για το πρακτικό της συγκροτήσής της, βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού αρ. 354, σ. 45.

1320. Ο Μαυροχαλυβίδης το 1920 είχε τεθεί σε αναγκαστικό περιορισμό στην ιδιαίτερη πατρίδα του από τους Κεμαλικούς, για προπαγάνδα υπέρ της ελληνικής κυβέρνησης, βλ. Ορέστη, Προδρόμου και Ανθούλας Γ. Μαυροχαλυβίδη, «Σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Γεωργίου Π. Μαυροχαλυβίδη», Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξό*, σσ. 416-417.

1321. Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 493-510.

1322. Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Δεύτερα Γενική Συνέλευσις (5 Ιουλίου 1920), Τρίτη Γενική Συνέλευσις (12 Ιουλίου 1920), Πέμπτη Γενική Συνέλευσις (19 Ιουλίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 496, 497 και 499, αντίστοιχα.

1323. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Κώδικας Αξού (χωρίς αριθμό), Πρόχειροι λογαριασμοί των Επιτρόπων Αθανασίου Σιδηροπούλου, Βασιλείου Δουμάνογλου, Κωστή Καδέογλου με καθαρό υπόλοιπο 11.559 γρόσια και 20 παράδες (1919), σ. 31. Βλ. και Κώδικα Αξού αρ. 82, Πέμπτη Γενική Συνέλευσις (19 Ιουλίου 1920) και Έβδομη Ειδική Συνεδρίασις της Εφοροεπιτροπής (15 Νοεμβρίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 500 και 506, αντίστοιχα.

1324. Βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Τετάρτη Γενική Συνέλευσις (15 Ιουλίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 498.

1325. Βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σσ. 368-373.

1326. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 156.

1327. Λεπτομέρειες για τις πρωτόγονες συνθήκες εκπαίδευσης στην Αξό, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 163-169. Για τον τρόπο διδασκαλίας στα «οικιακά» σχολεία της Καππαδοκίας και, γενικότερα, για τα ατελέσφορα εκπαιδευτικά προγράμματα, βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σσ. 219-222. Πρβλ. και Κωστάκη, *Το Μιστί*, σσ. 170-181.

Δίχωρη κατοικία της D.H.T.G. στην Αξό Γιαννιτών, Απρίλιος 2005 (Αρχείο Κολιαδήμου Αγνής).

πλήρες προσωπικό, που λειτούργησε όμως μόλις για 2 σχολικά έτη (1920-21 και 1921-22).¹³²⁸ Για τον λόγο αυτό οι περισσότεροι Αξενοί, όταν ήρθαν στην Ελλάδα, δε γνώριζαν γράμματα.

Οι Αξενοί, όπως και οι υπόλοιποι κάτοικοι της Καππαδοκίας, ανταλλάχθηκαν με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών που υπογράφηκε στη Λωζάνη στις 30.1.1923.¹³²⁹ Για την οργάνωση της ανταλλαγής και την εκκαθάριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξιμών συστήθηκε η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών (Μ.Ε.Α.Π.) στις 23 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, ενώ συγκροτήθηκαν και Υποεπιτροπές.¹³³⁰ Η Αξός, όπως και όλη η Καππαδοκία, ανήκε στη δικαιοδοσία της 12^{ης} Μ.Υ.Ε.Α.Π. με έδρα τη Νίγη. Πρόεδρος της ήταν ο Δανός Σλίμπεν (W. Sliben) και μέλη ο Έλληνας Ξενοφώντας Μανδα-

λάκης και ο Τούρκος Αμπτουραχμάν Μπέης (Abdurahman Bey).¹³³¹

Παρά τις συστάσεις της Υποεπιτροπής αυτής στις ελληνικές κοινότητες της Καππαδοκίας να εκλέξουν τοπικές επιτροπές για να καταγράψουν τις περιουσίες και να οργανώσουν την εκκένωση των οικισμών,¹³³² η εγκατάλειψη της Αξό ήταν άτακτη. Η έλλειψη κοινοτικής οργάνωσης και η προκλητική συμπεριφορά των μουσουλμάνων προσφύγων, οι οποίοι άρχισαν να καταφθάνουν στο χωριό από τον Μάρτιο του 1924, συνέβαλε ώστε να υπερισχύσει το ατομικό έναντι του συλλογικού συμφέροντος. Μια αρχική προσπάθεια, που έγινε από τους μουχτάρηδες για καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων, έμεινε ανολοκλήρωτη. Η πίεση που δέχονταν από τους νεοαφιχθέντες μουσουλμάνους με τη μορφή κλοπών και επιθέσεων ώθησε τους ευπορότερους Αξενούς, περίπου 100-200 οικογένειες, που μπορούσαν να αυτοσυντηρηθούν, να μετακινηθούν στη Νίγη ήδη από τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο· η πλειοψηφία των κατοίκων εγκατέλειψε το χωριό το Μάιο και τον Ιούνιο. Από τη Νίγη με έξοδα της Υποεπιτροπής, που κατέγραψε και τις περιουσίες τους, οι Αξενοί, από το Μάιο του 1924, άρχισαν να μεταφέρονται στη Μερσίνα, πάλι κατά ομάδες. Οι συνθήκες και στη Μερσίνα ήταν δύσκολες. Εκτός από τον συνωστισμό που επικρατούσε εκεί, οι πρόσφυγες μαστίζονταν από ασθένειες, ενώ παραπονούνταν και για την έλλειψη οργάνωσης. Τραγικές ήταν και οι συνθήκες στα καράβια με τα οποία μετακινήθηκαν, όπως και στα λοιμοκαθαστήρια του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, που ήταν οι πρώτοι σταθμοί των προσφύγων στην Ελλάδα.¹³³³

1328. Στοιχεία για τις ανάγκες του σχολείου, τον διορισμό των δασκάλων και τη μισθοδοσία τους, βλ. Κώδικα Αξού αρ. 82, Γενική Συγκέντρωση (28 Ιουνίου 1920), Γενική Συνέλευσις (26 Ιουλίου 1920), Δεύτερα συνεδρία των Σωματείων (24 Σεπτεμβρίου 1920), Τετάρτη Έκτακτη Συνεδρίασις της Εφοροεπιτροπής (8 Οκτωβρίου 1920), Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 494, 501, 503-504 και 505, αντίστοιχα.

1329. Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (υπογραφείσα εν Λωζάνη τη 30 Ιανουαρίου 1923)*, Αθήνα 1923.

1330. Βλ. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη 1932, σσ. 354-356 και 370-371.

1331. Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 α'.

1332. Βλ. Καρατζά, *Καππαδοκία*, σ. 308· Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ια', έγγραφο 13 και 133 ιβ', έγγραφο 1. Πρβλ. Μαξίμου Χαρακοπούλου, *Ρωμιοί της Καππαδοκίας*, Αθήνα 2003, σσ. 108-110. Για τις υποχρεώσεις των τοπικών επιτροπών, βλ. μαρτυρία Σεραφείμ Ρίζου από τη Σινασσό στο Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, Μαρτυρίες*, σσ. 295-299.

1333. Βλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α1, Ιορδάνη Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ2/1.7.2003 και 7.9.2003 (Γεννήθηκε στην Αξό Καππαδοκίας το 1919. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας. Αρχικά γεωργός, αργότερα είχε τυροκομείο και υλικά οικοδομών. Ήταν κάτοικος Πειραιά), Δ. Μισαηλίδη και Δ. Σαββίδη, Κ.Μ.Σ., *Η Έξοδος, ό.π.*, σσ. 210-212 και 208-209, αντίστοιχα. Πρβλ. Α.Κ.Μ.Σ., Μηνά Ιακωβίδη, *Χειρόγραφο αρ. 83 α α, 404*, σ. 16. Για τις συνθήκες και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι ανταλλάξιμοι Καππαδόκες, βλ. έγγραφα στο Α.Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Μανδαλάκη*, 133 ζ', η', ια', ιβ'. Πρβλ. Ladas, *ό.π.*, σσ. 421-431, 499.

Οι Αξενοί μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα με διαφορετικές αποστολές, από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβριο του 1924, γι' αυτό και η διασπορά τους είναι πολύ μεγάλη. Ταυτόχρονα, παρουσίαζαν και έντονη κινητικότητα είτε γιατί μετακινούνταν με στόχο να συναντήσουν συγγενείς ή μέλη της οικογένειάς τους είτε για να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Οι πρώτες αποστολές Αξενών αποβιβάστηκαν στην Κέρκυρα και στα λιμάνια της Ηπείρου. Καθώς, όμως, οι μουσουλμάνοι της Ηπείρου κρίθηκαν μη ανταλλάξιμοι,¹³³⁴ οι περισσότερες οικογένειες μετακινήθηκαν και διασκορπίστηκαν σε 19 χωριά της επαρχίας Μονοφασίου Ηρακλείου Κρήτης, ενώ λίγοι παρέμειναν στην Ήπειρο, ιδίως στην περιοχή των Ιωαννίνων και της Κόνιτσας.¹³³⁵

Πολλές οικογένειες Αξενών αποβιβάστηκαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης· από εκεί μεγάλες ομάδες μεταφέρθηκαν με άλλα πλοία στην Καβάλα και την Αλεξανδρούπολη. Περίπου 250 οικογένειες διασκορπίστηκαν στους Νομούς Δράμας και Καβάλας, ενώ 70 εγκαταστάθηκαν στον Άβαντα Αλεξανδρούπολης. Από τις 50 οικογένειες Αξενών που εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα, 30 στην Αθήνα και 18 στη Θεσσαλονίκη, οι περισσότερες κατοικούσαν σε αστικά κέντρα και στην Καππαδοκία, ιδίως στο Ικόνιο και το Καραμάν. Στα χωριά του Νομού Πέλλας εγκαταστάθηκαν περίπου 300 οικογένειες Αξενών.¹³³⁶ Από τον νομό αυτό, ως πεδίο μελέτης, επιλέχθηκαν δύο οικισμοί, η Αξός Γιαννιτσών και η Χρυσή Αλμωπίας.

Η Αξός Γιαννιτσών επιλέχθηκε γιατί αποτελεί νέο αμιγώς προσφυγικό συνοικισμό, που ιδρύθηκε από μια ομάδα 200 περίπου οικογενειών Αξενών και από 80-100 οικογένειες από την Τρεχό, χωριό γειτονικό τους στην Καππαδοκία.¹³³⁷ Το νέο αυτό χωριό χτίστηκε σε τουρκικό τσιφλίκι κοντά στον σλαβόφωνο οικισμό Εσκιτζέ, ο οποίος, πιθανότατα, προϋπήρχε της κατάκτησης της περιοχής από τους Τούρκους του Γαζή Εβρενός (1385).¹³³⁸ Στον οικισμό αυτόν, που απείχε 7 χιλιόμετρα από τα Γιαννιτσά, είχαν εγκατασταθεί, πριν την έλευση των Αξενών, 60 οικογένειες προσφύγων από τον Πόντο.¹³³⁹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, στους δύο οικισμούς καταγράφηκαν συνολικά 904 άτομα,¹³⁴⁰ από τα οποία μια μικρή μόνο ομάδα ήταν σλαβόφωνοι.¹³⁴¹ Πράγματι, τα απογραφικά στοιχεία καταδεικνύουν ότι οι παλιοί κάτοικοι του Εσκιτζέ

1334. Για τις ενέργειες που έγιναν, ώστε να μην ανταλλάγουν οι Μουσουλμάνοι, βλ. Ladas, *ό.π.*, σσ. 384-390.

1335. Βλ. Α.Κ.Μ.Σ., Μηνά Ιακωβίδη, *Χειρόγραφο αρ. 83 α/α, 404*, σ. 18. Πρβλ. μαρτυρίες Δ. Μισαηλίδη, Α.Κ.Μ.Σ., Η Έξοδος, Αξός, ΚΠ 26α, Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α1, Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α6, Κασσιανής Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5/2.7.2003 και 21.10.2004 (Γεννήθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας το 1955 από πατέρα Καυκάσιο και μητέρα Αξενή. Υπάλληλος της Νομαρχίας Έδεσσας. Κάτοικος Έδεσσας). Τα χωριά της Κρήτης, στα οποία εγκαταστάθηκαν Αξενοί, είναι σήμερα 14, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *Η Αξός*, σ. 393. Πρβλ. μαρτυρία Κ. Κόρσαββα, ΠΑΑΚ Α6.

1336. Λεπτομέρειες για την εγκατάσταση των Αξενών, βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σσ. 398-403. Για την εγκατάσταση στους Νομούς Δράμας, Καβάλας και τη Θεσσαλονίκη, βλ. και μαρτυρίες Σιμετούλας Χατζηαντωνίου, ΠΑΑΚ Α5/18.11.2004 (Γεννήθηκε το 1930 στη Θεσσαλονίκη από γονείς Αξενούς. Η μητέρα της προερχόταν από οικογένεια εύπορων Αξενών εγκατεστημένων στο Ικόνιο. Παντρεύτηκε Αξενό. Νοικοκυρά. Κάτοικος Θεσσαλονίκης), Πρ. Σαββαΐδη, *ΙΑΠΕ* (ΜΑ 161). Για την εγκατάσταση στον Άβαντα, βλ. και μαρτυρίες Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ2 και της συζύγου του Ταμάμας Παπαδοπούλου, ΠΑΑΚ Χ3/7.9.2003 (Γεννήθηκε στο καράβι για την Ελλάδα, το 1924. Η οικογένειά της εγκαταστάθηκε στον Άβαντα Αλεξανδρούπολης). Για την εγκατάσταση στα χωριά του Νομού Πέλλας, βλ. και μαρτυρία Κώστα Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ6/23.2.2005 (Γεννήθηκε το 1925 στη Χρυσή Αλμωπίας από γονείς Καυκάσιους. Κάτοικος Χρυσής Αλμωπίας. Γεωργός).

1337. Βλ. Μαυροχαλυβίδη, *ό.π.*, σ. 398. Πρβλ. Α.Κ.Μ.Σ., Μακεδονία Α-Γ, Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων, Σ.Ε. 44, Περιφέρεια Γιαννιτσών, *Νέο Παλαιό ή Αξός*.

1338. Βλ. Βασίλη Δημητριάδη, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 62-64 και 233. Για τον Εβρενός, βλ. Απόστολου Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 38-40 και 50-51.

1339. Βλ. (Δ. Γ. Γ.), «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάστασις διανομής αγροκτήματος Παλαιό Γιαννιτσών* (1930). Πρβλ. μαρτυρία Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α8.

1340. (Υ. Ε. Ο.), Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16^{ης} Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Αθήνα 1935, σ. 285.

1341. Γενικά για τον αριθμό και τα φρονήματα των σλαβοφώνων της Μακεδονίας και τη διάκρισή τους σε «ελληνόφρονες» και «βουλγαρόφρονες», βλ. Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου, *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1994, τόμ. Α', σσ. 8-20, όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Πρβλ. Ιάκωβου Μιχαηλίδη, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές. Η περίπτωση των σλαβοφώνων», *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (27-29 Μαΐου 1994), Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 409-421, Ελισάβετ Κοντογεώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού ζητήματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σσ. 197-224. Για την καθιέρωση του όρου σλαβόφωνοι το 1925 αντί των όρων βουλγαρίζοντες, βουλγαρόφωνοι, βουλγαρόφιλοι, βλ. Λένας Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1999,

άρχισαν να το εγκαταλείπουν μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα. Ενδεικτικό είναι ότι το 1913 κατοικούσαν στο χωριό 212 άτομα,¹³⁴² το 1920 155¹³⁴³ και το 1922 μόνο 100,¹³⁴⁴ ενώ σύμφωνα με το κτηματολόγιο του 1930, μια ομάδα μόλις 9 οικογενειών ήταν σλαβόφωνοι.¹³⁴⁵ Είναι προφανές ότι η επιτεινόμενη πληθυσμιακή συρρίκνωση συνδέεται με τη μετανάστευση στη Βουλγαρία κατοίκων που είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση.¹³⁴⁶

Έως το 1926 οι δύο οικισμοί διατήρησαν το κοινό όνομα Εσκιτζέ. Τη χρονιά αυτή, στο πλαίσιο του προγράμματος μετονομασίας των οικισμών, τα χωριά πήραν το κοινό όνομα Παλαιό,¹³⁴⁷ ενώ το 1940 ο παλιός οικισμός αναφέρεται ως Παλαιό Παλαιό και ο νέος συνοικισμός ως Νέο Παλαιό.¹³⁴⁸ Με το Διάταγμα της 6.1.1953 (ΦΕΚ 10/1953) οι Πόντιοι κάτοικοι του Παλαιού Παλαιού, που υπερετερούσαν των σλαβοφώνων, κατάφεραν να γίνει αποδεκτή η μετονομασία του χωριού τους σε Ποντοχώρι. Το Νέο Παλαιό μετονομάστηκε σε Αξό με το Βασιλικό Διάταγμα της 18.5.1956 (ΦΕΚ 125/21.5.1956).

Στη Χρυσή, που επί τουρκοκρατίας ήταν ελεύθερο χωριό με κατοίκους σλαβοφώνους, εξισλαμισμένους ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα,¹³⁴⁹ εγκαταστάθηκαν συνολικά 22 οικογένειες Αξενών. Το χωριό, που ως το 1926 ονομαζόταν Σλάτινα,¹³⁵⁰ απέχει 6 χιλιόμετρα από την Αριδαία. Σε αυτό κατοικούσαν το 1913, σύμφωνα με στατιστική της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (Γ.Δ.Μ.), 662 άτομα, από τα οποία 625 αναφέρονται ως Τούρκοι και 37 ως Έλληνες.¹³⁵¹ Ωστόσο, στους φερόμενους ως Έλληνες το πιθανότερο είναι ότι συμπεριλαμβάνονταν 6 οικογένειες Αθιγγάνων και λίγοι ορθόδοξοι σλαβόφωνοι, που, σύμφωνα με τους πληροφορητές, δε διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση. Οι τελευταίοι είχαν ήδη εγκαταλείψει το χωριό το 1915, όταν μετακινήθηκαν σε αυτό 6 οικογένειες ντόπιων σλαβοφώνων με ελληνική εθνική συνείδηση από το γειτονικό ορεινό χωριό Θεοδωράκι και δύο ελληνικές οικογένειες τσιφλικάδων από τη Λιθαριά και την Υδραία.¹³⁵² Από το 1919-20 άρχισαν να εγκαθίστανται στη Χρυσή Πόντιοι από τον Κάυκασο, το 1922 Προυσαλήδες και το 1924, μαζί με τους Αξενούς, Πόντιοι από την Αργυρούπολη.¹³⁵³ Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, μετά την αναχώρηση των μουσουλμάνων, στη Χρυσή κατοικούσαν 575 άτομα, αν και στατιστική της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας (Γ.Δ.Ε.Μ.) της ίδιας χρονιάς αναφέρει ότι μόνο οι πρόσφυ-

σσ. 322-323.

1342. Βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαρίθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915, σ. 15.

1343. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απογραφή πληθυσμού 1920*, Αθήνα 1923, σ. 241.

1344. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας/Γενική Διοίκηση Μακεδονίας/Φάκ. 21/Υποφ. 1: «Αίτηση των κατοίκων της πρώην κοινότητας Βουδρίστης, όπως επανασταθή αυτή» (16 Ιουνίου 1922), σσ. 84-86.

1345. Βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρικά Αγροκτημάτων», *Παλαιό Γιαννιτσών (1930)*.

1346. Από το 1919 έως τον Ιούνιο του 1923 περιορισμένος αριθμός σλαβοφώνων οικογενειών είχε εκφράσει την επιθυμία να μεταναστεύσει, βλ. Ladas, *The Exchange*, σ. 105. Οι περισσότεροι μετανάστευσαν τη διετία 1923-1925, λόγω της πίεσης των προσφύγων και της στάσης της ελληνικής κυβέρνησης. Για τους λόγους της μετανάστευσης των σλαβοφώνων και για τις περιοχές από τις οποίες μετανάστευσαν, βλ. Κοντογεώργη, «Σλαβόφωνοι», σσ. 202-204. Πρβλ. Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις Σλαβοφώνων Πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003, σσ. 69-72. Από την επαρχία Γιαννιτσών αναχώρησαν μεταξύ των ετών 1923-1932 6.670 άτομα, βλ. Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη, *ό.π.*, σσ. 141-144.

1347. Βλ. Δ. της 2.3.1926, ΦΕΚ 97/18.3.1926.

1348. Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός πληθυσμός*, Αθήνα 1950, σ. 314.

1349. Βλ. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 21/Υποφ. 1: «Αναφορά του Υποδιοικητή Ενωτίας προς την Γενικήν Διοίκησιν (Διεύθυνσιν Διοικητικού) Θεσσαλονίκης» (31.12.1921), σ. 37. Πρβλ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία*, σσ. 64-65.

1350. Το χωριό μετονομάστηκε από Σλάτινα σε Χρυσή με το Δ. της 2.3.1926, ΦΕΚ 97/18.3.1926, βλ. Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. 2, Αθήνα 1975, σ. 239.

1351. Βλ. Ι.Α.Μ./Γ.Δ.Μ./Φάκ. 52/Υποφ. 2: «Πίναξ εμφαινών τους εις επαρχίαν Καρατζόβας υπαγομένους δήμους, κοινότητας και τον κατ' εθνότητος πληθυσμόν» (1913), *χ.αφ.*

1352. Βλ. Ανωτάτη Επαρχιακή Περιφέρεια, *3^ο θέσιο Δημοτικό σχολείο Χρυσής*. Πρβλ. μαρτυρίες Δάφνης Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ4/21.10.2004 (Γεννήθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας το 1955 από γονείς ντόπιους. Παντρεύτηκε Πόντιο Αργυρούπολης. Γραμματέας της Κοινότητας Χρυσής και σήμερα του Δήμου Εξαπλατάνου, στον οποίο υπάγεται η Χρυσή. Κάτοικος Έδεσσας) και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5.

1353. Βλ. Κοινοτικά Αρχεία Χρυσής, *Δημοτολόγιο*. Πρβλ. μαρτυρία Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ4. Λεπτομέρειες για την εγκατάσταση των προσφύγων στη Χρυσή, βλ. μαρτυρίες Κώστα Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ6 και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5.

γες ανέρχονταν σε 664 άτομα (159 οικογένειες). Παρά τις αποκλίσεις, το βέβαιο είναι ότι η Χρυσή, μετά την ανταλλαγή, μετατράπηκε από μουσουλμανικό οικισμό σλαβοφώνων σε ελληνικό χωριό.

Οι περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές, όπου βρίσκονται οι δύο οικισμοί, διέφεραν σημαντικά. Η θέση, στην οποία ιδρύθηκε η Αξός, γειτνιάζε με τη λίμνη των Γιαννιτών, που την εποχή εκείνη αποτελούσε έναν εκτεταμένο βάλτο.¹³⁵⁴ Έτσι, πολλοί Αξενοί αποδεκατίστηκαν από την ελονοσία και τις μολυσματικές αρρώστιες, με κυριότερη τον τυφοειδή πυρετό. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι το 1928 η αναλογία ασθενών από ελονοσία στα Γιαννιτά άγγιζε το 64%.¹³⁵⁵ Αντίθετα, η Χρυσή βρίσκεται στο εύφορο υψίπεδο της Αλμωπίας, περιοχή που διαθέτει εξαιρετικό κλίμα.¹³⁵⁶ Εκεί, όμως, προέκυψε ένα άλλο πρόβλημα, ο συνωστισμός, καθώς η περιοχή αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς πρόσφυγες.¹³⁵⁷

Οι Αξενοί, που εγκαταστάθηκαν στους δύο οικισμούς, αντιμετώπισαν τα συνήθη προβλήματα που σχετίζονταν με την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Είναι γνωστό ότι στους αγροτικά αποκατασταθέντες παραχωρούνταν κατοικία, γη και εφόδια για την καλλιέργειά της.¹³⁵⁸ Η Αξός, ως νέος οικισμός, ρυμοτομήθηκε και χωρίστηκε σε οικοπέδα των 600 μέτρων. Επίσης, προβλέφθηκαν και οι στοιχειώδεις κοινόχρηστοι χώροι στο κέντρο του χωριού, για να χτιστούν η εκκλησία, το σχολείο και να διαμορφωθεί η πλατεία.¹³⁵⁹ Οι Αξενοί διέμεναν για έναν περίπου χρόνο σε σκηνές και παράγκες, πριν εγκατασταθούν στα σπίτια που ανέλαβε να κατασκευάσει η γερμανική εταιρεία D.H.T.G.¹³⁶⁰ Στη Χρυσή, όταν έφθασαν οι Αξενοί, τα περισσότερα σπίτια των μουσουλμάνων είχαν καταληφθεί από τις προσφυγικές ομάδες που είχαν εγκατασταθεί νωρίτερα στον οικισμό. Οι περισσότεροι Αξενοί φιλοξενήθηκαν ή έμειναν σε σκηνές, ώσπου να τους παραδοθούν τα νέα τους σπίτια, το χτίσιμο των οποίων είχε αναλάβει μια μικρή τοπική εταιρεία. Και στα δύο χωριά τα οικήματα, αν και αυτόνομα, ήταν μικρά καθώς αποτελούνταν από δύο χώρους. Μάλιστα της Αξού ήταν ημιτελή και κακότεχνα, γεγονός που υποχρέωσε τους κατοίκους να ολοκληρώσουν μόνοι την κατασκευή τους.¹³⁶¹ Τα επόμενα χρόνια άρχισαν να προσθέτουν δωμάτια για να στεγάσουν τις πολυμελείς οικογένειές τους, χώρους αποθήκευσης και στάβλους για τα ζώα τους.¹³⁶²

Ο ασφυκτικά μικρός και κατατετμημένος σε κατηγορίες κλήρος,¹³⁶³ η καθυστέρηση της οριστικής διανομής και τα ελλιπή εφόδια για καλλιέργεια απασχόλησαν τους κατοίκους και των δύο οικισμών. Συγκεκριμένα, στην Αξό ο κλήρος ανερχόταν σε 24 στρέμματα και ήταν κατατετμημένος σε 5 κατηγορίες γαιών, ενώ η οριστική διανομή έγινε μόλις το 1930.¹³⁶⁴ Επίσης, τα χωράφια που κλήθηκαν να καλλιεργήσουν οι

1354. Λεπτομερή στοιχεία για τη λίμνη των Γιαννιτών, βλ. Κωνσταντίνου Αγαμ. Κωνσταντινίδη, *Τα εγγειοβελτιωτικά έργα στην πεδιάδα Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 16-25. Για τα έλη κοντά στην Αξό, βλ. Χαράλαμπου Αναγνωστόπουλου, «Γεωργική περιγραφή περιφέρειας Γιαννιτών», *Γεωργικόν Δελτίον*, 16-18 (1933-1934), σσ. 173-175.

1355. Βλ. Κωνσταντινίδη, *ό.π.*, σ. 59. Πρβλ. Κοινωνία των Εθνών (Κ.τ.Ε.), *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, ελλην. μετάφρ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα 1977 (τιτλ. πρωτ. Societé des Nations, *L'Établissement de réfugiés en Grèce*, Γενεύη 1926), σ. 80.

1356. Βλ. Jacques Ancel, *La Macédoine. Son evolution contemporaine*, Παρίσι 1930, σ. 191. Πρβλ. Νικόλαου Αθ. Σινόπουλου, *Πέλλα. Έδεσσα. Γιαννιτά. Αρδέα*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 123.

1357. Βλ. Ancel, *ό.π.*, σσ. 191-192.

1358. Για την παραχώρηση γης, βλ. Πρωτόκολλο της 29.9.1923 της Κ.τ.Ε., στην Ε.Α.Π., *Συλλογή νόμων, Διαταγμάτων κ.λ.π. αφορώντων την Ε.Α.Π.*, Αθήνα 1926, σ. 4. Για την έκταση των χωραφιών και τα εφόδια βλ. Μ.Ι. Μαυρογορδάτου-Α.Χ. Χαμουδόπουλου, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931, σσ. 27-29.

1359. Βλ. Κτηματολόγιο, Πίνακας Διανομής 1968-71, *Συννοικισμού «Αξού» Γιαννιτών*. Για τη διαμόρφωση των νέων οικισμών, βλ. Αλέκας Καραδήμου-Γερολύμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1997, σ. 98.

1360. Βλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α1 και Λίνας Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α2/1.7.2004 (Γεννήθηκε το 1946 στην Αξό Γιαννιτών από γονείς Αξενοί. Συνταξιούχος δασκάλα).

1361. Γενικά για τη σύμπραξη Ε.Α.Π.-D.H.T.G. και τα προβλήματα που προέκυψαν, βλ. Μιχ. Ι. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σσ. 65-66 και 81. Πρβλ. Κ.τ.Ε., *ό.π.*, σ. 67 και Μαυρογορδάτου-Χαμουδόπουλου, *ό.π.*, σ. 26.

1362. Βλ. μαρτυρίες Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α1, Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α2, Φούλας Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ1/2.7.2003 (Γεννήθηκε στη Χρυσή Αλμωπίας το 1933 από γονείς Αξενοί. Παντρεμένη με Καυκάσιο. Κάτοικος Χρυσής Αλμωπίας. Νοικοκυρά).

1363. Για τους λόγους κατάτμησης των γαιών, βλ. Αρχείο Α.Α. Πάλλη, Φάκ. Β' - Γ': «Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την Ανταλλαγήν των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων», Αθήνα 1929, σ. 20. Λεπτομέρειες για τις κατηγορίες γαιών, βλ. Κ.τ.Ε., *ό.π.*, σσ. 37-38. Πρβλ. Νοταρά, *ό.π.*, σσ. 32-35.

1364. Βλ. Δ.Γ.Γ., «Μητρικά Αγροκτημάτων», *Παλαιό Γιαννιτών (1930)*.

Τουρκική κατοικία στη Χρυσή Αλμωπίας στην οποία εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες, Φεβρουάριος 2005 (Αρχειο Κολιαδήμου Αγνής).

Αξενοί ήταν επί τουρκοκρατίας χέρσα ή χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι, ενώ όσα γειτνιάζαν με τη λίμνη των Γιαννιτσών πλημμύριζαν συχνά.¹³⁶⁵ Στη Χρυσή ο κλήρος ήταν ακόμα μικρότερος και ανερχόταν μόλις σε 17 στρέμματα με την προσωρινή και σε 14½ με την οριστική διανομή που έγινε το 1927, ενώ ήταν κατατετμημένος και σε 3 κατηγορίες γαιών.¹³⁶⁶ Η διανομή, μάλιστα, κρίθηκε άκυρη, καθώς έγινε πρόχειρα με βάση αεροφωτογραφίες, αφήνοντας αδιάθετα πολλά χωράφια. Επίσης, ο ποταμός Μογλένιτσας, που ρέει κοντά στο χωριό, πλημμύριζε συχνά τα παραποτάμια χωράφια.¹³⁶⁷ Και στα δύο χωριά οι συνθήκες ευνοούσαν τις αυθαιρεσίες και τις παράνομες εκχερσώσεις ακαλλιέργητων εκτάσεων.

Εμπόδια προέκυπταν και από τη νοοτροπία των προσφύγων, που ήταν διστακτικοί και καχύποπτοι απέναντι σε νέες καλλιέργειες και προτιμούσαν να καλλιεργήσουν προϊόντα γνωστά τους από την

πατρίδα, όπως το σιτάρι, το κριθάρι, το ρόβι. Έτσι, στην Αξό οι προτάσεις της γεωργικής υπηρεσίας για φύτευση μωρεώνων και σπορά τριφυλλιού, ως καλλιεργειών κατάλληλων για την περιοχή, συνάντησαν σφοδρές αντιδράσεις.¹³⁶⁸ Αλλά και οι περισσότεροι από τους Αξενούς κατοίκους της Χρυσής απέφυγαν να ασχοληθούν με τη σηροτροφία και τον καπνό, επειδή δεν τα καλλιεργούσαν στην παλιά πατρίδα.¹³⁶⁹

Με την κτηνοτροφία δεν ασχολήθηκαν οι Αξενοί παρά μονάχα σε οικιακό επίπεδο, για να καλύψουν τις ανάγκες των οικογενειών τους. Ασχολήθηκαν, όμως, με το εμπόριο, όπως και στην παλιά πατρίδα, εξυπηρετώντας ως γυρολόγοι και μεταπράτες τους οικισμούς στους οποίους κατοικούσαν και τα γειτονικά χωριά. Με την εμπορική δραστηριότητα προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το φάσμα της πείνας, που τους ταλαιπωρούσε τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους.¹³⁷⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το θέμα των αποζημιώσεων, που αποτέλεσε σημείο τριβής μεταξύ των ελληνικών κυβερνήσεων και των προσφύγων. Για να εξυπηρετηθούν οι Αξενοί κάτοικοι του Νομού Πέλλας, είχαν συσταθεί δύο Πρωτοβάθμιες Εκτιμητικές Επιτροπές. Δυστυχώς, δεν εντοπίστηκαν στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) τα αρχεία της Επιτροπής που έδρευε στην Αξό, αλλά μόνο εκείνης που είχε έδρα στην Αριδαία. Με βάση τα αρχεία της Επιτροπής αυτής, που λειτούργησε από τον Αύγουστο του 1925 έως τον Ιούλιο του 1926, διαφαίνεται από τη μια η τάση των Αξενών να δηλώνουν μεγαλύτερα περιουσιακά στοιχεία από αυτά που κατείχαν στην παλιά πατρίδα και από την άλλη η διάθεση της Επιτροπής για σημα-

1365. Βλ. Αναγνωστόπουλου, «ό.π.», σ. 175.

1366. Βλ. Διεύθυνσις Γεωργίας Εδέσσης (Δ.Γ.Σ), «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής Αγροκτήματος «Χρυσή» Αλμωπίας έτους 1927 (αναμόρφωσις έτους 1966/Ν.Δ. 3958/59)*.

1367. Βλ. Ι.Α.Μ/Γ.Δ.Μ./Φάκ. 22/Υποφ. 1: «Έκθεση του Νομάρχη Πέλλας με τις ζημιές που προκλήθηκαν από τις πλημμύρες στις κοινότητες και τα χωριά της περιφέρειάς του», σ. 15. Πρβλ. μαρτυρία Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ6.

1368. Βλ. Αναγνωστοπούλου, «Γεωργική», σσ. 196-199 και 214-215. Πρβλ. μαρτυρία Ι. Νεοκοσμίδη, ΠΑΑΚ Α1.

1369. Βλ. μαρτυρίες Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ6, Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ2.

1370. Βλ. μαρτυρίες Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α2, Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α4, Ι. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ2 και Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5. Για την κατακόρυφη μείωση της παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων και τις επιπτώσεις της στην οικονομία της χώρας και στους νομάδες κτηνοτρόφους, βλ. Κώστα Κωστή, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γεώργιου Θ. Μαυρογορδάτου-Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 1992, σ. 151.

ντικές περικοπές στα οικονομικά αιτήματα των προσφύγων.¹³⁷¹ Τελικά, μετά το 1927, όταν συμφωνήθηκε ως τρόπος αποζημίωσης ο συμψηφισμός των περιουσιών, λίγοι Αξενοί εισέπραξαν πιστωτικά υπόλοιπα με τη μορφή Ομολογιών της Αγροτικής Τράπεζας· οι περισσότεροι βρέθηκαν με χρέη.¹³⁷²

Και στη νέα τους πατρίδα, όπως και στην παλιά, οι Αξενοί διατήρησαν έντονο το θρησκευτικό συναίσθημα, καθώς η Εκκλησία αποτελούσε ψυχικό στήριγμα στην αντιμετώπιση των δυσκολιών. Παρά τη φτώχεια τους, οι κάτοικοι των δύο οικισμών επεδίωξαν να χτίσουν νέες εκκλησίες για τους πολυπληθείς πιστούς.¹³⁷³

Επίσης, οι Αξενοί, μετά την εγκατάστασή τους, άρχισαν να στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Στην Αξό το δημοτικό σχολείο ιδρύθηκε το 1928 με το Διάταγμα 256/15.12.1928 και λειτούργησε σε παράγκα μέχρι το 1939, χρονιά που ολοκληρώθηκε ο πρώτος όροφος του σχολικού κτιρίου.¹³⁷⁴ Στη Χρυσή λειτούργησε ελληνικό σχολείο από το 1920, το οποίο είχε ιδρυθεί με πρωτοβουλία των λίγων ντόπιων που είχαν εγκατασταθεί στο χωριό μετά το 1915.¹³⁷⁵ Βέβαια, η αντίληψη των Αξενών ότι πιο σημαντική ήταν η επαγγελματική δραστηριότητα από τη μόρφωση διατηρήθηκε τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Ενδεικτικό είναι ότι στα τέλη της δεκαετίας του '30 ελάχιστοι ήταν οι μορφωμένοι στην Αξό. Το ίδιο παρατηρείται και στη Χρυσή, παρά το γεγονός ότι εκεί άλλες προσφυγικές ομάδες, ιδίως οι Καυκάσιοι και οι Πόντιοι της Αργυρούπολης, επεδίωκαν να μορφώσουν τα παιδιά τους.¹³⁷⁶

Στις νέες πατρίδες τους οι Αξενοί προσπάθησαν να οργανωθούν και κοινοτικά, για να αντιμετωπίσουν τα επείγοντα προβλήματα των χωριών τους. Η ρυμοτόμηση του οικισμού, η διανομή των οικοπέδων και των προσωρινών κλήρων αποτέλεσε την πρώτη μέριμνα του κοινοτικού συμβουλίου της Αξού.¹³⁷⁷ Επίσης, η υδροδότηση τέθηκε ως προτεραιότητα των κοινοταρχών και των δύο οικισμών αμέσως μετά την εγκατάσταση των προσφύγων.¹³⁷⁸ Όμως, στη Χρυσή οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν στη δεκαετία του '30 για την κατασκευή αρδευτικών καναλιών στα χωράφια τους¹³⁷⁹ και γέφυρας στον ποταμό Μογλένιτσα,¹³⁸⁰ ο οποίος εμπόδιζε την επικοινωνία με την Έδεσσα και πολλά από τα γειτονικά χωριά, δεν ευοδόθηκαν τις επόμενες δεκαετίες.

Επίσης, οι Αξενοί συμμετείχαν σε πιστωτικούς συνεταιρισμούς με στόχο να διευκολυνθούν οικονομικά. Πολλοί κάτοικοι της Αξού ήταν μέλη του Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού που ιδρύθηκε το 1925,¹³⁸¹

1371. Βλ. ΓΑΚ, Δημόσια Αρχεία 20^{ου} αιώνα, Εκτιμητικές Επιτροπές Ανταλλαξίμων Υπουργείου Γεωργίας, Φάκ. 1702, 1703. Λεπτομέρειες για την οργάνωση και το έργο αυτών των Επιτροπών, βλ. Αθανασίου Πρωτονοταρίου, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σσ. 112-113.

1372. Για τους νόμους που εκδόθηκαν, βλ. Νοταρά, *Η αγροτική*, σσ. 112-119 και 157. Για τις αποζημιώσεις και τα χρέη των Αξενών, βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 55/25.10.1931, σ. 4 και αρ. φ. 202/26.8.1934, σ. 1.

1373. Για την εμμονή ίδρυσης εκκλησιών και σχολείων από τους πρόσφυγες, βλ. Α.Ι. Αιγίδη, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934, σ. 180. Για το χτίσιμο της εκκλησίας στην Αξό, βλ. μαρτυρίες Θ. Κουρμπανίδη, ΠΑΑΚ Α10/1.4.2005 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτών, όπου και κατοικεί. Είναι πρόεδρος του Κοινοτικού Συμβουλίου της Αξού), Λ. Θωμαΐδου ΠΑΑΚ Α2, Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α3. Για τη Χρυσή, βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5, Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ4.

1374. (Ε.Π.Γ.) *Εφτά χρόνια εργασίας στην Εκπαιδευτική περιφέρεια Γιαννιτών (1932-33 μέχρι 1937-38)*, Γιαννιτσία 2000, σ. 235. Πρβλ. μαρτυρίες Θ. Κουρμπανίδη, ΠΑΑΚ Α10, Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α2, Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α3.

1375. Πριν την ανταλλαγή, ενθαρρυνόταν η ίδρυση σχολείων σε χωριά όπου πλειοψηφούσαν οι Μουσουλμάνοι για εθνικούς λόγους, βλ. εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 19/15.10.1919, σ. 6. Το σχολείο ιδρύθηκε με το Β.Δ. 63/16.3.1920.

1376. Βλ. μαρτυρίες Θ. Κουρμπανίδη, ΠΑΑΚ Α10, Λ. Θωμαΐδου ΠΑΑΚ Α2, Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α3. Για τη Χρυσή, βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5, Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ4.

1377. Για την Αξό, βλ. μαρτυρία Α. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α3, του οποίου ο πατέρας συμμετείχε στο κοινοτικό συμβούλιο.

1378. Στην Αξό κατασκευάστηκαν πηγάδια, βλ. μαρτυρίες Θ. Κουρμπανίδη, ΠΑΑΚ Α10, Χρήστου Τεμπερικίδη, ΠΑΑΚ Α7/1.4.2005 (Γεννήθηκε στην Αξό Γιαννιτών το 1929 από γονείς Αξενούς. Γραμματέας της Κοινότητας Αξού από το 1951 έως το 1972. Κάτοικος Αξού Γιαννιτών) και Ι. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α8. Πρβλ. Α.Τ.Ε., «Η αποκατάσταση των εκ Μικράς Ασίας και Ανατ. Θράκης προσφύγων και η εις ταύτην συμβολή της αγροτικής τραπέζης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 992 (24.4.1973), σ. 66. Στη Χρυσή κατασκευάστηκαν βρύσες, βλ. μαρτυρίες Κ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ6 και Φ. Γενίτσαρη, ΠΑΑΚ Χ1.

1379. Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 87/12.6.1932, σ. 3.

1380. Βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 116/24.1.1937, σ. 1 και αρ. φ. 118/7.2.1937, σ. 1.

1381. Βλ. ΦΕΚ 106/28.4.1925 (Παράρτημα, τόμος Α'), «Καταστατικό 5893: Εγκρίνομεν το εξ άρθρων 77 υποβληθέν ημίν του γεωργικού πιστωτικού συνεταιρισμού Κάτω Εσκίτζε, Υποδιοικήσεως Γιαννιτών, υπό την επωνυμίαν «Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός Εσκίτζε Συν-Π-Ε».

ενώ οι σπρωτόφοροι της Χρυσής συμμετείχαν στον Σηροτροφικό Συνεταιρισμό Καρατζόβας, με έτος ίδρυσης το 1927.¹³⁸² Πολιτιστικά, όμως, δεν οργανώθηκαν οι Αξενοί σε κανέναν από τους δύο οικισμούς, καθώς δε διέθεταν ούτε την εμπειρία ούτε το ανάλογο μορφωτικό επίπεδο. Ιδιαίτερα οι κάτοικοι της Αξού, καθώς κατοικούσαν σε ένα χωριό στο οποίο πλειοψηφούσαν, δεν αισθάνθηκαν ότι απειλούνταν οι συνήθειες και τα έθιμά τους. Από την πλευρά τους οι Αξενοί της Χρυσής, παρόλο που αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία των κατοίκων του χωριού, δεν επέδειξαν ενδιαφέρον στην προσπάθεια του Μαυροχαλυβίδη για ίδρυση συλλόγου Αξενών της περιοχής.

Ως προς την πολιτική τους ένταξη, οι Αξενοί ήταν, στην πλειοψηφία τους, βενιζελικοί, καθώς θεωρούσαν ότι ο Βενιζέλος με την ανταλλαγή τους έσωσε από τους Τούρκους.¹³⁸³ Πράγματι, πάνω από το 85% των κατοίκων των δύο χωριών ψήφισε το κόμμα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1928.¹³⁸⁴ Η δυσαρέσκειά τους, μετά τη Σύμβαση της Αγκυρας (1930),¹³⁸⁵ καταγράφηκε στις εκλογές του 1932 και του 1933. Στην Αξό το 1932 οι Φιλελεύθεροι αναδείχθηκαν πρώτο κόμμα με ελάχιστη διαφορά από το αριστερό «Αγροτικό Κόμμα».¹³⁸⁶ Στην ίδια εκλογική αναμέτρηση, στη Χρυσή τα 2/3 των ψήφων έλαβε το βενιζελογενές «Αγροτοεργατικό Κόμμα» του Παπαναστασίου,¹³⁸⁷ ενώ το 1933 πολλοί στράφηκαν στο «Λαϊκό Κόμμα».¹³⁸⁸ Στις εκλογές του 1935, από τις οποίες απείχαν οι Φιλελεύθεροι, παρατηρείται επίσης αύξηση των ψήφων που έλαβε το «Λαϊκό Κόμμα» και στα δύο χωριά· στις εκλογές αυτές υψηλό ποσοστό έλαβε, ιδιαίτερα στην Αξό, ο Γιαννιτσιώτης πολιτικός Γκοτζαμάνης,¹³⁸⁹ ενώ στη Χρυσή υψηλό ήταν και το ποσοστό που συγκέντρωσε η Αριστερά. Βέβαια, στην περίπτωση της Χρυσής, δεν είναι εύκολη η καταγραφή της πολιτικής ένταξης μεμονωμένα των Αξενών, καθώς αποτελούσαν μικρή πληθυσμιακή ομάδα. Και στα δύο χωριά, πάντως, στις εκλογές του 1936 η συντριπτική πλειοψηφία ψήφισε ξανά τους Φιλελευθέρους.¹³⁹⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σχέσεις των Αξενών με τους συγχωριανούς τους και τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών. Όσοι εγκαταστάθηκαν στην Αξό, καθώς στον οικισμό τους δεν κατοικούσαν ούτε καν διαφορετικές προσφυγικές ομάδες, διατήρησαν τα χαρακτηριστικά της κλειστής κοινωνίας. Για πολλές δεκαετίες συνέχισαν να μιλούν τη διάλεκτό τους, διατήρησαν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και διατροφής, τη χρήση του ταντουριού για θέρμανση και παρασκευή φαγητού, τους χορούς, την ενδογαμία. Με τους ντόπιους η εχθρότητα και η καχυποψία που αναπτύχθηκαν οφειλόταν τόσο σε οικονομικούς όσο και σε κοινωνικούς και πολιτιστικούς λόγους. Η διεκδίκηση της γης, η διαφορετική καταγωγή και νοοτροπία, η διαφορετική γλώσσα και τα έθιμα απέτρεπαν τη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας μεταξύ τους. Αποστάσεις, όμως, τηρούσαν οι Αξενοί και από τους συγχωριανούς τους στην Αξό Τρεχέτες, όπως και από τους πρόσφυγες κατοίκους των γύρω χωριών.¹³⁹¹ Είναι ενδεικτικό ότι οι Αξενοί κατοικούσαν στη νότια πλευρά

1382. Βλ. ΦΕΚ 267/28.10.1927 (Παράρτημα), Περί εγκρίσεως του εξ άρθρων 72 καταστατικών του εν Καρατζόβη Ν. Πέλλης ιδρυθέντος Γεωργικού Συνεταιρισμού υπό την επωνυμία «Σηροτροφικός Συνεταιρισμός Καρατζόβης Συν.Π.Ε.».

1383. Για τους λόγους, βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1983, σσ. 197-205. Πρβλ. Μαρίας Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 12.

1384. Βλ. Υ.Ε.Ο., Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου του 1928*, Αθήνα 1931, σσ. 18 και 30.

1385. Βλ. Ιφιγένειας Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Αθήνα 1982, σ.σ. 22-31.

1386. Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 103/2.10.1932, σ. 2.

1387. Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 103/2.10.1932, σ. 2.

1388. Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 126/12.3.1933, σ. 2.

1389. Βλ. εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 33/16.6.1935, σ. 1. Για τον Γκοτζαμάνη, βλ. Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη, *Σωτήριος Γκοτζαμάνης: Ο άνθρωπος, ο πολιτικός, ο μύθος*, Θεσσαλονίκη 2001.

1390. Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938, σσ. 329-332.

1391. Βλ. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and his Impact on Greece*, Λονδίνο 2002, (α' έκδοση Χάγη 1962), σ. 209. Πρβλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 193. Πρβλ. Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη, «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: Πρόσφυγες και γηγενείς», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος. Ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 128-129. Βλ. και μαρτυρίες Απόστολου Τσολάκη, ΠΑΑΚ Α12/1.4.2005 (Διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Αξού), Λ. Θωμαΐδου, ΠΑΑΚ Α2, Πρ. Θωμαΐδη, ΠΑΑΚ Α4.

του χωριού, ενώ οι Τρεχέτες στη βόρεια· επίσης, η διαφορετική γλώσσα και νοοτροπία τούς απομάκρυνε από τους Θρακιώτες και τους τουρκόφωνους πρόσφυγες κατοίκους των γειτονικών χωριών.

Στη Χρυσή, λόγω του υποχρεωτικού συγχρωτισμού, οι Αξενοί δέχτηκαν από τις πρώτες δεκαετίες επιρροές, ιδίως από τους Πόντιους, που ήταν και η μεγαλύτερη πληθυσμιακά ομάδα. Έτσι, υιοθέτησαν γρήγορα πολλά από τα ήθη και έθιμά τους, διασκέδαζαν μαζί, σύναψαν φιλικές σχέσεις και γάμους, ενώ από τη δεύτερη γενιά εγκατέλειψαν και το γλωσσικό τους ιδίωμα. Αντίθετα, η αμοιβαία καχυποψία με τους ντόπιους και ο ρατσισμός δεν επέτρεψε την προσέγγιση μεταξύ τους. Παρόλα αυτά, οι Αξενοί κάτοικοι και των δύο οικισμών είχαν αναπτύξει κάθε είδους εμπορικές συναλλαγές με όλες τις ομάδες ανεξαιρέτως.¹³⁹²

Σίγουρα η ζωή των Αξενών στην παλιά πατρίδα δεν ήταν ιδεώδης, καθώς οι συνθήκες ήταν δύσκολες για τους περισσότερους. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα αναμφίβολα συνέβαλαν στη βελτίωση του επιπέδου ζωής τους. Όμως, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, η σκλήρυνση της στάσης των Τούρκων και η Μικρασιατική Καταστροφή, ως επιστέγασμα, κατέστησαν την παραμονή των Αξενών στον τόπο τους, όπως και όλων των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, αδύνατη. Οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν στις νέες τους πατρίδες δεν ήταν μικρότερες. Οι δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες, ο περιορισμένος κλήρος, η έλλειψη εφοδίων και υποδομών, οι άθλιες συνθήκες υγιεινής και οι σκληρές συνθήκες ζωής, όπως ο υποσιτισμός και οι γέννες στα χωράφια, αποδεκάτισαν πολλούς πρόσφυγες τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους στους δύο οικισμούς.

Βέβαια, στην Αξό, μετά την αποξήρανση της λίμνης που ξεκίνησε το 1933,¹³⁹³ έγινε συμπληρωματική διανομή και ο κλήρος αυξήθηκε σε 35 στρέμματα, ενώ διανεμήθηκαν χωράφια και σε νέους δικαιούχους.¹³⁹⁴ Επίσης, είναι ενδεικτικό ότι, χάρη στα εγχειροβελτιωτικά έργα που εκτελέστηκαν στην περιοχή, στη δεκαετία του '30 μειώθηκε το ποσοστό των μαθητών του χωριού που νόσησαν από ελονοσία στο 10%.¹³⁹⁵ Στη Χρυσή η οριστική διανομή έγινε μόλις το 1966,¹³⁹⁶ ενώ κανένα έργο υποδομής, όπως η κατασκευή γέφυρας στον ποταμό Μογλένιτσα, αρδευτικά και αντιπλημμυρικά έργα καθώς και δρόμοι, δεν εκτελέστηκε πριν το 1960.¹³⁹⁷ Στην πραγματικότητα, η ζωή των κατοίκων των δύο οικισμών άρχισε να βελτιώνεται μετά το 1950.

Παρά τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αξενοί, η εγκατάστασή τους στους δύο υπό μελέτη οικισμούς συνετέλεσε στην άρδην μεταβολή των δημογραφικών συσχετισμών. Στην περίπτωση της Αξού, οι σλαβόφωνοι που κατοικούσαν στον παλιό οικισμό, από μοναδικοί κάτοικοι της περιοχής, υποβιβάστηκαν σε ασήμαντη μειοψηφία. Στη Χρυσή, οι πρόσφυγες κάλυψαν το δημογραφικό κενό που προέκυψε με την αναχώρηση των μουσουλμάνων· έτσι, συνέβαλαν, ώστε να αποτραπούν αλυτρωτικές διεκδικήσεις από τους σλαβοφώνους που δε διέθεταν ελληνική εθνική συνείδηση, καθώς οι τελευταίοι αποτελούσαν σημαντικό ποσοστό των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της Αλμωπίας.

1392. Βλ. μαρτυρίες Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5, Δ. Μητσάγκα, ΠΑΑΚ Χ4.

1393. Κωνσταντινίδη, *Τα εγχειροβελτιωτικά*, σσ. 76-83.

1394. Δ.Γ.Γ., «Μητρώα Αγροκτημάτων», *Ανακεφαλαιωτική κατάσταση οριστικής διανομής ΣΑΑΚ Αξός (Παλαιών) Γιαννιτσών (Αποστραγγ. Γαίαι) έτους 1939*.

1395. Ε. Π. Γ., *Επτά χρόνια*, σ. 101.

1396. Δ. Γ. Ε., *Κτηματολόγιο, Πίναξ αναμορφώσεως της οριστικής διανομής αγρόκτημα «Χρυσή» Αλμωπίας 1966*.

1397. Για τα ημιτελή έργα, βλ. εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 118/7.2.1937, σ. 1, εφ. *Έδεσσα*, αρ. φ. 27/15.3.1920, εφ. *Εμπρός*, αρ. φ. 12/15.6.1919, σσ. 6-7 και εφ. *Ελεύθερος Λόγος*, αρ. φ. 16/10.2.1935, σ. 4. Πρβλ. μαρτυρίες Κ. Τσελίδη, ΠΑΑΚ Χ6, Κασσ. Τσελίδου, ΠΑΑΚ Χ5.

Ευστάθιος Πελαγίδης

Η Οινότη της Καστοριάς (1923-2008) Η διαδρομή ενός προσφυγικού οικισμού

Από τις μαρτυρικές πατρίδες της Ανατολής στην Οινότη της Καστοριάς

α) Διοικητική ένταξη, φυσική ιδιομορφία και υδρογραφική κατάσταση

Η Οινότη υπάγεται στο Νομό Καστοριάς, ο οποίος, μέχρι το 1941, ήταν επαρχία του Νομού Φλώρινας. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του νομού και της Δυτικής Μακεδονίας, λιγότερο από 10 χιλιόμετρα από τα ελληνοαλβανικά σύνορα και γύρω στα 18 χιλιόμετρα δυτικά της Καστοριάς. Η περιοχή της Οινόης, μάλλον ημιορεινή και σε υψόμετρο 730 μ. από τη θάλασσα, αποτελεί μέρος ενός εκτεταμένου οροπεδίου, δυτικά της Καστοριάς, το οποίο περιβάλλεται από τα σύνορα με την Αλβανία (δυτικά) και από τις οροσειρές: του Γράμμου (νότια), Αλεβίτσας (νοτιοδυτικά), της Φλατσάτας (βορειοδυτικά), του Μαλιμαδίου (βόρεια), της Ψαλλίδας –Μανιακίου (ανατολικά). Το οροπέδιο αυτό διαρρέεται από τον Αλιάκμονα (το ποτάμι του Νεστορίου) και τους δύο παραποτάμους του: 1) Κομνηνάδων-Οινόης- Μεσοποταμίας, 2) Κορομηλιάς.

Εγγύτερες και συνοριακές είναι οι περιοχές των χωριών: Τσιάρτσιστα (νότια), Άνω Φτεριά (νοτιοδυτικά), Κάτω Φτεριά (δυτικά), Πολυάνεμος (βορειοδυτικά), Ιεροπηγή (βόρεια), Αγία Κυριακή (ανατολικά), Καλοχώρι (νοτιοανατολικά).

Μέσα σ' αυτά τα απώτερα και εγγύτερα όρια, η περιοχή της Οινόης καταλαμβάνει έκταση γύρω στα 25.800 στρέμματα (24.400 η ύπαιθρος και 1.400 ο οικισμός), σε σύνολο 1.720.000 στρεμμάτων όλου του Νομού Καστοριάς (ποσοστό 1,5%). Από το σύνολο των 25.800 στρεμμάτων, τα 2.000, περίπου, καλύπτονται από μόνιμα και εποχιακά ύδατα: από το ποτάμι (παραπόταμο του Αλιάκμονα), που περνά κάτω από το χωριό και διαρρέει όλη την έκταση της περιοχής του, από τη δύση προς την ανατολή, και από διάφορα ρυάκια.

Η Οινότη, λόγω της ημιορεινής της διαμόρφωσης, δεν είχε ποτέ πρόβλημα αυξημένης νοσηρότητας από ελονοσία. Στη δεκαετία του 1920, ελονοσία εντοπίζεται, περισσότερο, στην περιοχή Κολοκυνθούς-Άργους Ορεστικού, εκεί όπου ανταμώνει ο Αλιάκμονας με τους δύο παραποτάμους του.

β) Οι Οινοήτες κατά περιοχές προέλευσης

Ο ταξιδιώτης που ακολουθεί τον αμαξωτό δρόμο, από την Καστοριά προς την ακριτική Διποταμία, θα συναντήσει και θα διασχίσει το χωριό Οινότη, κάπου 18 χιλιόμετρα δυτικά της πόλης και μόλις 10 από τα ελληνοαλβανικά σύνορα, σε υψόμετρο 730, πάνω - κάτω, μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας. Οι κάτοικοι, σχεδόν όλοι, φερμένοι με την ανταλλαγή των πληθυσμών από διάφορες περιοχές του Πόντου, δημιούργησαν, με την αγάπη και τον τίμιο ιδρώτα τους, το όμορφο και προκομμένο σήμερα χωριό μας, μαζί με τους λίγους ντόπιους Έλληνες που είχε.

Από παιδιά ακούγαμε περίεργα «παρατσούκλια» να συνοδεύουν τα ονόματα αρκετών ηλικιωμένων συγχωριανών μας: ο Φάτσαλης, η Τσιάρτσιαμπαλισσα, ο Μελετλής, η Τσιολαλούσα, η Τσιοχτσιαλίσσα, η Γαράπιλισσα, η Κούρτσα, ο Απεσλής, ο Τσιοκάρτς, ο Μάμαλης, ο Σαλαφούντας κ.ά. Φυσικά, κανείς μας τότε δεν μπορούσε να υποψιαστεί την ετυμολογική προέλευση και το σημασιολογικό «φορτίο» αυτών των «κοσμητικών». Το ακόμη πιο περίεργο είναι ότι τα παρατσούκλια ταυτίστηκαν τόσο πολύ με τα πρόσωπα που συνοδεύουν, ώστε μέχρι σήμερα πολλούς από αυτούς τους ξέρουμε και τους ξεχωρίζουμε, αποκλειστικά και μόνο, με τη δική τους χρήση. Τα πραγματικά τους ονόματα, εκτοπισμένα κατά μαγικό τρόπο σε δεύτερη μοίρα, τα ήξεραν μόνο οι δημόσιες υπηρεσίες και ο γραμματέας του χωριού. Η παιδική μας, βέβαια, αίσθηση έδινε κωμική διάσταση σ' αυτή την ονοματολογία και δεν έφτανε ποτέ στην πραγματική αντίληψη του «σημαινόμενου». Το γεγονός ότι καθένα από αυτά τα «γραφικά» ονόματα ήταν κι ένας αδιάψευστος μάρτυρας κάποιας τοπικής προέλευσης, κάποιας ρίζας ή και άλλης ενδιαφέρουσας πτυχής από τις αξέχαστες πατρίδες της Ανατολής, πολύ λίγο κέντριζε και ενδιέφερε τη νοημοσύνη μας. Πιο πολύ

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

απασχολούσε την περιπαιχτική μας διάθεση. Μα και οι μεγαλύτεροι από εμάς, όσοι τουλάχιστον γεννήθηκαν στην Ελλάδα ή ήρθαν μικροί από τον Πόντο, συνήθως αρκούσαν στην ταύτιση των προσώπων με τη χρήση κάποιου ακαταλαβίστικου και αόριστου «κοσμητικού». Δεν προχωρούσαν πιο πέρα.

Σήμερα, τα περισσότερα από τα πρόσωπα αυτά με τα περίεργα ονόματα πέρασαν πια στον χώρο της Ιστορίας, ίσως μερικά να μπήκαν και στην περιοχή του θρύλου. Δεν είναι, βέβαια, λίγοι και αυτοί που μένουν ακόμη. Ωστόσο, ένα είναι βέβαιο: η πρώτη φύτρα της Οινόης, μετά το ανελέητο ξερίζωμα της ανταλλαγής, οι πρώτοι δημιουργοί του χωριού, νεκροί και ζωντανοί σήμερα, θα σκεπαστούν κάποτε με την αχλύ του χρόνου και ούτε καν θα τους μνημονεύουν οι μεταγενέστεροι.

Η εργασία αυτή φιλοδοξεί να καλύψει αυτό, ακριβώς, το κενό: α) να διαιωνίσει τις πατρογονικές εστίες των «οικιστών» και θεμελιωτών της Οινόης Καστοριάς, είτε ζουν σήμερα είτε όχι, και να ζωντανέψει την ξεχασμένη, κάπως, φύτρα του χωριού, β) να αναλύσει και να ερμηνεύσει την ιστορική διαδρομή του προσφυγικού αυτού οικισμού, από το 1923 μέχρι σήμερα.

Αριθμητικός Πίνακας Προσφύγων Οινόης Καστοριάς							
Α/Α	Περιοχή- Οικισμός προέλευσης				Γενικό σύνολο κατά επαρχίες		
Α	ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ	Αντρες	Γυναίκες	Σύνολο	Αντρες	Γυναίκες	Σύνολο
1	Κούτουλα	24	20	44			
2	Λαραχανή	24	29	53			
3	Άγουρσα	2	1	3			
4	Γαλίαινα		1	1			
5	Γημερά	3	2	5			
6	Κοπίκιοϊ	5	3	8			
7	Κουνάτα		1	1			
8	Κουσπιδί	2	2	4			
9	Κρώμνη		1	1			
10	Πλάτανα		1	1			
11	Ρίζαιο		1	1			
12	Σκαλίτα		3	3			
13	Χαμουρί	2	2	4			
14	Χαψίκιοϊ		2	2	62	69	131
Β.	ΚΕΡΑΣΟΥΝΤΑ						
	Κοτύλια	2	2	4	2	2	4
Γ.	ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗ						
	Σίμικλη		1	1		1	1

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Δ.	ΟΙΝΟΗ						
1	Οινόη	16	16	32			
2	Κιρέστεπε	31	27	58			
3	Τσιοράχ	5	3	8			
4	Πυγμαλούχ	4	9	13			
5	Χινιάρ	2	1	3			
6	Μέλποχλου	7	6	13			
7	Τοκάτ						
8	Κερίς		4	4			
9	Τερέπασι	5	7	12			
10	Τσιοχτσιέ	2	3	5	77	80	157
Ε.	ΤΕΡΜΕ						
1	Τσιουλάρ	34	31	65			
2	Λιμέντερε	5	16	21			
3	Τσιέγκερις	3	8	11	42	55	97
ΣΤ.	ΤΣΙΡΤΣΙΑΜΠΑΣ						
1	Κετικλή	2	1	3	2	1	3
Ζ.	ΦΑΤΣΑ						
1	Γιαγιατσού	4	4	8	4	4	8
Η.	ΟΡΝΤΟΥ						
Θ.	ΣΕΒΑΣΤΕΙΑ						
1	Ζάρα	5	9	14			
2	Καραπίλ		1	1	5	10	15
Ι.	ΥΟΣΤΑΤΗ						
1	Γούρπαγλη		1	1			
2	Τσιαρτσιότερε		1	1	1	1	2
	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ				191	218	409

(ΠΗΓΕΣ: α) Αρχείο Δημοτικού Διαμερίσματος Οινόης Καστοριάς, β) προφορικές μαρτυρίες)

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Το αντάρτικο στα δεκατέσσερα χωριά περιοχής Οινόης του Πόντου

Οι μαζικοί εκτοπισμοί των χριστιανικών πληθυσμών της περιοχής Οινόης του Πόντου προς τα ενδότερα (Ζήλια - Αμάσεια - Νεοκαισάρεια), οδήγησαν στην ένταση και έξαρση της αντάρτικης δράσης (1915-1918), με στόχο την προστασία του χριστιανικού στοιχείου από τις αυθαιρεσίες και λεηλασίες των τσετέδων και των περιοίκων Τούρκων. Οι δύσκολες, μάλιστα, συνθήκες αυτού του αγώνα επέβαλαν την ανάγκη της οργανωμένης αυτοάμυνας, κατά τρόπο που το κάθε χωριό να προστατεύεται από δικούς του οπλαρχηγούς, με την ανάλογη δύναμη ανταρτών:

A/A	ΧΩΡΙΑ	ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΙ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΤΑΡΤΩΝ
1	Τσάγκερις	Σαρούγιαννες, Νικόλ. Παπαδόπουλος, Νικόλ. Τσουτσογλίδης	80
2	Κερίς	Γ. Μανουσαρίδης, Νικόλ. Παπαδόπουλος, Κων. Τσουτσογλίδης, Κοσμάς Κυριακίδης	50
3	Τερέπασι	Κυριάκος Παπαδόπουλος, Θεόφιλος Παπαδόπουλος, Μουράτ Ελευθεριάδης	30
4	Ποχλούχ	Καραπαναγιώτης, Ιωάννης Κυβελή, Στάθης Τυτσίδης, Ιωάννης Στυλίδης	25
5	Ατζαρά	Ιωάννης Συμεωνίδης, Αναστάσιος Συμεωνίδης	10
6	Μέλποχλου	Καρακέζ	20
7	Τίσμεσε	Πασκιτάν Πανίκας, Πασκιτάν Νικόλαος, Γεώργιος Μαβιλίδης	15
8	Λιμέντερε	Ιορδάνης Παπακώστας, Χαρίκας Παπακώστας	20
9	Εχτιάρογλου	Χρήστος του Γιαντάμ, Νικόλαος Τσεμπερίδης, Λάζ. Αθανασιάδης	30
10	Τσοχτσέ	Μόντζουνος Λαζφου, Ηλίας Λαζάρου	10
11	Κιρές Τεπέ		10
12	Τσιουλάρ		10
13	Τσοράχ		10
14	Πάσποταμ		10
		Σύνολο	330
Γενικοί αρχηγοί: ο Σαρούγιαννες, ο Μανουσαρτζς, ο Καραπαναέτας, ο Κοτσάναςτας (Αναστάσιος Παπαδόπουλος)			

Αναλυτικότερα στοιχεία για το αντάρτικο στα 14 χωριά της Οινόης του Πόντου, βλ. Σταύρου Ι. Καραταγλίδη - Ηλία Λ. Σταμπουλίδη, *Ειρηνικά και πολεμικά χρόνια στον Πόντο*, Θεσσαλονίκη 1980.

Οινοήτες της Καστοριάς που συμμετείχαν στις ανταρτικές ομάδες ήταν οι παρακάτω:

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΚΑΤΑΓΩΓΗ
1.	Τσεμπερίδης Ιωάννης (Μάμαλης)	Κιρέστεπε
2.	Τσεμπερίδης Αναστάσιος (Τακούρτζι)	Κιρέστεπε
3.	Ηλιάδης Αναστάσιος (Τσεσίρτζι)	Μποχλούκ
4.	Καραταγλίδης Κωνσταντίνος (ο Καμένον) <i>Δέχτηκε δολοφονική επίθεση και γλύτωσε την τελευταία στιγμή.</i>	Κιρέστεπε
5.	Σταμπουλίδης Εμμανουήλ	Μέλποχλου
6.	Ποζίδης Γεώργιος (Λολιόμς)	Τσιουλάρ
7.	Μιχαηλίδης Αναστάσιος	Ζάρα
8.	Συτιλίδης Αθανάσιος - Ιωάννης	Κιρέστεπε
9.	Βοϊβοτιδής Ηλίας (Κούκουδας)	Τσιοράχ
10.	Τσολερίδης Λάζαρος (Μεντζέκαλης)	Γιαγιατσιού
11.	Τσεμπερίδης Παναγιώτης	Κιρέστεπε
12.	Παπαδόπουλος Λάζαρος (Χατσίκας)	Κιρέστεπε
13.	Τσαρτσαμπαλίδης Ηλίας	Τσιουλάρ
14.	Σουμελίδης Ιωάννης	Κιρέστεπε
15.	Σουμελίδης Μουράτιος	Κιρέστεπε
16.	Καρανταΐδης Θεόδωρος	Τσιουλάρ

(ΠΗΓΕΣ: α) Καραταγλίδη-Σταμπουλίδη, *ό. π.*, β) προφορικές μαρτυρίες)

γ) Οι ντόπιοι Οινόητες

Στους θεμελιωτές της Οινόης Καστοριάς ανήκουν και οι ντόπιοι (γηγενείς) Έλληνες. Οι γηγενείς Έλληνες της Οινόης έζησαν και εξακολουθούν να ζουν αδελφικά με τους πρόσφυγες, σε μια αξιοθαύμαστη συμπόρευση. Η περίπτωση της συνύπαρξης του γηγενούς και του προσφυγικού ελληνικού στοιχείου στην Οινόη της Καστοριάς, ίσως, είναι από τις λίγες που όχι μόνο δεν παρουσιάζουν περιστατικά προστριβών και συγκρούσεων, αλλά, αντίθετα, δίνουν την εικόνα της πλήρους ταύτισης, από τα πρώτα ακόμη χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης. Η Οινόη είχε εννέα (9) οικογένειες γηγενών Ελλήνων (γύρω στα 35 άτομα).

Μπορεί να είναι λίγοι οι ντόπιοι Έλληνες της Οινόης, αλλά η προσφορά τους στους αγώνες του Έθνους είναι μεγάλη. Πρώτα-πρώτα, στον Μακεδονικό Αγώνα ήταν όλοι Πατριαρχικοί (ούτε ένας διέρρευσε προς τη βουλγαρική Εξαρχία).

Ακολουθεί η γενναία συμβολή τους στον Μικρασιατικό Πόλεμο (με τους Γεώργιο Ζήσου και Πασχάλη Τομτσίδη) αλλά και στον πόλεμο του '40, στην Εθνική Αντίσταση και στον Εμφύλιο.

Αξίζει, όμως, να γίνει ιδιαίτερη μνεία του Μακεδονομάχου Ιωάννη Ζήσου (1875-1908). Στην αρχή υπηρέτησε ως ένοπλος μαχητής στα σώματα των οπλαρχηγών Ιωάννη Καραβίτη, Παύλου Γύπαρη και Ανδρεανάκη. Στη συνέχεια, μετά το 1907, επιχείρησε να μεταφέρει όπλα από την ελεύθερη Ελλάδα για τις ανάγκες των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων. Τον Απρίλιο του 1908 συνελήφθη και φονεύθηκε από τους Τούρκους.

Κοινοτική, ενοριακή και εκπαιδευτική οργάνωση

α) Μετονομασία του χωριού

Πριν έρθουν οι πρόσφυγες με την ανταλλαγή (1923), στο χωριό κατοικούσαν μουσουλμάνοι (Τούρκοι) και λίγες εντόπιες χριστιανικές οικογένειες (γηγενείς Έλληνες).

Το όνομά του πριν από την ανταλλαγή (1923), ήταν Όσσιανη, πιθανότατα σλαβικής προέλευσης, που σήμαινε τόπο παραγωγής οπωρών (os=οπώρα, jani=επίθημα που δηλώνει τόπο).

Η μετονομασία της Όσσιανης σε Οινόη έγινε στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης, που σκόπευε στην αλλαγή όλων των σλαβικών και τουρκικών ονομάτων της ελληνικής επικράτειας, ιδιαίτερα των πόλεων και των χωριών. Για τον σκοπό, μάλιστα, αυτό γράφηκε και ένας κατατοπιστικός Οδηγός από τον Καθηγητή Στίλπωνα Κυριακίδη: *Οδηγία διά την μετονομασίαν κοινοτήτων και συνοικισμών εχόντων τουρκικόν ή σλαβικόν όνομα*, Αθήνα, εκδόσεις Υπουργείου Εσωτερικών, 1926.

Για την επαρχία Καστοριάς, οι μετονομασίες των οικισμών αποφασίστηκαν στο διάστημα 1924 - 1929 και επισημοποιήθηκαν με την καταχώρισή τους στα Φ.Ε.Κ. εκείνης της περιόδου, σύμφωνα με τη νόμιμη διαδικασία.

Ειδικότερα στην Όσσιανη, προηγήθηκε συγκέντρωση των κατοίκων γι' αυτή την υπόθεση και προτάθηκαν διάφορα ονόματα σχετικά με τις πατρογονικές εστίες (Τραπεζούντα, Οινόη, Λαραχανή ακόμη και Ωραιόκαστρο).

Τελικά, επικράτησε το όνομα Οινόη (από την Οινόη του Πόντου). Η πρόταση και η υποστήριξη αυτού του ονόματος έγινε από τους κατοίκους αυτής της ποντιακής πολιτείας, που ήρθαν πρώτοι στο χωριό (κάπου 30 άτομα) αλλά και κουβαλούσαν μια ανώτερη κουλτούρα από την πατρογονική τους εστία. Ιδιαίτερα πρωτοστάτησαν γι' αυτή τη μετονομασία (από Όσσιανη σε Οινόη) οι Γεώργιος Ελευθεριάδης, Ηλίας Ελευθεριάδης (ο μετέπειτα παπά Ηλίας) και Γεώργιος Τσεμπερίδης (ο Κιτέκς), όλοι από την Οινόη του Πόντου.

Ένα καινούργιο όνομα, μαζί με το νέο χωριό, δρομολογεί την ιστορία των Οινοητών μέσα στην κοσμογονική εκείνη περίοδο (1923-1930), κατά την οποία ο ελληνισμός της Ανατολής ανταμώνει δημιουργικά με τους Έλληνες της κυρίως Ελλάδας. Από εκεί και πέρα, το νέο όνομα Οινόη λειτουργεί ως μία από τις γέφυρες επικοινωνίας του εντεύθεν με τον εκείθεν του Αιγαίου ελληνισμό. Το ίδιο το όνομα κουβαλά μια λαμπρή παρακαταθήκη και, παράλληλα, θεμελιώνει και δρομολογεί τη νέα ιστορία του χωριού.

β) Διανομές κλήρων και οικοπέδων

Οι πρώτες διανομές κλήρων και οικοπέδων έγιναν το 1929. Συγκεκριμένα, διανεμήθηκαν 197 κλήροι των 35 στρεμμάτων, έκτασης 7.916 στρεμμάτων. Ταυτόχρονα, διανεμήθηκαν και ανάλογα οικοπέδα. Τόσο οι κλήροι όσο και τα οικοπέδα δουλεύονταν, στις επόμενες δεκαετίες, με τις πρώτες και πρόχειρες εκείνες διανομές, χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Τελικά, οι τίτλοι δόθηκαν με τον αναδασμό του 1964-1966. Τότε αποτυπώθηκαν και καταγράφηκαν 160 οικοπέδα και, παράλληλα, έγινε η διάκριση και κατάταξη των χωραφιών σε τρεις ποιοτικές κατηγορίες (1η, 2η, 3η) και η συγκέντρωσή τους σε τρεις αντίστοιχες τοποθεσίες.

Παλιότερα, με τις διανομές του 1929, τα χωράφια ήταν μικρά και σκόρπια σε πολλές τοποθεσίες. Κάθε οικογένεια είχε χωράφια κατανεμημένα σε έντεκα (11) κατηγορίες.

γ) Η κοινότητα της Οινόης Καστοριάς (1923-1998)

Η Οινόη οργανώθηκε, αμέσως, σε κοινότητα και έδωσε κιάλας το πρώτο κοινοτικό της συμβούλιο σε κείνη την περίοδο (1923-1930).

Στο κοινοτικό αυτό συμβούλιο, που σηματοδοτεί και την αρχή της κοινοτικής του ιστορίας, προεδρεύει ο Γεώργιος Ελευθεριάδης του Θεμιστοκλή, ως πρώτος πρόεδρος της Οινόης (1923-1925). Στη συνέχεια, στο οικοδόμημα της κοινοτικής ιστορίας της Οινόης έχουν προσθέσει το λιθαράκι τους άλλοι 21 (είκοσι ένας) πρόεδροι, με τελευταίο τον Ευστάθιο Ζαρομυτίδη (1991-1998).

δ) Η εκκλησία του χωριού

Κανένα χωριό δε θεωρείται οργανωμένη και δεμένη κοινότητα, αν δεν είναι παράλληλα και αναγνωρισμένη ενορία, με βάση τον ενοριακό του ναό. Από την τουρκοκρατία, ακόμη, οι ελληνικές κοινότητες έπαιρναν τις πολιτικές τους αποφάσεις και καθόριζαν τον κοινοτικό τους βίο στο προαύλιο της κεντρικής τους εκκλησίας και στο πλαίσιο της ενοριακής τους οργάνωσης. Κάθε κοινότητα νομιμοποιούνταν μόνο με την ενεργό και δρώσα ενορία. Το σύστημα αυτό διαφοροποιήθηκε γύρω στα 1860, με τους Εθνικούς Κανονισμούς του Πατριαρχείου, οι οποίοι θέσπισαν τη λαϊκή συμμετοχή στη διοίκηση των κοινών. Η κατάσταση αυτή εξακολουθούσε να ισχύει στις αλύτρωτες περιοχές: μέχρι το 1912 (στη Μακεδονία και στην Ήπειρο), μέχρι το 1919 (στη Δυτ. Θράκη) και μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή-Ανταλλαγή (1922-23) στην Ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία και τον Πόντο. Η εκκλησία ήταν βασικό στοιχείο και κεντρικός άξονας, όχι μόνο του θρησκευτικού αλλά και του κοινωνικοπολιτικού βίου του αλύτρωτου ελληνισμού. Από τον αλύτρωτο αυτό ελληνισμό προερχόμενοι και οι Οινοήτες, ήταν επόμενο να κλιμακώσουν κάποιες προτεραιότητες στις πρώτες τους κοινοτικές αποφάσεις και δραστηριότητες. Κορυφαία θέση ανάμεσα σ' αυτές είχε η ίδρυση του ενοριακού τους ναού. Βέβαια, στο χωριό υπήρχε εκκλησία για τους ντόπιους χριστιανούς. Ήταν η Αγία Παρασκευή, μικρή και ημιυπόγεια, στη θέση της σημερινής. Οι παλιότεροι τη θυμούνται. Η εκκλησία αυτή, σίγουρα, δε μπορούσε ν' ανταποκριθεί στις νέες θρησκευτικές ανάγκες του χωριού με τους 500, περίπου, κατοίκους, όλους ορθόδοξους χριστιανούς (πρόσφυγες και ντόπιους). (Κατά πληροφορίες των εντοπίων, οι Τούρκοι έκαψαν αυτή την εκκλησία τρεις φορές). Πρώτα-πρώτα, ήταν μικρή. Έπειτα, έπρεπε να φαντάζει, να φαίνεται και να επιβάλλεται μέσα σε μία εξ ολοκλήρου χριστιανική κοινωνία. Τρίτον, δεν ήταν η δική τους εκκλησία, που να τους κρατά σε επαφή με την «πατρίδα», τις πατρογονικές δηλαδή εστίες του Πόντου και με τα μεγάλα ιστορικά του μοναστήρια, ιδιαίτερα την Παναγία Σουμελά. Τρεις λόγοι σοβαροί, για να ληφθεί και να πραγματοποιηθεί η μεγάλη απόφαση: να χτιστεί νέα, μεγαλύτερη εκκλησία στον ανοιχτό και επιβλητικό εκείνο χώρο και να τιμάται ως Κοίμηση της Θεοτόκου, για να θυμίζει την Παναγία Σουμελά, την προστάτιδα του ελληνισμού του Πόντου. Στην ίδρυση αλλά, κυρίως, στην ονομασία της νέας εκκλησίας πρωτοστάτησε ο πρώτος παπάς του χωριού Ευστάθιος Αμανατίδης (ο παπά Στάθιον), που ήταν αρκετά χρόνια παπάς στην Κούτουλα Τραπεζούντας, πριν από την ανταλλαγή, και έφερε χρυσόβουλο διοριστήριο από το μοναστήρι εκείνο. Ζούσε και λειτουργούσε υπό τη σκέπη της Παναγίας Σουμελά. Γι' αυτό και επέμεινε σ' αυτή την ονομασία. Η εκκλησία εγκαινιάστηκε το 1932, όπως μαρτυρείται σε ενεπίγραφη πλάκα πάνω από την είσοδο:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ

ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΑΡΑΜΕΘΟΡΙΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Γ.Δ.Γ.Ε.Μ.Θ. ΤΕΧΝ. ΥΠΗΡΕΣΙΑ 1932.

Από την άλλη, ψηλά στο καμπαναριό, σε εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα, φαντάζει η μεγαλογράμματη επιγραφή:

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ.

Όσο για την Αγία Παρασκευή, την ημιυπόγεια μικρή εκκλησία, θα λέγαμε ότι κυριολεκτικά θάφτηκε κάτω από την Κοίμηση της Θεοτόκου και δεν έμεινε, παρά ως θύμηση στη μνήμη των παλαιότερων. Θεωρώ ότι ήταν λάθος να καταστραφεί τελείως εκείνη η εκκλησία. Μπορούσε να χτιστεί ένα μικρό παρεκκλήσι δίπλα στη μεγάλη καινούργια εκκλησία, για να θυμίζει και την προϊστορία και τις αρχές της ιστορίας αυτού του χωριού. Το ξωκκλήσι που χτίστηκε δίπλα και πάνω στο δρόμο, δεν ανταποκρίνεται στη χριστιανική προϊστορία του χωριού.

Αμέσως μετά την ίδρυση του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου άρχισαν οι εργασίες για το τέμπλο, το δεσποτικό και τον άμβωνα, έργα σπάνιας ξυλογλυπτικής τέχνης. Στην εφημερίδα *Καστοριά* του Βαλαλά δημοσιεύθηκε το παρακάτω ευχαριστήριο:

«ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

Οι υπογεγραμμένοι εφημέριος και εκκλησιαστικοί επίτροποι της Κοινότητος Οινός Καστοριάς, όλως κατευχαριστημένοι εκ των αδελφών Αγγέλου και Αλεξάνδρου Ταλιαδώρων, ξυλογλύπτων το επάγγελμα, εκ *Τυρνόβου - Κονίτσης-Ηπείρου*, διά την *Θαυμασίαν* και μετά βυζαντινού ρυθμού καλλιτεχνικήν κατασκευήν

του εικονοστασίου (τέμπλου), δεσποτικού και άμβονος του ιερού ναού της ημετέρας Κοινότητας.

Καθήκον ημών θεωρούμεν ίνα και δημοσία επαινίσωμεν το καλλιτεχνικόν των αναφερθέντων τάλαντον, το του χαρακτήρος μειλίχιον, το του ήθους σεμνόν και κόσμιον και το ευλαβές αυτών χριστιανικόν αίσθημα να διακηρύξωμεν.

Ο εφημέριος

Π. Ευστ. Αμανατίδης

οι Εκκλησιαστικοί Επίτροποι

Νικ. Ζαρομυτίδης, Σάββας Καραταΐδης, Δημήτριος Παπαδόπουλος, Ηλίας Μακρίδης».

(Εφημερίδα Καστοριά, αρ. φ. 584/14.10.1934)

Οι ιερείς της Κοίμησης της Θεοτόκου

- Ευστάθιος Αμανατίδης (παπά-Στάθιον) (1923-1936)
- Παπά-Κονδύλης (Κωνσταντίνος Κονδύλης) (1936-1939)
- Παπά-Ηλίας Ελευθεριάδης (1939-1974)
- Παπά-Ηλίας Παπαηλιάδης (1974-2004)
- Παπά-Χρίστος Ποστεκίδης (2004 κ.ε.)

ε) Το δημοτικό σχολείο Οινόης

Λειτουργεί συνέχεια, από το 1923, έτος εγκατάστασης των προσφύγων, και σημαδεύει το «στήσιμο» και την πορεία του χωριού μέχρι σήμερα.

Ύστερα από την πολύχρονη στεγαστική του περιπέτεια (αρχικά στο τουρκικό τζαμί και, στη συνέχεια, σε οχτώ (8) ακατάλληλα σπίτια), ευτύχησε να εγκατασταθεί σε σύγχρονο Διδακτήριο, όπου λειτουργεί από το έτος 1956 και εξής.

Η ανοικοδόμηση αυτού του Διδακτηρίου άρχισε πριν από τον πόλεμο του 1940 και ολοκληρώθηκε το 1956, σε οικόπεδο των 6 στρεμμάτων.

Στον ίδιο χώρο χτίστηκε αργότερα (τη δεκαετία του 1990) και το σύγχρονο νηπιαγωγείο του χωριού.

Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί

α) Η οικονομική ανάπτυξη του χωριού

Θα μπορούσε να «στήσει» κανείς μια τομή στην πολιτιστική πορεία της χώρας. Η τομή αυτή συμπίπτει με το τέλος της κρίσιμης δεκαετίας 1940-1950. Άνετα θα λέγαμε ότι το 1950 δρομολογείται η ευρύτερη και γενικότερη ανάπτυξη της χώρας, μετά τη δεκαετή εκείνη καταιγίδα αλλά και τις προηγούμενες περιπέτειες του Μεσοπολέμου (Μικρασιατική Καταστροφή-προσφυγιά-δικτατορία του Μεταξά).

Η ανάπτυξη αυτή είναι εμφανής, πρώτα-πρώτα, στον οικονομικό τομέα. Έπειτα, προεκτείνεται και παίρνει πνευματικές, κοινωνικές και ευρύτερες πολιτιστικές διαστάσεις. Η οικονομική άνοδος της Ελλάδας, που συνεπιφέρει αυτή τη δέσμη των αλλαγών στην ευρύτερη κουλτούρα της χώρας, μόνο με συνθήκες διεθνούς ειρήνης και εσωτερικής ασφάλειας θα μπορούσε να επιτευχθεί.

Αν ρίξουμε μια ματιά στον αιώνα μας, θα παρατηρήσουμε ότι, τουλάχιστον για τη χώρα μας, το 1950 αποτελεί τομή ανάμεσα στην πρώτη πενήκονταετία, με τις συχνές πολεμικές περιπέτειες (Μακεδονικός Αγώνας, Κρητικό Ζήτημα, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατικός Πόλεμος, Προσφυγικό Πρόβλημα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Εμφύλιος) και στη δεύτερη πενήκονταετία, με την παρατεταμένη διεθνή ειρήνη και την εσωτερική της ασφάλεια, παρά το κλίμα του Ψυχρού Πολέμου.

Επομένως, και για την Οινόη η περίοδος μετά το 1950 σημαδεύεται από την ευρύτερη ανάπτυξη που χαρακτηρίζει όλη τη χώρα. Η ανάπτυξη αυτή είναι καρπός πολλών παραγόντων. Ανάμεσά τους, ξεχωρίζει η ποιοτική και ποσοτική γεωργική παραγωγή, η οποία είναι ιδιαίτερα αυξημένη, κυρίως στον καπνό και στα δημητριακά.

Ενώ δηλαδή, πριν από το 1950, η αγροτική οικονομία ήταν μόνον οικιακή και δεν επαρκούσε ούτε για το σπίτι, μετά το 1950 γίνεται συνεταιριστική και επιχειρησιακή. Δεν καλύπτει μόνο τις οικογενειακές βιωτικές ανάγκες, αλλά προσφέρει και προϋποθέσεις για στήριξη ευρύτερων κοινωνικών και μορφωτικών στόχων και για προώθηση των νέων παιδιών σε Ανώτερες και Ανώτατες Σχολές.

Στην οικονομική αυτή αναμόρφωση του χωριού είναι σημαντικός ο ρόλος της Γεωργικής Υπηρεσίας, της Αγροτικής Τράπεζας και της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Καστοριάς, που κέρδισαν την εμπιστοσύνη των Οινοητών και επέφεραν επαναστατικές αλλαγές στα καλλιεργητικά προϊόντα και στη γεωργική πρακτική: με παροχές και χαμηλότοκα δάνεια, με παραγωγικές και εμπορεύσιμες ποιότητες σιτηρών, καπνού, καλαμποκιού και φρούτων, με διευκολύνσεις για τη μηχανική καλλιέργεια, με επισκέψεις και επιτόπιες διδασκαλίες από τους γεωπόνους. Είναι, όμως, σημαντικός και ο ρόλος των ίδιων των κατοίκων. Οι μισοί, περίπου, από αυτούς, όσοι προέρχονται από την περιοχή της Σαμψούντας, γνώριζαν και πριν από την ανταλλαγή την καπνοκαλλιέργεια. Έτσι, οι καπνοπαραγωγοί της Οινόης Καστοριάς ήταν γνωστοί στην αγορά και στους καπνέμπορους για την άριστη ποιότητα καπνού που παρουσίαζαν κάθε χρόνο, ποικιλίας αρχικά μπασμά και αργότερα καμπάκουλακ. Η Οινόη δεν είχε ποτέ πρόβλημα διάθεσης των καπνών της (100-120 τόνοι το χρόνο). Οι άλλοι μισοί ασχολούνταν, στον Πόντο, με την κτηνοτροφία μεγάλων ζώων και με την καλλιέργεια των δημητριακών.

Τόσο, λοιπόν, η προηγούμενη εμπειρία, όσο και οι σύγχρονες απαιτήσεις, διαμόρφωσαν τον πρόθυμο, συνεργάσιμο και παραγωγικό γεωργό της Οινόης. Αρκετοί ίδρυσαν και αξιοζήλευτα φυτώρια. Δυστυχώς, κανένα από τα φυτώρια αυτά (περίπου 20) δεν διατηρείται σήμερα (2008). Απλούστατα δεν άντεξαν στον ανταγωνισμό αντίστοιχων καλλιεργειών άλλων περιοχών. Εξάλλου, τα νέα παιδιά έχουν στραφεί προς αστικά-βιοτεχνικά επαγγέλματα (γυναρική κ.ά.)

Άλλοι πάλι (γύρω στους 15) οργάνωσαν πρότυπες κτηνοτροφικές μονάδες. Ορισμένες από τις μονάδες αυτές διατηρούνται μέχρι σήμερα (2008). Η κτηνοτροφία αποτελεί, σήμερα, συστηματική επιχειρησιακή απασχόληση. Αντίθετα, πριν από 40 χρόνια, με δυσκολία μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες του σπιτιού. Έτσι, τα 585 μεγάλα ζώα και τα 723 μικρά που είχε η Οινόη το 1955, μόλις επαρκούσαν για τα βασικά βιοτικά προβλήματα της αγροτικής ζωής.

β) Κοινωνικές προεκτάσεις

Σημαντικές είναι οι κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής αυτής ανάπτυξης. Πρώτα-πρώτα, παντού είναι ορατή η οικοδομική ανάπτυξη της Οινόης. Ελάχιστα είναι πια τα τουρκικά ανταλλάξιμα κτίσματα (λίγα σπίτια και αρκετοί αχυρώνες). Παντού βλέπει κανείς έναν πραγματικά αναμορφωμένο ακριτικό οικισμό. Τελευταία (1993 κ.ε.) η αναμόρφωση της Οινόης ενισχύεται σημαντικά με ένα ειδικό πρόγραμμα κατεδάφισης παλαιών κτισμάτων, που προωθείται και χρηματοδοτείται από την κοινότητα. Η Οινόη, με τα νέα μοντέρνα σπίτια, με το σύγχρονο κοινοτικό κατάστημα, την ευπρεπισμένη πλατεία της κοινότητας, με τα έργα κοινής ωφελείας (δρόμοι, γέφυρες, πάρκα, αποχετεύσεις, φως, νερό, τηλέφωνο, κάδοι απορριμμάτων), με το Αγροτικό Ιατρείο, το Σπίτι του Παιδιού, το Νηπιαγωγείο, το Δημοτικό, το Γυμνάσιο, δεν είναι δημιούργημα μόνο της κρατικής μέριμνας, αλλά και της εργατικότητας και της οικονομικής προόδου των κατοίκων της.

Έπειτα, η επέκταση του χωριού προς τα βόρεια (στην περιοχή του σχολείου) και ανατολικά (κάμπος, μύλος, μεζάρε), ιδιαίτερα μετά τον αναδασμό του 1964-66, είναι το άλλο αποτέλεσμα αυτής της ανάπτυξης. Έτσι, η Οινόη, μετά τον αναδασμό, πέρασε σε μια ευρύτερη χωροταξική αναμόρφωση και πρόσφερε ευνοϊκές οικιστικές δυνατότητες στα νέα ζευγάρια.

Αλλά και η πορεία προς την αστικοποίηση ξεκινά από αυτό το σημείο. Η οικονομική άνοδος του χωριού και η αύξηση του εισοδήματος των κατοίκων δημιούργησαν την ανάγκη να λειτουργήσουν και άλλα επαγγέλματα, τα γνωστά αστικά, των μικρών ή μεγάλων αστικών κέντρων (ραφτάδων, υποδηματοποιών, κουρέων, εμπόρων διαφόρων κατηγοριών, φαρμακοποιού, κρεοπώλη, επιπλοποιού κ.ά.).

Αργότερα, μετά το 1960, πάνω από είκοσι (20) νέοι του χωριού ασχολούνταν με το εμπόριο της γούνας, είτε μέσα στα ίδια τους τα σπίτια, είτε στην Καστοριά. Απ' όλους ξεχώρισε και διακρίθηκε ιδιαίτερα ο γουνέμπορος Χρίστος Παπαδόπουλος, που μαζί με τον συνέταιρό του Ζαχαρία Κεβρεκίδη κατέκτησαν «τις

κορυφές του Ολύμπου» σ' αυτόν τον χώρο. Η εμπορική και οικονομική τους δραστηριότητα είναι έξω από τη θεματική αυτής της εργασίας. Θα σημειώσουμε, μόνο, την τεράστια κοινωνική προσφορά και ακτινοβολία του Χρίστου Παπαδόπουλου προς τη γενέτειρά του, την Οινόη. Από την πληθώρα των δραστηριοτήτων του, προς αυτή την κατεύθυνση, δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε ορισμένες γενναιόδωρες χορηγίες : 1) για εγκατάσταση ηλεκτρικού καλοριφέρ στην εκκλησία, 2) για την περίφραξη της εκκλησίας και του σχολείου, 3) για τον εξοπλισμό του Αγροτικού Ιατρείου με σύγχρονα ιατρικά μηχανήματα μεγάλης αξίας και χρησιμότητας, 4) για τον ευπρεπισμό και την υδροδότηση του νεκροταφείου. Αξίζει, ακόμη, να σημειώσουμε τους σθεναρούς προσωπικούς του αγώνες για την ίδρυση Γυμνασίου στο χωριό μας.

Πάντως, είναι βέβαιο ότι στον εκσυγχρονισμό και στην πρόοδο της Οινόης συνέβαλαν σημαντικά τρεις βασικοί παράγοντες: 1) Η ηλεκτροδότηση του χωριού, από το 1960 κ.ε., 2) η αυτόματη τηλεφωνική του σύνδεση με όλο τον κόσμο, από το 1971, 3) ο αναδασμός του 1964-1966. Με τα τρία αυτά πλεονεκτήματα άνοιξαν πλατύτατα οι ορίζοντες ανάπτυξης όλης της περιοχής, παρόλο που από το 1980 η καπνοκαλλιέργεια έχει εγκαταλειφθεί και η γεωργία έχει στραφεί προς τη μονοκαλλιέργεια των δημητριακών.

Η πνευματική άνοδος της Οινόης

Περισσότερο, όμως, απ' όλα, η οικονομική πρόοδος των Οινοητών έδωσε φτερά στα πνευματικά τους ενδιαφέροντα, ώστε να προωθήσουν τα παιδιά τους στο δρόμο της παιδείας και της μόρφωσης.

Και δεν έχει καμιά σημασία αν ο δρόμος αυτός έμεινε στη μέση ή οδηγήθηκε μέχρι την άκρη. Σημασία έχει ότι η πληθώρα των σημερινών πτυχιούχων Ανωτάτων και Ανωτέρων Σχολών, ακόμη και Λυκείων ή εξαταξίων Γυμνασίων ή και μαθητών που αναγκάστηκαν να διακόψουν, περπάτησαν πάνω στα πνευματικά οράματα των προσφύγων γονέων ή παππούδων τους (πρώτης και δεύτερης γενιάς) και άνοιξαν ευρύτερους και υψηλότερους ορίζοντες. Έχει, ακόμη, σημασία ότι το σημερινό πνευματικό ανθρώπινο δυναμικό της Οινόης ξεπήδησε από τον «οβολό» της χήρας μάνας και από την «έρημη γη» της προσφυγιάς, της εγκατάλειψης και της μιζέριας. Γι' αυτό και η τιμή είναι μεγάλη, τόσο για τη γενέτειρα όσο και για τα τέκνα της που διακρίθηκαν σε κάποιον τομέα των Γραμμάτων, των Επιστημών και των Επαγγελματιών.

Και εδώ το μεγάλο ξεκίνημα και το «τολμηρό βήμα» γίνεται μετά το 1950, μέσα από τη στάχτη της καταστροφής και τα χαλάσματα του πολέμου. Δεν πρόλαβαν καλά-καλά οι Οινοήτες να ξαναγυρίσουν, μετά τον Εμφύλιο (1949), στο καταστραμμένο χωριό τους και όμως είχαν τη δύναμη και το κουράγιο να στέλνουν τα παιδιά τους στο Γυμνάσιο Καστοριάς, στερημένοι των πάντων, και να καμαρώνουν γι' αυτά. Ένα ολόκληρο λεωφορείο γέμιζαν οι μαθητές του Γυμνασίου εκείνα τα δύσκολα μετεμφυλιακά χρόνια. Τα Σαββατοκύριακα και τις μεγάλες γιορτές η Οινόη έμοιαζε με πραγματική κυψέλη μαθητικής δημιουργίας και με ένα αξιοζήλευτο θερμοκήπιο παιδείας και ελπίδας. Και όμως, οι περισσότεροι ζούσαν (τουλάχιστον μέχρι το 1955) σε μισοκατεστραμμένα σπίτια ή σε αποθήκες και αχυρώνες.

Από αυτό το μισοκατεστραμμένο χωριό βγήκαν και πρόκοψαν στην κοινωνία μέχρι τη δεκαετία του 1990, 6 νηπιαγωγοί, 16 δάσκαλοι, 23 καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης, 36 επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων, πτυχιούχοι Ανωτέρων και Ανωτάτων Σχολών.

Σημαντική τομή στην πνευματική ιστορία της Οινόης Καστοριάς αποτέλεσε η ίδρυση του Γυμνασίου (1979), κυρίως όμως η μεταστέγασή του στο νέο σύγχρονο Διδακτήριο, το 1990.

Πληθυσμιακή εξέλιξη

Στην Οινόη κατοικούσαν προ της ανταλλαγής μαζί με τους λίγους ντόπιους Έλληνες, αρκετές μουσουλμανικές οικογένειες.^{1398*} Το μουσουλμανικό στοιχείο αναχώρησε για την Τουρκία, στο πλαίσιο της ανταλλαγής, στις 16 Ιουλίου του 1924.

Διαχρονικά, η πληθυσμιακή εξέλιξη της Οσσιανης-Οινόης Καστοριάς εμφανίζει την παρακάτω εικόνα, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία απογραφών των ετών: 1920, 1928, 1940, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001 (Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος):

1398.* Μητρώων Αγγέλων της Κοινότητας Οινόης.

Πραγματικός πληθυσμός Όσσιανης-Οινόης Καστοριάς

Απογραφή	Άτομα	Παρατηρήσεις
1920	824	Κυρίως Μουσουλμάνοι. Οι γηγενείς Έλληνες ήταν λίγοι. (Πελαγίδης, σ. 76)
1928	602	Κατά την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, οι πρόσφυγες ανέρχονται σε 153 οικογένειες (565 άτομα). (Πελαγίδης, σ. 76)
1940	990	(481 άνδρες + 509 γυναίκες)
1951	1.003	(522 άνδρες + 481 γυναίκες). Πυκνότητα: 71,64 κάτοικοι ανά τ.χ. (Υπόψη ότι η Οινόη είχε επιφάνεια 14 τ.χ.)
1961	823	Νόμιμος πληθυσμός 992 άτομα
1971	595	Νόμιμος πληθυσμός 749 άτομα
1981	673	Πυκνότητα: 24,79 κάτοικοι ανά τ.χ.
1991	621	
2001	583	

Η κάθετη μεταβολή (-17%) του πληθυσμού της Οινόης από το 1951 μέχρι το 1961 και, ακόμη περισσότερο, στη δεκαετία 1961-1971 (-27,7%), οφείλεται σαφώς στην εξωτερική μετανάστευση, ιδιαίτερα στην Αυστραλία, στον Καναδά, στις Η.Π.Α. και στη Δυτική Γερμανία, όπου οι Οιοσήτες έχουν τις οργανώσεις τους, μέσω των οποίων βοηθούν κάθε τόσο τη γενέτειρά τους.

Η Οινόη της Καστοριάς ως δημοτικό διαμέρισμα του Δήμου Αλιάκμονα/Μεσοποταμίας (1998 κ.ε.)

Μπροστά στην πρόκληση των ευρύτερων οριζόντων

α) Ίδρυση νέων πνευματικών και κοινωνικών φορέων (1998-2008)

Την περίοδο αυτή, η Οινόη Καστοριάς κοσμείται με λαμπρά νέα ιδρύματα-φορείς πνευματικής και κοινωνικής ακτινοβολίας.

Πρώτα-πρώτα, ολοκληρώνεται το σύγχρονο και καλαίσθητο Νηπιαγωγείο, το έτος 2000, το οποίο λειτουργεί μάλιστα ως ολοήμερο.

Στο ίδιο διάστημα ολοκληρώνεται και το νέο Αγροτικό Ιατρείο, πολύτιμο για όλη την περιοχή.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΪΑ Ж

Έπειτα, στη βορειοδυτική πλευρά του χωριού καμαρώνει κανείς το νέο υπερσύγχρονο γήπεδο ποδοσφαίρου και δίπλα του το μεγαλοπρεπές Αθλητικό Κέντρο «ΝΙΚΟΣ ΤΣΑΚΟΥΡΙΔΗΣ», προς τιμήν του λαμπρού νέου Οινοήτη.

β) Αύξηση του επιστημονικού δυναμικού

Το τέλος του 20ού και οι αρχές του 21ου αιώνα σηματοδεύονται από μια λαμπρή πνευματική νότα. Οι νέοι επιστήμονες, οι οποίοι κοσμούν εντυπωσιακά το μωσαϊκό του επιστημονικού δυναμικού της Οινόης, σηματοδοτούν το άνοιγμα του χωριού σε νέα λαμπρή περίοδο ελπιδοφόρας προοπτικής και εκσυγχρονιστικού προσανατολισμού.

Πράγματι, εντυπωσιάζει όχι μόνο ο αριθμός των νέων Οινοητών πτυχιούχων Πανεπιστημίων και ΤΕΙ, αλλά, κυρίως, η γοητεία και η ποικιλία των ειδικοτήτων, τις οποίες σπούδασαν και με τις οποίες οπλίστηκαν.

Να γιατί κοσμούν εντυπωσιακά το μωσαϊκό του επιστημονικού μας δυναμικού: υπόσχονται την ανάπτυξη και το άνοιγμα νέων οριζώντων στα πολιτιστικά και κοινωνικοοικονομικά δρώμενα της Οινόης και του ευρύτερου χώρου.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι το ενισχυμένο νέο επιστημονικό δυναμικό του χωριού αποτελεί την πρώτη ορατή προέκταση του Γυμνασίου, που λειτουργεί από αυτή την περίοδο (τέλη 20ού αιώνα).

ΝΕΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ ΚΑΤΑ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ

1. Πτυχιούχοι για την Α/θμια και Β/θμια Εκπαίδευση	20
2. Πτυχιούχοι για ιατρικά-φαρμακευτικά επαγγέλματα	12
3. Οικονομολόγοι	6
4. Μηχανικοί-Τοπογράφοι	6
5. Πτυχιούχοι διαφόρων ειδικοτήτων	18
Σύνολο	62

Τελικά, είναι να θαυμάζει κανείς την πολιτιστική υπέρβαση της Οινόης, στο κλείσιμο του 20ού και στο άνοιγμα του 21ου αιώνα.

Το Γυμνάσιο (ιδρύθηκε το 1979 και από το 1990 λειτουργεί σε σύγχρονο Διδακτήριο με λαμπρές πνευματικές δραστηριότητες), το Νηπιαγωγείο, το Αγροτικό Ιατρείο, το Γήπεδο Ποδοσφαίρου, το Αθλητικό Κέντρο, το ΚΕΦΟ (παλιό Σπίτι του Παιδιού), οι Πολιτιστικοί Σύλλογοι, το Δημοτικό Σχολείο, το επιστημονικό δυναμικό (παλιό και νέο) και, τέλος, ο υπό ανέγερση ενοριακός ναός των 40 Μαρτύρων, όλη αυτή η δυναμική λειτουργεί ως ιερή έπαλξη και ως πραγματικός πρεσβευτής του ελληνισμού και του πολιτισμού από την ακριτική αυτή γωνιά της Βορειοδυτικής Μακεδονίας.

Επίλογος

Η Οινόη της Καστοριάς «έγραψε» μία από τις πολλές μικροϊστορίες των ελλαδικών οικισμών, στην ιστορική της διαδρομή, από το 1923 μέχρι σήμερα.

Με το δικό της συγκεκριμένο δείγμα δράσης και αντίδρασης, μέσα στα δρώμενα του 20ού αιώνα, έδωσε απτή και ορατή την εικόνα μιας δυναμικής πορείας και μιας θαυμαστής δημιουργίας.

Κοσμογονικά γεγονότα, όπως το ιστορικό αντάμωμα του ένθεν και εκείθεν του Αιγαίου ελληνισμού, το έπος του 1940, η εποποιΐα της Εθνικής Αντίστασης, ο Εμφύλιος, η ανάκαμψη και η άνοδος της χώρας μας μετά το 1950, το μεγαλόρρημα του ελληνισμού έξω από τα σύνορα, σημάδεψαν αλλά και σηματοδεύτηκαν

από αυτή τη μικροσκοπική γωνιά της Δυτικής Μακεδονίας.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι, στην αυθεντική αυτή καταγραφή, η ιστορική διαδρομή της Οινόης Καστοριάς εικονίζεται ως συμβολή στην πορεία και στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Οι Οινοήτες δεν «έγραψαν» μια απλή, «συντεχνιακού» χαρακτήρα, τοπική ιστορία. Με όσα κατόρθωσαν και δημιούργησαν, προώθησαν, ως και έξω από τα σύνορα, τους πολιτιστικούς ορίζοντες της χώρας.

Έπειτα, η ένταξη του χωριού στον Δήμο Αλιάκμονα (1998 κ.ε.) με το Νόμο «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ», από τη μια κλείνει τον κύκλο της πρώτης περιόδου της ιστορικής του διαδρομής, τον κύκλο της «κοινότητας», στον πολυτάραχο 20ό αιώνα και, από την άλλη, ανοίγει το νέο κύκλο του «δημοτικού διαμερίσματος», με την προοπτική των ευρύτερων οριζόντων.

Ευελπιστούμε ότι η Οινόη, με τη δυναμική και με την «προίκα» που κληρονόμησε, θα συνεχίσει με αισιοδοξία την ιστορική της πορεία μπροστά στην πρόκληση του 21ου αιώνα.

(ΠΗΓΕΣ: Ευσταθίου Πελαγίδα, *Η ανεξάντλητη Οινόη Καστοριάς* (1923-2005). Δεύτερη βελτιωμένη έκδοση, Θεσσαλονίκη, έκδοση του Δήμου Αλιάκμονα, 2005.

- 2) Αρχεία του Δημοτικού Διαμερίσματος Οινόης Καστοριάς.
- 3) Αρχεία–Εκθέσεις σχολείων και άλλων φορέων της Οινόης.
- 4) Απογραφικά στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.).
- 5) Ερευνητικά στοιχεία της Υ.Π.Α.Κ.Δ.Μ. (Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας).
- 6) Εκθέσεις–Καταστατικά πολιτιστικών συλλόγων.
- 7) Προφορικές μαρτυρίες.